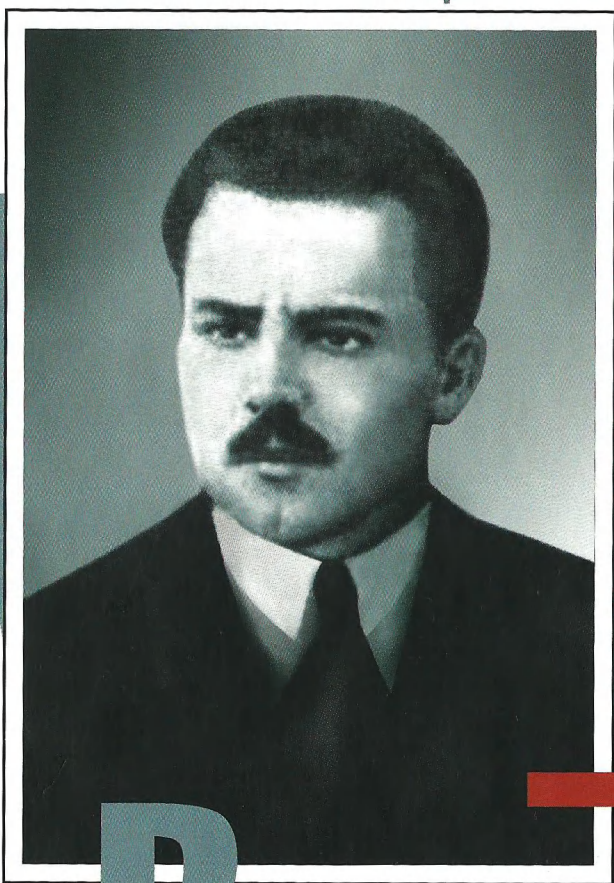

Розстріляне
Відродження

Олекса Слісаренко

Вибрані
ТВОРИ "Смолоскип"

Серія «Розстріляне Відродження»

Олекса Слісаренко
ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядник
Віра Агеєва

Київ
«Смолоскип»
2011

ББК 84.4УКР6

С47

Пропонуємо увазі читачів вибрані твори Олекси Слісаренка (1891–1937) — талановитого прозаїка, майстра гостросюжетної психологічної новели, а згодом роману й повісті, що починав як поет-символіст, підписував маніфести футуристів і конструктивістів, потім обстоював чисте мистецтво, сповідував авангардистську деструкцію, зрештою почергово був членом «Комкосмосу», «Аспанфуту», «Комункульту», «Гарту», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи “А”». До видання також увійшли спогади про письменника та статті критиків 1920-х рр. і сучасних дослідників.

Книга стане в пригоді студентам, викладачам, широкому колу зацікавлених осіб. Може бути використана як посібник у школах і вищих навчальних закладах.

Передмова *Віри Агеєвої*

Художнє оформлення *Уляни Мельникової*

Видання «Вибраних творів» Олекси Слісаренка здійснено завдяки фінансовій підтримці Видавничого Фонду

Людмили та св. п. Василя Нелінів

(В. Неліна нар. 1924 р. в Україні — пом. 2001 р. в Канаді).

ISBN 978-966-2164-28-2 (серія)

ISBN 978-966-2164-34-3

© Віра Агеєва,
упоряд., передм.,
примітки, 2011

© «Смолоскип», 2011

Віра Агеєва

КОЛЕКЦІОНЕР ПРОМОВИСТИХ ДРІБНИЦЬ, АБО ПРИГОДИ УКРАЇНСЬКОЇ АВАНТЮРНОЇ ПРОЗИ

Літературна біографія Олекси Слісаренка на перший погляд може видатися напрочуд алогічною, а численні зміни естетичних орієнтацій — випадковими й цілковито позбавленими сенсу. Справді, він підписував маніфести символістів, футуристів і конструктивістів, темпераментно обстоював то «кастальські заповіді» чистого мистецтва, то авангардистські вимоги деструкції форми й рішучого «одгетькування» будь-яких авторитетних традицій, то ваплітянські статутні приписи щодо користування «всіма художньо-літературними формами», — як класичними, так і модерними, — то, зрештою, настанови на свідоме «конструювання» життєвого матеріалу у протилежність інтуїтивно знайденому художником стилю... Навіть як на строкатість мистецьких процесів двадцятих, Слісаренко все ж вирізняється хоча б з огляду на зібрану ним «колекцію» членських квитків тодішніх літературних організацій — «Комкосмосу», «Аспанфуту», «Комункульту», «Гарту», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи “А”». Найочевиднішими поясненнями тут видаються, з одного боку, складність себе знаходження в умовах співіснування й не завжди органічного (через похапливе наздоганяння вітчизняною літературою західноєвропейських процесів і моделей, дещо запізнило апробованих на українському ґрунті, — так було, скажімо, з імпресіонізмом у двадцяті роки) хронологічного, сказати б, «накладання» стильових

течій і напрямів, — а з другого, швидше індивідуально-психологічні риси, спрага повсякчасного бунту, спротиву визнаним і усталеним цінностям.

Лірика, як часто трапляється, була, власне, лише передісторією формування талановитого прозаїка, майстра гостросюжетної психологічної новели, а згодом роману й повісті. Починав Олекса Слісаренко як поет-символіст, ще учнем друкуючись 1910–1912 рр. в журналах «Рілля», «Рідний край», у «Літературно-науковому вістнику». Саме тоді, під час навчання у Харківській хліборобській школі, де непогано викладалася словесність, захоплюється російським символізмом. По закінченні цієї школи його було мобілізовано до війська, а далі у статусі офіцера-артилериста Олекса Снісар (справжнє прізвище письменника) опиняється в окопах Першої світової. «Царська казарма, — писав Слісаренко, — була сумнівним місцем процвітання поезії, так само, як і шанці імперіалістичної війни, а тому за шість років коли і було що написане, то його згодом довелося ґрунтовно переробляти»¹. Після самовільної демобілізації деякий час допомагає батькові по господарству, а вже 1918 року зі спрагою неофіта поринає у вир київського літературно-мистецького життя, разом з найвідомішими молодими поетами стає діяльним членом «Товариства українських письменників і митців “Музагет”». 1918 р. його вірші та ритмізовані етюди з'явилися у «Літературно-критичному альманасі». У травні 1919-го вийшло друком єдине число журналу «Музагет», датоване «січнем — березнем 1919 року». Слісаренко — серед п'ятнадцяти авторів, що беруть «найближчу участь» у цьому символістському проекті (поруч з Павлом Тичиною, Володимиром Ярошенком, Михайлом Івченком, Михайлом Жукком, Яковом Савченком та іншими), — втім, публікує він лише три речі «Черничку» (цей вірш Микола Зеров у рецензії на «Музагет» назвав «прегарним»), «Пошлю свою душу в юрбу» та «Рабиню». Обкладинку журналу зробив

¹ Слісаренко О. Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1933. — Т. 6. — С. 5.

Михайло Жук — автор одного із найвдаліших портретів Олекси Слісаренка. (До речі, в архіві художника зберігся примірник роману «Чорний Ангел» з автографом: «Михайлу Івановичу Жуку — прекрасному майстрові й людині. О. Слісаренко. 2.VI.1929 р. Харків».) Музагетівці проводять низку зустрічей з читачами, пробують завоювати публіку. Третього травня відкрився знаменитий «Льох мистецтва» (його віртуозно оформив Анатоль Петрицький). У відділі хроніки журналу вміщено, зокрема, інформацію про цю подію:

На вечірках поетів і митців молодшої генерації (які відбуваються кожного понеділка й суботи щотижня) виступали з оригінальними творами поети: Д. Загул, В. Ярошенко, В. Кобилянський, М. Жук, Ю. Меженко, К. Поліщук, О. Хомик, П. Тичина, О. Слісаренко, Г. Журба, М. Терещенко, скрипак Мар'яненко, п'яністка М. Новикова, артисти Молодого театру Л. Курбас, М. Терещенко, Студія «Молодого театру» й інші.

Того ж 1919 року виходить і перша книжка молодого поета «На березі Кастальському». Ліричний герой її здебільшого зосереджений на культивованій символістською лірикою початку віку натурфілософській проблематиці, на осмисленні ролі й призначення поезії як медіатора між сакральним і профанним світом. «Містицизм, ірреальність, мрійність, розрив з дійсністю, прибрані в досить художні форми (хоч і запозичені з російської літератури) ставлять цю збірку на одне з перших місць серед нашої символістичної поезії», — писали упорядники хрестоматії «За 25 літ» Максим Рильський та Ананій Лебідь. Традиційно, зрештою, уявляється Слісаренкові постать поета як самотнього й небайдужого до страждань «тихого пілігрима», що мандрує через «краї жалю». Микола Зеров, прихильно рецензуючи збірку на сторінках «Книгаря», простежує стильову еволюцію автора:

Почав автор, здається, з Олеся й Чупринки; від них подався до Бальмонта, безперечні ремінісценції з якого раз

у раз надibuємо «на Кастанльському березі»; через Бальмонта прийшов до велемовно-ефективного символізму в душі Якова Савченка — до Огневого Порога й Огняного Хвоста, Сонячної Смуги й Весняної Змоги, Білого Рогу й Таємничих Ковалів, а ще далі — перескочив через Савченка і подав нам цілу низку прегарних, насичених образами і мальовничих поезій: «Вечори» («Над розхвильованими нивами»), «Хрести придорожні», «Посуха» і т. інш. Отже, маємо три стилі, три різні манери: найдавнішу — олесівсько-чупринківську, пізнішу — бальмонтівсько-савченківську, і найпізнішу, яку можна подекуди з повним правом називати слісаренківською¹.

Відзначаючи «дар поета-живописця», рецензент досить високо оцінює формальні здобутки дебютанта:

Подібно до інших найновіших наших поетів, Слісаренко свідомо ставиться до питань поетичної техніки, шукає інтересних ритмів і строфічних сполучень, стежить за звуковою стороною своїх поезій. Спроби «вільного вірша», не зовсім звичайні рими, алітерації, терцинні чергування рим («Вечори») — все це показує, що тут маємо ми діло не з безпосереднім провінціальним аматором поезії, а з людиною, яка уважно коло себе і свого вірша працює².

У Слісаренка немає жодних прямих відгуків на пережиті революційні потрясіння, проте наскрізно вібрує, наростаючи у віршах 1917–1918 рр., мотив невловної, неокресленої, виснажливо-повсякчасної тривоги. Відчуття межі, порубіжжя, якогось історичного порога, за який і лячно й нестерпучо бажано зазирнути, чудово передано у триптиху «Вечори»: «Там догоря блискучий вік, // Там перейшов хтось вічні межі». (Якраз «Вечори» викликають найочевидніші асоціації з ранньою поезією Павла Тичини, хоча б з настроєво близьким віршем «Там тополі

¹ Зеров М. О. Слісаренко. На березі Кастанльському // Зеров М. Українське письменство. — К.: В-во Соломії Павличко «Основи», 2003. — С. 292.

² Там само. — С. 294.

у полі...»). Насиченими золотисто-червоними мазками (отой згаданий Зеровим «дар живописця»!) змальовано призахідне небо («хтось рани неба роз'ятрив»), розхвилювані вітром ниви, покриті сонячним маревом річковоу гладінь. З таких штрихів окреслюється символічний образ тривожно-незбагненої сучасності, коли

З червоносяючими гривами
Криваві коні вечорів
Крилато скачуть понад нивами...

В останній частині триптиху пурпур заходу вже порівнюється з червоною китайкою, що схиляється над «тишею землі», зрошеної кров'ю жертв:

Кривавая китайка прапорів
Поблідле чоло дня
В жалобі укриває.

Утім, навіть перша збірка не була у стильовому відношенні цілісною, а невдовзі Слісаренко зовсім відходить від символізму. Це можна пояснити спонуками позаестетичними, власне психологічними, адже травматичний досвід світової війни й революції, навала жорстоких, трагічних подій, коли історія брутально увірвалася в приватне життя чи не кожної людини, не могли не спричинити втрату читацького інтересу до містичних шукань, філософських абсолютів, до символістської творчості загалом. Без осмислення щойно пережитого просто неможливим було віднайдення втраченої душевної цілісності й рівноваги. Щодо українських письменників, котрі перебули всі жахиття і білого, й червоного терору, то переломним став чи не дев'ятнадцятий рік, коли, як писав в одному з численних некрологів (Володимир Кобилянський, Гнат Михайличенко, Василь Чумак...), що з'являлися мало не в кожному числі «Книгаря», Микола Зеров, кров «пролилася сторіками», коли в «сторозтерзаному Києві» смертельна небезпека чигала на кожному кроці. Олексу Слісаренка це торкнулося безпосередньо: у «Земних дорогах» вміщено вірші пам'яті загиблих друзів, Гната

Михайличенка та Володимира Кобилянського; мотиви офіри, самозречення, невтамованого болю у віршах періоду громадянської війни звучать дуже виразно.

Дикими голосами повімо про свою тугу,
Розіллем степами розпуку вулканічною лавою,
Може, затліє серце незнаного друга
Нашою печаллю іржавою.

Для виповідання таких переживань, для рефлексії над такими травмами й ранами символістська образність видавалася, ймовірно, вже непридатною.

Водночас не можна не брати до уваги й естетичні закономірності, саму логіку зміни стильових напрямів. Після занурення в містичні глибини та пошуків прихованих відповідностей між предметним, речевим світом — і тими вишніми, духовними сутностями, які в цій матеріальній, доступній чуттєвому сприйманню дійсності лише зрідка проблискують відсвітами, знаками божественного ества, даючи змогу прозирнути за таємну грань, пережити одкровення, — після цього символістського досвіду наступне покоління запрагло повернення до конкретики відчуттів і переживань. Віктор Жирмунський не без іронії підсумовував:

Здається, поети стомилися від занурення в останні глибини душі, від щоденних сходжень на Голгофу містицизму; знову захотілося бути простішими, безпосереднішими, людянішими в своїх переживаннях, захотілося відмовитись від тої надмірної індивідуалістичної вимогливості до життя, що ламала й розривала живі життєві стосунки, побутові зв'язки між людьми. Хочеться бути «як усі»; стомились надмірним ліризмом, емоційним багатством, душевною схвилюваністю, невтишеним хаосом попередньої епохи. Хочеться говорити про предмети зовнішнього життя, такі прості і ясні, і про звичайні, немудрі життєві справи, не відчуваючи при цьому священної необхідності виповідати останні божественні істини. А зовнішній світ лежить перед поетом, такий розмаїтий, цікавий і світлий, майже забутий

за роки індивідуалістичного, ліричного заглиблення у свої власні переживання¹.

Мистецькою реакцією на все це був і пошук неокласицистської ясності (таким, скажімо, бачиться шлях Максима Рильського, котрий у збірці 1922 р. «Синя далечінь» дає, ще не зрікаючись цілковито символістської поетики «Осінніх зір», довершені зразки неокласичної манери письма), і авангардистське прагнення наснажити поезію грубою речевістю довколишньої дійсності у всій її дисгармонійності й недовершеності (недарма у лавах футуристів опинилися деякі колишні символісти й неоромантики). Надзвичайно цікавим у цьому зв'язку бачиться досвід Павла Тичини: його спроби в середині двадцятих (особливо це помітно у багатьох текстах «Вітру з України») знайти нові виражальні засоби також означили відхід від манери «Сонячних кларнетів».

Слісаренків розрив із символізмом дуже рішучий. Підготовлена поетом книжка «Земними дорогами», до якої увійшли тексти 1919–1922 рр., так і не побачила світу (згодом дещо з'явилося у підсумковій збірці 1928 року «Байда»), проте сама назва її виключно програмна. Чарівну Касталію, прихисток беззавітних жерців чистої краси, зраджено задля повернення на шумні велелюдні шляхи. Ця збірка засвідчує вагання, складність пошуку власного стильового обличчя. Аби заговорила сучасність, Слісаренкові видається необхідною найрадикальніша поетика розриву, авангардистська деструкція форми. Від початку двадцятих років він бере якнайдіяльнішу участь у всіх гучних акціях київських футуристів. 25 червня 1921 р. Олекса Слісаренко, Ґео Шкурупій, Микола Терещенко та художник Олег Шимков підписали декларацію науково-мистецької групи «Комкосмос». М. Качанюк зазначав, що це був один з перших (не мало й не багато! — В. А.) «літературно-організаційно-виробничих

¹ *Жирмунский В.* Преодолевшие символизм // *Жирмунский В.* Теория литературы. Поэтика. Стилистика. — Ленинград: Наука, 1977. — С. 109.

ударів проти хаосу стихійності»¹. Група висувала глобальні завдання реформування мистецтва, науки й техніки під гаслами *космічного комунізму* (тобто, без зайвої скромності, об'єднання всього пізнаного людством Всесвіту), якнайактивнішої пропаганди ідей завоювання й підкорення природи. Окремим пунктом наголошувалося на необхідності визволення з-під впливу буржуазної ідеології всіх мистецьких сил. Того ж 1921 р. Михайль Семенко разом з Юліаном Шполом та Василем Алешком пробує організувати в Харкові «Ударну групу поетів-футуристів». Після появи Семенка в Києві «Ударна група» зливається з «Комкосмосом». Започатковується Асоціація панфутуристів, з якою на певний час поєднав свою творчу долю Олекса Слісаренко. 5 січня 1922 р. він на одному з літературних вечорів виступив з доповіддю «Програми та перспективи панфутуристичної белетристики». Третього квітня 1924-го, після злиття з «Березолем», Аспанфут було перейменовано на Асоціацію комункультів (АКК). Підпис Олекси Слісаренка (разом з Михайлем Семенком, Гео Шкурупієм, Юліаном Шполом, Мирославом Ірчаном та Миколою Терещенком) бачимо і під програмною редакційною статтею одного з найцікавіших видань українських футуристів — альманаху «Семафор у майбутнє» (1922). А наступного року у заснованому футуристами видавництві «Гольфштрот» з'явилася Слісаренкова збірка «Поєми». Обкладинку її оформив знаний тоді футурист (і таки не менш знаний згодом поет-академік) Нік Бажан. Сам метр Семенко з задоволенням і гордістю відзначав, що «Олекса Слісаренко — один з піонерів деструкції фактури поезії з боку форми»². Слісаренкові поєми — це гімни грядущій технічній цивілізації, коли «прийде машина з новою красою, // з новими кодексами правди». Автор охоче іронізував над своїми символістськими

¹ Качанюк М. Матеріали до історії футуризму на Радянській Україні // Літературний архів. — 1930. — Кн. III–VI. — С. 312.

² Семафор у майбутнє. — К., 1922. — С. 42.

захопленнями («мав нахил до почуттів ніжних і делікатних і писав після акації про імортелі»¹), зрікався сільського минулого задля урбаністичного майбуття («Ріки з асфальтовими берегами, // З прибережними кручами кам'яниць // Заглушили мої пшеничні гами // Звуками бетонів і криць») і в поемі «Байда» окреслив власну стильову еволюцію як звільнення від зужитих штампів і торжество мистецтва, котре, у згоді з закликком написаного Семенком маніфесту кверофутуризму, таки «доганяє сьогоднішній день»:

Колись «Кастальський берег»,
Сьогодні — шум вокзальний.
Колись «квітки», «принади» —
Тепер — отруйні гази,
Черстві слова команди,
Терпкі слова наказів.

У прагненні споневажити традиції й образити старосвітські смаки «за борт сучасності» викидалися ще недавно шановані цінності: врешті, того попросту вимагав од правовірного авангардиста добрий тон і диктат стилю. Втім, мав, очевидно, рацію П. Грунський (Остап Вишня), коли у літературній пародії на панфутуризм нагадував Семенку, Шкурупію й Слісаренкові, що їхні намагання «здивувати й образити міщанський смак» даремні, «бо смаку міщанського ні здивувати, ні тим паче образити нічим не можна»². «Все це робилося, — з безпідставною зверхністю згадував пізніше Юрій Смолич, — весело й галасливо — з тріскотнявою футуристичних закликів, з епатизованою патетикою панфутуристичних декларувань, з гримотінням антипоетичного неоковирного віршопетлювання»³.

«Нова краса», принесена машинами, також недовго чарувала учорашнього співця кастальських джерел.

¹ Універсальний журнал. — 1928. — № 2. — С. 34.

² Літературні пародії. — К., 1927. — С. 238.

³ Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. — К.: Рад. письменник, 1972. — С. 26.

У столичному Харкові Слісаренко, головний редактор найбільшого видавництва «Книгоспілка», вже навіть зовні геть не схожий на епатажного авангардиста.

Виглядав Олекса Андрійович напрочуд солідно: директор банку, дипломат у ранзі посла, метрдотель у ресторані найвищого класу, взагалі — персона ґрата з розжалуваних, але до часу ще не знищених революцією колишніх можливо-владців. Дарма що походив Слісаренко з сільської бідацької ремісничої родини і в жилах його текла аж ніяк не «голуба», а натуральна червона кров плебея. [...] Та всіх інших плебеїв у літературних колах — а в ті часи в письменницьких колах плебейський прошарок переважав усі інші — шокувало те, що Олекса Андрійович, виходячи з дому, неодмінно брав з собою величезний і туго напханий портфель — атрибут аж ніяк не пролетарського становища. Правда, у тім портфелі Олекса Андрійович носив переважно пижі, порох та шріт, бо був завзятий мисливець, а також різні риболовецькі причандалля, бо був і заядлий рибалка. Особливо ж дратували його недругів вусики — маленькі, «піжонські», як тоді казали, вусики під самісіньким носом — щось на кшталт Чарлі Чапліна в створеному ним образі маленької людинки. Крім того, з весни до осені Олекса Андрійович носив на голові плескатий солом'яний капелюшок «канотьє» — «крик моди» від кінця дев'ятого століття до Першої світової війни. Вдягався Олекса Андрійович вишукано й франтувато, костюми мав від найкращого кравця й віртуозно відprasовані, а галстук («краватку» — за тодішньою термінологією) пов'язував найчастіше «метеликом», як в оперних співаків чи фігурантів з похоронного бюро. Всі ці атрибути надзвичайно іритували критиків його літературної творчості¹.

До речі, цей шкід Юрія Смолича дуже нагадує портрет Слісаренка, виконаний Анатолієм Петрицьким — з пресловутим канотьє включно.

¹ Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. — С. 13.

Тут потрібна ще одна біографічна заввага. І сам Слісаренко, і прихильні до нього радянські біографи зі зрозумілих причин наголошували на пролетарському походженні, бідняцькій родині тощо. Народився Олекса Снісар 28 (16) березня 1891 р. на хуторі Конівцові Шатовської волості Вовчанського повіту на Харківщині (нині це село Шипутове Великобурлацького району). Батько мусив часто переїжджати із села в село у пошуках роботи. Спершу це було Хатне того ж Вовчанського повіту, один з куточків Слобожанщини, куди втікали від закріпачення селяни з Правобережжя, потім село Засупоївка поблизу Яготина, а ще згодом село Сергіївка Лебединського повіту. Про один з таких переїздів 1900 р. письменник розповів в «Автобіографічній новелі»:

Лимарство було фахом мого діда й батька і не перейшло до мене завдяки випадкові, що посадив мене на високий передок сільської тачанки. Повторилася історія двохсотлітньої давнини, — за прикладом предків мій батько покинув насиджені, але безробітні місця, і з численною сім'єю рушив шукати втрачених колись вольностей, а найголовніше заробітку.

Насправді, коли судити зі спогадів і з родинних фотографій, сім'я не була аж так незаможною, батько письменника, ймовірно, працював управителем панського маєтку графа Генрикова¹. Слісаренко охоче наділяв своїх героїв рисами власної біографії. З повісті «Бунт» можемо дізнатися про сільськогосподарську школу, в якій він починав учитися і яку кинув, невдоволений низьким рівнем освіти, аби згодом вступити до однієї з кращих тоді Харківської хліборобської. Виглядає, що згадана Смоличем «бідняцька ремісничка родина» все ж була достатньо заможною, аби дати дітям освіту.

Отже, стильова переорієнтація, зміна ролі, яку недавній символіст і футурист замірився відіграти «на кону»

¹ Див.: *Музика В. Олекса Слісаренко // Письменники Радянської України*. — К.: Рад. письменник, 1989. — С. 330.

життя, спричинила зміну зовнішнього образу. Втім, як на середину двадцятих років, то гарно відпрасованим дорогим костюмом і краваткою епатувати можна було дошкульніше, аніж жовтою кофтою чи великим бантом, що був, скажімо, неодмінним атрибутом символістського артистичного іміджу Миколи Вороного.

1924 р. Олекса Слісаренко публікує збірку новел. Перша прозова спроба була не аж так успішною і викликала справедливі застереження критики, проте невдовзі Олекса Слісаренко здобуває визнання як майстер сюжету, глибокий і цікавий аналітик, здатний завоювати читачький інтерес. Річ у тім, що він чутливо вловив необхідність жанрово-стильових змін.

У прозі двадцятих років співіснують і впливають одна на одну різні художні манери й тенденції, пов'язані з цілковито несхожими, суперечливими естетичними орієнтаціями, програмними настановами, уявленнями про призначення мистецтва, стосунки художника, з одного боку, з мовою, з письмом, а з другого — із соціумом, з тим ідеальним читачем, якому адресується твір. Від середини десятиліття уже виразно відчувалася «втома» символістсько-імпресіоністичної манери — і антисимволістська спрямованість — це, можливо, єдина спільна риса тодішніх численних (іноді до зухвальства сміливих і безоглядних, як це було в лівому мистецтві!) стильових експериментів. Необхідністю порвати з ранньомодерністською спадщиною частково пояснюється й неймовірний запал літературної та навкололітературної боротьби, пристрасність естетичних суперечок, маніфестів та програмних заяв. Розмежування з раннім модернізмом київські неокласики (можна згадати тут статті Миколи Зєрова «Гр. Чупринка (З приводу нового видання творів)» та «Поезія Олеся і спроба нового її трактування», Павла Филиповича «Олесь» тощо) здійснювали переважно на матеріалі поезії, протиставляючи власну естетичну програму поколінню «Олеся — Чупринки — Вороного». (Тут, до речі, парадоксально збігаються оцінки метра неокласиків... і метра футуристів — згадаємо Семенкове

«Сьогодні вдень мені було так нудно, // Ніби до купи зі-йшлися Олесь, Вороний і Чупринка».) Натомість у прозі виразно помітно жанрово-стильові зміни, пов'язані насамперед з новою концепцією адресата. Лірико-імпресіоністична, символістська новела 1900-х — початку 1920-х зорієнтована на витончене нюансування вражень, переживань, настроїв здатного до пильної саморефлексії персонажа. «Новим» читачам двадцятих сентименти й рефлексії незрідка видавалися, достоту за Франком, «панським спортом» для «нервних білоручок». З одного боку, Микола Зеров пов'язував потребу нових форм з унікальністю соціально-психологічного досвіду покоління:

Ніколи ще не було у нас такого багатства сюжетного матеріалу, як тепер. Велика європейська війна, три роки найнесподіваніших зв'язків межі людьми, найгостріших ситуацій, образів; потім — революція, горожанська війна, тисячі сторінок героїзму і малодушества, пориву й запічництва, найхімерніших, найнеможливіших випадків і строгої невідхильної закономірності суспільного життя. А поруч з цим — скільки засобів стилістичного оформлення матеріалу, яка сила дороговказів і зразків!¹

Друга важлива причина — це поява нового типу читача:

Виявилася велика читальницька маса, що перше не питала за художньою прозою; поверталися до книжки й ті, що через роки громадянської війни трохи не позабувалися читати. Перед літературою стало нелегке завдання організувати їх розбурені до хаотичного стану або й зовсім не організовані емоції, допомогти їм подолати труднощі розказувати про свої переживання, урядити по-новому їхній словесний світ. Безсюжетна, спокійна, позбавлена участі автора оповідальна форма була так само непридатна, як форма, перейнята особою самого тільки автора, що оповідає все за себе

¹ Зеров М. Два прозаїки // Зеров М. Твори: У 2 т. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1990. — С. 517.

і все через себе. Незвиклий читати белетристику, так само, як звиклий колись до неї, але відірваний від книги і перемучений подіями читач жадав від читання цікавості¹.

Читацька аудиторія, очевидно, збільшилася, адже українська мова стала мовою освіти. Але при цьому варто мати на увазі посилення антикультурницьких тенденцій, агресивне відкидання елітарності, а відтак настанови на спрощення, — і то як мистецтва, так і моделей побутової поведінки, звичаїв тощо, тощо, — все це було пов'язане з соціальними причинами. Індустріалізація спричинює масове переселення з села до міста, при тому, що за роки революції й громадянської війни міське населення і так значно скоротилося. Нова радянська еліта формувалася переважно з молодих людей, які часто вважали освіту лише гальмом на шляху негайного переоблаштування дійсності. Російський антрополог Н. Козлова наводить характерну цитату з листа одного з кореспондентів журналу «Молодая гвардия»: «Навчання орфографії, залишеної російському пролетаріатові його класовими ворогами, [...] обходиться пролетарській державі дуже дорого, відбирає у трудящих мільярди годин на безглузду працю над правописом»².

Перші Слісаренкові прозові книжки адресовані якраз такому невибагливому простосердному читачеві. «Драма в темному коридорі», «Сотні тисяч сил...», «Пригода Сидора Петровича», «Лакерки», «Два пістони кухарчука», деякі інші оповідання — це всього лише досить примітивні анекдотичні сюжети, позбавлені психологічних мотивацій. На диспуті 24 травня 1925 р. в залі Академії наук доповідач цілком небезпідставно закидав

¹ Білецький О. Проза взагалі й наша проза 1925 року // Червоний шлях. — 1926. — № 2. — С. 125.

² Цит. за: Козлова Н. «Свежий человек» на дорогах истории и в науке: о культурно-антропологических предпосылках «новой науки» // Теория и жизненный мир человека / Под ред. В. Г. Федотовой. — М., 1995; <http://www.philosophy.ru/iphras/library/fedotova.html>.

Слісаренкові вульгарність стилю, натуралізм мови персонажів і запитував:

Чи ми не маємо вже вульгаризованого Генрі в особі Слісаренка? Різниця між новим американізованим українцем і просвітянином порівнюючи невелика... Завдайте собі праці й підрахуйте, скільки похабних слів в останній книзі Слісаренка «Сотні тисяч сил». І це поруч з очевидним намаганням утворити читабельний цікавий сюжет, брак літературної техніки поповнюється босяцьким жаргоном американізованого люмпен-пролетаря¹.

Грубість гумору диктувалася насамперед намаганням епатувати читача, деструктивними завданнями, якими переймався вчорашній футурист. Євген Кирилюк іронізував:

Натуралізм у мові дієвих осіб — річ гарна. Ми охоче віримо, що герої подій, описаних у Слісаренка, висловлювались ще краще, але треба ж було знати межі літературної пристойності. Через те-то Слісаренкові не вдалося піднятися у першій збірці до справжньої сатири, хоч деякі елементи цієї сатири вже були².

(Дозволю собі принагідно зауважити, що уявлення про межі літературної пристойності за вісімдесят років таки дуже змінилися, і мене, читачку Юрія Андруховича, Олександра Ірванця, Леся Подерв'янського, Слісаренкові мовні експерименти не аж так і вражають.)

Однак просте переповідання житейських історій недовдзі перестає задовольняти автора: поглиблюється аналіз внутрішнього життя героя, інтерес зосереджується уже не на подіях як таких, а на особистості, що опиняється в екстремальній ситуації, коли азарт боротьби враз вивільняє довго притлумлювані душевні сили. Олекса

¹ Шляхи розвитку сучасної літератури. — К.: Культкомісія місцкому УАН, 1925. — С. 13.

² Кирилюк Є. Олекса Слісаренко // Життя й революція. — 1927. — № 9. — С. 270.

Слісаренко любить демонструвати іронію історії, розкривати комічний, знижено-гротескний бік подій, які в координатах офіційної ідеології здебільшого ставали матеріалом для героїчного міфу. Він старанно вибірає ті буденні побутові дрібниці, які зазвичай не потрапляють у поле зору романтично налаштованого спостерігача.

Гримаси долі, яка руйнує всі людські заміри й сподівання, переконливо продемонстровано в сюжетах з окопного солдатського побуту. В «Редуті № 16» нагромадження натуралістичних деталей дає змогу передати гнітючу психологічну атмосферу, коли під тягарем постійної небезпеки й смертельної втоми нескінченно тягнуться «години чорного розпачу та звірячого жаху». Однак пружина конфлікту — в морально-психологічній площині. Рядовий солдат, телефоніст Чайка, прагне будь-що-будь помститися офіцерові, котрий притлумлює власний страх повсякчасним знуцанням над підлеглими. І якраз ця жадоба відплати рятує «розжалуваного» штрафника від спустошення, що разило багатьох його товаришів, мобілізує душевні сили. На відміну від привчених до покори учорашніх селян, цей недовчений бурсак, що немало помандрував світом, звик цінувати свою гідність. Розв'язка, як це властиво багатьом Слісаренковим новелам, акцентує гру сліпого випадку. Чайка не зміг здійснити ретельно підготовленої помсти, бо його кривдник гине в тому самому «проклятому» редуті № 16, куди він спровадив був на вірну смерть осоружного телефоніста. Якраз у цей момент солдат відчуває безсиле спустошення, коли життя остаточно втратило сенс.

Ще складніша інтонаційна палітра у фронтівій новелі «Алхімік». Сюжет до якогось часу розгортається цілком реалістично. Тиловий штаб, змуджені тривалим неробством офіцери, шляхетні панночки-медсестри, шукачки екзотики, чиє перебування на фронті виправдовує «біле вбрання сестри-жалібниці та самовидець різних пікантних пригод — червоний хрест на грудях». Поява солдата-ворожбита з небуденним лицем, в якому «було щось і од дикого шамана, і од єгипетського астролога», навіює

тривожно-містичний настрій. Самого «алхіміка» глибоко вражає напророкована картами трагічна загибель молодого поручика. Пророкування швидкої смерті збулося, тільки — знов сліпа гра випадку, над якою не владний ніякий пророцький дар! — гине, одразу ж по дорозі зі штабу, сам чарівник.

Експресіоністи двадцятих років назагал любили звертатися до образу маленької людини, випадково винесеної на високий гребінь революційної хвилі. Класичним прикладом такої героїні була «товариш Жучок» із «Кота в чоботях» Миколи Хвильового:

— Відкіля вони вийшли — товариші Жучки? Скільки їх вийшло? Га? А пройшли вони з краю в край нашу запашну червінькову революцію. Пройшли товариші Жучки, «кіт у чоботях». ...Ах, я знаю: це Жовтнева тайна. Відкіля вони вийшли — це Жовтнева тайна. ...Сьогодні в степах кінноти не чути, не бачу й «кота в чоботях». Відкіля прийшов, туди й зник. ...Зникли, розійшлись по шляхах, по кварталах, по глухих дорогах республіки.

(Уже наприкінці десятиліття у прозі Миколи Хвильового, Юрія Яновського з'являться драматичні колізії адаптації вчорашніх героїв, степових маршалів, славетних повстанських ватажків до негероїчного стану світу, коли воїнська доблесть уже не на часі, а до щоденної мирної праці повернутися дуже складно.) У неоромантика Хвильового непомітний «кіт у чоботях» здобуває право на розповідь, його точка зору збігається з точкою зору автора, котрий не приховує своєї симпатії до цього персонажа. Слісаренкова оповідна модель інакша. Він пильно дбає про ілюзію життєподібності, імітує документальне свідчення про життя-як-воно-є. Охоче звертається до образу відстороненого, прискіпливо-об'єктивного оповідача, котрий коментує події, представляє (і зіставляє) різні версії того самого епізоду, — і врешті вся ця вигадлива стратегія працює на зниження тону, на розвінчання персонажів, котрим дуже хочеться будь-що-будь потрапити у «велику» історію в ролі поважній і героїчній. Іноді

таких оповідачів кілька, до того ж у їхні руки химерним чином потрапляють записи, листи чи щоденники дійових осіб, так що звести кілька версій до єдиної «правдивої» історії просто неможливо, оскільки суб'єктивність сприймання й оцінки принципово неподоланна, різні зображення не накладаються одне на одне, деталі не збігаються і пазл розпадається на фрагменти або зяє незаповненими плямами. Автор по-формалістськи грається з читачем, закликає його в арбітри, впевнює у власній незаангажованості й безсторонності, у небажанні використовувати, мовляв, різні письменницькі «штучки», оголює прийоми тощо. Слісаренкова манера письма тут дуже нагадує, зокрема, ранні оповідання Юрія Яновського та його дебютний роман «Майстер корабля». Головний герой-оповідач То-Ма-Кі, представляючи читачеві свої мемуари, послідовно наголошує на документальності письма, відхрещується від літературності, яка тепер, на схилі віку, йому, визнаному романістові, вже не потрібна. Ще складнішу, вибагливішу гру з формою, з елементами різних стилів дещо пізніше запропонує у «Подорожі вченого доктора Леонардо...» Майк Йогансен. Зважаючи на близькі дружні стосунки Слісаренка, Йогансена та Яновського (до того ж перший виступав у ролі старшого й досвідченого метра!), можна говорити про близькість вироблених у цьому письменницькому колі стильових настанов і пріоритетів.

Функції «простодушного» оповідача чудово продемонстровано в «Президентові Кислокапустянської республіки», чи не найвідомішому свого часу творі Олексі Слісаренка. (На основі цього твору Яків Мамонтов написав п'єсу «Республіка на колесах», що була одною з найпопулярніших у тодішньому театральному репертуарі.) Розповідь про ефемерне «правління» групи бандитів, що проголосили себе верховною «владою» у Богом забутій Кислокапустянці й немилосердно обдирали навколишніх селян, скомпонована дуже вигадливо. Автор старанно виконує взяту на себе роль об'єктивного літописця:

Я не стану в цій правдивій історії чого прикрашати домислом або додавати свої письменницькі вигадки. Ні, я правдиво та чесно розповім історію президента Кислокапустянської республіки на підставі документів та оповідань шановного Максютя Максютювича Швайки, колишнього члена Кислокапустянського уряду й сенатора.

Художня тканина твориться голосами кількох оповідачів. Розказане Максютюю Максютювичем автор коментує («Максюта Максютювич говорить не по суті. Така вже звичка хуторян починати від Адама»), ділиться, як прискіпливий і чесний дослідник, своїми сумнівами щодо правдивості того чи іншого факту. Таким чином нетривале й безславне урядування Яшка Голомозого та його приятелів над розореним селом висвітлюється з різних точок зору — автора, оповідача-«міністра», станційного телеграфіста, котрий описує події в листі до товариша зовсім не так, як Максютя Швайка, тощо. Письменник дотепно пародіює і пишномовність провінційного епістолярного стилю, і розволіклість старосвітської «реалістичної» розповіді, і трафаретність офіційних газетних повідомлень. Оголенням прийому він охоче користуватиметься й згодом, зокрема і в романі «Чорний Ангел».

Олекса Слісаренко уважний до психології «випадкових змін», коли в екстремальній ситуації «некрасиве лице раптом загоряється якоюсь внутрішньою силою, якимсь сяйвом», коли «запевний боягуз стає сміливий, відважний, або навпаки, — уславлена хоробрістю людина лякається якоїсь дурниці». «Він бере якраз ті моменти, коли “спалахують” його герої падучими зорями на тлі визначних історичних подій»¹, — окреслював цю манеру характеротворення Олександр Білецький. Цю теорію раптових спалахів, теорію, що, знов-таки, підтверджує ірраціональність і, сказати б, непідконтрольність, опірність «великої» історії й марність людських зусиль враз

¹ Білецький О. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року. — С. 158.

повернути її хід у згоді із власним розумінням і бажанням, обстоює оповідач «Запалівської історії»:

Є у світі багато непомітних людей, імена яких «історія не запише на свої скрижалі». Для цього потребувався б занадто великий штат істориків. З цієї безіменної маси інколи висуваються одиниці, на один лише момент спалахують їх імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті. Сидить собі людина й нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь «історії». У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніальність особи. І діамантовим, і шкуряним гудзиком можна з однаковим успіхом застібнутись, аби до діла він був пришитий. За час революції багато таких гудзиків пришито до історичних штанів...

І в цьому творі, як це часто бачимо у Слісаренка, обставини змушують нічим не примітного персонажа до активних дій. Голова комбіву Яшко Перець до часу вмів лише блискавично зникати при зміні незчисленних влад. Текст будується як іронічна розповідь його приятеля Махтода Гармиренка (що-що, а родзинки зі словника імен Слісаренко таки вишукувати вмів!), котрий не забуває раз у раз підкреслити Яшкову пересічність, нерішучість, невіданість з військовою справою. 1930 р., коли вже була нагальна потреба виправдовуватися в ідеологічних переступах, прозаїк у «Листі до критика» писав про важливість для нього іронії як засобу відійти від агітаційного схематизму, зокрема й при зображенні Яшка Перця — «цього справді героїчного неможливого, героїчність якого штучно применшує автор, щоб надати типові життєвої правдивості і ймовірності»¹.

Слісаренкові оповідання про громадянську війну доносять якусь особливу, важко вловиму для конкретніших характеристик атмосферу неупорядкованості, збуреності світу, коли всі звичні зв'язки й ієрархії зруйновано, а відтак неймовірно посилюється роль випадку, позірно

¹ Критика. — 1930. — № 1. — С. 82.

незначної, нічим не видатної події, що спричинює катастрофічні наслідки. Людина, вирвана зі звичних умов повсякденного життя, стає здатною на цілковито не очікувані рішення і вчинки. Чи не найяскравішим у шерезі подібних персонажів бачиться рахівник Крючковар (однойменне оповідання відзначали як авторський здобуток чи не всі рецензенти). Непримітний дрібнодухий чоловічок, що потрапляє в полон до одного з численних у глухих закутках Полісся повстанських загонів, уже не відчуває навіть особливого потрясіння, бо й сприйманню ударів, психічних травм зрештою є якась межа. Стан забитості, притерпілості змученої злигоднями маленької людини прозаїк розкриває психологічно переконливо. У «нудному й одноманітному» (до речі, слово «нудьга» — одне з улюблених для розкриття психічного стану героя) плинні дощової осені

невиразною димкою обволікається й свідомість людини, що в такі дні попала в Полісся. І думає людина і не думає. Шматочки думок розпливаються, і ніяк не зведеш їх до купи [...] Поліський шум сточував думку, як пісок пустельний сточує камінь.

З байдужістю приреченого сприймає Крючковар і свій полон, і загрозу смерті. Та коли з'являється найменша надія на порятунок, у ньому прокидається жадоба життя. Він, звичайно ж, не зміг тверезо зважити обставини, продумати втечу. Та саме в ці передсмертні хвилини йому даровано відчути п'янку радість торжества власної могутньої волі:

Крючковар біг і почував свою перемогу. Буйна радість наповнювала запалі груди його. Він напився бадьорого трунку боротьби й переродився. Зникла млявість, вихована роками неважкої, але одноманітної праці. Ніколи ще він так гостро не відчував життя, як тепер, у цих нетрях, в оточенні сосен і боліт.

У складному й вигадливому сюжетному плетиві роману «Чорний Ангел», одного з кращих зразків пригод-

ницького жанру в літературі 1920–1930-х рр., маємо й історію дивакуватого провінційного самітника, агронома, що все життя самозречено працює, аби винайти заново ...давно відому хімікам вибухову речовину неймовірної сили (ще одне нагадування про іронію історії!), і пригоди озброєних повстанців, заповонених ідеєю будь-що-будь здобути ту вибухівку для своїх потреб, і непросту духовну еволюцію блискучого офіцера з великопанської шляхетської родини, зневіреного у всіх ідеологічних принадах, шукача самітницького спокою й рівноваги, що здобуваються лише через опанування буддистських психотехнік... Коли протистояння братів, розведених по різні боки революційних барикад, комуніста Артема та унерівського повстанця Петра Гайдученків, — колізія, зрештою, добре знана з вітчизняної літератури першої половини ХХ ст., то несподіваним і тому особливо цікавим видається психологічний портрет Томи Карлюги, людини, що належала до суспільних верхів, добре знала блиск і розмаїття можливостей, дарованих владою й багатством. Під час революції Тома не пішов ні під білі, ні під червоні, ні під жовто-блакитні знамена; він обстоює право особистості на відсторонення, на неприйняття будь-якого ідеологічного вибору. Карлюга певен, що революція не аж так і змінила світ, бо

влада — така річ, од якої рідко хто відмовляється добровільно [...] Та й то окремі особи відмовляються, а не класи. І невже ви думаєте, що пролетаріат, дійшовши влади, не захоче в своїх людських слабостях використати її? Чи пролетаріатові не захочеться жити в розкошах? Невже він такий святий, ваш пролетаріат, що всупереч своїм, як ви кажете, «класовим інтересам» стане по-братерському ділити всі добра, що дісталися йому внаслідок захоплення влади?

Слісаренко вдається тут до поширеної в радянській літературі 1920–1930-х рр. стратегії «вписування» авторської точки зору (чи поглядів, як ми схильні вважати близькими до авторських на основі якихось позатекстових, біографічних матеріалів) у роздуми негативного,

затаврованого персонажа. Критика Карлюгою комуністичної ідеології таки переконлива:

Чи ви, наприклад, не думали про те, чому комунізм за наших часів має особливий вплив у країнах убогої матеріальної культури?.. У цьому є щось знаменне... Так, немов культурні люди втратили віру в чудо і оминають комунізм, і тільки напівдикуни ще вірять в якесь царство Боже на землі і саме через запровадження комунізму...

Ця заввага в концепції роману винятково важлива, бо й Карлюжин опонент-комуніст також сповідує швидше еволюціоністсько-культурницькі ідеали. Більш того, в романі звучить неприхована іронія над неонародницькими уявленнями Артема Гайдученка про обов'язок зрячих/освічених синів перед сліпим народом-Велетнем. Тома Карлюга сподівається знайти для себе вихід у буддизмі. Однак і його прихід до релігії — це не шлях внутрішнього осягнення віри, а швидше вислід інтелектуальних, філософських спекуляцій у безвиході післяреволюційного краху усталених ідеалів. Читачеві не може не імпонувати Карлюжин скепсис — принаймні він видається чесним з собою в готовності ні перед чим не зупинятися у послідовному й глибокому самоаналізі. Свого героя автор змушує покоритися (цього вимагають і суто жанрові закони авантюрного, а не інтелектуального роману!) найпотужнішій вітальній силі, Еросу. Самітник-ложкар ще якимось може справитися зі своїми нечестивими снами й мріями

(Ні, він, Тома, сильніший за того убогого анахорета... Він знайде сил у собі поразувати ребра тому вигаданому поетом богові, що не має нічого, крім непристойних анекдотів і хворобливої еротичної фантазії. Він витримає його натиск, не маючи підтримки якоїсь надприродної божеської сили),

але коли в закинутій знелюдненій садибі з'являється дівчина, анахорет таки закохується й накладає на себе руки, дізнавшись про зраду обраниці.

На рубежі 1920–1930-х рр. українська література за-свідчує зрослий інтерес до філософії скептицизму. Можна згадати кількох персонажів першорядних творів цього періоду, котрі, зневірившись то у християнстві, то в комунізмі, то в революційному гуманістичному романтизмі, приходять до скептицизму як останнього прихистку загнаної у глухий кут думки. Очевидно, ці настрої багато чого визначали в інтелектуально-духовному середовищі тих років, саме з ними пов'язане становлення абсурдистської поетики у пізній драматургії Миколи Куліша, в інтелектуальній прозі Валер'яна Підмогильного, частково й Віктора Домонтовича. У дві свої пізні п'єси, «Вічний бунт» та «Маклена Граса», Куліш вводить диспути скептиків та романтиків — і останнім здебільшого нічого відповісти на аргументи доскіпливих опонентів. У «Вічному бунті» до того ж погляди романтика Ромена та скептика Байдуха часом підозріло зближуються, романтизм виразно еволюціонує до ревізії високих ідеалів і цінностей. Справді, в романтичній системі вартостей непросто відповісти на засадниче питання про «хліб голодним».

Вчора я з ним дискутував. А він показує мені на чергу по хліб і питає: коли до Жовтня кричали в чергах — «Хліба!» і йшли з червоним прапором — це була революція. А коли тепер крикнуть — «Хліба!» і підуть з червоним прапором, то що це буде?

І навіть правовірний комуніст після цієї репліки «почав думати». Атестований послідовним скептиком Байдух має мужність йти за логікою розмислу до кінця, не боячись зруйнувати цілісність ідеологічної побудови, нав'язаної йому комуністичним університетом:

Я, наприклад, вірю, що ми соціалізм збудуємо. А що він вийде не такий, як думали і про який мріяли, то в діалектику я теж вірю. І що, який не вийде, однаково, — колись його послідками буде світ палити свої печі так, як ми зараз палимо свої послідками кам'яного віку — і в це я вірю. Отже, як бачиш, я тричі в соціалізм вірю.

Романтик не знаходить нічого кращого, як погрожувати своєму другові втратою партквитка (вагомий аргумент у філософському диспуті!), а далі й вогнищем нової інквізиції: «Дуже жаль, що за всю історію не спалено жодного скептика. Але од наших огнищ колись запалиться, загориться і скепсис. Хай живе вічний бунт!» Те загрозово обіцяне «колись» настало, знаємо, дуже й дуже скоро... У написаній майже водночас з «Вічним бунтом» «Маклені Грасі» Ігнацій Падур уже здатен до рефлексії над власною світоглядною еволюцією:

Колись я грав, і прізвище Падур було гучне. Мені навіть пророкували світову славу. Я, звісно, захотів грати всьому світові з польської державної естради. Пішов до легіону. Воював за світовий гуманізм, за вільну Польщу et caetera. Але на естраду зійшли якісь інші музиканти.

І от тепер герой Куліша вже знає, що

соціалізм — це буде лише друга після християнства світова ілюзія... [...] Тепер ось що: минули і революції, і соціалізм, і комунізм. Земля стара й холодна. І лиса. Ані билиночки на ній. Сонце — як місяць, а місяць — як півсково-рідки. [...] ...сидить останній музикант і грає на дуду.

Ці песимістичні висновки Ігнація Падура дуже співзвучні з переконаннями Томи Карлюги, тільки що Микола Куліш не таврує його наличкою негативного героя. Але для обох немає ніякого виходу, і безпробудне пияцтво Падура — лише варіант розтягненого в часі філософського самогубства.

Ще один зневірений самогубець з'являється у «Повісті без назви» Валер'яна Підмогильного. Учителю фізики Пащенко сповідається випадковому зустрічному:

Я бачив, яка кривава й ница людська минувшина, яка сліпа й безпорадна історична дія людини. Всі ці смішні держави, війни, розбрати, ями й багновища, в які систематично провалюється людський рід. Це ж не історія людських істот, це історія недоумків, йолопів, маніяків! І зауважте:

так буде завжди, бо так було завжди. Можна винайти нову машину, але не новий спосіб життя.

«Людину, — переконаний герой Підмогильного, — ні в чому не можна змінити». «Повість без назви» зосталася незакінченою, якраз під час роботи над нею в санаторії Заньки під Харковом автора й було заарештовано 8 грудня 1934 р. Передсмертні монологи вчителя Пащенка, що вже приготував для себе отруту й навіть викопав могилу, аби, докуривши останні запаси гашишу, зникнути з цього світу так, щоб люди ніколи не знайшли навіть його тіла, — ці фантазмагоричні звіряння перед напівзнайомою людиною викликають у головного героя радянського журналіста Городовського хіба огиду й зневагу. Проте настрої Пащенка все ж відбиті як *настрої часу*, а крім того ніякої альтернативи, ні філософської, ні історичної, ні, скажімо, мистецької, у повісті не знаходимо. Дати написання Слісаренкового роману «Чорний Ангел» (1929), «Вічного бунту» (1932), «Маклени Ёраси» (1932–1933), «Повісті без назви» (1934) різняться лише кількома роками, але, очевидно, саме в цей час скепсис, розчарування у будь-яких ідеалах поширюється у різних суспільних верствах, стає трагічним знаком доби.

Однак у «Чорному Ангелі» тотальному скепсису Томи Карлюги протиставлено зовсім не комуністичну ідеологію успішної й швидкої перебудови суспільства насильницькими методами, а еволюційну культурницьку програму. «Гноблення» головний герой роману вважає неунікним для того, щоб «проти волі» посилати неграмотних у школи. Революція «потрібна тільки на те, щоб повалити старе трухляве життя. Боротьбою можна очистити місце для будівлі, а вивершити будівлю можна тільки працею. У боротьбі-бо постає поділ людей на класи й касти, а праця єднає..» Погляди, що й казати, не аж так послідовно марксистські.

Свої літературно-критичні статті під час дискусії 1925–1928 рр. Слісаренко підписував псевдонімом «Обсерватор». Ця самоідентифікація дуже точно відбиває художницьку поставу прозаїка: уважний до деталей спостерігач,

іронічний аналітик, не схильний довіряти ні романтичному пафосу, ані героїчним міфологемам, скептик, що любить дошукуватися прихованих індивідуально-психологічних мотивацій і демонструвати складне переплетення почуттів: сміливості, посталої зі страху чи образи, кохання, що обертається приниженням і гнітом, самозречення, породженого невситимою жадобою влади й вивищення над собою подібними... У новелі «Позолочене оливо», сливе детективній історії стосунків двох прихованих агентів, уенерівського військовика високого рангу та більшовицького розвідника, засланого в петлюрівські частини, цю аналітичну настанову на пошуки прихованих психологічних смислів подій і вчинків проілюстровано порівнянням з «позолоченим оливом»: «Зовні шляхетний блиск, а насподі — глевкий і сирий метал». У суспільно-ідеологічних, політичних хитросплетіннях мотивацій та інтересів так буває завжди. Натомість у приватних людських стосунках часом під буденною сірою зовнішністю може проблиснути «поолив'яне», але таки щире золото безпосереднього, глибинного душевного переживання, почуття, пристрасті.

Коли назва Шерехової статті «Хвильовий без політики» звучить визивним оксюмороном, то про «Слісаренка без політики» можна говорити цілком підставово. Звичайно ж, у нього були і якісь українські державницькі погляди (про це свідчать хоча б ранні вірші), і демократичні переконання, й обізнаність з марксизмом. Проте варто, мабуть, довіряти автобіографії, яка зберігається у судовій справі Олекси Слісаренка: написавши про юнацьку зацікавленість анархізмом, захоплення Штірнером, Кропоткіним, Прудоном, «з філософів — Ніцше, Шопенгауером», обвинувачений твердить:

Але в лави політичних партій я не влився, незважаючи на настирні домагання і есерів до революції, і укапістів під час революції. Я не вважав себе здатним до політичної роботи, в чому переконаний і зараз¹.

¹ Цит. за: *Слісаренко О.* Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. — К.: Дніпро, 1990. — С. 19.

Слісаренко був одним з небагатьох у 1920-ті рр. справді професійних письменників, котрі заробляли на життя лише пером. За десять років праці як прозаїка він видав десятки книжок, писав романи, повісті, оповідання, твори для дітей, читав безліч рукописів молодих авторів як головний редактор «Книгоспілки». Під час літературної дискусії публікував статті в журналі «Вапліте», однак переважно аналізував письменницьку майстерність і естетичну вартість твору, уникаючи ідеологічних оцінок. Усе ж 1927 року Слісаренко опиняється в епіцентрі гучного конфлікту, пов'язаного з шовіністичним листом Максима Горького. У статусі головного редактора Слісаренко звернувся до російського класика з пропозицією перекласти українською роман «Мати». Горький відповів образливою відмовою, прочитавши адресату зверхню нотацію:

Уважаемый Алексей Андреевич, я категорически против сокращения повести «Мать». Мне кажется, что и перевод этой повести на украинское наречие тоже не нужен. Меня очень удивляет тот факт, что люди, ставя перед собой одну и ту же цель, не только утверждают различие наречий — стремятся сделать наречие «языком», — но еще и угнетают тех великороссов, которые очутились меньшинством в области данного наречия. При старом режиме я сильно протестовал против таких явлений. Мне кажется, при новом режиме следовало бы стремиться к устранению всего, что мешает людям помогать друг другу. А то выходит курьезно: одни стремятся создать «всемирный язык», другие же действуют как раз наоборот.

А. Пешков¹

Лист викликав дуже гостру реакцію, і конфлікт Слісаренка — Горького набув великого розголосу. У дещо

¹ Цит. за: *Костюк Г.* Зустрічі і прощання: Спогади: У 2 кн. — Кн. перша. — К.: Смолоскип, 2008. — С. 290. Григорій Костюк цитує в оригіналі, замінивши дореволюційний російський напис новим, за текстом, що зберігся в архіві Михайла Драй-Хмари.

скороченому вигляді текст було процитовано в статті «Наше сьогодні» (Вапліте. — 1927. — № 3. — С. 137). «Коли після того конфлікту із Слісаренком, — згадує Костюк, — М. Горький, повертаючися з еміграції, по дорозі завітав до Харкова, то його зустріч у Будинку Блакитного зігнорували всі ваплітяни»¹.

Для Олекси Слісаренка друга половина 1920-х була порою професійного самоствердження. 1929 року виходить його найкращий роман «Чорний Ангел». Ймовірно, що після історії з листом Горького він намагався ще старанніше дистанціюватися від політичної злоби дня. Тим часом можливості існування поза організацією і видання «позагрупового» «Літературного ярмарку» 1929 року вичерпалися, і ваплітянський провід ініціював створення нового «пролетарського» мистецького об'єднання — суголосну жорстокому часові назву ПРОЛІТФРОНТ запропонував, як свідчать мемуаристи, Юрій Яновський. Троє колишніх ваплітян, Олекса Слісаренко, Майк Йогансен та Юрій Смолич, до ПРОЛІТФРОНТу йти відмовилися і створили конструктивістську «Техно-мистецьку групу “А”». Ще одна спроба уникнути, хай цього разу й коштом конфлікту з багатьма друзями, політичних розборок і звинувачень. «Група “А”» спромоглася на доволі невиразну декларацію з лівоконструктивістськими акцентами, обіцяючи зректися письменницького «жречества» й ширити секрети художнього ремесла:

Митці, що складають частину групи А, принципіально відмовляються від мистецького професіоналізму, від мистецького жречества, від ховання виробничих секретів мистецтва. Навпаки, вони [...] вважатимуть за свою повинність розкривати й демократизувати вивчення мистецьких метод².

Редагований Йогансеном та Слісаренком «Універсальний журнал» був цікавим виданням, публікуючи,

¹ Там само. — С. 282.

² Що таке техно-мистецька група «А» // Йогансен М. Вибрані твори. — К.: Смолоскип, 2009. — С. 712.

зокрема, письменницькі анкети, автокоментарі, мистецькі огляди тощо. Але втекти від злоби дедалі похмурішого дня було вже нікуди. 1930 р. Слісаренко змушений зіграти принизливу роль громадського обвинувача на процесі СВУ. Пише замовні виробничі романи («Хлібна ріка», «Зламаний гвинт»). Однак усе це не переконує владу в лояльності. У березні 1934 р. Слісаренка арештовують; обвинувачений у причетності до терористичної організації, він дістав 10 років позбавлення волі. З листопада 1937 р., саме під ювілейну річницю більшовицької революції, був розстріляний в урочищі Сандормох під Медвеж'єгорськом. Варто додати, що обвинувачення в підготовці терористичних актів могло ґрунтуватися хіба на тому, що Олекса Слісаренко таки справді (на відміну від багатьох інших фігурантів «терористичних» справ) умів влучно стріляти.

Критики двадцятих років хором діагностували «фабульну анемію» тогочасної прози й докоряли письменникам невмінням зацікавити масового читача. Сучасні літературознавці та видавці також охоче нарікають на цю затьяжну, як виявилось, хворобу. Олекса Слісаренко був одним з найуспішніших авторів, що вміли з нею боротися, так що аматорам гостросюжетного роману його досвід може неабияк пригодатися.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

* * *

Зорею яснозорою, зорею юних днів
На березі Кастальському я творчі води пив.
І в мить, як розпочався мій зоряний розцвіт,
У нетрях серця склався Кастальський заповіт:
«Співочі скарби серця в екстазі очервонь,
І уст твоїх торкнеться божественний огонь!»
Не знаю, чи я сповню Кастальський заповіт,
Але в душі буяє вже зоряний розцвіт!

НА ЗОЛОТІ БЛАКИТНАЯ ЕМАЛЬ

На золоті блакитная емаль,
І золото червоне на емалі.
У книгах радості осіння печаль,
І радості роса на пелюстках печалі.

В моєму саді сохне блідний цвіт,
Вмирає лист, нечутно, тайнодійно...
Тобі, о осене, мій радісний привіт,
Тобі, пожовклеє, моя співанка мрійна!

Коли ж небесну щирюю емаль
Затруть дощі й тумани пелехаті,
Я залишу в душі осінню печаль
І буду ждати весни в зажуреній кімнаті.

ТИША

Золотисто зомлівають над землею змії-дзвони.
Надіва вінці червоні
Тиша...

Сірим степом сині роси сивий спокій сонно носить,
Заплітає білі коси

Тиша...

Невловимими в'юнами вітри в'ються в вогкій вовні,
Підіймає чаші повні

Тиша...

Шиють шовк осоки сонні, серце солодко сумує...
Луки росами гаптує

Тиша...

ПОКЛИЧЕМ НА ПЕЧАЛЬ І ТУГУ...

Пам'яті Гната Михайличенка

Покличем на печаль і тугу!
Наш брат огнеокий догорів.
На дороги повіяло з лугу
Тінями диких вечорів.

Над бур'янами сухими
Наша печаль стогне.
Гукнімо з вечорами глухими:
«Воскресни, Огне!»

УКРАЇНА

Мідним кроком
З року в рік
Ми проходимо століття.
Сталь гартуєм, палим сміття.
Через хвижі лихоліття
У новий звабливий вік, —
Мідним кроком
З року в рік.

Коні наші —
О, стремена!
Коні наші —
Степом вскач!
На розідрані знамена,
Україно, більш не плач!
Україно, Україно,
Коні наші —
Степом вскач!

Турки, скити і сармати,
Руський пан, шляхетний лях...
Хто не їв у твоїй хаті
На пшеничних на столах?
Скільки друзів, доброчинців,
Скільки родичів, сватів
Лляло вино через вінця
На зелені скатерті!..
Та не шана, а наруга,
Та не квіти, а ярмо, —
І цвіла іржава туга
Над сухим твоїм горбом...
Ти збирала... бідна, бідна!..
Діточкам своїм крихти
І незчулась, як побідно
Задзвеніли копити,
І незчулась, як над степом
Хтось подав повстання знак, —
І розбив тюремні склепи
Робітничий Залізник!
Україно, Україно,
Твої коні на зорі
Розплескали буйні вина
На червоні прапори!
Мідним кроком
З року в рік —
В світ широкий,
В світлий вік!
На зорі нового дня,
Україно, на коня!

ПАМ'ЯТІ ГНАТА МИХАЙЛИЧЕНКА

Всі ми розіп'яті на хрестах,
Всі ми покриті ранами.
Заповідано нам жорстокий шлях
Злими коранами.
Заповідано бути нам єретиками,
Синами дикої долі,
Розрубати степи прямими стежками
І впасти серед поля.
Вірили ми, що над чорними голгофами
Зустріне нас привітний Ісус
І потечуть величними строфами
Шляхи на Емаус...
Але очі сліпилися далями,
Кривавіли глибокі рани...
Посміялись над нашими ордалями
Ворожі корани.

УОТ УІТМЕН

Я чоловік.
Такий звичайний, що аж смішно —
Ріка кришталева у смердючих берегах,
Віки
Шелестять надо мною крилами.
Тремтіння і жах
Перетоплюю на сміливість у своїх гамарнях,
Слухаю шуми вітру, машин і дихання коханої
женщини;

Бачу хмари, землю, димарі, звірів і людей;
Мацаю речі, нюхаю запахи:
Я такий звичайний, що аж смішно.
І день мій розцвітає, як лотос.

НА ПАСІЦІ

Дадан. Дуплянка. На березі білій
Іконка праведних Зосима і Саватія.
Над вуликами — кельями день цілий
Кружляє працьовита братія.

Несуть у келії ченці крилаті
Мед золотий і віск на жовті свічі...
Уклін мій вам, невтомні будівничі!

Невпинно цілий день працює братія,
А вечором стихають в кельях шуми руху.
Іконка праведних Зосима і Саватія
Вартує монастир від злого духу.

ІНЕЙ

За білим маривом жагучий скрип возів —
Іржаві відгуки тернового терпіння...
А тут, на травах, на гнучкій лозі,
Розляла осінь вина білопінні.

Цей день зажурений веде мене, як друга,
В сивизну тиху, в брязкіт збройних літ,
Коли серця у грудях бились туго
У такт дзвінкий бойовищ і копит.

І згадуєм діла такі наївні й прості,
І захват бойовий в небойових піснях,
Як ляляли кров ми на осінні брості
Запушеного приморозком дня.

І день білявий мій — юнак среброкудрий
Нагадує мені, що вже давно-давно
Розквітла брость, якій ми так немудро
Точили мудре молоде вино...

...У інеї ліси, немов у мреві,
Ті самі дерева, що знав я їх колись,
За тих часів, коли громовим ревом
Дні буреломні землю потрясли...

О, дні прозорі! Кришталі осінні!
Були ви сміливі, прекрасні і страшні,
Як рвались ваші поводи ремінні,
Як червінкова кров горіла на стерні...

...За білим маривом стихає скрип возів,
Колись вантажених понівеченим тілом...
І мовчки я схиляюсь до лози,
До червінкових віт, покритих білим...

ОСІНЬ

В біблійних теренах полян
Заплутались іржаві ниті, —
Сивизна ранньої блакиті
І багреці жовтневих ран.

Збирайтесь, сміливі ловці!
Годуйте пси, лаштуйте зброю, —
Осінні звірі за горою
Заплуталися у сільці...

З кущів женуть плямисті пси
На мене фантастичних звірів,
І бачу я на рижій шкірі
І заворожені ліси,

І киновар засохлих ран,
І холод жовтої одежі,
І блиски згаслої пожежі
На тлі розтерзаних полян.

МІСЯЧНІ КОВБАСИ

Місяця набряклий живіт
Проткну електричними вилами.
Кендюхи змотаю на мотовило,
Старанно вимію кишки
Од поетичної начинки
(Щоб не смерділо...)
Наб'ю горохом ковбаси
І дам всім покуштувати...
Споживай і ти, Україно-мати!
Це тобі не сонячні кларнети,
А місячні ковбаси —
— ПАТЕНТ!!!

ФУТБОЛ

Сьогодні сіро,
Як на душі у інтелігента...
Чайною ложкою міряються
«Метеорологічні елементи».
Похнюпили носа
Виспівані Грінченком верби...
Так ліг би і вмер би.
Хай би Сосюра дячком гундосив!
У журналах зарябіли б рядки:
«Вінки на смерть поету».
А на селах смачно покурили б дядьки
Жалісні сонети...
Але к бісу думи кривороті —
Завтра ж буде сонце!
Золотим м'ячем його покотять
Дні — веселі комсомольці!
Стану я голкіпером моторним
Грати в золотий футбол
І на полі стоптаному, чорному
Сонцем загоню найвищий гол!

РІКИ З АСФАЛЬТОВИМИ БЕРЕГАМИ

Ріки з афальтовими берегами,
З прибережними кручами кам'яниць
Заглушили мої пшеничні гами
Звуками бетонів і криць.

І я не той, що був серед пшениць і гречки,
Серед оксамитного коливання нив —
Розгубилися мої овечки,
Налякані голосами гудків.

І хоч інколи сумую за степом,
Та вже я знаю — не зберу отар...
Став шофером фірми Шульц і Леппе
Степовий вівчар.

Подохли солов'ї
Під кущами нахабних мімоз...

—

Румунська оркестра
Виграє молитви
Сутенерам і повіям...
Йй,
Тільки йй
Тремтіння сором'язливих вій.

—

Солов'ї не воскреснуть,
Сором'язно не згорнуть листочки мімози,
Тобі,
О тобі,
Мої смерчі,
Вибухи електричних гроз.

—

ЧЕРНИЧКА

Чорними бруньками
Рясніє гола вільха.
Ой, як би весняними стежками
Не дійти б до гріха!

На проталинах під наметами
Фіалково дивиться весна,
Розкинув золотими тенетами
Хитрощі сатана.

Забрунилось галуззя вишні,
Сонце зомліває на землі —
Облуду на душі грішні
Наводять сили злі.

Без угаву лопочуть галки.
Пішла б послухала їх веселий рій,
Та небезпечно самотньо рвати фіалки
У гаю Христовій молодій:

А за брамою широкими полями
Весело розбігаються шляхи.
Ой, як би весняними стежками
До мене не прийшли гріхи!

ПОСУХА

Огняний звір пожер вогкі тумани,
Косою вбивчою нестигле жито косе.
Потріскалась земля, — ятраться чорні рани...

Гудуть у маревах молитви стоголосі —
То йдуть з корогвами збентежені селяни,
А вітер ні хитне засохле в полі просо...
Огняний змії полотна огнетканні

По травах розстеля і п'є жадібно роси,
І глушить на устах молитви покаянні.
А жито засиха... Давно посохло просо.
Чорніють пащами землі прокляті рани,
Коса ж огняна косе, косе!

КОМУНІКАЦІЯ

Од чумацьких маж,
нудних, як етнографія,
од аеропланів,
недоносків фантазії, —
до міжпланетних мостів
з душею електричною!

О, комунікація!
О, комунікація!

Молотом,
плугом,
лопатою
в мозок землі.
Свято — в силі.

Необмежними плинами
нервових вібрацій
землі сполучи
про єдність крик у ночі —

О, комунікація!
О, комунікація!

Часи заблудились
між числами Всесвіту.
Визначим
напрямку кут!

Покута
сухими губами плямкає:
«На сумлінні
минуле чорніє плямками!..»

З гущавин колючих —
на дороги всесвітні!
Муче нас, муче
тверда земля —
у гарячці її мозок.
Безсило клацають
лопати,
плуги
і молоти...

Аргонавти космічного моря,
гниди з велетенськими душами!
Любов сліпого серця
переборє і поруше
безглузду твердь.

Думки на полотнах космосу
накреслять плани комунікацій.
Гостру косу
поламай, смерте,
праця твоя уперта
непотрібна тепер!

Міліарди уст
осану понесуть
і хаос стривожений
зубами заклацає:

О, комунікація!
О, комунікація!

Ґрона
соняшних систем

стигло нависли,
мости еластичними дугами
од ґрона до ґрона.

Міліардні гони,
а ними
жадоба розуми
гонить.

Ні місяця,
ні сонця,
ні зір —
лише зупинки
на космічному шляху.
І гоняться
з порошоків на порошоків
гниди — велетні духу.

О, комунікація!
О, комунікація...

ПОЕМА ЗНЕВАГИ

I.

Важно травить
катаральний
шлунок історії
каміння сучасності.

1. Стоголоси ревучі
гукають життя
на бенкети,
а воно
млявий кастрат
напишає шлунок
гречаною кашею — користного.

2. Тисячі літ,
як життя хоруг
на хронічий закріп.
3. Хто ж вигідає
таку рицину,
од якої пронесло б Всесвіт?
4. Шаную всіх,
хто не вірить сучасному,
презирство моє
сталості елегантських циліндрів.
5. Питаю:
хто здатен
плюнути
європейцю
в зарозумілу пику
сміливим словом?
6. Слушайте,
всі гайдуки
європейської думки!
7. Ви довго тримали
мене у полоні
зв'язаним шовками
свого безсилля,
8. А тепер — я вільний!
Бійтесь моїх мотузків
з кострицею!

II.

1. Сокира у мене
і пилка
в руках важких од м'язів, —
я витесую оцел
майбутньої хати.

2. О, колись
покепкую над вами,
як будете мерзнути ви
з малюнками чудесних двірців
у кишеньках.

3. Марю я,
дивлячись у майбутнє,
що в лісах його
на полянах святкових
виростає велика мітла,
яка вимете все сміття,
позолочене поетами!

4. Серце тріпоче мое
передчуттям неминучого,
а ваші серця
тремтять минаючим.

5. В руках моїх плуг,
що воруше скиби стопудові,
а ви
колуєте чорнозем
пальцями!

6. Мені жаль вас,
о сучасники!

III.

1. Я запліднюю мову
Спермами сміливих образів.

2. Весело буде розтяти
києм прийдешнього
череп тендітний сучасності!

3. Солодко висушить
душу свою
полум'ям гніву!

4. Втішно роздерти
ваші серця
пазурами зневаги!
5. Радісно вбити цвяхи
в труни минулого
молотом власної міці!

IV.

1. Грізно ударю
з гармати фантазії
по ваших шатрах
у долинах минулого.
2. Клекотом орлим
лякатиму
ваші годовані душі.
3. І будете скиглити ви
псами побитими
загнані в гроти
нужденних релігій.
4. Так з глибини свого серця
кидаю гостру зневагу
вам, о сучасники!

НОВЕЛИ

АВТОБІОГРАФІЧНА НОВЕЛА

Травневий ранок 1900 року, можливо, був і прекрасний, та мене, дев'ятилітнього, не зворушувала невдосконалена природа...

Гордо величався я на високому передку сільської тачанки, готуючись у далеку путь.

До того я ходив короткими стежками, що довжина їх вимірювалася миршавими верствами. Дві верстви до лісу, верства до школи, півверстви до ставу, — такі були радіуси мого герметично закоркованого світу.

Тільки два рейди по тридцять п'ять верстов до Охрімівки та до Просянки зробив я за свій дев'ятилітній вік.

То були знамениті подорожі, сповнені таємничих пригод і жакливих зустрічей. Зникнення плямистого kota, що героїчно втік з порожньої бодні, та зустріч з циганами в степу, що проїхали, не звернувши на мене уваги, — найразючіші події тих рейдів.

І от тепер сидів я на передку тачанки, сподіваючись на подорож, число верстов якої не вмщала моя уява, як не вмщає уява людська відстані Землі від Сонця... В ті далекі часи найбільше число в мене було двадцять, всяке дерево — дуб, найшвидше у світі — кінь, а найдужча людина — мій батько.

Високий передок не міг здаватися мені Хеопсовою пірамідою, з якої дивилися в далекі обрії століття моїх предків, а тачанку я не дорівнюю до корабля аргонавтів, — і те й те ще таїлося від мене в імлі популярного підручника старої історії...

Одне було мені до лоскоту зрозуміле: я їду на величезний ярмарок, де невідома мені електрика освітлює нічні міста й прекрасні залізні покрівлі двоповерхових домів!

Довгими місяцями я виплекував образ грандіозного міста, будинки якого були обліплені вивісками, вулиці викладені цеглою і дошками, а в кожному вікні стояла машина, що говорить людським голосом!

Люди в тих дивних домах їдять тільки бублики та котлети, закусуючи невідомим мені, але доконче разючо солодким морозивом та тістечками.

Довгими ночами я мріяв образом залізниці й снів вражаючими картинами, в яких першу роль відігравав паровик з графської економії. Той паровик тягнув за собою з десяток гарненьких курників на колесах, а з курників тих визирали щасливі люди...

Отож хіба я не мав права величатися напередодні вступу до цього дивовижного царства?

На мене дивилися заздрісні очі моїх ровесників і каламутили мою дитячу радість... Я б з дорогою душею забрав їх з собою, але не смів про це нікому сказати... Я б ще забрав свого учителя, що мав чудне прізвище Дриль, і кашкета з оксамитовою околичкою, та кривоногу кішку, що я її врятував од смерті, давши жорстокий бій хлопцям, що хотіли ту кішку забити. Та й про це я нікому не сказав, бо мати наказала викинути всі мої багатства в твердій валюті цвяхів, хоч і іржавих, та ще дебелих, шруб невідомого призначення та інших коштовностей, що ними бувають набиті кишені допитливих хлоп'яків, не старіших за дванадцять років...

Я склав той скарб в кутку дворища в надії, що хтось, знайшовши його, буде такий само щасливий, як я, володіючи ними...

Село Хатне, колишнього Вовчанського повіту, було кинуте двісті років тому в хащі Вовчих лісів у північній Україні. Воно утворилося за часів Великої Руїни, коли втікачі з Правобережжя та Галичини, шукаючи вольностей, посунули на Слобожанщину, тоді ще безлюдну й дику. Незабаром знайдені там вольності були скасовані, і мої предки опинилися в кріпацтві, а по знесенні кріпацтва в лавах безземельної майстрівщини.

Лимарство було фахом мого діда й батька і не перейшло до мене завдяки випадкові, що посадовив мене на високий передок сільської тачанки.

Повторилася історія двохсотлітньої давнини, — за прикладом предків мій батько покинув насаджені, але безробітні місця, і з численною сім'єю рушив шукати втрачених колись вольностей, а найголовніше заробітку.

Рідня з усього села зібралася коло тачанки й голосила над печальною нашою долею. На її погляд, поїздка за сорок верстов була одчайдушним вчинком, а за п'ятсот верстов дорівнювалася самогубству.

Нарешті останню пляшку горілки люто спустошено, останні прощальні вигуки й побажання заглушено стуком коліс, і я, обернувшись, весело дивився на юрбу родичів, що втирали п'яні свої сльози.

Ми поїхали на загибель.

Та я не вірив у загибель, бо був я не такий досвідчений і мудрий, як вони, мої родичі. Я весело усміхався. Я ж мав побачити двохповерхові будинки з вивісками в грандіозних містах з дощатими тротуарами!

З того травневого ранку минуло двадцять дев'ять років. За ці роки мій світ став широкий, такий широкий, що міг би умістити мільйони колишніх моїх хатнянських світів. Моє дитинство закрилося юністю, сповненою напружених шукань і невсипущої праці. Я ріс, далекий од своєї сім'ї, в колі прекрасних товаришів, спочатку в убогій Кучерівській сільськогосподарській школі на Курщині, а згодом в одній із кращих шкіл на Україні — Харківській хліборобській школі. В цій школі мене оточували не тільки хороші культурні товариші, а й прекрасні педагоги, з яких я з особливою приємністю згадую Павла Івановича Тиховського, що зміцнив у мені любов до літератури своїми талановитими лекціями, позбавленими тогочасного казенного обскурантизму, та вихователя Петра Олександровича Євецького, що присвятив все своє життя цій славній школі.

Восени 1929 року мої літературні друзі урядили мисливську експедицію. Я не знав докладного маршруту

й раптом був схвильований словом «Хатне», де ми мали зупинитися на ночівлю.

Спочатку здалося, що це не те Хатне, де був високий передок тачанки й на ньому дев'ятилітній я...

Ми зупинилися в крайній хаті, і я розповів товаришам, що старій школи під соломою, де я дістав стільки неймовірних знань від учителя Дриля, вже немає й що тепер, певно, не товкмачуть у бідні дитячі голови безглуздих молитов та незрозумілого:

Катявся ядра, свіщут пулі
...дим багровий
Клубами всходіт к небесам...

од якого нам, малим, ставало соромно...

Замість старій школи збудували нову на другому боці ставу, з великими вікнами, під червоним бляшаним дахом...

Я не помітив господині, що вслухалася в мої слова і раптом, зробивши рух до мене, вигукнула:

— Альошко, та невже ж це ти? А я дивлюсь...

Я, звичайно, не одразу впізнав у цій жінці, що завчасу змарніла од тяжкої селянської праці, подругу свого дитинства. Тільки нагадування про потиличники та інші не менш приємні подробиці мого героїчного минулого дали мені можливість пригадати її. Це ж бо і вона тоді в гурті інших задрісно дивилася на мене на високому передку!

Минуле хвилює, і ця літня жінка з дитячою радістю та наївним самозадоволенням розповіла мені, що й їй таки під час війни пощастило одного разу побувати в Харкові...

Двадцять дев'ять років, що в них вмістилося дві революції та кілька воєн, кардинально змінили співвідношення між людьми, і я, як ніколи до того, відчув слизьку гіркість минулого й міцну шкаралуцу сучасного.

В новій школі, високій і світлій, вже не —

Катявся ядра, свіщут пулі...

Землею будем володіти,
А паразитів жде біда!

Хай же благословенні будуть всі сміливі шукачі вольностей та всі тачанки, що везуть нас до нових незвіданих обріїв!

1929 р.

НАДІЯ

Над глухими асфальтами пішохідів замислилась важка Нерухомість кам'яниць.

А між стоокими огромами був Рух.

Асфальтами пішохідів, дрібно ступаючи, йшла жебрачка.

Важкий оберемок дров нахилив постать і нівечив ходу...

Але на обезбарвленому буднями обличчі, з глибини одцвілих очей било джерельце Світлого.

На дні погаслих очей жеврілося лагідне тепло.

...Жебрачка дивилася на двох білоголових хлоп'яків, що ступала їм услід.

Діти несли маленькі оберемки трісок, і постаті їх хилилися, як у матері.

Вони удавали, що несуть важкі дрова, і раділи хорошою дитячою радістю — вони працювали!

...І розгадалося таємне світло на дні погаслих очей.

У глибині очей било прозоре джерельце Вселюдської Надії на Майбутність.

ГОРЕ

У кинутому будинкові хтось ткав тонке павутиння зойків.

Там десь під землею у вогкій пітьмі льоху, під вагою семиповерхового будинку невимовно боліла чиясь душа.

Там у темному важкому повітрі зотлівало чиясь серце і навіки одцвітала чиясь Радість.

Що ж то за сила споріднила мою душу з невідомою душею?..

...Я дізнався, чие страждання кривавилось у тих зойках — конала маленька схудла болонка...

Воа тягла тоненьку нескінченну ноту, повну невимовної розпуки.

А коло неї плазували сліпі цуценята, шукаючи матернього лона.

Та мати не могла нагодувати дітей — вона була достоту виснажена голодом...

Вона конала тілом і зотлівала душею на огнях матернього горя...

...Зрозумів я, що споріднило мою душу з темною душею пса...

ВИПАДКОВА СМІЛИВІСТЬ

— Тобі доводилось бачити, як некрасиве лице раптом загоряється якоюсь внутрішньою силою, якимсь сяйвом?..

— Огнем, — поправив Кельмер.

— Ну, огнем, і стає прекрасне... Або запевний боягуз стає сміливий, відважний, або, навпаки, — уславлена хоробрістю людина лякається якоїсь дурниці, болонки, наприклад, або миші...

— Буває, — промимрив Кельмер.

Серьога лежав голічерева, закритиши голову брилем од пекучих променів кримського сонця. Вони вдвох обрали для себе цей глухий закуток узбережжя, де можна було, шануючи суспільну пристойність, не надягати на себе всякого ганчір'я.

— А для власного вжитку навіть терміна вигадав: «випадкові змінення». Наприклад: випадкова краса або випадкова сміливість.

— А теорії тієї випадковості ти не вигадав?

— Ні, але причиною, певно, є якісь не знані ще фізіологічні процеси чи там емоції... Чорт його знає!

Сонце присмажувало їхні голі тіла, а на пісок набігала незрима хвиля і, немов соромлячись голих парубків, бігла назад у море.

— А дурні коли-небудь бувають випадково розумними? — ехидно запитав Кельмер.

— Розумними... бувають, а от дотепними — ніколи, — одрізав Серьога і замуликав під носа свою улюблену співанку.

Кельмерові не хотілось говорити, але він не відмовився б послухати, щоб хоч трохи розвіяти нудоту пекучого кримського дня.

Серьога сопів і намагався закинути ногу... на потилицю.

— Днів через чотири буду закидати ногу... на три сантиметри не доношу...

Ліг, але помовчав недовго.

— Теоретично я припускаю багато випадкових змінень, але на собі перевірів лише випадкову красу та випадкову сміливість... Про перше не розкажу — однаково не повіриш, а про друге, коли хочеш...

— Просимо, просимо, товаришу Серього!..

Серьога ще раз нагадав нозі, що їй через чотири дні треба бути на потилиці, переклав бриля на праве вухо й почав:

— Місце дії — Правобережжя, час революції, рік другий. Я був тоді «співчуваючим», але разом з 90% людності не вірив, що в нас буде Радянська влада...

Одного разу мені передають папірця: «Пропонується і т. д. негайно виїхати в м. К., інструкції та документи одержите в повітнаросвіті...»

Щоб у мене була особлива охота кидати насиджене місце в губерніяльному центрі, я б не сказав, але наказа треба було виконувати.

У повітнаросвіті мені пошепки сказали, що вчителі «гімназії» в К. — елемент ненадійний, наросвіта їм не довіряє і хоче між них мати свою людину... Одним словом, на другий день я їхав у глухе поліське містечко, околиці якого уславилися найлютішим політичним бандитизмом.

У школі мене зустріли непривітно. Учителі, знаєш, все у вишиваних сорочках, а в квартирах — «батько Тарас», рушниками обвішаний... Дух, я тобі скажу, такий, що хоч сокиру вішай...

— Ти без сентенцій, ближче до діла...

— Не перебивай... Поселили мене в окремії кімнаті в школі, в учительському флігелі, мовляв, вільних приміщень не було. Пізніше я довідався, що приміщення були, та мене, певне, боялись.

Уночі якось моторошно було сидіти одному у великому неосвітленому двоповерховому будинку колишньої гімназії. А кімната моя на другому поверсі, вікнами у старий парк...

Пішов би посидіти до когось із колег, так куди тобі!.. Не встигне сонце зайти, як уже віконниці на гак, двері на двопудові засуви — і сплять, як ховрахи зимою...

Освітлення — каганець. Одним словом, «обстановочка» довела мене до того, що кинув я вірші писати й давай романа наярювати...

А діло було восени, діти до школи не ходили. Пробував з учителями розмовляти — нічого не виходить. Спочатку не розумів, у чім справа, та випадково почув розмову двох учителів: «Ви з ним обережніш, він комуніст, мені в наросвіті казали...» — «Та невже?» — «Так його й послано сюди, щоб про нас розвідав...» — «Та він же українець... і вірші пише...»

Була тоді така гадка, що українець не може бути комуністом, і в це, як у догму, вірили всі патріотичні кооператори, учителі та автокефальні попи.

Тепер я розумів, чому мене жахаються, як чорт ладану, індивіди у вишиваних сорочках.

Хоча я тоді й не був у партії, але доводити, що я, мовляв, не партієць, я не хотів, та й не варт було — однаково не повірили б.

Навколо містечка в лісах шугали банди, сидіти партійцеві в містечку не можна було, а коли хто й заскакував порожняком, то з фальшивкою в кишені на всякий випадок, а більше з кооперативними мандатами.

Ну й часи були! Я обміркував своє жалюгідне становище і на всякий випадок готував шляхи відступу. Вікно моєї кімнати виходило в старий парк, і я придумав: купив довгого міцного мотузка, примоцював до ліжка одним кінцем і всього його, згорнутого, підсунув під сінник. Планував так: коли почнуть ламати двері, спущусь у парк по віршовці, а там тільки й бачили!..

Одного разу вмиваюсь коло ґанку, а завшколи, такий старий пацюк з гімназійних учителів, підійшов та

й каже: «Ви, колего, поїхали б до міста, вам, як комуністові, тут небезпечно... Отаман Підлужний цю ніч у містечку був... про вас питав...» — «Гаразд, — кажу, — нехай собі...» І намілюю з особливою експресією обличчя... Плювають, мовляв. А серце моє вистукує, мов підрядилось до ста п'ятдесяти на хвилину догнати.

Я, знаєш, не з дуже хоробрих... Нерви, той...

— Охоче вірю, доказів не треба, — вставив Кельмер.

— Ну й вір, плювають мені на твою віру... — І Сержога смачно плюнув через губу. — Першою думкою було втекти, а згодом переінакшив. Сміялись будуть...

Днів два нічого не було чути, і я заспокоївся. Раз по обіді лежу в себе в кімнаті, коли це той пацюк учитель у двері: «Дозвольте зайти». Увійшов, погладив миршаву борідку: «Колего, я мушу вас попередити... Отаман Маховий у містечку...» І таким, знаєш, голоском, і з такою, знаєш, усміпечкою, що я як із цепу зірвався: «Ну й плювати! Вас Маховий послав, чи що?» Це вже, щоб налякати, але хто більш боявся в ту мить, — невідомо...

— Та, певне ж, ти, — вставив знову Кельмер.

— Не заважай... Учитель мій зблід, руки й ноги затряслися: «Що ви, колего? Я старий революціонер!..» — і заплакав. Поморочився я, доки випровадив.

Увечері пробував, чи міцно віршовка прив'язана до ліжка, додав декілька вузлів, щоб легше було спускатись, і, завісивши вікно, сів писати листи...

— На чорта? — не стерпів Кельмер.

— А я й сам не знаю. Це, мабуть, так само, як людина, утопаючи з кораблем, кидає у море пляшку з листом. Нехай, мовляв, люди знають, що втоп благополучно!

Одне слово, сів і пишу. Коли чую, хтось мацає за клямку моїх дверей. Потім тихенько стукає... Ну, думаю, знову пацюка чорти принесли...

Одмикаю двері, — якийсь незнайомий чоловічок. «Я вам, пане Х., не заважаю?» До кімнати увійшов інтелігент, яких багато по глухих містечках. Люстриновий піджачок, вишивана сорочка з традиційною стьожкою

замість краватки. Так одягаються містечкові кооператори, учителі та дячки. «Прошу сідати, товаришу, я до ваших послуг». — «Дякую, пане». Він уперто не казав «товариш», і я це відразу помітив.

Сідає він коло столу, витягає з кишені нагана і кладе коло себе. У мене душа подвоїлась (по числу п'яток), серце зупинилось, мовляв, однаково — на хвилю раніше чи пізніше, яка різниця?

«Я, пане, отаман Підлужний». — В голові промайнуло одне слово, як блискавка: «Амба».

Запевняю тебе, що ні дитинства, ні татка з мамкою я в ту мить не згадав. В уяві моїй крутилася віршовка, прив'язана до ліжка, зав'язувалася тисячею вузлів і петель. Даремно я на неї витратив три фунти солі.

«Ви, пане Х., письменник, я читав ваші вірші в журналах. Так от, я хочу, щоб ви проглянули оце...» Він подав мені грубий зшиток, дрібно списаний олівцем.

Серце несміливо почало стукати, а мій мозок жваво шукав виходів. «Ви залиште, я прочитаю...» — «Ні, ви зараз прочитайте і скажіть свою думку...»

Я вважав за зайве сперечатись, — семизарядний доказ був на боці мого клієнта.

Зараз не пам'ятаю я вже тих віршів, знаю тільки, що дісталось там «жидам», і «москалям», і «запроданцям», і «зрадникам». Апелювалось і до «батька Тараса», і до «нені України». Читав я ті вірші довго і старанно, як ні до того, ні після того нічиїх віршів не читав.

Коли я дочитав до кінця, мозок мій запрацював над «формулою переходу».

«Безперечний талант! Але вам слід працювати над собою, шліфувати свій самоцвіт, тоді він буде сяяти всіма барвами веселки... а загалом — хороші вірші!»

«А ви з усім тим, що там написано, погоджуєтесь?» — Я помітив ледве помітну усмішку на кінчиках губів. Я відчув у цьому запитанні гостру образу. Він, цей бандит, знущався наді мною! У мене виросла вперта твердість людини вищої раси, що ні на крок не поступиться своєю гідністю.

«Ні, я ні з чим написаним не погоджуюсь. Я говорю про техніку вірша, а не про зміст!»

— Щодо техніки твердості у вищій раси не вистачило? — схидно запитав Кельмер.

— Ну, збрехав, і ти б збрехав... — огризнувся Серьога. — Встав мій гість, узяв нагана та й каже: «Ну, звичайно, ви ж ко-му-ніст?..»

Коли раніш жах був розвіяний читанням віршів, то тут я несподівано відчув сміливість. Ех, хороше бути сміливим!.. Дивлячись йому у вічі, я одрубав: «Так, я давно комуніст!..»

Він зробив крок до мене. Я стояв як кам'яний.

«До побачення, — стиснув він мені руку. — Перша людина сказала мені у вічі, що він комуніст».

Я чув, як він ішов по сходах і палив сірники. Моя випадкова сміливість випаровувалася з швидкістю ефіру, і я не знав, до чого братись, чи до віршовки, прив'язаної до ліжка, чи до дверей, щоб забарикадувати їх. Мене охопила млявість, і я відчув величезне знесилля. Ледве замкнув двері, погасив каганця, впав на ліжко, не роздягаючись, заснув.

Чи довго спав, не знаю. Проснувся раптом. Далекі постріли лунали з боку залізничної станції. Сон вилетів із голови, і мене охопив невимовний жах. Тікати, негайно тікати!

Надворі сіріло, коли я з клунком вийшов на подвір'я школи. Швиденько переліз паркана, щоб не йти вулицею, і подався порубаним лісом до станції.

Од містечка до станції п'ять верстов, але мені ті п'ять верстов здалися за півверстви. Зупинився коло стрілки, щоб передихнути. Тиша навколо, лише за поворотом чмихав паротяг. «Певно, маневровий», — подумав я і повернувся йти до станції.

Раптом клацання затворів: «Стій!» Я зупинився. З-за куців вийшло два дозорці-червоноармійці.

Довго розпитували, оглядали документи, мацали мого клунка, кишені. Все гаразд.

«Ходімо з нами!» Пішли за поворот, де зупинився панцерний поїзд.

Та ж процедура перевірки документів та мого клунка. Коли ж переконались, що я не бандит, а цілком порядна людина...

— Вони жорстоко помилялись.

— Будь ласка, Кельмере, без дотепів, вони мені набридли!

Я довідався, що цієї ночі бандит Маховий напав на станцію, забив трьох агентів ЧК, а службовці розбіглись.

Я пройшов на станцію. Каса була розбита. Телеграф — так само. В залі третього класу розкидано квитки. Бандити порались не одну годину.

«А де ж забиті?»

«А вони в кінці перону».

Я пішов туди й побачив трьох замордованих людей. Обличчя їхні були суцільною кривавою масою, ноги без чобіт... Але що це?.. На одному я побачив знайомий люстриновий піджачок і вишивану сорочку з стьошкою...

ШПОНЬЧИНЕ ЖИТТЯ ТА СМЕРТЬ

Пролог

Зізі не відразу змінила своє аристократичне ім'я на вульгарне ім'я Шпонька. Була вона шляхетного походження, і в книзі собачих родів її ім'я значилося на боковому розгалуженні, що відходило від Більбі (князя Гончакова) та Мімі (графині Гусакової). Більбі був папашею, а Мімі мамашею.

Отже, князівська кров текла у жилах Зізі. Як же пишемо ми про Шпоньчине життя та смерть, то лише віддаючи данину тій грубій черні, тим «варварам»-більшовикам, що таке ім'я їй дали, а не з бажання образити шляхетного нащадка Більбі та Мімі.

Автор, крім того, грубий прозаїк і не любить відходити від сучасного дня в прекрасну напівмістичну старовину. Зізі — то містика минулого, а Шпонька — це реально сьогодні.

Зізі родилась болонкою, бо шляхетні батьки її були теж болонками. Болонка нічого спільного не має з Булонським лісом, так само, як «Гапка» з «гаптуванням», а тому я й мовчу про цей ліс. Нехай про це скажуть ліричніші за мене поети.

Зізі не пам'ятає своїх батьків, як то й личить шляхетній дитині, бо виховувалась на шляхетній псарні німця Шполя. Вона б, може, і не знала імен своїх папаші та мамаші, коли б Шполь, розхвалюючи її корнетові Жанові Шомполову, не прочитав тричі зряду її блискучого родоводу.

Причини ж, що привели корнета Жана Шомполова на шляхетну псарню Шполя, були такі.

І. Початок кар'єри

Вендета, найпрекрасніша з жінок замиської ресторації «Східна зоря», хитаючи чудовою ніжкою в елегантській лакерці, арфою Еола продрвеніла:

— Я чогось хочу!

(Поети, не хитайте головами недовірливо, еолова арфа, коли вона не старе заіржавіле залізо, а гарненька жінщина, може мелодійно дзвеніти й хрипкими «ч», «г», «с» та «х»).

Жан Шомполов рухами, властивими найліпшим представникам шляхетної юнкерської культури, довів свою готовність до всього.

— О Вендето, ваше бажання для мене закон!.. закон!..

Вендета дивилась томно на кінчик лакерки й придумувала, чого саме їй хочеться.

Жан совався на стільці.

— Я хочу... собачку!..

Чому вона сказала собачку, а не слона або крокодила, вона й сама не знала. Так язик повернувся.

«Ідіотка, дура, курячий мозок, бараняча лопатка, балда, мідний лоб!» Так одчитувала сама себе Вендета за собачку, але на цей раз не звучала еолова арфа — трясця їй у струни!

«Чому собачка, а не нова сукня або хоч перстень?»

Це «чому» й було причиною візиту корнета Шомполова до шляхетного псаря Шполя одного аристократичного ранку о четвертій годині дня. (Аристократичні ранки завше запізняються).

II. Перші кроки

Зізі — найліпший зразок собачої дегенерації на ніжках, не товщих за олівець, та з мордочкою короткодзьобої качки, — перші кроки у практичному житті зробила на перському килимі в будуарі Вендети.

Після шорстких повстяних постілок псарні це було добре. Зізі згадала свій родовід і задріботіла по кімнаті, але раптом вона побачила, що той «смердючий»

(як назвала вона собі в умі Жана) почав кусати за руку Мотрю. (Зізі жєнщин називала Мотрями, бо перший екземпляр прекрасної половини людського роду, що спіткала вона на своєму житєчному шляху, всі називали Мотрею).

Смердючий, покусавши руку, почав кусати Мотрю за шию, потім за спину, далі за груди і, нарешті, за ногу вище коліна. Мотря не кричала й не збиралась кусати смердючого.

«Шукає блохи», — компетентно вирішила Зізі і раптом поперед себе побачила кислооку паршиву собачку, що й собі дивилася на неї.

— Гєть звідси, паскудо! — прогавкала Зізі.

Відповіді не почула, але бачила, що та теж щось їй гавкала.

— Ти не маєш права бути тут, — ляскотіла Зізі, — я шляхетного роду, а ти мурло, парвеню!.. (Простого походження).

«Парвеню» теж гавкало, але за своїм голосом Зізі не чула відповіді.

— Ах, яка чудесна собачка! — задзвеніла Мотря своїм переливчастим голосом. — Гляньте, мсьє Жан, як воно кумедно гавкає.

Жан, він же й смердючий, певно, вишукавши всіх бліх, підійшов до Зізі і взяв її на руки.

— Це найліпший зразок породи!.. — і він довго та плутанно пояснював походження Зізі.

III. Спостереження Зізі

Дні проходили швидко. Але Зізі так і не могла розв'язати двох питань: перше, де бралися у Мотрі блохи, які вишукували смердючі (так охрестила Зізі всіх мужчин), коли її, Зізі, жодна не вкусила, а друге, чому всі смердючі звать Мотрю Вендетою, а друга Мотря, грубша, од якої смачно пахло печенею, звала цю Мотрю Параскою Михайлівною.

Одного разу пахуча Мотря увійшла в кімнату й урочисто промовила:

— Війну оголошено. Н-ський полк завтра йде в похід.

— Невже? Треба поспішити, щоб Жан купив обіцяного кулона...

Смердючий прийшов увечері й був якийсь не такий, як завше. Він вимазався чимсь рудим, і навіть гудзиків не видно було...

— Ах, Жан, ви вже в похідному одязі!.. — вигукнула Мотря і, закривши обличчя руками, загавкала.

Зізі дивилася на неї з німим запитанням.

— Не плачте, Вендето, я мушу їхати... обов'язок дворянина й офіцера захищати царя та вітчизну...

Смердючий щось довго та врочисто говорив і, вкусивши Мотрю за лоба, вийшов, цокаючи острогами.

Як вийшов він, Мотря випросталась, витерла обличчя хусткою і прогавкала:

— Сволоч! Верзе за царя та вітчизну, а про кулона нічирк...

Зізі зрозуміла, що Мотря сердиться, і залізла під крісло.

Цей смердючий більше не приходив, а почав вчащати інший, що припахав кішкою, а це дуже нервувало Зізі.

IV. Зміни

Зізі не розумілася на календарі — бухгалтерія старого Хроноса її не обходила. Визначних якихось подій не траплялося, коли не рахувати прищемленого хвоста та вимазаного гірчицею носа.

Смердючі старанно вишукували бліх у Мотрі. Пахуча Мотря добре годувала Зізі, і життя котилось, як по маслу.

Перша зміна трапилась, як у повітрі запахло дичиною і з стріх капало.

Мотря увійшла до покою і нервово загавкала, схилившись на крісло, точнісінько, як тоді, коли перший смердючий востаннє укусив її за лоба.

Пахуча Мотря одхилила двері й стала руки в боки на порозі.

— Ах, ці грубіяни викидають нас! — вигукнула просто Мотря. Вона заломила руки, і до Зізі упав згорнутий папір. Коли б Зізі була письменна, вона могла б на одному боці прочитати: «виїхати в триденний термін... приміщення під шпиталь...»

Але Зізі неписьменна. Вона обнюхала папірець — він смердів кішкою. З лютістю леопарда почала шматувати його Зізі, аж Мотря нагнулась і взяла Зізі на коліна.

— Любе звірятко!.. Ти розумієш, що мене зобижають злі люди.

Зізі лизнула щоку Мотрі і подумала: «Яка солона!»

Але день кінчився дуже весело. Прийшло багато смердючих у білих фартухах і почали виносити все з приміщення. Зізі плигала через стільці, бігала між перекинутою меблею, а за нею ганявся чорнявенький у пальті і казав смердючим у фартухах:

— Оце, і оце, і те на окремі підводи — це піде до крамниці. Оту купку речей лишіть, їх я не купував.

Але й купку речей згодом забрали, і Зізі сіла з Мотрею на крісло з колесами, смердючий хляснув по конях, і вони покотились.

Було весело. На вулицях ішли люди й несли червоні килимки на палицях.

«Певно, сушать», — подумала Зізі.

Прийшли до будинку сірого й брудного і зайшли до кімнати. Згодом туди внесли речі і розташували.

Не було килимів і дзеркал, а проте «нічого собі псарня», подумала Зізі й заснула з утоми під самотньою канапою.

V. Що було далі

Пахуча Мотря не з'явилася, а Мотря просто почала приємно пахнути смаженим.

Одного разу почула Зізі вибухи. Злякано замоталась по «псарні», але швидко стомилась, сіла в куточок і завилала голосно, смикаючи своєю качиною мордочкою.

У повітрі пахло тисячами кішок.

Мотря сиділа весь час у хаті, вибігаючи лише ненадовго кудись у темний коридор.

Як стемніло й вибухи замовкли, у кімнату ввійшла Мотря, а з нею той старий смердючий. Зізі радісно замоталась коло його ніг і помітила, що на лапах у смердючого немає блискучих брязкалець.

— Треба пересидіти кілька день... Гадаю, не виженете?..

— Що ви, Жане, сідайте, скидайте шинелю, а як хто зайде, ховайтесь під ліжко... — Вона старанно замкнула двері.

— Ну як? — промовила Мотря.

— Місто захопила ця наволоч... Наших розстрілюють...

Зізі з крісла стежила за Мотрею та смердючим. Вони сиділи оддалік одне від одного.

«Тут, певне, немає бліх», — зробила Зізі висновок із своїх спостережень.

VI. Темної ночі

Темної ночі прокинулась Зізі й на неї найшла млюсть. Сіла вона на задні лапки в куточку канапи й тихенько завилала:

— Гів... в... гів... і-і-і-в..!

Мотря прокинулась і покликала.

— Зізі, ходь сюди!..

Зізі скакнула до неї на ліжко, і млюсть одійшла від собачої душі.

Смердючий заворушився у кутку кімнати і запитав спросоння:

— Що там?

— Нічого, Жан, це Зізі чогось нервується...

Тиша.

— Хтось грюкає дверима... Чи не до нас?

Жан зашарудів у темноті, одягаючись.

Раптом грякнуло поблизу дверима й почувлися голоси:

— В якій?..

— А ось...

.....

В кімнаті творилось щось неймовірне. Розпатлана Мотря застібала кофточку, а якісь смердючі тримали Жана за руки...

— Ну, швидше ж ти, бариня задрочена!

Потім вони всі гуртом вийшли, замкнули двері, а Зізі лишилася одна в темній кімнаті.

Сіла в куток і завилала жалібно, жалібно...

VII. Зізині хрестини

— У нас ордер на цю кімнату... всі речі й меблі мусять лишатись на місці...

Посеред кімнати стояв незнайомий смердючий, а коло нього блакитноока Мотря у кашкеті та чоботях.

— Коли ордер, то займайте! — з запобігливою посмішкою промовив управдом.

— Ге, та тут і собачка лишилася! — радісно вигукнула нова Мотря і взяла Зізі на руки...

— Товаришу управдом, ви не знаєте, як її звать?

— Ні, не знаю...

Блакитноока Мотря розглянула Зізі з усіх боків і на решті весело засміялась...

— Товаришу Василю, яке я хороше ім'я вигадала цій звірині... Краще не можна...

— Ну? — обернувся Василь, що розглядав кімнату.

— Шпонька... Ха-ха-ха-ха!..

Василь усміхнувся і подивився на Зізі.

— А й правда, що Шпонька, краще не вигадати...

Нові господарі не знали родоводу Зізі... то пак, Шпоньки, і весело реготались, а Шпонька, ображена, відійшла в куточок і тихенько лягла.

«Які грубі ці люди», — думала вона. Але через якийсь час Шпонька забула образу, собача порода святкувала перемогу над «культурними традиціями» — нові господарі дали їй огузок ковбаси зі смачним мотузочком та шкуринку хліба. Шпонька їла все те й радісно вищала.

У «псарні» не пахло більше кішкою.

VIII. Нові господарі

Дні були не такі, як раніше. Шпонька почала бігати на двір і зазнайомилась із багатьма цікавими собачками. Життя потекло барвисто й цікаво.

Одного разу блакитноока Мотря вийшла за ворота й покликкала Шпоньку з собою.

Йшли вулицями, занесеними снігом, і хоч холодно було Шпоньці, зате цікаво. Далі вулиці стали вужчі, а будинки менші. Нарешті зупинилися коло великої брами і зайшли в просторий двір.

Безліч незрозумілих пахоців плавало в повітрі, і Шпонька радісно загавкала. Назустріч ішов чорний чоловік і, зобачивши блакитнооку Мотрю, радісно вигукнув:

— Ба, товаришко Олю! Нарешті ви до нас. Ходімте в осередок, там усі на вас чекають...

У накуреній кімнаті було багато людей. Галас, крики, і Шпонька незадоволено загавкала.

— А це хто з собачкою?

— Це товаришка Оля, — сказав чорний, посміхаючись, — вона без собачки не може...

Блакитноока Мотря засміялась і врочисто піднесла руку вгору:

— Для охорони революційних заслуг товариша Андрія од зазіхання всесвітньої буржуазії дарую цього цербера, іменованого Шпонькою, осередкові N-ського машинобудівельного заводу!.. — Загальний регіт був нагородою блакитноокій Мотрі.

Шпонька здивовано озиралась. А люди змінили вирази своїх облич на серйозні і сіли навколо столу.

Про Шпоньку забули.

IX. Несподівана та трагічна смерть Шпоньки

Як сутеніло, вийшли з заводського двору блакитноока, чорний та Шпонька.

Двоє людей щось тихо розмовляли, а Шпонька бігла позаду і ловила незнайомі запахи в морозному повітрі.

Раптом загудів трамвай десь іззаду і в цей час з протилежного кінця вулиці почулося:

— Зізі!..

То був голос старої господарки, і він пронизав електричним током тіло Шпоньки. Шпонька вискочила наперед блакитноокої та чорного і побігла через вулицю.

Трамвай наближався, і блакитноока побачила, як Шпонька зникла під колесами...

Через хвилю над роздертою надвоє Шпонькою стояла блакитноока з чорним та якась невідома їм жінка.

— Бідна, бідна Зізі!.. — важко зітхнула стара Шпоньчина Мотря.

— Ходімо, Олю, охота дивитись на це... — промовив чорний, і вони пішли своєю дорогою.

А Шпоньчина душа полинула білою хмаркою до престолу свого собачого господа бога!

Епілог

Не думайте, любий читачу, що я хотів вивести тут якусь мораль. Щоправда, Шпонька загинула, побігши на клич старого життя, але вона могла б і не загинути, коли б не випадковий вагон трамвая...

Проте, коли хочете, робіть з цього мораль. Це буде зайвим приводом похвалити автора.

ПАН СЛИМАКІВСЬКИЙ

Він твердо стояв на земній кулі, коли та диким мустангом кружляла в міжпланетних просторах. Ноги пана Слимаківського ні разу не затремтіли за всі п'ятдесят вісім поворотів Землі навколо Сонця, але на п'ятдесят дев'ятому крузі Земля смикнулася, як сполохана коняка, і пан Станіслав Слимаківський почув непевність у ногах...

З цього п'ятдесят дев'ятого круга й почалася їзда з перепонами, а пан Станіслав, при звичаєний до спокійної поїздки, кожному таку перепону фіксував у власних печінках тисячами «трясців».

У пана й до цього траплялися перепони в житті, але ті перепони проходив він у гарно пошитому сурдуті та в білих рукавичках, а коли й не проходив гаразд, то втішався з того, що він завдав декому чимало клопоту.

От і незадовго до цього «бешкету» була перепона, яку не здолав юридичний геній пана Слимаківського: помер його дядько й заповідав йому п'ятсот десятин лісу на Київщині. За місяць перед тим бачив пан на власні очі його заповіта, а як помер дядько, зникли кудись папери, і майном заволодів молодий волоцюга Ліщинський, що був тому дядькові «дев'ята вода на киселі». Суд визнав дійсним спадкоємцем Ліщинського, а пан Станіслав, пославши десятків зо два «трясців» у мертві печінки улюбленого дяді за те, що той не зумів як слід зберегти документів, почав судитися за ліс...

І, певно, судився б пан і по цей день, і, певно, просудив би пан свої триста десятин лісу та двісті ріллі, а не лишив їх хлопам на поталу, як зараз, коли б не цей гармидер...

Пан носив славне ім'я, записане до не менш славних книг, мав хоча й закладений тричі в банкові, але ж

власний маєточок, а це вкупі й створювало підвалину твердого стояння на земній кулі.

Коли ж почався революційний галоп і пішли прахом і книги родів, і маєтки з лісом та ріллею, пан Слимаківський почув непевність у ногах, а далі й зовсім утратив рівновагу.

На початку пана Станіслава неприємно вразило те, що на нього, відомого на всю округу ліберала й нащадка славного генерала Слимаківського, що боровся за визволення Польщі з-під московської кормиги, ніхто не звернув уваги... Вони, ці «неуки» і «бидляки», не зрозуміли величі моменту й замість боротьби за визволення почали грабувати та палити панські маєтки, ставлячись не зовсім ввічливо до їх власників.

Це неввічливе поводження і було за причину тому, що пан Станіслав вирішив за краще кинути родову Слимаківку, забравши свою дружину, огрядну пані Климцю.

Пан не боявся хлопів. О, він не з таких, що бояться! В його жилах тече кров хороброго генерала. Пан не боявся, але... але...

— Нехай бешкетують бидляки, потім будемо з них шкуру дерти!

Цю загрозу він пошепки сказав пані Климці, коли вони потай уночі, на селянському возі і в селянській одежі, втікали з маєтку.

І дивне діло! Зненависть панова до Москви в ту ніч ніби охолола, а може, він забув про неї, бо зненависть до хлопів затулила собою все. «Хлоп скрізь однаковий, і скрізь його треба бити...» — думав пан, трясучись на возі. Він розумів, що хлопа затіяв щось більше за звичайний «бунт», але не припускав, щоб ті «неуки» могли скерувати землю на новий шлях.

Твердо вірив пан, що все це ненадовго. Вони з Климцею пересидять заколот десь там у Житомирі чи в Києві, а потім своє візьмуть!

Климця — його старий друг. Все, що він думає і відчуває, вона відбиває як у дзеркалі і тільки в одному не погоджується з Стасем. Пан не вірить у бога, а пані вірить

не тільки в бога, а й у інших таємничих істот — відьом та русалок. На цьому єдиному пан і пані не зійшлися впродовж двадцятьох п'ятьох років спільного життя.

Але те, що пан не вірить у бога, зовсім не означає, що він якийсь дурник соціаліст, всім розказує, що бога немає. Ні! Він ввічливо ставиться не лише до ксьондзів, а й до православних попів. Пан знає, що без віри та попів не можна керувати темним людом.

— Мамцю, — казав він не раз пані Климці, — я маю розум і освіту, і мені все те не потрібне...

Щоправда, освіта пана Слимаківського не була доведена до кінця, але справа, звичайно, не в дипломі...

Пан Станіслав вірив лише в те, що можна було помацати. Нема чого мацати — значить нема нічого...

Він так само, як і в бога, не вірив і в учені «вигадки», яких теж не можна було помацати, і, погодившись з Коперником про рух Землі навколо Сонця (Коперник же був поляк), він не вірив у міжпланетні віддалі та розміри Сонця й планет, про які кажуть учені. Хто міряв? Хто важив? А коли не міряно землемірним ланцюгом і не зважено на сотенних терезах у Слимаківці, нема чого по-дурному плескати...

Так думав пан Станіслав Слимаківський.

А ще він думав, їдучи залізницею з Житомира до Києва, що революція ні до чого і — самі з неї неприємності. От і в Франції була революція, а що? Пани взяли гору, і інакше бути не може...

Шкода, що пан не військовий та й роки не ті... Он уже смикає в лівій нозі, болить поперек, та й схуд за останній час од турбот та хвилювання.

А ще думав пан Станіслав Слимаківський, сидючи в маленькій квартирі на околиці Києва, що добре отак спочити з півроку від господарських турбот. Завести поважні знайомства, ходити до театру і щодня читати газету.

Але місто зустріло непривітно, і спочити не довелось. Замість господарських турбот прийшли інші. Влада змінялася за владою, і кожен, хто не приходив, цікавився

Слимаківськими. І хоч старі літа рятували від різних там мобілізацій, але все те нервувало і Климцю, і Стасека.

Щовечора прохала пані Климця Єзуса та його матку захистити їх од «пшекльонтих» більшовиків, але Єзус із своєю маткою, певне, втратили свою силу в ці прокляті часи і, мабуть, десь сховалися на околиці небесного Житомира або Києва.

Сліпа віра дружини дратувала пана, і він демонстративно почепив на стіні проти дверей портрета Леніна.

— От хто тепер, а не пан Єзус! — саркастично сміявся пан, показуючи на портрета. При цьому він плював і вигукував невідомо на чію адресу: — Будь ти проклятий!

Не було панові життя на цій оскаженілій землі. Проходили роки, певно, рубали хлопи Слимаківського ліса в той час, як пан, забравши речі на продаж, ішов на базар.

Спочатку базар неприємно вражав пана. Брутальне поводження з «задроченими» панамі базарних тубільців, глузування перекупок та дрібних «рвачів» ображали його до сліз; але згодом він призвичаївся і навчився давати відсіч. Знайшлися в базарній гушці і близькі своїм походженням люди, стало затишніше Слимаківському.

Потроху поводження та мова базару зробилися рідні панові, і пані Климця з жахом спостерігала, як її чоловік утрачав ознаки шляхетності, набравшись брутальних манір.

А далі пана вже почало тягти до базару, і він без потреби вештався у натовпі, щоб од приятелів почути новини, які передавались пошепки й озираючись. Ці чутки про селянські повстання, про різних отаманів, що не корилися більшовикам, про наступ чужоземного війська були за єдину втіху...

Згодом джерело чуток почало висихати, а може, почала висихати віра в них...

Щодалі більше напосідали думки про маєток, про ліси, про колишні бенкети. І що менше лишалося речей на продаж, то більше мріяв пан про свій поворот до маєтку.

За одне був вдячний пан революції — банки розграбовано і спалено — маєток його тепер буде чистий від боргу. От тепер-то він загосподарює! От тепер-то він напевно висудить у Ліщинського дядьків ліс. А може, й самого Ліщинського давно забили більшовики?.. Це була б друга приємність од революції.

За мріями не доспавши ночі, прокинувся одного ранку пан Слимаківський у поганому настрої. Климця зготувала гірку каву з паленого ячменю і заклопотано перебирала речі в кутку кімнати.

— Що ж продавати будемо?

— Таж простирадло, здається, ти казала!

Климця здивовано подивилась на пана.

— Ще на тому тижні простирадло продали.

— Ну то що ж?

— Неси, мабуть, годинника...

— Годинника? Ніколи!..

Годинник був гордістю роду Слимаківських. Того годинника подарував за якісь послуги якомусь Слимаківському якийсь польський король.

Ні, годинника пан ніколи не продасть! Недарма ж він спровадив його, як найціннішу річ, ще до своєї втечі з Слимаківки.

— То що ж будемо їсти? — знов запитала пані з сумом.

Пан мовчав. І в той час, як Климця сиділа на пошарпаному кріслі й плакала, пан боровся зі спокусою. Безліч каламутних думок і почувань, що суперечили одні одним, підхопили пана Станіслава на свої хребти й несли невідомо куди...

Він забув про каву, і очі йому заслало мрійливим туманом. Він мріяв про чудо, завдяки якому не треба буде продавати годинника. Він літав у надземних високостях, із яких діла земні здаються дитячими іграшками...

Пан не вірив у бога, він не міг молитись, і мрії йому були, як пісок струсеві. Коли життя притискувало до стіни різними небезпеками, він ховав висохлу голову у пісок мрій... Реальне життя відходило кудись за рожеву

млу, а коли повертався він знову до дійсності, рішення приходили виразні й чіткі.

— Загорни годинника... — прошепотів пан, немов прокинувшись од сну, і сам почав похапцем одягати драного піджака.

Була рання весна. Десь за Дніпром у лісах білів пошарпаний сніг, а на вулицях було вже сухо. Тільки здаля повівав холодний пронизливий вітер і забивав цвяхи в похилену панову спину.

Годинник був важкий і неоковирний. Мосянжові орнаменти продирали хустку й гостро в'їдалися в ребра, але пан не помічав того.

Він замріявся знову, і в центрі його мрій був дядьків ліс. Пан підрахував прибутки, у мріях умовлявся з покупцями, влучно та гостро ганьбив Ліщинського, блискуче промовляв на шляхетних зборах...

Слимаківський нічого не помічав навколо. Він дивився понад головами людей, що безтурботною рікою пливли тротуарами. Були між ними люди різних станів і різного віку. От пройшли робітники, просто, але чисто зодягнені, півста хлопчаків і дівчаток — піонерів — вистукували такта під барабан, а пан Слимаківський плив на хвилях неймовірних мрій...

Незабаром людський потік закружляв утле тіло пана Станіслава, і, як нічні примари при світлі дня, так мрії панові в базарному оточенні вмить розвіялись. Базар за чотири роки зробився такий милий, такий рідний, що пан почував завше заспокоєння, як колись малим на лоні матері.

Він забув про гордість роду Слимаківських — годинника, подарованого якимсь королем. Годинник отут, на базарі, був для нього лише крамом, за який треба було вторгувати якомога більше.

Пан розіслав драгу хусточку на сухому місці і з гордістю став над годинником.

Підійшов старий базарний знайомиць, такий самий вигнанець з родового маєтку, як і пан Станіслав.

— Ну, і як ви, пане, думаєте, де ж подівся той заповіт? — пан Єрський напередодні вислухав сумну повість

Слимаківського про втрачений заповіт на дядьків ліс, але щось перебило їм балачку.

— А дідько його знає! Вже б я, пане, коли б знав, так той папір не минув би моїх рук...

— Ну, нічого, пане, все це мине, і лісок, хе-хе! буде ваш... — пошепки на вухо промовив пан Єрський.

У цей час очі пана Станіслава якимось мимоволі вп'ялися в натовп. Він побачив там щось неймовірно цікаве для себе. Він якийсь час не здавав собі справи, що саме він там побачив, аж потім зрозумів: між рядами «барахольників» ішов, розглядаючи речі, Ліщинський.

Він був добре зодягнений і, видимо, вишукував цікаві речі. Пан Слимаківський стояв як загіпнотизований, фігура Ліщинського потроху закривала йому весь світ...

Ліщинський наближався. Пан Єрський щось говорив Слимаківському, але той не слухав.

Ліщинський підійшов близько і, зобачивши годинника, нахилився над ним, уважно розглядаючи. Він, видимо, не впізнав пана Станіслава.

Слимаківський дивився йому в потилицю, зціпивши зуби й трясучись усім тілом. Жили на його худій шиї напружилися, у скронях бухали молотки, й не вистачало повітря в грудях...

— Скільки хочете за це барахло? — недбало запитав Ліщинський, не підводячись.

Слимаківського обдало жаром. Він раптово нахилився і схопив годинника тремтячими руками.

— Пшя крев! Холера! — вирвалося клетотом з його грудей.

Ліщинський випростався й пильно глянув в обличчя пана Слимаківського.

— Пан Станіслав?! — здивовано прошепотів він, подавшись од несподіванки назад. Видимо, лайка не дуже вразила його, а може, він не зрозумів, до кого вона стосувалася.

Слимаківський притиснув годинника до грудей і гостро-вороже дивився на Ліщинського, а той з зацікавленням розглядав його убогу постать. Врешті очі

їх зустрілися — очі загнаного звіра й одгодованого мопса, певного в своїх силах.

— Що було, то минуло, пане! Я давно збираюсь виправити кривду, що колись мимоволі заподіяв вам...

Ліщинський під гострим зором Слимаківського витяг з кишені пальта товстого гамана, покопався в ньому й подав панові згорнутого папера.

— Я давно хотів вам це передати... Покійний дядя...

Ліщинський не скінчив. Крик неймовірного болю заглушив його дальші слова. Слимаківський випустив годинник з рук і, як віл, вражений стилем різника в потилицю, упав на брук... Пожовклий заповіт випав з руки Ліщинського.

Учинився галас зляканих перекупок. Прийшов спокійний, як Хеопсова піраміда, міліціонер. Натовп згрудився. Хтось кричав про швидку допомогу. Череватий крамар, користаючись з нагоди, уголос лаяв Радянську владу, що дозволяє людям умирати на вулиці, а пан Станіслав Слимаківський лежав на брудному базарному брукові поруч з подарунком короля та недійсним заповітом...

Годинник випинав із дірок драної хустини свої мосяжкові орнаменти, немов злісно вишкіряючи зуби на цей незрозумілий йому, але ворожий світ...

На шістдесят п'ятому крузі, коли Земля почала вже звикати до нового керівника, пан Станіслав Слимаківський був збитий з земної кулі маленьким штовчком...

ВИХОР У ЗАТИШКУ

Гуральня гордовито, як храм, піднесла димаря до хмар і з презирством дивиться на приплесканий до землі шкільний будинок. Так, певно, дивиться жирафа з височини своєї довгої шиї на приземну черепаху.

Школа стара й ветха. Колись вона була робітничою казармою. А як не став пан держати постійних робітників, а старий казармений будинок був придатний хіба лише на дрова, заворушилися у панській душі честолюбні наміри, здійснити які небагато коштувало.

Одним словом, ціною двох сажнів трухлявих дров зажив пан слави діяча та благодійника освіти народної.

З великою урочистістю будинок подаровано земству на школу. З цього приводу багато випито та з'їдено, а ще більше довелося земству витратитись на ремонт того будинку.

З того часу, пишним стилем кажучи, темне царство Бахуса пронизав промінь освіти, але був він німецький та блідий, і гуральня ні на крихту не збавила свого гонору.

Навпаки, димар її зробився немов вищий, і коли раніш не сягав до хмар, то тепер, гордий з учинку свого пана, напевно, мішав дим з хмарами, приємно лоскочучи божі ніздрі алкогольними випарами.

Хіба могла конкурувати в такому ділі школа, навіть висунувши рекордсменом Онуфрія Петровича Лопатку? Ні. Лопатка не поступився б перед гуральнею алкогольними пахоцями, але пахоці його були, так би мовити, призначені для земних сфер, а не для небесних.

Лопатка був за вчителя в цій школі з самого її початку. Його сизий ніс на сто відсотків виправдував близьке сусідство з гуральнею, а вдавлене чоло, що гарантувало

од жодних крамольних вимог, спричинило призначення Лопатки за вчителя в маєток. Добročинність та богобоязність були основними рисами Лопатчиної вдачі до революції. Як же з початку революції ці риси стали не модні, а до того ж і випить не було чого, Лопатка цілими днями гриз свою жінку, довготелесу Агафію Павлівну, обтяжену численними нащадками од трьох місяців до п'ятнадцяти років віку включно.

Коли од гуральні пройти через панську садибу та столітній парк — дійдеш до села Корецького. Через це й гуральня зветься Корецькою.

Корецьке — глухе поліське село, в якому за сім років школу скінчило лише четверо хлопців.

Солдати, зреволюціоновані на фронтах, повертаючи до Корецького, не могли сколихнути пасивності глухого поліського села. Вони, як гарматні набої в болоті, загнухали в нетрях трясовини.

Ходячою алегорією села був дід Хведь, глухий і підсліпуватий, що, за старою звичкою, охороняв гуральню й школу. За працю йому ніхто нічого от уже три роки не платив, але він вірив, що пан повернеться і заплатить йому одразу.

Онуфрій Петрович жив з дідом Хведем у будиночку школи, а другий учитель, Йосип Іванович Петренко, мешкав в колишній панській конторі.

Петренка вже з рік як прислали з центру, з народної управи чи з ревкому. Яка тоді була влада, в маєтку не пам'ятають.

Оселівся новий учитель у будинку на одшибі, цілими днями лежав і читав книжки з панської бібліотеки, які лишились не скурені якимсь щасливим випадком.

Інколи Петренко ходив на село, інколи до нього приходили хлопці, і Лопатка відразу оцінив свого колегу як особу босяцького штибу, з якою не варт товаришувати порядній людині.

Цю думку про нового вчителя цілком поділяв колишній винокур Владислав Владиславович Шпон, людина огрядна, як сорокавідерна бочка, з перевернутим

гличиком замість голови. У Шпона одна нога була на колодязці і щоразу грузла в землю, як винокур реготом трусив своє засмальцьоване черево. А причин для реготу Шпон не дуже й шукав.

Майже щовечора пожилці маєтку сходились біля школи, частували один одного тютюном власного виробу і, переказавши всі новини, переходили до дебатів.

Лопатка був тієї думки, що найкраще демократична республіка з гетьманом або королем на чолі, а Петренко обстоював більшовиків, але не московських, а українських. Шпон участь у дебатах брав своїм реготом і, нареготавшись досхочу, йшов собі спати.

Маєток коло гуральні з якихось причин не був розбитий під час революції, і він стояв високою мумією, загортаючи трухляві ребра в зелений саван старого парку та великого овочевого саду.

Парк своїми липами заманював невибагливих поліщуків перспективами нових личаків. З цього приводу Лопатка сварився:

— До того ж некультурність... це чортзна-що — обдерти живцем дерево. За це розстрілювати мало...

А дід Хведь, зрозумівши, про що мова мовиться, бурчав:

— А на моє умленіє, коли в чоловіка пасталів нету, так хай дере на здоров'я... — А помовчавши, в тоні глибокодумного додав: — Ремінь сильно дорогий...

У школі зимою відбувалося навчання, але мляво, «як мокре горить», бо Лопатка їздив кудись спекулювати жінчиними кофточками та власними старими штанами. Ці торговельні операції й були матеріальною базою його існування.

Петренкові спекулювати не було чим, проте він часто зникав днів на два, на три, а прийшовши додому, купував мішок картоплі і живився нею до нових мандрів.

Куди ходив, де бував Петренко, ніхто не знав, а сам він нікому про це не говорив. Шпон і Лопатка врешті дійшли думки, що Петренко — агент якоїсь партії, може, навіть чекіст, приставлений стежити за ними. Тому розмовляли

з ним обережно і в суперечці, нападаючи на Петренка, на всяк випадок вихваляли Радянську владу.

Шпон нікуди не їздив, сидів дома, маючи власні корови, свині, птицю та економку Настю, успадкував її правом од пана. Крім того, сусідня сільська громада доручила йому доглядати колишнього панського, а тепер громадського бугая.

Цей бугай, на ймення Нерон, був предметом Шпонового закохання, і як приводили селяни своїх миршавих корівок до бугая, Шпон із задоволенням ляпав себе по череву, од сміху дригав колодянкою і неодмінно казав:

— А все ж наше зверху. Го-го-го!..

Революція старанно обминала цілі три роки і Корецьку гуральню з маєтком, і сіре поліське село Корецьке. За три роки нічого не змінилося, і можна подумати, що старі порядки не розтрощено та викинуто на смітник, а лише чинність їх на якийсь час припинено.

Староста сільський Максим Тюхтій, як і три роки тому, скликав людей на сход до зборні неділями, по обідні пив чай у сусіднього парафіяльного попа Михайла, а як заїздили до Корецького військові частини по підводи, Тюхтій з мальовничим адміністративним пафосом лупцював своїм старорежимним костуром односельчан, що уникали поїздок у підводи. За це він мав завжди подяку військових, незалежно від їхніх політичних переконань.

Під ознакою припинення, а не руйнування старого ладу непомітно пропскандибали три роки, а за ці три роки було дві події, що одзначили хід історії. Перша, коли ділили дві тисячі десятин панської землі. Друга, як пішли корецькі хлопці гетьмана вигонити та й поробились більшовиками. Цим тільки й ознаменувалася революція, якої по правді в Корецькому не було, а прислали її готовеньку через волость із центру...

Хлопці, пішовши на гетьмана, не повернулись, так само, як і попович Гриша, що zorganizував їх. Тільки через людей дізнався піп, що його Гриша перейшов до більшовиків. Кожної служби поминає з того часу піп

«блудного раба воїна Григорія» та молиться про «навечення на путі праведні» його.

В маєтку різно ставились до подій. Лопатка мовчав і тільки збільшив порцію лайки на адресу жінки. Петренко, що все шептався з поповичем та хлопцями, не пішов чомусь з ними, а Шпон обережно підступав:

— А я думав, що й ви підете... Я б і сам пішов, та нога...

— Ні, — муркав Петренко, а що «ні», не пояснював. Потім Шпон казав Лопатці:

— Боюсь я цього Петренка... Що воно за іден?

Не сколихнулось Корецьке і під час денікінського наступу. Біла армія не дійшла до нього верстов за п'ятдесят, і мовчазні мрії обережного Лопатки так і не справилися.

А двадцятого року, як наступали поляки, Шпон утратив рівновагу. Казав Шпон Лопатці та Петренкові з таким виглядом, ніби він вів польську армію на Україну.

— Пождіть, поляки навчать, як лад встановляти. Поляки зроблять під оріх...

Лопатка підтакував, Петренко, кусаючи вуса, буркав сердито:

— Буде й полякам те, що німцям було! Битимемо, аж пір'я летітиме.

Шпонові жирні очі бігали, як роздратовані миші.

— Ви, пане Петренку, придержали б язика, щоб не довелося прикушувати згодом! — Шпон прибрав роль заступника панівної нації.

— Так? А хто нещодавно казав, більшовики молодці? Га?

— Для дурнів казалося! — Шпон почервонів од хвилювання.

— Ах ти шпаче опудало!

Шпон стрибнув до Петренка на своїй колодязці й, певно, упав би, коли б його не підхопив Лопатка!

— Заспокойтесь, Владиславе Владиславовичу, охота зв'язуватися з цим хуліганом... Плюньте, — нашіптував Лопатка Шпонові, ведучи його до хати.

З того часу Петренка обминали. Віч-на-віч Лопатка говорив Шпонові, мрійливо підводячи очі:

— Ех, і вип'єм же ми з паном, згадавши старі добрі часи. — І довго й нудно розповідав, хто в його роду був поляком.

— Буде це Польща, а не Україна. По Дніпро одійде під Польщу, — майже з дитячою радістю повторював Шпон.

Про Петренка не згадували.

Одного разу, як пожилеці в маєтку спали по обіді й тільки Лопатчиха воювала з непокірним плем'ям своїх синів та дочок, до гуральні підійшов отець Михайло й Тюхтій:

— Добридень, Агафіє Павлівно, — доброчинно привітався отець Михайло.

— Трясця вам у печінки, ідолова дітвора!.. Чисто весь город запаскудили...

Піп удруге привітався.

На цей раз Агафія Павлівна почула й одразу змінила роздратований вираз на привітний:

— Добридень, батюшко! Ви пробачте мені, так клята дітвора сердить...

— На те вона й дітвора, — подав голоса Тюхтій. — Ви краще викличте до нас Онуфрія Петровича.

— Та заходьте ж до хати.

— Ні, ми тут подождемо. Ми з панотцем ненадовго й по ділу...

Вийшов заспаний Лопатка, покликали ще Петренка і з виглядом людей, що затіяли державну змову, пішли всі четверо до порожньої шкільної аудиторії.

— Панове, я маю до всіх вас пильну справу, дуже важне діло... — почав піп і замовк.

Всі очікували на дальші слова.

Прокашлявшись, піп виклав причину свого візиту. Поляки наближаються і жорстоко карають не тільки більшовиків, а й їхніх родичів. У попа син більшовик, а в Тюхтія так само, а про Петренка й говорити нема чого. Всі кажуть, що він сам більшовик. Та й про Лопатку

плещуть, ніби він допомагав селянам землю панську розміряти, а за це може сильно нагоріти!..

— Часи такі, панове, що суду правого не жди, як що — розстріл... — сумно закінчив панотець свою промову.

«Через сина в денце стукає, чорт гриватий», — думав Петренко. Щодо політичної благонадійності він був найбезнадійніший. Він мав підстави гадати, що поляки його не помилують, а тому не мав навіть охоти вишукувати спосіб легалізуватись при них. Тюхтій мав сина в більшовиках і дуже тішився думкою, що не в нього одного таке нещастя, а навіть і в такої людини, як «батюшка». Піп же найдужче боявся, що поляки-католики будуть мати сина за причіпку до православного попа.

— Що ж ви робити думаєте, отець Михайло? — запитав Петренко.

— А я думаю, що треба нам зустріти польсько-українське військо з корогвами-святощами, хлібом-сіллю та й з дзвоном церковним, а для цього треба нам умовитись...

— Так, так!.. — запобігливо підтакував Тюхтій.

Лопатка й Петренко якийсь час мовчали. Перший заговорив Лопатка, висякавши червоного носа у хустку непевного кольору.

— Воно так-то так, а як після поляків знов більшовики прийдуть?

Це запитання повисло на мовчанці присутніх. Петренко нахнюпив білі брови й думав. Тюхтій колупав коштуром підлогу, а піп дивився у вікно на горобців, що безтурботно вовтузились на бузовому куці.

— Плювать мені на поляків, я сьогодні у повстанці йду! — сердито буркнув Петренко.

Хід думок у отця Михайла під впливом цих слів прикро змінився. «А що, коли цей Петренко справді більшовик... та коли поляки не вдержуться?» Одвівши очі од вікна, він дипломатично відступив од своєї пропозиції:

— Звичайно, панове, поляків можна було б зустрічати з почестями задля того, щоб вони не катували бідних селян, але я не настоюю...

— Так, так! — хитав головою Тюхтій.

— А я так думаю, що краще сидіти нам усім по хатах і не рипатись! — Це рештки непропитого здорового глуду взяли гору в Лопатчиній голові.

Питання вичерпано. Умовившись захищати один одного, як до чого дійдеться, нарада розійшлась.

Надворі отець Михайло, взявши під лікоть Лопатку, шепотом казав:

— Ви, Онуфрію Петровичу, попрохайте Шпона, щоб він замовив своє слово. Він же поляк...

Петренка другого дня в маєтку вже не було. Він пішов, взявши свою торбу і ні з ким не попрощавшись.

Десь із північного сходу далекі гармати гупали, немов ступи, обтрушуючи просо. А дні проходили тривожно і по-новому напружені.

Раз приніс Тюхтій чутку, що в десятих верствах зупинилося більшовицьке військо. Відступають. Про Петренка казав, що той був на селі й подався з десятком корецьких хлопців на Чернечу Оболонь. Кажуть, поляків будуть бити...

Об обіді наступного дня приїхали квартир'єри і крейдою списали всі двері в маєтку. Тут тобі штаб, тут тобі розвідка кімната, а далі роти, батареї, ескадрони...

Шпон не виходив з хати, аж доки не прийшла пора по господарству поратись. Надів драні штани на живу ногу, а колодянку любовно оголив, як талісмана проти злого більшовицького духу...

На дворі димилися вже похідні кухні. Прибув штаб і розташувався у панському будинку... Двір оживав щодалі більше.

Шпон пішов напоїти Нерона. Кілька червоноармійців оглядали бугая, хапали його за зад і сміялись.

— Братва, кому порція мала!

Нерон сердито брязкав ланцюгом і поводив налити ми кров'ю очима.

— Товариші, не чіпайте бугая, він зірватись може!

Всі подивились на Шпона.

— Не лякай, папаша, ми лякані, — відгукнувся той, що запитував про порцію.

— Чий бугай? — звернувся до Шпона високий червоноармієць, видимо, командир.

— Громадський... Корецької громади... — Шпон кляв у душі той час, коли задумав поїти бугая.

— А ти хто?

Шпон пояснив.

— Так от, цього бугая ми зараз шльопаємо, помімаеш, папаша?

Такого звороту не сподівався ще більш наляканий Шпон.

— Та ви краще... той... візьміть у селі... теляток там... чи бичків... Це ж бугай породистий... медалью на виставці...

— Брось, дядя, заливай. «Породистий»! Ми породистих людей шльопаєм, а він, в три Христа його мати, за бугаєм плаче!..

Високий, виходячи з сарая, наказав:

— Щоб порції на обід усім були!

Шпон тремтів, як зламана ресора. Колодянка стрибала по цегловій підлозі, наче її одкидало од землі електричним струмом.

Після двох пострілів велика Неронова туша гепнулась на дощату підлогу, а з рота та ніздрів потекла густа чорна кров.

— Готово! Свіжуй, хлопці!

Шпон лишив відро в шопі, несила було нести, і, хитаючись, пішов додому.

— Теж бугаєць! Породистий! — почув він услід.

Не врятував Шпон панського бугая. Лопатка того дня не виходив з хати, прикинувся хворим, через що у Лопатчихи в борщі варився порядний шмат бугаятини, командир прислав «хворому вчителеві».

Удосвіта з маєтку рушали червоні частини, лишивши по собі купи попелу там, де стояли похідні кухні, купу соломи та неприбрані Неронові кендюхи.

Два дні нікого не було, а на третій до маєтку заскочило з півста польської кінноти...

Перед цим Лопатка й Шпон розмовляли на ганку коло школи. Розмова не відходила далеко од забитого Нерона.

— Коли б не нога, сам би пішов бити цих вошпрудів...

Шпон за ці два дні схуд, але тепер очікування «своїх» бадьорило його.

Забачивши кіннотників, він побіг їм назустріч, але почув вигук:

— Стій, пшя крев... — і зупинився...

Офіцер під'їхав до Шпона, поперед наказавши підвести руки вгору.

Тільки вияснивши, хто такий Шпон, обшукавши його кишені, офіцер дозволив опустити руки.

— А то хто? Більшовик? — показав офіцер нагаєм на Лопатку.

— Ні, пане офіцере, то не більшовик. Більшовики втекли...

— Обшукати двір...

Шпон сподобився частувати у своїй господі пана капітана горілкою, прихованою «на всякий випадок». Від'їжджаючи, офіцер стиснув руку Шпону.

— Ви, пане, як що, сповіщайте...

Після цього візиту проходили дні й тижні, а до маєтку ніхто не заїздив. Не з руки було, та й нецікаво.

Але Шпон чекав, що ще хтось із «своїх» його одвідає, і дочекався.

Як цвіла вже картопля, а баклажани вилискували на сонці масними ребрами, промайнула непевна чутка: поляків б'ють, поляки відступають.

— Не може того бути! — тупав Шпон колодянкою і ввечері пішов до отця Михайла.

— Кажуть, Владиславе Владиславовичу, — сумно хитав головою піп. — Кажуть ще, що ваш Петренко на Чернечій Оболоні босоту збирає проти поляків.

Отця Михайла за поляків не чіпали, так само, як і Тюхтія, що сидів саме тут.

— Люди кажуть... Збаламутився народ, не знає, чого йому треба.

— А в Корецькому тихо? — поцікавився Шпон.

— Як на мене, то тихо, не чувати чогось такого, а от Вишнянку поляки спалили, потому коло Вишнянки

в лісі двох поляків забито... Як на мене, так не по правді це, хоч і сволоч народ!..

— Я, панотче, хочу пару коней та биндюга купити, то пак виміняти на свої корови...

— А це можна. Зараз кожен ладен коней здихатись, щоб у підводи не їздити...

Додому вертався Шпон з твердим наміром їхати в Польщу.

А чутка про відступ поляків була не дурна. Незабаром стало чути гарматні вибухи і з боку Дніпра, і з півдня.

Шпон хапливо ліквідував своє господарство. Пара коней і новий віз стояли в шопі там, де були раніш корови та свині.

Надвечір одного дня, як збирався вже Шпон виїздити, чути стало в маєтку рушничну та кулеметну стрілянину, а вночі пройшли повз маєток польські частини...

Шпон не спав цілу ніч, а ледве на світ позначило, навантажена хура з двома людськими постатями вирушила з панського двору.

Лопатка прокинувся рано. За маєтком чітко стукотів кулемет.

— Гашко, буди дітей та веди-но швидше до льоху! — гукав він жінці, а сам похапцем одягався.

Не встигли сховатись, як над парком вибухнув гарматний набій, потім другий, третій...

Кулемет замовк, а згорблені жахом постаті польських жовнірів перебігали в яр на протилежний бік маєтку.

У вогкому льоху Лопатчина сім'я забила у найдавший куток. За кожним вибухом кричали діти, а Лопатка хрестився й утягував голову в плечі.

Незабаром у отвір дверей помітив Лопатка дим. У дворі щось горіло.

Що життя, коли в хаті можуть погоріти убогі лахи, без яких Лопатчиній сім'ї і голод, і холод?.. Вискочив Лопатка із схованки і похапцем почав виносити з хати до саду майно...

Через маєток бігли якісь люди, щось кричали йому, але вчитель не звертав уваги ні на людей, ні на постріли...

Думками й тілом він був з перинами, ковдрами та стільцями, що виносив він їх до саду. Коли ж не було чого носити, сів Лопатка на ліжку й закам'янів.

Вже як пройшли лави червоних і дотлівали рештки спаленої гуральні, а сонце десь на заході доганяло втікачів, Лопатка очуняв. Пострілів не чути було. Жінка з дітьми метушилася між садком та шкільним будинком, що лишився цілий, і Лопатка почав допомагати вносити речі.

Взявши мішка з житом на плечі, він побачив, що по дворищу, прямуючи до нього і спираючись на рушницю, шкандибав Петренко.

Одна нога його була без чобота, обмотана полотняним рушником, через який просякала кров.

Лопатка, широко розплющивши очі, дивився на Петренка. Сизий ніс йому зблід, немов його хтось намазав крейдою. Жінка й старші діти полохливо збилися до купи.

Коли Петренко підійшов ближче, Лопатка поставив мішка на землю:

— Що це у вас з ногою?

— Трохи поляки у лісі подряпали... та й болить же, клята! — скривився він і сів на мішка.

— А Шпон поїхав... — не знаючи, що казати, промовив Лопатка.

Петренко з легенькою посмішкою подивився на нього:

— Поїхав, та недалеко... Під лісом з простреленою головою лежить... манаття коло нього... Певне, поляки, однімаючи коні, пристрелили... Втікати їм швидко довелося... — Петренко скривився од болю...

В цей час близький грім хряснув і розлігся тисячами лун у вогкому вечірньому парку... Земля задрижала...

Лопатка від жаху впав на землю, а Петренко, забувши про ранену ногу, підскочив з мішка.

Над гуральнею піднялася хмара попелу й диму. Димаря не було...

Коли спала курява, перевів Петренко очі на школу. Вона стала ніби вища, а перекошені вікна її гордовито дивилися через руїну в далечінь полів...

ЗАПАЛІВСЬКА ІСТОРІЯ

Є у світі багато непомітних людей, імена яких «історія не записує на свої скрижалі». Для цього потребувався б занадто великий штат істориків.

З цієї безіменної маси інколи висуваються одиниці, на один лише момент спалахують їх імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті.

Сидить собі людина й нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь «історії». У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніальність особи. І діамантовим, і шкуряним гудзиком можна з однаковим успіхом застебнутись, аби до діла він був пришитий.

За час революції багато таких гудзиків пришито до історичних штанів, але ім'я Яшки Перця з категорії тих гудзиків, без яких штани історії, певне, не зовсім гаразд трималися б на призначеному для них місці.

Не був Яшка ні дуже працьовитий, ні хоробрий. Не визначався він і великими здатностями, але його не можна було назвати ледарем або боягузом чи нездарою.

Ні, і рішуче ні!

Про Яшку можна було і не писати, коли б не хвилі революції, що високо піднесли його ім'я.

Але не будемо починати з кінця. Це розхолодить читача, а письменник завше хоче, щоб його книжки дочитували до кінця.

Так от. Нашу невеличку компанію доля закинула у найглухіший закуток українського Полісся. Кидала вона нас туди поодинокі, хапаючи за порожні шлунки, ще за тих часів, коли власник запалівського тартака барон фон Кек і не думав тікати за кордон.

Коли ж він про це помислив і справді втік, ми, цебто я, Махтод Гармиренко, Митько Ключой та Яшка Перець, лишилися в убогій, колись нашвидку зробленій хатині при тартаку.

Чого ми лишилися там, для мене й до цього часу є таємниця. Певне, тут відіграла роль та засмоктувальна інерція, що розвивається у глухих закутках та породжує острах перед напруженим життям великих і малих міст.

До того ж і часи настали бурхливі. Великі армії рухались у всіх напрямках. Ми чули віддалені випали з гармат, а фантазія квітчала події всіма барвами веселки. Жажні чутки збільшували інерцію, і народжувалася певність, що в інших умовах ми не проживемо.

Тартак не працював уже років зо два, а ми, постійний штат його, робили хто що вмів.

Я був машиністом при паровому двигуні, а тепер робив поліщукам відра, бідони та інший бляшаний посуд.

Махтод Гармиренко підкидав колись дрова до паровика, а тепер зробився чомусь шевцем. Чому він дав перевагу шевству, а не іншому ремеслу — невідомо.

Це був мовчазний філософ, талантами не визначався ніякими, а коли б і були в нього які таланти, то це однаково лишилося б таємницею. Він цілими днями мовчки сидів, латаючи селянські чоботи, а іноді вставав, брав когось із нас за гудзика й глибокодумно прорікав:

— А знаєш, до чого розумні люди бувають!.. От хоча б Толстой... Борода в нього о-о-о! — проводив він по запалому животі, зазначаючи межі толстовської бороди.

Далі він нічого не говорив, махав безнадійно рукою, мовляв, «хіба ти щось можеш розуміти?!», і, втягнувши голову в плечі, брався до чобіт.

Третій був Митька Ключой, молодий хлоп'яга, експансивна натура. На тартаку він був колись «за все»: і ордери писав, і машину чистив, і двір замітав, і ваксував чоботи Генцельманові, нашому управителеві. А справжня Митькова кваліфікація була для всіх, а в тому числі і для Митька, таємницею.

Тепер він допомагав усім: мені рівняв бляху та тримав рейку, Махтодові робив дерев'яні цвяхи — шпильки та сукав дратву, а Яшці переписував «важливі» папери засмальцьованим огризком хімічного олівця на білих сторінках накладних, бо Яшка Перець був головою комбїду в сусідньому селі Запалівці, а письма не був гаразд учений.

У ті часи головувати в комбїді ніхто не хотів — бандитські наскоки були тому за важливу причину.

Довгий час Яшка був у цьому глухому закутку єдиний представник Радянської влади. Не було в нього талантів організатора або політичного діяча, але він добре наметав око та нюх і при потребі зникав непомітно й без слїду.

Цю свою здатність він широко використовував, і, тільки банди залишали село, класовий апарат комбїду повставав, як фенїкс із попелу, а керманіч його Яшка Перець діловито видавав із старої книжки «Ордерів запалівського тартака» корінці й на звороті виводив папера до волревкому.

Прїзвище Яшчине стало матеріалом для популярного дотепу. Запалівці питали у місцевій «потребилівці» лот «комбїду» на ковбаси, і це змішування колоніального краму з головою класової організації незмінно мало успіх, викликаючи регїт невибагливих запалівців.

У часи доїсторичні Яшка доглядав Генцельманову слїпу кобилу й возив цього фїнансового феодала на скрипучих дрозках у різних справах і в ліс, і на станцію. Коли ж Генцельман за прикладом барона втік невідомо куди, а слїпа кобила пішла на компенсацію за пролиту впродовж «трьохсот років» кров одному суб'єктові в солдатській шинелі, Яшка лишився без діла.

Брався він за різні ремесла, але без успіху. Остання його спроба стати муляром кінчилася майже трагічно — піч, яку він склав, завалилася, побила горшки з стравною, а «остання крапля», що сповнила «чашу моці» Яшкового побудовання, — дід Яцько провалився в середину печі й посмалив очкура.

Кажуть, що костур діда Яцька після того був у інтимній близькості з Яшковими плечима, але цього ніхто не бачив.

Життя і на тартаку, і в Запалівці текло повільно, як болотяний рівчак, що звали його річкою з гордовитим назвиськом «Орел». Літом Орел робився чистісіньким горобцем, пересихаючи до стану поодиноких багнистих калюж, але восени надимався зеленкуватими водами, закладав спілку з сусідніми болотами й одрізав Запалівку від усього світу, — аж доки не замерзав. Чи не це й було причиною орлиного назвиська.

Події почали розгортатись на початку осені, коли саме Орел охоплював запалівську територію своїми водами.

Літо давно згасло на попелясто-сірій стерні, а разом із літом згасла і надія в запалівців на свій хліб «до Різдва», а в нас — тартатників — перспективи на заробіток.

Уже місяців зо два було тихо в околицях Запалівки. Поляки пройшли, не зазирнувши в село — не до того їм було. Коли у віддаленні скрекотали кулемети та вибухали гармати, з села зникали з кіньми хлопці, а добро із скринь переносилось на горища та закопувалось у землю.

Люди пошепки ширили чутки.

Нарешті навколо затихло. Заспокоїлась і Запалівка.

Осінь миролюбно хлюскотала дощами. Менше забрідали в село мішечники із своїми убогими лахами, а разом із тим і поривався зв'язок із зовнішнім світом.

Одного разу прибіг Яшка з села стривожений. Розповів, визираючи у вікно, що коло Запалівки бачили банду Чухрая... Лютий бандит... Убиває, ріже, палить, а комітетчиків халащає... Тут Яшчин голос увірвався.

Ми тривожно слухали, а жах холодними пазурями лоскотав наші спini.

— Ховатись треба, братця!..

— Не бійся, Яша, сховаєм! — втішали ми його в один голос.

«Ослабла гайка» у Яшки та й у нас також.

Ночувати Яшка пішов у паровичню й добре зробив. З паровичні легко було чкурнути до лісу, а там піймаєш чорта пухлого!

Коло каганця схилився Махтод, складаючи мозаїчну підметку з шматочків ременю. Коло нього колов дерев'яні шпильки Митька, а я варив куліш на вечерю і думав про Яшку.

Ритмічний шум дощу за вікном нашої хижки раптом порушив кінський тупіт, а невдовзі хрипкий голос гримнув у вікно:

— Одчиняй!..

Тон був безапеляційний, що коли б я почув замість «одчиняй» — «скидай штани», то я, не прогаявши й хвили, лишився б без штанів.

Схопивши каганця, я тремтливими руками відчинив двері й ледве встиг одступити, як у сїни вдерлося кілька чоловіка:

— Мовчи... — дуло нагана чогось настирливо вертілось перед моїм бідним носом. — Веди до хати!

Я ніколи так ретельно не виконував наказів.

— Хто з вас голова комбїду?

Ми в один голос:

— Голова на селі... він сьогодні не приходив...

— Брешете, сукини сїни! Показуй документи!..

«Сукини сїни» як один простягли свої заялозені пашпорти з благонадійними двоголовими орлами суворому гостеві...

— Ну, це нам пригодиться... — розглянувши документи, сказав бандит і поклав до своєї кишені.

Ми мовчали, втупивши очі в обличчя «пана отамана», що з виглядом знавця окинув оком нашу хижку і, видимо, незадоволений, пішов з хати...

Тільки з сїнець ми почули:

— Перекажіть Перцеві, нехай яйця береже!..

На цьому й кінчився візит.

Коли я зачинив двері й повернувся з сїнець до хати, Митька стояв і дивився на двері, а Махтод сидів уже на своєму ліжку і прорікав:

—...і що воно за люди такі?.. Приїде, нагримає і геть...

А Митька:

— Як же ми тепер без паспортів будемо. Га?..

Довга осіння ніч не приспала нас, хоча ми й вірили в Яшчин талант тікати.

Лежали мовчки, загасивши каганця, але почували, що ніхто не спить.

Сопливий ранок десь плазував за лісом, але незабаром висякав свого олив'яного носа і несподівано подивився з-за лісу вогняним прискаленим оком.

Яшки у паровичні не було — певно, подався до лісу.

Тільки по обіді зайшов він обережно в хату і розпитав про все. Митьчин олівець вишкрябував папера до волревкому, а ми сиділи мовчки, час від часу кидаючи один одному короткі слова.

Але папера не встигли дописати, як із села прибіг хлопець і вже у дворі зарепетував:

— Дядьку Якове! Більшовики приїхали, вас потребують!..

Сіру пелену з Яшчиного обличчя немов хтось здув. Просвітлились очі, ноги забули про нічну втому...

Вийшов на двір:

— Скажи, що йду!..

А в хаті, шукаючи шапку, задержувато приказував:

— Подивимось, хто кого халацатиме!.. Скуштуєте від Яшки!..

Ми з Митькою раділи не менш за Яшку, а Махтод мимрив своє, немов кашу розмазував:

— Ну, що там? Радіють!.. Люди як люди... зі зброєю всі однакові...

— Мовчи ти, малаканський віхоть!.. — озлився Митька. — От виріжуть тобі яйця, побачиш, чи однаково!

Яшка випередив нас, і ми з Митькою бачили, як він зайшов за першу хату.

— Ходімте швидше, дядьку Пархоме!.. — тягнув мене Митька, але швидко йти не можна було. Болото лізло у драні чоботи, ноги липли на сухішому та сковзались.

От і село. Назустріч нам ішла баба підтюпцем, поспішаючи до двору, а зобачивши нас, помахала рукою, а сама швиденько заскочила до хати. Коли ми наблизились, вона з сіней махала нам руками, щоб ми швидше йшли до неї.

Біля сіней почули ми шепіт: «Швидше ховайтесь... Яшка забрали... то й вас заберуть...»

Ми почули недобре й зайшли до сіней.

— Ой діточки мої, — приказувала баба, коли ми опинилися в хаті. — А він проклятуцим ще й каже: «Бандити, — каже, — повз тартак проїхали звечора... Ви, — каже, — товариші, ще доженете їх!..» Ой, пропав чоловік!..

Ми ступнули до дверей, але баба загородила дорогу: — Ой, не ходіть, бо й вас заберуть!..

Виявилося, що бандити взяли Яшку на «пушку» і зараз повели до лісу. Питали й про мене, і, здається, навіть поїхали двоє за мною на тартак.

Справа оберталась на гірше. Ми радилися з Митькою, що робити...

Вечір насувався і волочив за біле волосся тумани через багна та ліси.

Кошлатіли хмари і зливались із пільмою. Треба було бігти до волревкому й сповістити. Може, якусь підмогу вишлють.

Митька пішов, а мене завели бабуся в клуню.

— Спи, синку, тут... закопайся в солому та от кожухом укрийся... не замерзнеш...

* * *

Дощ нудно хлюпостав чорними мокрими ганчірками. За селом потворно скуйовджений бір гримав услід рвучкому вітрові, а ніч згуслою кров'ю капала з неба на землю.

Під кожухом було душно — скинув. Голова горіла. Непокоїла думка про тартак.

«Треба збігати розпитати, чи був хто...»

Тихо одхилив ворота в клуні й подався городами.

Обережно підходив до тартака. Але темно навколо, нічого не розбереш. Підійшов до вікна — стукнув.

— Хто там?.. — голос Махтода.

— Вийди надвір...

У сніях зашаруділо, і вийшов Махтод.

— Ти сам?..

— Сам...

— Ніхто не заходив?

— Ні, нікого не було. А ти де це був?

Я нічого не відповів і тільки посунувся далі в сінці...

— Яшку Чухрай забрав у ліс... Митька до волревкому подався... — казав я пошепки і чув, як у п'їтьмі важко дихав Махтод.

— Так... так... Не жалкую я... — голосно сказав він. — Коли ти зло людям чиниш — не сподівайся добра...

Далі він проказав, не передихаючи, довге речення з святого письма.

Я стояв, збитий з пантелику. Мені хотілося чимсь важким розбити цю тупу голову, гостро образити його, але слів не було. Нарешті я кинув у темряву:

— Підітрись ти своїм «святим письмом». Бидло!.. — І хотів іти, але думка про те, що Яшка зараз, може, конає у муках, перевернула все всередині.

У сніях було тихо. Тільки хлюпостав дощ, та сосни шуміли за хатою, та Махтод хлипав, немов його душила ікавка. Серце прискорено билось...

— Махтоде, ти не сердься... Я по-товариському... — і, намацавши його руку, міцно стиснув його сухі пальці...

Махтод мовчав, тільки рука йому тремтіла.

— Коли хто питатиме, скажи, що в баби Якимихи...

Треба бігти, а то щоб... Серце обірвалось, ноги заніміли. З хати чути було, як хтось обережно постукав у шибку.

Махтод пхнув мене в куток, а сам одчинив двері.

— Хто там?..

У п'їтьмі хтось зашльопав по калюжах.

— Це ти, Махтоде?..

— Я.

— Яшка! Яким робом? Що?

— Втік... забіг попередити... тікайте й ви... нахвалялись, що поб'ють...

— Заходь до хати. Спочинь...

— Ні, зараз треба тікати, бо, може, через годину будуть...

— А коли зараз, то зараз... Махтоде, збирайся.

— Нікуди я не піду... Я зла нікому не заподіяв, то й мені не буде... ідіть собі...

У голосі звучала рішучість та впертість фанатичної людини. Нема чого робити — треба йти самим.

— Прощавай, Махтоде!..

Махтод не відповів. Ми мовчки прямували городами до Якимишиної клуні.

По коліна у воді перейшли Орел.

— До ранку з Запалівки вийти не можна буде... — сказав Яшка. — Мені хоча б тиждень полежати.

— А що, хіба хворий?

— Побили, сволочі... голову розбили та руку вибили... Шомполами, курви... пошмагали...

— Дуже болить?..

— Дуже...

До клуні доплентались і закопались у сіно. Ех, і спалось же! Так тільки сплять діти, герої після геройських вчинків та злодії, що втекли з шибениці в той час, як петля вже висіла над головою.

На ранок нас розбудили голоси на вулиці. Чути було:

— «Одмикай, — каже, — та мовчи, бо застрелю» ...

— І багато?..

— З усього кутка...

— З тридцятро коней...

— От шельми!..

Якимиха тихо відчинила ворота й просунулась до клуні.

— Спите? — запитала пошепки.

Я одгукнувся.

— Що то за галас?

— З усього кутка повстанці коней забрали, сьогодні вночі. Ви сидіть тихо, щоб ніхто не знав, — додала вона, але раптом побачила Яшку й сплеснула руками: — Ой матінко, цариця небесна!.. де ж ти взявся?..

Яшку довелося обмити та зав'язати голову чистим рушником. Рана на голові була невелика — шомполом ударив один, гірше було з рукою. Вона висіла, як нежива. Яшка не міг її підвести.

Бабі Якимисі припало бути хірургом, і Яшкова звихнута рука була поставлена на місце.

Варена картопля повернула нам потрачені за ніч сили, одежа висохла, а чоботи Якимиха забрала сушити в хату.

Баба Якимиха — літня жінка. Чоловік її давно помер, а син був у Києві «у камисарах», як казали на селі.

Ото вже з рік вона не бачила його, бо приїхати йому на село не можна, небезпечно.

На вулиці говорили двоє:

— Так на сходку?..

— Атож...

— Ні чорта з того не вийде.

— А мо', й вийде?

— Побояться...

Розійшлись.

Баба Якимиха казала:

— Нахваляються в селі, щоб бандитів зловити, коней одбити, та, мабуть, побояться... У Діхтярях минулої ночі теж десятеро коней забрали...

«Чухрай формує кінноту, — думав я. — От коли б швидше Митька привів підмогу».

Але Митька нікого не привів. Волревком бандити розігнали, і сам Митька ледве не попав до їхніх рук.

Пізно вночі прийшов Митька до Якимихи, а та провела його до нас. Махтод направив. Побито його. Під оком синяк, а на щоці смуга од нагая. Каже, двоє якихось про нас питали, та він не сказав...

Мене охоплювала паніка. Ми тут у бабиній клуні сидимо, а навколо болота, річки розлилися, в осінню повідь

легко чоловіка піймати в Поліссі. Бандитські загони навколо бродять і, певне, пильно доглядають усіх доріг.

— Ех, хлопці, коли б швидше морози — втекти б звідси!..

Казала баба, що сходка була, та ні до чого не добалакались. Коли б ще Дігтярі пристали, а самим затівати боязко...

Про нас у селі ніхто не знав.

Спали ми другу ніч неспокійно. Тільки Митька висвисував носом якісь задьористі музичні уривки.

В голові моїй з якогось часу снувалась одна думка. «А що, коли б зробити мобілізацію?»

Присунувся ближче до Яшки.

— Яша!..

— Що?..

— Ти ж голова комбіву... Оголоси мобілізацію...

Яшка, видимо, оторопів з такої пропозиції.

Довго мовчав, а нарешті:

— Та яке ж я право маю?..

— Е, брате, звідси до права верстов двісті, скачи — не доскачеш...

І справді, чому б не зробити так? Хлопці пішли б, щоб повернути забрані коні або захистити ті, що ще не забрані. Самі вони бояться, а коли мобілізація, то інша справа...

— Нічого не вийде...

— А спробуй.

Я почував, що Яшка вагається. І справді, яке право?

— Підберем з десятків хлопців надійних, — нашіптував я, — та й почнем.

— Боюсь я, — одверто признався Яшка.

— Не бійся, скажемо, що од волревкому наказ такий, Митька переказав...

— Не повірять...

— А коні хіба не в них забрано? Повірять.

Це був найсильніший аргумент.

— Ой, задасть тоді Яшка Перець перцю злодюгам!.. — розпалював я мстиві почуття.

Тепер, коли давно те минуло, я зрозумів свою роль: я пришив до штанів революційної історії гудзика — ім'я Яшки Перця.

На ранок Яшка здався. Ми склали списки надійних хлопців, а Яшка посміхався у свого попелястого миршавого вуса.

Надвечір відбулися таємні збори. Баба Якимиха поодинокі скликала хлопців до клуні, і вони здивовано розпитували нас.

Годин зо три умовляли, — двоє довго не погоджувались, але ми перемогли. На нашому боці були золоті гори, й ми виявили неймовірне марнотратство — за кожну страчену коняку повертали по три; скарби, що їх награбували бандити, розподілили між собою по-братськи. До всього ж і Радянська влада оддячить — вже напевно тоді залевадні луки будуть запалівськими... І вже напевно цей десяток буде комісарювати... Та й хіба мало привабливих перспектив можна намалювати?

Одне слово, у той вечір ми сказали «А», після якого було «Б», «В», «Г» і так далі.

З тиждень як ми утворили в Запалівці районний ревком (це я вигадав таку назву), Яшка ходив, як неприкаяний. Я був коло нього в ролі езуїтського попа, що нацьковує людину, коли треба.

У наказ вигаданого волревкому запалівці повірили, а сам Чухрай своєю поведінкою допоміг. Чи створив він кінні частини із забраної сотні коней в околицьких селах, чи ні, а ми на цей рахунок зорганізували загін у двісті чоловіка.

Яшка потроху ввіходив у роль. Він почав вірити у свої таланти, але ще слухав моїх порад.

Як голова райревкому і командир війська, він носив величезного маузера та шаблю при боці. Хтось із хлопців навчив його поводитись із маузером, а шаблю він вихоплював із піхви, коли «рябки» та «сірки» загрожували штанам.

Я відав господарською частиною та постачанням, але так виходило, що «постачались» хлопці самі і на мене не звертали ніякої уваги.

Операції проти Чухрая розпочалися незабаром.

Коло села наші дозорці заримітили чотирьох озброєних верхівців. Почали зупиняти, а ті стріляють. Тоді й дозорці почали стрілянину. Унаслідок цієї операції принесли до села важко пораненого бандита та осідланого коня привели.

Пройшла чутка, що у графському лісі отаборився Чухрай.

Справа серйозна. Ревком розклеїв наказ, що Запалівка з околицями оголошується в стані облоги.

Операції розпочалися. Я не брав участі в боях, як «інтендант», але добрі чоботи та одежа на нашому військові після бою в графському лісі переконали мене, що мої інтендантські здатності, певне, матимуть застосування.

Розгром Чухраєвої кінноти — от що зробило ім'я Яшці Перцеві.

За місяць-два великий район був звільнений од Чухрая, а через якийсь час у Запалівку прибула перша червона частина — півста кіннотників.

Ми довідалися, що столичні газети широко рознесли славу про Яшку. Його ім'я друкувалося великими літерами, й іменували його командиром Незаможницького полку.

По першій порохі наш штаб переїздив із Запалівки до залізничної станції.

— Що далі будемо робить? — запитав я Яшку.

— Я буду полком командувати, а ти керуй господарською частиною...

Яка самовпевненість у людини, що три місяці тому вперше навчилася стріляти з маузера!

— Який же в біса з тебе командир полку?

— Адже ж Чухрая побив!

Я замовк. Що я міг сказати на це?

«Заморочилась голова у Яшки, занадто високо піднесла його хвиля», — думав я і вже не затівав більше балачок.

* * *

Яшка тепер зник з обрію. Його ім'я не друкують газети на першій сторінці великими літерами і не друкуватимуть, певне, бо героїчна епоха революції минула, а героїзму самого Яшки не вистачить, щоб постійно сяяти зорею на історичному небі.

Проте ім'я Яшки Перця викарбувано на «скрижальях» під рубрикою «Запалівська історія», а мене, дійсного творця цієї історії, ніхто не згадає...

ПРЕЗИДЕНТ КИСЛОКАПУСТЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

Історичні матеріали,
зібрані безсторонньою людиною

Вступ

Це було за тих часів, коли доброчинному бухгалтерові легше було зробитися бойовим генералом, а дячкові президентом республіки, аніж зараз знайти посаду безробітному діловоді.

Це було за тих феєричних часів, коли директори банків висвячувалися на попів, волосні яриги робилися дипломатами, а попівни — анархістками.

Це було за тих часів, коли карат кухонної солі коштував дорожче за карат діаманта.

Це було...

Але годі лірики. Читач уже знає, коли це було. Звичайно, той читач, що за останні десять років не був фермером в Австралії, або ковбоем у Мексичі, чи то вождем чорношкірих у Полінезії, а жив на території України прирізно між 41° та 52° північної широти і 25° та 40° східної довжини від Пулкова.

Я не стану в цій правдивій історії чого прикрашати домислом або додавати свої письменницькі вигадки. Ні, я правдиво та чесно розповім історію президента Кислокапустянської республіки на підставі документів та оповідань шановного Максюті Максютовича Швайки, колишнього члена Кислокапустянського уряду й сенатора.

Щоправда, я заміню географічні назвиська та ймення дійових осіб на вигадані, але так завше роблять порядні письменники, до числа яких, я гадаю, є підстави зарахувати й мене.

Та не лише охорона письменницьких традицій та добочинності примушує мене не вживати дійсних імен, а й міркування, які викликало зауваження Максюті Максютовича, що він висловив його так:

— Звичайно, можете вживати і власних імен, але, знаєте, неестетично та неприємно, коли порядного пролетарського письменника буде лупцювати якийсь люмпен, хоча б і з президентським стажем у минулому...

Недвозначність цього зауваження усунула вагання щодо вживання дійсних імен, тим паче що автор цих рядків не хотів бути приводом для буржуазних газет, які його особистий конфлікт з экс-президентом могли б роздути на своїх сторінках до розмірів величезного повстання проти Радянської влади на Україні.

Мушу тут попередити своїх шановних читачів, що свідчення Максюті Максютовича Швайки трохи не відповідають даним, що їх одержав я з інших джерел, тому дозволяю собі виступати в таких випадках арбітром і компетентно вирішати — на чиєму боці правда. Але це втручання постає на ґрунті щирого мого бажання послужити істині.

Оповідання Максюті Максютовича Швайки

Я ніколи не сидів у тюрмі, завше повертав борги, щонеділі міняв білизну і всіма ознаками був цілковито порядна людина. Я кажу «був», але не тільки був, а й зараз є. У цьому я твердо переконаний, як Саваоф у своїй безперечній святості.

Я завше стояв осторонь од людей, сумління яких слід би було щосуботи носити в хімічну чистку. Але часи настали інші, і мені довелось близько стояти до Яська Голомозого, перед сумлінням якого чистильники з усього світу були б безсилі.

Як не була ще Кислокапустянка столицею республіки, писарював я у волості. У неділю, після трудів тижневих, ходив до церкви, а після обідні у панотця Гервасія пили по чарці... Увечері звичайно пулечка, а там і спати.

Життя котилось повільно та лагідно.

Аж настала війна, і вся добродійність нашого кислокапустянського життя пішла намарне. Незадоволення війною жіночого племені виливалось у бурхливі сцени, а по штату вся бурхливість жіночого сказу падала на мене.

Дійшло до того, що мене, літню людину, поважного громадянина своєї батьківщини, побили одного разу салдатки... А як підеш на люди, коли тебе баби побили?..

Отець Гервасій як не картав розпусту з амвона церковного, а людності коштом «незаконних сожителств» прибавлялося в далеко більшій пропорції, ніж раніше.

Ясько Голомозий виматюкав свого батька крамаря Ярофія Махтодовича і сказав, що піде на фронт — буде прапорщиком...

Коли ж дочка панотця Гервасія втекла з блискучим земгусаром, то ми, тобто я, отець Гервасій та Ярофій Махтодович, вирішили, що, певне, буде революція. Так воно і сталося.

Що автор думає з приводу цього

Максюта Максютович говорить не по суті. Така вже звичка хуторян починати від Адама. Навіщо нам здалася попівна, що втекла з земгусаром, та відомості про збільшення людності в Кислокапустянці через війну? Гадаю, що це все дуже мало стосується до пізніших кислокапустянських подій, отже, їх далі можна не подавати.

Будемо говорити по суті справи.

Промова Яська Голомозого та обрання його на президента

«Уважаючі громадяни, громадянки й дівчата! Ваші чоловіки кров проливали! Ми не якісь публічні жінчини, а громадяни, ми не хочемо їсти сочевиці, а тому, як ми не хочемо їсти сочевиці, а хочемо бути вільними громадянами, то хай живе демократичеська республіка, і щоб на всій землі хватило!

Я не який-небудь більшовик, я друг народу, і, скажімо, приміром, коли мене не произвели на прапорщика на хронті,

так хочу я революцію робить, а ті хлопці, що он там під повіткою сидять, — то мої товариші, і вони за вас постоять, коли ви будете мене на президента наставляти!

Я не якийсь волоцюга, а як батько мене прокляв, так він буржуй і трясця його матері в печінку, а которі солдати, мусять нас піддержати, бо ті, що кров проливали, більше землі получать...

А на станції ще є сто чоловіка, а хто не согласний зо мною і за буржуїв стоїть, той каятиметься!

Товариші салдати й салдатки, котрі народню власть піддержують, будуть найголовнішими людьми...

Так кричіть, котрі согласні, ура!»

Промова кінчилася з помпою. Яська підкидали. Солдати були задоволені з політичної декларації Яська Голомозого, але справу про обрання Яська президентом проведено було туманно та невиразно, виразності ж обранню надав сам Ясько. Притримуючи одірвану при підкиданні полу шинелі, він зійшов на ганок і проголосив:

— А так як вибрали ви мене, значить, президентом, то буду я вами править, а котрі буржуї та несогласні, та котрі більшовики і смущають народ, так наші їм хвоста вкрутять!

З вигуками: «Хай живе вільна та ні від кого не залежна Кислокапустянська республіка!» — народ розходився по домівках, а Ясько Голомозий поїхав на станцію.

Сумніви історика

Я не знаю, як записати у літопис подій два факти з історії Кислокапустянської республіки. Вірніше, в якій хронологічній послідовності. Факти такі: 1) заснування республіки та 2) обрання президента.

Коли виходити з початку промови Яська Голомозого, то виходить так, ніби республіку було засновано до його виборів, але вперше згадується Кислокапустянська республіка у вигуках народу кислокапустянського в кінці промови Яська Голомозого: «Хай живе вільна та ні від кого не залежна Кислокапустянська

республіка!» — що говорить за зворотну послідовність.

Лишаємо це питання, як матеріал дискусійний, для майбутніх поколінь.

Певність автора

Точно відомо, що будь-яких виразно визначених кордонів Кислокапустянська республіка не мала. Територія її нагадувала масну пляму на папері, бо повільно зникла десь за межами Кислокапустянки разом зі зменшенням політичного впливу Кислокапустянського республікансько-демократичного уряду та президента Яська Голомозого.

Події, про які не згадувалось

Повз Кислокапустянку проходить вузька залізнична колія, що й була причиною таких подій.

Одного літнього ранку хрипкий паротяг привіз, зо швидкістю трьох верстов за годину, чотири теплушки і в безсиллі зупинився за три верстви, не доїжджаючи до станції Кислокапустянки.

В теплушках, і на теплушках, і під теплушками, і на паротязі, і спереду, і ззаду містились люди в сірих шинелях. Пасажирна площа поїзда була використана дбайливо, не менш як на 250 %.

Як ми зазначали раніше, поїзд зупинився за три верстви від Кислокапустянки і паротяг безсило чмихав всіма своїми отворами.

Ні до чого не призвели бадьорі вигуки «Крути, Гаврило!» та «Дайош Кислокапустянку!» з не менш бадьорими додатками рефренового характеру. Паротяг, видимо, назавжди втратив динаміку.

З пропозиції Яська Голомозого в одній теплушці було одноголосно ухвалено «накресати сапатку» машиністові, що саботує революцію в особі 350 найліпших її представників.

Ухвалу підтримало населення інших теплушок, але виконати її не довелося: машиніст лишився до кінця

саботажником; саботнувши востаннє ухвалу 350, він благополучно втік, захопивши на всякий випадок з собою і «сапатку», що її торкалася ухвала.

Обуренню не було краю. В запальній промові Голомозий запропонував протестувати проти вчинків контрреволюції і в ознаку протесту перекинути поїзда під укіс, а самим іти пішки.

Отаким способом утилізували енергію обурення, і поїзд вузької колії за чверть години лежав на схилі насипу, в німому благанні підносячи до неба колеса.

Але небо мовчало, і лише сонце реготалося безгучним золотим реготом і над перекинутим поїздом, і над людьми, що бадьоро ступали до станції Кислокапустянки.

Максюта Максютювич говорить по суті

...Зі станції Кислокапустянки давно всі розбіглись, за винятком сторожа та телеграфіста. Цим нікуди було тікати, і вони із вправністю досвідчених стратегів маневрували поміж хвилями революції і до цього часу не були загнані в закутень. Коли чергова хвиля на чолі з Яськом наскочила на станцію Кислокапустянку, сторож і телеграфіст вийшли їй назустріч, причому телеграфіст сказав чулу промову, яка кінчалася:

«Земля Кислокапустянська давно на вас чекала! Ура вам!»

Чи не це й збудило думку Яська про утворення республіки?

Революційна хвиля отаборилась на станції, бо резиденція президента мала бути там. Щоправда, з 350 чоловіка лишилося щось із 70, але це мало турбувало Яська. Апарат влади було налагоджено.

Другого дня, після мітингу з обранням президента, Голомозий прийшов до мене і поставив питання руба:

— Ти за кого?

Декорований він був бомбами різних марок, револьверами, кулеметними стьожками, шаблею, кинджалом і кортиком, а за плечима теліпалась гвинтівка.

Декорація войовнича, але мене не злякаєш. Я одверто й категорично відповів:

— Я за правду!

— Та ти не крути хвостом, стара псина, — дозволив він непоштиво висловитися на мою адресу, — а кажи прямо: за республіку чи за буржуазію?

— За республіку... — промовив я і подумав, що республіки ж бувають різні і, сказавши так, я не беру на себе жодного зобов'язання. Але Голомозому цієї відповіді було мало. — А за яку республіку?.. — Хлопець заганяв мене в суточки.

— За демократичну, — відповів я. Різні ж і демократичні бувають!

— А як та демократична республіка зветься?

Я був остаточно загнаний в суточки.

Так господарки ловлять курей. Спочатку заганяють в кошару, з кошари в хлів, а в хліві в куток, між яслами та барилом. Там уже курка до рук господарки й попадає.

Виходу мені не було.

— Кислокапустянська! — випалив я, і на чолі мені виступив холодний піт.

— Дайош п'ять! — схопив мою руку Ясько і дружньо стиснув. — Будеш у нас найголовніший сенатор — бамаги різні пишуть...

Так я став сенатором!

**ЛИСТ ТЕЛЕГРАФІСТА ВЕКЛЕНКА
ДО ПРИЯТЕЛЯ СВОГО
БУРЯШНОГО АНТОНА
З ПРИВОДУ КИСЛОКАПУСТЯНСЬКИХ ПОДІЙ
(Пояснення до листа)**

Той саме телеграфіст, що зустрів Яська Голомозого на пероні станції Кислокапустянки псевдокласичним реченням: «Земля Кислокапустянська давно на вас чекала», мав прізвище Векленко.

Після чотирьох днів, як оголошено республіку, мріючи про портфель міністра шляхів, він замкнувся ввечері

у своїй кімнаті й твердо рішив написати листа Антонові.

Антін Буряшний, очевидно, разом із ним вийшов на телеграфіста, але швидко зробив кар'єру до помічника начальника станції, одружившись з пристаркуватою конопатою своячиною якогось залізничного начальника.

Векленко писав цілу ніч, а на ранок він кинув у поштову скриньку грубий пакет, забувши про те, що поштова скринька давно не відчинялась і ключ од неї завіз із собою начальник станції.

Векленко позасвідомо вірив у поштову скриньку, чому, не вагаючись, довірив їй наслідок своєї творчості — мовляв, колись та дійде.

Через це саме і лист попав до мене, будучи довгий час захований у бляшаному шлунку поштової скриньки.

ЛИСТ

Дорогий друже Антоне!

Довго я тобі не писав, але зараз, як прочитав, що твого покровителя вигнали з залізниці ще на початку революції, а ти, як вільнолюбивий республіканець, вигнав свою конопату мавпу, я знов почуваю до тебе пал у своєму серці.

Звичайно, ти високо пішов по службі і можеш презирливо поставитися до свого друга телеграфіста, але я, брат, не з таких. Я не стану до тебе ставитись з презирством, навіть коли буду міністром шляхів, що, здається, незабаром і станеться. Але розповім тобі по черзі.

Уже чотири дні, як у нас оголошено республіку, а сьогодні був у мене президент.

Президент Кислокапустянської республіки, брат! Прийшов до мене та й каже: «Будеш ти, товаришу Векленку, в нас начебто міністром шляхів. Потому, — говорить, — як я, президент, люблю залізницю».

От, брате, до чого я дослужився, — а все революція!

Доки республіканська гвардія нашого президента орудує в Кислокапустянці, я одержав ударне завдання відремонтувати одного-однісінького паровоза, що стояв у закутні, аби

мати «рухомий состав» для потреб республіканського транспорту. І що б ти думав, де й майстри взялися. Одним словом, паровоза полатано, і має він одну теплушку та платформу. Теплушку обшили бляхою (зі станційного клозета здерли), а на платформі за мішками з піском поставлено кулемета. Це наш панцерний поїзд для захисту республіки на лінії нашої вузької колії.

А я живу, як сир у маслі. Гвардія постачає мені все щодо потреби моєї; коли б так тяглося ще кілька місяців, то доведлося б мені штани розточувати.

Шкода лише, що республіка чотири дні існує, а ворогів стільки, що й на чотири роки вистачить.

Я на село не ходжу, а орудую на станції. Про село кажуть, що там наша влада порядки заводить. По-перше, посадили до холодної двох мужиків, що назвали нашу владу босяцькою. Попові наказали поминати в церкві «благочестивого правителя нашого Голомозого, і весь уряд, і товаришів його». Нічого, поминає, чорт патлатий!

Землю будуть ділити восени, як хліб звезуть, — ото буде морока! Вже й зараз кажуть дядьки, що гаряче буде президентові!

Тривожить нас сусідня республіка Зеленоярська. Сидять там більшовики з своїм советом, а заправляє всім матрос Хведорець. Приїхали з Зеленого Яру дядьки, так переказують, що Хведорець нахваляється до Кислокапустянки прийти з своїми хлопцями.

Як зачула про це наша шпана, вийшла паніка. Зараз усі ночують на станції, і президент теж, а в село ходять лише вдень.

Що буде — не знаю, але ми все одно переможемо, потому матрос — він на морі дужий, а на землі ніпочому!

Особливо жваво у нас працював міністр продовольчих справ, хоч і була йому недавно неприємність — баби коромислами відлатали. У нас бойові баби.

Ну, прощай. Коли хочеш бути товаришем міністра, приїзди до мене.

Твій друг *Векленко*

Переговори поміж урядом Кислокапустянської республіки та Зеленоярською Радою робітничих, селянських та солдатських депутатів

Матрос Хведорець осів у Зеленому Яру і вперто підточував підвалини демократичного ладу.

Він не задовольнився тим, що заснував у Зеленому Яру Раду робітничих та солдатських депутатів, а почав поширювати вплив більшовицький на окружні села. Так зіткнулися десь між Зеленим Яром та Кислокапустянкою інтереси двох, так би мовити, суб'єктів міжнародного права.

Як прочув Ясько Голомозий, що Хведорець зазіхає на цілість, спокій та добробут республіки Кислокапустянської, зібрав найближчих членів свого уряду і довго з ними радився на станції. Наслідком цієї наради були такі ухвали:

1) Матроса Хведорця оголосили поза законом так на території Кислокапустянської республіки, як і поза межами її.

2) Визнати Хведорця агентом німецького кайзера Вільгельма.

3) Розпочати з ним переговори про замирення, для чого послати до села Зеленого Яру послів Максюту Максютовича Швайку як сенатора та Жеребенка Миколу як загалом політичного чолов'ягу.

Як бачите, читачу, перші два пункти ухвали не підготовують до третього, але в ті бурхливі часи на згаданих спочатку широтах земної кулі послідовність не була обов'язкова, а надто в демократичних колах.

Щодо логіки, то ця значна пані вперто відмовлялася бути свідком історичних подій.

Про переговори я дозволю подати звіта так на підставі оповідання М. М. Швайки, як і на підставі матеріалів, одержаних од сторонніх осіб.

Діло було таке.

Ранком, на другий день після засідання, паротяг накачано водою і розтоплено. Теплушки і платформу з кулеметом

причепили спереду — ніяк не можна було інакше. Чоловіка з двадцять озброєних гвардійців сіли, де хто захотів, а Швайка й Жеребенко у теплушці. На парогязі повісили білого парламентарського прапора і рушили під вигуки: «Дайош Зелений Яр!» — у дорогу.

У Максюті Максютовича шкребло на душі, і він глибокодумно поглядав у відчинені двері. Важність місії робила всіх серйозними.

Поїзд довго чмихав і зупинявся. Під гору доводилося всім, не виключаючи й послів, злізати й підпихати поїзд, а коли, за всіма ознаками, до Зеленого Яру лишилося верстов сім, посли злізли й пішли вперед пішки, наказавши іншим зупинитися й чекати на них.

У Зеленоярському волосному правлінні було накурено й гамірно. Рада робітничих депутатів саме засідала, як до зали ввійшли повноважні посли Кислокапустянської республіки.

Як увійшли нові люди, голова зборів матрос Хведорець звернувся до них:

— Звідки й чого? — бо видно було, що це не зеленоярці.

Запитання було надто несподіване, і не встиг Швайка слово вимовити, як Жеребенко відрізав:

— Ми представники Кислокапустянської республіки і прийшли, щоб, котрі більшовики, покорялись нам!

Настала тиша. Вийшов Хведорець з-за столу, мотнув раз-двічі своїми кльошами та як зацідить Жеребенкові в пику, ледве той встояв.

— Так ви, сукини сини, контрреволюцію тут розводять? — та до Максюті Максютовича.

Дипломатичні переговори набирали занадтої гостроти, і, щоб не стати жертвою Хведорцевих дипломатичних заходів, Швайка мотнувся до виходу. Йому пощастило перескочити через тин, бо на воротях стояли люди, але Хведорця «підкузьмили» кльоші. Перелізаючи через тин у гонитві за Швайкою, він зачепився одним кльошем за кілок і безнадійно повис. Кльоші, пристосовані

для морської служби, були непридатні для суходольної дипломатії.

Швайка втік, скориставшись цією пригодою з Хведорцем, але Жеребенка затримали.

Аж надвечір добрався Максюта Максютович до поїзда, що стояв на полі. Хлопці слухали мовчки доповідь посла про міжнародне становище та хід переговорів, як скінчив Швайка, один із гвардійців виголосив таку промову:

— Братва! Ходімо до Хведорця служити! Я бачу, там народна власть, та й Хведорець хльосткий хлопець — раз-два та по морді, — це тобі не Голомозий Ясько, що пиндючиться, як гиндик... Теж удає з себе президента! Гівно, а не президент!

Почався мітинг, унаслідок якого стався розкол. Поділився гарнізон поїзда на дві нерівних частини, в одній частині опинився Максюта Максютович, щирий демократ, а в другій — вся інша збільшовичена маса.

І вийшло так, що причухрав Максюта Максютович до Кислокапустянки пішки, а збільшовичені гвардійці попхали німічного паротяга до Зеленого Яру.

Історичне засідання Кислокапустянського уряду

На другий день по обіді зібрався уряд на засідання. Доповідачем був Швайка.

— Громадяни, братця й товариші! — почав він свою промову. — Я за вас ледве не постраждав своєю персоною, а вже про Жеребенка й казати нема чого, — чи й видихає.

Докладно розповів Максюта Максютович про все, а коли, додержуючи істини, він процитував слова промовця, збільшовиченого гвардійця, з оцінкою президентської діяльності Голомозого, Ясько пошпурив Максюті Максютовичу каламаря в пику і цим знаряддям збив сенатора з високостей державного становища, як горобця з високого дерева. З гулею на лобі упав Швайка на низини звичайного громадянства.

Наметане око кислокапустянського дипломата допомогло оцінювати ситуацію, чому одчинене вікно й було

тою відтулиною, через яку упав Швайка з свого високого становища. Простіше кажучи, коли Голомозий намагався підперти свого протеста додатковим синяком на пиці Максюті Максютовича, цей державний муж вискочив у вікно, бо шлях через двері Ясько одрізав.

Гнатися за Швайкою ніхто не гнався, демісія ж його була стверджена президентом словами:

— Б... Ярижка! Мать твою... — І так далі рядків з чотири петиту, закресленого цензурою.

На п'ятому рядку крапок несподівано на порозі з'явився Жеребенко. Око йому запухло, а щока набрала відтінку градової хмари.

Довго і плутано розповідав він здивованій раді міністрів Кислокапустянської республіки про свої пригоди.

— І каже мені Хведорець: «Ти, — каже, — сукин ти син, піди й перекажи своєму засраному президентові, що в неділю я приїду з хлопцями до Кислокапустянки Раду вибирати робітничих депутатів. А коли він, — каже, — курва халуйська, буде опір чинити, так буде йому амба...»

Так закінчив своє оповідання смутний Жеребенко.

Треба було братись до негайної організації охорони республіки, бо до приходу Хведорця лишалося менше за добу.

Міністри вкупі з президентом поїхали на станцію, щоб відповідним чином підготувати військо.

Дорогою мовчали, і кожен думав про своє.

На станції їх очікувала несподіванка. З хлопців нікого не було. Єдина людина — станційний сторож — розповів, що годину як пішли гвардійці в напрямку до Зеленого Яру. Отрута більшовизму поширилась, видимо, і на них.

— Товариші і граждани! — з сумом у голосі звернувся Голомозий до членів уряду та сторожа. — Нам доведеться евакуватись...

Але міністри шепталися поміж собою і мовчали.

— Треба набирати нове військо, а тому оголошую мобілізацію...

Його перебив міністр земельних справ:

— Брось, братушка! Нічого з того не вигорить!

Експансивніші висловились одвертіш:

— Іди оголошуй. Вони тебе оголосять! Ти тепер підводи не виженеш!..

— Та що там, хлопці, розговори розговарювать, погрались, і годі! Поїли курчат та поросят, чого ще треба? Довіку годувать не будуть!..

Мовчанка. Голомозий дивиться на кінчики своїх чобіт, а інші хто куди.

— Хлопці, — порушив мовчанку Жеребенко, — ходімте гуртом до Хведорця!

Це було надто несподівано, але раніш було зазначено, що логіка в ті часи мала дуже обмежені права.

Слова Жеребенка покритив Голомозий, використовуючи всі ресурси своєї красномовності, він кляв і в бога, і в гробову дошку, і в республіку, і в міністрів, і в Кислокапустянку, яка... і т. д. Скінчивши, Ясько повернувся і мовчки пішов по залізниці в бік, протилежний Зеленому Ярові.

Це було і зречення, і евакуація.

Екс-міністри, скрутивши цигарки, весело матюкаючись, рушили до Зеленого Яру.

— Шантрапа! — плюнув сторож і пішов до своєї сторожки.

Як дивитись на події за міжнародним правом

Хоча демісія уряду і не може вважатись за втрату республікою своїх прав як суб'єкта міжнародного права, але Кислокапустянська республіка щодо цього є виняток.

Вийшло трохи ненормально: ніби на станції Кислокапустянці республіка поділилася надвоє, причому одна частина, в особі міністрів, пішла до Хведорця, а друга, в особі президента, у протилежний бік.

Відомо, коли суб'єкта розколоти надвоє, то вийде не два суб'єкти, а ні одного. Читачі можуть переконатися в справедливості цього твердження, лігши під колеса швидкого поїзда.

Короткий перелік наступних подій

1. Хведорець у неділю приїхав, і Раду робітничих депутатів було обрано.
2. Жеребенко став великим приятелем Хведорця.
3. Максюту Максютовича обрали секретарем Ради.

Максюта Максютович кінчає своє оповідання

...Одно слово, вимотали мене за революцію, як баба ганчірку на річці. Зараз згадуєш те все, і якось не віриться — дуже вже незвичайно.

А Хведорець зараз моє начальство — голова Кислокапустянського райвиконкому, а хрещеник його, Жеребенко, у нас таки начальником міліції. Нічого хлопці, хороші.

А от про Яська докладно невідомо: одні кажуть, що в банду пішов, а другі — що нібито на крадіжці недавно спіймано...

Кінець

Моє писання про Кислокапустянську республіку та її президента має багато негативних рис, але автор у тому не винен. Моє бажання було подати матеріали, а не писати оповідання; коли ж матеріалів не вистачало, я не хотів вигадками заповнювати пробіли.

[От чому хоча критики мене й вилають, зате Академія наук похвалить.

Автор у цьому твердо переконаний]¹.

¹ Уривок, взятий у квадратні дужки, у видання 1932 р. не ввійшов. Публікується за вид.: Слісаренко О. А. Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. — К.: Дніпро, 1990.

ШІСТЬ СОТЕНЬ

З-за обрію висунулася хмара і розповзлася по небу рідким шоколадним тістом. Згодом хмара місцями почала червоніти, немов її потойбіч припікало полум'я. Не встиг Самсон Семенович оком звести, як червоні плями обернулися на рожеву поливу, яка розтеклася вигадливими візерунками. Незабаром з тих візерунків склалися літери, і Самсон Семенович на великому колі небесного торта прочитав рожеві слова: «Хай живе Самсон Семенович Паромний, окраса 1-ї Держкондфабрики!» А ще нижче: «Хай живе всесвітня революція і III Інтернаціонал!»

Приємно стало Самсону Семеновичу, що такі важливі речі, як всесвітню революцію та III Інтернаціонал, згадувано після його імені.

«Це справляють мого ювілея, — думав Самсон Семенович, — але чому ж людей не видно?» І тільки подумав він таке, як де не взявся Конопатий, кухарчук, якого особливо недолюблював Самсон Семенович, і небесний торт з усіма візерунками і написами раптом опинився у нього на тарілці.

Конопатий держав тарілку поперед себе і, прискалюючи око, великими вільними пальцями видовбував з двох боків дірки у торті.

Бачив Самсон Семенович, що робить Конопатий паскудство, та сказати було ніяково. День-бо такий велебний, а тут дрібна сварка...

«Золотарем тобі бути, а не кондитером, паскудо!» — подумав собі Самсон Семенович і цим докором одвів душу.

А Конопатий, наближаючись з тортом, почав висувати довгого зеленого язика, який вигинався гадюкою і тягся до шиї Самсона Семеновича. От він уже, липкий, почав

обкручуватися навколо шиї. Шарпнув за шию Самсон Семенович і прокинувся.

— Ох, бий тебе лиха година! — вигукнув спросоння старий кулінар і скочив з ліжка. Тіло його взялося холодним потом, і весь він тремтів, як недорізаний гусак.

Надворі розвиднялося, але в кімнаті було ще темно. Самсон Семенович увімкнув електрику і тоді тільки заспокоївся. Він оглянув свою комірчину і, переконавшись, що все на місці, знов ліг на ліжку, не гасячи електрики.

І привидиться ж таке!

Більш він не заснув. Думки одна по одній заснували в голові своє павутиння, і довгі прожиті роки проходили в уяві, як солдати на параді.

І чого тільки не переживе людина! Довелося йому, уславленому на всю столицю кондитерів, працювати і двірником, і дроворубом. Були часи, коли не цінували кондитерської умілості — не до неї було. Та всі негоди революції легко перетерпів Самсон Семенович. От тільки довчасна смерть сина десь там, на польському фронті, придушила його, і з того часу він ніяк не може очухатися. Чогось немов не вистачає в голові, а чого саме, не добереш.

Та й літа не малі, — попрацював досить на своєму віку. От вже і ювілея збираються справляти. Сорок років праці! Ох-хо-хо!

Самсон Семенович встав з ліжка і почав одягатися. Потім заварив чаю і сів до столу снідати.

Сьорбаючи чай, він розглядав крізь свої старі окуляри багаторічні записи в грубому заялозеному зошиті. Він згадав про один старовинний рецепт торта і тепер мав намір розшукати його. Треба ж чимось здивувати гостей, що завтра будуть вітати його з сорокарічним ювілеєм. Не подавати ж на стіл оту вбогу мішанку, що тепер зветься тортом!

Він сам зробить того торта за старовинним рецептом і покаже молоді, яка вчилася кондитерській умілості на житньому — хе-хе! — тісті, справжню умілість. Нехай

тоді хто насмілиться сказати, що він, Самсон Семенович Паромний, непрацездатний!..

Самсон Семенович вийшов з двору, вітаючись з по-жилецями свого житлокоопу. Під пахвою він обережно ніс добре накрохмалений халат і ковпак. Він ухвалив сьогодні згадати найкращі часи своєї роботи і бути зразком кондитера, що дечого — хе-хе! — навчився за сорок років!..

У пекарні Самсон Семенович побачив Конопатого і згадав свій неприємний сон.

«Не до добра це», — промайнула думка й посіяла непокій. Він привітався з майстрами і пішов до роздягальні. Роздягаючись, він почув з-за дверей, як зухвало Конопатий казав своєму товаришеві:

— Ордена будуть вішати на таке чучало!

— Заткнись, браток, і що ти проти його?

— Куди ж там, герой!

Самсон Семенович чув розмову, й йому приємно стало, що його захища завше уважливий до науки фабзавучник Петько.

Надівши накрохмаленого халата й ковпака, Самсон Семенович з'явився у всій красі на порозі пекарні.

Як командир, надівши військові ознаки, відчуває авторитет, якого не відчував у звичайному цивільному вбранні, так Самсон Семенович відчув зараз у собі силу як слід присадити Конопатого всією владою старшого майстра. Та фабзавучник Конопатий, завжди зухвалий з майстрами, тепер знітився перед велебним кондитером. Він озирнув свій скромний прозодяг і витягся, як на муштрі.

— Миттю принеси мені дві сотні яєць! — звернувся він владно до Конопатого, і той схопився з місця, як опечений, і зник за дверима.

Самсон Семенович з виглядом владаря, що може бути суворим і милосердним, лагідно звернувся до Петька:

— А ти, Петю, приготуй мені все, що треба, в боковій... Хочу вам майстерство — хе-хе! — показати на старості літ...

Присутні ввічливо усміхнулися. Всі знали, що завтра старого кондитера будуть нагороджувати орденом та званням Героя Праці.

Поки Петько порався у боковій, Самсон Семенович підійшов до старшого майстра і поплескав його по плечі.

— Пам'ятаєш, Матвію, як я тебе за жовтки кописткою одходив? Мабуть, і досі сердишся? Хе-хе...

Самсон Семенович добре знав, що сивий учень, якого він «одходив» кописткою років двадцять п'ять тому, давно не сердиться, але йому приємно було почути про це ще раз.

— Хе-хе! Самого, голубчику, покійний Кіндратенко кописткою гладив... Та я й досі йому вдячний... З старців мене витяг.

Сивий учитель і сивий учень замислились.

— От згадую Кіндратенка: і що то й за майстер був! Як трапилося йому одного разу в торта замість цукру солі вгатити, так що ж би ти думав? Він і не зморгнув: так, каже, і треба. Упертий був мужик. А за того торта подяку від замовців мав... Що вже він з ним зробив, так ми і не довідались.

Конопатий приніс кошик яєць і поставив на підлогу. З кошика потекло роздушене яйце, і Самсон Семенович як з ланцюга зірвався:

— Яєць не можеш донести як слід! Не кондитером тобі бути, а золотарем!

Конопатий на цей раз змовчав. Кондитер імпував йому суворістю і вбранням.

В боковій все вже приготували, і Самсон Семенович, виславши з кімнати Петька, взявся за роботу. Зібравши білки з двох сотень яєць у таз, він взяв дротяного віничка і почав збивати їх. Треба з білків зробити біле шумовиння, і рука старого кондитера рівномірно заходила з віничком по тазу.

Та коли рука робила звичну роботу, думками старий був далеко.

В уяві промайнули картини сну, і стало знову неприємно. Згадалося кепкування Конопатого, і брови мимохіть насупилися.

Не буде людей з таких конопатих...

Далі думки перескочили на юнацькі роки і поскакали, як коники-стрибунчики, від події до події... Раптом в пекарні хтось грюкнув сковородою, і Самсон Семенович опам'ятався. Рука його не рушила віничком, і білки з поодинокими бульбашками важкою прозорою рідиною немов застигли в тазу.

— А бий тебе лиха година! — вилаявся старий, і рука ритмічно заходила з віничком по тазу.

Та нитку думок нелегко розірвати, і вони знову потекли річищем п'ятдесяти років...

— Вам нічого не треба, Самсоне Семеновичу? — одхиливши двері, спитав майстер.

— Нічого! — одказав Самсон Семенович і потому старанно, одганяючи думки, почав збивати білки. Та білки не збивалися. Неприємна думка пронизала мозок Самсонові Семеновичу: «Засіклись!»

Він поколотив їх ще трохи, але безнадійно.

«І трапиться ж таке на старості літ, вже й білків клятих не зіб'єш. Ще ніколи такого не бувало!»

Спересердя він схопив таза і вилив білки до помийниці. Немов полегшало на душі.

— Петьку, — покликав він, — принеси мені дві сотні яець, тільки не з льодовні, як той дурень, а з кладовки! Чуєш?

Незабаром Самсон Семенович розділяв нові дві сотні жовтків і білків.

Це навмисне йому той Конопатий дав яець з льодовні, щоб «засіклись».

Сон знову заповнив уяву, і тепер вже Самсон Семенович розумів, до чого він був...

Думки попливли старими шляхами, аж доки кондитер, занепокоєний, не глянув у таз. Білки не збивалися.

Похапцем, немов бажаючи надолужити втрачене, взявся він за збивання, та даремно. Сльози невимовної образи — невідомо на кого — підступили до горла й душили Самсона Семеновича, а рука з віничком швидко працювала.

Та що далі, то менше лишалося у старого майстра надії, що білки обернуться на біле пухке шумовиння...

П'яту й шосту сотню яєць приніс йому підручний майстер і, дивлячись, як Самсон Семенович відокремлював тремітними руками білки од жовтків, похитав головою й вийшов тихо, зачинивши двері. Тепер уже зелений язик зі сну не давав спокою старому кондитерові, і в очах маячили рожеві розводи на великому торті з шоколадної хмари.

Серце неспокійно билосся в грудях, і було важко дихати.

Білки і втретє засіклися, хоч цього разу Самсон Семенович і не переставав працювати дротяним віничком.

На поверхні їх схоплювалися поодинокі бульбашки і лопалися, не утворюючи білого пухкого шумовиння.

І як стало ясно старому, що зусилля збити білки марні, він рішуче поклав віничка у таз, витер руки об фартух і розгублено оглянувся навколо.

Потім підійшов до вікна і довго дивився на двір байдужими очима.

— Ага! — вигукнув він раптом і потер чоло рукою.

З певністю людини, що врешті дійшла остаточних і безповоротних рішень, Самсон Семенович скинув накрохмаленого халата і, не жаліючи старанно випрасуваного ковпака, зібгав його і загорнув у халат. Засунувши згорток під пахву, з руками в кишенях, вийшов він на двір.

З пекарні бачили, як Самсон Семенович твердою ногою рушив до помийної ями і кинув туди білий згорток.

Похнюпивши голову, немов тільки поховавши близьку людину, ішов він назад.

Надівши пальто і шапку в роздягальні, увійшов Самсон Семенович у пекарню. Всі дивилися на нього й очікували, що скаже старий кондитер, але він мовчки застібав пальто і, тільки надівши кашкета, глянув на присутніх ніяковими очима. Побачивши стривожені погляди, він підійшов до свого старого учня і поклав йому руку на плече.

— Хе-хе, Матвію, сорок літ не засікалось, а тепер засіклось. Не майстер вже я, — майструйте самі по-новому... Глядіть тільки, щоб не засікалось!..

Мовчали всі, і навіть Конопатий втратив свою зухвалість і опустив голову.

Самсон Семенович по черзі стиснув усім руки і тихо, згорбившись, нетвердою ходою вийшов з пекарні.

ДУША МАЙСТРА

Ферма сільськогосподарської школи примостилася на голому узгір'ї, як велика волохата бородавка на сизосірому носі велетня.

Вище за фермою виступають закуйовджені лісові кучері, а внизу витка Горлиця котить свої зеленаві води у вузьких берегах.

Вона така вузенька, ця річка, що дід Сайко в хвилини задуми, не напружуючись, перепльовує її, смакуючи череп'яну люльку.

І знизу і згори дивлячись, побачиш великий червоний шкільний корпус, а інші будівлі поховалися під деревами навколо нього, як курчата під крилами квочки.

Спека. Жодна хмаринка не показується на білястому небі, і дід Сайко знає, що під таку годину його вихованці лежать десь у холодку або в багні коло річки і в сонному спогляданні ледве чутно хрюкають. Та хоч і знає це Сайко, а старому не сидиться в холодку під деревом. Він повагом, почувавши власну гідність, іде вниз до річки. Треба доглянути, щоб, бува, не трапилося якого непорядку.

Непорядків особливих не помічає дід, але черговому учневі не слід було б спати під березою, — треба пильнувати свині. Та Сайко настроєний сьогодні філософськи.

«Хай собі спить, адже ж свині нікуди не втечуть під таку спеку», — думає він і навмисне не помічає сонного учня. Він окинув любовним оком своїх беркширів і йоркширів, що нерухомо лежать у затінку під кущами, і, зіштовпи на місточок, задивився у воду.

Там, на жовтому піску, метушилися маленькі рибки, срібними голками прошиваючи зелений шовк води, і на душі у діда стає спокійно й ясно.

«Живе тварина у воді, а інша і на суші, і кожній своє подобається...» Дід вибив люльку об поручні містка і почвалав на другий бік річки на луг, де довгими кривульками лежали свіжі покоси.

«Ворухити треба, а вони — спочивати... — думав дід про учнів, що зараз спочивали після обіду. — Не хазяйські сини — городяни».

Цими думками спокій діда Сайко порушився. Він починає згадувати всі неприємності, що заподіяли йому хлопці з пустощів, але раптом думка його зачепилася за інше. Він згадав, як хлопці допомагали йому впоратись з косовицею, коли лежав він хворий на тиф.

«Шибайголови, бешкетники, а пожаліли старого», — думає з приємністю дід Сайко і починає насвистувати якусь веселу пісеньку.

Дід Сайко от уже двадцять вісім років працює на свининці сільськогосподарської школи за старшого, а до того років з п'ять був за підручного.

Як школа ця відкрилася, дід Сайко заступив на свининець. Та й куди було йому, каліці, йти, маючи свого поля опруг з гаком?

А коли рука права вивернута, а одна нога коротша за другу, то хіба хто на якусь іншу роботу прийме?

Спочатку глузували на селі, свинарем дражнили, а згодом всі звикли, як звик і Сайко. Не йти ж на свій опруг до кособокої хатини господарювати, не багато нагосподарюєш. Отож стара його живе у власній хаті, а дід щодня ходить на ніч додому. В шкільній садибі він і не прохав квартири, якось веселіше у власній...

Дід Сайко не тільки знає своє діло, а й пишається з нього. Через його руки пройшли десятки свинячих поколінь, багато видатних премійованих кнурів і маток.

— Мій Чемберлен мендалю на виставці мав, а підсвинком забракувати хотіли... вчені агрономи!

Останні слова в нього звучали їдким сарказмом. З «агрономами» у діда постійні конфлікти через своїх вихованців, надто коли бралися добирати свиней на плем'я. Своїх любимців дід обстоював, пускаючи в діло всі здібності,

приховані в його знівеченому тілі, і часто перемагав, бо на його практичний досвід все ж таки вважали шкільні агрономи.

Дід пам'ятав своїх вихованців не тільки за назвиськами, а й за головнішими прикметами. Він міг схарактеризувати яку хочеш свиню, що була «в його руках» років двадцять п'ять, а то й більше, тому і правив у школі за живу племінну книгу, з якої можна було дізнатись про найменші подробиці свинячих родів.

Та обізнаність дідова не обмежувалася шкільним свининцем. Він знав усе плем'я, що пішло од шкільних кнурів по околишніх селах, і, бувало, побачивши селянську свинку, дід питає:

— А ця свинка чи не від Джона?

— Авжеж...

— Бачу, бачу — головою в батька вдалася...

Обійшовши навколо луку, дід Сайко повернувся до свинячої отари, зупинився коло одної туші і почухав її своїм зашкарублим пальцем за вухом. Свиня пестливо витягла ноги й солодко захрюкала.

Спека потроху спадає. Учні після обіднього спочинку висунули юрбою на луг і в поле, а дід прямує до двору, щоб лагодити свиням вечерю. Хіба ж чергові учні можуть все як слід зробити? Треба доглянути...

Зустрічаючи учнів, дід насуплюється, щоб не дати приводу хлопцям пустувати, але ті не можуть його не зачепити. Вони заводять пісню, що чомусь дратує діда:

Приходь, приходь, діду,

Приходь до обіду!

Нагодую морквою!

Заводить тенор, наголошуючи слово «морквою», а гурт з присвистом підхоплює:

Морквою

Нагодую!

Морквою!

Морквою!

Іншим разом розсердився б дід, але зараз йому чомусь тільки смішно з тієї дурної пісні.

— Молоде — дурне... — бубонить дід Сайко, ідучи далі. На фермі дід Сайко з'являється вдосвіта, коли всі ще сплять. З відерцем у одній руці і з палицею в другій іде він оглядати свою парафію.

У відрі шматки хліба в рештках учорапнього борщу — це вранішні ласощі найулюбленішим.

У довгому свининці веселим хрюканням зустрічають діда Сайка свині. Просовують рила у відтулини станків, але дід минає сьогодні всіх. Там, в кінці цементованого коридора, жде його гордість — Хлоя, велика біла свиня, що ледве переступає на своїх коротких ніжках.

Хлоя едвабно хрюкає, підводиться на передні ноги і каламутними маленькими очима дивиться на діда, поки той вичищає корито і кладе в нього принесені шматки.

— Що, поправляєшся?.. — чуває свиню дід Сайко. — Поправляйся, поправляйся... доганяй до тридцяти...

Дід любовно оглядає величезну тушу Хлої, гладить її по спині і виходить із сажу.

Хлоя — біла англійська льоха. З місяць тому її забракували як матку, незважаючи на гострі протести діда.

— Ну, діду, — казав молодий шкільний зоотехнік, — щоб одгодували Хлою пудів на двадцять...

— Моя Хлоя тридцять дасть, — сердито буркнув Сайко і сердито подивився на зоотехніка.

— Е, діду, тридцять вона ніколи не дасть!.. Не з таких Хлоя, чого ж і забракували!

— Ні ж бо дасть! — гаряче вступився за зневажену честь своєї вихованки дід Сайко. — Що хочете, дасть!..

— Ну, коли Хлоя дасть тридцять пудів, то я вам дам тридцять карбованців, — зневажливо сказав зоотехнік. Йому це були жарти, бо він певен, що Хлою не можна вгодувати до тридцяти пудів, і сказав він про тридцять карбованців з цілковитою певністю, що йому ніколи їх не доведеться платити.

Схвильований одійшов дід Сайко, але раптом повернувся назад і сказав серйозно, немов свідок після присяги.

— Запам'ятайте ж, що Хлоя восени важитиме тридцять пудів!

— Ну, то заплачу тридцять карбованців, — холодно відказав зоотехнік, якого, видимо, дратував цей настирливий дід.

Присутні при цій балачці учителі й учні жартували з зоотехніка:

— Ой, доведеться вам платити дідові тридцять карбованців! Коли Сайко каже, то знає, що каже!

Дід Сайко того ж дня почав відгодовувати Хлою. Він перегнав її у віддалений саж у кінці коридора і тримав на замку, щоб ніхто не міг турбувати його вихованку. Він сам годував льоху найліпшими кормами, не покладаючись на вартових учнів, двічі на день носив їй свіжу підстилку, а Хлоя за таке раювання віддячувала дідові тим, що жиріла щодня, ширшала в спині, а ноги їй щодалі все коротшали, запливаючи салом од живота.

Хлоя тепер стала героїнею шкільної ферми. Вираз «жирний, як Хлоя» став загальноновживаний в шкільному побуті, і ім'ям Хлої встигли назвати і шкільну куховарку, і вчительку природознавства за їхню непомірну огрядність. Перша була Хлоя Біла, а друга Хлоя Рижая...

Для діда Сайка настали тепер тривожні дні. Серце його щеміло, коли йому здавалося, що Хлоя не так, як треба, хрюкнула або не їла принесених кормів. Він, як чарівник, цілими годинами придумував для Хлої смачні страви, розколючуючи їх у своєму відерці. У шкільного кухаря він вимагав то гречаного борошна, то конопляної макухи і дуже сердився, коли той пропонував йому житнє борошно і соняшникову макуху.

— Ще школа, а путніх харчів свиням немає! — ремствував він і, коли щастило, купував на свої гроші.

— Ну, як? Скоро тридцять? — питали в діда учні та вчителі.

— Восени буде... восени... — неохоче відказував Сайко і швидше проходив своєю дорогою.

Одного разу навратились вартові учні на діда:

— Треба зважити Хлою!

— От незабаром колоти будемо, тоді зважимо, — одмахувався дід Сайко. Справді, лишилося два тижні до призначеного дня, і дідові хотілося несподівано вразити всіх своєю перемогою над ученим «огрономом».

— Ні, то коли буде, а зважити можна й зараз!

Швидко принесли учні терези з клуні, поклали на них дошки і соломою притрусили, це вже щоб дідові догодити.

Гуртом зсаджували Хлою на поміст, а вона, не розуміючи, чого це її турбують, лежала, спираючись на передні ноги, і тупо дивилася на людей.

Дід Сайко нервувався, як учень на іспиті. Він перебігав з одного боку терезів на другий, придивлявся, чи не заважає що стотно виважувати, і, доки учень урівноважував важелі терезів, неспокійно запитував:

— Ну що там? Скільки?

І нарешті одержав відповідь:

— Двадцять дев'ять пудів тридцять шість фунтів.

Вагу перевірили двічі, але помилки не було.

— Ну й свинка! — казали учні, зсаджуючи Хлою з помосту.

— Що свинка?! От дід Сайко, — це, брат, майстер!

— Качати діда Сайка! — вигукнуло кілька голосів, і через хвилину Хлоя з відчиненого станка тупо споглядала, як з десяток хлопців, весело вигукуючи, підкидали її вихователя.

З свининця виходив дід Сайко, гордовито піднявши голову, як полководець, що прапори його вже мають на баштах ворожої фортеці. Так, певне, почували себе великі майстри античних часів та переможці на Олімпійських грищах, коли стотисячні натовпи вітали їх, устеляючи дорогу квітами.

Але це було тільки на одну мить. Дід згадав, що Хлою не замкнено, і повернувся до свининця.

Чутка про наслідки зважування Хлої швидко поширилась по школі. Сумніву не було, — дід Сайко за два тижні нажене тридцять пудів і «втре носа» молодому зоотехнікові. Ще частіше тепер забігав дід до льохи, а виходячи, насвистував щось веселе й радісне.

Зате іншими настроями жив зоотехнік. Він не минав випадку, щоб не причепитись до Сайка за якісь непорядки в свининці, але дід не зважав на ті чіпляння. Вислухавши догану, він виходив, весело наспівуючи:

А я собі, молоденька,
Розвеселая!

Наближався день тріумфу, і завідувач школи наказав Сайкові приготувати свиню до зарізу.

— А зважити неодмінно треба, бо то ж наука учням, — хитро прискалюючи око, казав завідувачеві Сайко.

Напередодні дід Сайко дав Хлої тільки молочних по-мий і пішов собі на село, наспівуючи: «А я собі, молоденька».

— І чого б я ото мугикав, як бузівок? — нагримала на нього стара.

Дід тільки головою помотав од задоволення.

— Ой же утру носа! Ой же ж і утру!

— Гляди, щоб тобі не втерли. Дуже вже ти заїдаєшся!

Опівночі, як всі уже спали, несподіваний дзвін на сполох збудив село. Люди повискакували на вулицю і злякано оглядалися, шукаючи, де горить. Час був осінній, година суха, та й горіти було чому.

Заграва вилискувала над фермою, і з села видно було язики полум'я.

Стислося серце дідові Сайкові, і він прожогом помчав на ферму. Вже з пригірка коло річки він побачив, що горить свининець, і схопився за голову.

Він же замкнув Хлою, взявши ключа з собою!

Дорогою в діда спала шапка, але він не звернув на це уваги і мчав до школи, вимахуючи в повітрі своєю короткою ногою.

З ключем у руці дід побіг до натовпу, що метушився коло пожежі, і, побачивши вигнаних свиней, вигукнув задихаючись:

— Де Хлоя?!

Йому ніхто нічого не відповів, і тільки один учень, пробігаючи мимо, махнув рукою в бік пожежі.

[Діда Сайка як жаром обдало. Зціпивши зуби, він кинувся в охоплений полум'ям свининець.

Дим виїдав очі, відкілясь жарко пашіло полум'ям. Уїдливо-гострий біль мацнув діда за плече, і він знепритомнів...

Він не чув вже, як чиїсь дужі руки вхопили його і понесли геть з цього пекла, а учень, що врятував діда од загибелі, поклав його, зомлілого, на землю коло свининця і вилаявся:

— Чортів шкарбан, згорів би...

Шкільний фельдшер привів діда до пам'яті. Він заворушився і підвів голову. Перше, що спало йому на очі, була пожежа, що вже згасала.

— Хлоя!.. Хлоя!.. Рятуйте!!! — несамовито вигукнув дід, пориваючись встати. Та фельдшер не дав йому цього зробити.

Сайко пручався, немов божевільний, а коли переконався, що не вирватись йому і не врятувати вже Хлої, заплакав, закриваючи обличчя своє знівеченими зашкарубленими руками...

У світлі ранку димілися рештки свининця, люди розійшлися, а дід Сайко нерухомо сидів на пеньку, схопивши голову в руки.

— Не сумуйте, діду, я визнаю, що ви виграли... Приходьте завтра за грішми... — почув дід Сайко і, обернувшись, побачив зоотехніка.

Дідові очі голками пронизали його, і голосом, хрипким од нервового зворушення, Сайко відказав твердо і холодно:

— Не тра мені ваших грошей...]¹

¹ Уривок, взятий у квадратні дужки, у видання 1932 р. не ввійшов. Публікується за вид.: *Слісаренко О. А.* Чорний Ангел: Вірші. Новели. Повісті. Роман. — К.: Дніпро, 1990.

КРЮЧКОВАР

Восени поліські дороги бубнявють од дощу, а пісок, витий на поверхню торфу, з сірого робиться зеленкуватосизий. Такою само піщано-сизою пеленою обволікаються ліси, а притишений шум шамотить старечо-осінніми губами за ялинами та соснами на оболонях.

Невиразною димкою обволікається й свідомість людини, що в такі дні попала в Полісся. І думає людина і не думає. Шматочки думок розпливаються, і ніяк не зведеш їх докупи!

Не міг звести докупи думок і Крючковар. Думає обмірковувати дорогою, що йому робити далі, та нічого не виходило. Поліський шум сточував думку, як пісок пустельний сточує камінь.

Сковзаючись по багnistій лісовій дорозі, обходячи калюжі обніжками, прямував Крючковар до залізничної станції — треба було шукати роботи, бо зима — не свій брат.

На лісових розробітках, де він працював у конторі, його викинули за скороченням штату, а чого варта людина без роду і без племені, без штатної посади, з єдиним умінням писати ордери. Крючковар був переконаний, що така людина нічого не варта.

Надуваючи щоки до синяків, хмари прискали дощем у неголене Крючковарове обличчя, а часом трусили білу пудру снігу.

Черевики втратили здатність набирати нові порції води так само, як тіло Крючковарове не відчувало нових неприємностей. Всьому є межі!

Проміряв верстов із десять, а ще стільки ж лишилося до станції.

Нудно й одноманітно.

Незабаром мусить бути сторожка знайомого лісничого. Дійде до неї Крючковар, а лежанка гаряча... Заляже на цілу ніч і так засне, так засне...

Ноги ступали автоматично і каламутили прозорі лісові калюжі. Так можна пройти десятки верстов, не помітивши труднощів переходу.

З хаосу думок вивів Крючковара грубий голос, що вигукував про «той цвяшок, на якому господь бог ризу вішає», та про маму в різних варіаціях...

Крючковар підвів голову. Гурт людей з рушницями наготові обступав його.

— Звідки й куди йдеш? — запитав один, скінчивши вихилясту лайку.

— З розробітків на станцію...

— А, так учотчик, — і нагай гостро в'ївся в Крючковарову тімницю. Він упав непритомний край дороги, ударившись головою об пеньок.

Все це трапилося так швидко, що Крючковар не встиг навіть як слід розглянути озброєних людей.

Холодний дощ вивів його з непритомності. Збоку чулась притишена розмова, і він позирнув туди. Всі восьмеро, сховавши рушниці від дощу під поли, сиділи під старою сосною й розмовляли. Вухо Крючковарове вловило прізвище Кобця, відомого бандита, що безкарно гуляв у цьому глухому закутку Придніпрового Полісся.

«Мають мене за учотчика, певне, уб'ють», — апатично думав Крючковар. Учотчиками називали робітників на державних підприємствах, які були взяті на військовий облік (учот), що й звільняло їх од служби в Червоній армії. Це були переважно місцеві парубки, що здобули собі право на легальне існування обліковою роботою. Вони не мали потреби ховатись у лісі, як то робили дезертири, а через це одрізався приплив людського поповнення банд, чому бандити й ставились до учотчиків з незвичайною жорстокістю.

Крючковар став прислухатись до розмови, і те, що він почув, сколихнуло його апатію — приговореної до смерті людини.

— Він так собі — ні риба ні м'ясо... вроді начеб придуркуватий...

— А ти його давно знаєш?

— Та він на розробітках місяців зо три квитки писав...

Справа кращала. Крючковар зрозумів, що то про нього мова мовиться, а коли так, то його не вб'ють.

— Що з ним робити? Не пустить же його до станції? — говорив, видимо, ватажок.

Крючковар тим часом підвівся й сидів, схилившись на пенька. Бандити помітили це і заговорили тихше. Нарешті встали й закинули рушниці на плечі.

— Ну, ходім з нами! — гукнув ватажок Крючковарові. — Та швидше!

Безнадійна річ було протестувати, безнадійна й небезпечна.

Сама звичайна балачка могла змінити ставлення бандитів на гірше. Крючковар розумів це добре і мовчки, почувуючи неміч у ногах, підвівся з землі.

Звернувши з проїжджої дороги, пішли ледве помітними стежками. З наближенням вечора хмари скупчувались над лісом сіро-брудною вовною. Дощ більшав, і шелест щодалі підносив тон, аж доки не став одноманітно рівний, присипляючий.

Ішли мовчки, зрідка перекидаючись увагами та потворно сороміцькою лайкою.

Куди його вели, Крючковар не міг зрозуміти. Місця були незнайомі, а до того ж у лісі зовсім уже стемніло, і сосни злились у важку чорну масу, що, здавалось, нескінченно всмоктувала цей гурт людей.

Коли спереду темна маса лісу трохи розступилась, один із ватаги коротко свиснув. У відповідь почувся такий саме свист ліворуч, і за хвилю весь гурт зупинився коло хати, зо всіма ознаками лісової сторожки.

— Хто йде? — озвався молодий голос.

— Свої... Чечель...

При світлі з вікна було видно, як фігура пішла в сіни, і звідти почулось:

— Пане отамане, Чечель із хлопцями прийшов!

— Нехай заходить до хати.

— Зараз!

Чечель пішов до хати, а коло Крючковара лишився один бандит, якому, видимо, доручено стерегти його. Решта з ватаги розійшлися хто куди: одні в сіни, другі до повітки.

— Петре, веди його сюди! — гукнув Чечель із сіней.

— Ходім! — Вони ввійшли до хати і зупинилися біля порога. На широкій лаві лежав дужий чорнобородий чолов'яга, накинувши на себе кожуха. Його, видимо, недавно розбудили, він мружив очі від світла підсліпуватої лампи й уважно розглядав Крючковара.

Чечель сидів біля столу на ослоні, перед ним стояла пляшка самогону і нарізане великими шматками сало.

— Комуніст? — раптом запитав той, що лежав на лаві.

Крючковар мовчав. Петро сіпнув його за рукав, мовляв, тебе питають.

— Ні, — відповів Крючковар.

— Жид?

— Ні...

— А що ж ти за опудало таке?

— Я був на розробітках... діловодом... мене звільнили... — несміливо промовив Крючковар.

— Це, пане отамане, правда. Петро його знає, — підтвердив Чечель.

— Так... — промовив отаман. — А як же ж твоє прізвище?

— Крючковар... Онисим Крючковар... Климович по батькові...

— Крю-чко-вар? Цебто крючки вариш? — Отаман зареготався, задоволений своїм жартом. — А кашу варить умієш?

— Умію...

— А борщ?

— І... борщ...

Отаман, усміхаючись, подивився на Чечеля, потім перевів погляд на Крючковара.

— Так от, Онисиме Крючковаровичу, — отаман знов зареготався з власного дотепу, — завтра наварииш нам не крЮчків, а доброго борщУ. Розумієш? А зараз іди спати, тільки не подумай тікати! — зробив він натиск на останньому.

Коли Крючковар з Петром повернулись до дверей, щоб іти, отаман зупинив:

— Стійте, — і, діставши зі столу пляшку самогону, налив обом по шклянці: — Пийте.

Під повіткою у сніні Крючковар заснув важким сном знесиленої людини. Тут же спало чоловіка з двадцять бандитів, а коло ясел стояли осідлані коні.

Вранці прокинувся, коли всі ще спали. Дощ, не перестаючи, шелестів у лісі. Люди лежали в підсумках з патронами і з рушницями поблизу.

«Ускочив, — думав Крючковар, — до самого Кюбця попав у руки, а далі що робить — не знаю... І надало мені ще кухарем назватись... Ой, погані твої діла, Онисиме!» — проказував він сам собі.

З усіх страв, які Крючковар умів готувати, була печена картопля та смажене сало. Тайна приготування борщУ обіцяла лишитись для нього навіки тайною. Він знав, що в борщі є буряк, капуста і картопля, але яким способом усе те перетворювалось в страву?

«Ой, і всиплють же мені шомполів, — думав свою невеселу думку Крючковар, — бач, яке мурляччя лежить!»

Помітивши, що один заворушився, він заплющив очі. Нехай думають, що спить.

Двое розмовляли:

— Курить є?

— Є... на, крути...

Пауза.

— Так шепетівський поїзд сьогодні вночі буде?

— Чечель казав, що так...

— На сімдесят восьмій верстві?

— Так.

— Всі поїдемо?

— Певне, що всі... Який же дурень лишиться...

Пауза.

— Звечора поїдемо. Зупинимо на переїзді, коло Ховрашків... Вже й червоного ліхтаря приготували...

— А як не зупиниться?

— Та, крім ліхтаря, рельси розберем.

Пауза.

— Темно... Ще тра поспать...

Голоси стихли, а в Крючковаровій голові пропливала одна картина за другою, одна жахливіша ніж друга...

Сумніву не могло бути — бандити готували цієї ночі напад на поїзд. Щось треба було робити, але що міг удіяти маленький чоловік, він, Крючковар, скорочений по штату писарчук, а зараз записаний кухарем банди?

«Ховрашки, — це за сім верстов од роз'їзду сімдесят восьмої верстви, а звідси, певне, не далі, як верстов десять. Коли б знати дорогу, можна б туди за три-чотири години дістатись... Але кудюю йти?»

Доки Крючковар міркував, бандити почали прокидатись.

— Гей, ти, вставай! Чого вилежуєшся? — штовхнув один під бік, і Крючковар підвівся, протираючи очі.

— Це звідки? — спитав один, оглядаючи Крючковара.

— Це наш кухар, вчора отаман опреділив, — пояснив Петро.

— А коли кухар, то якого чорта не куховарить?

Крючковар вже не боявся шомполів. Він винайшов спосіб уникнути їх. План був простий — тут, у лісі, певне, немає ні капусти, ні буряків, а тому й борщу варити не можна...

Отаманові так і сказав:

— Картоплі немає, та й буряків теж...

А отаман на це:

— Коли немає — дістань. Бери коня та щоб з тобою хтось із хлопців поїхав.

Справа оберталась на краще. «Швидше б до Ховрашків, а там видно буде...»

Дощу вже не було, але вітер гнав по небу важку вовну хмар, а сосни шуміли войовничо-тривожно.

— В село не поїдемо... видадуть, сволочі... Я почекаю, а ти підеш... Кажі, що з розробітків...

— Добре!

— Тільки гляди не тікай, бо все одно піймаєм...

Крючковар пішов у село, а бандит прив'язав коней у кущах, скинув шаблю й рушницю і з одним наганом у кишені пішов у село. Ховаючись поза хатами, він стежив за Крючковаром, який, видимо, й не думав до когось заходити. Пройшовши до залізниці, Крючковар повернув у бік сімдесят восьмої верстви...

Бандит не погнався за ним, а повернувся до коней, узяв кращого і поскакав до переїзду в напрямі сімдесят восьмої верстви...

Дроти гули побідними трубами, ліс привітно хитав гіллям Крючковарові.

Але раптом... Що це? Крючковар нічого не розумів...

— Що, сволоч, попався? — Його міцно тримав за руку знайомий бандит.

«Пропа!» — промайнуло в голові.

— Так ти, сукин син, тікати? Га?... Тікати? — Іскри посипалися з очей... — Кажі, куди біг? Кажі, а то... — бандит приставив нагана до грудей.

Виснажене Крючковарове тіло не могло чинити опору добре вигодованому та ще й до того озброєному бандитові. Треба було братись до захисту безсиллям та хитрощами.

— Жінка... діти малі... без шматка хліба... — Він став голосити і причитувати з такою проникливістю та чуттям, що не лишалось жодного сумніву в правдивості його слів.

Ще один удар по потилиці. Упав. Боляче прикусив язика. Підвівся.

— Іди спереду, а тікатимеш — пристрелю!

З револьвером у одній руці їхав бандит верхи, а Крючковар тующем біг попереду.

— Стій! — раптом наказав бандит, коли вже заїхали далеко в ліс.

Зупинився.

— Подерж коня, а я піду в кущі... Тільки гляди! — бандит помотав перед Крючковаровим носом револьвером.

Крючковар узяв коня, і, коли бандит зайшов за найближчий кущ, тверда рішучість охопила його. Він просунув ногу в стремено й опинився в сідлі. Несамовито погнав коня, б'ючи ногами по ребрах...

Позаду чулась стрілянина, а через якийсь час кінь метнувся вбік і впав, придавивши Крючковарові ногу. Друга куля обдряпала щоку. І він, випроставши ногу, кинувся в кущі.

Бандит добіг до підстреленого коня, але переслідувати втікача в кущах не мав жодної охоти, а почав стріляти в той бік, куди побіг Крючковар.

Крючковар біг і почував свою перемогу.

Буйна радість наповнювала запалі груди його. Він напився бадьорого трунку боротьби й переродився. Зникла млявість, вихована роками неважкої, але одноманітної праці. Ніколи ще він так гостро не відчував життя, як тепер, у цих нетрях, в оточенні сосен і боліт.

Стрілянина позаду стихла, і Крючковар притишив біг. Там збоку рівчак — можна напиться.

Вітер ущух. Хмари збилися в олив'яні важкі гори і спустились нижче над лісом. Накрапав дощ.

Раптом почувлися знову віддалені постріли. Один, другий... «Стріляє, дурень», — ледве встигло промайнути в Крючковаровій голові, як щось вколело нижче плеча...

Захопило дух. Рука інстинктивно вхопилась за груди. Крючковар присів на вогку хвоїну, а потім упав горічерева. Небо на мент спалахнуло рожевими загравами й згасло. Дике Полісся шуміло свої тисячолітні шуми й замітало ними, як пустельним піском, Крючковарову свідомість.

ПРИСУД

Товаришеві Яремцеві не спалося цієї ночі. Темні хмари придавили землю, і закинута глухе містечко лежало, як потопельник у чорному баговинні. Темрява лізла в напіврозбиті шибки, і лампочка геройськи відбивала наступ ночі, освітлюючи кімнату з облупленими брудними стінами.

В кімнаті вбога мебля: триногий стіл з колишніми пишними інкрустаціями, лава з селянської хати та пом'ята солома в кутку. Список «умебльовання» цілком вичерпується, коли до цього додати кілька рушниць коло дверей та кулеметних стьожок на стінах.

Містечко спить, налякане невідомо ким: чи бандитами, що пугають в околицях його, чи червоноармійським загоном для боротьби з бандитизмом, що розташувався в цьому закинутому панському будинку.

Не встигне сонце вщерть висіяти своє проміння й сховатися десь за сосновими шпильями столітнього бору, як містечко засинає, щоб прокинутися знову при денному світлі.

Це не перша ніч, коли Яремець не спить. Останніми часами щось багато таких безсонних ночей у Яремця. Старість починає заявляти свої права, а в старості є про що подумати — дня замало!

Тільки затихне денна турбота, Яремець ховається в свою кімнату й починає думати. І старість, і юність однаково сантиментальні. Яремець відчуває це, відчуває, що мужня твердість кидає його, що дисципліна мислення змінюється на мрійливість, але це не дуже його турбує.

Старість і юність однаково сантиментальні, тільки юність самовіддана, а старість не дуже-то офірує собою. Тільки мужність твереза, самовіддана й жорстока.

Не така й старість — сорок вісім років, але десятиліття блукання на вигнанні, поневіряння в різних кутках земної кулі лишили свої глибокі незгладимі сліди, і Яремця щодалі більше ваблять згадки минулого.

Безсонними ночами проходить в уяві замріяна юність, і розмовляє Яремець з нею й любить з її безжурності. Коли ж твердою ногою посуває за нею мужність, зморшки на чолі стають глибші й виразніші.

Юність легковажна й смілива. Вона не приміряє сім разів, щоб раз одрізати. Ні, вона раз прикине оком і одріже сімдесят сім разів! От яка юність!

Так і Яремець колись — три десятки років тому — вмить задумав, другої миті виконав, а третьої побачив станового з розтрощеним черепом.

Така юність!

Яремець не гаразд пам'ятає ті причини, що призвели його до вчинку. Тільки гостра в'їдлива зненависть, що непокоїла його в ті дні, лишила в уяві глибокі борозни. Не його, волосного писарчука, катував тоді справник, але юність самовіддана, і парубійко Яремець припинив те катування ціною власної волі.

Старість кохається в спогадах про минуле, і Яремець згадує, як його, засудженого до страти, визволили незнайомі люди, а визволивши, вирядили за кордон.

То був сміливий вчинок. Нападом на конвой керував відважний товариш, якого в критичну хвилю не злякали жандарські кулі, і вони щасливо вийшли з недовгого бою. Тільки відважному керівникові нападу жандарська куля проорала глибоку борозну під самісіньким волоссям, та, на щастя, не зачепила кістки...

Не може тепер Яремець викликати в уяві імена й обличчя. Час старанно замітає сліди минулого. Тільки згадка про сміливий вчинок і тепер ще хвилює його.

Ех, тепер би побільше таких людей! З такими гори можна зрушувати!

У сусідній кімнаті, де міститься караул, хтось хропе. Юність не знає безсонних ночей. Вона може спати навіть стоячи.

Яремець одчиняє двері й увіходить у караульню. Червоноармійці куняють при ламповому світлі, а один, схиливши голову на плече товаришеві, висвистує носом і ротом.

— Хлопці, не спать мені!

Червоноармійці схоплюються і підбадьорюються.

— Та ми й не спимо...

— Я так собі схилився, стомився...

Яремець суворо вичитує, нагадує про бандитів, лякає несподіваним наскоком, але юність легковажна, й це не вражає.

Почувши балачку, з сусідньої кімнати виходить начальник загону товариш Брікен, дебелий русявий мужчина з німців-колоністів.

Він безсонний, цей німець, і міцний, як бетоновий мур.

— Зміни вартового на веранді, — наказав він одному, а другому кинув коротко: — В секрет!

— Що, не спиться? — питає Яремець і, не очікуючи на відповідь, іде до своєї кімнати, що одночасно править і за канцелярію виїзній сесії ревтрибуналу, і за кабінет голові ревтрибуналу, яким є Яремець, та другому членові трійки. Третій член ревтрибуналу — Брікен.

Загін для боротьби з бандитизмом стоїть у цьому містечку тільки другий день. Містечко залякане й засмикане, як і всі містечка під час громадянської війни.

Люди якісь полохливі й неймовірні. Та і як бути довірливим, коли влада інколи змінялася куди швидше, ніж за старих часів справник, а обивателя смикав усякий, кому не лінь. Смикали й цукали більше без потреби, щоб вселити повагу до себе, а то й просто, щоб одвести душу, на якій грубою жужеллю накіпили колишні знущання, гніт та безправ'я.

Хмари не пропускали світла ні місяця, ні зірок. Містечко спить, і око вартового на веранді ловить кожний рух у півтімі, і вухо прислухається до найменшого шелесту.

От здається вартовому, що хтось обережно наближається до веранди. Раптом хрускотом сухої гілки зламалася тиша.

— Хто йде? — вигукнув вартовий і кляцнув затвором.

У відповідь один і другий постріл. Вартовий навмання вистрілив у п'тьму, та на другий постріл не вистачило сили. Рушниця випала з рук, і він упав на підлогу, тим часом як варта вже стріляла пачками в п'тьму.

Яремець, нарешті, смикнув Брікена за рукав:

— Припини стрілянину...

Постріли вщухли.

— Винесіть сюди лампу! — наказав Яремець, а сам втупив очі в п'тьму, де ледве видно було світло в чиемусь запнутому вікні. Раптом світло погасло.

— Брікен, ти бачив світло?

— Бачив, але зараз його немає.

— Треба негайно оточити той будинок.

— Я сам думаю.

Червоноармійці при ламповому світлі розглядали застреленого товариша.

Загона піднято на ноги, і Брікен з караулом зник у п'тьмі.

Підозрілого будинка оточили. Виявилось, що то школа.

Довго стукали в двері, доки одчинив їх дід, напіводягнений і в постолах. В руках він тримав каганця.

— Хто ще є в приміщенні? — суворо запитав Брікен, направивши свого маузера на дідка.

Той здивовано подивився на Брікена і, нарешті, твердим голосом промовив:

— Здається, нікого, крім мене.

— Брешеш, як то «здається»?

Брікен почервонів.

— Я не брешу, товаришу, але, може, сторож тут, а може, вже пішов додому. Я зараз дізнаюсь.

Абсолютно цей дідок не звертав жодної уваги на маузера.

Брікен відчував зневагу до своєї зброї, і це нервувало його.

— Стий! Заберіть у нього світло, — наказав Брікен червоноармійцям.

Обійшли всю школу. В аудиторії якось смішно висіли заялозені мапи, а парти наївно дивилися на озброєну ватагу людей.

— Ти хто такий? — спитав Брікен дідка.

— Я вчитель цієї школи...

Аж тепер Брікен відчув нічим не виправдану грубість свого поводження з цим чоловіком. Звичайно, погашене світло під час стрілянини не може бути матеріалом до обвинувачення... Це ж смішно! Ну, злякався чоловік та й погасив каганця. І вже для власного спокою Брікен ввічливо запитав:

— А чого у вас погасло світло після стрілянини?

Учитель знову здивовано підняв брови.

— У мене світло цієї ночі зовсім не горіло.

— Як же ж не горіло, коли я сам бачив десять хвилин тому світло у вашому вікні?

Підозріння, що розвіялися під впливом мирної шкільної обстановки та спокійного поводження вчителя, знову набрали нечуваної гостроти.

— Та я й пострілів не чув, — ніяково з посмішкою зни-
зав плечима вчитель.

Брікен вмить спалахнув.

— Ви не торочте мені дурниць! Ви, певно, про напад нічого не знаєте? Маєте мене за дурня?

Тепер Брікен був певен, що цей дідок дуже обережний і досвідчений бандит, який світлом або сигналізував банді, або... Що саме ще міг робити дідок, Брікен не знав.

Коли повертались до панського будинку, два червоноармійці міцно тримали вчителя за руки, а Брікен держав маузера наготові. Школу лишили під охороною до ранку.

Учителя привели до караульні, і тут тільки Брікен при більшому світлі роздивився на нього. Це був ще кремезний дід років під шістдесят, з-під насунутої на лоба шапчини стирчало біле кучеряве волосся, а брови кидали чорні тіні на очні ямки.

Яремець увійшов до караульні й розглядав арештованого. Коло дверей на соломі лежав труп забитого червоноармійця, закритий шинелею.

— Зв'яжіть йому руки назад! Дві рушниці наготові! Посилити секрети! — коротко кинув Брікен і пішов до своєї кімнати.

Яремець ще раз оглянув арештованого, а той дивився кудись убік, і на обличчі йому застигло здивовання.

— Глядіть, хлопці, доглядайте як слід! Не розмовлять з арештованим! — наказав Яремець і пішов з кімнати.

На ранок трійка ревтрибу вчинила допит. Арештований сидів, насунувши шапку, і здивовання не сходило з його обличчя.

— Хто такий?

Арештований назвав своє ім'я. Розповів, що він вчителью в цьому містечку уже двадцять років, про свою революційну діяльність. І коли судді слухали про революційну діяльність, то всміхалися. Всі бандити старанно підкреслюють своє революційне минуле. На вимогу вказати на своїх співучасників учитель здивовано знизав плечима й нічого не відповів.

Підсудний ще раз потвердив, що минулої ночі він світла не світив, бо, стомлений денною роботою, ліг спати на заході сонця.

Не лишалося сумнівів, що вони мають діло з упертим бандитом, який одкидає навіть те, що на власні очі бачили члени трійки.

Вирок ревтрибу був короткий: «Розстріляти».

Підсудний, почувши присуда, тільки пильно подивився на своїх суддів, але нічого не сказав. Два вартових повели його до караульні, а він ступав не твердо, як до того, і очі з німим запитанням дивилися на людей і на речі.

По обіді мали виконувати вирок.

Брікен з десятком червоноармійців повели засудженого на пустельну леваду, де перед тим викопали яму. Позаду йшов Яремець.

На леваді коло ями поставили засудженого на смерть, а Яремець, стоячи збоку, не зводив з нього очей. Дорогою

до левади, чи, може, ще в караульні, дідок скинув шапку, і тепер вітер, що роздирав хмари угорі, куйовдив його сиве волосся.

Але чого це смикнулося Яремцеве тіло, немов по ньому пройшов електричний струм?

Яремець шарпнувся наперед і, зупинившись у трьох кроках од засудженого, пильно вдивлявся в нього.

Брікенові нарешті набридло це. Тут треба виконувати присуда, а Яремець, що загалом якось чудно поводить себе останніми часами, заважає.

— Товаришу Яремець, треба ж присуда виконувати! — дражливо вигукував він.

А Яремець тим часом запитував дідка.

— Ви не були в Харкові тисяча вісімсот дев'яносто першого року?

— Був... — відповів дідок.

— Що ви там робили?

— Керував бойовою групою партії...

— А мене ви не пам'ятаєте?.. Того парубка, що в Ясеновому станового вбив?..

Дід знизав плечима, потім гостро допитливо подивився на Яремця.

— Обличчя не пригадую, але випадок такий пам'ятаю...

Сумніву не було. Це той самий, що з товаришами вивольвав Яремця.

Червоний рубець під волоссям...

Старість сантиментальна, і Яремець у другу мить стискував засудженому руку...

Брікен підійшов до Яремця.

— Товаришу Яремець, — сказав він сухо офіційно, — ми мусимо виконувати присуда!

Яремець подивився на Брікена з прозорою дитячою посмішкою.

— Голубчику, та це ж той, що колись мене урятував!..

— Але присуда винесено? — не здавався Брікен.

Тоді тоном наказу Яремець сказав:

— Я як голова трійки знімаю свого підписа з присуду. Справа буде переглянута!

Брікен знизав плечима.

— Накажіть одвести підсудного до караульні...

Назад ішли мовчки. Спереду вчитель, оточений червоноармійцями під командою Брікена, а позаду, замислившись, Яремець.

Осіннє сонце, що надвечір спромоглося продерти хмари, схилялося над обрієм і сіяло своє золотаве насіння у вогку землю.

Яремець дивився на сонце й на хмари, що повзли напереді золотому світилу, але не помічав їх. Думки його топталися коло присуду...

А що, як дійсно цей дідок у спілці з бандитами? Що тоді? Розстріляти?..

А найголовніше — це безглузде заперечення факту, свідками якого були самі судді. Сказав би він, що світив тоді світло, а злякавшись пострілів, загасив, — і був би правий.

У штабі Яремець не підійшов до дідка. І навіть не глянув у його бік, проходячи караульнею. У своїй кімнаті він ліг на солону. Неймовірна втома опанувала всім тілом.

— Товаришу Яремець, що це за чортовина? — запитав Брікен, ледве переступивши поріг кімнати.

— Я й сам не знаю... Але ж, розумієте, він, безперечно він урятував мене од шибениці... Не може ж... — Яремець махнув рукою і заплющив очі... Під віями заблищала роса...

Брікен ходив важкими кроками по кімнаті і щось думав.

— Ну, що ж... Завтра переглянемо справу... — і виїшов з кімнати.

На ніч дозори побільшили, а перед верандою поставили секрет.

Коло школи стояв караул, але ніхто до неї й не намагався заходити. Видимо, про арешт учителя в містечку знали й боялися підходити близько до нещасливого місця...

Як засвітили вже світло, зайшов Яремець до кімнати Брікена. Там нікого не було... Намірівся йти до караульної й зустрів у коридорі Брікена.

Брікен схопив його за руку й кинув одне лише слово:

— Ходім!

Яремець пішов з ним через караульню, де під охороною двох вартових у кутку куняв дідок, а лампа оглядала кімнату прискаленим каламутним оком.

Вийшли на веранду, і Брікен сіпнув Яремця за руку.

— Дивись, — і показав на школу.

Яремець побачив світло у вікні і спитав:

— Ти дозволив хлопцям розташуватись там?

— Ні, там нікого немає. Я посилав дізнатись... То відблиски із нашого вікна... Я перевірів...

СПРОБА НА ОГОНЬ

— Коли ж ви мене заарештуєте?

— За віщо?

— Не знаю... Ви ж маєте наказа?..

— Ох, товаришу, я бачу — вам цю ніч зле спалося і вам верзлися різні неприємності...

— Може... Може...

Оксенюк нахилився над склянкою рудої кави і старанно колотив її.

— Може, й снилося... Але до чого виразні сни бувають!.. Наче зараз перед очима: «Заарештувати голову Армійської ради Н-ської армії», а далі підпис... М-да!..

Комісар армії Мухін зніяковів.

— То дурниці!.. дурниці... Ніхто вас заарештовувати не буде!..

Цими словами він, сам не помічаючи, ствердив реальність Оксенюкового сну.

— Я вам вірю, товаришу, можете не доводити... Ви ж людина з глуздом... М-да...

Мухін каву пив мовчки й уперто думав: «Хто саме з юзистів зраджує?..» Його рябе сухорляве обличчя стало ще кострубатіше, а голова ще більше вгрузла між плечима.

Оксенюк допив каву і, виходячи із штабної їдальні, з усмішкою подивився на комісара. Разом з Оксенюком вийшли два озброєних солдати.

«З охороною ходить!» — подумав Мухін і пішов на другий поверх баронського палацу до телефону.

— Виклич голову комітету, — звернувся він до надійного юзиста. — Розмова секретна...

Запитав директив, а потім снував у руках довгу стьожку відповіді й лівою рукою жмакав прочитану частину.

...Зачекай з арештом... це безнадійно... національні частини підсунулись до Шенебурга... Увечері буду сам...

Мухін з полегкістю зітхнув. Армійський комітет, видимо, орієнтується в обставинах...

Через чверть години Оксенюк снував у руках паперову стьожку відповіді голови комітету Мухіну й лівою рукою жмакав прочитане.

— Не в наших інтересах! — засміявся він. — Я думаю!

Він почував себе твердо. Тільки проклятуці сніги, що засипали живих і мертвих на фронті імперіалістичної війни, заважали Оксенюкові рушити з національними частинами на Україну, і він примушений прислухатись до цих «політичних поетів», як називав він більшовиків. Не будь снігу, він би посварився на них, як дорослі сваряться на дітей, і пішов би своїм шляхом.

Зима щодалі більше руйнувала військові частини. На початку листопада 1917 року почали танути більшовицькі частини, і Оксенюк посміхався собі у вуса, та згодом зголоднілі солдати і з національних частин почали розбігатися, і він гасав верхи по вузьких, занесених снігом латвійських дорогах від одної частини до другої, умовляючи «козаків».

Очі йому позападали й блищали десь глибоко під бровами та вилицями. Раніше старанно зачісаний чуб скуйовдився, а гвардійська постать якось неприродно горбилася. Але тримався він, як раніше, шуткував і сміявся, затушковуючи свій непокій.

Надвечір одного дня до нього зайшов Мухін.

— Що це вас ніде не видно?

— Справи все...

— А я думав, що ви вже в Києві, в Центральній Раді з Грушевським чай п'єте!..

Оксенюк суворо подивився на гостя.

— Ну, не гнівайтесь!.. Це звичайна більшовицька невихованість, ви ж так, здається, кажете?..

— І тепер це скажу...

Потім Мухін сів проти Оксенюка й з ехидною посмішкою запитав:

— Що? Тікають?..

Так саме Оксенюк раніше запитував його.

— «Ідуть у тил поглиблювати революцію», — переражнів Оксенюк Мухіна його ж словами.

Мухін усміхнувся.

— А знаєте, наш комітет наполовину вже розбігся, — все в командировки їдуть... Коли не Совнарком вітати, так таємні угоди розглядати...

— А наші Центральну Раду захищати...

Обидва засміялись.

Коли Мухін пішов, Оксенюк думав: «Чого він приходив? Щось випитати, певно, хотів... Хитрий з біса — підійде як приятель, а там гляди — капость вчинить...»

Голова комітету Чуносів, маленький чоловічок з гострими очима, в яких жевріла підозрілість та обережність, вихована роками запільного життя, увечері приїхав до штабарму.

Сидячи віч-на-віч з Мухіним в його кімнаті, він мняв крихти на столі і, дивлячись у вікно, говорив:

— ...Телеграму про арешт передали помилково, я наказав був затримати... Ну, та чорт з ним... З Оксенюком треба поводитись обережно... Найліпше перетягти його на свій бік... бо він багато може нашкодити. Ми перевірили, що сили Армійської ради далеко більші за наші, але ми також довідалися, що Оксенюк не ладить з київськими політиками...

— З чого це видно?

— У мене агентура під носом у Оксенюка... Одним словом, Оксенюк може бути нам і дуже шкідливий, і дуже корисний... Це залежатиме од нашого такту, уміння з ним обійтись... Все це треба розміркувати... Дуже шкода, що та телеграма стала йому відома... Це утруднює справу...

— То нічого не значить...

— А ти особисто в яких стосунках з ним?

— Зустрічаємось щодня, але пікіруємось...

— А він як?

— Він охоче розмовляє, але тримається обережно.

— А змогли б ви його захопити без особливого галасу?

— Багато риску...

— А проте випробуйте його якимось... А потім або — або...
Мухін мовчки кивнув головою.

Другого дня вранці Оксенюк пішов до баронського палацу. Йому кортіло вивідати настрої через невдачу затримати українські частини на одній залізничній станції. Оксенюк з цього радів, бо незатримка частин свідчила про неміч більшовиків принаймні на тому пункті.

Мухін зустрів його в коридорі і, поздоровкавшись, несподівано запитав:

— Чули про Голоховського?

Оксенюк наморщив лоба.

— Це той генерал, що легіони польські організовував?

— Так...

— То що?

— Виходить, не чули?

— Ні, — помотав головою Оксенюк.

Тоді пошепки Мухін розповів: Голоховський рушає на штабарм. Обеззброїв полк. Нахваляється віпати, як хто чинитиме опір. Комітет в паніці... Штабармівські офіцери поховались і на щось очікують...

— Я вам, товаришу Оксенюк, не вірю, що ви не поінформовані про це!

Оксенюк мовчки помотав головою і, очікуючи, дивився на бесідника.

Мухін розповів далі, що Голоховський не тільки обеззброїв полк, а й забив члена армійського комітету та двох солдатів, що намагалися чинити опір.

— А тепер подивіться на це, — і він подав листок з польової книжки, на якому було написано:

Штабарм N-ської

Наказую дати розпорядження по армії без жодних заперечень передавати військове майно та припаси особам, яких я уповноважу. За невиконання цього мого наказу жорстко каратиму.

Комендант Легіонів Польських

Генерал *Голоховський*

— Що ж робитимемо? — схвильовано запитав Оксенюк.

— Що? Чорт його маму знає, що його робити!.. Частини дезорганізовані, конідохнуть без фуражу, — рушити гармат не зможемо. Піхота ж... — Мухін безнадійно махнув рукою.

— М-да... — Оксенюк видимо щось напружено думав, щипаючи свого рудого вуса.

— Загроза, звичайно, тільки в наш бік... Вас, певно, Голоховський не чіпатиме...

Оксенюк, удаючи, ніби не чув останніх слів, запитав:

— Конкретно, що ви можете виставити?

— Конкретно?.. Дві роти... Кінна команда розвідчиків шабель з тридцять... З десяток кулеметів... Один панцерник, що в коровнику, та півбатареї...

— І все?

— Здається, більш не набереш...

— «Дві роти!» — посміхнувся сам собі Оксенюк і серйозно додав:

— З українських частин можна дві сотні кінноти підтягти, два полки піхоти та бригаду артилерії, що коло Шенебурга... Нам, здається, нема чого боятися генерала!

Мухін подивився на Оксенюка. «Здається, щиро турбується», — заспокоїв він себе й мимоволі всміхнувся.

— Ви чого посміхаєтесь? — спитав Оксенюк.

— Та то я так... — виправдувався Мухін, і обличчя його набрало підкреслено суворого виразу.

— Я дуже радий, що маємо досить сили... Гадаю, перед легіонами не скексуємо... Проте все може статись... Можливо, нам доведеться і скексувати... Як ви, Оксенюче, гадаєте?

— Коли сили супротивника невідомі, то що тут гадати? Подивимось — побачимо...

— А ви зараз не можете, приміром, сказати, кого в першу чергу повісить Голоховський? Мене чи вас?

— Жарти не до речі! Чи ви, може, з повинною до генерала хочете йти? — Оксенюк допитливо встромив очі в свого бесідника.

— О ні, од мене не ждїть повинної! Я хочу лише от що сказати: припустїмо, нам доведеться тїкати, бо ж сили супротивникові, як ви кажете, невідомі. Тїкати доведеться, звичайно, в тил, а там теж невідомо на кого попадеш... Уявіть, ви попали до нашого якогось ревкому, що має розпорядження вас заарештувати, а такого наказу всім фронтовим ревкомом розїслано. Вас, можливо, арештують і, можливо, пустять в «розход», бо будуть рахуватись з вашими документами. Тепер я, припустїмо, попаду до української частини — зо мною буде те ж саме...

— Розумїю, — перебив Оксенюк, — справу ми можемо поладити зараз, щоб згодом про це не забути... Печатка й штамп зо мною... Ваші теж, певно, недалеко?

— Зайдїмо до моєї кїмнати.

Через десять хвилин Мухїн мав у кишени посвідку члена Армійської української ради Мухенка, а Оксенюк перетворився на заступника комісара армії Аксьонова.

— Я зараз піду до телефону передати наказ частинам бути наготові, — сказав Оксенюк, застїбаючи шинелю.

— Не варт цього робити, — сказав Мухїн, і обличчя йому засяяло помащеним блинцем.

— Чому? — втопив Оксенюк очі в комісара.

— А тому, що Голоховського вчора розстріляв наш Н-ський ревком!

Оксенюк спалахнув.

— Так чого ж ви мені шарики крутите, чорт би вас побрав!..

Оксенюк ладен був ударити Мухїна.

— Це, товаришу... як би вам сказати... Ну, спроба на огонь, чи що. А моя посвідка доказ тому, що спробу ви витримали...

СОТНІ ТИСЯЧ СИЛ...

— Наперед кажу: поєднання наших здатностей зробить чудеса!..

— Але...

— Яке може бути «але» в такій справі? Невже вам не ясно, що такий край, де сотні тисяч десятин лісу, болота, на кожному кроці тисячі кінських сил водяної енергії і все те мертве... мертве, люди їдять кору, люди, крім личаків, не знають іншого взуття. Мова тих людей ледве нараховує сотню слів... Розумієте?..

Я розумів і відрахував із тих ста слів п'ятдесят на маюки...

— Я вас кличу в Каліфорнію, в Українську Каліфорнію, де ми добуватимемо не з тисячів тонн промитого піску міліграми нікому зараз не потрібного золота, а матимемо тисячі кінських сил енергії, затративши міліграми зусиль!..

Професор подивився на мене через золоті окуляри, як стрілець дивиться на дичину, підстрелену його метким пострілом. Я почував, що дроб професорових слів міцно засіла в найболючіших частинах мого дебелиого тіла і скаламутила мозок. Професор міг сміливо вважати мене за свою мисливську здобич.

Він подивився на мене очима вовка, що нещодавно перегриз горлянку вівці, з лагідною посмішкою, мовляв: «От так завше!..» Сів до стола і почав писати, порившись у туго набитому портфелі.

Я сидів і думав про той час, коли я міліграмом зусиль добуду тисячі непромитих кінських сил. Цікаво, що я з тими силами робитиму?.. Але професор, певно, знає... На те він і професор...

— Так от маєте! Гадаю, до середини ви тут зліквідуєтесь і будете у нас.

Він подав папера, стиснув мені руку і ходою переможця вийшов із кімнати.

Я розгорнув папера, і серце моє зомліло. Так, певне, буває з людьми, що вперше підіймаються на аероплані.

Я скромний учитель природознавства ремісничої школи і... Читаю вдесяте папера:

УСРР — НКО

ГОЛОПРОФОС

Личаківський політехнікум

Ч. 184

1 серпня 1920 р.

Ст. Личаки Прав. зал.

ПОСВІДЧЕННЯ

Пред'явник цього є дійсно декан агрономічного факультету Личаківського політехнікуму професор Матвій Павлович С т е ц е н к о, що підписами та печаткою стверджується

Ректор — проф. *Шахринський*

Керівник справ (підпис).

Почуття самоповаги так сповнило мене, що я ясно почував, як воно капало через край... Я з такою зневагою позирнув на кривобокого стола з недоїденим огірком, на своє ліжко «дачку», яке було рясно заселене блощицями, що перелічені речі зробилися нижчі й ніби збідли.

Твердо ступаючи, як дозволяли твердо ступати мої стоптані в канцур черевики, я вийшов на подвір'я школи.

Яка мізерія навколо! Я повернувся до кімнати й ліг на дачку.

От тепер я тільки почув, як десь усередині в мені клетотали чуття, що раптом вибухли вулканом реготу.

— Ха-ха-ха-ха!.. Ха-ха-ха!..

Коли я виреготав увесь сміх, солодка втома охопила мене, і я заснув.

* * *

Про професора Шахринського я чував і раніше, але чогось путнього не доводилось чути. Був він якимсь

міністром у якомусь уряді, що утворювався не то на Лубенщині, не то на Херсонщині. Чого той «уряд» домагався, я так і не міг добрати, але сприятливе відношення Радянської влади до професора Шахринського говорило за те, що той уряд або не міг, або не встиг зробити ніякого політичного шахрайства, хоч і квітчав себе жовто-блакитним прапором.

Професорство своє здобув він чи не в той саме спосіб, що й я, але не можна було відкинути його компетентності в деяких наукових питаннях.

Раніше я не був особисто знайомий з Шахринським, і він перший завітав, прочувши про мене як про діловиту й серйозну людину. Так йому сказали в Профосі.

Зліквідувався я в ремісничій школі швидко і, одержавши належну мені платню як навчителя в розмірі $3\frac{1}{2}$ фунтів солі, 7 коробок сірників і 2 фунтів пшона, взяв квитка до ст. Личаків (довелося реалізувати $1\frac{1}{2}$ фунта солі) і поїхав.

У вагоні я з задоволенням констатував гарне враження, зроблене моєю посвідкою на агентів ЧК, що перевіряли документи.

— От одразу видно, що пролетарський професор, — сказав один, оглядаючи мене.

— А ти підбери торбинки! — гримнув він на якусь бабу. — Товаришу професоре, сідайте, до Личаків не близько, стомитесь, стоячи.

Я прийняв цю увагу як належну мені і подякував.

Хороше бути професором, та ще й пролетарським!

Поїзд мчав погоном не менше як десять верстов на годину, але довго вистоював на станціях, доки машиніст та кондукторська бригада вели таємні переговори з місцевою владою в особі начальника станції та вартового телеграфіста.

Коли переговори кінчалися сприятливо, вони довго і смачно розмовляли про незабарне знищення Радянської влади, палили «ручкового», а після «ручкового» — «пайкового».

Виснаживши запаси новин, рушали до другої станції.

А я не гаяв часу і вивчав «Українську Каліфорнію». Основне питання про тисячі кінських сил унаслідок «міліграма зусиль» я так і не розв'язав, а не розв'язавши, послався на професорську мудрість.

Під стук коліс задрімав, і мені снилися тисячі кінських сил, що тупотіли копитами, оточуючи мене, хоч я жодного міліграма зусиль не витратив.

Раптом тупіт стих, і я прокинувся. Поїзд зупинився коло Личаків, про що свідчив напис. Парламентер нашого поїзда розпочинав переговори з личаківським владарем у червоному кашкеті, і я вийшов на перон.

Я перервав їх дипломатичну розмову...

— Де тут політехнікум?

— Політехнікум?! — знизав плечима личаківський дипломат. — Не чував щось!

Я опинився в становищі людини, яка, запитавши в Нью-Йоркській гавані про Нью-Йорк, мала відповідь: «Нью-Йорк? Не чували щось...»

У цей час до мене підійшов якийсь довготелесий парубійко у драному френчі:

— Ви, товаришу, про політехніку питаєте?

Я потвердив, що дійсно я цікавлюсь цією установою.

— Так ідіть просто до рівчака, там побачите кладку, а як побачите кладку, поверніть назад, підете потім ліворуч, а коли дійдете до того рівчака, візьміть праворуч. Через кладку не йдіть, бо вона провалиться — шукайте розваленого мосту, а там зніміть черевики, закачайте штани і бредіть через рівчак... там тверде дно, глибше як по пояс не загрузнете...

Я dokonче переконався, що вища школа з багатьма факультетами тут потрібна!

Личаківський дипломат серйозно похитував головою, мовляв: «Так, так».

Коло нас зібралось чимало цікавих тубільців, а коли я «пішов просто, щоб потім повернути назад», мене наздогнала баба-селянка.

— Ви, господин товариш, в якономію, я чула, так вона ото-о. На горі, де тополі... Просто на тополі й прямуйте...

О, світлий, незіпсований цивілізацією народний розуме!

Цієї баби у вигляді міщанської кохточки вона не торкнулась. Баба була в селянському сіряку, і думка її не кружляла праворуч та ліворуч, щоб обійти ненадійну кладку й попасти на розібраний міст.

Я пішов на тополі й дійшов щасливо, не зустрівши ні кладки, ні рівчака...

— А, Матвію Петровичу! Ви вчасно приїхали! Справи йдуть якнайкраще. Зараз два факультети на лекціях, а я з одним факультетом проводжу практичні вправи з будівництва... Ото бачите отих пролетарів, що прийшли з далеких сіл Полісся набувати знання? Вони допіру чули лекцію з економічної географії, а тепер працюють.

Я озираю зруйноване панське дворище.

— Ви розумієте, які багатства? Ви бачите отой рівчак?

Я рівчака не бачив, але хитнув головою. То, певне, був той рівчак, де на твердому місці можна загрузнути по пояс.

— Це той, де розібраний міст?

— О, та ви чудесно зорієнтувались тут!.. Так от той рівчак, коли його загатити, дасть безліч енергії, за моїми підрахунками не менш як сто тисяч кінських сил щодня. А ліси, звідси аж до кордону Польщі, ліси й ліси. Коли зібрати хмиз, що його кинуто, як непотрібне, то вийде, за моїми підрахунками, така сила паливної енергії, що нею можна опалювати всю Західну Європу впродовж десятих років! Самого дьогтю можна з того хмизу вигнати сотні мільйонів тонн! А шпигинар! А смола! А цінні медичні препарати! Тут треба бути американцями, американцями і тричі американцями.

Я твердо рішив бути тричі американцем.

Дворище було велике — пани не жаліли землі. Деякі будинки збереглися добре, але огорожа потрухлявіла, завалилася, і місцями її зовсім не було.

Будівельний факультет в особі трьох сумнівного характеру парубків ставив зваленого паркана і матюкався

«інкорпоре» так, що трухляве дерево паркану червоніло й розсипалось на порох.

Професора Шахринського покликали, і він ходою ягуара підійшов до будинку з колонами, а я лишився з своїм клунком на подвір'ї. Щоб зорієнтуватись в обставинах, я підійшов до студентів і привітався.

— Що, товаришок, до нас приїхав? — запитав мене один.

Він, певне, вважав мене за нового студента. Оцінивши вигоду такого становища для першого знайомства, я ствердив, що дійсно приїхав, але виразно не зазначив, чого саме...

— Що, хіба напірають?

Я не розумів, хто напірає, але кивнув головою, мовляв: «напірають».

— Ну, то, значить, нашого полку прибуло. Тут всі такі. Є й з дев'яносто восьмого, й з дев'яносто дев'ятого, один навіть дядько записався з Личаків — Максютя Савка... Каже, мов, у підводи ганять не будуть...

Я нічого не розумів. Тут крилася якась загадка, розв'язати її я поставив собі за завдання.

Зайшов з «тилу».

— Лекції сьогодні були?

— Були, як же ж. Геометричеська якономія, про антрацет казав Шахринський...

— А скільки літ навчання тут?

— Які там літа? От тільки пустять наш рік, так нас тільки й бачили!

Я почував, що висну у повітрі.

— Матвію Петровичу! — гукав до мене з ганку Шахринський. — Йдіть-но сюди!

Я підхопив клунка, а «будівельний факультет» подивився на мене широкими очима.

Шахринський показав мені кімнату в панському домі.

— Це ваша квартира... — обвів він руками по кімнаті, що не мала жодного сліду будь-якого умеблювання. — Вам тут поставлять стола, а з ліжком якось буде...

Я стояв і озирався, як отрок в печі огненній... Але це доля всіх піонерів, утішав я себе.

— Улаштуйтеся і приходьте до мене, поїмо й поговоримо. Я бачу, ви дечого не розумієте...

Я дійсно «дечого не розумів».

* * *

Плани професора Шахринського вражали і сміливістю, і несподіванкою. А чим більше — трудно було визначити.

Бувши реальним політиком ще за часів перебування в кабінеті Лубенського чи Херсонського уряду, професор не тратив цих властивостей і зараз.

Почувши про багатий маєток, що якимсь чудом зберігся, і випадково побувавши в ньому, він прикинув оком. За п'ять хвиль він був твердо переконаний, що тут буде політехнікум, а він буде ректором його. Він давно шукав місця, де б можна було так швидко переконатись, бо кафедра соціальних наук у справжній вищій школі почала щось хитатись під його ногами, а мати в перспективі ще один «екс» біля свого професорського титла Шахринський не бажав. «Екс-міністр» і «екс-професор», так легко зробитись і «екс-людиною».

В центрі до того ж настрої сприяв йому. Людина, мовляв, непридатна для столиці, але пригодиться в Личаках. Проект про заснування політехнікуму був ухвалений без заперечень, і Шахринському дали довжелезного мандата й ні копійки грошей, з умовою, що політехнікум буде урочисто відкритий через три місяці.

— Ви розумієте, товаришу, що в умовах пролетарської диктатури реклама не втратила своєї актуальності? Тільки дужими засобами можна сколихнути суспільну інерцію, а до дужих засобів належить реклама.

— Ми на перші часи мусимо особливу увагу звернути на зовнішній вигляд. Все решта буде...

Я передав йому розмову з «будівельним факультетом».

— Ха-ха!.. Так ви не знали, до якого року себе причислити. От йолопи! Справа, товаришу, проста...

І з дипломатичними вихилясами професор повідав мені, що про політехніку мало хто знає, що студентів він набирав трохи оригінальним способом — вони всі чисто дезертири з Червоної армії, що їх технікум легалізував, зачисливши студентами, а тепер вони тут працюють на своїх харчах... Садибу політехніки впорядковують, і державі це ні копійки не коштує.

— Знаєте, ще, здається, Бебель колись проектував використати для революції карних злочинців. Я роблю те саме для Радянської влади. У тисячу разів краще, що ця сволота не пішла в банду, а працює на державу.

Він подивився на мене переможно і мав на те право. Рація такого набору не підлягала сумніву, і осуд, що заворушився спочатку в мене, принишк, сконфужений доводами професора.

— У нас є студенти, а це значить, що політехніку функціонує. У нас є професура, аудиторії, відбуваються лекції, практичні вправи... О, особливо практичні вправи!.. Це ж основа трудової школи!..

Дозвольте мені, читачу, зробити ліричне відступлення і висловити своє захоплення величчю планів мого колеги професора! Але прошу вас напружити фантазію і уявити, так би мовити, синтетичний образ тієї країни, де доля судила мені витрачати міліграми зусиль, щоб тисячами сил, видобутих з нетрів землі, води й лісу, вславити любу нам неньку УСРР!

Урочистість стилю моєї лірики хай не лякає вас, мій читачу, вона не подібна до тієї, що починається вигуками: «Ех», «Гей», «Ой», «Ах» і просто «О»... Припоручаю ті вигуки талановітнішим од мене письменникам або наймні тим, про яких у дружніх часописах пишуть:

Хоча оповідання й шкутильгає на всі чотири, але пролетарське походження автора робить твір вельми талановитим.

Припоручаю їм ці перли й діаманти українського слова, собі ж лишаю скромні та песимістичні «ох» і «ух».

Ох же й край! Коли бог загалом колись щось творив, то для створення цього краю він узяв увесь запас болота,

який був у нього у небесній матеріальній коморі, додав до нього стільки саме піску і всю цю мішанину так рясно втикав сосною, щоб йому не доводилось щоразу плюватися, звернувши свої очі на той край.

Але бог, звичайно, ідеаліст, він не розуміє, що болота ті обернулися на торф, що сосна дає багато цінних фабрикатів, що вода своїм падінням може повертати величезні турбіни. Він недобачає цього, бо його канцелярія міститься занадто далеко од об'єкта управління.

Отже, цей край і до цього часу стоїть, як і в перші часи його повстання. Піски та болота, а над ними сосни. Але зараз мусить розпочатись змінення. Не даремно ж тут і професор Стеценко, і професор Шахринський!

Розгорніть мапу і ви побачите: од Личаків на північ тягнуться ліси та болота, так само на південь, схід і захід.

Ми (не лише Шахринський, і я додаю творчої енергії) накреслюємо план своєї діяльності.

Центр — Личаки. Циркуль на крапочку Личаки, циркуль обвів територію, що має заходами Личаківського політехнікуму (цебто нас — двох професорів, властиво кажучи):

- 1) електрифікуватись;
- 2) машинізуватись;
- 3) американізуватись і загалом «уватись».

А для цього:

1) од Личаків в усі боки йде шосе, залізниця, телеграф, телефон!

2) районів постачають енергію три великих силових станції, що мільйонами кінських сил, видобутих з торфу, з води, з лісу, кидаються, як горохом, на сотні верств нашого району;

3) політехнікум має 37 факультетів з різних галузей знання і навіть з блохарства (останній факультет мусив винаходити засоби проти бліх, яких тут... ух, мільярди!);

4) у Личаках друкуються газети, журнали.

Це плани проф. Шахринського, що їх я мав деталізувати та конкретизувати — на великому аркуші паперу,

за допомогою чотирьох олівців, — до офіційного відкриття політехнікуму.

І я деталізував! І я конкретизував!

Політехніка готувалась до урочистого відкриття. Чистилось, милось, лаштувалось усе, до чого можна було застосувати ці операції.

Шахринський то вертівся дзигною, то з виглядом Савонароли картав ледарство «студентів», обіцяючи відпровадити неслухняних до военкомату, то рухався прямо-лінійно, аж доки не наскакував на живі або мертві речі.

— Розумієте, Матвію Петровичу, чорт мене за язика смикнув там у профосвіті пообіцяти, що на відкритті буде електрика... і без цього ніяк не можна... кредитів не дадуть...

Ми замислились. Маєток прибрав майже передвоєнного вигляду. І коли б електрика освітила все це!

— Знайдемо! — вигукнув я несподівано для себе, бо в голові вибрикнула майже геніальна думка.

— Що? — встромив на мене допитливо очі Шахринський.

— На млині на Горлянці!

Це була ідея. У нас був двигун, а динамо можна на млині дістати. Тільки ж чи дадуть?

Не буду утруднювати читача описанням наших переговорів із млинарями. Ми зламали їх упертість десятком фунтів солі, і динамо стояла і працювала.

Завтра відкриття. Ми зуміємо довести, що кінські сили, ті багатства, визначені в сотнях мільйонів кінських сил, ми держимо за хвоста!

* * *

У день відкриття студенти принишкли, матюкались пошепки, більше на мигах, а не членоподільними звуками. До того ж поширилася панічна чутка, що приїде губвоєнком та начальник міліції, але паніку ліквідував Шахринський, запевнивши, що в нього є папір од самого Леніна, щоб їх не чіпали.

Начальство всіх офіцій і всіх ступенів із зацікавленням розглядало наші досягнення. Електрика сяла ясніше за обличчя Шахринського і лише не потирала рук так, як він.

Це ж було всього третього року революції, і дивуватися було чому!

Коли ж я підвів гостей до схеми, всі ахнули: залізниці, великі силові станції, майстерні, заводи, депо, тридцять сім факультетів, у селянські двори постачається електрична енергія, так що навіть поросля у сажі має над коритом лампочку! Сотні тисяч силових одиниць переносяться в усі сторони, а освіта, як чарівна еманация, розливається з Личаківського політехнікуму!

— Це все буде, товариші, через три роки.

Гомеричний регіт розлігся по залі, але загриміла музика «Інтернаціоналу», і почали врочисту частину.

Все пройшло ніби добре, але гості весь час шептались, чмихали й витирали сльози стриманого сміху!

Коли ж опівночі всі розійшлися і роз'їхались, Шахринський підійшов до мене:

— Ну, як ви гадаєте?

— Гадаю, що недовго нам тут сидіти...

— З такими Цицеронами, як ви, довго не всидиш. — Це була образа.

— Особливо, коли знизу підпирають сотні тисяч кінських сил! — Це була відповідь.

Ми розійшлися ворогами і навіть, коли за наказом з центру ліквідували технікум, а з ним і наші мандати, ми сіли в різні вагони поїзда, що назавше віз нас з Української Каліфорнії.

АВЕНІТА

Дні пролітали сполоханими птицями і над лісом, що важко вгруз у землю зелено-сірим гранітом, і над кучугурами піску, що насипали їх вітри, відзначаючи одвічні шляхи свої через убогу деревлянську землю.

Тривогою просякло повітря, непокій ворухиться у вранішніх туманах та в нічній темряві, і нікуди од нього схватись на неосяжно-просторій землі...

Тихої днини здавалося, що хтось ворожий причаївся в темних соснах, а буряної ночі з болотяних очеретів насувалися кошмари і важко давили на груди.

Відтоді, як порвано всі зв'язки з зовнішнім світом, Андрій Васильович втратив рівновагу. Його запалі сухотні груди точила повсякчас шашіль темної тривоги, тієї тривоги, що відчувають її пси, виючи ночами на нещастя.

Він спробував раз розвіяти ту тривогу і в глушині лісу за садибою почав сам собі логічно доводити безпідставність свого непокою. Він ставив запитання і відповідав.

Він логікою загонив себе у куточки невиправданого розумом, та тривога не кидала його, і він перестрибував через усі логічні перепони.

Тоді шашіль непокою ще з більшою силою починала точити його хорі груди...

Андрій Васильович старанно крив свою тривогу од дружини, але розумів, що захвати непокою не можна, що він жив у його рухах, у його погляді, у тембрі голосу...

— Ну, чого ти смутний такий? — дивлячись йому в вічі, питала Сіма і насторожено очікувала відповіді.

Андрій Васильович одводив свій погляд убік і роблено байдуже говорив дружині:

— Не зважай на мене... Я просто трохи стомився...

Погляд Сімін спалахував німим одчаєм, і вона мовчки одходила до вікна, довго вдивлялась затуманеними очима в лісову далину, аж поки Андрій Васильович не виходив з кімнати і його кроки не затихали внизу на сходах.

Сіма ще з весни почала помічати, що її чоловік відмінився. Раніше він жартував і сміявся, любив розповідати вигадані смішні історії, а з того часу, як польська ватага забрала коні й коштовну колекцію насіння з лабораторії лугівничої станції, Андрій Васильович немов заліз у якусь шкаралупу, а іскорки сміху змінилися на затаєний непокій у погляді.

Він скупчено про щось думав, цілі години не виходив із своєї лабораторії, що разом правила йому і за кабінет, а виходячи на другий поверх до своєї квартири, не міг скинути машкари непокою. Він намагався насвистувати веселих мотивів та вдавати з себе безтурботну людину, йдучи нагору, та за десять кроків він забував про удавані веселощі, і настирливі думки шматували йому чоло глибокими зморшками.

Сіма занепокоєно стежила за своїм чоловіком, і їй здавалося, що в нього якесь горе, яке криє він од неї, і це гнітило Сіму гострим передчуттям нещастя, невідомого й неминучого, як смерть...

Дослідна лугівнича станція, що за директора її був Андрій Васильович Овчаренко, містилася на узліссі віковичного соснового бору, що перетинався тисячодесятичним болотяним лугом. Там, за широкою смугою лугу, стояла синя стіна сосен, за нею село Болотівка, а посеред зеленого килима осоки та очерету де-не-де виблискувала розкиданими склянками річка Олениця. Там, за лісом, вона прорізала спокійним ланцетом піскові кучугури, потім тихо вливалася в болотяні лісові береги і нарешті тут поїла терпкою водою шорсткі трави здичавілого лугу.

Гостре листя очеретів і осоки закривали її води од стороннього ока, і здавалося, що не річка то, а окремі озерця, несполучені одно з одним. Грузькі болотяні береги не давали доступитися до води ні скотині, ні людям, і тільки в одному місці, де за старих часів стояв водяний млин,

можна було перейти Оленицю через кладку та бродом перегнати худобу на пашу.

В куточку цього луку під самим лісом от уже років з десять як вирізано невеликий шмат землі під лугівничу станцію. Квадратову площу луку поділено на сотні правильних чотирикутників, на яких росли «чисті» культури лугових трав. Кожна дільничка мала свій відтінок, то вилискуючи темним зіллям болотяних рослин, то ніжно одливаючи матовим кольором закрасовілих колоскових варт.

Двір станції розташувався в одному кутку дослідного луку, обгороджений високим частоколом, що нагадував городища часів Володимира Великого. Це вражіння збільшувалося од лісової дичавини, що насувалася з півночі, та первісного ландшафту — з півдня, з задумано-спокійними полотнищами далекого бору та з обрієм, розкрайним синьо-димними списками сосен. Там, на лугах, бродили колись дикі тури та олені, а тепер жують жуйку статечні корови та спокійні коні, що їхній рід давно розтринькав свій дикий темперамент у понадсильній рабській роботі...

В одному кінці двору містяться господарські будівлі, а коло високих воріт — двоповерховий дерев'яний дім із глухою надвірною стіною. Видимо, дворище припасувалося про різні випадки, що могли трапитись в цих глухих хащах, уславлених на всю Україну їхнім класичним злодійством.

Андрій Васильович зійшов униз хисткими східцями і відчинив двері в лабораторію. На нього війнуло звичними запахами сухих трав, давно не змітаного пилу та якихось невідомих хімікалів, колись розлитих тут невправними практикантами.

Перші хвили революції вимили із станції численну агрономічну молодь; службовці, не одержуючи платні, розбрелися хто куди, й нарешті за частоколом станційного двору лишилося троє людей, що фактично трималися тут без жодної підмоги зовні, обдерті й голодні.

Якась сила, що володіє творцями й будівниками, та сила, що веде людей на страту й тортури за діла рук своїх,

примушувала сидіти тут і хорого на сухоти Овчаренка, і дебелого атлета Сомка, і рум'янолицю Сіму.

Сомко потрапив на цю станцію як практикант, але останніми часами, крім наукової роботи, якій віддався він із захопленням неофіта, йому доводилося доглядати і Буланого — єдину коняку станції, і рубати дрова, і справляти багато інших господарських обов'язків. Від допомоги Андрія Васильовича Сомко категорично відмовився. Яка там допомога з хорої людини!

Та й не яка там робота тепер на станції. Десятки корів та коней розібрали численні озброєні ватаги, а руйнацію закінчили польські війська, забравши навіть засівний матеріал годувати коні. Тепер уже нічого цікавого не було тут, окрім хіба двадцяти десятин луку, що муляв очі болотівцям...

Овчаренко, зціпивши зуби, дивився на руйнацію станції, що повстала його руками, ціною сотень днів упертої понадсильної праці, що така легка здається, з боку глядячи, а насправді така неймовірно важка й виснажлива.

Об обіді Андрій Васильович ішов нагору і, намагаючись не дивитися у вічі дружині, мив руки, пригладжував волосся. Він сідав до столу, старанно заховуючи свої таємні думки.

Од страв надто одгонило вареним зіллям, бо зіллям надолужується м'ясо та жири, але Андрій Васильович не зважає на смак обіду. Він їсть механічно, з обов'язку, а не із справжньої потреби, він їсть, доки є фізична змога їсти, бо в цьому його порятунок і тільки через це хвороба ще не звалила його з ніг.

Надто тепер, коли непокій забирав багато нервової сили, йому треба було їсти якомога більше, бо відчував він, що організм піддається і кашель щодалі частіше душить його.

— А ти помічаєш, що сьогодні у нас у борщі сало? — спитала тоном дбайливої господині Сіма.

— Так... сало... помітив... — збрехав Андрій Васильович і, піднявши голову од тарілки, пильно подивився на дружину. В очах йому промайнуло бажання щось

сказати, але він похапливо знов нахилився над тарілкою. Андрій Васильович злякався, що слова можуть зрадити його і Сіма все зрозуміє.

Молода жінка ніяково мовчала.

Вони вже два роки як одружились, і Сіма й досі порівнювала чоловіка із своїм батьком, що був професор університету і так само, в періоди напруженої наукової роботи, мало й нехотя розмовляв, скупчено думаючи свої думки.

«Певно, Андрій заглибився у свою дисертацію», — думала Сіма, і в цій думці знаходила заспокоєння, хоч і знала, що час не такий, щоб думати про дисертації.

— Сімо, — несподівано звернувся до неї Андрій Васильович, — ти не думаєш поїхати до мами?

— До мами? — здивовано перепитала Сіма. — Чого це тобі спало на думку?

— Я ж знаю, що ви з мамою давно не бачилися...

За два роки життя в цій глушині Сімі довелося тільки тричі виїздити на широкий світ, та й то в повітове поліське місто. До того міста треба було їхати в брудній теплушці верстов з п'ятдесят, а до залізничної станції двадцять п'ять верстов трястися по розбитих лісових дорогах. В ті поїздки вона особливо гостро відчувала себе похованою в глухій дичавині, і тепер, коли чоловік нагадав їй про подорож до столиці, вона ожила.

— Ти ж знаєш, що я ніколи не відмовляюсь поїхати до мами... — потупивши очі, відказала Сіма і раптом відчула якесь підсвідоме занепокоєння, що швидко ширилося, охоплюючи її. Вона підійшла до чоловіка й пригорнулася.

— Андрію, мені чогось страшно...

— Чого страшно? Дурненька ти... Хе-хе-хе! — роблено засміявся Андрій Васильович, і йому одразу зробилося болюче соромно за свою брехню й роблений сміх.

— Не знаю... Чогось так страшно!..

Сіма щільніше притиснулася до чоловіка і благально зазирнула йому в вічі.

— Андрусю! Їдьмо разом!

Цього Андрій Васильович не сподівався і до такого повороту справи не був готовий. Він холодно одхилив дружину, промимрив щось невиразне й похапцем, немов тікаючи од переслідувача, пішов до дверей.

— Андрію! — з одчаєм у голосі гукнула Сіма. — Ти ж нічого мені не сказав!

Андрій Васильович зупинився коло дверей, немов захищаючись од нападу.

— Не можу я їхати, Сімо, у мене справи...

Боячись, що Сіма може затримати його ще якимось несподіваним запитанням, він швидко подався до своєї лабораторії. Там, у товаристві з мовчазним Сомком, він ховався од запитань дружини, що так мучили його і примушували брехати.

— Ну, що, як? — кинув Сомкові своє стереотипне запитання Овчаренко. Це запитання мало вже за собою традицію і вважалось за обов'язкове при зустрічі директора станції з його помічником.

Андрій Васильович сподівався почути не менш звичне: «Та нічого, Андрію Васильовичу, все гаразд», але Сомко на цей раз зрадив традицію. Він повернувся од столу й коротко промовив:

— Погано.

Андрій Васильович пройшовся разів кілька по просторій кімнаті, невідомо для чого помацав сухий колосок на стіні і знову спитав:

— А що?

— Нахваляються...

Вони розуміли один одного з півслова, як то буває з людьми, що довго живуть укупі.

Сомко нахилився над столом коло вікна і вставив затвора в рушницю. Потім він підняв її вгору і кілька разів клацнув бойком.

— Справна, — проказав він уголос свою думку і, висунувши шухляду з столу, витяг звідти обріз гвинтівки.

— Сволочі, — оголосив він другу свою думку, оглядаючи обріза. Заклавши патрона, він спробував викинути його. Екстрактатор працював як слід.

— Вам, Андрію Васильовичу, — обріз, а я візьму гвинтівку, — безапеляційно заявив Сомко і пояснив: — В разі потреби я можу й прикладом орудувати...

Овчаренко знав, що Сомко не дуже покладається на його бойові здатності, але це не ображало, а більше тішило Андрія Васильовича. Од мужньої постаті Сомкової на нього віяло тим невиразним теплом, що відчують його діти, стоячи в моменти небезпеки за батьковою спиною.

— Ви ж, Грицю, наш главковерх! — пожартував Андрій Васильович. Він, за давньою звичкою, називав свого помічника не інакше, як Грицем.

Сомко заховав рушницю й обріз під стіл, сів на стільці, розкинувши ноги в драних солдатських черевиках і обмотках.

— Я сидітиму на горіщі. Звідти можна обстрілювати і двір, і поза двором... Ви заляжете на балконі, але його треба неодмінно обікласти цеглою...

— Та я й так не боюсь... В пітьмі не влучать... — Андрій Васильович замислився. Він думав про дружину. — От коли б Серафиму Сергіївну випроводити звідси!

— Це можна хоч сьогодні. Я попрошу лісника Хведота, він одвезе на станцію... А одправити її треба...

— Треба то треба, та вона не хоче їхати...

— То їдьте й ви з нею!

— Як ви, Грицю, не розумієте! Коли ж дізнаються селяни, що я виїхав, тож вся справа пропаде! — Овчаренко з досадою знизав плечима.

— Та хай вже пропадає справа, аніж живі люди, — гостро промовив Сомко і повернувся до вікна. Через хвилю він пожалкував за свої слова, поглянувши на Андрія Васильовича. Той стояв з прибитим виглядом людини, що втрачає останню підтримку.

— Ну, годі, Андрію Васильовичу! Я сказав дурницю, а ви турбуєтесь... Ви б, той... умовили б Серафиму Сергіївну їхати звідси...

— Навряд чи вона згодиться, але я спробую ще раз... — Овчаренко вийшов з лабораторії.

Йдучи на другий поверх, Андрій Васильович придумав мотиви, що він їх висуне, доводячи потребу Сіминого від'їзду. Ці мотиви мусять бути такі, щоб Сіма не сполошилася і згодилася б на від'їзд. Щоправда, він мало вірив у те, що йому пощастить умовити дружину. Сіма вже за обідом виявила ознаки неясного занепокоєння. Знаючи її, Андрій Васильович готувався й до гіршого: щиро розповісти їй усе.

От уже й останній щабель сходів, і Овчаренко, зупинившись, замислився. Він раптом розгубив усі придумані слова і не знав тепер, з чого ж почать умовляти Сіму.

Постоявши з півхвили, він потер лоба, як роблять люди, щось забувши, потім махнув безнадійно рукою і відчинив двері у вітальню.

В першій кімнаті нікого не було, хоч Сіма й мала звичай по обіді сидіти тут, справляючи свої нескладні господарські обов'язки або працюючи над насінням з великою лупою. Останні місяці вона стала гарною помічницею своєму чоловікові, виконуючи різні ботанично-лабораторні роботи за вказівками Андрія Васильовича.

Нікого не зустрівши в першій кімнаті, Овчаренко пройшов через вітальню і відчинив двері спочивальні. Раптом йому неприємно залоскотало в грудях: з кутка, де стояло Сіміне ліжко, чулось приглушене ридання. Андрій Васильович підійшов ближче і побачив дружину, що лежала на ліжку, закривши голову подушкою і здригаючись усім тілом. Вона, видимо, боялась, щоб хто не почув, і руки, в надмірній боротьбі з собою, в корчах вп'ялися в ковдру, як у смертельно раненої людини.

Андрій Васильович остовпів. Він уперше бачив свою дружину в такому стані.

— Сімо! Що з тобою? — спитав він тихо, поклавши їй руку на плече.

Сіма підхопилася, немов її хто стьобнув батогом. Сльози їй рясно текли по обличчю, а підборіддя нервово тремтіло.

— Та... це я так... ти не звертай уваги... — ледве чутно промовила вона, витираючи сльози.

Та коли Андрій Васильович присів на край ліжка, Сіма, припавши до його плеча, не стримуючись, заплакала, як хора дитина.

— Ти не турбуйся... це я так... — говорила вона.

Андрій Васильович приголубив дружину і, коли вона трохи заспокоїлася, спитав:

— Сімо, чого ти плачеш?

— Та це я так...

— Ні, ти скажи одверто, не криючись, чого ти плачеш?

— Я боюся...

Не знати чому од цих слів холодок пробіг по чоловічій спині, але він опанував себе й ніжно погладив дружину по голові.

— Сімо, ти не плач. Страшного нічого нема. Ти просто в мене дурненька дівчинка, і тому боїшся! Ти поїдеш сьогодні з лісником Хведотом на станцію, а звідти до мами... Я ж приїду до тебе тижнів через два...

Спокійні слова Андрія Васильовича заспокоїли жінку. Вона втерла сльози, встала з ліжка і підійшла до вікна, як то завжди чомусь робила, серйозно розмовляючи з чоловіком.

Вона довго дивилась на різнотонні чотирикутники спробних засівів, на широку площину лугу, закуту в темно-зелене коло соснового бору, на білу маківку болотівської церкви, що випиналася між далеких сосен, немов нагадуючи, що десь ще живуть люди і за темним лісом, і за пошматованою очеретами річкою...

Андрій Васильович не зводив з дружини очей і думав своє. Думка за думкою злітали до того місця в житті його, що відзначено словом «авеніта».

Це він вигадав таке слово, взявши латинський пень, щоб назвати чудесну траву, кілька насінин якої вісім років тому привезли Овчаренкові з далекої південної країни.

Про цю траву розповідали, що вона однаково пишно росте і по багнистих болотах, і по сипких пісках, даючи

нечувані врожаї трави й насіння. Сім років над акліматизацією рослини довели чудесні властивості її, і Андрієві Васильовичу пощастило з кількох насінин розвести її стільки, що цього року він засіяв авенітою п'ять ділянок. Він мріяв, що наступного року її вже сіятимуть кілька культурних господарств, а через десяток років вона дасть змогу господарювати на таких землях, де до цього часу не росли навіть бур'яни. Він годинами вираховував ступінь піднесення сільського господарства країни од авеніти і цілими днями ходив, напоєний радощами творчості.

Цього року, висіявши якмога більше насіння, він залишив тільки невелику кількість його в запасі, а коли запаси забрало військо коням, у Овчаренка лишилася тільки надія на врожай.

— Андрію, я нікуди без тебе не поїду, так собі й знай!

Ці слова промовила Сіма з таким притиском, що заперечення застряли в горлі, і Андрій Васильович тільки докірливо розвів руками.

— Але ж ти виїдеш тільки на два тижні раніше мене! — з одчаєм сказав він нарешті.

— Я пожду тебе ці два тижні...

— Сімо, ми ж із Сомком завжди можемо втекти!..

— Я теж можу втекти...

Андрій Васильович устав і пройшовся по кімнаті. Він прибирав спробу довести жінці потребу її від'їзду, хоч вже й не ждав успіху.

— Сімо, лишатися тут небезпечно... Бандити нахваляються на нас напасти... Болотівці їм потай співчують. Ми з Сомком маємо рушниці і можемо втекти, коли треба буде...

— Я теж маю зброю і втечу, коли треба буде.

У Сіми справді була дрібнокаліберна дробова дубельтівка, з якою вона полювала качок і валюшнів.

Останні слова Сіміні обеззброїли Андрія Васильовича, і він уже не намагався щось доводити. Він сидів тепер, дивлячись у підлогу.

«А може, й справді кинути все і тікати звідси, поки не пізно?» — промайнула в його панічна думка, але швидко її витиснула друга: але ж тоді загине авеніта, загине восьмирічна робота над нею, загине можливість втілити в життя її вирахунки, що він робив, ті вирахунки, що поїли його життя радощами і рушили його, сухотливого, у всій цій каторжній роботі...

Одна по одній проходили в його уяві вимріяні картини застелених буйним зеленим руном сипких пісків, укритих соковитою поживною травою шорстких осокових боліт, що на них досі рясно родили лише злидні та убозтво...

Ні, він не кине авеніти на поталу!

І коли певність досягла найвищого рівня, вагання починали підточувати її тоненькими струмочками, як вода підточує цукор.

«А може, то все дурниці? Хіба він, Андрій Васильович Овчаренко, користатиметься з того багатства, що дасть його авеніта країні? І яке право має він ставити під загрозу молоде Сіміне життя, що самовіддано не кидає його в небезпеці?»

І коли струмки зневіри загрожували вже завалити гору його твердості, уяву заступала інша картина...

...Вони кидають сьогодні цю дичавину і ідуть до залізниці, захопивши своє убоге манаття... Другого ж дня селяни приженуть сюди череду і вцент витолочать виплекані трави. Восьми років роботи — як не було! Вісім найкращих молодих років праці — за хвилину вагання! Геть вагання!

У кволому тілі Овчаренковому прокинулись усі сили, що тисячоліттями гнали творців і будівників на подвиг, і ті сили перемогли. Він підвів голову й подивився Сімі у вічі. Тепер в його погляді була і ніжність до самовідданої жінки, і крицева незламана непохитність мужнього солдата.

— Ну, ми ще про це поговоримо, — сказав Андрій Васильович з лагідною посмішкою, і од цієї лагідної й щирої посмішки, першої за довгий час, Сімі стало тепло

й радісно, немов вона знайшла щось рідне, давно загублене.

Сходячи вниз до лабораторії, Андрій Васильович відчув, що його душевний стан виразно відмінився. Непокій, що шарпав його місяцями, тривога, що ходила за ним, як тінь, кудись одійшли, а натомість стало усвідомлення небезпеки й урівноважена певність людини, якій нема чого вже брехати і вона може дозволити собі велику розкіш — говорити тільки правду.

З лабораторії Овчаренко пішов на дільниці оглянути авеніту. Він любовно гладив її колоски, намагаючись визначити ступінь стиглості зерна, коли почув за плечима голос Сомка:

— Що, Андрію Васильовичу, як?

— Днів з десять ще треба чекати, коли дощів не трапиться... А то й більше...

Уважно оглянувши траву, агрономи мовчки пішли до станційного дворища. Тільки в лабораторії, взявшись до роботи, Овчаренко заговорив:

— Як ви, Грицю, думаєте, вдень вони не нападуть?

— Я в тому певен... Вдень ми їх можемо пізнати, а цього вони бояться, бо невідомо, що буде завтра...

Знову замовкли. Тільки й чути було шелест паперу, що в нього закладають рослини для сушіння, та час од часу кашляв Овчаренко. Обидва упорядковували гербаріум та зразки трав, що ними закладено й столи, і полиці. Зразки стояли і просто в кутках, і на стінах, старанно примощовані дротом до картонних аркушів. Тут можна було побачити всю різноманітну безліч трав, що коло їхнього поліпшення працювала станція.

— Серафима Сергіївна одмовилася їхати сама...

— Чого?

— Каже, що без мене вона нікуди не поїде.

Ці слова Андрія Васильовича Сомко зрозумів як делікатний натяк.

— Що ж, Андрію Васильовичу, їдьте, а я залишусь тут, — сказав він просто.

— Не говоріть дурниць. Коли я поїду, то примушу й вас їхати... Бо коли б ви й залишилися, то з того ніякої

користі не було б, — станцію без мене розграбують вже не бандити, а селяни... Ви ж розумієте, що моя скромна особа є стримувальним моментом...

Овчаренко говорив це небезпідставно. Він був майже з усіма селянами добре знайомий, і тому вони не могли зважитися на відвертий розгром немилої їм станції, що займала такий хороший шмат луку. Сомкові цього не треба було й доводити, бо він добре знав, що досить поїхати звідси «начальникові», як станцію знищать серед білого дня.

— Серафима Сергіївна каже, що вона теж має зброю і може не згірш нас боротись...

— Це той дробовичок? — з посмішкою спитав Сомко.

— Атож...

В сторожкій тиші лабораторії чути було, як кожен з них глибоко зітхав, перериваючи біг своїх думок.

— А що, Андрію Васильовичу, чи не кинути нам усю цю музику, га? — викинув у словах свої сумніви Сомко і насторожено дивився на Овчаренка.

— Не можна, Грицю, — просто відказав Овчаренко. — Зберемо насіння авеніти і тоді на всі чотири вітри.

— А зберемо, слово чесне зберемо! — з молодечим захватом вигукнув Сомко, і йому стало сором за свої сумніви. Вечір потроху обволікав синьою млою нагріті червневим сонцем дерева й розповзався довгими химерними тінями, вкриваючи луки тонкою повстю туману.

З далекої Болотівки розітнувся церковний дзвін і хряскнув у болоті між комишами тисячами брязкучих відлунків.

Сомко й Овчаренко вийшли з лабораторії. Сомко обійшов увесь двір і хазяйським оком оглянув його.

Він уже два роки працює на цій станції, і вона здається йому за щось своє й рідне. Так колись він доглядав батьківського господарства, та з того часу, як помер батько, а господарство пішло димом під ворожим обстрілом, він залишився сам-один на світі, і ця станція стала йому за рідну оселю.

Напоївши Буланого, Сомко пішов до Овчаренків і застав їх за жвавою розмовою.

— Це не вигадка, Сімо, Гриць сьогодні був у Болотівці на базарі і чув, як Рябий нахвалявся... Та от і Гриць!

— Ну, а селяни що? — спитала Сіма вже Гриця.

— Селяни мовчать, але, видимо, співчують... Самі вони не підуть, а коли хто почне, ну тоді вже залюбки...

— А банда Рябого велика?

— Кажуть, чоловіка шість, не більше. Але ж на селі ніякої влади, і можна робити що завгодно...

Всі замислились і мовчали. Порушив мовчанку Сомко:

— Я оце думаю, що треба умовитись...

— Про віщо?

— Та щоб вартувати, а то ще ненароком наскочать...

По селах ще була каламутна селянська стихія, не приборкана державними нормами. Хвиля за хвилею проходили цим краєм озброєні ватаги, руйнуючи ті натяки на державну владу, що встановили, вірніше, намагалися встановити попередники. Десятки разів відбувалися зміни, і це привчило селян дивитися на всяку озброєну людину як на джерело державної влади, до того ж влади недовговічної. Село замкнуло коло своїх інтересів сільською околицею, і Болотівка, що була не гірша за інші села, мало цікавилася велетенською визвольною боротьбою, звернувши всю свою увагу на той клопоть лугу, що належав лугівничій станції. Чи буде він коли болотівським чи ні? І кому саме з того лугу наріжуть сіножать?

Знищити станцію селяни не наважались, бо там сидів «хороший чоловік» Овчаренко, а от коли б злодюжка Рябий це зробив, то вони б не заперечували...

— Ви, Грицю, ночуете сьогодні тут, а я піду вартувати... Пройти до нас з села можна тільки через Водяний Млин та стежкою вздовж дренажної канами, через Зелене болото... За тією стежкою і треба доглядати...

— Ні, сьогодні я піду. Там треба викопати секрета... Стріляти звідти не можна, щоб не догадалися і другий раз не пішли якимось іншим шляхом...

Умовились, що коли Гриць помітить кого, він негайно біжить навпростець до станції, щоб оборонятися гуртом з будинку.

— Патрони для дробовичка перезарядить на картеч, — кинув Сомко, виходячи з кімнати з рушницею під пахвою.

Андрій Васильович позамикав двері і вдвох із Сімою почав перезаряджувати патрони.

— Андрію, а може б, ми кинули все це та тікали б до міста? Га? — Сіма з надією подивилася у вічі чоловікові, — ти ж і так кашляєш, а тут ще такі турботи й небезпека...

Андрій Васильович довго мовчав, з притиском забиваючи патрони клейтухами. Тільки коли з півста їх лежали готові, він заговорив, відповідаючи настороженій Сімі.

— Втекти можна... Це зробити найлегше... Можна хоч зараз покликати Гриця й рушати. Так.

Овчаренко замовк, підійшов до дружини й обняв її за стан.

— Так. Це зробити легко. Але які наслідки такої втечі? Ми кинемо на поталу наслідки восьмирічної напруженої праці. Ми кинемо на руйнацію те, на що витрачено стільки енергії та коштів... Хай ті кошти не мої, а державні, хай моя праця оплачена тою ж таки державою, та чи виправдана вона?

На останніх словах Андрій Васильович зробив наголос.

Він тепер одійшов убік од Сіми і допитливо дивився на неї.

— Так. Моя праця не ви-прав-да-на! Бо ж не в ім'я своєї місячної платні я отут сидів, не з дрібненької пиhi називатися директором станції, а з якихось інших міркувань! Якась інша сила примушувала мене сидіти в оцьому закуткові, без культурного товариства, з сухотами без лікарської допомоги! І хто знає, може, це моя остання робота, остання можливість виправдати себе, виправдати своє життя...

Каганець почав надто смердіти, і Сіма потушила його. Схвильований голос Андрія Васильовича немов дзвінкіше лунав тепер у п'їтми, а слова падали важкими олив'яними кулями.

Знадвору зоряна ніч цїдила скупе своє світло, і жоден звук не долїтав звїдти.

— Авеніта — от моє виправдання! Це мій пашпорт сумлінного працівника! Нехай інша моя праця гине, але я нікому не віддам авеніти!

Він зайшовся довгим сухим кашлем. Це з ним бувало завжди за сильних нервових зворушень.

— Скажемо, ми втекли. І що ж? Завтра ж наші ділянки випасуть скотиною і од авеніти не лишиться й слїду, навіть кількох насїнин! А коли все вгамується, кожен може кинути мені у вічі, що я вісім років байдикував на станції й дурив суспільство своєю мітичною авенітою і, як шахрай, розтринькавши гроші, симулює пожежу, щоб замести слїди свого злочину, так і я, наперед знаючи, до чого призведе моя втеча...

Андрій Васильович знову закашлявся й довго не міг угамувати кашлю, а коли заспокоївся — сидів тихо, не ворущачись.

Між двома людьми боролися дві сили, такі різні і ворожі. Після довгої мовчанки Сіма перша порушила тишу:

— Хоч би трохи залишилося насіння... — із жалем промовила вона.

— Так. Коли б залишилися запаси насіння, — то інша справа. Я згодився б тоді кинути все...

Розмову перебив легенький стук у двері. Сіма й Андрій Васильович насторожились.

— Хто там?

— Це я, пустіть... — почувся за дверима Сомків голос. Гриць тихо прослизнув у кімнату і замкнув за собою двері.

— Ідуть... — прошепотів він.

— Багато?

— Їх п'ятеро чи шестеро... З рушницями... Ви, Андрію Васильовичу, лягайте на балконі, а я полізу на горище...

Серафимо Сергіївно, ви сюди до вікна... Стріляйте по тінях. Спочатку я спитаю, хто й чого...

Сомко поспішав. Розпорядившись, він подався в коридор, звідки по драбині можна було дістатись на горище. Його нервовість передалася й іншим, і Сомко це помітив. Вже з п'ятьми коридору він, підбадьорюючи, сказав:

— Боятись нема чого... Вони хоробрі, нападаючи на беззбройних. До опору вони не звикли...

Притишені кроки Сомкові незабаром почулися на горищі, де він приготував у гонтовому даху дірки, щоб крізь них стріляти.

Сіма поклала свою дубельтівку на лутку і, сидячи на табуретці, вдивлялась у нічну темряву. Андрій Васильович вийшов на балкон і ліг там з обрізом в руках.

Будинок причаївся й чекав ворога. Десь у траві вистукував цвіркун свою нескладну мелодію, на болоті квакали немов спросоння жаби, та час од часу з стайні чулося легеньке іржання Буланого.

Ліс навколо стояв мовчазним чорним муром і після денної спеки дихав терпкими пахощами смоли та грибною вогкістю.

З горища Сомко вдивлявся в зоряну темряву, але нічого не було видно. На землі немов хто розлив чорнило й затопив ним і кущі, і дерева, і луг навколо станції. Тільки невеличка прогалявина перед Сомковими очима, саме з того боку, звідки можна було чекати на ворога, не була затоплена чорними тінями.

Висунувши рушницю в дірку, Сомко напружено чекав. Раптом на краю освітленої галявини промайнула людська постать, а за нею ще кілька. Тіні швидко зникли в кущах, і ніщо більше не порушувало спокою.

«Певне, кущами хочуть непомітно підійти до воріт», — подумав Сомко і в цю ж мить побачив дві постаті, що вийшли з кущів коло самого двору.

— Хто йде?! — запитав Сомко, коли тіні наблизились до воріт.

Постаті зупинилися. Чути було, як клацнули затвори і хтось неохоче відповів:

— Свої...

— Стій! Стріляти буду!

У відповідь почувалася брудна лайка, і постріл розлігся тисячами лун навколо. Сумнівів більше не було: прийшов Рябий.

З Сомка був непоганий стрілець, та тут йому зрадило око. Хоч як не цілився він, та після його пострілу тіні подалися в п'їтьму кущів, видимо, без жодної шкоди.

Андрій Васильович і Сіма не стріляли. Напад був не з їхнього боку. Тільки руки міцніш притисли зброю та серця забилися швидше.

Бандити, наскочивши на опір коло воріт, ухвалили, видимо, обстріляти будинок станції з протилежного боку, бо невдовзі почувалися постріли з-за паркану, і кілька куль ударилося об стіну та дзенькнуло по залізній обшивці даху. Тепер настала черга Андрія Васильовича. Він вибрав саме те місце, відкіля одсвічувалися спалахи пострілів, і вибухнув із свого обріза. За першим пострілом його охопив захват бою, добре відомий усім, хто збройно стикався з ворогами. Він стріляв тепер, випускаючи кулю за кулею, а з горища його підтримував Сомко.

Сіма, зціпивши зуби й міцно тримаючи дубельтівку наготові, здригалася при кожному пострілі, але сама не могла стріляти, бо її вікно виходило не в бік ворога.

Через якийсь час Сомко зліз із горища й рачки підповз до Андрія Васильовича.

— Вони засіли в канаві, і наші постріли їм не шкодять... Киньте стріляти... — промовив він тихо, беручи Овчаренка за плече.

Андрій Васильович поклав розпеченого обріза на підлогу.

— А що ж робити?

— Я вийду з хати й обійду їх з тилу...

— Киньте це... Вони помітять...

— Ні чорта не помітять... Як почувете мої постріли з лісу ліворуч, стріляйте тоді он в ті кущі... Вони, певне, тікатимуть через них...

Андрій Васильович більше не заперечував. Гриць говорив так безапеляційно, що в Овчаренка не вистачало сміливості заперечувати.

Сомко рачки одповз з балкона в кімнату, бо кулі безперестанку сипалися на будинок. Напасники, видимо, мали досить набоїв.

— Серафимо Сергіївно, ви будете стріляти он по тих куцах, як почувете, що вони перейдуть із свого теперішнього місця...

Сіма тільки мовчки кивнула головою. Андрій Васильович, заклавши у свій обріз нову обойму, насторожився.

Сомко виконав свій план блискуче. Через хвилину з лісу почалася часта стрілянина.

По пострілах можна було зрозуміти, що бандити обернули огонь в ліс, але незабаром вони стріляли вже в куцах праворуч. Це покликало до роботи і Сімину дубельтівку, і Овчаренків обріз, та не надовго.

За чверть години стрілянина ущухла, і тільки десь далеко на болоті напасники висаджували в повітря постріл за пострілом, видимо, спересердя од невдачі.

Коли все ущухло, Андрій Васильович устав і підійшов до Сіми.

— Мені треба плече перев'язати... Шкрябнула гемонська куля.

Сіма занепокоєно заметушилася. В п'їтьмі вона намацала чоловікове плече, і руки її відчували липку масу.

— Тебе поранено? — з жахом спитала вона.

— Трохи... Ти не турбуйся...

Поки Сіма світила каганця та відшукувала матеріал для перев'язки, прийшов і Сомко. Він задоволено потирав руки.

— Провів аж до стежки... Одного понесли на руках. А що у вас? — запитав він Андрія Васильовича.

— Та дряпнули трохи...

Куля навиліт пробила м'яз на плечі понад дужкою, не зачепивши кістки. Сіма забинтувала плече, як уміла. Руку довелося взяти на перев'язь, бо рана давалася

взнаки. Коротка літня ніч тліла на сході рожевими вогнями, раніш ніж згоріти в сонячному полум'ї ранку.

Шмаття ранкового туману заплуталося в соснах і залягло в долині, аж поки байдуже і величне сонце до краю не висушило спопелілої ночі. День підносився над землею невмолимий, як смерть, і спроквола оглядав сліди нічного бою.

Андрія поклали спати, а Сомко й Сіма умовилися спочивати по черзі.

— Треба бути напоготові. Ми перемогли цієї ночі, але бандити так нас не кинуть...

Сховавши обріза під сорочку, Сомко пішов оглядати двір. Його підозріння, що бандити лежали в канаві, справдилися — трава була зім'ята і накидано багато вистріляних гільз. Тут же на траві Сомко помітив і велику пляму згуслої крові.

Повернувшись з обходу, Сомко сказав Сімі:

— Ви лягайте відпочиньте, а я обкладу балкона цеглою... Балкон — то наша найвигідніша позиція...

Впоравшись, він збудив Сіму.

— Я піду на село. Набоїв у нас залишилося мало... Треба дістати... — сказав Сомко.

Набоїв справді залишилося небагато. Дістати їх можна було тільки вимінявши на борошно.

— Десять фунтів залишу, а на остачу виміняю з сотню, а може, й дві патронів...

— Гарзд, — згодилася Сіма, — аби Андрієві вистачило хліба, а ми якось обійдемося...

Сомко на знак згоди кивнув головою й подався вниз.

Сіма залишилася одна коло пораненого чоловіка, що стогнав і метався у сні. Хвилини потяглися довгі й томливі.

Вона то вставала, щоб перевірити засув дверей, то виглядала у відчинене вікно на безлюдну пустелю луку й лісу, і коли їй ввижалося, що хтось там порушує безлюддя, Сіма хапалася за рушницю і хвилинами, не рухаючись, притаївши дихання, вдивлялася в підозріле місце.

«Що буде з її чоловіком і що станеться з нею?» — турбувала її думка, і те, на що пристала вона розумом за доказами Андрієвими, виходило од неї, відтиснуте чуттям.

Що з того, що Андрій виправдає своє життя ціною цього ж життя? Яка радість йому і їй од того виправдання?

Ні, вона буде домагатися, щоб вони негайно їхали звідси, тим більше що Андрієві потрібна лікарська допомога. Його ж бо ніхто тепер не насмілиться обвинувачувати в тому, що він не захотів захистити діло своїх рук, бо збанкрутував...

Андрій Васильович нарешті заспокоївся. Його змарніле обличчя вкрилося довчасними зморшками, і Сіма тільки тепер помітила буйну сивину, що заплуталася йому в волоссі.

Ні, негайно звідси, будь-що-будь! Вона вимагатиме, і він не посміє в такому стані одмовитись!

Годин через дві Сомко повернувся з патронами. Він весело ввійшов у кімнату, але, побачивши Сіму в слюзах, осікся.

— Грицю, хоч ви умовте його їхати! Тут же й лікаря немає поблизу! — благально звернулася вона до Сомка.

Андрій Васильович прокинувся. Ні на які умовляння він не приставав. Він казав, що його від'їзд буде причиною загибелі станції й авеніти. Довелось залишити розмову, бо вона нервувала Андрія Васильовича, а йому й без того було дуже погано.

Сомко дізнався на селі, що вночі повернулися хлопці Рябого з нальоту, але нічого не розповідають. Рябий лежить у хаті і нікуди не виходить, кажуть, що його поранено в ногу.

— Може, тепер на якийсь час дадуть спокій...

— А що чувати з політики? — поцікавилася Сіма.

— Чорт його розбере! — махнув безнадійно рукою Сомко. — Одні кажуть, що більшовики Варшаву забрали, а другі, що Петлюра в Києві. В Заболотівських лісах отаборився Орлик і нікого не пропускає в наші краї...

Тепер увесь тягар вартування падав на Сомка й Сіму.

Андрій Васильович не вставав з ліжка. На третій день йому ніби покращало і він спробував ходити, та відкрилася рана й довелося знову лягати. Сіма змарніла й ходила засмучена. Тільки Сомко був, як і завжди, бадьорий. Він і вартував ночами, і провадив записи спостережень на дослідних ділянцях, і навіть просапав ті з них, що дуже вже заростали бур'яном.

Авеніта потроху дозрівала. Сухі дні сприяли цьому, і в Сомка родилася була надія, що за якийсь тиждень вони можуть зібрати насіння. Та ту надію вщент зруйнував дощ.

— Ну, що там? — питав Андрій Васильович. Йому стало легше, але плече боліло, і Сіма не дозволяла йому вставати з ліжка.

— Все гаразд, от тільки коли б не дощ... Хай йому всячина! — Сомко незадоволено махнув рукою.

— А чого це ти, Сімо, така бліда? — питав Андрій Васильович дружину.

— Нерви все... — відповідала Сіма, криючи од чоловіка, що вони з Сомком от уже три дні як не їдять хліба, зберігаючи хорому. Їхнім заживком тепер була картопля, посолена селітрою. Добре, що хоч селітра залишилася між інших мінеральних добрив у станційній коморі.

Дощ лив два дні, і тільки на третій день проглянуло сонце і звеселило всіх. Сіма ходила радісна, як несподівано обдарована дитина, її радувало і сонце, і чоловік, що вже проходив по кімнаті. Загроза ускладнень минула, і рана загоювалась.

Сомко знову навідався в село до знайомого селянина і, повернувшись, розповідав:

— Рябий нахваляється. «Я, — каже, — їм покажу стріляти... Не мають, каже, права в чоловіка стріляти...» Треба стерегтися...

Сомко щоночі ходив стерегти перехід через болото і повертався лише ранком, щоб упоратись із господарством та відпочинути.

— Андрію, ми сьогодні будемо обідати без хліба, — винувато сказала Сіма.

— Ну то що ж? Поїмо й картоплі, — спокійно відповів чоловік і допитливо подивився на дружину.

— А ти давно хліба не їла?

— Ні, як же ж... — несміливо одказала Сіма і зникла.

Вже з цього Андрій Васильович зрозумів, що останнім часом годували хлібом тільки його. Недарма ж Сіма зробилася така прозора, а Сомко висох, як тараня, за останні два тижні.

«Для власної пихи жертвуєш людьми! — докоряв себе Андрій Васильович. — Ціною чужого життя виправдуєш себе і свою роботу...»

Хвиля сумнівів і вагання накопилася на нього знову й загрожувала перемогти його твердість.

«Чи не кинути все й тікати з цього жахливого місця?» — думав він і, коли Сіми не було, потихеньку зіштовпував вниз і почвалав до дільниць.

Лугові дільниці вилискували під сонцем і радували батьківські очі Андрія Васильовича. От він нахилився над колосками авеніти і помацав їх здоровою рукою. В колосках відчулося зерно, і хвиля вагання розбилася об гранітну твердість Андрія Васильовича остаточно й назавжди.

Зірвавши колосок авеніти, він пішов до будинку і коло сходів зустрів Сіму. Вона допомгла чоловікові зійти нагору і в кімнаті довго любовно розглядала колосок. Потім вона допитливо подивилася у вічі чоловікові, і Андрій Васильович зрозумів це німе запитання.

— Якщо буде добра година, то позавтра можна буде зібрати насіння...

Сіма пожвавішала. Два дні — і мукам їхнім край!

Та надвечір розгулявся вітер і нагнав чорні дощові хмари, засмутивши всіх на станції. Сонце зайшло, і все навколо потонуло в бурявій темряві. Ліс загудів тисячами голосів, немов сили первісного хаосу намагалися розшматувати землю.

Сомко, впоравшись по господарству, прийшов нагору, і троє людей сиділи коло каганця й мовчки прислухалися до голосу бурі.

— Ну, я пішов, — устав Сомко і накинув рушницю на плече.

— Ви б посиділи вдома, хто в таку годину наслідитесь прийти сюди? — сказала Сіма.

— Саме в таку годину найзручніше напасти.

Сомко вийшов у п'ятому до свого «секрету».

— Дощу не буде... Вітер розгонить хмари... — немов сам до себе промовив Андрій Васильович.

— Ми негайно ж поїдемо, як тільки зберемо насіння? Так же ж? — спитала Сіма. Їй хотілося ще раз почути підтвердження цього. Чоловік мотнув головою на знак згоди.

Поповзли довгі, мовчазні хвилини очікування невідомого. Надворі, не вгаваючи, лютувала буря, і під шум її Сіма, мрійливими очима дивлячись на світло каганця, тихо говорила.

— ...Мені здається ось тепер, ніби ми пливемо на кораблі, що втратив керму і вітрила... Нас кидає з хвилі на хвилю буряне море, а ми, не маючи змоги керувати кораблем, покладаємось на випадок... На щ а с л и в и й випадок... А щасливих випадків так мало! — з жалем у голосі докінчила свою думку Сіма.

— Це не так, ми активно захищаємось, — відказав суворо Андрій Васильович, — а це значить, що ми не живемо надією на щасливий випадок. Для нас тепер може бути тільки одна надія — на власні сили. То тільки безвольні, слабодухі люди надіються на якийсь од них не залежний щасливий випадок!

Сіма винувато спустила очі. Тільки тепер, перед лицем смертельної небезпеки, вона впізнала справжнього Андрія, що крився од її очей і за пристойною зовнішністю, і за званням директора лугівничої станції.

Тільки тепер вона збагнула ту силу, що закладено в сухотні груди її чоловіка і якій вона, Сіма, не знаходила назви.

Раптом шум бурі перетявся якимось заглушеним вибухом, немов упало дерево, з тріском ламаючи сусідні дерева. Сіма й Андрій Васильович насторожилися.

За першим вибухом розітнулося ще кілька, і буря пошматувала їх на клапті. Сіма потушила каганця.

— Сідай коло вікна з моєю рушницею, а я з обрізом ляжу на балконі, — сказала вона.

— Кинь, я сам...

— Тобі не можна лягати, рана може відкритися знову!

В Сіминому голосі забриніли нотки наказу, і вона мовчки пішла з обрізом на балкон. Вітер рвав їй волосся і свистів у вухах. Сіма прислухалася.

Постріли потроху глухли в далині й незабаром зовсім затихли, чи то покриті шумом вітру, чи то справді там перестали стріляти.

Вона зайшла в кімнату й сіла коло столу, не кидаючи обріза.

— Що це таке? Чи Гриць почав стрілянину, чи то десь у другому місці стріляли?

— Я й сам не розберу. Буря так скажено шумить...

У цей час у двері постукав Сомко. Він зустрів бандитів на переході стріляниною, і вони повернули назад.

— Стріляли, сволочі, в мене, та я в окопі, мене не дістанеш! — усміхнувся Гриць, так ніби мова мовилася про якийсь безневинний жарт.

Наступний день хоч і був вітряний, та передбачення Андрія Васильовича справдилося — дощу не було. Овчаренко ходив веселий, повсякчас визираючи у вікно. Він майже зовсім вичунав, і тільки рука на перев'язі нагадувала про рану. За обідом Сомко казав:

— Вітер прискорить визрівання насіння, особливо коли сонце не зрадить.

— Так, сонце хороше, — промовила Сіма і, підійшовши до вікна, вигукнула не своїм голосом: — Пожежа!

Андрій Васильович і Сомко підхопилися з місць і кинулися до вікна.

— Горить стайня!

В нестямі Сомко вибіг на балкон, і в цей момент кілька пострілів прогрімів з-за стайні. Кулі завищали, ударившись об цеглу, якою було обкладено балкон.

— Лягайте! — вигукнув Андрій Васильович, а Сіма, зрозумівши, в чому справа, кинулася замикати двері.

На щастя, полум'я пожежі не загрожувало будинкові. Він був убік.

Напасники, видимо, хотіли викликати мешканців станції на подвір'я, щоб там їх перестріляти, та не втрималися — почали стрілянину зарано.

Балкон обернувся тепер на справжню фортецю. Андрій Васильович, орудуючи одною рукою, мусив стріляти з затримкою, Сомко стріляв з вибором, економлячи набої, а Сіма з жалем дивилася на свою дубельтівку — всі патрони були вистріляні.

Напасники залягли в канаві, але вона, видимо, мало крила їх, і вони по одному почали перебігати в кущі. Незабаром ворожі постріли замовкли. Сомко поліз на горище і повідомив, що четверо з рушницями подалися к селу через болото.

— А Буланій спокійнісінько собі пасеться в купцах! — весело додав Гриць.

Та радість нової перемоги затьмарила тим, що рана Андрія Васильовича од напруження знову відкрилася, аж одежа просякла кров'ю. Довелося покласти його в ліжку.

Держачи рушницю напоготові, Сомко вийшов на двір, наказавши Сімі стежити з балкона, чи нема кого в лісі.

Стайня догорала, і гасити її не було рації. Сомко пройшов до канави, звідки стріляли напасники, і раптом зупинився як вкопаний: в канаві лежав чоловік, розкинувши руки, а замість голови була жахлива кривава маса.

Перша думка Сомкова була — повернутися до будинку і розповісти про це Сімі, але зараз же він передумав.

Це може налякати жінку і схвилювати Овчаренка, і без того хорого. Треба непомітно прикопати труп, але як взяти лопату, коли Сіма може його побачити з балкона і зацікавитись, що він там робить?

Ні, він не буде прикопувати забитого. Все одно треба з станції негайно тікати. Нема сумніву, що бандити використають убивство одного з своїх товаришів як засіб

підбурити селян, і можна в скорому часі сподіватись розгрому.

Це може статися не пізніше вечора, а тому треба поспішати.

Сомко повернувся до будинку і зайшов до Овчаренків. Андрій Васильович спав, а Сіма стояла на балконі.

— Серафимо Сергіївно, — почав Гриць, насупивши брови, що означало особливо серйозні наміри Сомкові, — нам якнайшвидше треба виїхати звідси. Що швидше, то краще. Залишатися тут далі ніяк не можна.

— Що це з вами? — здивовано спитала Сіма.

— Зо мною нічого особливого, але я переконаний, що наша станція не пізніше цього вечора стане руїною. Коли ми залишимося тут, то обернемося на трупи.

В голосі Сомковому було стільки твердості і переконаності, що Сіма не стала далі розпитувати, бо Гриць іще додав:

— Зараз я вам нічого не пояснюватиму. Розкажу, коли виїдемо звідси.

— А чи ж погодиться Андрій Васильович?

— Мусить погодитись. Авеніта дозріла, і ми можемо з собою захопити чувалів зо два колосків.

Діставши серпа, Сомко пішов до дільниць. Він швидко зрізав колоски авеніти, складаючи їх у мішки. Вони визріли, але молотити їх ще було зарано.

— Ну, авеніта вже тут, — сказав Сомко, скидаючи з плечей чували з колосками. — Ми можемо рушати, і що швидше, то краще.

Андрій заворушився на ліжку, і Сіма кинулася до нього.

— Андрію, нам негайно треба звідси тікати!

Андрій Васильович, нічого не розуміючи, дивився то на Сіму, то на Сомка.

— Так, негайно, — ствердив Сомко тоном людини, яка знає, що робить, — зараз же треба збиратись у дорогу.

— Як то так у дорогу? А авеніта? — аж підскочив на ліжку Овчаренко.

— Авеніта — он, в тих чувалах. Ми заберемо її в колосках.

— Та чого ж так швидко? Адже ж її треба обмолотити?

— Їхати треба негайно, через дві години буде пізно.

Тон і поводження Сомкове були незвичні і для Сіми, і для Андрія Васильовича. Він, видимо, ухвалив бути на цей час за диктатора і примусити цих нерішучих людей виконувати його волю.

— Беріть найпотрібніше. Буланого ми навантажимо мішками авеніти, в кульбаку сяде Андрій Васильович. Ми з вами підемо пішки, — звернувся він до Сіми, не дивлячись на неї. Йому, видимо, самому було ніяково командувати цими людьми, яких він звик поважати.

Збирались недовго. Найпотрібніші речі склали в мішки, і Сомко приладив їх разом з мішками авеніти до кульбаки.

Доводилося використовувати коня як вантажну тварину, бо єдиний віз згорів у стайні.

З великими труднощами посадили Андрія Васильовича на коня, і хоч як боліло йому плече при цій операції, та він мужньо терпів біль і мовчав.

Перед тим, як рушити з двору, Сомко не втерпів і побіг на горище. Йому спало на думку, чи не даремно він «зчинив гарячку».

Сонце стояло вже низько на заході і кидало косе проміння і на луг, і на ліс. Далечінь заволокалася млою, поки що ледве помітною, та Гриць не зважав на красу пейзажу. Його цікавило те місце, де був перехід од Болотівки на цей бік. Там помітна була якась метушня, але розібрати, що саме там робилось, — не можна було.

«А може, то збираються до нас іти?» — подумав Сомко і похапцем зійшов наниз.

— Ну, рушаймо! — сказав він, і всі троє востаннє подивилися на будинок і дворище.

Сомко повів подорожніх не широким шляхом, а якимись, йому тільки відомими, мисливськими стежками. Так їхати, на його думку, було найбезпечніше.

На лісовій стежці віяло вже нічною прохолодою і вогкими випарами землі. Останні сонячні промені золотили верховіття сосен і стікали бурштиновою смолою по їхній корі.

Прозорі присмерки потроху затьмарювалися, і тепла ніч тихо нахилилася над землею.

Аж тепер, коли подорожні од'їхали од станції верстов за чотири, Сомко насмілився розповісти правду.

— Ви як гадаєте, селяни не скористаються з бандитової смерті, як з причіпки, щоб розгромити станцію? Та й бандити не одмовляться од демагогії з цієї нагоди...

Сіма мовчки ступала поруч коня, підтримуючи чоловіка. Рана його знову відкрилася, і кров просякала крізь пов'язку. Гриць вів коня, вибираючи найзручнішу стежку.

— Грицю, чи не зупинитися нам тут де-небудь у лісі? Андрієві дуже погано...

Андрій Васильович справді ледве сидів на коні од надмірного виснаження. Втрата крові давалася взнаки.

— Ви постійте тут, а я пошукаю зручного місця в хащах...

Гриць подався в лісову темряву, а Сіма залишилася коло чоловіка, що безсило зліг на шию Буланому й стогнав, не можучи стриматися. Його почала трясти пропасниця, і жінка затурбувалася.

— Тобі холодно?

— Мене морозить... У мене весь бік мокрий від крові...

— Нічого, нічого, от доїдемо до залізниці... Там лікар, — Сіма сказала силувано ці бадьорі слова і не могла витримати далі. Виснаження та надмірне нервове напруження підірвали їй сили. Вона притулилася до Андрієвого коліна й заплакала.

— Не плач... Якось-то обійдеться... — втішав Андрій Васильович і сам не вірив, що все це може обійтися для нього «якось-то».

Сомко незабаром виринув з куців і, взявши коня за ловоди, коротко сказав:

— Рушаймо.

В лісовій гущавині, на килимі з соснових шпильок, Сомко улаштував ліжко хорому, обережно знявши його з коня, поклав на мішки з майном та авенітою.

Андрій Васильович скоро заснув, але спав неспокійно. Він шарпався так, що його доводилося держати, вигукував загрозливі слова, згадував авеніту і, нарешті, безгучно заплакав.

Сіма сиділа коло чоловіка мовчки. Вона втратила здатність думати, і якась незнайома їй отупілість охопила всю її істоту. Гриць пішов шукати води, і десь в кущах чути було тріск сухих гілок під його ногами. Легенький вітер пролітав між деревами, змітаючи шелестливий сосновий шум, та час од часу чулося іржання Буланого, що пасся в кущах.

Між вітами дерев видно було клапоть зоряного неба, і Сімі здалося, що сидить вона в глибокому колодязі, з якого немає виходу...

— Серафимо Сергіївно! — почула вона раптом Сомків голос поблизу і стрепенулася, — подивіться-но в той бік!

Сіма підвела голову. Над лісом, з того боку, де залишалася лугівнича станція, палахкотіла багряна заграва.

— Горить наша станція, — впевнено сказав Сомко.

Вона мовчки дивилася в той бік, аж поки криваві розводи на небі не почали пригасати і ранок остаточно не стер їх своїм світлом.

— Грицю, — сказала Сіма, благаючи, — Грицю, що ж робити будемо?

Сомко спочутливо подивився на неї. Потім він перевів свій погляд на воскове обличчя Андрія Васильовича. Той спав тепер спокійно і більше нагадував виснажений довгою і тяжкою хворобою труп, аніж живу людину.

— Везти його далі не можна. До станції шляху в двадцять верстов не вбереш. — Гриць тяжко замислився. Сіма з затаєною надією дивилася на нього, сподіваючись, що він придумає вихід. Сама вона вже втратила здатність логічно мислити.

— Тільки одно й можна зробити, — одвести Андрія Васильовича до лісника Хведота...

— А його там не шукатимуть?..

— Не знаю. До сторожки Хведотової верстов зо дві звідси... От вам обріз і патрони, а я поїду до Хведота...

— А як хто наскочить?

— Одстрілюйтеся, поки буде змога, я негайно ж повернуся назад...

Сомко піймав Буланого і окульбачив його. Незабаром тупіт копит затих у лісі.

Сіма все дивилася туди, куди помчав Сомко. Ранок розігнав уже нічну темряву, але сонце ще не сходило. Сіма сіла коло Андрія.

Він помре, в цьому нема сумніву у Сіми, але що робитиме вона, така безсила зараз і до краю виснажена? Вона погладила бліде чоло чоловікове і пильно вдивлялася в його лице, таке змінене тепер і схудле. Андрій Васильович спав спокійно, але мертовна блідість вкривала його. Раптом рука Сіміна затремтіла і з очей одна по одній покотилися сльози. Вона одсунулася од Андрія, щоб не турбувати його, і безгучно виплакувала свої чорні жалі, що запеклися в її серці шкарубкою жужелицею...

Непомітно для себе вона прихилилася головою до мішка з авенітою й заснула кам'яним сном.

Розбудила її тиха розмова поруч. В нестямі вона зірвалася на ноги й озирнулася, шукаючи обріза.

— Що з вами, Серафимо Сергіївно? — спитав її знайомий голос, і вона отямилася. Сомко сидів спокійно поруч Андрія Васильовича і поїв його молоком із пляшки. Пити було незручно, але Овчаренко жадібно припав до пляшки, час од часу одриваючись, щоб вкусити з Сомкових рук хліба.

— Я вже з півгодини як повернувся. От бачите, який молодець Андрій Васильович!

Андрій Васильович справді був кращий, ніж напередодні. Він виспався і тепер, напившись молока, задрімав.

— Де це ви взяли?

— Та все ж Хведот. Об обіді він з возом буде тут.

Поглянувши на чоловіка й переконавшись, що той заснув, Сіма пошепки спитала:

— Ну, як станція?

— Спалили... Звечора до Хведота прибігали, питали про нас...

Андрій Васильович заворушився на своєму ліжку, і Сіма кинулася до нього.

— Лежи спокійно...

— Це... авеніта... тут? — ледве чутно спитав Овчаренко, поклавши безсилу руку на мішок.

— Так, авеніта... Спи...

— Розкладіть... хай просохне... А то щоб... не зогрілася...

Сонце підбивалося все вище й вище, як непереможний прапор творчого життя, і поїло будівничим пафосом все суще на землі.

Творчі сили справляли свій буйний похід, і день радісною птицею махав живущими крилами...

ПОЗОЛОЧЕНЕ ОЛИВО

Третій день він топче виткі дороги Волині, а спереду ще багато днів, насичених тисячами несподіванок і прикростей...

Він ступає майже машинально, з тою тупою утомою, що відчувається після неважкої, але довгої і нецікавої роботи.

Мляво й монотонно ноги одбивають кроки, а очі, стомлені змінами одноманітних пейзажів, тупо дивляться в землю.

Тільки перший день був приємний і вплинув на нього, як свіжа вода в спеку. Того дня вийшов він потай удосвіта з напівтемного міського заулка в поле і радісно вдихав приморозки дубового гаю та розлогих ланів, шорстких і сірих, як сирове небілене полотно.

Перший день був такий бадьорий, що не вірилося в труднощі довгої та небезпечної подорожі, і ноги пружинясто, по-молодечому вимірювали перші десятки верстов.

З туго набитою торбою за плечима, з полегкістю на душі та «фальшивкою» в кишені покинув він місто, затуркане політичними інтригами, спекуляціями та міщанською метушнею. Того свіжого ранку він почував себе так, ніби вискочив з багна на чисту воду, і густе морозне повітря вабило його похлюпостатись, як колись, у дитинстві, у водах рідної Кубані...

Щодо того, що той бруд ще вчора густо налипав на нього, — зараз він має намір за всяку ціну обмити його...

Свіжі струмки повітря заспокоювали нерви, думки набирали розважливо-епічного ритму.

Одягом подорожній нагадував демобілізованого дбайливого солдата, що за час служби придбав собі і шинелю,

і добрі чоботи. Полотняна торба випиналася сірою опукою за плечима, а в руках — свіжовирізаний кий, що міг правити за серйозну зброю, хоч і був він на вигляд мирний і невразливий.

І вигляд подорожнього, і його тридцятилітній вік, і звичайне собі обличчя з руденькими, немов кусаними вусами, і навіть торба за плечима, — все відповідало соціальному станові особи, про яку «фальшивка» запевняла всією силою підробленої печатки і підписів, що: «Громадянин Сергій Максимович Чаленко є справді учитель Матяшанської сільської школи, відпущений...» і таке інше, що звичайно пишеться у довідках.

На початку подорожі легковажні думки кружляли веселими безтурботними ластівками, і супроводив їх бадьорий цокіт консервної бляшанки об виделку в торбі. Потроху ластівки обернулися на горобців у Росени, — вони то сідали, то раптом пурхали, щоб знову десь сісти, а виделка, обгорнута в рушника, вже не стукала об консервну бляшанку.

Осінні дні потроху клякли під подувами північного вітру, потім взяли душ шелесливих осінніх дощів і, на решті, задубіли під скляною ожеледдю.

На дорозі було сковзко, і довелося зійти на поле та слухати одноманітний хрускіт замерзлої стерні під ногами.

Та природа була прихильна до подорожнього. Об обіді подув вітер із заходу, і ожеледь од відлиги почала зникати. Подорожній знов зійшов на висипану жорствою дорогою і зняв кашкета, щоб остудити спітнілу голову. До високого білого лоба йому прилипло русяве волосся, а очі стомлено дивилися з-під важких виступів брівних дуг.

За увесь час подорожі йому траплялося дві чи три зустрічі. Їхали приневолені військовою силою селянські підводи, везучи під доглядом озброєних людей військовий вантаж. Часи були тривожні, і з доброї волі мало хто наважувався виїздити в дорогу. Тому зараз, коли подорожній, озирнувшись, побачив фаетона, що безшумно котився в далині шляху, йому спало на думку сховатись,

щоб не натрапити на якусь неприємну несподіванку. Та навколо була гола рівнина, і Чаленко, напустивши на себе байдужності, зійшов на обніжок.

Незабаром екіпаж наздогнав подорожнього, і елегантно зодягнений військовий з ознаками армії УНР підозріло оглянув людину на шляху.

— Далеко йдете, добродію? — спитав він, наказавши візникові зупинитися.

Подорожній теж зупинився і відповів:

— До Житомира...

— А хто ви такий будете?

Запитання було природне на ті часи і не здивувало Чаленка.

— Учитель з Матяшів, з відпустки повертаюся...

— Це, здається, під Житомиром таке село?

— Так, трохи вбік...

Старшина посвистав і з жалем подивився на вчителя.

— Ого! Натьопаетесь ще! — а потім, подумавши, додав: — Сідайте до мене, верстов тридцять підвезу.

Такого повороту справи Чаленко не сподівався. Хоч перспектива їхати, а не йти, була приваблива, та вона з деяких причин не радувала його.

Не мовчати ж увесь час, їдучи в екіпажі, а в розмові, гляди, щось і виляпаєш. Але й відмовитись їхати з старшиною не можна було, не викликавши підозріль.

Подякувавши, Чаленко поліз до екіпажа, з приємністю скинув торбу і випростав плечі. Сидіти було і м'яко, і зручно.

Коні бігли легко, і екіпаж гойдався на пружинястих ресорах. Тепер у Чаленка знов прокинувся інтерес до пейзажів, але вже смеркалося, і синя імла завішувала далі.

— Ви звідки ж ідете? — спитав невдовзі старшина.

— З Сухарівки... У тестя гостював...

— Що там, і досі Чабрай отаманствує?

Чаленко чув про Чабрая, але напевне не знав, чи поширюється вплив його на Сухарівку, проте підтакнув.

— А що там говорять про нас?

Раніш ніж відповісти на це запитання, Чаленко подумав і одразу ж ухвалив, говорячи про політику, додержувати обивательського тону. Адже ж він учитель, не гаразд мудрий у політиці, сільський учитель, якому не личить на ній добре розумітись...

— Та що ж? Селяни, знаєте, темні, що вони можуть говорити путнього? Хіба вони розуміють, що будувати треба всім і на власні кошти?.. Реквізиціями незадоволені...

— Ну, а про Петлюру що говорять?

— Що ж, Петлюру дуже люблять...

Старшина весело засміявся.

— А в вас, у Сухарівці, не говорять, що, мовляв, Петлюра нічого собі чоловік, а от жінка його, Директорія, дуже буржуазна?

— Ні, не чув такого, — усміхаючись, відказав Чаленко.

Старшина засвистав веселого марша, а потім вийняв цигарницю і запропонував своєму супутникові цигарку. Він, видимо, вирішив, що учитель — людина нецікава, а тому далі говорив неохоче.

Чаленко довго думав, як його зручніше спитати старшину, відкіля він їде, і нарешті наважився:

— А ви, пане старшино, здалеку їдете?

Старшина посунувся ближче до Чаленка і напівжартливим, напівсерйозним тоном спитав:

— А вам яке діло? Навіщо вам знати, відкіля я їду?

Чаленко оторопів. «Нарвався, била б тебе лиха година!» Але треба грати роль, бо в голосі старшини чулися загрозливі нотки.

— Та я так просто спитав... З цікавості.

Старшина випустив довгу ниточку диму і роблено суворим тоном проказав:

— Другий раз не питаєте, бо можу я виказати державну таємницю, що їду з Кам'янця одвідати свою разпереполупрекрасну попадю!

Веселий сміх бризнув з його обличчя, і в Чаленка одлягло од душі. Цей чорновусий вродливий старшина вмiє так жартувати, трясця йому!

— А як там, у Кам'янці? Кажуть, Денікін наступає з одного боку, а з другого — більшовики?

— Наступають... — обличчя старшини зробилося серйозним, — певно, ви вже коло Житомира «товаришів» зустрінете. Одно слово, справи «швах верден», як у нас у гімназії говорили...

Старшина знову засвистав і одвернувся вбік.

— Ну, вже й «товариші»! Адже ж он пішли, кажуть, отамани з військом проти більшовиків на Житомир.

— Отамани? — він пильно подивився на свого супутника підозрілим поглядом і раптом спитав: — А відкіля ви знаєте, що військо пішло на Житомир?

Чаленко зрозумів, що ляпнув дурницю. Треба було викручуватись.

— Та це дорогою підводчики, повертаючись із Житомира, казали...

Відповідь правдоподібністю своєю ніби заспокоїла старшину.

— Ага, а то мене здивувала, одверто кажучи, така освідомленість.

Він ще посвистав і зажурено промовив:

— Хіба можна поклатися на військо, коли в державі ладу немає? — старшина махнув безнадійно рукою і плюнув на дорогу. — Ну, що б ви думали? Чотири дні тому невідомо куди зник Лапський, і досі не знайдуть!..

Чаленко допитливо поглянув на старшину, і в погляді його промайнула чорна тривога.

— Як то так зник? Що ж, він охорони не мав, чи що? — спитав Чаленко.

— В тім-то й справа, що навіть не знають, чи він утік куди, чи його забито!.. — старшина саркастично усміхнувся. — Правдоподібно, що втік, побоявся більшовиків... Це ж, можна сказати, генерал утік! Що ж говорити про інших? С-с-с-волота!

Старшина смачно сплюнув і замовк.

«Навіть сліду не знайшли. Гаразд...» — подумав Чаленко й усміхнувся собі в ус.

Коні пішли вгору, і екіпаж м'яко гойдався з боку на бік, навіваючи сон на стомлені голови подорожніх.

Старшина куняв. Од коней ішла пара; пара лягала на землю і змішувалася з димчастою водою присмерків. Солдати на передку запалили цигарки і тихо розмовляли.

— Здається, знову задощить, — промовив один, стежачи за парою.

— Та дуже вже зарано мороз ударив, щоб хлібам не зашкодив, — промовив другий, з рушницею.

— Коням важко, а тут ще підвозити беремось, — тихо відказав візник.

— Нічого, якось доберемось до Паленого, а там видно буде...

Солдати на передку замовкли. Екіпаж виїхав на рівне, і коні жваво побігли.

Старшина підвів голову і в присмерках оглядав місцевість. Чаленко теж прокинувся. Йому захотілось злізти з цього екіпажа і йти пішки, бо якась тривога почала непокоїти його. Він скоса подивився на старшину, потім витяг годинника. Було вже нерано, і повітря над полями гусло осіннім смерком.

— Треба, певно, вже думати й про ночівлю, — сказав Чаленко, немов ненавмисне.

— Ночувати будемо в Мар'янцях... Там на мене очікують, — відповів старшина.

— Та на вас то очікують, а от на мене, мабуть, що ні! — сміючись відказав Чаленко.

Старшина спідлоба подивився на супутника — нічого не відповів і одвернувся.

«Що це може означати? Коли ти не хочеш, щоб я далі їхав, — скажи», — думав Чаленко.

Потім він уважно перевіряв усі свої вчинки отут, в екіпажі, і дійшов висновку, що не міг викликати будь-яких підозрінь з боку старшини.

«А проте чорт його знає! Може, щось і ляпнув не до речі? Може, поведився не так, як належить учителеві?» В усякому разі, поведінка старшини йому не подобалася.

— А скажіть, скільки од Кам'янця до Житомира верстов? Може, знаєте?

— Зараз точно не пригадаю, але здається, що триста...

— А точно не знаєте?

— Ні, не знаю, — знизав плечима Чаленко.

Розмова знову увірвалася, але ненадовго. Видимо, настрій старшини покращав, і він заговорив веселіше.

— А мене одно тільки й тішить... Подивлюсь на всю цю ерунду, що твориться навколо, — застрелився б, а окинеш оком нашу культуру — і легше на душі стає... Не велике воно, а яка сила відчувається! Дай до нього школи, університети, академію — і ми так двинемо, так двинемо, що й ну!

Чаленко помітив, що добре прихована спостережливість таїться за байдужим поглядом старшини і щось театральню роблене звучить у його пафосі, коли він говорить про культуру. А можливо, це од того, що розмову старшина почав так раптово-несподівано?

— Ви, між іншим, читали останню книжку поета М.?

— Читав, — не встигнувши зібратися з обережністю, сказав Чаленко і через мить додав: — Попович у Сухарівку привіз із Кам'янця...

Старшина ще пильніше подивився на Чаленка і замовк, так ніби одержав вичерпну відповідь на всі свої запитання. Тільки хвилину через п'ять, засунувши руки глибоко в кишені, він з іронічною посмішкою повернувся до Чаленка.

— Ну, навіщо вам було додавати про те, де ви взяли книжку? Коли вже лягнули, що читали, так треба було мовчати, доки я не спитаю. А то, виходить, стилю не додержали!.. — Він засміявся, як, певне, сміється, по своєму, по-котячому, кішка, піймавши мишу. Чаленко, ніби не розуміючи його слів, підняв здивовано брови. На обличчі йому можна було помітити зле приховане замішання, але згуслі вечірні присмерки крили те замішання од старшини.

Чаленко ухвалив до кінця вдавати здивованого незрозумілими словами наївного провінціала.

— Як то стилю не додержав?

— А так-таки й не додержали... Але що про це говорити!.. — байдуже махнув рукою старшина.

Чаленко знизав плечима. Він добре розумів усі заїзди старшини — це були звичайні способи слідчих і шпиків усіх часів і народів. Він був тепер свято переконаний, що старшина не вірить у його «учительство», і, почувавши себе викритим, вирішив твердо додержувати своєї «фальшивки».

Над полями вже смеркалось. З заходу посунули важкі чорні хмари і повійнув вітер.

— Е-ге-ге! Кузьмо, а чи не доведеться нам заночувати на Вовчих хуторах? — звернувся старшина до візника.

— Та, мабуть, що так... Коні вже пристали...

— Ну, то поганяй до Вовчих...

Коні, немов відчуваючи незабаром спочинок, побігли швидше, а хмари ззаду насувалися й насувалися. Вітер щодалі дужчав, і довелося натягти міцніш кашкета, щоб не занесло в темні поля.

— Пане старшино, останні ваші слова просто збили мене з пантелику... Я не розумію, до чого вони? — тоном без краю наївної людини спитав Чаленко.

— Киньмо цю балачку... — Старшина нахилився до вуха подорожнього і пошепки сказав: — Знаєте, коли б ви були навіть більшовицьким агітатором, я б оце тепер вам нічого поганого не зробив і навіть не забажав би зробити... Гру програно...

Чаленко в темряві прикусив губу і мовчав.

Почав накрапати дощ, і довелося нап'ясти верха в екіпажі. Тепер уже нічого не було видно, і Чаленко радів, що хоч за своїми жестами не треба стежити.

Невдовзі осторонь від шляху зажевріло кілька вогників, і старшина висунувся з-під халабуди:

— То, певне, Вовчі?

— Вовчі, пане поручнику! — відповів голос із передка.

— Ну, то піджени коней, набридло волоктися...

Коли вже екіпаж гоїдало на нерівній греблі перед селом, поручник, немов згадавши попередню розмову, сказав:

— На ночівлі поговоримо докладніше...

— А куди заїздити? — почулося з передка.

— Ну, звичайно ж, до попа...

Візник кілька разів зупиняв коні й розпитував у перехожих, де живе піп.

Виявилось, що треба тільки завернути за ріг, щоб потрапити до попового дворища.

— Панотець вдома? — питав поручник у якоїсь темної постаті коло попового двору.

— Їх немає, а матушка вдома... Батюшка приїдуть незабаром, вони причащати поїхали.

— Ну, то веди до матушки!..

Матушка, дебела літня жінка, забачивши військового, перелякано дивилася на нього, поки врешті зрозуміла, що страшного нічого немає, а подорожньому старшині з товаришем треба переночувати.

— Заходьте, у нас місця хватить... — запросила вона гостинно.

Наказавши вартовому та кучерові як слід нагодувати й доглядати коні, старшина з Чаленком пішов до світлиці.

— Ви не турбуйтеся, матушко, ми все маємо своє, а нам аби десь переночувати в затишку...

Але матушка вже готувала традиційну яечню, і за півгодини гості смачно вечеряли.

Незабаром приїхав і піп. Він спокійно поздоровкався з гостями, розпитав, куди їдуть і звідки, а задовольнившись не зовсім ясними відповідями, почав викладати чутки, що ними живе село. Виявилось, що село уперто вірить у прихід більшовиків і навіть передається версія, що вони вже забрали Кам'янець і підступають до Могилева.

— Господи, боже мій, і вмерти спокійно не дадуть! — хрестилася матушка.

— Хоч і неспокійно, зате напевне! — гірко усміхнувся піп.

Старшина й Чаленко сиділи мовчки.

— Ще, кажуть, верстов за двадцять десь узялися більшовики чи бандити. З нашого села, почувши про це,

пішло кілька шпартачів, щоб вони світ за очі пішли! — сердито вилаявся піп і покаянно підвів очі д'горі.

— Ну, а як селянство ставиться до всього цього?

— Ох, і не говоріть про селянство! Я, повірите, вже ні з ким про політику й не говорю, не моє, кажу, діло політика, моє діло — церква... Так єсть тут один босяк, хата — на курячих ніжках, землі тієї, пробачте, і до вітру сходити ніде, а теж своє свиняче рило сує. Тепер, каже, і в церкві політика, і в попа у матні політика, скрізь політика, політичний, каже, тепер час, і це, не соромлячись, таке при мені каже!.. Раніше б статечні селяни говорити йому, падлюці, не дали, а зараз або сміються, або мовчки тільки голови похнюплять...

— Колись було, — підхопила матушка, — кожна баба старається тобі догодити, а тепер «драстуй» не скаже...

Довго б ще виливала свої жалі попада, коли б піп, помітивши, що гості куняють, не перебив її.

— Ну, ти, мати, стели гостям, та, мабуть, спати будем...

Незабаром гості лежали в окремій кімнаті на сіні, засланому широким селянським рядном. Блимавка кидала полохливі тіні по кімнаті. Подорожні роздяглися і лягли, вкрившись власною одежею.

— Потушимо лампу, — запропонував старшина і подув на світло, а потім, немов щось згадавши, звернувся до Чаленка. — Ви з нагана стріляти вмієте?

— А що хіба? Вмію...

— То нате вам нагана на всякий випадок, а в мене лишиться парабелум... Все, знаєте, може статись. Ми ж в орбіті війни...

— Я гадаю, що нічого особливого не станеться, — відповів Чаленко, намацуючи у пільмі нагана.

— Не говоріть так... Час неспокійний...

У пільмі старшина підійшов до дверей і тихо засунув засув. Потім шаблею підпер двері й ліг на своє місце поруч Чаленка.

— Як щось трапиться, треба тікати через вікно... А там у лозах сховатися легко... Я ці місця добре знаю... — пошепки

казав поручник, а згодом додав: — Все ж, я гадаю, спати нам обом не слід... Поговоримо з годину, а там ви спіть, а я буду вартувати, а на ранок я трохи задрімаю, а вас збуджу на варту...

Поручник замовк. Мовчав і Чаленко, думаючи про свого сусіду. З якої це ласки він дав йому нагана? Адже ж він не вірить у його «фальшивку» і недвозначно висловив свої підозріння? «А що, коли це тільки спосіб піймати мене?»

Чаленко помацки пересвідчився, чи є набої в нагані. Він був набитий на всі сім куль.

— Ви чи не думаєте, що я дав вам порожнього револьвера? — спитав у п'ятні поручник, почувши цокання барабана, і, не ждучи відповіді, додав: — Будьте певні — набитий...

— Та я, щоб якоїсь помилки не трапилося... — замішано виправдувався Чаленко.

— Я ж думаю, що вам не резон мене пристрелити, бо матимете змогу, як захочете, інакше якось ліквідувати мене... Ну, хоча б моєю шаблею... А наскоче хто вночі — ви мусите разом з мною боронитись, бо не знати, хто наскочив... Розумієте?

Чаленко ображено відказав:

— Пане поручнику, коли ви в чому підозріваєте мене, так я краще піду звідси...

— Киньте, я жартую...

Чаленко розумів, що його сусіда не жартує, але удав, що задовольнився з його слів. Першим заговорив поручник:

— Чутки темні й заплутані, але коли навчитися читати їх, розшифровувати, то в них багато цікавого й застережливого. Для мене тепер ясно, що село це збільшовичене, що в околицях його справді бродить якась банда, і нам не треба було сюди заїздити... Добре, що вже пізно і мало хто знає про наш приїзд... — Старшина зробив паузу. — Зараз дванадцята година, — казав він далі, — а нам треба не пізніш п'ятої виїхати звідси...

Поручник, видимо, хотів втягти в активнішу розмову Чаленка, та той мовчав або підтакував.

— Звичайно, нам довго бути тут немає жодної рації... Мовчали, і кожен думав про своє.

— Ви мені пробачте, — напівголосом порвав мовчанку поручник, — але я вам не вірю, що ви ото вчитель і таке інше... Є рисочки у вашій поведінці, окремі слова, що ви, видимо, не розраховали на псевдонім. Є, одно слово, щось таке... Я, проте, не хочу викривати вас, мені це без діла...

У п'ятмі чути було, як шарпнувся Чаленко й насторожено затих. Поручник провадив далі:

— Я вас розумію. Тепер не кожному скажеш, хто ти й що, але я певен, що, знаючи мене ближче, ви б не крилися...

— Не знаю, з чого ви взяли, що я хтось такий, а не сільський учитель... Може, що я трохи нетиповий учитель?.. — Чаленко замовк, очікуючи на відповідь.

— Годі про це... Я хотів з вами говорити про серйозніші справи... Врешті, мені нецікаво, хто ви такий... Я тільки знаю, що ви передовий українець, і коли ви криєте своє ім'я од українця ж, то в тому немає нічого дивного. Передовим людям на нашій батьківщині жити нелегко, і я сам собі давно таке правило виробив: найбільше бійся своїх, крийся од них із своїми думками, які б вони не хороші були, бо тебе в кращому разі вважатимуть за авантюриста й засміють...

«Невже цей пафос розраховано тільки, щоб виявити мене?» — думав Чаленко, і тривога йому зростала. Запечливі думки й почування оточили його, і він не знав, що визнавати за справжнє і що за фальшиве.

«Коли це слідчий агент, то агент талановитий, коли це просто патріотичний старшина — колишній агроном, учитель або земський діяч, — то це рибка неглибокого моря...»

Чаленко слухав поручника і хвилинами ладен був повірити щирості його пафосу, та раптом якесь слово, інтонація, вираз примушували його насторожуватись.

«Обережність — перш над усе», — поставив він сам собі й ухвалив не захоплюватись, а очікувати.

«Похапливість у моєму стані — річ небезпечна. Дістатись до Кубані — от завдання, для якого треба бути обережним».

В уяві Чаленковій пропливла картина, що її так яскраво намалював один приятель там, у покинутому місті. Мова мовилась про пацюків, що зарані відчують загибель корабля і тікають із нього. «Пацюки ніколи не помиляються, — дзвеніла прикінцева фраза товаришева, — вони прекрасні пророки для власної шкурки».

Чаленко усміхнувся сам собі в п'ятьмі, і перед його очима заскакали огидні голохвости тварини.

— Я вже не говорю, — казав далі поручник, — про Куліша і Франка, що їх ціле життя цькували рідненькі тупорилі патріоти. Є сотні й тисячі дрібніших Кулішів і Франків, що, зневірившись, тікають до чужих культур, бо справжній патріотичний малорос ніколи не визнає їхню роботу за корисну, і ціле життя ті люди будуть жалкувати, що працювали в українській культурі... Ви тільки погляньте на нашу історію останнього століття, і ви переконаєтесь у цьому. Ви думаете, що українське панство, що свого часу продало Україну за своє шолудиве дворянство, не має нащадків у сучасному житті! Ще б пак! На кожному кроці ви бачите льокая, що ніколи не позбудеться своєї льокайської психології... Досить згадати політику наших «рідненьких» кадетів, досить поглянути на половинчасту політику Центральної Ради... Тьху!..

Поручникові, видимо, щось боліло. Він плюнув злісно й замовчав, важко дихаючи. Мовчанку, що ставала вже важкою, перервав Чаленко.

— Мені здається, ви перебільшуєте... негативні риси української нації. Не забуваймо, що українці століттями були в неволі, коли не в польській, так у московській, коли не в мадярській, так в угорській. Українські землі в своїй історії ще не знали справжнього державного життя... Україна тільки намірялася стати державою й була прибита імперіалістичними заходами сусідніх держав. Нічого тому дивного немає, що психіка наших

панівних верств не могла не складатися під цими впливами. Кожна-бо нація-гнобителька насамперед хоче асимілювати гноблену націю, то для цього користується купівлею верхів нації. Українська старшина за історичної гетьманщини, а пізніше українська інтелігенція пішли в льокаї, а щоб гостро не відчувати того льокаїства, почали підтримувати асиміляційну лінію гнобителів, виправдувати її... Звичайно, що за таких умовин немає чого говорити про властивості всієї нації...

Чаленко, сказавши це, спохватився, але було пізно... «Я виказую себе, як дурень! — подумав він. — Та врешті й учителі бувають різні, особливо тепер, коли сила-силенна інтелігенції кинулася на село, спасаючись од голодування», — втішав сам себе згодом Чаленко.

— А чому інші нації виявляють таку міць, таку волю до існування? Ні, справа не в гнобленні, а в особливостях національної психіки...

— Я, звичайно, може, здамся вам відсталим, бо й справді таки відстав од культурного життя, — почав Чаленко, рятуючи зарані себе, коли б дуже вже розговоривсь і виявив би не «учительську» ерудицію в питаннях політики. — Я колись був соціал-демократом і ще й досі поділяю деякі засади марксизму. Отож мені здається, що вся й справа в економічній нерівності з іншими націями. Українці на самому цікавому місці програли в державній грі, і цей програш відчувається й нині...

Через якийсь час поручник глибоко зітхнув і несподівано спитав:

— А як ви думаєте, хто вийде переможцем із цієї боротьби на Україні: ми, чи Денікін, чи більшовики? Одверто кажучи, мене це найбільше в цей момент цікавить...

— Переможемо, без сумніву, ми; як би тяжко та перемога нам не далася... — відказав Чаленко і подумав, що поручник поставив підступне запитання. «Якого йому чорта треба? До чого ці балачки? Хто він такий, цей поручник? Якого тону додержувати?» — непокоїли сумніви Чаленка.

— То ви або нічого не знаєте, або прикидаєтесь наївною людиною... Як можна вірити в нашу перемогу, — в голосі його чулося роздратовання, — коли ми, крім анархічно настроєного, національно малосвідомого селянства, нічого не маємо за плечима? Та й то, до якого часу воно буде нас підтримувати? Доки ми не доберемося до його комор, а добратись до його комор ми мусимо... А чіими руками ми ті комори розвантажуватимемо?

Не діставши відповіді, поручник зітхнув.

— Це, пробачте, цинізм, але політика ніколи не орудувала святими заходами, за тими всіма святими й величними гаслами і словами про рівність, братерство й волю криються найганебніші речі, які старанно доводиться маскувати в невинність... Це, пробачте, щось подібне до позолоченого олива: зовні — шляхетний блиск, а насподі — глевкий і сирий метал...

— Але ж це крайній нігілізм! Це ж скепсис, доведений до заперечення навіть самого себе! Що ж, по-вашому, такі почуття, як патріотизм, класові симпатії або, краще, інстинкти, любов, — то все брехня, покришка для шахраїв?

Запитання Чаленкові вдарилися в темну тишу й нечутно бриніли в кімнаті. Поручник не відповідав, а Чаленкові здавалося, що ця незнайома людина провокує його на одвертість для якихось своїх ганебних цілей. Хто він такий? Чого він хоче од нього, звичайного скромного подорожнього? І разом з цими запитаннями в нього виникла думка, що військовий може непокоїтись такими само запитаннями... Стало смішно й моторошно. Дві людини розмовляють, сплять одна з одною і не знають навіть справжнього ім'я співбесідника... А надворі вітер, мряка й дощ, і ніч зазирає у кімнату тьманими очима вікон, і стукотять у чорні більма шибок сльози предковічного хаосу...

«Скепсис? Просто інтелігент, з'ідений самоаналізом, — думав Чаленко про свого сусіда, — інтелігент безвольний і разом з тим анархічний: він у думках руйнує

світи, а насправді працює за непомітного діловода в установі...»

За вікном щось ухнуло й загуло. Вітер засвистів десь на горищі, і ці звуки ніби розбуркали поручника.

— Я багато думав і дійшов такого висновку, що в житті немає нічого справжнього і саме життя схоже до тих позолочених речей, що спритні шахраї продають наївним людям за золоті. Купить простодушна людина, приміром, золотого годинника і втішається, аж поки їй хто не скаже, що її обдурено...

Поручник щось, видимо, поправив у головах і, вмостившись зручніше, викладав далі свої важкі думки:

— От візьмімо релігію, на яку всі ми, освічені люди, дивимось скептично... і правильно дивимося. А колись же люди, перші, наприклад, християни, вважали Христове вчення за щось справжнє. Ми тепер віру в бога не вважаємо за щось справжнє, — ми збагатилися досвідом і наукою, нам тепер ясно, що в християнстві ми мали позолоченого годинника...

Він на мить замовк, прислухаючись до монотонного гуду надворі, і казав далі так само монотонно:

— Я на власному житті пересвідчився на цьому. Хіба не була віра в національну незалежність, од якої нібито випливають усі вигоди для нації й культури? Була, і не тільки для мене; а виявилось, що та державність не що інше, як шахрайство... А хіба ми всі не горіли бажанням бачити революцію? А хіба ми не прагли повалити самодержавство? Ще б пак! Ми ж розуміли, що то олив'яна річ, яку нам видають за золото, позолочене оливо, а не щось більше... Ми шукали щирого золота і прагли революції... Ну, і що ж? Знайшли ми золото? Спочатку думали, що знайшли: Україна — незалежна держава! Ми гордовито, як людина, що придбала позолоченого годинника, замість щирозолотого, — вважали себе за багатіїв, і раптом хтось перед нашими очима поскріб по тому золоту ножиком скепсису — і виявилось, що він з щирісінької міді.

Поручник глухо, ніби собі всередину, засміявся:

— От зараз і більшовики тішаться своєю пролетарською державою. А хтось та поскребе те оливо ножиком — і виявить його справжню незолоту природу...

Чаленко мовчки слухав і щодалі більше переконувався, що має справу з людиною, яка у своєму нігілізмі дійшла краю. В голові йому промайнула парадоксальна думка, що з таких от саме поручників виходять прекрасні шахраї, політики й поети...

— Знаєте, Спенсер в одному місці сказав: немає такої політичної алхімії, що б могла оливо людської природи обернути на золото... Я добре пам'ятав ці слова, але довго їх не розумів. Тепер я тільки збагнув їхню мудрість...

Поручник замовк.

— Немає нічого дивного в тому, що людство, йдучи вперед, бачить свої помилки, — сказав по довгій мовчанці Чаленко. — Це природний стан речей. Ви кажете, що все життя наше не що інше, як позолочене оливо, ви вбачаєте оливо в найкращих проявах людини, але одкиньмо абсолютні оцінки, — бо це ще лише абстракція, — і почнемо вимірювати поглядну вартість речей... Так, поглядну вартість, бо лише така вартість є, а ваші оцінки — міраж, фікція, вигадка мрійника, ізольованого від життя...

Чаленко махнув рукою на конспірацію. Село спало, оточене промоклими осінніми полями, у нього в руках наган, і плювати йому на поручника, хто б він не був.

— Християнство, яке ви взяли за приклад, було не що інше, як позолочене оливо, — зараз ми це знаємо, але скажіть, будь ласка, хіба християнство так-таки й не відіграло поступової ролі в житті людства? А справа в тому, що ви підходите до питання, як найчистіший ідеаліст, шукаючи в речах абсолютного, ну, скажімо, золота, чи що. Звичайно, абсолютного в природі нічого немає, а тому ґрунт для скепсису, схожого з вашим, — добрий... Для мене справа не в тому, з чого річ зроблена, а яку вона роль може відіграти в житті... Ви викриваєте олив'яну природу держави національної, і для вас боротьба за неї є нуль. Коли мислити абсолютами, до іншого й не дійдеш. Ви забуваєте про поглядну вартість,

а коли б ви про неї не забували, то вам було б ясно, що навіть невдала спроба будувати державу є плюс у балансі ідеї національної держави. Коли б ви про це пам'ятали, то й позолочений годинник мав би якусь ціну, бо він все-таки годинник — і може стати в пригоді людині... Ви кажете, що не тільки ми, а й більшовики замість золота мають позолочене оливо, але подумали ви про те, що в стремліннях робітничого класу навіть більшовицьке оливо є плюс у балансі... Нехай Паризьку кому-ну знищено, але, скажіть, ця справа хіба не записана, як якийсь там плюс в історії певних ідей? Безперечно, це так; і коли б більшовиків скинули і владу перебрав би хтось інший, — то нікому не сила Жовтневого перевороту викреслити з балансу комунізму... Як бачите, ми з вами маємо протилежні погляди. Ви шукаєте абсолюту, а я на той абсолют чхати хотів, — не він мені важить, а поглядна вага речей.

— Діалектика, значить?

— Так, коли хочете, діалектика.

— Діалектика в моєму розумінні то є найпохабніша система обкручування людей. Вона мені гидка, ваша діалектика...

— А мені смішні ваші абсолютні... Це щось подібне до квадратури кола й навіть гірше...

«Чого це я взявся доводити? — подумав Чаленко, і почуття неоправної помилки занепокоїло його. — Хіба ж не ясно, що цей тип домагається його, Чаленкової, одвертості, бо інакше до чого тоді вся оця балачка із грою в щирість?»

Чаленкові захотілося втекти від цієї людини, щоб більш не зустрічатися, а піймавши себе на цій думці, він почав заспокоювати сам себе: «Злякався? Думаєш, що цей парубійко — геніальний дойда? Кинь дурниці! Звичайнісінький собі інтелігент, та й годі!.. То ж тільки талановитий шпиг міг навмисне вести таку розмову, з розрахунком викликати на одвертість...»

— Мені пригадується, — почав поручник по довгій паузі, — один випадок з мого дитинства... Батько мене

важив на десятичній важниці, а я зняв черевики і держав у руках... Я конче хотів зважитись без черевиків... Насилу батько розтлумачив мені, що, держачи черевики в руках, я все одно що важусь у черевиках... Мені цей випадок пригадується завжди, коли хто говорить про діалектику...

— Чому? — не зрозумів Чаленко.

— А тому, що коли б Архімед був діалектик, то він, напевно, почав би будувати підйому на землі, щоб повернути землю ж... На щастя, з Архімеда не був шарлатан і він обіцяв це зробити, маючи точку опертя поза землею...

— Але, даруйте мені, при чому тут діалектика? — вигукнув Чаленко своє запитання з п'їтьми.

— Я, може, неясно сформулював свою думку... Поясню... Творча особа, для виявлення своєї будівничої акції, мусить мати якусь абстрактну точку, з якої життя можна розглядати, як жучка на шпильці... Та точка мусить бути вища за всі умовності, хоча б вони і звалися ідеологіями... Такій особі, певна річ, нема чого шахраїти, визнаючи це діалектикою. Вона комбінує з розрахунком на тисячоліття... Це точка найвищого творчого скепсису, того скепсису, без якого немає ні геніального художника, ні політика, ні вченого... Ця точка, що лежить поза нормами, — далека від діалектики крамарів, що хочуть общахраїти життя...

Поручник замовк несподівано, немов вщент виснажившись.

Чаленкові здавалося, що старшина чомусь побоявся доводити свою думку, а тому й сам утримався від оцінок цієї сумбурної теорії. Знов у голові зароїлися підозріння, і він ухвалив, приснавши поручника, непомітно зникнути. Навіщо ризикувати? І без того досить ризику. А поручник, безперечно, провадить розмову, щоб викрити його, та Чаленко не такий дурень, щоб датися обдурити себе!

Поручник так само щось думав. Видимо, він задовольнився з розмови, вирішивши, що його бесідник дурень і нема чого «метати бісер», а краще спати.

Чаленко, уможуючись спати, намацав револьвера і підсунув його так, щоб вмиль можна було при потребі вихопити. Хотілося ще подумати, та думки чіплялися одна за одну й ніяк не могли розминутися. Голова важніла, і сон плував свою павутину.

Поручник, що мав вартувати, теж куняв, тримаючи в кишені парабелум.

Раптом павутиння сну розірвав несподіваний стук не то воріт, не то коліс і тупіт коней на дворі. Поручник і Чаленко схопилися з місць, нічого не розуміючи. Кожен мав зброю наготові, але кінський тупіт потроху затих, і монотонний шум дощу більше ніщо не порушувало.

Поручник підійшов до вікна і почав удивлятися у темні шибки. Знадвору давила вогка пітьма, криючи діла й речі.

— Що це таке? — пошепки промовив він.

— А дуже проста справа, — наші візники втекли!

Ця думка з'явилася в Чаленка майже разом із словами. Можливо, вона десь у підсвідомому чекала на слухний момент і тепер виявилася певна й безсумнівна.

— Не може того бути! — закипів поручник, але, подумавши, додав: — А втім, чорт його знає. Може, й так, як ви кажете. Треба вийти подивитись.

Старшина відчинив вікно і обережно виліз у двір. Чаленко стежив за ним, аж поки той не зник у темряві. Потім став, очікуючи, коло вікна.

— Нема ні коней, ні екіпажа... ворота відчинені... — прошепотів старшина, влазячи в вікно. Він помацки дійшов до ліжка, опустився на соломі.

— Сволота... — ледве чутно промовив він і злісно плюнув.

Через одчинене вікно вривалося нудне шарудіння дощу, і здавалося, що й там хтось у холодній пітьмі теж прокинувся й не може заснути, ворушачись на соломі. Чаленко тихо зачинив вікно і сів на своє ліжко.

— Становище кепське. Видимо, ця сволота прочула, що близько є банда, і втекла до неї... А коли справді банда недалеко, то нам небезпечно тут вилежуватись...

Поручник замислився й лежав, спершись на лікоть, спиною до Чаленка. Час од часу він глибоко зітхав, і Чаленкові здавалося, що поручник винуватить його за втечу візника.

«Чого доброго, попадеш з цим типом у лецата до якоїсь ватаги, а там доведь, що ти не той, за кого тебе вважають, — думав він і шукав виходу. — Треба майнути при першому зручному випадкові через вікно, а до світанку буду верстов за двадцять... Шукай тоді вітра в полі». — І, наче впіймавши думки Чаленкові, старшина діловито-спокійно промовив:

— Треба нам, добродію, тікати, і як можна швидше. Що скоріше ми виберемося звідси, то краще. Правильно я говорю?

— Та й моя така думка... — згодився Чаленко і пожалкував, що йому на цей раз не вдасться розлучитися з поручником.

— Револьвери нам, звичайно, доведеться викинути, як тільки виберемося звідси, в усякому разі, не пізніше ранку. Мені треба передягнутися, а от документа чорт його знає, де добути!

— Я думаю, що коли б узяти попа за ребра, то в нього можна добути документа на вчителя... Напевне ж, у нього печатки якісь є... Хоч завалящі... — подав думку Чаленко.

— Правда ваша...

Поручник, видимо, не думав гаяти часу. Він устав і навшпиньках пішов до дверей, а через якийсь час почувся легенький стукіт у попову кімнату.

Довелось довго умовляти попа через замкнені двері, аж поки той одчинив їх і вийшов до поручника.

Вони щось довго розмовляли пошепки. Піп, очевидно, здався, бо в кімнату зайшов поручник і піп, що почав шпортатись у столі в шухлядах. Кімната, в якій спали подорожні, правила попові за кабінета, тому тут все було під рукою.

Поки піп готував документа для поручника, той не сидів дарма.

— У вас, панотче, певно, є старі чоботи... я вам залишу свої, а ви дайте мені шкарбани які-небудь. Також штани потрібні, і, може, свита яка знайдеться.

Піп охоче пішов на обмін. Замість нової англійської шинелі поручник одержав стару семінарську, чоботи-шкарбани й старого кашкета. Поручник зовсім перемінився.

— У мене, знаєте, в екіпажній скрині на всяк випадок костюмерія була й документ, — сказав він Чаленкові й ніяково усміхнувся.

«Он воно що!» — подумав Чаленко, і жартівлива думка про позолочене оливо промайнула в його голові.

— Ну, панотче, тепер ховайте все це барахло, щоб, бува, хто у вас його не надибав, а як пощастить, — я вам цієї послуги не забуду... Тушіть лампу... ми через вікно, щоб ніхто не знав і не чув... Як хто спитає, кажіть: вночі виїхали...

Незабаром темні тіні вилізли у вікно й подалися у вогку темряву.

— Тепер пізно світає, і ми встигнемо до світу зайти верстов за п'ятнадцять...

— Мовчіть... Нас можуть почути... — пошепки відказав Чаленко.

Од незвички в чужих чоботях поручник ступав нерівно, і Чаленкові здавалося, що той от-от впаде в якусь чорну яму, повну густого багна, і навіки лишиться там...

Пройшовши городи, вийшли в поле й натрапили на зоране поле.

— Ходімо ріллею, то напевно вже ніхто не стріне... — пораяв Чаленко, нахилившись до поручника.

— Добре вам ріллею, а в мене чоботи спадають...

Подалися обніжками, весь час спотикаючись і кленучи і темряву, і дощ, і візників, і тисячі інших речей, що примушують отак поневірятись.

Хмари, як і раніше, застеляли чорним нерухомим камінням небо. Ні зірки, ні просвіту. Спочатку самотнє світло з села було за орієнтаційний пункт, але воно чомусь зникло, видимо, заступилося якоюсь будівлею.

— Межа, здається, рівна і веде просто од села... Пильнуйте поворотів...

Поручник у відповідь щось промугикав невиразне. Видимо, його мало тішило нове становище, та й утома брала своє.

— Хай йому грець, давайте спочинемо!

— Ні, спочивати не можна... Нам треба якомога далі зайти до ранку.

Ініціатива якось сама собою скупчилася в Чаленкових руках, і це добре відчував поручник, плентаючись позаду, як заведена машина. Чаленко ступав впевнено й твердо.

Поручникові врешті почало здаватися, що його супутник буде так ступати довіку, а він, прикований до нього сильною волею, волочитиметься напівтрупом, отупілим і кволим...

— На мою думку, нам треба звернути вбік угору, бо лощиною ми не скоро дійдемо до шляху... а от і обніжок!

Чаленко намацав ногою обніжок, але виявилось, що рілля кінчилася, і далі йшла толока.

Нарешті благословилося на світ. На сході з червоної щілини визирнув німічний ранок. Ніч зіходила чорною кров'ю на багнисті стерні і набряклі ріллі. Чорна полуда сходила з неба, і незабаром подорожні могли виразно бачити один одного, а коли дорога, справжня дорога, захлюпала багном під ногами, Чаленко помітив на стомленому обличчі поручника веселу посмішку. Він здивовано подивився на старшину, але нічого не промовив.

Навколо нікого не було, і подорожнім стало легше, бо можна принаймні розмовляти, не боячись, що хтось невидимий підслухає в п'їтмі.

— Покажіть вашого документа, що там вам піп написав... На всяк випадок треба знати...

В папірці значилося, що вчитель школи Вовчих хуторів командується по зошити для школи, а ім'я тому вчителеві — Назар Максимович Шмагайло.

— Ви, Назаре Максимовичу, бачу, стомились... Потерпіть — натрапимо на село й спочинемо. Спати будемо не ближче, як за сорок верстов од Вовчих хуторів...

— Як не ляжу, то дійду...

— Який же з вас військовий, коли так? Не можете пройти якихось п'ятдесят верстов...

— Я такий військовий, як ви невійськовий... — зіронізував поручник.

— Цебто?

— Розумійте, як хочете...

— Ви хочете сказати, що я військовий?

— Я цього не кажу, але бачу, що так чудесно вночі в незнайомій місцевості може орієнтуватися тільки військовий, та ще й неабиякий...

Поручник дивився на Чаленка й усміхався. Чаленко, немов не помічаючи його погляду, оглядав місцевість і думав:

«Ну, що з того, що мене поручник піймав? Першої хвили я можу його пристрелити, і капут! Але потреби в цьому немає, а, навпаки, треба, щоб поручник жив і був при ньому, при Чаленкові, принаймні доти, доки Чаленкові буде потрібно. Справді, він може кинути поручника, а міг це зробити ще вночі, коли б тоді не з'явилася геніальна ідея, що нічого не лишила від наміру Чаленкового — тікати.

Ні, поручник йому доконче потрібний, а от чи не усунути огнєпальну зброю, щоб, бува, не трапилося якоїсь несподіванки?»

— Нам треба викинути револьвери, як тільки розвднється... А то посвідкам нашим ніхто не повірить, знайшовши в нас зброю... — недбало сказав Чаленко.

— А у вас хіба теж «липа»?

Чаленко спалахнув:

— А вам яке діло? Ну, скажімо «липа», то що з того. Тут ваше шпигунство ні до чого!

Поручник широкими очима дивився на Чаленка, і лице йому від образи зашарілося.

— Як... ви сказали? — перепитав він дзвінким од нервового зворушення голосом.

— Я сказав, що ваше шпигунство ні до чого тут! — сухо проказав свої слова Чаленко.

Поручник увесь смикнувся і правицею схопився за кишеню, де в нього лежав пістоль. Та незвичайний одяг заважав йому одразу вихопити револьвера, і доки він шпортався в кишені, Чаленко направив свого нагана в груди поручникові.

— Жодного руху! — попередив рішуче Чаленко.

Поручник похмуро дивився на супротивника.

— Поверніться до мене спиною і киньте револьвера геть. Я вам нічого не зроблю, коли ви це виконаєте... Раз!..

— Що ви думаєте робити? — глухим голосом спитав поручник.

— Я нічого вам злого не зроблю, повертайтеся і кидайте револьвера геть... Два!

Не виймаючи руки з кишені, поручник обернувся спиною до Чаленка й вийняв револьвера. Він на мить затримався, але Чаленко попередив:

— Кидайте, а то...

Поручник з силою одкинув револьвера на десяток кроків од себе й повернувся.

— Тепер одійдіть убік, — наказав Чаленко і, коли поручник одійшов, він підняв парабелум, вийняв з нього кулі й шпурнув їх у калюжу. Револьвера ж, узявши за дуло, шпурнув далеко у поле. Те ж саме Чаленко зробив із своїм наганом.

— Розумієте, пане поручнику? То пак, Назаре Максимовичу, так нам буде спокійніше подорожувати...

Поручник мовчки кинув на Чаленка важкий погляд.

— Ну, рушаймо далі... А то ми й так багато часу згаяли на цю комедію...

Край шляху, вибираючи сухі місця, ступали мовчки два учителі — Чаленко і Шмагайло. Утома почала вже

переборювати і дебелого Чаленка, і Шмагайла, що давно вже ледве волочив ноги.

День скаламутив свої фарби й розбухлим сірим трупом мок під дощем. Безлюдна рівнина навколо, і тільки верби, як відьми, вимахували своїм фантастичним волоссям і свистіли випаленими дуплами. Десь на обрії маячив хрест далекої церкви, і земля здавалася непривітною велетенською могилою...

— Тут спочинемо! — зупинився Чаленко коло поваленої верби і, зручно вмостившись, скинув свою торбу.

Шмагайло впав на гілку, як скинутий з плечей лантук, і через хвилю рішуче виголосив:

— Я далі не піду...

Чаленко мовчки одкривав банку консервів і накладав холодне варене м'ясо на скибку хліба.

— Снідайте! — подав він шматок поручникові.

Поручник підвів голову і байдуже подивився на Чаленка. Так само байдуже взяв він шматок і нерішуче тримав його в руці. Він ніби вагався, чи їсти, чи кинути цей смаковитий шматок у калюжу й розтоптати з гіркою насолодою неправдиво скривдженої людини. Та він не кинув сніданку, а почав їсти, і що далі він їв, то жвавіше ставало його змарніле за ніч обличчя й очі набирали молодечого блиску.

— Уявити тільки, — промовив Шмагайло, — що я міг загинути «за правду»! Ха-ха! «За правду», як звичайний містечковий екстерн з героїчних аптекарських учнів!

Чаленко здивовано дивився на свого супутника. Чого він сміється, цей шпиг? Чого йому весело? Чи то він тільки удає веселощі? Але ні, Шмагайло сміється надто природно, і в його сміхові немає нічого робленого...

— Я бачу, ви вже змінили своє попереднє вирішення далі не йти? — іронічно спитав Чаленко.

— Звичайно, піду! Якось непристойно поручникові української армії погибати в брудній калюжі, коло шляху, як псові бездомному.

Він знову засміявся, немов виголосив якийсь неймовірно смішний дотеп. Потім обличчя йому зробилося

серйозне, він посунувся близько до Чаленка і напівголосом, ніби боячись, що його може хтось підслухати, заговорив:

— Ви мене незаслужено образили... Ви назвали мене шпигом, ви, бездарний контррозвідник!

Сказавши це, Шмагайло, ніби засоромившись, замовк. Чаленко спокійно дожовував свого шматка й дивився на Шмагайла поглядом психіатра, що вивчає душевнохору людину. Ні тіні образи на обличчі, жодних слідів реакції на Шмагайлові слова. Дожувавши шматок, він склав остачу в торбу й накинув її на плечі. Шмагайло сидів, похиливши голову, і дивився в землю.

— Пробачте... Я таки справді вас скривдив, — сказав серйозно Чаленко, — ви таки не шпиг, ні, ви просто... дурень!.. Ходімте!..

Шмагайло мовчки підвівся й пішов за Чаленком, сховавши в очах іскриночки сміху.

Та хоч Чаленко нічим не виказав свого занепокоєння од слів поручника, проте думка про ті слова не виходила з голови. Чи він хотів відповісти, хоч і пізно, образою на образу? Чи справді він вважає його, Чаленка, за контррозвідника.

Чаленко перебрав в умі всі сказані між ними слова за день знайомства і не знайшов у тих словах нічого такого, що дало б привід поручникові вважати його за контррозвідника.

«Просто образити хоче! А коли побачив, що й я не реагую, — стушувався... А може, це тільки спроба поскребти мене ножичком, щоб виявити мою справжню природу? Ні, це не похоже на цього парубка!»

Чаленко зовсім заспокоївся, коли поручник згодом заговорив:

— Я, звичайно, не вважаю вас за контррозвідника... Я хотів тільки вам відплатити...

Ну, звичайно ж, він, Чаленко, так і думав! То юнкерська природа поручникова заговорила й забажала сатисфакції.

О, Чаленко прекрасно розуміє цих двадцятип'ятилітніх офіцериків. Таких палких і сміливих... по-дурному, нездатних на довгу й уперту акцію справжньої боротьби. О, він прекрасно розуміє!

Чаленко не міг бачити обличчя поручникового, що йшов позад нього, а коли б він бачив, то помітив би іронічну насмішку, що боязко прослизнула в куточках поручникового рота...

На тому боці, куди йшли подорожні, хмари край неба розійшлися і подув вітер, немов хтось підняв сіру завісу, що перетинала шлях вітрам. Дощ перестав, і подорожні ступали вільніше.

Верстви минали одна по одній, і день ішов тими степовими верствами до скону.

Хоч дощ і перестав, та вітер приніс несподівану неприємність. Надвечір вода в калюжах почала шерхнути і в повітрі закружляли білі пухинки снігу. Це було справжнє свинство для подорожніх, бо їхня одежа була мокра до останньої ниточки. Чаленко злісно вилаявся на адресу небесної канцелярії і швидше заступав. Поручник ішов мовчки, аж поки не дійшли до села.

— Тут вже ми заночуємо! — промовив він бадьорим голосом.

— Розумні слова, як то кажуть, приємно й слухати! — відповів Чаленко.

Після довгих переговорів з господарями вони нарешті впросилися до однієї хати на ночівлю.

Селяни нічого не знали, що діється навколо і хто в сусідньому селі. Зв'язок якимось сам собою втратився, боялися не то що їздити кудись далі свого села, а й виходити далеко від власної хати. До того ж і година стояла не підхожа для подорожей.

— Може, й більшовики, а може, Диника... Бог його святий знає! — казав господар хати на запитання, яка влада в сусідньому селі. — Так більше на те похоже, що там петлюри ще й досі.

Раннім ранком Чаленко розбудив поручника, і вони, одягшись у просохлу за ніч одежу, рушили в дорогу.

Замерзлі калюжі за ніч запорошило снігом, і тоненький льодок свіжо похрускував під ногами. Над полем нависла морозна імла, а з неї час од часу виринали дикі обриси дерев, на мить зупинялись перед подорожніми і так само, як і з'являлись, непомітно зникали десь у темряві.

Ішли мовчки, аж поки в досвітніх присмерках не завиднілося село.

— Тут перепочинемо й поснідаємо, — сказав Чаленко, а поручник у відповідь щось невиразно мугикнув.

Та поснідати не довелося. Несподіванка чекала на них у цьому селі, причаївшись під крайньою хатою.

— Хто йде? — почули вони сердитий вигук і зупинилися.

Держачи рушниці напоготові, до них наблизилось дві постаті.

— Документи!

Чаленко й Шмагайло подали свої посвідки, і той, хто питав, уважно почав їх переглядати. Та надворі ще не розвиднілося, і він, нічого не розібравши в посвідках, спитав:

— Хто ви такі?

Чаленко почав пояснювати, що вони учителі і йдуть у своїх справах...

Не віддаючи посвідок, постать з рушницею наказала:

— Ідіть за мною! — а обернувшись до товариша, додає: — Доглядай ззаду!

«Заарештовані!» — промайнула Чаленкові думка, і чи не така сама думка була і в Шмагайла. Але хто ці люди? Жодних ознак не можна було примітити, а сіра шинеля й рушниця були в усіх арміях, та й не тільки в арміях!

«Оце вже чорт його знає, що й за метал! — промайнула жартлива думка Чаленкові, і він сам собі усміхнувся. — Не розбереш, чи то позолочене оливо, чи поолив'янене золото!»

Через кілька хвилин вони зупинилися коло сільської «розправи», і передній ступив на ганок. З одчинених дверей у сінці впало пасмо світла, і там у кімнаті можна було

бачити сонну постать, що, куняючи, схилилася на стіл перед лампою.

Коли вони ввійшли до кімнати, з кутків підвелосся ще кілька чоловік і повільно обступили прибулих.

— Що за люди? — протираючи очі, спитав той, що сидів за столом.

Посвідки подорожніх знову почали розглядати тепер уже при лампі, а Чаленко й Шмагайло стояли й очікували. Нарешті той, що читав посвідки, повернувся до арештованих і суворо спитав:

— Ви що ж це — через фронти шляєтесь? Шпики? Га? Обшукайте їх, хлопці! — наказав він озброєним.

«Хто ж вони такі?» — билосся в головах арештованих і не знаходило відповіді.

— Петлюрівці? — знову звернувся до них той, що сидів біля столу.

«Більшовики!» — промайнуло в Чаленковій голові.

— Товариш комісар, — звернувся один солдат до старшого, — хай собі люди йдуть... Адже ж учителі, кажуть...

Тепер уже не було сумніву ні в Чаленка, ні в Шмагайла, що це були більшовики.

Чаленко всебічно обміркував свій маневр за час подорожі, і тепер в очах йому світилася рішучість сильної людини. Поручника непокоїла легенька ніякова посмішка, і він ніяк не міг її одігнати.

«Дурень, ще й усміхається!.. Певно, кішки по душі шкребуть, а він фасон гне...» — думав про свого супутника Чаленко, і нестерпна огида та зненависть до поручника виростала з темних кутків душі й каламутною повіддю заливала його свідомість.

А поручникові очі горіли сміхотливими іскорками і гаряче вдарили в обличчя Чаленкові, коли погляди їхні зустрілися.

Комісар не звернув уваги на солдатів слова і, не розпитуючи далі, наказав посадовити подорожніх у сусідній кімнаті й тримати під вартою.

— Потім розберем... Та дивись, щоб вони не розмовляли один з одним, — наказав він вартовому.

Їх посадовили в одній кімнаті, але в різних кутках, а посередині на ослоні сів вартовий.

Подорожні чули, як на вулиці стугоніли колеса й іржали коні. Видимо, проходило військо.

Чаленко спробував заговорити з вартовим, та одразу мусив був замовкнути, бо той зробив загрозливий рух і мовчки підніс рушницю. З освітленої кімнати згодом зазирнув комісар і наказав:

— Веди арештованих у сторожку, тут розташовуватиметься штаб...

До вартового прилучилося ще двоє з рушницями і повели арештованих до сторожки.

Тільки по обіді про арештованих згадали. Першим повели на допит до штабу Чаленка. Слідчий, одсунувши вбік посвідки заарештованих, запитував, занотовуючи на аркуші паперу відповіді.

— А учителя Шмагайла ви знаєте? — спитав нарешті слідчий і взяв у руки одну з посвідок.

Чаленко посміхнувся і промовив, твердо вимовляючи, як добрий учень на іспиті:

— Такого учителя я не знаю, але знаю, що під цим ім'ям криється, маючи фальшиву посвідку, поручник петлюрівської армії Конацький. Як ворог петлюрівців і прихильник більшовиків, я це доводжу до вашого відома...

— Конацький? Василь Конацький? — перебив його слідчий.

— Ім'я я його не знаю, але прізвище добре затямив... — Чаленка неприємно вразило, що слідчий знає ім'я супутника.

— Гаразд, — промовив слідчий, — одведіть арештованого до сторожки і приведіть другого, — звернувся він до вартового.

Чаленко ішов, високо піднявши голову, і відчував у грудях радісну бадьорість грача, що напевно виграє партію... «Але з якого “боку” слідчий знає Конацького?» — непокоїла його думка.

Конвоїр пропустив у кімнату Шмагайла й здивовано стежив, як слідчий підхопився з стільця і широко, немов для обіймів, розставив руки:

— Конацький! Вася! Якими вітрами?!

Вони тисли один одному руки і, як то буває при несподіваних зустрічах друзів, сміялися один одному, не маючи слів висловити свою радість. Нарешті слідчий повів «арештанта» до столу і посадив поруч.

Двоє за столом жваво ділилися думками і вражіннями, а вулицею села стугоніли ковані колеса гармат, тупали й іржали коні та чулися вигуки людей, що йшли й їхали кудись на південь.

Коли минула гострота несподіваної зустрічі, Конацький схаменувся:

— Ну, годі! Увечері поговоримо про кам'янецьких товаришів, а тепер швидше до Особливого відділу.

— Зажди ж, поки сідлатимуть коні, треба кінчати з тим... як його? — слідчий узяв посвідку. — Чаленко! Що ти про нього скажеш?

— Щодо Чаленка, то в мене таке вражіння, що це один з пацюків, що тікає з корабля перед загибеллю. Його поведінка, в усякім разі, довіри не викликає... За час подорожі я вживав усіх заходів, щоб викликати його на одвертість, але він, — як замуrowаний... «Брав» я його і на філософію, і на несподіваність, але він, — хоч би тобі слово!..

— А тобі не здається дивним, що цей субчик без усякої, здавалося б, потреби виказав твоє інкогніто?

— Як виказав?

— Та дуже просто, — сміючись, відказав слідчий, — особа, каже, що має посвідку на ім'я Шмагайла, є насправді Конацький!

Конацький од здивовання аж підскочив на стільці, а потім, немов ловлячи якусь думку, зсунув брови на перенісся.

— А знаєш, поведінка справді підозріла! Коли він учитель, як значиться в посвідці, то йому нема чого боятися,

коли ж він має фальшивку, то тоді... — Конацький знову замислився.

Служба в петлюрівській армії, і робота в підпільній партійній організації, і повсякчасний ризик, зв'язаний з виконанням партійних доручень, призвичаїли його думку до розв'язання найскладніших ребусів.

Тільки вміючи усвідомити собі становище з натяків, зорієнтуватись в обставинах по одній фразі, можна було з честю виконувати небезпечну роботу революції в тилу у ворога.

Конацький потер собі лоба:

— Так, я певен, що це рибка неабияка! Ти уявляєш, що він ціною моєї голови хотів купити вашу довіру? Непогано придумано!

Коли Чаленка покликано на допит, Конацький вийшов у сусідню кімнату. Звідти він чув, як слідчий ставив питання, а Чаленко відповідав на них.

Потім двері у кімнату стукнули — видимо, хтось увійшов.

Конацький у щілину одхилених дверей бачив якусь постать у міському пальті й селянському капелюсі.

— Пождіть, товаришу! Я зайнятий! — сказав слідчий одвідувачеві, а сам знову щось спитав арештованого. Та запитання слідчого перервав одвідувач у капелюсі.

— Їй же богу, Лапського піймали! — вигукнув він не то здивовано, не то радісно.

«Лапський!» — немов штовхнуло Конацького в груди, і він вийшов із своєї схованки.

— Лапський, ти кажеш? — спитав Конацький у одвідувача.

Арештований прикипів до місця, обличчя зробилося кам'яне, тільки очі перебігали по людях, по вікнах, по дверях, як два зацькованих звірі, шукаючи порятунку.

— Авжеж, Лапський! — з усмішкою сказав чоловік і потім з лютістю додав: — Він же мене розстрілював, гад!..

— А, он як! — промовив слідчий і одстебнув кобуру револьвера.

Конацький підійшов до слідчого, що, видимо, не знав, хто такий Лапський, і щось сказав йому на вухо.

Тільки тепер Чаленко помітив Конацького.

В очах йому на мить промайнуло здивовання й змінилося на досаду людини, що так по-дурному програ-ла гру...

Метким оком розвідника Чаленко оцінив ситуацію і, з сарказмом, властивим тільки людям, засудженим на страту, промовив:

— Що ж, пане поручнику? Позолочене оливо, каже-те? Може, й оливо, може, й позолочене, а може, й золото... поолив'янене!..

ТВАРИНА

I

З маленького домика край овочевого саду вийшов мужчина такий високий, що дивувало, як він, в тому домі буди, не пробив головою даху.

Ще дивніше, що його плечі пройшли через вузькі сінешні двері, а ноги не провалилися на трухлявих дошках ганку.

Мужчина пройшовся по стежці перед домом і зупинився коло клітки, в якій сидів лякливий крілик і гриз вербові пагінки. Клітка була з міцної дротяної сітки, такої міцної, що могла втримати лева, і крілик од того здавався ще ніжніший у своїй пухнатій безсилій ніжності.

Мужчина нагнувся над кліткою, відчинив зверху маленьку кватирку і витяг крілика назовні. Держачи на лівій руці, він правицею гладив звірка, а крілик щулився і заривався носом під пахву.

Зарослі стежки саду сіріли, і там, де ступали босі ноги велетня, лишались чорні сліди.

Мужчина йшов стежкою поміж яблунь, рясно вкритих недозрілими яблуками, і в його глибоко запалих очах на виснаженому обличчі грала усмішка людини на одужанні.

Потроху домок закрили яблуневі віти, і мужчина зупинився коло огорожі. Зіп'явшись навшпиньки, він подивився туди за підгнилий паркан і оглянув невеличкий город.

Все було гаразд на тому клаптику землі, засадженому картоплею, помідорами, капустою й огірками, і людина весело засвистала бравурного мотиву.

— Ну, як тобі спалося, Королівно? Чи не страшно самій? Га? — говорив мужчина до крілика і гладив його

спинку. Крілик знав, що вони вже коло городу, де господар почаствує його капустианим листом, і підняв вуха.

Так бувало кожного ранку, і тільки поворот не подобався кріликові, бо знав він, що знову доведеться сідати до клітки до самісінького завтрашнього ранку.

Тим-то він кілька разів спробував вирватися, та, коли в цьому не пощастило, заспокоївся і принишк.

— Що, Королівно, побачила марність зусиль? Ух ти, дурненька тваринка! Не варт пручатись: над тобою тяжить невмолима доля.

Велетень усміхаючись пройшов повз клітку, і Королівна здивувалась, що він не зупинився, а попростував до домика край саду.

Ближчі до житла доріжки були присипані піском, і він хрумтів під ногами свіжим ранковим хрумкотом, а з височини людського погруддя Королівні було видно маленький ставок за деревами праворуч, високий паркан навколо саду, а там, у далині садової стежки, знайомий будиночок з кількома сарайчиками, що свого часу були курником, свинюшником і корівником. Тепер у тих хлівах нічого не було, крім старих, ні на що не придатних поламаних меблів. Тільки в колишньому курнику зберігався нескладний струмент, що ним велетень орудував на городі й в саду.

От уже й ганок маленького домика. Він, цей домок, був колись пофарбований у червоне, та час злизав ту фарбу і тільки де-не-де залишив бурі плями її. Потужний час не помилював і претенсії на «стиль», що од нього залишалися різьблені колонки на ганкові та випиляні з шальовки орнаменти під дахом.

Коло ганку чорніла надвірня плита, вимурована з цегли, з високим чорним димарем, і Королівна, побачивши цю споруду, злякано сховала носа під пахву.

— Що, Королівно, злякалася моєї фабрики? Не бійся, тебе на тій плиті смажити не будемо... Тьотя Тіна на тебе заповіта поклала... Будеш її нащадка втішати... Будеш, Королівно?

Королівна рижукнулася під пахвою і тільки, як заскрипіли підгнілі дошки під ногами, вона озирнулася

навколо та, крім широченних плечей господаря і дверей кімнати, нічого не побачила.

В сінях пахло лемкою цвіллю дерев'яного помешкання, а в хаті до тих запахів прилучився запах убогого людського житла, там було таке безладдя, ніби мешканці щойно приїхали або збиралися виїздити.

Мужчина вступив до кімнати навшпиньках і тихо підійшов до ліжка, де лежала жінчина, закутана в ковдру. Вона спала, повернувшись до відчиненого вікна, і обличчя її промовляло за неспокійне життя. Мертвотні синці під очима, загострений ніс та скорботні рисочки коло рота свідчили за фізичні страждання та нервову перевтому. Каштанове волосся її розсипалося по подушці, а рука поверх ковдри була немічно-прозора й тонка.

— Тьотя Тіна спить, — прошепотів мужчина на вухо кріликові, і той прищулився од лоскоту.

— Хто тут? — спитала спросоння жінка і підвелася на лікті. Побачивши Королівну, вона всміхнулася ласкавими очима. — А, це ти, лохматко! Ну, йди до мене!

Королівна вислизнула з великих, як рогаці, рук велетня, стрибнула на підлогу і забилася під ліжко, а він нахилився над жінкою:

— Ну, як ти себе почуваш?

— Якось мені погано... Оце заснула, але вже зараз мене канудить... я певно збожеволію...

Важко дихаючи, жінка лягла на бік і дивилася кудись у далину за вікно, де червень пишався сонцем і квітами — і не було йому ніякого діла до хворої вагітної жінки. Ця байдужість обурювала жінку, і вона заплющила очі, щоб не бачити сонячного дня і грайливих горобців на куці за вікном.

— А коли це може статися? Га? — спитав мужчина і застиг в сподіванні відповіді.

— По-моєму, через місяць... Але ж, як їсти хочеться! — з мукою в голосі перебила сама себе Тіна.

— Так, може, тобі щось приготувати?

Тіна мовчала, і ця мовчанка невимовно гнітила мужчину. Може, він щось не так сказав або не так зробив, а може, він своєю присутністю дратує Тіну?

Тіна почула слова, сказані чоловіком, але в її уяві пронеслася згадка про гидку їжу, і її ще більше занудило од цих думок. Вона тільки мовчки махнула рукою й одвернулася до стіни.

Довгі місяці фізичної муки нервової вагітної жінки вщент виснажили Тіну, а до тих нестерпних фізичних мук прилучилися муки за майбутню дитину, її першу дитину, якій готує невідому, таємничу, але запевне злу долю це голодування.

В той час, як її чоловік, стомлений за день незвичною важкою працею та систематичним недоїданням, спить важким сном каторжника, Тіна довгі ночі передумує свої тяжкі материні думки. То вона бачить свою майбутню дитину без пальців унаслідок голоду під час вагітності, то в уяві повстають тупі очі рахітичного ідіота, що цілими роками буде мучити її молоде життя...

І як починала матерня думка кружляти навколо майбутнього дитяти, то вже не було сну Тіні. Вона вишукувала причин, через які голод не відіб'ється на її дитині, вишукувала безнадійно, як хтось, умираючи від спраги, шукає в пустельних пісках крапель води.

— Велетню, коли ж усе це скінчиться? — розпачливо запитувала Тіна, і на очах їй бриніли сльози.

Він не знав, коли «це» скінчиться. Він мовчав, цей велетень, і Тіні здавалося, що його мовчанка — то мовчанка могили над її молодою долею. Немає порятунку, немає просвітку, немає й не буде.

— Не журись, Тіно, сьогодні в нас буде хліб і навіть сметана! — сповістив він дружину, і йому захотілося, щоб це звеселило жінку.

Тіна посміхнулася, але од згадки про їжу їй задавило, вона зблідла й одкинулася на подушку. Зволодівши з собою, Тіна промовила:

— Гаразд, я дуже рада...

— Ну от, я ж завжди кажу, що все обійдеться і буде гаразд! Ти в мене велика песимістка!

Велетень почав ловити Королівну, а вона забилася в найдалший куток під ліжком і не давалася до рук.

— Зажди, я тобі намну вуха! — погрожував він і нарешті впіймав пухнату Королівну.

— З Королівною буде бавитися наш маленький, — промовила силувано Тіна. — От маленький намне вуха Королівні... — Приступ тошноти знову скривив обличчя жінці.

Мужчина, як завжди, був спокійний і лагідний, як лагідні всі дуже здорові люди, мало терті життям. Він, навіть бачачи страждання жінки, реагував на них, як на щось нормальне, без чого ніяк не можна обійтись, а тому, власне, й хвилюватись нема чого. Треба довірити все часові, бо з часом, як відомо, нормально проходить вагітність і зникає хворобливий стан. То нічого, що їм доводиться трохи голодувати, ну, якихсь там три-чотири дні інколи не вистачає хліба, але все одно вона багато не з'їсть, а він і без хліба виживе...

От що не має солі — оце кепсько. Маляті сіль потрібна, але він, велетень, — ботанік, і знає, що в помідорах солі вистачить, молода ж картопля, хоч і не смачна без солі, зате має багато крохмалю. Одне слово, за аналітичними підрахунками, маляті вистачить всього і боятись каліцтва нема чого. Чоловік прочитував Тіні цілі лекції, і це давало їй змогу відпочити від думок і трохи розвіятись. Тіна охоче слухала й інколи всміхалася його словам, як наївним дитячим вигадкам.

Зловивши Королівну, велетень сідає край ліжка й починає оповідати.

Ліжко вгинається під великим тілом чоловіка, і Тіні стає затишніш, немов вона сховалася за великий мур, і мур той захистить її від усіх нещасть і негод.

Велетень розповідає повільно з довгими ліричними відхиленнями, інколи усміхаючись своїм словам, а інколи насуплюючи брови. Він насуплює брови саме тоді, коли треба було б усміхатися, і всміхається, коли належало б насупити брови. За його словами виходило так, що людям на землі не вистачає тільки доброї волі раювати. Всі дані для раювання є, і він раював би хоч би і зараз, коли б можна було повернутися до інституту,

висиджувати годинами в прекрасних вегетаційних домиках, де так багато сонця і рослинних випарів, і вранці та ввечері голубити свою Тіну...

А ще він буде водити за малесеньку ручку маленького... О, він не пожалкує за найкращою квіткою в своєму вегетаційному домику і зірве її для малого... Так, зірве, навіть і тоді, коли йому це порушить науковий дослід...

— Ні, не треба порушувати наукових дослідів, — каже Тіна, — треба якнайшвидше повернутися до інституту...

Звичайно ж, вони незабаром повернуться до інституту. Велетень не має в тому сумніву. Вони скоро повернуться на свою інститутську квартиру і будуть жити так само, як і до цього жили...

— Я хочу встати, допоможи мені, — попрохала Тіна і заворушилася на ліжку.

Велетень допомагає жінці своїми нековирними руками, а вона докоряє чоловікові за невірність. Нарешті жінка встала з ліжка й одяглася. Це знесило її так, що вона знову лягла і, тільки віддихавшись, встала й пройшла по кімнаті.

Тіна ступала важко, незвично важко, а великий живіт коливався під шаллю. Обличчя стало ще блідіше, а плечі немов стулилися од холоду.

— Не дивись на мене... — Тіні невимовно було соромно перед чоловіком за своє каліцтво, і вона рада не показуватись йому на очі. І тепер вона шарілася, як дівчинка од сорому, і ніяково закривала живота блідими руками.

— Я піду по хліб... Сьогодні, казали, о десятій годині спечеться... Ти побудеш сама?

Тіна була рада, що велетень нарешті йде і вона лишиться сама.

— Дай мені Королівну...

Жінка гладила пухнатою звірка і думала свої думки, такі звичні й безладні, як і ця кімната, що її ніяк не може прибрати Тіна.

— Ну, йди погуляй, — випустила вона на підлогу Королівну, а сама попрямувала до ліжка. Раптом за дверима

розітнувся вереск звіряти, і Тіна тепер тільки помітила, що чоловік не зачинив за собою двері і Королівни в хаті не було.

«Схопила кішка!» — подумала Тіна і шарпнулася до вікна. Серце їй завмерло: в далині садової стежки біг великий рудий собака, а в зубах його теліпалося пухнате тільце Королівни. Тіна зойкнула не своїм голосом, але рятувати не було кому. На безлюдному кутку селища ніхто не почув її крику.

Сльози відчаю залили Тініне обличчя, і вона, ледве дійшовши до ліжка, впала на нього. Очі заслала темна пелена, до горла підкотився задущливий клубок, і їй знову задавило.

II

Велетень прийшов через годину, шльопаючи босими ногами по ганкові. Він приніс із собою цілий мішок хліба і безліч сонячної бадьорості. Мішка він поставив коло столу, а бадьорість свою почав виливати в словах.

— Королівну собака роздер... — промовила Тіна, повернувши до чоловіка заплакане обличчя.

— Який собака? Коли? Як? — Велетень нахилився до Тіни, вона охопила його шию руками і притиснула кудлату чоловікову голову до грудей. Тіна плакала так, наче не крілика схопив собака, а її дитину.

— Заспокойся, Тіно, я дістану другу Королівну... Ну, не плач же, тобі не можна так хвилюватися!

Тіна здригалася од сліз, а велетень, як завжди в таких випадках, не знав, що робити, і сидів, розставивши руки. Потім він устав і почав викладати з мішка принесене.

Його великі руки, як рукавиці боксера, любовно брали хліб і клали на стіл. Які прекрасні ці хлібини! Він ніколи не відчував своєї краси звичайного житнього хліба, а тепер вдихає ту красу широкими ніздрями, і всмоктує очима, і відчуває на смак. Один, два, три, чотири хліби... Аж цілих чотири хліби! Таких рум'яних, запашних і теплих, що дивно стає, як то можна було їх міняти на золотого годинника та й ще давати на додачу цілу сулію

справжньої сметани! Що то за дурні люди, що можуть такі багатства міняти на якогось золотого годинника!

Мужчина відчув ніяковість, так, ніби він обдурив людину, давши за чотири житні хлібини й сулію сметани золотого годинника. Але ж він те робить не для себе. Коли б для себе, то було б ганебно. Він це, напевне, нечесне діло робить для Тіни і для майбутнього маляти, що тягне з Тіни всі живі соки. А він же батько і мусить добувати все для свого маляти. О, він прекрасно розуміє свої батьківські обов'язки!

Запах свіжоспеченого хліба пішов по кімнаті і дістався до Тіниних ніздрів. Вона повернулася до столу і витерла сльози. Їй до млості хотілося їсти отой запашний хліб, вона б з'їла цілу хлібину, та раптом Тіну заканудило, і вона жестом одмахнулася од їжі.

— Бідна, бідна Королівна! — промовила Тіна, заспокоївшись, і чоловік зрозумів, що причина хвилювання жіночого — в тому, що собака роздер Королівну, і в ньому з темних закутків свідомості піднялися чорні випари лютої зненависті до того невідомого собаки, що роздер Королівну і порушив спокій Тінин.

— Заспокойся, Тіно, — казав він свою звичайну фразу, — я знайду собаку, і він не буде більше дерти Королівен...

Почату хлібину чоловік залишив у кімнаті на столі, а решту взяв в оберемок і одніс до комірчини поруч із сінцями. Та комірчина була маленька, з невеличким вікном угорі і двома полицями. Велетень поклав хліб на полицю і старанно накрив його мішком, щоб не черствів, а сам пішов до саду, попереду зазирнувши до кімнати. Тіна спала, і він тихо зачинив двері, виходячи на ганок.

Червневий день буяв над садом і, як веселий марнотрапець, розкидав сонячне золото по землі.

Яблуні жадають того золота!

— Натє вам, чудові яблуні, золота!

Трава хоче сонячної винагороди за те, що стелиться під ногами!

— На тобі, траво, бери, скільки забажаш!

Веселі пернаті музики звеселяють недаремно?

— Натє вам, горобці й жовни, стонадцять жмень огняного рідкого металу!

Навіть пуголовки в копанці висунули свої голівки з брудної води до сонячних багатств і каламутять воду дурними хвостиками.

— Натє й вам, чудернацькі тваринки, сонця, щоб у вас, крім хвостиків і голівок, вирости тулубці!

Велетень-багатій ішов по гарячій землі і всміхався собі в серці. Цей день такий щедрий на сонце, що велетень відчував себе ніяково — так, ніби взяв собі щось належне іншим. Він подивився на свої босі брудні ноги, на замазані землею штани, на перкалеву сорочку й усміхнувся. Їй-богу, його босі ноги — як у верблюда, а весь він схожий на придуркуватого юродивого, що зиму й літо ходить босяком.

Земля гаряча від сонця, і на серці в людини тепло. Тіна поїла поживного хліба і спить тепер спокійно, і його маля тягне ті соки, що витворились з хліба... Яке воно буде, те маля? Певно, таке пухнате й рожеве, що його страшно буде взяти в руки?

Мужчина усміхнувся собі в шорсткого вуса і пішов на город. Картопля вже цвіла, а помідори визрівали під сонцем, червоніючи лискучими ребрами. Незабаром вистигнуть дині, що їх так дбайливо доглядав велетень. Капуста зав'язує голівки, а огудина на огірках, як косиці маленьких дівчаток.

Міркування ці перервав рудий собака, що промайнув з ділянки, де росли дині.

«Чи не цей собака роздер Королівну?» — подумав мужчина і, запримітивши його, ухвалив розпитати Тіну. Він підійшов до динь і нагнувся над напівдозрілим плодом. Диня була погризена собачими зубами.

— А, так ти так! — вголос промовив господар, і серце його забилося люттю до рудої кудлатої тварини. Він ладен був бігти за собакою, щоб жорстоко побити його, але собака був далеко і мужчина стримався.

Він ішов до домика і не помічав тепер ні сонця, ні тепла. Мстиві думки чорною пеленою обволікали його мозок, а в уяві плигав рудий чотириногий ворог з лякливими голодними очима.

— Той собака рудий і кудлатий? — спитав він Тіну.

— Так, рудий і кудлатий...

— Ну, я його спіймаю! Він не втече від моїх рук!

Мужчина вийшов на двір і почав готувати дрова коло надвірної пічки. Треба було щось зварити на обід, він думав над цим з напруженням винахідця, що ніяк не довершить своєї синтези. В комірчині є сухі гриби й лавровий лист. Гриби й лавровий лист не давали ніякої путящої комбінації. От ще він забув про молоду картоплю, викопану вчора, — вона збільшує число комбінацій. Може вийти картопляна юшка з грибами або картопляна юшка з лавровим листом. Або з тим і тим разом.

Ах, ледве не забув! У нього є ще, мабуть, з ложку гречаного борошна, що він його ховав для Тіни! Тіна тепер все одно не буде їсти набридлих гречаних галушок, і він використає те борошно для сьогоднішнього обіду.

Але борошна було надто мало, і він придумав підмішати до нього житніх висівок і таким робом збільшити масу галушок.

Огонь весело тріщав у грубці, і на плиті варилася неймовірна комбінація з молодої картоплі, грибів, галушок і лаврового листу. Лавровий лист давав приємний запах, смачно лоскочучи ніздрі велетневі, що сидів і помішував вариво в каструлі. Раптом поблизу щось зашаруділо в кущах, і рудий кудлатий собака, побачивши людину, кинувся навтьоки вздовж садової стежки.

Як несамовитий, схопився велетень і побіг навздогін за собакою. Собака біг, прищуливши вуха, а за ним гупали, як телеграфні стовпи, ноги велетневі, а рука вимахувала якимось кийком. От-от наздожене двоногий ворог і розчавить своїми страшними, як смерть, ногами. Собака зробив надмірне зусилля і переплигнув через паркан. Аж тепер велетень став і отямився. Погляд його звернувся в бік правиці, і в очах зазолотилася усмішка — в руці

був ополоник, що він ним мішав вариво. Ця смішна пригода розвіяла гнів мужчини, і він пішов назад з освіженим серцем. Каструля з галушками кипіла, і в ній лишилося не більше половини юшки.

«Чортзна-що! Якийсь собака не дає спокою! Ні, треба щось придумати!» — розвіяні було хмари гніву потроху знову почали скупчуватися, аж поки зовсім не закрили веселого сонця гумору.

Велетень взяв каструлю з варивом і пішов до кімнати. Тіна не спала, а почувши пахоці вареного, застогнала:

— Велетню, винеси, якщо твоя ласка, з хати цю гідоту! Я не можу...

Од пахоців лаврового листу її вернуло, і велетень прожогом вискочив на ганок. Він примостився на східцях і жадібно їв свої галушки, аж поки в каструлі нічого не лишилося.

Бідна, бідна Тіна! Коли б вона вже швидше стала на ноги! Коли б уже швидше кінчилося перебування в цій дірі! Який він буде щасливий кинути ці знамениті дачі і знову прибрати людський образ і працювати в своєму привітному вегетаційному домику там, в інституті! То будуть щасливі хвилини! Він не буде варити цих гідотних галушок, а їстиме прекрасний, що смердить віхтем, борщ в інститутській їдальні! Ах, як він, той борщ, прекрасно смердить проти цього огидного варива, його ж до того завтра вже не буде!

Поклавши каструлю на місце, мужчина зайшов до кімнати і винувато мовив:

— Я піду на півгодинку в селище, дізнаюсь, як воно там... Які новини...

III

Велетень повернувся веселий і своїм настроєм помітно вплинув на Тіну. З його слів виходило так, що за якийсь тиждень-два він буде в місті і негайно забере її звідси. От тільки поладнають колію, і він майне!

Веселі зайчики вилискували йому на обличчі, а коло очей залягли добрі зморшки, як промені його світлих надій.

— Я їсти хочу... — сказала Тіна і вибачливо всміхнулася. Господар кинув розповідати і пішов до комори. Повернувся він украй стурбований, держачи шматок хліба в руках.

— Ти розумієш, яке свинство? Собака з'їв майже цілу буханку!

Велетень розлючено ходив по кімнаті, нервово розмахував руками і лаяв усіх собак на світі. Він ніколи ще не був у такому збудженому стані і справляв кумедне вражіння, як всі добродушні люди, гніваючись. Тіна їла сметану й усміхалась:

— Ну, чого б я хвилювалася? Ще ж дві буханки залишилось...

— Але яке нахабство! Яке нахабство! Це чорт його знає що!

Нарешті, використавши весь свій убогий лексикон гнівливих слів, велетень відчув себе безсилим, як вояк без набоїв, і стомлено сів на незручний стілець, зсунувши брови на перенісся. На лобі й коло рота йому залягли незвичні шорсткі зморшки, а засмагли великі руки стислися в пудові кулаки. Він сидів мовчазно і важко думав, і думки його живилися мстивими почуттями.

— Ну, гаразд... — промовив глухо велетень і, підвівшись із стільця, попрямував до дверей.

В комірчині він узяв два хліби, поклав їх у мішок і причепив високо на гак під стелю. Потім одчинив двері комори і пішов садовою стежкою, весь час озируючись назад. Дійшовши до лавки, він сів і почав очікувати на рудого собаку, на ту мерзенну тварину, що віднімає пожиток його ненародженої дитини. Він сповнився первісним захватом боротьби за продовження роду і ладен був перегризти горло звірюці, п'ючи солодку втіху з передсмертних корчів ворога. Його добродушне голомозе серце немов обросло шерстю і важко розгонило кров, а руки прагли напружень боротьби і стискалися нервовими корчами.

Тоненька плівка тисячолітньої культури, що обволікала інтелект і чуття велетня, раптом спала, і він

тільки перкалевою сорочкою різнився від свого печерного предка.

От велетень спалахнув мисливською радістю, побачивши рудого собаку коло ґанку своєї квартири. Тепер він добре роздивився: то була сучка, з одвислими пипками, така кудлата, що шерсть її спадала з боків і звисала неохайними патлами. Вуха її стриміли, як у вовка, а очі лякливо нишпорили.

Собака зупинився коло ґанку і нюхав повітря.

Озирнувшись кілька разів, він несміливо ступив на сходи ґанку і незабаром зник за дверима в сінцях.

Швидкими кроками людина попрямувала до домика й зачинила комору. Собака люто завищав і зашкрябав пазурами, але то були марні зусилля. Тоді тварина завила голосно, немов кличучи на допомогу, і, нарешті, зойкнувши, затихла. Там десь, за дверима, невблаганна доля наближалася залізними кроками, і собака, забившись у куток полиці, втупив очі в поріг.

Нарешті на ґанку почувалася хода гнівного велетня, що знайшов підхожу зброю розправитись із ворогом. То була груба залізна ключка, що нею звичайно смикають сіно із стогів. Вона була важка і вагою своєю радувала сильну руку, що міцно стискала залізо, а мстивість, така ж тверда й жорстока, як і зброя, сковувала серце.

Собака, зачувши ходу людини, жалібно завищав, і од того виску лють вибухла в душі велетня, і він, зціпивши зуби, ішов до комори убити мерзенну тварину, що насмілилася шкодити його майбутній дитині.

Він стукнув ключкою в двері і раптом, відчинивши їх, вскочив до комори. Так само, швидко зачинившись, він люто опустив важке іржаве залізо на собаку — та той шарпнувся у куток і уник смертельного вдару.

Ставши спиною до стіни, сука оскалилася на людину, але змірявши, що перевага на боці ворога, з розпачливим виттям метнулася по коморі. Мужчина до болю затиснув палицю в руках і, вибравши слухний момент, опустив її знову на беззахисного собаку. Та й на цей раз собаці пощастило — кінець палиці попав у стінку і затримав

ключку. Собака несамовито зойкнув і стрибнув у маленьке вікно, що було нарівні з головою людини. Посипалися склянки і мужчина широко розплющеними очима дивився на вікно, в яке, здавалося, ніяк не міг вискочити собака.

Здивовання трохи розвіяло лють, і велетень розтулив руку. Ребра залізної палиці в'їлися в долоню, залишивши білі й червоні смуги. Мужчина витер спітніле од напруги чоло, і йому пригадалися злякані очі тварини. Він поставив ключку під стіну і тихою ходою вийшов з комори:

— Ну, тепер руда сучка більше не прийде... Я її добре нагнав... — сказав він Тіні, затаївши свій намір убити собаку.

— Ти дуже блідий, чи не ліг би ти спочити?

— Ні, я піду на свіже повітря...

Як хороше, що так обійшлося і він не вбив собаки! Налякав — і досить з нього... Більше не прийде...

Мужчині неприємно було, що він, культурна людина, міг дійти до такої розправи, а ще більше, що причиною її була хлібина, з'їджена голодною собакою. Мусив же той собака шукати собі їжі!

Сонце спадало на брунатну хмару куряви на заході, і в повітрі після душного дня повіяло холодком. Пил на дорозі ніжно лоскотав затоптані підосшви босих ніг і заспокоював велетня. Він врешті по-філософському спокійно почав докоряти собі за хвильовий наплив дикого почуття до голодної тварини і поклав більше не допускати такого стану. Він же може тримати себе в руках!

Тіна спала, коли чоловік повернувся додому і ліг на своє плескате, тверде ліжко.

IV

Велетень помилився, думавши, що собака налякався і більше не появиться. На другий день він зігнав тварину зі своїх прекрасних днів, що він їх так плекав, і зненависть знову заворушилася в його грудях. Та на цей раз він обмежився тільки тим, що кинув на собаку грудкою землі.

Він майже забув про цей випадок, як днів через два знайшов три найкращі свої дині, знівечені собакою. По цьому величезна постать довго маячила стежками саду, і похилена голова промовляла зашкарублі думки. Мстивість була підігріта новою шкодою і потроху охоплювала велетня, і його культурний інтелект не в силі був боротися з каламутними почуттями. Він уже шкодував, що не має вогнепальної зброї а чи отрути, щоб знищити собаку.

Згодом він побачив руду сучку коло ганку, і її вбогий вигляд нагадав людині всі прикrostі, що вчинила ця гидка тварина йому й його сім'ї. Собака зазирнув у сінці, але, побачивши людину, з жахом кинувся навтьоки.

В коморі, так само, як і раніш, хліб висів на гаку під самісінькою стелею, і людина, відчинивши двері комори, сховалася в маленькому передпокої. Звідти вона спостерігала собаку, що знову повернувся до ганку і смаковито нюхав запахи, що линули з одчинених дверей. Тварина пройшла в сінці і навіть ступила на поріг комори, але її наче щось штовхнуло і вона прожогом вискочила на двір.

Кілька хвилин тварина стояла перед ганком і побігла врешті геть од домика. Мабуть, пригода в коморі далася їй взнаки, і страх перемиг почуття голоду.

Цього дня рудої сучки не видно було більше коло ганку, і мужчина втратив надію, що вона знову прийде.

Проминуло ще кілька днів, і господар з обуренням пересвідчувався, що ворог не кинув йому шкодити. Кілька достиглих динь з'їдено на городі, а одного разу велетень застав на цій шкоді собаку. З того часу вже ніщо не заглушало наміру вбити сучку, а розгнuzданий гнів шматував його філософську рівновагу. Мужчина ходив, напоєний жагою дикої кривавої помсти, і йому, вкрай виснаженому голодом, здавалося, що він зміг би зубами роздerti на криваві шматки свого запеклого ворога.

В коморі вже залишилося з півхлібини, і господар мусив подбати за поживок для своєї вагітної жінки. Можливості дістати хліб десь поблизу втрапилися, і треба було

рушати в далекі заможні села. Велетень мріяв про те, як він виміняє не менше десяти паляниць і прийде з прекрасною ношею додому.

Звечора велетень сходив до жінки сусіди і попросив доглянути Тіну, поки він повернеться назад, а рано-вранці наступного дня почав лагодитись до походу. Він прилаштував торбу, щоб їй зручно було нести за плечима, дістав свої документи і заховав їх під підкладку піджака і, нарешті, вирізав довгу вербову ломаку — і всю ту старчату снасть склав у сінцях напоготові.

Тіна спала, і чоловік вийшов поглянути, чи не трапилося якої шкоди на городі. Там усе було гаразд, і лагідне сонце над помідорами й динями на цей раз не затьмарилося гнівом людини. Воно статочко котилося, це сонце, блакитним полем, як дозрілий помідор, капаючи червоним своїм соком на спраглу землю.

А під сонцем на маленькій землі йшов худенний велетень так обережно, немов боявся ненавмисне роздавити кулю а чи зламати рожеву квітку картоплі.

Радісний велетень доходив до дому, як побачив, що руда сучка никала коло ґанку, боязко озираючись, і нарешті, здолавши страх, ступила в сіни.

Груди велетня шарпнуло переривчасте дихання гніву, і він семимильними кроками подався до ґанку.

Собака, зачинений у коморі, сказано вищав і дряпав пазурами двері, як людина закладала знадвору єдиний шлях відступу — маленьке вікно комори.

Він тепер уже справить своє криваве діло! Він уб'є собаку, він задушить його своїми руками, щоб послухати хрускіт поламаного горла й кісток. Милосердя його висохло до краплі, і жалощів не лишилося в серці.

Щойно відчинив мужчина двері, як собака з диким виттям кинувся йому під ноги. Людина затисла тварину ногами, як лещатами, і оскаженило біла залізною ключкою, поки тіло собаки не зсунулося в калюжу чорної крові.

Тільки тепер мужчина помітив, що, б'ючи собаку, він побив собі ноги залізною палицею, але зопалу не відчув болю.

Щоб не бачила Тіна, він вийшов до копанки і промив собі рани. Потім, подерши хустку, зав'язав їх, а впоравшись із ногами, пішов до собаки. Він лежав, як і раніш, і мужчина, зачепивши його мотузкою, потяг із хати.

Недалеко від спорожнілої клітки він нашвидку викопав у куцах яму, кинув туди собаку і тільки тоді помітив, що яма вийшла мілка, і тому собаку довелося кинути просто, не закопуючи. Він краще закопає трупа, як повернеться з подорожі, а тепер швидше умитися б і забути про цей жах, що постав перед очима в усій своїй потворній наготі.

Мужчина зайшов до кімнати і побачив, що дружина покинулася.

— Я зараз буду йти... Сусідка навідуватиметься... Я повернуся завтра надвечір або позавтра...

— Іди, тільки не барись... Я почуваю, що незабаром у нас буде маленький...

Маленький? Яка радість! Він не буде нидіти над хворою жінкою, справляючи тисячі дрібних хатніх обов'язків, що гнітять його гірше, ніж каторжна робота на городі. Він був здорова людина, а здорові люди не дуже любляють хворих, і, хоч як він любив жінку, а доглядаючи її, стомився, і йому хотілося спочити від неї і побути на самоті зі своїми думками.

Подорож вабила можливістю хоч на час здихатися хатніх дрібниць, і він бадьоро накинув на плечі торбу й узяв вербову палицю в руки.

Поля хвилювалися золотими полотнами, птиці безшумно ширяли на вітрі і розсипали, дзвенячи, перли по ланах.

Велетень відчув себе оновленим і заспівав пісню, що чув її, коли ще університетська наука не штампувала його думок:

За плечима торбина
Ще й латана свитина,
Гей, гей, дочумакувавсь, гей!

V

Віз котився, і з кожним рипом його знесилений хворобою велетень відчував, як наближається щось невідоме і страшне своєю невідомістю.

Переліски змінювались на поля, байраки — на рівнину, а віз котився й котився, загойдуючи хворого. Він заплющив очі — і йому здавалося, що віз буде отак котитися довіку, без кінця і краю, і ніколи не докотиться до його маленького домика край саду.

На полях де-не-де вже стояли копи, виблискували коси та в'язальниці гнули молоді і старі спини над снопами. Візник час од часу ввійкав на коней, але вони не квапилися й гоїдали воза, як велетенську колиску, що в ній відчував себе велетень порошинкою на м'якому сіні. У його знекровленому мізку пропливали уривки подій останніх жахних тижнів, як лежав він у пропасниці в незнайомому селі, не мігши ні дістатись до жінки, ані подати звістки про себе.

Він пам'ятає тільки, що, проблукавши два дні селами й хуторами, де люди зустрічали його, як ворога, відчув себе зле й приліг на обніжку, край села спочити...

Стямився він у великій кімнаті, заставленій шкільними лавками, на купі соломи під селянським рядном. Брудні босі ноги були білі, мов у борошні, а мухи кружляли над ним настирливими роями в сухому повітрі.

Тиша ніби припала пилом на затоптаній школярськими чобітьми підлозі і сіро повзла по брудних стінах та убогих географічних мапах, що в них щоразу втоплювалися очі, коли вії піднімалися одігнати мух.

Жах охопив хворого велетня, коли він довідався, що вже три тижні, як лежить у сільській школі під доглядом баби сторожихи, і ще доведеться лежати, доки зможе підвестись на ноги.

Що не день то тяжче ставало очікувати повернення, — і коли, нарешті, перед школою стояв запряжений селянський віз, а баба сторожиха винесла його торбу, невідомо

ким набиту хлібом, він, велетень, вийшов хитаючись і ледве виліз на воза...

Ці спогади пропливають у стомленій голові димчасто-невизразно, то обриваючись сном, то знову виникаючи з голубого туману уяви.

Раптом віз підскочив на вибоїні, велетень прокинувся й озирнувся навколо. Без сумніву, він зовсім близько від домівки, бо вже видно телеграфні стовпи коло залізничної колії.

Близкучі колії нагадали йому про інститут, і гірка думка про втрачене для наукової роботи літо примішалася до інших думок, що в безладі вихрилися в знесилений його голові.

— Приїхали, — сказав візник і смикнув велетня за рукав.

Так, справді вони приїхали до дачного селища, і мужчина показав, куди їхати далі.

Він тепер пильно вдивлявся вперед, немов намагаючись просякнути зором всередину домика, де залишилася Тіна, і дізнатися, що там сталося.

От промайнуло поле, а за полем показалася огорожа саду, того саду, де він так ще недавно походжав, дбаючи за спокій і достаток дружини. Він пригадав і Тіну, і город, і, нарешті, собаку, якого так жорстоко забив у коморі.

Йому стало соромно за себе, а серце стислося жалістю до нещасної тварини. Він у найдрібніших подробицях пригадав подію в коморі, і сучка стала перед його уявою зі своїми сухими ребрами, рудим ковтунням, пожадливо-лякливими очима і, нарешті, одвислими пипками.

Останнє гостро пересмикнуло несподіваною думкою все його велике, знесилене хворобою тіло. Одвислі набряклі пипки! Адже ж то була сучка, що годувала своїх цуценят! Він, відчувши весь жах безпорадності в брудній школі на підлозі, раптом побачив усе в новому світлі.

Яка жорстокість! Яка дика, непростима жорстокість! Хороблива сльоза залоскотала вію, — і він повернув очі, щоб, бува, не помітив візник.

В уязві зароїлися картини голодної смерті маленьких тварин, що даремно шукали матерного лона десь під хлівом, у той час, як він, сильна, розумна й освічена людина, убивав гострою заліззякою їхню матір...

Вся кров од невимовного сорому прилила до лица, і він мимоволі закрити очі рукою. Який жах! Який жах!

— Отут, чи що? — спитав візник і зупинив воза.

— Тут, — сказав мужчина і зліз з воза коло воріт своєї садиби. Він підійшов до хвіртки і, одчинивши її, зупинився. На дворі не було ніяких ознак життя. Тиша панувала навколо, і велетень несміливо ступив кілька кроків по дворі.

Страшна думка, думка про передчасну смерть Тіну, що, може, вона давно лежить під могильним горбком на місцевому кладовищі, промайнула чорним привидом і прийняла всю його істоту гострою тривоною.

А малятко? І воно померло разом з матір'ю голодною смертю, не мавши свого захисника й кормителя, як... ті цуценята?..

Серце стислося від цієї думки, і він ледве встояв на ногах. Напруживши сили, мужчина пішов до ганку, — і надія заворушилася в його грудях: у відчиненому вікні стояли свіжонарвані квіти, а на стежці видно було сліди підмітання. Раптом слабкий викрик призвів його до притомності, і він, обернувшись, побачив Тіну, що сиділа на сходах ганку, а поруч у плетеній колисці лежало щось загорнене в рожеве покривало-простирадло.

— Велетню! — вигукнула жінка, і сльоза одна по одній побігли з її очей по зарожевілих щоках.

Якусь хвилю він стояв нерішуче, а потім стиснув Тіну у своїх широких, але безсилим обіймах.

— Подивись на нашого красунчика... — і, відповідаючи на допитливий погляд чоловіка, мовила: — я даремно турбувалася — він здоровий, як бичок!..

Велетень нагнувся до колиски, взяв на руки немовля і вдивлявся в сонне його обличчя. Дитина розплющила очі й заплакала.

— Давай я його погодую...

Сором'язливо зашарівшись, молода мати годувала дитину, а з ґанку в цей час зійшла руда сучка, шкандибаючи на одну ногу, і лягла під стіною. Двоє цуценят, кинувши бавитися, вп'ялись у її пипки, кумедно плямкаючи й одсапуючись.

— А це що за собака? — тривожно спитав мужчина.

— Це сусідка одволодала... Казала, що страшно скавучала в нас у саду. Зовсім була здихала, а як тільки трохи очуняла, кинулася до своїх цуценят... Оце вони.

Велетень відчув, що він маленький і мізерний і так само кривоногий, як і ця руда сучка під байдужим велетнем сонцем...

КАМІННИЙ ВІНОГРАД

На Хонському шосе з ранку до вечора крешуть камінь каменярі. Край дороги, над купами сірого каменю, схиляються голови в драних башликах й хитаються в такт ударам.

Неоковирні буйволи та флегматичні ішаки збивають білу вапняну куряву над шляхом, та каменярські очі звикли до неї, і молотки, не вгаваючи, крешуть камінь на дрібні шматки, щоб вимостити шлях од старого Кутаїсу кудись на південь, може, до казкового Ерзеруму, а може, до пишного Теграну, в країну золота, едвобів та самоцвітів, де, певне, немає убогих поденників, огрядних глитаїв-підрядників та блискучих інженерів, ласих на вбогі копійки каменярів.

Там десь, у Тифлісі, а може, в далекій холодній Москві, люди в блискучих гудзиках накреслили план цього шляху, визначили на цілі десятки років копійчаний заробіток поденника й попивають собі добряче вино з гарними русокошими дівчатами у розкішних московських духанах...

Не діло поденника про це думати, та думки самі лізуть під драний башлик. Десь же починається та ниточка, на кінчику якої прив'язано поденника-каменяра, і, певне ж, хтось, могутній, як бог, держить її й смикає, коли треба. Не підрядник то і не інженер, адже ж вони улесливо кланяються губернаторові, як той проїздить шляхом у блискучому ландо, оточений охороною. Та й над губернатором є вищі — міністри й цар... Так уже світ збудовано. Споконвіку були царі й поденники. Одні можновладно смикали за ниточку, а другі покірно ворушили руками й ногами, точнісінько, як ті дешевенькі ляльки в старого Шалви на базарі, за Ріоном...

І чи краще жилося колись поденникові, того не певен молодий Сандро. Отож будував колись цар Давид фортецю й церкву на горі коло Кутаїсу. Певне, і тоді натрудили поденники чимало мозолів, і не один загинув з потрощеними кістками під камінними брилами... Та загинув і цар той у Ріоні, тікаючи від турків... А вже коли царське життя таке, то про поденникове шкода й думати...

Сонце, як червоний язик, вилизавши блакитну тарілку неба, ховалося за поламаними зубами гір. Молотки на шосе замовкли, і розпечене каміння стигло під свіжим диханням долини. Десь у тумані клекотав каламутний Ріон, розбиваючи свій тисячолітній гнів об гостре каміння, а руїни фортець і церков на його берегах лежали німі тисячолітньою німотою.

Колись ласі на золото аргонавти хижими очима оглядали привабливу Колхїду, згодом християнська Візантія закидала свої сильця на цей край, посилаючи своїх будівничих будувати церкви й фортеці та прикрашати холодні мури суворими аскетичними орнаментами. Вони, ці будівничі, малювали на стінах святих із непомірно великими очима та з цибатими анемічними тілами кастратів, нездатних продовжувати людський рід. Вони були взяли виноградне гроно — одвічний символ повнокровного буйного життя — і закували його в сірий камінь християнської моралі... Мертвий камінний виноград прикрашав стіни, а живий виноград буяв вином на берегах старого Ріону.

Стомлені поденники з Хонського шосе пленталися до Кутаїсу. Сандро ступав бадьоро попереду й про спочинок не думав. Він ще не виснажив свого тіла, як його старші товариші, що ціле життя своє довбають камінь. Юнак нещодавно прийшов із глухого гірського селища, вигнаний до міста безпросвітними злиднями. Він оселився в шопі, коло духана свого земляка Джорданії, під самісінькою горою Давида. Вгорі — руїни фортеці й собору, а внизу — убога хижка з дерев'яною вивіскою. Зверху на вивісці ламаною російською мовою виведено: «З а х а д и л ю б е з н а й», а знизу арабесковою в'яззю, не зрозумілою

чужинцям, написано: «Пурі гвіно», що означає «хліб і вино». Тисячолітня культура Грузії скромно пропонує стомленому подорожньому хліб і вино, а руська культура, занесена сюди п'яними офіцерами й чиновниками, сплюгавлена солдатською казармою, вигукує кабацько-льокайським написом: «Заходи любезнай». І коли перша своїм візантійським аскетизмом кам'янить живий виноград життя, друга топче його казенними чобітьми.

Сандро не знав руської мови, і його серцю промовляло традиційне «пурі гвіно» обіцянкою відпочинку, коли він повертався з роботи.

Утома не брала його дебелого тіла, і він, чим обійти гору, легкою ходою попростував через неї. Діставшись руїн, він сів на камені, з якого видно Ріон і обіч шлях.

Гори заволокалися вечоровою млою, і Сандро замріявся. Та за хвилину він зіскочив із каменя й пильно почав вдивлятися на шлях, що звивався сірою смугою вниз. Шляхом їхала міська лінійка і незабаром зникла в куряві. Сандро тільки й міг помітити постаті офіцера й жінки, що вбранням нагадувала Ніну...

В першу хвилину він ладен був стрибнути вниз, наздогнати лінійку й на власні очі пересвідчитись всього, але швидко отямився. «Не може того бути, — заспокоював він себе. — Ніна ж сьогодні обіцяла очікувати на нього у міському саду... Адже ж вона вірить його чесним намірам... От тільки трохи заробить, а там...»

Ці думки заспокоїли Сандра, та ненадовго. Сходячи до духану, він пригадав, що батько Нінин не дуже ласкаво поставився до нього на минулому тижні, а на день пізніше Сандро, зайшовши до Ніни увечері, бачив у кімнаті офіцера, що за склянкою вина весело розмовляв з Ніниним батьком. Ніни не було вдома, а батько холодно зустрів парубка й відказав дразливо:

— Нема, й скоро не прийде...

Тепер од цих згадок гаряча кров приливала до голови. «А що, коли Ніна слухала ту розмову, сховавшись десь за дверима, і сміялась з нього, вбогого поденника?» Та Сандро заспокоїв себе. Певне, Нінин батько шукає

підряду на дрова для полку й задобрює офіцера. Він же знає, що старий встає й лягає, мріючи про підряд, бо дожився до цурки... Та проте Сандро розпитає Ніну сьогодні в міському саду про все... Прийшовши додому, Сандро на швидку причепурився, по-святковому вбрався й легкою ходою вийшов на вулицю, такий молодий і бадьорий, немов цілий день висидів у холодку коло духану, слухаючи засмучену зурну й сердитого барабана. Недарма ж його народ виплекав образ справжнього мужчини як невтомного вояки, непохитного в своїх чеснотах лицаря, що не схибить лицарства скаргою на свою долю...

— Го-го! Сандро! — почув він раптом, і знайомий чув'яр перетяв йому шлях.

— Певне, Джорданія не поскупився сьогодні на склянку вина для земляка?

Чув'яр тиснув руку Сандрові й озирає його з ніг до голови.

— Дивлюсь і не пізнаю! Ідеш, як князь, що пропив цілого карбованця в духані над Ріоном!..

Сандро почував себе ніяково. Садок був зовсім близько, а тут цей балакучий знайомиць, що, певне, скоро не відчепиться. Намагаючись бути ввічливим, парубок відказав:

— Глузуєш з бідного поденника!.. — І хоч сказав так, та йому приємна була ця влєсливість.

— Я не глузую, ти насправді не такий сьогодні, як завше!..

Вони наближалися до садка, а знайомиць, не відстаючи, розповідав про якісь свої пригоди. Його не слухав Сандро, шукаючи когось очима й не знаходячи. На призначеному місці Ніни не було, а якісь гімназисти борюкались і іржали, як молоді жеребчики. Сандрові захотілося піти й надавати їм ляпасів.

— Е, та ти, я бачу, когось шукаєш? — весело спитав чув'яр.

— Ні, то я просто дивлюсь на людей... Кого я можу шукати? — знизав плечима Сандро, удаючи байдужого.

— А коли нема кого шукати, то ходім вип'єм по склянці вина, — і, опасаючися, що Сандро відмовиться, додав: — Я частую.

Одмовитись було ніяково, і вони завернули в темний завулок. Сандро слухав балаканину свого знайомця, але не розумів ні слова. Він думав про своє, але думки його були сплутані, невиразні й мінливі і ні до чого певного не приводили.

У непривітному духані Сандро понуро пив вино, втупившись у кінчик столу, а бесідник без увагу говорив, і слова його лопотіли в ухах, як нудний осінній дощ у листі.

— Чув? Меленідзе хоче дочку віддати за офіцера...

Ці слова батогом стьобнули по Сандрові. Але в Меленідзе було дві дочки, а тому він з надією в голосі запитав:

— Яку саме?

Чув'яр хитро посміхнувся, допив вино з склянки й, ніби не чуючи запитання, казав далі:

— Я, каже Меленідзе, нічого не пожалію, аби тільки мати такого зятя, а вже підряд на дрова тоді, напевне, буде мій... Я, каже, хочу бачити офіцершею свою Ніну...

Сандро не дав кінчити чув'яреві. Він щосили загатив кулаком по столу. Склянки та пляшки підскочили і з дзенькотом посипалися на долівку. Ніхто не встиг опам'ятатись, як поденник вискочив із духану й побіг вулицею, збиваючи перехожих.

Він швидко йшов, не знаючи куди, і зупинився тільки на Давидовій горі. Свіжий нічний вітерець студив спітнівшє чоло, і Сандро сів на камені, скам'янілий.

Коротка ніч швидко промайнула, і ранок застав Сандра на руїнах. Він сидів на кам'яній плиті і стомлено дивився на виноградні грона, різьблені на камені рукою старовинного майстра. Камінний виноград сточили тисячолітні дощі й вітри, як сточилася віками холодна, смислова християнська мораль...

Раптом Сандро зіскочив. Немов електричний струм пронизав його тіло. Він схопив уламок каменя й жбурнув ним у зруйнований мур.

— Уб'ю, — сказав він якось надто просто, і сам, видимо, здивувався. — Уб'ю, — повторив він і усміхнувся, як людина, що розв'язала трудне завдання.

Стародавні закони пращурів ожили в ньому й трошили пізніші культурні нашарування і повнокровної Еллади, і аскетичної Візантії, і солдатсько-чиновницької Москви.

Більше Сандро не вагався. Спокійно, не хапаючись, пішов він до духану Джорданії й, забравшись у куток, заснув. Було свято, і робота не кликала своїм каменем.

Об обіді п'яні голоси з духану розбудили Сандра. Він підвівся на своєму ліжку і з радістю відчув, що сон не вплинув на його постанову, а навпаки — в голові склався якось мимоволі план. У Джорданії він візьме грубого саморобного пістоля, що висить у кімнаті на стіні. Порох і кулі в шухляді. Надвечір піде Сандро до Меленідзиної садиби, де, напевне, буде офіцер. Треба, щоб він неодмінно був, бо Сандро хоче застрелити прилюдно, не ховаючись, як злодій.

По обіді купався в Ріоні, і холодна гірська вода освіжила тіло. Назад повернувся бадьорий і жартував з Джорданією, немов нічого особливого не трапилося. Як же випало йому самому залишитись у кімнаті, він зняв пістоля й заховав його під одежу. Жменю пороху він всипав у кишеню, а замість кулі довелося взяти велику олив'яну пломбу. Адже ж йому однаково не треба було більше, ніж одної кулі. Пломба була велика й не влазила в дуло, тому Сандро мусив обстругати її ножом, а обстругавши, поклав у кишеню разом із порохом.

По цьому він вийшов із дому, немов на прогулянку, а насправді подався до старої залишеної каменярні й, переконавшись, що його ніхто не помітив, почав старанно ладнати зброю. Він добре вишарудив одиноке дуло пістоля, продув капсуль і насипав пороху. Поводитись із зброєю йому була не первина, і, надівши блискучого пістона на капсуль та спустивши потихеньку курка, він заховав пістоль у кишеню.

Ніколи ще Сандро не почував такої рівноваги й певності в собі. Він, твердо ступаючи, попростував на гору, маючи намір полежати в холодку під плющем, але вже на горі він змінив своє рішення й прилучився до юнаків, що грали в орлянку на кам'яних плитах руїн. Гра захопила Сандра, і він не помічав, як летів час. Тіні потроху витягалися, і спека спадала. Юнаки сміялися й жартували, а як випадало кому поряд кілька разів програти, над невдалим грачем сміялися, і молодечий регіт налаштував Сандра на жартливе.

Але раптом Сандро стенувся й мовчки передав товаришеві грошину, що хотів підкинути вгору. Його вразив знайомий сміх за руїнами. Так могла сміятися тільки Ніна. Звідти ж було чути голоси чоловічі й жіночі — видимо, весела компанія, проводячи святкову прогулянку, розтапувалася на плитах або на напівзруйнованому фортеційному мурові за руїнами собору.

Товариші здивовано стежили, як Сандро повернувся й, нічого нікому не сказавши, розміреною ходою пішов у той бік, відки чувся сміх і голоси.

За руїнами його підозра справдилася. Ніна сиділа в гурті офіцерів і панночок. В компанії весело розмовляли, їли виноград і сміялися.

Ніна, немов відчуваючи наближення Сандра, повернулася в його бік і дивилася широкими зляканими очима, забувши покласти виноградне гроно, що держала, частуючи офіцера. Потім вона нахилилася до знайомого Сандрові русявого поручника й щось сказала пошепки. Той знизав плечима, подивився на Сандра й устав. Сандро наблизився кроків на п'ять і, зводячи курок у кишені, пильно стежив за офіцером.

— Чого тобі треба? — спитав офіцер, і в голосі його почувалась непевність.

У відповідь Сандро мовчки вийняв пістоля з кишені й мовчки націлівся. Ніна істерично вигукнула й закам'яніла. За її криком, як за сигналом, вибухнув постріл, і русявий поручник, кумедно відкинувши ногу, сів на землю, а потім перекинувся горічерева.

Зчинився галас. Офіцери кинулися до Сандра, вихопивши револьвери, та той стояв, не рухаючись і не наміряючись тікати. Непотрібний більше пістоль валявся на землі.

Офіцери щось істерично вигукували, тримаючи зброю напоготові, але близько до Сандра не підходили. А він стояв, втупившись у труп забитого суперника, і ніби не помічав ні галасу, ні загрозовано направленої на нього зброї.

Тим часом з офіцера зняли кітеля й оглядали груди. Рани ніде не було. Військовий лікар, що був у компанії, звелів принести води з рівчака, а сам, приклавши ухо до грудей, уважно слухав.

Всі допитливо стежили за лікарем, але той нічого не говорив. Коли принесли воду, лікар помочив груди й приснув у обличчя забитому. Офіцер глибоко зітхнув, кліпнув очима й заворушився.

Ніна, стоячи осторонь, зробила рух уперед до поручника, але раптом зупинилася.

— Куди вас поранило? — спитав лікар.

Офіцер, не розуміючи, дивився на людей і, тільки за хвилию отямившись, промовив:

— Мене, здається, не ранило... він промахнувся...

Сандро, оточений тепер міліціонерами, при цих словах стелуся. Як? Він, найліпший на всю округу стрілець, промахнувся? Та ще на такому віддаленні?

Ніна з німим запитанням тепер дивилася на лікаря, а той, помітивши це, сказав:

— Поручник знепритомнів... Сильне нервово зворушення... йому треба спочити...

Сандро, блідий, стискуючи щелепи, перевів свій камінний погляд на Ніну.

Ніна після слів лікаря розгублено, ніяково дивилася на поручника, що за допомогою товаришів упорядковував свій одяг. За хвилию уста їй неприродно вигнулися, і вона, з огидою одвернувшись од свого нареченого і розставляючи слова, спитала лікаря:

— Виходить, геройський пан поручник до смерті перелякався?

Лікар нічого не відповів, а тільки розвів руками, мовляв, як хочете, так і розумійте.

Офіцер якось непевно і злякано шарпнувся до Ніни, та вона подивилася на нього з такою зневагою, що той зупинився.

— Ге-рой!.. — кинула саркастично Ніна поручникові і, круто повернувшись, пішла геть.

Проходячи повз Сандра, вона подивилась на нього поглядом, повним жіночої ніжності й гордоців, а він, як зачарований, стежив за Ніною. За кілька кроків Ніна зупинилася на одну лише мить, немов про щось згадавши, і кинула поденникові виноградне гроно, що весь час не пускала з рук. Ловкою рукою гірського легіня Сандро піймав виноград, живий виноград із берегів старого Ріону.

І коли міліціонери з наказу офіцера трусили Сандра, вивертаючи кишені, і на камінь випала куля з свіжими обрізаними ребрами, Сандро не пожалкував...

БОЖЕВІЛЬНИЙ ТРАМВАЙ

— В революції багато незрозумілого й непевного, отих «журавлів у небі», яких неохочий ловити міщанин, що має свою «синицю в руках». Звичайно, він і не від того, щоб спробувати вловити журавля, але так, щоб і синицю не випустити з рук.

Коли говорилося ці слова, у відчинене вікно з вулиці ввірвався оскаженілий брязкіт трамвая і гарчання автобуса, що заглушили слова бесідника. Той, що слухав, зачинив вікно і спитав:

— А інтелігенція ж як?

— Інтелігенція в певній своїй частині теж неохоча випускати з рук синицю заради непевних журавлів...

— То ви ставите під підозріння справжню революційність інтелігенції?

— Ніяких підозрінь!.. Краща частина інтелігенції обома руками ловить фігуральних журавлів, випустивши іноді непогану синицю з рук, але робить це до того часу, доки розуміє революційні процеси.

— Цебто ви вважаєте інтелігента тільки попутником революції? Навіть у тому разі, коли він без застережень кидає свою синицю?! Так, чи що?!

— Ні, не зовсім так... Справа в тому, що інтелігент вірить у святість різних норм і у всьому шукає математичної закономірності, і коли втрачає можливість контролювати процеси революції з своєї нормативної каланчі, він зневіряється і губить перспективи. З цього правила є, звичайно, тисячі винятків...

У той час, коли в центрі української столиці точилася ця розмова, у глушині лісових розробок, за тисячу верстов од центру, користаючись із вечірнього дозвілля, розмовляло двоє.

Молодий жваво ходив по кімнаті з кутка в куток, стукаючи чобітьми по дощатій підлозі, а старий сидів коло лампи і мляво жував слова:

— Я дуже люблю читати книжки про небезпечні пригоди, про героїчну боротьбу і загалом про різні ризиковиті речі, та коли б мені хто запропонував самому побувати в тих небезпечних і цікавих комбінаціях, то красенько дякую! Я «не», як кажуть ув Одесі...

Стара людина, що кохалася тільки в описаннях пригод, а не в самих пригодах, усміхнулася теплою старечою усмішкою і ласкаво, по-батьківськи, подивилася на свого палкого молодого опонента, що так завзято боронив динаміку життя і громив «статичне» животіння, гідне зневаги й презирства.

А гідна зневаги статика без перепон лилася у відчинене вікно теплими терпентинними подихами вечірнього бору, тишею, що немов дзвеніла комариним дзижчанням та алюмініво-білим світлом місяця.

— Там — життя й боротьба, тут — убоге нидіння! Там — пафос будівництва, а тут — спогади старої дівулі! Там — динаміка, а тут — статика.

Синюха аж стільцем грюкнув, немов уцент розтросуючи мерзотну статистику во ім'я прекрасного динамічного життя, про яке він от уже п'ять років безнадійно мріє.

Старий мляво махнув рукою і задивився у відчинене вікно, за яким десь далеко забринів піснею жіночий голос.

Та пливи, пливи, селезню,
Тихо по воді...

— Напружена праця швидко сточує сили і вбиває радіщі життя. Творче палання — річ прекрасна, та, що яскраво горить, швидко перегорає й погасає... Як от гаряча коняка — сіп-сіп та й лягла, а спокійна — тягне собі повільно, не хапаючись, і напевно витягне! Воно хороше дивитися на яскраве світло, та погано потім сидіти в темряві, бо ж яскраве світло швидко погасне... М-да...

Синюха раптом став посеред кімнати і сказав:

— Всі ці ваші мудрості не про мене. Ви посивіли отут у лісі, то вам нічого, я ж бачив і кращі місця, і в житті моему були кращі часи... Ви от мені не раєте їхати до столиці, а я поїду, і коли пощастить там знайти посаду, я буду безмежно щасливий!

— Я дуже радий, коли ви справді доскочите щастя таким дешевим способом! — з іронією сказав старий. — Боюсь тільки, що ви втратили здатність розуміти місто, і ваша ідеалізація його не виправдається на ділі. А віддаль між ідеалами й дійсністю порядна, і той, хто не розуміє цього, частенько ламає шию...

Побачивши, що молодий нетерпляче махнув рукою, немов одгонячи настирливі мухи, він додав вибачливо:

— Я, звичайно, хочу щодо вас бути поганим пророком, та все-таки вважаю за свій обов'язок попередити про можливі розчарування...

Синюсі без краю набрид цей старенький рахівник з своєю нудною філософією, і розмовляв він із ним тільки тому, що на глухих лісових розробітках не було кращого бесідника. Синюха от уже кілька років працює тут за технічного доглядача на розробітках. Скільки разів до цього він намагався порвати з цими хащами і добратись до міста, та от аж тепер, нарешті, доля йому посміхнулася: він має відпустку, трохи грошей і, щонайголовніше, листа од свого шкільного товариша, що там, у столиці, посідає визначну посаду і кличе його, Синюху, до себе погостювати, а коли охота, то й посісти за його приятельською допомогою якусь посаду в місті.

— Так ото я й кажу, — провадив своє рахівник, — що одне діло збоку дивитися, а друге діло самому бути дівою особою. От коли я замолоду читав про Французьку революцію, то так захоплювався! А коли самому довелося покуштувати — інша справа...

Синюсі стало нудно від цих балачок. «Знову почне свою філософію, чорт голомозий!» — з прикрістю подумав він і мовив:

— Ну, ви як хочете, а я, мабуть, пройдуся до річки...

Синюсі безконечно набрид і цей закапелок, і люди, що отупіли, як лісні пеньки, і нудна, нецікава робота. Йому хотілось запалитись пафосом справжнього будівництва, напитись шуму великого міста, що здавалося святочним і прекрасним. Плювати йому на ці нудні лісозаготівлі. Хай собі заготовляють без нього, Синюхи! Він хоче великих рік, він хоче бурхливого моря-океану, а не цього рівчачка, що зветься Вепрівськими розробітками!

Спати ліг Синюха пізно і вже вдосвіта став готуватися до від'їзду.

Витяг найкращий костюм і почав прилаштовувати краватку, що ніяк не хотіла сидіти на своєму місці, ламав нігті об шпоньки, що не залазили в петельки, і з легкістю зітхнув, переборовши труднощі незвичного вбрання. Одягшись, Синюха відчув святочне піднесення й молодечу пружність у ногах. Він навіть перекинув для спроби плаща через руку, як то роблять туристи, і пошкодував, що в кімнаті немає великого дзеркала, щоб оглянути всю свою постать.

Підвода приїхала на сім годин раніше, ніж було треба, і Синюха, знаючи, що він їде зарано, все ж наказав рушити.

На станції залізниці Синюха відразу відчув себе учасником техніки й машини. Час од часу проскакували поїзди й тягли за собою валки вагонів, навантажених різним добром та різнобарвними людьми, що прагли далеких, незвіданих і цікавих, як перший поцілунок, городів і земель.

Коли прибував новий поїзд, Синюсі здавалося: от-от з вагона вийде хтось і той «хтось» буде давній знайомий чи приятель, що покличе Синюху в далекі краї, і він їхатиме зеленими розлогами родючих долин, метеором пролітатиме крилаті віадуки, проноситиметься в чорних печерах тунелів і блискавично промайне сніговими верховинами гір, що він їх ніколи ще не бачив...

Та день уже кидав свої золоті котвиці у вечірній гавані, і на маленькій поліській станції ніхто не вставав, а коли виходили пасажири гуляти, то Синюха намагався бути

до них якнайближче, сподіваючись, що котрась із елегантних жінок звернеться до нього з питанням і він поговорить із щасливою людиною...

Нарешті станційний служник сповістив, що каса відчинена і поїзд прибуде за чверть години. Синюха захвилювався і пішов купувати квитка.

Сидячи в поїзді, під ритмічний стукіт коліс Синюха мріяв про те незнайоме місто, що його побачить завтра пізно ввечері.

За відчиненими вікнами вагона пропливали в присмерках ліси, поля й села, а щодалі контури розчинялися у пільмі, і поїзд, як оскраженіла звірюка, розривав нічну темряву і, здавалося, угрузав у неї з гуркотом і свистом.

Хмари заволокли небо, і краплі дощу, увірвавшись у вікно, впали на обличчя Синюсі. Довелося зачинити вікно.

Дощ лив і на другий день, коли поїзд врешті зупинився на пероні Харківського вокзалу. Навколо було повно води, вода дзюрчала з покрівель, та вогке повітря бадьорило Синюху, і він з легеньким саквосяжем увійшов до зали для пасажирів. На нього війнуло парке дихання сотень людських грудей і непевний запах приміщень громадського призначення. Та й цей запах видався Синюсі чимсь приємним, що свідчив за культуру, учасником якої він так хотів стати.

— Скажіть, чи можна буде отут переночувати? — звернувся він до станційного наглядача.

— Ні, залишатись на ніч тут не можна! — суворо відказав службовець, і Синюсі ці слова прозвучали гострим наказом.

«Доведеться турбувати приятеля серед ночі», — подумав він. Їхати до готелю Синюха не намірявся, бо не знає, яка ціна в готелі і чи вистачить у нього грошей.

Коло вокзалу стояло багато візників, і Синюха відразу погодився на ту ціну, що запросив один із них. Ніяково було торгуватися, та й не знав він напевно відстані до квартири свого приятеля. Чорт його знає, може, це

за десять верстов! Він витяг папірця, що на ньому занотував собі адресу, і сказав візникові.

Дощ, не вгаваючи, сів дрібні краплі, і Синюха заліз під халабуду екіпажа, з цікавістю позираючи на неясне світло вуличних ліхтарів. Вже починало хилити до сну, хоч, здавалося, і досить він виспався в поїзді. Візникова конячина хлюпала в калюжках, тягнучи екіпаж кудись угору-вгору, і згодом Синюсі почало здаватися, що гора та неймовірної височини і ніколи ця шкапа не дотягне до її верховини, де, певно, мешкає приятель.

Раптом візник зупинився і сказав:

— Доїхали! Це й є двадцять восьме число.

Справді, на ліхтарі коло воріт значилася вулиця і саме те число, якого шукав Синюха. Він узяв свого саквояжа і, розплатившись із візником, почав смикати за дзвінок коло воріт.

У будинкові, видимо, давно вже спали, і ніхто не відгукався на настирливий дзвінок Синюхи. Візник, сховавши гроші, від'їхав, і якийсь час було чути крізь шелест дощу шльопання конячих копит у багнюці передмістя, а згодом шльопання те й зовсім затихло.

Синюха дзвонив і дзвонив, а будинок мовчав, і тільки шум дощу сипався чорним просом із залізного даху, і вода дзвеніла в калюжках, стікаючи ринвами.

Синюху обгорнув жах. Він уночі, у дощ, на околиці міста в негоду, а навколо жодної живої душі: навіть собака не гавкне. З будинку вперто не відповідають, і Синюсі раптом здалося, що в цей будинок залізли злодії і вирізали всіх пожильців... Припущення безглузде, але здалося Синюсі за ймовірне.

Раптом інша думка пересікла першу. Може, він помилився адресою? Синюха витяг папірця і порівняв адресу, записану там, з адресою на ворітному ліхтарі. Помилки не було.

Коли б ще можна було схватись од дощу, а не стояти й мокнути надворі невідомо до якого часу.

Синюха витяг годинника і підніс до ліхтаря. Здивовано дивився на циферблат, а потім притулив годинника до уха — він стояв.

Думка про те, що все навколо замкнулося у вороже змовницьке коло, заворушилась у стомленому мізку Синюхи і розповзлася по тілі холодними павучками містичного жаху.

А дощ хлюпостів ще з більшою силою. Вулиця захрясла у багні й темряві і тільки, кліпаючи ворітними ліхтарями, нагадувала про своє існування.

Тоскне почуття безнадійної самотності й безпорадності охопило Синюху. Втрата зв'язку в часі особливо болюче відбилася на ньому, так, немовби блукав він досі у двох вимірах і раптом блукання перенеслося в три виміри, що безмежно множать напрямки...

Ще раз посмикав Синюха дзвінка коло мертвого будинку, вже без надії когось докликатися. Будинок стояв німий, як чорний камінь, і навіть ліхтар на воротах чомусь погас. Синюха відчув, що його замуровано в чорному склепі, і полохливий намір тікати звідси виріс стовпом каламутного диму і заповонив його свідомість. Синюха, схопивши свого саквояжа, не пішов, а побіг у той бік, звідки привіз його візник, з таємною надією дістатися до вокзалу.

Ноги його давно промокли, і на спині клякли струмки води.

Синюха не знав, скільки часу він блукає по темних завулках без надії вийти з цих багnistих слизьких лабіринтів. Раптом зовсім близько розітнувся бадьорий дзвінок трамвая, і серце Синюхи сповнилось радістю, як у моряка, що довго плив без керми і натрапив урешті на берег. Дзвінок деренькнув ще кілька разів, і Синюха, завернувши за ріг вулиці, побачив вагон, що стояв освітлений і, видимо, мав рушити. У вагоні сиділо кілька чоловіка, похмурих і мовчазних, і коли Синюха й собі зайшов туди і сів коло дверей, вони не звернули на нього ніякої уваги. Відчуття самотності почало розвіюватися, хоч люди й не розмовляли, а Синюха не зважувався заговорити перший.

Раптом двері з переднього ганку відсунулися і сонний голос запитав:

— Всі?

— Всі... — нехотя відповів один із похмурих.

Двері знову з стуком засунулися, і невидима сила зірвала вагон із місця і помчала неймовірно швидко.

Мокра пітьма вищала навколо вагона, і Синюха відчував себе всередині блискучого метеора, що прорізав чорні міжпланетні простори...

І що далі летів трамвай темними вулицями міста через мряку й дощ, то страх, що допіру розвіявся, знову почав настирливо шкрябати своїми шкарубкими лапами під серцем Синюхи.

Люди у вагоні сиділи мовчки, повісивши голови і загорнувшись у брезентові плащі, немов спали сидячи. Дощ заливав вікна тисячами бризок, а він, цей скажений трамвай, мчав і мчав, немов немає йому впину й немає кінця його коліям, що так жалібно вищать під швидкими колесами і скреготом крають самотнє серце Синюхи.

«Що це за люди? Куди мчить трамвай? Чому він мчить із такою скаженою швидкістю? І чи довго ще він буде летіти в цій огидно-важкій темряві? — гризли Синюху запитання, і він не знаходив на них відповіді і не насмілювався вдатися з своїми сумнівами до цих мовчазних людей. — Чому от уже скільки часу до нього ніхто не звернеться? Чи треба йому їхати цим трамваєм?»

Синюха метушливо озирнувся, але люди сиділи непорушно, як і раніше, а трамвай мчав і мчав...

Нарешті вагон притишив ходу, під колесами забряжчала стрілка, і в Синюхи родилася надія на кінець цієї скаженої подорожі, коли він візьме свій саквояж і спокійно піде під дощем у темряві вузькими завулками і радо буде ходити цілу ніч, щоб тільки не сидіти в цьому непевному божевільному вагоні. Синюха навіть підвівся з місця, але в цей час трамвай, немов попереджаючи наміри Синюхи, смикнувся з новою силою і помчав із такою швидкістю, що серце завмерло в грудях, і Синюха мусив триматися за крісельце.

— Ого!.. — промовив один із пасажирів, підвівши голову і озирнувшись на своїх сусідів, та, побачивши, що ті не звертають уваги, і сам опустив голову.

Синюха вже хотів заговорити до людини, та чомусь слова застрягли в горлі, і він ні слова не вимовив.

Знову почався скажений перебіг без кінця і краю крізь дощ і темряву. Серце Синюхи стислося лихим передчуттям. Йому здавалося, що трамвай от-от зірветься з рейок і полетить у прірву, краєм якої він, напевно, мчить у невідому далечінь. Серце прискорено билосся, а вагон сіпало з боку на бік, і він вищав, як смертельно поранений звір.

«А що як ці люди раптом запитають його, Синюху, чого він сидить із ними? Може, це якісь злодії, що скористалися трамваем, щоб утекти од переслідування? А може, вони, ці в брезентових плащах, справляють важливі державні обов'язки?»

Синюха раптом набрався мужності і зважився на героїчний вчинок. Він підвівся і, держачись за ремінні петлі, почав просуватися до того пасажира, що вимовив «Ого!». Він дійшов зовсім близько, та раптом хвиля вагань і нерішучості опанувала Синюхою, він мовчки сів поруч.

Кілька хвилин Синюха сидів і розглядав своїх супутників. Вони були дуже прозаїчні, і їхня зовнішність не потверджувала романтичних уявлень про таємні нічні дії чи то про важливі державні справи. Пасажири були, як один, одягнені в брезентові плащі, такі самі, як і в робітників на тартаку, і нічим вони не відрізнялися від тих лісопильних робітників, а ось цей бородатий навіть обличчям нагадує старого Кабаченка, що його так не полюбляв за впертість Синюха.

О, якби тут з'явився той осоружний Кабаченко! Синюха відчув ніжність до тієї колись немілої людини, і самотність його під впливом цих порівнянь розвіювалася, і він почав добирати способу заговорити з сонним робітником. Нарешті, зважившись, торкнув за плече бородатого:

— Товаришу, товаришу!

Бородатий підвів голову і спитав:

— Що, приїхали вже? — але, видимо, зіркувавши, що трамвай летить так само, як і раніше, додав: — Що, товаришу техніку?

«Чого він мене техніком узиває?» — подумав Синюха і спитав:

— Скажіть, куди це ми їдемо?

Бородатий здивовано оглянув Синюху і знизав плечима.

— Як то куди? Та на дев'ятнадцятий участок! Хіба вам у конторі не сказали?

«Якесь непорозуміння», — тоскно промайнуло в голові Синюхи, і йому здалося, що тільки він розвіє непорозуміння, як ці люди зроблять йому якусь прикрість. Щоб заховати ніяковість, Синюха тоном, яким звертався в себе на розробках до робітників, промовив:

— Так ви, дядю, скажіть, щоб трамвай дав легший хід... Мені треба отут встати...

Бородатий знизав здивовано плечима і відсунув двері на передній ганок. Там він щось сказав провідникові, і трамвай пішов тихше.

Синюха взяв свого саквояжа і вийшов на задній ганок.

Дощ хлюпостів у пільмі вулиці, і світло з трамваю розсікало білими ножами і пільму, і калюжі поблизу, і пасма дощу. Синюха ступив на нижчий щабель сходів, одну лише мить повагався і стрибнув у пільму під дощ, у якусь калюжу, що з шумом розлетілася бризками. Трамвай, немов скинувши тисячопудову вагу, рвонувся з новою силою і скоро зник за рогом вулиці. Ще якийсь час чувся шум від коліс, а потім звуки завмерли, засипані піском дощового шелесту.

Синюха стояв кілька часу на місці, обляпаний болотом, а потім вийшов на сухіше. Він опинився на якійсь площі, безлюдній і глухій. Попід будинками світилися вогники, але ніякі звуки не порушували однотонного шуму дощу.

Зійшовши на тротуар, Синюха попростував у той бік, де, здавалося йому, мусив бути вокзал. За рогом він побачив самотнього візника, що спав під своєю халабудою.

— Вільний? — спитав Синюха гучно і владно.

Під халабудою заворушилася людина, і незабаром висунулася звідти, і раптом вискочила на брук.

— Атож. Вільний. А вам куди?

Синюха сказав і сів під халабуду. Екіпаж покотився, хлюпаючи в калюжах, і Синюха відчував, що врятований від тисячі бід, що так несподівано нависли були над ним цієї ночі. Все місто здавалося йому тепер божевільним трамваєм, що мчить кудись у темну безвість і, напевно, колись полетить у провалля, в несилі втриматися на рейках.

«Пафос будівництва! Переможна хода революції», — глузував сам із себе Синюха і з задоволенням виліз із візника коло освітленого вокзалу.

Надворі сіріло, і на вокзалі розпочиналася звичайна метушня.

Синюха з полегкістю людини, яку щойно врятовано від загибелі, купив квитка, за чверть години поїзд, у здоровому глузді якого не могло бути сумніву, мчав його до рідних Вепрівських розробок.

ГОРБАТЕ ЖИТТЯ

Потворна постать горбаня наблизилася до вікна, і на високому чолі людини збіглися глибокі зморшки невимовної скорботи.

Щоразу, як горбань підходив у присмерках до цього вікна, що своїм підвіконням не вище за пояс нормальній людині, він особливо гостро відчував своє каліцтво і його не до речі високе чоло та великі блакитні очі поймала туга, така давня, що обернулася вже на солодку пристрась, і така безкрая, що втратила свій початок і кінець десь за народженням і смертю.

Та сьогодні було не так, як завжди, і до стародавньої печалі прилучилося щось нове, що поглиблювало борозни зморщок пекучими різаками скорботи.

Підвіконня прийшлося під підборіддя горбатій людині, і вона мала змогу бачити з своєї кімнати покрівлі будинків, що на них погасав метушливий міський день, але зір не сягав вулиці, що шумувала голосами й грюкотом, котячи каламутні води життя брукованими своїми річищами.

Так щовечора стояв горбань, поклавши голову на підвіконня, і коли б хто зазирнув з вулиці у те вікно, то подумав би, що вродливий велетень з високим чолом і блакитними очима, пустуючи, присів на підлогу й виглядає у вікно запізнїлу кохану. День згасаючий золотив його кучері, й кучері тьмарилися разом з небом.

Волохаті сутінки поволі заливали кімнату й згладжували борозни чола, й тьмарили блакить очей, що дивилися в небо й бачили землю з темрявою минулих подій, в яких билосся шкарубке його серце. Тепер воно болем стискується за минулим, за потворним минулим, що було таке криваве й могло бути таке прекрасне.

Горбатий думав про своє хороше дитинство, що його сплюндрувала хвороба, скалічивши восьмилітнє струнке тіло, про низку терпко-глузливих років потому, що привалили прекрасне дитинство важким тупим камінням. Думка дійшла до того місця, коли він метнувся розкидати те каміння і зашкарубле серце його вибухло мстивим героїзмом.

Легенький стукіт у двері повернув горбатого до сучасності, і він, засвітивши електрику, відчинив двері.

Брязкаючи острогами, до кімнати з коридора ступила кремезна людина у військовому строї. Через плече йому напнувся од ваги маузера ремінь, а руку одтягав важкий портфель. До горбатого господаря усміхнулося широке обличчя привітного монгола, але в очах не міг затаїтися вогник непокою й тривоги.

— Ти, Вітю, знову мрієш у сутінках?.. В кімнаті темно, думав — тебе немає вдома...

Прибулий ніяково затупцював коло порога.

— Чого це ти в такому параді? Чи не чергуєш сьогодні? — замість відповісти, запитав горбатий. Він звик бачити свого друга у цивільному, а тому й шукав пояснення військового одягу в чергуванні.

— Я до тебе в справі... Трохи в чудній справі, — ще ширше усміхаючись, пояснив чи то своє вбрання, чи то свій прихід гість.

І горбатий господар, і кремезний монгол от уже п'ять років живуть в одному будинкові, і їх в'яже стара приязнь бійців, що не раз бували в смертельній небезпеці й навчилися цінувати мужність та відданість.

— Я до тебе... У мене химерна справа до тебе... — пояснив знову гість, і од цих слів, а швидше од тону, що сказав свої слова гість, на обличчі горбаня промайнула радісна усмішка, немов він почув те, на що несміливо сподівався.

— Сідай, — припрохав господар, показуючи на крісло коло столу, — сідай і кажи, а я послухаю...

Він сам, господар, сів проти гостя і, з допитливою усмішкою на тонких голених устах, чекав.

Кремезний монгол сів був до столу, та за хвилю підвівся і, повернувши ключа в дверях, зачинив вікно.

— Що це ти взявся господарити? Адже ж надворі тепло! — спитав господар, і в словах його, і в запитанні чулося, що він добре розуміє, навіщо друг зачиняє вікно та замикає двері.

Гість нічого не відповів, а тільки, справившись з дверима та вікном, повернувся до столу й сів на своє місце.

— Я до тебе в дуже важливій справі... Більше ніж у важливій... — сказав він ще раз, і по тому в кімнаті запанувала гнітюча тиша. Горбань дивився через стіл на свого зняковілого друга й думав свої думки, що сунули вулканічною лавою спокійно й важко, не викликаючи дріб'язкового хвилювання, а тільки каламутну нервову стуму. Ті думки сунули з минулого й, заливаючи сучасне, спалювали на своєму шляху і жаль, і тривогу, і жадобу жити.

Горбатий спокійно дивився в монгольські очі свого друга і, як і роки до того, чекав на слова, що той мусив врешті сказати, бо розумів він, що його таємниця не з тих таємниць, що її щастить людям заносити недоторканою в могилу.

— Ну, кажи ж... — промовив нарешті господар, і ласкаві очі з-під високого лоба теплом війнули на кремезну постать друга.

— Я, Вітю, нічого не розумію... — видавив з себе слова монгол, — я одмовляюся розуміти, бо це стосується до тебе... Хоч я й старий чекіст і мусив би такі речі розуміти, але почуття мої зраджують мене, бо ці речі стосуються до тебе, з ким я стільки перетерпів... стільки сил поклав у боротьбі... А тепер...

— Ну, кажи вже, — тим самим тоном мовив горбань, і очі його на мить одну затьмарила смертельна туга.

Замість слів гість рвучко висмикнув з кишені грубезного пакета, припечатаного солідними сургучевими печатками, і подав господареві.

Тонкі пальці горбаня прийняли пакета, і зміст його швидко опинився перед очима. В рівних рядках друкованих

літер він спіймав своє ім'я і слова «...заарештувати й секретно під посиленою вартою відрядити...»

Тонкі пальці, не хапаючись, згорнули пакета й, ніби нічого не трапилося, передали гостеві.

— Твоє діло виконати наказу, — по хвилі мовив горбань, так ніби мова мовилася про якусь службову дрібницю, що не обходила його особисто.

— Вітю, я же бачу, що це якесь непорозуміння! Ти ж такий спокійний! — радісно вигукнув гість і од радості аж підвівся з місця.

Господар погладив кучері звичним рухом руки, і од цього його чоло стало ще вище, а тіло убогіше й нікчемніше. Кривими ногами він заступав по діагоналі кімнати, заклавши скорочені рахітом руки в кишені. Його постань нагадувала постань школяра, що, пустуючи, начебив собі на обличчя непомірно велику різдвяну машкару класичного філософа.

Він довго ходив по кімнаті з пекучим жалем у серці, що він є причина неприємностей цього доброго монгола, що він його любив, як брата, і поважав, як батька.

— Тут, на жаль, немає ніякого непорозуміння, — казав горбань, дивлячись у підлогу, — це мусило колись статися... Я всі ці довгі й найпрекрасніші роки свого життя чекав на це...

Від цих слів кремезний гість підвівся у кріслі.

— Але ж це якась нісенітниця! — вигукнув він майже з розпачем і з надією та благанням дивився на господаря, чекаючи, що той своїм словом розплутає цей клубок непорозумінь.

— Тут немає ніякої нісенітниці. Мало того, це розпорядження запізнилося на кілька років... Ти не знаєш мого минулого... мого справжнього минулого, що його можна спокутувати тільки смертю...

— Вітю! — благаючи, простяг гість руки до свого горбатого друга. — Вітю, ти верзеш нісусвітню дурницю! Це ж чистісінька містифікація!

Він з надією стежив за горбанем, чекаючи, що той врешті покине ці дурні жарти й розсміється своїм добрим

сміхом, але той дивився в чесні очі свого друга, і на віях йому блищала туманна роса.

— Я кажу правду. Мене чекає розстріл. Я це знаю і не боюся. Смерть — це єдине, на що я заслуговую.

Гість побачив правду в очах і сталевий відблиск непохитної рішучості. Він рвучко схопився з місця і підійшов до вікна. Рука шарпнула заціпку, й тепле повітря червненого міста полилося в кімнату. Вузькі монгольські очі дивилися на огні електрики, а ті огні розпливалися світлими плямами і капали срібною рососою на підвіконня. За плечима стояв жах і холодом дихав під саме серце.

Похитуючись з боку на бік на кривих рахітичних ніжках, горбань носив по кімнаті свою горду голову з високим чолом філософа й губив байдужим тоном важкі, як оливом налиті, слова:

— Тут немає ніякого непорозуміння. Я не те, за що ти вважав мене ці прекрасні п'ять років. З в і д т и мені немає повороту. Та в мене немає думки про втечу. Я не боягуз. Ти це знаєш.

Монгол слухав слова й ритмічне поскрипування підлоги під ногами горбаня і вірив, що його друг не має наміру втекти. Він уже виразно бачив огні вечірнього міста, і думка старого бійця не затуманювалася почуттям жалю. Він знав, що коли б горбатий друг хотів утекти, він зробив би це легко, що зброя в нього завжди напоготові й володіє він нею досконало.

— Я тебе обдурих, розповівши не своє минуле, а минуле людини, чиї документи потрапили мені до рук. Але це єдиний раз і останній раз я обдурих тебе...

Монгол повернувся до горбатого, ступив кілька кроків до нього і поклав свою важку руку на калічне плече друга.

— Для тебе я зроблю все. Для тебе піду на смерть так, як ти жертвував життям для мене. Для тебе на все, тільки не на зраду тій справі, що ми їй служили.

Горбатий подивився в очі другові й тонкою рукою взяв його міцну руку, рухом показавши на крісло. Вони сіли

один перед одним і довго дивилися мовчки в різні боки. Нарешті горбань порушив тишу.

— Перед смертю прошу тебе не посилати мене під вартою. Я сам поїду й з'явлюся куди треба. Це перше моє прохання, а друге — вислухати ту правду, що я її крив од тебе ці п'ять років...

Є злочини, що їх ніякі заслуги не в силі змити. Я розповім тобі все сьогодні ж... Ти приготуй чай, а я за півгодини до тебе прийду...

Монгол устав, і його плечі нерішуче повернулися до дверей. Йому не хотілося кидати цю людину, та, перемигши себе, він ступив до порога і мовив:

— Чекаю...

Кроки його незабаром пролунали в тиші коридора стуками вивіреного годинника, а горбань слухав ті кроки, аж поки вони затихли десь на другому поверсі.

Нарешті він скинув оту неволю, що найбільша є для правдивої людини, неволю постійної брехні, постійного удавання того, чого насправді не було. Він розповість сьогодні все й знову стане сам собою. От тоді він буде радий. Він помре смертю Остапа Вербового, а не смертю давно померлого Максимова, чие ім'я йому довелося носити стільки років.

Не знати для чого горбань підійшов до вмивальника, довго мився холодною водою, а витершись і причесавшись, пішов на другий поверх, як обіцяв. Чай вже напевно готовий у товариша...

А може, той монгол, прослухавши його, не буде вже його товариш. Може, той монгол зрадить його й накаже скрутити йому руки, як карному злочинцеві за старих часів, і одведе куди треба. Горбань усміхнувся і постукав у двері.

Чай справді був уже готовий, і монгол сидів, скинувши свої військові причандали та уніформу. Чай він налив так, як завжди наливав, собі ріденький, а горбаневі міцний, як вино.

— Ти не роздумав вислухати мене? Ти не береш своєї обіцянки дати мені змогу самому поїхати куди слід,

і то поїхати секретно? Коли ти роздумав — кажи... Я тільки за твоєю згодою поїду...

Монгол махнув рукою, мовляв, кинь даремні балачки, і додав словами:

— Як тобі, Вітю, не сором! Адже ж я не тріпло якесь? Давати обіцянку й за чверть години ламати слово...

— Ну, не сердься... не сердься... я жартую.

Він знав цього упертого татарина, що не кидав слів на вітер. Вийшовши з пастухів і чи не в двадцять років навчившись письма, він дивував усіх своєю витриманістю та інтелектуальною гостротою. Здавалося, що він десятки років учився і змалечку був вихований під пильним доглядом досвідчених вихователів.

— Ти, Ахме, — так звав його горбатий, одкидаючи останню літеру в імені, — походиш із старої культурної нації, що вісім століть тому вела всі народи Сходу за собою... Ти користаєш старе надбання свого народу, бо стара культура переходить у сферу інстинктів і створює психічні нахили до культури навіть у людини, що жила в скотинячих умовах...

На це Ахме відповідав сміючись:

— Ти таки зробиш мене на старості літ татарським шовіністом, і я, чого доброго, повірю в святість своєї нації...

Монгол сидів і чекав, а горбатий колотив ложкою в склянці. Нарешті він почав:

— Ти пам'ятаєш, Ахме, отого одставного полковника, що присудили ми його до розстрілу й що ти висловлювався проти його розстрілу? Пам'ятаєш, ти ще казав, що той полковник ніби трохи схожий на мене, і все кликав мене поглянути на нього. Пам'ятаєш?

Ахме пам'ятав, але не розумів, до чого друг згадує про те старе й незначне діло. Полковника розстріляно за те, що той під час денікінщини катував селян...

— А пам'ятаєш прізвище того полковника?

Ахме не пам'ятав прізвища.

— Його прізвище було Вербовий. Мое прізвище так само Вербовий.

— Що ти плещеш? Так то твій батько? Брат, родич?

— То був мій дядько, батьків брат.

Запанувала тиша. Тільки ложечка дзвеніла об склянку, бо горбань автоматично мішав простиглий чай.

Ахме дивився кудись через голову бесідника, немов у далечінь минулого, намагаючись роздивитися там якусь дрібну деталь. Він ні разу не ворухнувся, доки звучали слова горбаня, а горбань, не зупиняючись, колодив злегенька ложкою чай, і дзвін скла лунав у супроводі слів його монотонних і тихих, що розповідали про події яскраві й гучні.

Той полковник Вербовий справді накоїв багато лиха. Чи не двадцять чоловіка він закатавав був до смерті, не рахуючи безлічі знівечених та пограбованих. Тоді, як відбувалися ті страшні події, він, племінник полковника й єдиний кривий його й спадкоємець, сидів замкнений на другому поверсі панського будинку, бо полковник у запалі вибив його нагаєм за те, що той заступився за селян і навіть випустив на волю кілька чоловіка, користаючись з свого становища полковникового племінника. Полковник замкнув його на замок і поставив вартувати вірного свого льокая. Хоч як не намагався втекти горбань, в тому йому не щастило, і тільки коли денікінці почали відступати, він втік з-під замка й заховався на селі в одній бабусі.

Він певен був, що червоні його не чіпатимуть.

Та сталося не так, як думав горбань. Перші частини червоних, що захопили місцевість, якимось дізналися про нього й заарештували горбаня та відправили до губернiального міста, що саме під цей час евакуювалося.

Довгі митарства пройшов горбань, аж поки в нестямі зважився на безумний вчинок: він кинувся на вартового червоноармійця і ударив його дровинякою по голові. Він не знає, чи вбив він того червоноармійця, чи ні, але неприємність вартового дала йому змогу захопити його гвинтівку та патрони й утекти. Разом з горбанем втекло й кілька інших арештованих, що він їх загубив в перші

хвилини втечі. Певно те, що втік він не один, а кілька, за ними уряджено було погоню.

Протягом місяця нікому спіймати його не щастило.

Він заховався в плавнях на Дніпрі, захопивши чийось човна, і тут почалися найжахливіші хвилини в його житті.

— Я відчував себе зацькованим звіром, що, рятуючи своє життя, здатний на найодчайдушнішу хоробрість і на яку завгодно підлоту. Я втратив здатність контролювати розумом свої вчинки й був увесь час під проводом сліпого тваринного інстинкту — захистити своє життя за всяку ціну, знищити всіх, хто на те життя замахується!

Мені це переслідування було ніби продовженням кепкування і знущання шкільних моїх товаришів з мого повторного каліцтва. Я потроху почав вірити, що коли б я був нормальною людиною, то мене б не заарештували і не переслідували. Це мій горб винний, бо люди ненавидять горбатих!

Це переконання божевільного підтримувало мене увесь час моєї боротьби у плавнях, і я мстився на тих, що не носили за своїми плечима прокляття, що я його носив з восьми років життя!

Тільки згодом я відчув себе людиною, коли потрапив поміж простих людей, не вчених і не вихованих, як на погляд свого колишнього оточення. За останні роки я ні разу не відчував, що хтось глузливо на мене дивиться, жодної посмішки і тільки увага, товариська увага, якої я не знав у колі освічених, вихованих та «шляхетних».

І коли перед тим я байдуже ставився до життя, коли до того смерть не лякала мене, бо життя моє було таке ж калічне, як і моє тіло, то там, у плавнях, я все те забув. Я забув своє каліцтво, забув, яким побитом потрапив туди, забув я, з ким і за що б'юся, і знав одне, що мені немає повороту між живих. Я був у якомусь трансі. Відсутність людей коло мене позбавила мене моральної й етичної орієнтації, а напівголодне існування зробило з мене,

колишнього філософа, інтелектуально примітивну людину, думки якої не сягали далі їжі й захисту.

Так тяглися тижні, а може, й місяці. Я висиджувався у плавнях і, певне, загинув би сам, коли б не нова експедиція, споряджена мене піймати. Я не знаю, хто ту експедицію споряджав і хто дізнався про моє перебування в плавнях, а тільки я помітив три човни, що плвли з озброєними червоноармійцями. Люди тримали рушниці наготові, і я, причаївшись в комишах, підпустив їх так близько, що почув тиху їхню розмову. Вони шукали мене! Їх повідомлено, що я десь тут.

Все тіло моє стислося в кремень, а руки заклакли на гвинтівці, що я її ввесь час не кидав ні на хвилину.

І от я, філософ, що вивчав різні там системи, бачачи їх, запалав мстивим гнівом. Це вони мене обернули в півлюдину! Це вони мене, каліку, цькують, щоб врешті повести на шибеницю!

У ті страшні часи я вперше став віч-на-віч з життям, бо до того часу я жив у к і м н а т і. Так, я жив у кімнаті, до якої долітали лише далекі відгуки життя, я тікав од людей і людей знав тільки з книг, я був оранжерейною людиною, бо не міг я терпіти ні презирливого ставлення до себе, ні жалю до мого каліцтва від людей. Я, бувши багатим спадкоємцем, жив замкнений і навіть слугу добрав собі такого самого горбаня, як і я. Отож розумій мій стан у диких плавнях, стан напівзвірячий, напівлюдський. Зрозумій стан, коли я дослухався до розмови мисливців, що полювали мене!

За ті тижні перебування в плавнях у мене прокинулися всі звірячі інстинкти моїх далеких предків. Я бачив ті три човни з десятком озброєних людей, що їхали мене шукати, і думав тільки одне — як мені їх краще подолати.

Мені ніякого діла не було до їхніх ідей, як немає діла качці до мотивів, що ведуть мисливця на полювання. Жодна думка про класову боротьбу, що я про неї з книжок добре знав, не западала мені в голову. Я відчув себе зоологічною істотою і захищав своє життя, своє місце під сонцем.

З захоплених набоїв у мене лишилася тільки одна обіймиця, бо решту я витратив, добуваючи собі їжу. П'ять набоїв надто мало, щоб боротися з десятком людей, що мають сотні набоїв з собою. Та звіряча хитрість допомогла мені. Я вмить зміркував, що, потопивши два човни, я потоплю всіх, що на них їхали, бо люди кинуться на третій і своєю вагою перевернуть його. Човни-бо були маленькі, селянські, якими звичайно заганяють качок та переїздять удвох, а найбільше втрюх невеликі річки. Винахідливість моя шалено працювала й дала блискучі наслідки. Не гаючи й хвилини, вийняв кулі з двох набоїв і повернув їх навпаки, тупим кінцем наперед, а гострим назад у гільзу. Розрахунок був такий, що куля піде вертячись і на п'ятдесят кроків проламає таку дірку в човні, що її годі буде затулити...

Стрілець з мене путящий. Колись, розважаючись, я добре навчився стріляти кулею, і тепер це мені стало в пригоді. Виціливши перший човен, я стрелив в нього і, не звертаючи уваги на постріли з боку ворогів, стрелив удруге. Далі я не стріляв, а тільки дивився, як бовталися одягнені люди у воді і як нарешті перекинувся третій човен. Не минуло й години, як з десяти чоловіка тільки двоє з одною рушницею врятувалися, вибравши твердіше місце на плавні. Решта пішла на дно.

Я лежав, припавши до землі, не подаючи й знаку про себе. Ті двоє, опинившись од мене на добрих півтора кроків, не могли мене бачити, а я, незримий суддя з трьома набоями у гвинтівці, з великою зненавистю в душі, вицілював цих врятованих з таким розрахунком, щоб одним пострілом забити двох. Я не сподівався знайти в них набої і тому економив свої.

Слушний момент підійшов, і я скористався з нього. Один був, певно, поранений моїми пострілами в ногу й не міг іти. Його товариш допомагав йому перейти на сушіше, і я вистрелив саме в той момент, коли вони переходили обнявшись. Куля влучила саме так, як я розраховував. Той, що допомагав, упав, розкинувши руки, й більше не ворушився. Тільки раніше ранений намагався

підвестись і дістати руками рушницю, та в цьому йому не пощастило. Він упав навznak, і смертельні корчі поїняли його тіло. З своєї засідки я добре бачив всі перипетії цієї драми, автором якої був я...

Все ще боячись, якби хто з десяти де-небудь не залишився в живих або щоб хто не приплив на постріли, я просидів до присмерків, і, аж коли був цілком певний своєї безпеки, я вирушив човном з добре замаскованої засідки, до якої добратися можна було тільки з великими труднощами, й то людині добре обізнаній на властивостях, на диявольськи зрадливих властивостях плавнів.

Я дістався трупів і переконався, що вони були вже холодні. Я зняв з них шинелі, щоб здобути постіль в своєму лігві, знайшов у набійницях десятків зо три набоїв, витяг саморобні гаманці і зав'язані в хусточки документи, а коли збирався підсунути трупи під плавні, мені спала в голову думка скористатися червоноармійським одягом, щоб вибратися з цих плавнів на люди... Я ж бо бачив сам безногого кавалериста й затамив, що революція не робить одбору за станом здоров'я, що червоноармієць може бути й каліка, аби лише не позбавлена змоги носити зброю.

Подумавши таке, я вибрав того, що краще одягнений, і роздяг забитого. Потому я підсунув трупи під плавні й, заховавши так сліди трагедії, сів собі в човен і рушив до свого лігва.

Було вже темно, й я не міг розглянути документів, а тільки розбив захоплену коробку консервів і смачно повечеряв.

Сон невдовзі здолав моє знеможене тіло, і хоч комарі докучали нещадно, та я не чув їхніх укусів.

Прокинувся так само раптово, як і заснув. Навколо була вранішня тиша. Легенький туман слався по плавнях тонким шаром. Сонця ще не було, і болотне птаство зліталося з нічного пасовиська. От промайнули чирята з свистом, як стріли, випущені з лука, прошуміли чорнушки і крижні. Десь запищали кулики-побережники й тихо знявся болотний лунь, як літак з виключеним мотором,

і полинув над плавнями, шукаючи собі поживи. Незабаром сонячні мечі розсікли туман, і тільки тоді я отямився од зачарування. Першою думкою було переглянути документи, і чи не вона, ця думка, була остання, коли вчора я засинав. Документи, що таким кривавим робом потрапили до моїх рук, якоюсь ниточкою в'язали мене з тим життям, що буяло десь за плавнями на твердому й тверезому ґрунті. Врешті цікаво знати, що то за люди були жертвою в боротьбі й що то за вороги, що полювали мене, як звіра.

В мені прокинувся філософ. Я сказав собі: вони люди, й якісь причини гнали їх за мною. Адже ж не гонитва за золотом, бо в мене його не було, не гонитва за славою, бо невелика слава спіймати убогого каліку, і не особиста зненависть до мене цих людей, бо вони мене не знали. Що ж то за сила послала їх за мною? Невже просто військова дисципліна? І на це я відповів заперечливо. Яка могла бути особлива військова дисципліна в часи революції, окрім самосвідомості? Я так тоді собі мислив і зрозумів, чого мене так цікавили документи, що я їх не міг вчора прочитати: я шукав у них пояснення, які сили гнали отих сірих солдат моїми слідами.

Качки закінчили свій ранішній переліт, і кілька зграй їх, не помітивши мене, хлюпнулися поблизу, й мені треба було вицілити якусь більшу з них на сніданок, та я не зробив цього. Мені не хотілося знімати шуму пострілом, а до того ж найшла якась тиха хвиля, і я сидів зачудований і ранком, і своїми першими, за весь час втечі, міркуваннями.

Нарешті я розгорнув документи одного з забитих і почав перечитувати засушені папірці. Їх було щось із десятик, головним чином, посвідок з печатками й підписами, написані старою канцелярською формою і деякі з старими печатками військових частин дореволюційного часу.

Не знаю, скільки часу прогаяв я на читання тих потертих папірців, але й зараз пам'ятаю, що в них писалося. Чимсь новим і незнайомим повійнуло на мене од тих

убогих документів, що розповідали нудною канцелярською мовою цілу одісею сучасної людини.

На ім'я власник документів Пархом Прядка. Він був солдатом Апшеронського полку. В посвідці значилося, що його, рядового восьмої роти названого полка, відряджено делегатом до Петроградської Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів. Друга посвідка говорила, що той-таки Прядка є червоногвардієць Выборзького району й що йому доручено перевіряти документи всіх громадян, що забажали б пройти до штабу червоногвардійського загону. Третій був мандат, виданий бійцеві Пархому Прядці на право реквізиції фуражу в районі Новосибірського. Інші папірці свідчили за те, що боєць Пархом Прядка перебував не в абияких ролях, аж поки він не став командиром загону при особливому відділі N-ської дивізії. Я зрозумів, що це він і привів команду мене ловити, прочувши од селян, що в плавнях хтось переховується. Будь-яких інших паперів, крім службових посвідок, при цьому вбитому я не знайшов, коли не рахувати мізерну суму грошей папірцями.

Постать цього начальника загону досить яскраво виступила з темряви минулого, та на одне питання, що так мене тривожило, я не знаходив відповіді, а саме — яка ж сила погнала цього Пархома Прядку й делегатом до Ради робітничих депутатів, і в червоногвардійський загін, і на реквізиції, і до особливого відділу дивізії. Ні одежа, ні гроші, що в його документах я найшов, ні зовнішність забитого не свідчила за привільне життя. Значить, він не шукав життєвих вигід, золота чи чогось іншого. А може, він шукав слави? Але яка ж слава у малопомітного бійця? Так яка ж сила гнала його на ті фронти, що, крім смерті, йому нічого не обіцяли?

Так я думав тоді й чудувався.

Шукаючи відповіді, я розгорнув документи другого забитого. Тут так само було багато папірців, що свідчили за неабиякі життєві етапи цієї людини. Він був колись так само в Апшеронському полку і, видимо, це

був приятель Прядчин. Прізвище його Максимів, я це прізвище пізніше привласнив, і ти знаєш мене під цим ім'ям. Документи Максимова нічого не дали мені, і тільки два листи, що я їх знайшов, загорнуті разом з документами, дали мені таку вичерпливу відповідь на моє запитання про сили, що гнали цих людей, що голова у мене пішла обертом. Ті листи писали, видимо, малописьменні люди, один підписався «твій брат Терентій Максимів», а другий писаний, видимо, від товариша, що з ним колись десь працював Максимів. Ні дат, ні конвертів з штемпелями я не знайшов при листах, та вони були й не потрібні.

Перший я перечитав лист «брата Терентія». Він був писаний, видимо, перед революцією і малював жахливу картину селянських злиднів. Це був, певно, старший брат Максимова в таких літах, що вже не потрапив до армії, чи то хвороба не дала йому змоги служити «цареві і вітчизні». Він епічно спокійно повідомляв, що останнього коня в нього забрано з ревізіції в армію. Що корову так само забрано на м'ясо. Що жінка лежить хвора, побита панськими об'їждчиками за те, що свині паслися на панській луці. Він розпачливо запитував, що куди ж ті свині виганяти як не на ту луку, що її привласнив пан і що споконвіку була обчеська. І ця трагічність, у пов'язанні з свинями, справляла неймовірне вражіння.

До якої степені може дійти людина, що пасовисько, свині й розмова про те пасовисько провадиться в трагедійних тонах? — так запитував я сам себе.

Ще «брат Терентій» повідомляв, що сина його Івана привезено без ніг і що йому тепер нічого більше не лишається, як жебрати, бо пенсія така, що за неї нічого не купиш. І, нарешті, обережно повідомлялося, що Ганка вийшла заміж за багатія і, видимо, їй смакує куркульський хліб, та вона хай завчасу не радіє, вийде той солодкий хліб гіркими сльозами, бо вже кажуть люди, що по війні будуть ділити всю землю рівно на всіх, хто воював. Я зрозумів, що Ганка — то була дівчина забитого і чи не з біднячок,

що спокусилася на багатство й вийшла заміж за куркуленка. Повідомлялося ще безліч дрібниць, що од кожної віяло безнадійністю людини, загнаної злиднями в куток, з якого немає виходу й немає просвітку.

Другий лист од товариша був писаний уже під час революції. Од нього віяло молодечим захватом людини, що тільки з революцією побачила світло в житті і сп'яніла од того світла. Він, той товариш, був, видимо, шахтар, бо в одному місці виривається в нього фраза, що без міри вразила мене: «немов з глибокої задушливої й темної шахти вискочили ми», так переказує свої вражіння од революції молодий товариш Максимова.

Я зрозумів тоді, яка сила гнала людей на поневір'яння і смерть. Я, книжна людина, що життя знала з книжок, кинута випадковим збігом обставин в напівзвіряче існування в оці плавні, збагнув усю ганьбу свого життя, всю гидоту свого вчинку. Я збагнув, що, сидячи в світлій кімнаті родового маєтку, я був з тими, що загнали людей в задушливі й темні шахти життя. Я зрозумів, що десяток людей, яких я вбив, були саме оті, що вийшли з темряви й задухи рабства. Я, що мріяв у затишку кабінету про революцію, застрелив їх, застрелив підло з засідки за те тільки, що вони, боронячи своє право на місце під сонцем, воліли знищити мене, ворога мільйонів гнаних і гноблених.

Мене поїняло божевілля. Я сидів у своєму закутку скам'янілий і очунав тільки тоді, коли сонце черкнулося своїм краєм плавнів і вечір тихий спускався на землю, а качки лінули на пасовиська і гостро розрізали своїми прудкими крилами надвечірнє золотаве повітря.

Я пошматував усі документи й залишив тільки документи Максимова. Я став Максимовим, колишнім шахтарем, і поплив плавнями в той бік, куди мав був пливати загін.

Три дні й три ночі я кружляв яриками й плесами, аж поки не дістався твердого берега. Я живився застреленими качками, засмаженими просто на багатті, і пив трухляву воду плавнів.

Коли я прибув нарешті до твердого берега, то спадав вечір і старезний дід закидав ятір на ніч. Він підозріло подивився на мене, та коли я лагідно з ним привітався, він поставився до мене приязніше. Од нього я дізнався, що на цьому березі панують білі, але що вони далеко, верстов за вісім звідси, бо тут їм нема чого робити, та що хлопці тікають од мобілізації.

Бачачи мене в червоноармійському строї, він розповідав мені щиро про все.

Мої документи Максимова призвели мене до того, що я став за отамана втікачів і zorganizував поряднийтики загін, що згодом, з наближенням червоних частин, спромігся звільнити цілий повіт од денікінської влади.

Та зо мною робилося щось неймовірне. Я став справді Максимовим, що його ганебно забив класовий ворог у плавнях. Я став месником за забитих отам у комишах, і моє ім'я незабаром стало страховищем для всіх недобитків білогвардійщини.

Далі я не стану розповідати, бо далі ми були вже з тобою в губЧК і ти знаєш мою діяльність...

Так я став Максимовим. Я став Максимовим, бо вважав, що вмерти просто, як про те я думав там в комишах, коли перечитував документи, було замало. Треба було жорстоко відплатити за ті смерті, відплатити тому класу, що виховав мене з зав'язаними очима й зробив мене спільником ганебного діла. Я помстився і за себе, і за Максимових, за мільйони Максимових, що загинули в чагарниках і комишах, боронячи своє право на сонячне світло. Ти знаєш, Ахме, що я додержував своєї обіцянки помститись, але в моїй роботі була не тільки помста, в ній була найперше боротьба за право мільйонів Максимових на життя...

Хіба, виконавши свої зобов'язання, я не маю права померти? Так, я тепер маю право померти, і це право я заробив собі, обдуривши тебе і інших, що такого права мені, безперечно, не дали б і не дали б мені світлої смерті, якої тепер я собі шукаю. Ще раз прошу тебе дозволити їхати на смерть без конвоїрів. Це єдине, за що я прошу...

Горбань замовк. Смертельна блідість укрила його чоло, і монгол тільки тепер помітив, що блідість та падала од досвітнього світла, що лилося у вікна й змішувалося з світлом електрики. Ахме відчув, що рука заклякла, тримаючи чайну ложечку, і що він ні разу не відпив із склянки.

Короткими малими ковтками горбань допив холодний чай, мовчки потис руку товаришеві й пішов до дверей.

— Я завтра тобі пришлю командировку...

— Гарзд, — кивнув головою горбань і виступив з кімнати.

Світло ранку ввіходило в свої права, й електрика не в силі була боротися з переможним ходом дня. Горбань ішов довгим коридором кроком переможця, що подолав щойно дракона життя, який так міцно затис був його в своїх пазурах. Йому ясно було на душі, бо в серці жеврівся ранком прихід давножданого світлого дня. Так відчують себе хіба люди, що довго несли тягар і нарешті позбулися його і йдуть, випроставши стан. Його душа з усім тим, що складає цю химерну категорію духовного життя, випросталася, і груди легко дихали, й серце чітко одбивало свої такти.

Він прийшов до своєї кімнати й, ставши коло вікна, дивився на верхівлі дерев, що маячили на вулиці, і стежив любовними очима за пташкою, що вовтузилася коло свого гнізда.

Раптом він почув кроки і відчинив двері. Посильний приніс пакета з командирувальними документами, і горбань ясно усміхнувся, взяв свого портфеля і, окинувши прощальним оком свою кімнату, вийшов на вулицю. Він давно не був на вулиці, отак просто пішки, й одразу відчув себе гімназистом, що поспішає до школи.

Вже дійшовши до рогу, він озирнувся назад на свої вікна й побачив Ахме. Той стояв коло розчиненого вікна й привітно помахав йому рукою.

Більше не обертаючись, він зайшов за ріг вулиці.

Назустріч ішов гурт робітників, що, видимо, допіру змінилися. Вони йшли в ногу й співали пісні, що їй ніколи не чув горбань:

Слава бійцям, що упали,
Слава звитяжцям живим!
Рейки прослались по шпалах,
Сміло рушаємо ми.
Всі світові семафори
Одкрила історія нам.
Наші потужні мотори
Кидають виклик ланам!..

Пісня танула на ще сонних вулицях, а горбань ішов,
світло усміхаючись новому дневі.

ПОЛУДА

Кам'яні колеса важко билися об чавунну землю і час од часу провалювалися з кістяним хряскотом, бризкаючи густою сірою рідиною з колій. Під осіннім морозним вітром багно каменем сідало на спиці й ступиці коліс, і ободи потворно розбухали, не вміщуючись в звичайні колії степової дороги.

Гармати кахкали на сірому грудді і трясли свої холодні чавунні черева. Жахливі потвори руїни і смерті в жалюгідній безпорадності тяглися за задрипаними кінськими хвостами...

Обніжками поруч гармат та худоремних коней понуро йшли піші бійці, а позаду колони билася в трясцях на стрибульках кулеметна тачанка.

І набійні ящики коло гармат, і кулеметна тачанка підозріло легко стрибали на замерзлій дорозі, не в силі затаїти свою порожнечу. Власне, й гармати, й кулемет можна було б покинути як непотрібний тягар, бо на дві гармати було три шрапнельні набої, а на кулемет одна напіввистріляна бинда, та їх не кидали, чи то сподіваючись добути набої, чи то з міркувань воєнно-етичного порядку, корячись неписаному кодексові військової честі, що не дозволяє кидати ворогові навіть зіпсовану зброю.

Та не тільки гармати й кулемет не мали достатньої поживи, а й рушниці цієї сотні знесилених бійців покладали всі свої надії на багнети, бо в підсумках і саквах сирітливо лежало по пачці набоїв на рушницю.

Од легкості в набійних ящиках та саквах було важко на душі, і вага та побільшувалася вагою рушниці за плечима та безкраєю дорогою, що кожен день її сточував і сили в кощавому тілі, і надії колись-то дійти бажаної мети. Якась тупа байдужість охоплювала людей, і тільки

час од часу на поверхні її вибухали то роздратованість обставинами, то бурхлива енергія бійців революції, затамована камінною дорогою безкрайого степу.

— Коли ж той в біса хутір буде? — понуро спитав присадкуватого командира загону червоноармієць, що весь час плентався позаду нього. В запитанні було багато відчаю, ще більше роздратовання і без краю мало надії на щасливий кінець.

Командир загону Симеренко йшов обіч колони, як добре вивірений годинник, ступаючи розміреним кроком військового шику, не виказуючи ні втоми, ні засмучення. М'язи цієї людини, здавалося, закам'яніли, як груддя на дорозі, а серце загартувалося, як вістря багнета.

Симеренко не відповів на запитання червоноармійця. Він навіть не повернувся до нього, немов і не чув запитання. Тільки за десять кроків він зупинився, став обличчям до колони і підняв руку вгору:

— Стій! — протяжно виголосив він команду.

Спочатку зупинилася передня гармата, а за нею друга та набійні ящики, й нарешті кулеметна тачанка, поточившись востаннє, застигла нерухомо.

— Бійці, спочити! Зводові, до мене!

У загоні давно втратили поділ на зводи, але, окрім командира загону, було ще три командири, що числилися зводовими, та політком. П'ятеро їх і складали команду одірваного од головних сил і заблукалого в степах червоноармійського загону, що от уже третій тиждень не може зв'язатися з частинами своєї дивізії. За ці три тижні не один десяток бійців поліг у сутичках з дрібними ватагами ворога і не одну безсонну ніч провели люди, міцно стискаючи рушниці, в чеканні ворожого нападу.

Надворі ще був день, але сонце затеряло свої пляхи в хмарах і скупно сіяло через них дрібний порошок світла, не позначаючи заходу, хоч і наближався вже вечір. Навколо розлігся безкрай степ, праворуч впираючись у небозвід, а ліворуч — у верхів'я далекого гаю в степовій балці.

Командир загону стояв, упершись ногами в землю, трохи розставивши їх, немов боячись, що земля вислизне

з-під його ніг, і дивився в сухий бур'ян на придорожньому обніжку, чекаючи на зводових командирів та політкома. Та хоч Симеренко й дивився на бур'ян, але бачив зводових командирів, як ті підходили до нього.

От наблизився, дзенькаючи острогами, артилерист Пересада, що мав широкі плечі й вузьку шинелю. Кашкет йому був натягнений до перенісся, і здавалося, що чорні шорсткі вуса його стирчали просто з-під козирка. Пересада мовчки спинився обіч командира, тримаючи руки глибоко в кишенях.

За ним підійшов зводовий другого зводу. Він був такий молодий, що мусив насуплювати брови і говорити навмисним баском, щоб заховати свої літа. Та в цьому йому не щастило, і на його молодість часто звертали увагу, од чого він червонів і кидав недбало:

— Двадцять два роки не такі-то вже й молоді літа...

На прізвище він був Орлов і погорджував своїм прізвищем не менш, ніж своєю професією слюсаря.

Потім наблизився командир третього зводу Витківський і зупинився трохи ніяково оддалік. Віком він був старіший за всіх, але ставна жилава постать його трималася струнко, а в одежі і в поведженні відчувався старий військовий, що виріс у шинелі.

— Товаришу Витківський, ідіть-но ближче, — звернувся до нього командир загону, і Витківський ступив кілька кроків до гурту. В цей час од передньої гармати заступав політком Моргуля, що принципово голив вуса, вважаючи їх за забобон. За час блукання степами вуса його стирчали рудою щетиною, давно не бачивши бритви, і разом з такою ж само бородою здавалися за рештки незмитого гриму. Хоч на Моргулі і був засмальцьований військовий одяг, та здавалося, що політком вперше надів його тільки півгодини тому і відчуває себе в ньому од незвички незручно.

Командир загону обвів присутніх командирів поглядом, немов вивіряючи, чи не трапилося, бува, чогось з кимсь із них, і заговорив притишено, так, щоб не чули бійці. Слова його були прості й жахливі. Загін втратив

будь-який зв'язок з частинами своєї дивізії, і невідомо, чи пощастить йому той зв'язок налагодити, а чи доведеться скласти свої голови, наскочивши на значніші сили ворогів. Можливо, й зараз вони оточені ворогом, а можливо, десь поблизу є червоні частини.

— Нам неодмінно треба пробитись на Барсуківку, — говорив Симеренко, розглядаючи триверстову мапу. — В Барсуківці стояли наші резерви, і коли вони звідти пішли, то ми підемо їх слідами. Це, коли не помиляюся, звідси верстов вісімдесят... Дійти пішки туди ми не зможемо — бійці не здатні вже пройти і п'ятнадцяти верстов... Ми мусимо обміняти коні, що в гарматах і кулеметній тачанці, та мобілізувати підводи і тоді вже посуватися далі...

Цього ніхто не заперечував, і Симеренко, скінчивши говорити, знову пильно оглянув командирів, зупинивши свій погляд на Витківському трохи довше, ніж на інших. Зводові командири й політком так само допитливо подивилися на командира третього зводу, та на обличчі Витківського не змінилася жадна рисочка, і командири трохи одвели свої пильні погляди од нього.

— Я так думаю, що треба мобілізувати підводи, — сказав Орлов, що завше погоджувався з попереднім промовцем.

Решта мовчки, на знак згоди з словами командира, мотнули головами, й тільки Витківський стояв як скам'янілий, і на його сухорлявому обличчі нічого не можна було прочитати.

Червоноармійці давно вже розіклали багаття і грілися коло вогню, дожовуючи рештки хліба, що залишилися в кишенях од обіду. Коні жували сухе бадилля, що їм поклали їздові, і воно дзвінко хрускало на зголоднілих зубах.

— А як ви думаєте, товаришу Витківський?

На ці слова командира всі чекали і насторожилися, почувши їх. У політком Моргулі роблено серйозне обличчя стало ще офіційніше й сухіше, а очі набрали суворого блиску, що немов увесь був спрямований у бік Витківського.

Командир третього зводу, за старою військовою звичкою, став «струнко» і, дивлячись у вічі Симеренкові, відказав рівно, немов вичитуючи з книжки:

— Я, командире, вважаю, що добути підводи для загону можна тільки у великому селі. Підвід нам треба не менш тридцяти, коли не рахувати, що в гармати ми мусимо підпрягти по виносу. Таку кількість підвід можна дістати тільки у великому селі, бо коней загалом багато реквізовано і не в кожному дворі знайдеш підводу...

— Ну, то що ж? — перепитав політком.

— Отже, нам треба зупинитися в Осетняцькому хуторі і вислати загін до містечка Балок.

Всі мовчали. Схоже було на те, що ця людина відповіла не так, як малося, що вона відповість. Погляд політкома помітно зів'яв, і з обличчя його спала машкара офіційності та робленої серйозності, а натомість прийшла метушлива підозрілість з неспокійними очима, що не має точок опертя, а розростається пливучим баговинням в каламутних водах утоми й безпорадності...

Присмерки помітно опановували степом, і з каламутно-чорного неба почали спадати білі порошинки несміливого снігу. Вони десь гинули, ті порошинки, не полишаючи сліду на землі, а знизу, назустріч їм, з задубілої ріллі та брудних стерень піднімалася чорними випарами ніч.

Командир зводу Витківський посідав ніякове становище в загоні з першого дня прибуття. І командири, і політком, і частково червоноармійці дивилися на нього підозріло, як на людину чужу, що на неї покладатися не можна. Політком Моргуля довго потай придивлявся до Витківського, і потроху у нього почала складатися певність, що ця людина, можливо, робить шкідливу для революції роботу, хоч політком навіть приблизно не міг би визначити, в чому могла б полягати та робота. Адже недаремно колишній офіцер царської армії служить у Червоній армії — це була найголовніша точка опертя всіх підозрінь Моргулі.

Півтора місяця тому прибув Витківський із штабу на посаду командира зводу, і політком одержав його

документи, запечатані штабними печатками. В характеристиці значилося, що Витківський, колишній штабс-капітан і командир батальйону за імперіалістичної війни, брав активну участь у Жовтневій революції і загалом виявив себе надійною людиною. Тепер же відряджується на посаду командира зводу, бо виявив бажання служити в дійовій частині, а не при штабі, як до цього...

«З чого могло б постати таке бажання в колишнього офіцера? Адже ж служба при штабі і спокійніша, і безпечніша! Та й хіба може служити колишній офіцер у Червоній армії щиро?»

Ці питання непокоїли політкома, хоч він і знав особисто кілька прикладів відданої служби колишніх офіцерів у Червоній армії, та ті офіцери якісь були не такі, як цей.

Підозріння особливо підігрівалося тим, що новоприбулий був людина мовчазна й замкнута в собі. Він не то щось таїв, не то був просто людина малогромадська. На запитання відповідав коротко і сам ніколи розмови не починав.

Потроху підозріння поширилися поміж командирами, і Витківський потрапив у ніякове становище людини, що її ні в чому не обвинувачують за відсутністю фактичних даних, але певні, що вона злочинець і скритий ворог. Його оминали, ставилися до нього холодно; щиро, по-товариськи з ним ніхто не розмовляв, хоч офіційно він і був ніби рівноправний товариш.

Політком нічого не сказав на слова Витківського, а тільки мовчки, взявши під руку командира загону, одійшов з ним вбік, ніби для таємної наради.

— Як ти думаєш? — спитав Моргуля Симеренка.

— Так ніби він говорить путне, а проте чорт його знає, — знизав плечима Симеренко і втупив очі в землю.

— На всяк випадок накажи загоні рушати в інший бік... Треба оминати й Осетняцькі хутори, й містечко Балки... Щось він на них дуже вже орієнтується... Коли що й є, то це сплутає карти...

Симеренко хоч і не вбачав у словах Витківського особливої орієнтації на Осетняцькі хутори та містечко Балки,

проте на знак згоди хитнув головою, подумавши, що він, очевидно, під час розмови з командирами не був досить спостережливий і не помітив того, що помітив політком. Вони повернулися до гурту командирів, і Симеренко, розгорнувши мапу, тоном наказу сказав:

— Нам, товариші, треба пройти ще верстов з шість. Там зробимо перепочинок на ніч, підгодуємося і подумаємо, що далі робити.

Симеренко навмисно не назвав місця, де саме зупиниться загін на ніч, та про це його ніхто й не спитав, мовчки вислухавши слова командира.

— Отже, займіть місця і в дорогу, — закінчив командир загону свої розпорядження.

Власне, ніяких особливих місць ніхто з командирів не займав, а сказав це Симеренко для порядку.

Знову забилася в тряснях кулеметна тачанка, застугоніли потворні колеса гармат і неохоче заступали люди, прилаштовуючи амуніцію. Симеренка нагнав політком і пішов поруч нього.

— У мене немає сумніву, що Витківський нам ворог... Він мовчить і вичікує на слухну годину... Я певен, що він нас зрадить.

Командир загону мовчав, але політком і не чекав на його відповідь. Моргулі хотілося висловити всі свої побоювання, як людині хочеться говорити про свої болі. До того ж йому кортіло перевірити свої висновки в розмові з товаришем.

— В старі часи він командував батальйоном, а тепер поставили його на звод... Це, безперечно, принижує його гідність як військової людини, і він не може нам бути другом чи просто вірним служачою... Я дивуюся штабові, що надсилає нам таких командирів. Держав би краще в себе...

Симеренко суворо подивився на Моргулю і крізь зуби сказав:

— Мені, політкоме, наші підозріння часто нагадують базарні пльотки... А втім... А втім, — казав командир, трохи помовчавши, — диму без вогню не буває...

Колона мляво тяглася, щодалі більше втрачаючи контури в сірій імлі присмерків. Ніч чорною полудою спадала на землю, і повітря од морозу ставало крихке й колюче. Білі метелики снігу каламутили тло неба й поля, остаточно стираючи лінії обріїв. І холод, і присмерки збивали людей до купи коло кулемета і гармат, немов у цих сталевих потвор війни вони шукали поради в своїй безпорадності.

— За цим гаєм є хутір. Там станемо на ніч, — сказав командир загону, коли з п'ятьми присмерків висунулася пелехата огрома гаю.

Політком поліз за мапою, та, не розгорнувши її, знову поклав до кишені. Було вже темно, та й задубілі од холоду пальці не слухалися і дерли тонкий лопотливий папір мапи.

Симеренко зупинився і гукнув Орлова:

— Візьміть п'ять чоловіка та розвідайте хутір.

Орлов жваво одкозирнув, як то він любив робити, щоб підкреслити свою військову дисциплінованість, і, викликавши на прізвища п'ятьох червоноармійців, пішов з ними навпростець до хутора.

— Я поговорю з Витківським, — сказав нарешті політком і почав відставати від Симеренка.

Порівнявшись з Витківським, Моргуля довго вагався, з чого почати розмову, і нарешті запитав:

— Ви, товаришу Витківський, українець?

Витківський незрозуміло оглянув Моргулю і знизав плечима.

— Українець... Принаймні я так думаю...

— А я думав, що ви поляк. Прізвище ніби польське...

Політком не знав, що говорити далі, бо Витківський мовчав.

— А де зараз ваші батьки?

Витківський поглянув на політкома ще з більшим здивуванням, але відповів:

— Я не знаю своїх батьків... Не пам'ятаю...

— Вони померли?

— Не знаю... Може, й померли...

Відповідав Витківський неохоче, з притамованим роздратованням. Йому, видимо, хотілося швидше позбутися причепливого бесідника, а політком все те сприймав по-своєму.

«Криється. Певно, десь папаша з мамашею з маєтками попрощалися, а син тут... Хороша пташка!»

Політкомові стало якось моторошно в присутності цієї незрозумілої людини, що йде поруч нього і, можливо, потай кує зраду всіх оцих сірих бійців, а він, політком Моргуля, нічого не може вдіяти. Та й що справді може зробити він, скромний політробітник закинутого між ворогами загону, не маючи до того ж і підстав обвинуватити людину в зраді? О, коли б то були хоч приблизні підстави для обвинувачення, справа стояла б інакше і він, скромний політком Моргуля, не довго б роздумував над долею ворога!

Що особливо вагало політкома, так це те, що Витківського прислано із штабу й ніякого попередження не дано. Очевидно, в штабі йому довіряли, коли не попередили політичну частину загону про можливість зради цієї людини. А може, в штабі просто забули це зробити? Стільки справ, що таку дрібницю можна й забути...

— Ви в старій армії командували ротою? — спитав Моргуля, хоч і знав про це добре.

— Спочатку ротою, а потім батальйоном...

— А чому вас у штабі не призначили на вищу посаду?

— Мені пропонували, та я одмовився. — Витківський ніби натрапив на свою тему і заговорив охотніше. — Мені давали полк, та я переконав штадива, що не зволодаю з полком, і прохав призначити на нижчу командирську посаду. Я не зволодаю з полком... Тепер не таких комполків треба, як я...

«Звичайно ж, він не цікавиться військовою кар'єрою в Червоній армії і, певно, робить якусь іншу кар'єру поза нею...»

— А чому ж ви б не впоралися з полком? Адже ж ви маєте спеціальну військову освіту?

— Справа не у військовій освіті... Спеціальність я свою добре знаю, та в політиці я малописьменний... От що...

Витківський знову замкнувся в собі, немов сказавши всі слова, що були в нього в запасі.

Політком непомітно озирнув його з ніг до голови й думав своє: «Заговорив, і так охоче? Думає цим пояснити своє підозріле перебування на малій командирській посаді... Мало дурних сидіти на зводіві, коли пропонують полк... А може, й справді він щиро odmовився командувати полком?»

Остання думка трохи завагала Моргуліну певність, та по хвилині він одкинув можливе виправдання Витківського й ще більше ствердився в своєму недовір'ї до цієї людини. Він невідомо чому після цієї розмови ще більше упевнився, що з Витківським треба триматися обережно і не спускати його з ока.

Наздогнавши Симеренка, політком поділився з ним своїми думками, намовляючи пильніше стежити за Витківським. Цього особливо вимагав надто скрутний стан загону, що втратив зв'язки з головними силами й залишився майже без набоїв.

І командир Симеренко, і політком Моргуля мовчки думали свої невеселі думки. Темрява клубилася над степом чорною ватою і душила заляклу землю. Поблизу показалися невиразні контури хаток, і колона зупинилася край невеличкого села.

Доки загін розташовувався на ніч, обернувши село на військовий табір, політком і командир загону радилися в одній хаті за столом. Вони поскидали набридлі шинелі й тепер спочивали, сидячи на незручній лаві.

— Ми відрядимо двадцять чоловіка під командою Витківського виганяти підводи з Пісківців, — казав похмуро політком, і Симеренко з тону його бачив, що він затіяв якусь хитромудру комбінацію.

— Тільки не Витківського, а Орлова, — заперечив командир.

— Ні, командире, іменно Витківського, і з ним поїду я.

— Коли ти, політкоме, поїдеш, то інша справа, — згодився командир загону.

— У загін треба призначити десяток надійних міцних хлопців. Справа дуже серйозна. Селяни кажуть, що недалеко десь бродить ватага Чорного Гаврика.

— Гаразд, я згоден. Пісківці звідси за дванадцять верстов. Треба виступити опівночі.

— Ми виступимо о третій годині. Треба, щоб люди не барилися й лягали спати.

— Люди, певно, давно сплять. Треба перевірити охорону навколо села.

— Охорона нікого не мусить впускати й випускати із села. То дарма, що населення нам ніби симпатизує. На всяк випадок треба стерегтися...

Моргуля виголошував ці загальновідомі речі з таким виглядом, ніби справді придумав щось оригінальне. Та для порядку не вадить іноді нагадати і про загальновідомі речі, особливо коли напружено думаєш і хвилюєшся. Звук власного голосу впливає заспокоююче і спроваджує думки в спокійніше річище. А Моргулі це було потрібно, бо він будував плани, як він перевірятиме Витківського завтра на розвідці, коли виганятимуть підводи — не дарма ж він сам себе призначив іти з Витківським. Та вже Моргуля не спустить з ока Витківського!

Село незабаром заснуло й зовні не видавало присутності червоноармійського загону. Гармати, кулеметна тачанка і коні були прибрані з вулиці і сховані в клунях, а люди спочивали по хатах. Тільки ті, що їм цієї ночі припало сторожувати, причаїлися в темних закутках і пильно стежили за селом. Населенню було оголошено, що виходити вночі на вулицю не вільно і кожного, хто порушить цей наказ, буде застрілено на місці...

— Політкоме, ти не спиш? — спитав Симеренко вночі. Політком не спав. Сон не йшов заспокоїти його стомлене тіло. Не спалося й командирові загону. Тиха ніч причаїлася поза клунями і щохвили могла зрадити їх.

— Політкоме, чи не пристрелити нам справді оту суку? — пристрасно зашепотів на вухо Моргулі командир загону.

Він був людина проста, цей командир, і звик думати просто. Коли раніше він трохи скептично ставився до підозрінь політкома, то зараз йому ті підозріння видалися такими ймовірними, що жоден сумнів не міг торкнутися їх. Він перебирав знову і знову всі припущення політкома і знаходив їх вірними, й то вірнішими, що більше в п'ятьмі глухої ночі гостріше відчував тягар відповідальності за сотні людських життів. Жорстока рішучість опанувала ним, коли він думав про своїх бійців, що можуть стати на ранок трупами.

— Політкоме, невже треба чекати на злочин, щоб викрити злодія? Адже ж час не такий, щоб тягатися по судах з адвокатами!

Політком по довгій мовчанці відказав:

— Так не можна. Може, він і чесна людина? Коли так робити, як ти, командире, кажеш, то можна всіх людей перебити...

Ці слова були — холодна вода на гарячу голову.

— Ой, бережись, політкоме! — тільки й міг сказати Симеренко.

Витківський був попереджений про вихід по підводі до Пісківців і рівно о третій годині підійшов до хати, де містилися політком і командир загону.

— Час виступати, товаришу політкоме, вже третя, люди готові...

Політком потиснув у темряві руку командира Симеренка й вийшов з Витківським надвір.

В темряві виходило з села двадцяттеро червоноармійців, збившись в купу, щоб не розгубитися по дорозі.

— Ви, командире, будете йти спереду, а я позаду, щоб не було відсталих, — сказав Моргуля і згрудив коло себе надійних хлопців.

— Перепустку! — зачулося з темряви.

У секреті сиділи вартові. Вони клацнули рушницями, але, зачувши знайомий голос політкома, що вимовив умовлене слово, відповіли:

— Проходь!

Мовчазний гурт людей щодалі більш вгрузав у підозрілу темряву. З боків дороги виринали не то кущі, не то

дерева, і люди щоразу мимоволі хапалися за зброю міцніше, чекаючи на ворога.

Та от дорога потроху вийшла з оточення зрубаних дерев і кущів і пішла чистим полем. Поля зливалися з темрявою, і тільки невеличкий клапоть дороги виднівся при слабому світлі затуманених зір.

«Тут має бути ліс праворуч», — подумав політком, і справді, незабаром спереду висунулася чорна огрома лісу, тільки не праворуч дороги, а ліворуч.

Сумнів і неспокій сколихнув серце політкомове, і він вирішив наздогнати Витківського, щоб запитати про це. Моргуля твердо пам'ятав, що на мапі ліс був позначений праворуч дороги.

В темряві, спотикаючись і підтримуючи важку зброю, політком наздогнав командира й сіпнув його за рукав.

— Здається, ми заблукали? — спитав він непевно, тримаючись за револьвер при боці.

— Чому ви так думаєте? — почувалася здивована відповідь.

Моргуля пояснив.

— На мапі ліс позначено праворуч, а тут ліворуч.

— Ні, ми не заблукали і йдемо саме тим шляхом, що позначено на мапі, але того лісу, що на мапі, праворуч уже немає... Там одні пеньки. Цього ж лісу на мапі не позначено, видимо, він молодий, а мапа в командира й у вас стара, — років шістдесят як перевірялася...

«Почалося!» — промайнула полохлива думка в голові політкома, але що саме почалося, Моргуля не відповів би точно, та знав він, що почалося те, чого вони довго чекали від Витківського. «Він ловко мене дурить... а втім...»

Політком, майже дійшовши категоричного висновку, завагався, і нова думка розігріла знову його підозріння.

«Звідки він знає, що цей ліс молодий, а позначений на мапі зрубано?»

Він ступив ще з десяток кроків і запитав так, ніби між іншим, щоб не видати своїх справжніх думок і підозрінь:

— З чого ви бачите, що ліс, позначений на мапі, зрубано? А може, ми й справді заблудилися?

Витківський не одразу відповів на запитання, а політком тим часом ішов у напруженій настороженості. Раптом почувся не властивий Витківському роздратований голос:

— Ви погано вивчали мапу, політкоме. Перед в а ш и м лісом мусила бути лощина, яку ми давно пройшли. За лощиною, не зустрівши лісу, я пішов перевірити на власні очі, вірніше на власні ноги, що ліс весь чисто зрубаний... Там одні пеньки!

Моргуля хоч і почув роздратовання в голосі Витківського, та така вичерплива відповідь його заспокоїла. Він почав відставати від командира і незабаром зайняв своє місце в хвості колони, а тим часом нові думки занепокоїли його.

«Відповів він влучно, але чи не придумав він цю відповідь на той випадок, як я його запитаю? Адже ж він знав, що я вивчав мапу?»

Загін, проте, рушав тією дорогою, якою вів його Витківський, і Моргуля відчув своє безсилля внести будь-які поправки, бо не міг висунути конкретних пропозицій щодо зміни напрямку.

Ще темніше стало на душі політкоме, коли дорога пішла лісом і темні стіни дерев обступили з усіх боків маленький загін. Як темна полуда спала на очі й на мозок, і мовчазний відчай охопив усю істоту політкоме.

Хотілося дико вигукнути, щоб хоч криком розвіяти морок і відчутти свою перевагу над сліпим плином подій. Люди йшли притишеними кроками, немов очікуючи, що от-от з-за темного муру вискочить ворог і приставить холодне дуло зброї до скроні — і не знатимеш, кудюю податися і що діяти...

Лісова дорога тяглася довго й рівно й була безкрая, як коло, що ним можна йти до скону, наздоганяючи самого себе... Нерви політкоме напружилися, і в уяві проходили картини, що їх Моргуля ніколи не хотів побачити в житті. Невже ж ця купка знесилених червоноармійців

потрапить до рук одгодованих на куркульських хлібах бандитів?

«Перше, що зроблю, застрелю мерзотника», — ухвалив політком, і по цій думці загін вийшов у чисте поле, і примарлива полуда нічного лісу розвіялася, й груди зітхнули легше.

Вітер розігнав хмари, і небо чисте й зорясте щедро сіяло своє світло на полях. Утома потроху почала обволікати тіло, і політком ні про що вже не думав, крім спочинку. За найвище блаженство здавався сон на оцій заклаклій землі, сон доти, доки не мине млюсть утоми й тіло не стане міцне й дуже. Моргуля жалкував, що не спав там, на хуторі, він би не так мляво реагував на події...

— Стій! — раптом почувлася команда Витківського, і всі зупинилися. Моргуля теж став, і до нього підійшов Витківський.

— Треба людям перепочити з годину. Містечко за три кілометри, не більше.

Моргуля озирнувся навколо і побачив, що загін зупинився в балці коло якоїсь довгої будівлі.

— Що це за сарай? — спитав він Витківського.

— Ви ж вивчали мапу, політкоме. На мапі позначено тут у балці корчму, що, видимо, стоїть тепер пусткою.

Моргуля відчув глузливий тон Витківського і, помщаючись за це, тоном наказу промовив:

— Я гадаю, що спочивати не варт... Спочинемо в селі.

— А з чого ви довідалися, що в селі можна спочити? А може, нам доведеться одразу ж витримати бій? Тоді що?

Справді, як про це не подумав Моргуля? Але відступати од своїх слів було якось ніяково, і Моргуля піймав себе на дрібному самолюбстві... Та за мить він виправдав себе. Як він довірливо ставиться до цієї людини! А може, ця корчма — умовлене місце, де ворог забере червоноармійців голими руками? Адже ж він, Моргуля, обіцяв командирові бути насторожі і не звирятися ні на кого!..

— Ні, командире, зупинитись тут не можна, — сухо, офіційно відказав Моргуля, — нас чекають з підводами, й ми мусимо не гаяти часу. Рушаймо далі.

Витківський насупився і, пронизливо дивлячись на політкома, суворо промовив:

— В такому разі я не можу взяти на себе відповідальності за наслідки. Ви, політкоме, не одмовитесь од своїх слів в разі чого?

Це запитання боляче дряпнуло честолюбство Моргулі, але він стримав себе й сухо відказав:

— Ні. Будьте певні.

Загін рушив далі.

За півтора кілометра за лощиною виднілося містечко на тлі темно-блакитної стіни лісу, що в нього упиралася рівна, як стріла, дорога. На околиці містечка дорога перетиналася вузькою річкою, що через неї перекинувся горбатий міст.

Коло мосту загін зупинився, і Моргуля мусив погодитися, що йти в містечко всім ніяк не можна, а тому половина червоноармійців залишилася охороняти міст, а друга половина з Витківським і Моргулею рушила відлюдними вулицями містечка. Моргуля не хотів залишати Витківського самого, й йому не трудно було мотивувати, чому саме вони вдвох мусять іти в село.

— Коло церкви, як звичайно, розправа. Зупинимся там і викличемо місцеву владу... Певно, старосту...

Витківський знав і без цього, що в таких випадках треба робити, але підкреслено уважно погодився з політкомом. Моргуля не глянув на нього, але холодні очі бесідника нічого не виявляли, і політком мимоволі махнув рукою. Витківський помітив цей рух і спитав, що він означає.

— То я думав про безпеки, що на нас чекають тут, а потім махнув рукою на них...

— Безпеками поки що не тхне... Будемо сподіватися, що все обійдеться гаразд...

«Присипляє увагу...» — подумав Моргуля і заступав твердіше.

В розправі нікого не було, крім глухого підсліпуватого сторожа, од якого нічого не можна було дізнатися. Одне він тільки й зрозумів, що прибулих треба провести

до старости. З старим пішло двоє червоноармійців з наказом в разі потреби привести старосту силою, а коли його не знайдуть, то писаря чи когось іншого з адміністрації.

Вранішнє сонце висунулося з-за лісу, й по хатах закурилися димки. Село просипалося, але на вулицях ніхто не з'являвся. Люди, видимо, були налякані приходом військового загону й можливими ревізіціями.

Витківський і Моргуля сиділи на ганкові, наказавши червоноармійцям пильнувати й зупиняти негайно кожного прохожого. Моргуля помітив, як Витківський немов ненароком одстебнув кобуру револьвера, й сам помацав кобуру, що давно вже була відстебнута.

— Здається, в селі ворога немає і нам нічого не загрожує, — промовив Моргуля, пильно стежачи за обличчям Витківського.

— Можливо, немає, а можливо, й є. Присипляти увагу, в усякім разі, не варт... Все може статися...

«Він щось знає... Він щось знає...» — стукало в мозкові політкома, а нервова дріж пройняла його тіло. Він не був боягуза, цей політком, але невідома небезпека гнітила його, як гнітить усіх сміливих людей. Серце стислося, те серце, що Моргуля носив його, спокійне й холодне, в найжорстокіших боях...

Тим часом повернулися червоноармійці й повідомили, що нікого не знайшли. Всі нібито кудись поїхали й вернуться нескоро.

— Брепуть вони, гади, — докінчив свою доповідь червоноармієць і додав: — Шматка хліба не добули!

— Ну, політкоме, що робитимемо?

— А ви як гадаєте?

— Я так думаю, що треба негайно покликати решту людей од мосту і почати виганяти підводи. Більше нічого не лишається.

— Згода, — відказав Моргуля. Йому подобалася рішучість Витківського.

— Ви йдіть з одним червоноармійцем до мосту, а я почекаю на вас тут, — додав він.

Витківський негайно рушив од розправи, а Моргуля залишився сидіти на ґанку.

«Здається, я помилявся... Треба кинути вже підозріння... Він ставиться серйозно до своїх обов'язків, як віддана людина», — політком навіть усміхнувся сам собі, згадуючи свої підозріння, та раптом він скочив з місця і прислухався. З боку мосту лунали рушничні постріли різко й загрозливо. Наче хто гострою сокирою рубав мерзле дерево.

— Бійці, до зброї! — вигукнув політком і витяг свого пістоля.

Наказ був зайвий. Бійці вже скупчилися коло Моргулі, клацаючи затворами, і коли політком рушив вулицею до мосту, всі подалися за ним, тримаючи зброю наготові.

Хоч Моргуля і зле розумівся на військовій тактиці, але зміркував, що в разі ворог одгонить од мосту резерв, то він із своїм десятком залишиться тут, не в силі перейти річку, що не замерзла як слід. Отже, сили їх будуть розірвані й шляхи відступу перетяті.

«А Витківський? — раптом промайнула політкомові думка, й друга думка наздогнала першу: — Це він попередив, це він зрадив. Адже ж він не міг добутися мосту до стрілянини».

Раптом постріли коло мосту затихли, й Моргуля зупинився. Бійці оточили його, насторожено озираючись. Чулися віддалені голоси, і політком подумав, що чи не свої наскочили і, взявши червоноармійців за бандитів, обстріляли їх, а тепер справа виявилася.

Так часто-густо траплялося за заплутаної бойової ситуації в умовах маневрової війни. На душі стало легше, і Моргуля сховав свого пістоля до кобури.

— Щось, хлопці, трапилось. Чи не наші взяли нашу залогоу коло мосту за ворога?

— Ой, щось не схоже... Чи не перебили наших там, коло мосту? — висловив тривожну думку один боець.

Моргуля покрутив головою не то на знак згоди, не то одкидаючи таке жахливе припущення. Він був розгублений

у своїх почуваннях і намірах і не знав, кудю далі правити свій шлях і до чого братися.

— Чотири обходьте міст зліва, а чотири зо мною обходитимуть справа. Підходити непомітно... Набоїв дарма не тратити.

Гурт поділився, і кожна частина його сховалася за тином справа і зліва вулиці. Це було зроблено вчасно, бо з-за рогу вулиці показалася купка вершників, що проскакали коло схованих за тинами. Хто вони були, ті вершники, трудно визначити, бо військовий одяг був однаковий у всіх, а відзнак ні на кашкетах, ні на одязі не було ніяких.

«Можливо, й червоноармійці, що на всяк випадок зняли відзнаки, а можливо, й бандити», — подумав політком і дав знак чекати. Коли вершники вже завернули за ріг вулиці, Моргуля з хлопцями почав посуватися вздовж тину городами.

Вулиця тим часом робила поворот, і Моргулі треба було перебігти на другий бік. Він наказав хлопцям посуватися за ним і перший перескочив тина. Та не встиг політком ступити й кроку, як з-за рогу вулиці пролунало кілька пострілів, і Моргуля присів посеред дороги, відчувши різкий біль у нозі. Озирнувшись назад, він побачив червоноармійця, що повис на тину, підтятий, видимо, в ту мить, як хотів перелізти за політкомом.

«Все скінчено!» — промайнула думка, й рішучість опанувала політкомом, рішучість відчаю, коли немає порятунку і навіть найбільший боягуза робиться героєм.

Затиснувши рану на нозі лівою рукою, а в правій тримаючи пістоля наготові, політком пробіг до тину і зупинився, припавши до землі.

Крім забитого червоноармійця, нікого не було поблизу, й тільки вигуки відчаю та смертельні зойки свідчили за останню дію трагедії, що відбувалася там, на леваді, на прозаїчних картоплинищах та капустянищах.

«У них же немає набоїв!» — промайнула думка в голові Моргулі, і жах за людей, що не в силі боронитися в хвилину смертельної небезпеки, боляче пройняв усю його істоту.

«Ворог знає, що в них немає набоїв, інакше не поведився б так нахабно!»

Кам'яна певність, що Витківський зрадив, не постала, а вибухла в душі Моргулі. Тепер політком нічого більше не хотів, тільки б прострелити паскудну голову зрадника, розплескати його отруйний мозок, що замислював підступи, і підтяти брехливого язика, що белькотав про вірність і відданість. З якою б насолодою потому пустив би Моргуля собі останню кулю в лоба.

До криків на леваді нагло вплелось кілька пострілів, і знов голоси, немов хтось сперечався і палко доводив.

З затиснутим у руці пістолем політком сидів під тинном і відчував, як рука його прилипла до коліна й кров теплими струмками стікала в черевики.

Нарешті крики на леваді затихли, і тепер тільки тиха говірка нагадувала за людей. Скоро швидка хода зачулася на дорозі й з-за рогу вулиці показалося з десяток озброєних людей.

«Шість куль у ворога, а сьома собі», — прийняв останню ухвалу політком Моргуля і став чекати на ворога. От ворог уже близько, й ще десять кроків ближче — і він почне стріляти просто в натовп. Він удає себе забитим і лежить, прихилившись спиною до тину, нерухомо.

Серце вистукує кроки ворога й останні хвили життя, а рука повільно підноситься вгору. От ворог уже на мушці, й кулі одна по одній летять у нього...

Невідомо, скільки разів стрелив політком, тільки раптом чорна пелена спала на його свідомість, рука повисла безсило, пістоль упав на землю, і тіло політкомма покрило його... Тільки на одну мить майнула перед очима Моргулі висока постать гевала та вишкірена в зловісному усміхові паца і відбилася на його свідомості, як на фотоплатівці.

...Потроху чорна пелена почала таяти, і Моргуля відчув, що він прокидається од важкого сну. Обставини ні на крихту не нагадували вулиці й тину. По-перше, ніякої крові на нозі не було, хоч як уважно він оглядав ногу, а кобура револьвера була застебнута. Моргуля,

щоб переконатися в тому, що все те був тільки жахливий сон, вийняв пістоля і перевірів набої. Всі вони були цілі, і в політкома вирвалося зітхання полегкості.

«І приснитися же таке чортів'я!» — подумав він радісно і, переконавшись, що червоноармійці ще сплять і командир Симеренко лежить коло нього, ухвалив перевірити варту. Чого доброго, хлопці могли заснути на варті, а це небезпечно в цьому незнайомому селі...

Вийшовши на подвір'я, Моргуля звернув увагу на світло в клуні, а наблизившись до плетеної стіни, почув притишену говірку.

«Хто б міг говорити в такий ранній час?» — подумав він здивовано й обережно припав до плетеної стіни клуні. У щілину він почав вдивлятися всередину, й від того, що він побачив там і почув, м'язи його стислися й неймовірно обурення і лють переповнили всю його істоту.

Розсіяне світло не то свічки, не то ліхтаря падало звідкілься згори на дві людські постаті, що нахилилися одна до одної і, жваво жестикулюючи, розмовляли притишено.

Побачив політком, що Витківський розмовляє з тим само гевалом, що приснився йому допіру, і побачив навіть вишкірену пащеку його. Моргулі стало дивно, як то він міг побачити уві сні людину, що її ніколи в житті не бачив?

Гевал шкірив зуби, показуючи червоні ясна, як і над тином, і Моргуля подумав, що, певно, він бачив його до того, та тільки не звернув уваги. Не вірити ж справді у пророчі сни! Це йому, політкомові, не личить.

Але що вони говорять? Витківський тільки похитує головою на знак згоди, а гевал говорить, вишкіряючи зуби:

— Так ти думаєш, що політкома їхнього просто треба пристрелити? Ги-ги! Ми їх всіх пустимо в розход. Правильно, Витківський, говориш.

Моргуля помацав себе коло пояса, але, переконавшись, що револьвера він з собою чомусь не взяв, слухав далі. Тепер говорив Витківський:

— Вони підозрівають мене, й далі мені маскуватися не можна... Ми сьогодні ж мусимо накласти гору їхніх трупів, а зверху покладемо політкома...

Моргуля не міг далі триматися. Він шарпнувся до воріт клуні і з силою їх відчинив. Витківський кинувся до нього і схопив зубами за руку, а гевал реготався реготом ката. Гострий біль пронизав Моргулю і дійшов, здавалося, до самісінького серця. Моргуля шарпнувся й розплющив очі...

Воза трясло з боку на бік на мерзлій осінній дорозі, і політком не одразу зрозумів, де він. Тільки згодом він побачив, що лежить на чийось трупах, що в безладді накидані на воза, а навколо ні живої душі...

За кожного двигтіння воза рана в носі пекла вогнем, обдавало холодом од лівого плеча, й тіло тіпалося в трясцях. Правою рукою помацав Моргуля ліве плече, і жах охопив його — плече було розтрощене. «Це гевал!» — майнула думка, і морок знову заслав йому свідомість.

Ще раз прокинувся Моргуля од свого смертельного сну й на цей раз побачив візника, що керував конем. Він ішов попереду воза, і його трудно було помітити одразу. Парубок ішов з батіжком, байдуже збиваючи бадилля край дороги, так, ніби він віз снопи з поля і був певен, що дорога рівна і нічого з снопами не трапиться. Коняка бадьюро ступала лісовою дорогою, і політком зрозумів, що їхні трупи вивозять далі од села, щоб не мати в разі чого халепи. Моргуля намацав під собою чийсь голову, і жах проїняв його. Непомітно він сповз назад і уместився на соломі в задку воза. Спереду лежало кілька забитих червоноармійців, що були покладені вниз обличчями. Моргуля не міг збагнути суті всього, що він бачив, та раптом у голові його прояснилося, жахи одійшли вбік, і він тверезими очима подивився і на себе, і на справу.

«Безперечно, що його вважають трупом і везуть, як от і тих нещасних, щоб викинути десь у лісі. Тверезі селяни не забувають, що до них можуть зайти й червоні й білі, і треба на всяк випадок замести сліди злочину, що за нього можна відплатити дорогою ціною».

Парубок почав відставати, наближаючись до воза, і політком удав з себе мертвого. Віз покотився по нерівній лісовій дорозі і, наскакуючи на коріння чи то пеньки, неймовірно шарпався з боку на бік, завдаючи пекельних болів Моргулі. Його терзала жага, і по одному товчку він знепритомнів.

Свідомість повернулася Моргулі тоді, коли віз востаннє шарпнувся і зупинився. Політком з-під вій поглянув навколо і побачив, що вони стали коло лісової сторожки і парубок ступив на скрипучий ґанок. Перша думка була про втечу, але швидко вона зникла, бо Моргуля не то що втікати, а не міг ворухнути ногами. Вони були як паралізовані й не ворухнулися...

Невдовзі на ґанок вийшов знайомий Моргулі гевал, а за ним парубок-підводчик. З сіней показалося ще кілька постатей у різноманітному вбранні, і раптом за ними Моргуля побачив кашкета Вітківського і ледве стримав себе, щоб не скочити.

«Так от воно! Виходить, всі підозріння мали підстави!»

Моргуля непомітно мацнув себе за те місце, де звичайно була кобура пістоля, але рука нічого не знайшла. Неймовірний жаль обгорнув політком, жаль, що він не може поквитатися з цим зрадником. Він би віддав останні хвили життя за одну-однісіньку кулю!

— Там, за хатою, — махнув рукою гевал, і парубок догадливо захопився за віжки, і віз покотився од ґанку.

За хатою був льох, од якого залишилася тільки глибока яма, і парубок підкотив воза до неї. Моргуля відчув, як віз нахилився і він разом з трупами полетів у безодню...

Од сильного болю він зойкнув, і це притягло увагу візника.

— Один ще живий! — вигукнув парубок, і потому над ямою розлігся постріл і на Моргулю впала вся п'ятьма світу і засипала його свідомість чорним піском...

Та незабаром темрява ночі розсунулася, і політком відчув, що він виходить з нічного лісу. Звідкілясь сіялося

проміння, але він нічого не бачив, а тільки руки його намацували земляну стіну й щось неприємне, слизьке. Потроху у зливі світла з'явилася постать Витківського, що з розкритими обіймами насувалася на нього. Моргуля метнувся вбік, але навколо були невидимі земляні стіни, і він зрозумів, що Витківський іде до нього, щоб придушити і в такий спосіб позбутися свідка свого злочину.

«Юда!» — хотів вигукнути політком, але язик задубив у роті, і уста зробилися кам'яні. Він зупинився на решті, підпускаючи до себе зрадника, щоб здоровою рукою вдарити його в паскудне обличчя...

Раптом небо роздерлося жажливими вибухами і земля затряслася од падіння чогось величезного й важкого. Моргуля побачив тепер Витківського, що упав на землю, і з рота йому виростав довжелезний синій язик... Язик ріс неймовірно швидко й оповивав усе навколо: і дерева, і хмари... По тому все зникло й залишився віддалений дзвін і блакитне світло, і сам Моргуля відчув, що він повис у повітрі й ні до чого не торкається...

«Певно, це смерть», — пролинула спокійна думка, і політкомові стало якось затишно й тепло...

—...Держись міцніше, — почув Моргуля незнайомий хрипкий голос і відчув себе на чийсь спині. Він здоровою рукою тримався за шию людини, що, видимо, не йшла, а повзла рачки.

Моргулі хотілося сказати слово, спитати, але він не міг видушити з себе звука, а язик, як кістяний, не ворухився в роті. Навколо було темно, й жодна цяточка світла не пробивала тої темряви.

«Яка жажна ніч!» — подумав Моргуля і міцніше схопився за шию свого визволителя. Сили його кудись відливалися, і він відчув, що ще хвилина — і він не зможе триматися. В рот йому хтось насипав жару, і той жар висушував його тіло й мозок. Ой, і навіщо той визволитель несе його од смерті, коли смерть така тепла й затишна?

Але зрадник живий, і він, Моргуля, мусить жити, щоб поквитатися з тим мерзотником. Він розплеце його паскудний мозок, розірве його панське тіло на клапті й кине

скаженим собакам. Для цього мусить жити Моргуля що б то не було! Він мусить помститися Юді, що стільки часу зумів дурити й вище командування, і його, політкома, він мусить помститися й для того мусить жити!

Новий доплив сил відчув політком у своєму тілі й ще міцніше ухопився за шию свого визволителя. Але чому язик не ворухиться в роті й ніч так підозріло темна? Йому так хочеться спитати свого визволителя, хто він, і не може. Але навіщо питати? Адже ж це, певно, Матюха, велетень Матюха, що гне підкови й показує різні штуки своєю силою. Тільки Матюха може нести людину, перетерпівши стільки.

Ніжне почуття до Матюхи наповнило всю його істоту... Та щось трапилось. Болі тисячами багнетів пронизали тіло політкома, в очах спалахнула райдуга й раптом погасла, а залишився тільки жар її, що пік у саме серце. Нарешті й жар охолов, Моргуля полетів у безвість. І з тієї безвісті почали долітати до вуха Моргулі плюскоти води, що охолоджували його голову й груди, і нарешті дбайлива рука піднесла жменю води до рота. Він не випив ту воду, а вдихнув її. Йому хотілося попрохати ще, та язик не вимовив бажаних слів, та вони й були даремні, бо друга жменя з водою наблизилася до рота, і третя, і четверта...

— Ху, так шию зламати можна... Чортова яма... — промовив той самий хрипкий голос.

Моргуля широко розкрив очі, але нічого не побачив. Чорна ніч стояла важким муром перед очима, і, як не намагався він вдивлятися, ніч не виказувала навіть слабих контурів речей. Політком повернув голову вгору, але чорний мур ночі стояв і там.

«Що це? Невже осліп?» — майнула жахлива думка, і сили почали відпливати з політкомового тіла. Свідомість скаламутилася, і Моргуля тільки й міг відчувати, що кудись рушає, що хтось несе його на своєму хребті, але згодом і та свідомість його покинула, і безсила рука впала, як перерізана линва...

Важкі марення постали в закривавленому мозку Моргулі, і картини, мінливі й фантастичні, одна по одній

проходили в хорій уяві його. От бачить себе політком у штабі армії, бо це незвичайне помешкання, безперечно, не що інше, як штаб армії... Куди не кине оком політком, звідусіль дивляться на нього радісні обличчя, і всі вітають його, Моргулю, а командарм виходить на середину зали і промовляє довго і врочисто. Політком не знає в обличчя командарма, але певен, що це саме й є командарм. Моргуля не чує слів, а тільки самий зміст. Немов якимись іншими шляхами, а не через слух, зміст командармових слів сприймає його свідомість, і він розуміє, що нарешті всі вороги подолані і знищені, а всі зрадники спіймані. І, ніби ілюстрація до слів командарма, проводять бандитів і шпиків, контррозвідників і змовців, злодіїв і шкідників, і між ними бачить Моргуля того гевала, а за гевалом постать Витківського. Моргуля певен, що за гевалом іде Витківський, але, придивившись, бачить, що то не Витківський, а якийсь низькочолий полковник, що на обличчі йому глибоким тавром відбилися і розпусти, і злодійство, і глупота, і боягузтво...

Радість перемоги над темними силами затуманюється, і політком хоче вигукнути, що немає ще одного зрадника, і раптом бачить встромлені в себе очі командарма. І що пильніше дивиться на нього командарм, то знайоміші здаються йому очі. Де він їх бачив? — мучиться питанням Моргуля і раптом бачить, що командарм не хто інший, як Витківський, і відчуває, що життя його застигає в жилах, а холод смерті проходить у серце... З горла вилітає хрипкий вигук, і він розкриває очі. Та як не розводить вії Моргуля, він нічого не бачить. Правою рукою він торкається очей, але ніч дивиться йому в незрячі очі, і болісний зойк виривається з його грудей.

— Не ба-чу...

Це перше слово, що він промовив за останню добу, і це слово попри всій своїй жахливості відживило його, і він почув звуки життя навколо себе й людські голоси. Хтось кладе руку на його чоло, а друга рука мацає пульса.

— Живий.

— Де я? — питає Моргуля і чує відповідь:

— Лежіть спокійно і не говоріть. Ви у шпиталі. Вам потрібен абсолютний спокій.

«Лікар», — думає політком, і йому стає затишно й тепло. Сон обволікає всю його істоту. Біль в голові затамовується...

Для Моргулі потяглися темні дні й ночі. Йому нічого не розповідали й гостро забороняли говорити і рухатися. Навіть на запитання про сліпоту лікар нічого не сказав, і тільки випадково до слуху його долетіли кимсь сказані слова: «Бачитиме... це од рани в голові... контузило...»

Ці слова сповнили його радістю, хоч і не знав він напевно, що вони стосуються його.

Потроху політком призвичаївся впізнавати по голосу лікаря та доглядачів.

Одного ранку він побачив світло. Воно було невиразне й мінливе, а до вечора він почав вловлювати контури.

— Завтра ви ще краще бачитимете, — сказав лікар, коли Моргуля похвалився йому.

На ранок другого дня він справді побачив речі й людей, але були вони немов у тумані. Лікар наказав не втомлюватись і не зловживати очима.

Тепер з ним потроху почали розмовляти й дозволяли йому говорити. Сестра, що доглядала його, перебинтовуючи ногу, розповіла, що його в дуже тяжкому стані вони взяли од червоноармійського загону, що загін хотів здати їм двох ранених, та їхній шпиталь був надміру перевантажений і вони згодилися взяти тільки його.

— А той другий? Куди ж діли того?

— Його забрав летючий шпиталь вашої дивізії...

Більше нічого не довідався Моргуля.

Очі його потроху почали бачити, а рани загоюватися. Він вже міг без сторонньої допомоги переходити кімнату шпиталю.

Потяглися нудні дні видування. Рана в носі остаточно загоїлася, потрощене ж бандитським прикладом плече хоч і загоїлося, та рука не володіла, як раніше.

— Куля потрощила вам черепну кістку, але найбільшу шкоду заподіяла не раною, а контузією... Я, признатися,

боявся, що ви на все життя будете сліпим, — сказав лікар, коли Моргуля прощався з шпиталем.

Швидше до свого загону! Він ще може працювати. І першим ділом розшукати героїчного Матюху, що витяг його з тієї жахливої ями в лісі. Та минуло немало часу, доки Моргуля знайшов свій загін, що переформувався на полк, і першого, кого зустрів політком, був командир полку Симеренко.

Рубець через чоло та важка хвороба дуже змінили Моргулю, і командир не впізнав його одразу, а впізнавши, зробив те, чого ніколи не робив, — стис його в обіймах.

— Ми вже думали, що ти помер. Лікар принаймні, приймаючи тебе того жахливого ранку, так і сказав: «Помре».

Од хвилювання Моргуля не міг говорити, і тільки коли вони прийшли до штабу, що містився поблизу, він спитав:

— А Матюха живий?

— Матюха загинув... Тільки ви вдвох і урятувалися...

До штабного помешкання увійшло кілька червоноармійців привітати свого старого політкома, а з ними кульгава людина з чорною пов'язкою на оці.

— А от і другий! — радісно промовив Симеренко і простяг руку кульгавому.

Моргуля не впізнав цієї людини, і тільки коли той заговорив, схопився з місця і широкими очима дивився на чорну пов'язку.

— То... ви... мене... тоді... несли... — тремтячим голо- сом промовив Моргуля і, знесилений, сів на лаву.

— Так, я... Мене теж кинули у ту яму... Тільки раніше... — Витківський наблизився до Моргулі і піймав його безсилу од хвилювання руку.

— Нас захопили живцем, роздягли й коло ями розстріляли... Мене, як бачите, невдало... Я бачив, як вас скидали...

Моргуля підвівся і здоровою рукою притис до себе Витківського.

РЕДУТ № 16

Ніч пройшла тихо, але тиші ніхто не вірить.

Як вдивляються люди в білу пелену ранкового морозного туману — в очах жевріє затаєна тривога.

Сьогодні перший ранок за останні два місяці, коли людей побудив батарейний вартовий. Два місяці обов'язки вартового справляли бризанти та шрапнелі в супроводі рушничних та кулеметних пострілів.

Хрускає під ногами тоненький льодок у вчорашніх калюжах. Збита кінськими копитами та чобітьми трава біліє памороззю, паморозь на гарматній сталі, пофарбованій назелено, і на башлику вартового. Горб перед батареєю побілів і повільно зливається з туманом.

Хто замерз за ніч, той витанцьовує «дрібущечки», нап'явши на плечі кінську попону, а той, кому попони не вистачило, глузує:

— Ти, Сеню, сіна в матню напхай, — тепліше буде!

Це Чайка, телефоніст, глузує із свого приятеля, Семена Голубенка.

— На, курво, і ти погрійся! — кидає Семен попону Чайці й через хвилю кепкує з «баб'ячої кістки» під «кобилячою спідницею».

Про тишу на батареї склалося дві версії. Одна — німці відступили на Маркграбово-Лик, друга — що німці готуються наступати й хочуть приспати нашу увагу.

Батарейна маса симпатизувала більше першій версії, бо вона давала кілька безпечних днів походу. Прихильником другої, між іншими, що жадали військових відзнак, був Лейба Лубенський, батарейний стежач.

Лубенський, худорлявий парубійко з типово семітським обличчям, до війни скінчив комерційну школу,

войовничим запалом не відзначався, але прагнув заслужити «Георгія», який мусив розтопити лід у серцях охоронців «процентної норми», як подаватиме Лейба до університету...

Чайка симпатизував першій версії, але на ситуацію реагував по-своєму. Лежачи у вонючій телефонній землянці і смакуючи «телячу ніжку», він стиха говорив Семенові:

— Ухойдокає мене капітан, як постоїмо ще на цих позиціях...

— Постоев?

— Атож...

— А ти, Ваню, не дери носа, підлабузься до нього...

— Іди ти в... «Підлабузься»! — передражнив Чайка Семена.

Семен Голубенко й Чайка — великі приятелі, але на вдачу вони були різні люди. На кремезній фігурі Голубенка лежало тавро важкої хліборобської праці, а на широкому обличчі і в карих очах за монгольськими вилицями застигли лагідність та покора тільної корови.

Природа обмежилася сокирою, створюючи його, а щоб зменшити тертя вугластому Семеновому тілові в людському оточенні, вона налила йому в жили замість крові каламутної олінафти — чудового мастила, що зменшує всяке тертя.

З іншої глини зроблено Чайку. На голову вищий за Семена, стрункий, блондин, з карими очима, він вражав своєю зовнішністю. Щось вишукане й разом із тим дике було в його постаті та обличчі.

За грубим, майже брутальним поведінням, що його виховала в Семенові військова казарма, почувалася якась м'якість та материнська ласка до Чайки.

— Ну, не сердься, я ж знаю, що ти гордовитий пан! — і Семен поліз назовні.

Чайка сердито плюнув на стіну землянки й замислився.

На другому році своєї служби, ще за мирного часу, Чайка дістав фоерверка, але по весні, як ішла батарея

походом у лагерь, трапилася подія, про яку він нікому не розповідав, але наслідком якої втратив свої нашивки і впав у неласку в командира.

Разом з батареєю в лагерьі тоді поїхав і начальник дивізії, генерал Оганов, із своєю молодю дружиною Ліпочкою, як її називали позаочі однаково і офіцери, і солдати.

Оганов швидко лишив батарею й поїхав до лагерью залізницею. Старечі кістки не зносили походного трусіння. Генеральшине шатро з того часу почало ховати від людського ока те, чого не могло схоронити од сторонніх ушей.

Молоді підпоручники щасливо конкурували з пристаркуватим голомозим Постоевим, і капітан на одній постійній надумав створити умови, в яких можна було б вжити енергійніших кроків, ніж ті, що дозволяли тонкі поли похідного шатра.

Він запропонував генеральші прогулянку верхи, та Ліпочка несподівано поставила умовою, щоб їхав ординарцем не хто інший, як Чайка.

Постоев погодився, але неясна підозра заворушилась у нього. Ця підозра набрала цілковитої виразності, коли, од'їхавши верстов зо три від лагерью, генеральша томно промовила:

— Мені набридло бути між людьми! Ви, капітане, не гнівайтесь, коли я вас попрошу лишити мене одну... Я хочу посидіти над прозорим ручаєм он у тому лісі і про когось помріяти...

Вона подивилася на Постоева так, щоб у нього не лишилося жадних сумнівів, що мріятиме вона про нього.

Після чого вона наказала Чайці їхати за собою.

— Подержиш коні на узліссі...

Капітан погодився, але всередині в нього клекотіло. Він ніби поїхав на батарею, але через якийсь час опинився в лісі коло ручаю, де близенько одне до одного сиділи Ліпочка й Чайка, а зім'ята амазонка генеральші могла стати за причину неприємних для неї пліток...

— Бравого ви собі ординарця вишукали! — саркастично промовив капітан і пішов геть.

На тому саме тижні Чайку «розжалували» в каноніри, призначивши на важку й брудну роботу, а Ліпочка несподівано засумувала за своїм генералом і поїхала до лагерів залізницею.

Про цю подію ніхто на батареї, крім Постоева та Чайки, не знав. Постоев мовчав, бо боявся зашкодити собі «по службі», а Чайка — під загрозою Постоева.

«У гроб загнати хоче», — думав Чайка, коли зумер польового телефону настирливо задзирчав. Він схопив трубку:

— Слухаю, ваше-високоблагородь! В цю хвилю, ваш-високоблагородь! — і висунувшись наоколо з отвору землянки, Чайка гукнув:

— Се-ме-не! Попрохай поручника Іванова! Капітан із штабу дзвонить!

Поручник Іванов присів на сходах у землянку і взяв трубку телефону:

— Слухаю... Прорив на Сувалки? Неймовірно... Контратаками... Святе діло! Чудово... Звичайно, редут № 16 треба ув'язати... Так, так... Зараз дам розпорядження. Слухаю...

Поручник передав трубку Чайці:

— Ти, Чайко, збирайся до редуту № 16. З тобою піде Лубенський стежачем, а Голубенко другим телефоністом. Візьми запасні мітки дроту, щоб з вечора зв'язок уже був. Розумієш?..

— Так точно, ваш-бродь!..

— Лубенський хай візьме стару цейсівську трубу... як розіб'ють, не жаль буде...

— Слухаю...

Як пішов поручник, до землянки заліз Голубенко, що чув усю розмову. Він мовчки сів проти Чайки й колував пальцями діряву халяву.

Редут № 16 був місцем, до якого люди йшли переконані, що назад їм не вертатися. За два місяці невинних боїв шістнадцятий редут проглинув не одну тисячу людей у сірих шинелях. Тяжкі рани, що давали змогу попасти в шпиталь, вважалися за щасливий вихід з редуту.

— Ну, Сеню, пиши батькам листи, а мені, матері його чорт, і писати нікому! — махнув рукою Чайка й замовк. У напівтьмі землянки Семенові здалося, що в голосі товариша бреніли сльози, але то, певно, тільки здалося — не міг Чайка Іван плакати...

З сімнадцяти років він блукає по світу «без роду й племені», бо батько його — сільський дяк, вигнав Ваню з дому з чималою порцією батьківських прокльонів, як приїхав той «з вовчим білетом» із бурси. П'ять років самотійного життя загартували Чайку, а важкі чували Одеського порту стерли сліди його походження та бурсацької науки.

— Що я тобі скажу, Ваню, — підсунувся Голубенко ближче й заговорив пошепки, — тікаймо до німців... у полон... бо в редуті все одно вб'ють...

— Тікай, коли хочеш, а я лишусь...

Голубенкові увірвався голос:

— Коли ти ні, — то й я ні...

— Чого ні? Дурний, тікай... У тебе ж жінка, діти... Мене вб'ють — ніхто не пожалкує, а не вб'ють — капітанські діти сиротами будуть...

— Чого капітанські? — не зрозумів Семен.

— Підстрелю його, курву! — і зуби Чайці заскрипіли.

— Що ти, Ваню? — з жахом вигукнув Семен і схопив Чайку за руку, а той одіпхнув його од себе і поліз із землянки.

У «передках» Чайка збирав телефонний дріт, старанно перевіряв його, намотуючи на мітки, а Лубенський чистив стару цейсівську трубу.

— Ну, на чорта ми воюємо? — говорив Чайка, як рушили вони на батарею. — Ну, німці нас захоплять. Ну, і чорт з ними! Хіба, приміром, мені не все одно, чиї чували таскати?

Лубенський напружено думав.

— Ні, заслужу «Георгія»! До університету приймуть, — промовив він з переконанням.

— Ех, ти!

На батареї пристав до них Голубенко, і вони разом рушили до лінії шанців. Непривітно прийняла їх чорна паща редуту.

— Артилеристи?

— Так...

— Ваш бліндаж праворуч...

Чайка, Лубенський і Голубенко розташовувалися на новому місці.

Редут № 16 сполучав дві лінії шанців, що сходилися під гострим кутом, випинаючися наперед до німецьких позицій. З редуту можна було боронити лінії шанців од ворожих наступів, бо поле спереду та з боків відкрите для кулеметного та рушничного обстрілу. Німецьке командування добре розуміло вагу редуту для оборони, і тому вся артилерія добре пристрілялася до цієї круглої земляної фортеці з глибокими бліндажованими сховищами.

Не одну тисячу столітніх сосен зрубано й закопано в землю, щоб захистити людське життя од потоків заліза й олива. Але це не дуже допомагало. Щодня були збиті, знівечені та засипані землею у, здавалося б, безпечних сховищах.

Увечері телефонний зв'язок з батареєю налагодили. Лубенський, примоцювавши свою трубу на передньому виступі, прийшов до землянки, де Семен і Чайка сьорбали з котьолків каламутний чай.

Чайка оповідав батареї новини, що їх почув телефоном. Привезли теплі сорочки та повстяники, завтра пшоняну кашу варитимуть на батареї, бо сочевиці немає...

Десь далеко на правому фланзі татакав кулемет, заклинався невимовною люттю, а зимова туманна темрява по вінця наповнила чорну миску редуту й приглушила звуки.

Чайка думав про свою помсту, про те, що капітан Постоев сидить тепер у теплій халупі, переконаний, що Чайка з редуту не повернеться. Лють закипіла на серці в Чайки, і, щоб заглушити її, він розмовляв з товаришами про звичайні буденні речі.

— Ну, Семене, що там твоя Параска пише?

— Та все про злидні!.. Корова здохла, а коня забрала комісія. Десь тепер і мій Чалий воює...

— Треба воювати, — сказав Лубенський і з почуттям справленого обов'язку замовк.

— Та тобі треба. Ти прав собі добуваєш... Добудеш, в обидві руки! — саркастично засміявся Чайка, і розмова увірвалася.

Поруч у бліндажі за рубленою стіною бубонів голос, роблячи довгі паузи:

— Блажен муж, іже не ідет... — Не сволодять Марфутке, не сволодять!.. — іже не ідет на совет нечестівих і на путі... — Пойду, грить, поляжу, да й помьорла... — і на путі праведних... — А штоп ти здохла, акаянная!..

— Це Михеїч молиться й лається, — мовив Семен, що вже встиг зазнайомитися з сусідами.

Йому ніхто не відповів, але кожен подумав про бороданя Михеїча, уральського старовіра селянина. Михеїч довго ще вичитував слова псалтиря, мішаючи незрозумілі йому слова псалмів і вголос висловлені думки.

Десь далеко на Уралі кинув бородань своє господарство, з яким зрісся своєю істотою, і зараз турбує його господарчими турботами згадка про далеке село, де Марфутка лишилася на господарстві, певно, дочка або невістка, і не зволодає з ним.

— А я, хлопці, в атаку з піхотою піду, хреста зароблю! — висловив уголос свою думку Лейба.

— Заробиш... дерев'яного... — відповів Чайка.

* * *

Пізнього зимового ранку, як на світ позначалося, порушив спокій гарматний вибух. Горохом розсипалася крихка тиша по замерзлій річці та в очеретах боліт, і більмастий день неспроможний був позбирати того гороху...

Навколо редути й над редутом гриміла стихія олива та сталі, шматуючи землю. Біла земля вкривалася чорними плямами, а повітря наситилося пороховими пахощами.

Люди сховались у бліндажі і положливо тулилися до купи. Тільки дозорці стежили за полем перед редутом та Лубенський, справляючи свої обов'язки стежача, направляв трубу на ворожі позиції.

Раптом вибухи стихли. Люди поставили новий кулемет замість розтрощеного ворожим набоем та однесли в запілля редуту двох забитих дозорців.

Бородань висунув голову з бліндажа, перехрестився широким хрестом:

— Акаяні!... — і, не покладаючись на тишу, знову сховався у бліндаж, розмовляючи сам з собою: «Атечество!.. Єжелі ти царь — іді с нами кров пролівать!.. Міне атечество, а тібе? а тібе, спрашиваю, што?... куріцин пуп?..»

Це Михеїч на самоті допитував царя, в години чорного розпачу та звірячого жаху. Як же ж наставало заспокоєння, прокидалися в ньому вікові забобони, заглушені жахом, і охав тоді Михеїч, і прохав у старого бога, певно, такого ж бородатого, як і він, прощення гріхів.

Батарея пристрілювалася. Лубенський передавав до телефонної землянки:

— Переліт! Правіше!.. — Ноль — ноль — два!..

— Питає командир, по чому стріляємо, — кричав Лубенському Семен.

— Кулеметні щити!

Тепер стихія вибухів перекинулася на той бік, де німецькі лейби, чайки, михеїчі та семени очікували на свою пайку заліза чи олива.

В редуті люди повиходили із сховищ і весело дивилися через амбразури в бік «ворога».

— Молодця антилеристи! — вигукував експансивний молодий солдат.

— Молодця, коли нас не б'ють, — розважливо промовив старший.

— Буває, — бовкнув хтось...

Раптом у повітрі зашуміло, як-от тисячі крил. Люди кинулися до бліндажів, але набої випередили.

Олив'яний дощ шрапнелі, град крихкої криці бризантів, вулкани великокаліберних гранат скупчилися коло реду, в редуті й понад редутом.

Не встигла ще впасти підкинута вгору земля, як знову рев і ляскіт...

Працювала фаланга.

З моря реву і гриміння виривалися тоненькі струмочки людських стогонів. Пошматовані люди з одірваними руками й ногами, з розпоротими животами — благали допомоги або смерті. Ніхто не допомагав, лише залізо щедро дарувало смерть.

Ті, що сховалися в бліндажі, були придушені завалами, і нелюдський стогін виривався з-під землі.

У щасливому куточку у бліндажі Чайки й Семена чоловік сім очікувало на смерть. Чайка сидів на апараті, що давно вже не працював, бо дроти всі поперебивало набоями. Втягнувши голову у плечі, прихилившись до Чайки, сидів Семен. В найдальший куток забився Михеїч.

— Господі Ісусе! Господі Ісусе!.. — вигукував він і божевільними очима дивився на отвір бліндажа.

Як же гарматний рев дійшов свого апогею, бородань-уралець, забувши свій старовірський звичай, що не дозволяв лягтися «чорним словом», вигукнув:

— Братці!.. Царіца небесная!.. А мати твою... в царей і царенят!..

— Правильно!.. А то «царіца небесная!» — передражнив Чайка Михеїча.

Новий скажений вибух заглушив слова. Перед самісньким отвором бліндажа вибухнув набій, і два молодих солдати, що сиділи ближче до отвору, просунулись вниз на живих людей. Михеїч схопився за плече і зблід.

Теплими трупами наполовину затулили отвір, а ранене плече Михеїча сусід зав'язував брудною ганчіркою.

Надвечір стрілянина почала вщухати. А як засутеніло — все змовкло.

Німці, видимо, одклали свій наступ.

Туман вставав знову над болотом та річкою й обволікав вечірні силуети.

Перший вийшов з бліндажа Чайка. Наступаючи на трупи, присипані землею, ковзаючись у кривавих калюжах, пішов він до того пункту, де стежив Лейба Лубенський.

У вечірньому сутінку стогнали люди, що конали, та продиралися глухі голоси з-під землі.

Чайка шукав Лейбу і, нарешті, знайшов.

Цейсівська труба, яку «не жаль, коли й розіб'ють», цілісінька стреміла над бруствером, а коло неї, підігнувши коліна до підборіддя, заплутавши пальці у власних кишках, лежав захолонувши Лейба. Скляні очі, загорошені землею, дивилися кудись убік.

— От тобі й хрест, — пошепки промовив Чайка й пішов до бліндажа.

— Убито Лейбу, — сповістив він Семенові.

Санітарна команда забирала ранених та одкопувала завалених. Михеїч, йдучи з редуту, востаннє з неймовірною огидою поглянув на чорну пащу.

— Будь ти проклят!..

Свіжі солдати зміни, жахаючись, як телята у різницькій кошарі, збивались у купки й шептались.

Чайка послав Семена ладнати дріт до батареї, а сам лаштував апарата.

Як було полагоджено телефонний зв'язок, Голубенко подзвонив до редуту:

— Наказано нам удвох тримати стежний пункт. Зараз іду до тебе...

Через півгодини Семен розповідав Чайці віч-на-віч, сидячи в телефонному бліндажі:

— Капітан сердиться. Каже: сволочі, стежі під час бою не передавали, зв'язку не підтримали...

— Шкодує, що мене не вбито? Нехай тепер сам держиться...

Минав день по дню, і на фронті трохи потихшало. Ні Чайку, ні Голубенка не змінили, як завжди після важких боїв, а Чайка, довгими ночами гартуючи помсту, очікував на зміну.

Але капітан Постоев, зневірившись, певно, у тому, що здихається Чайки, вирішив спровокувати його на

дисциплінарний злочин. Одного вечора передали Чайці з батареї, що командир призначив його за свого денщика. Такого знуцання не сподівався Чайка і, як божевільний, гасав по редутові, а, йдучи на батарею, сказав Семенові:

— Ну, хай, курва, запам'ятає! Тепер вже йому амба! Голубенко, що все мовчав, підсунувся до Чайки ближче й прошепотів:

— Ти, Ваню, тільки так, щоб ніхто не знав... Тихенько... А якщо до німців, тікай — і я з тобою...

Чайка махнув рукою і пішов.

Капітан не спровокував Чайку на дисциплінарний злочин. Хоч як був збентежений Чайка, а, стаючи до нових обов'язків, не протестував, ретельно «козиряв» капітанові, а той підозріло, з затаєним здивуванням дивився на нього.

На третій день після нового призначення Чайки на батареї заговорили про наступ. Батарея мала пробивати колючий дріт супротивників, щоб пройшла піхота. Пристрелюватися по дротові пішов сам капітан Постоев, і от вже зрана передає Голубенко з редути № 16 капітанову команду на батарею.

А Чайка готувався. Він твердо вирішив далі не відкладати своєї помсти.

Старанно почистив нагана, перерахував кулі в барабані й поклав револьвера у кишеню «насіпом». В землянці, де Чайка спав з іншими «халуями», лишилася кобура із шнуром, ніби його причеплено до револьвера.

План був такий: надвечір, як покличуть капітана обідати на батарею, а про це Чайка сам передає телефоністам, вийде він назустріч Постоеву й у тому місці, де перед редутом № 16 у балці поплуталася ліщина, він застрелить капітана.

Нетерпляче Чайка ждав вечора, а як, нарешті, передали капітанові, що його очікує обід, вийшов з батареї, тримаючи в кишені спітнілою рукою револьвера.

Чайка сходив у лоцину, од нервового напруження зціпивши зуби. На фронті лунали поодинокі вибухи.

Дійшовши до низу лощини, він зупинився. Вгорі, з редутного боку, з'явився силует людини.

«Він!» — подумав Чайка й витяг револьвера з кишені.

Чоловік не йшов, а біг схилом гори, і, коли він наблизився, Чайка впізнав Семена. Він був без шапки, з чола стікала чорна смужка крові, а правою рукою тримався за голову.

— Що таке, Сеня?

— Поранено! — промовив тремтливим голосом Голубенко й одвів од голови закривавлену руку.

— А капітан? — з напруженою тривою запитав Чайка. Рука до болю тиснула револьвера.

— Капітанові... голову одірвано! — і Семен побіг далі на батарею.

Чайка скам'янів. Револьвер випав з руки. Ні думок, ні чуття. Тільки якась невимовна порожнеча.

І раптом відкілясь з глибини піднявся шквал скаженої люті, що вилилася в дивовижній лайці, в якій редут № 16 був сплутаний і з богом, і з матір'ю, і з гробовою дошкою, і з вірою, і з кров'ю... А як останні слова затихли у пустельній лощині, Чайка безсило сів на землю край стежки, що вела до редуту № 16, і гірко, по-дитячому, заплакав...

АЛХІМІК

Над довгими кривульками шанців, що зорали піщану Білоруську землю, над могилами бліндажів і землянок нудьгував геній війни.

На фронті панувала «тиша», під час якої хоч і лунали поодинокі постріли, та не відчувалося в них бойової активності, — так собі, нудьгуючи, люди тратили набої, щоб хоч трохи розважитись голосною луною в лісах за Вілейкою.

Будні війни каламутними болотними туманами обволікали мозок, а зледащіла в притупній бездіяльності думка ледве ворушилась, шукаючи поживи...

Зима дурила короткими залізними морозами, а після чавкала відлигами і гноїла солдатські онучі. Під такі дні не хотілося вилазити із землянки, хай темної і непривітливої, але сухої. Млявість обволікала людські тіла, нерви розмагнічувались і обм'якали, а на сцену висувалися брутально-непристойні анекдоти, вигадки з'їденого пранцями Ероса, карти з накладною механікою думання, наркотики й алкоголь. Всі ці способи підбадьорити нервову систему були в однаковій шані і в брудних, зле устаткованих, солдатських землянках, і в комфортабельних — офіцерських.

В солдатських землянках програється і виграється все, що має будь-яку мінову цінність, — і заяложені грудки брудного цукру, і нові онучі, і теплі штани, і рукавиці, і білизна. Все це переходить із рук до рук, то скупчуючись в одного якогось улюбленця фортуни, то розпоруючись у десятках рук дрібних щасливців.

Офіцери цураються плебейського «очка», вони «полірують кров» шмендефом, користуючись десятками колод

єдвабних карт, що, виконавши свою місію у високому товаристві, згодом переходять до лінивої компанії денщиків, а ще далі, за якусь компенсацію, до темних землянок справжніх фронтовиків.

Пранцюватий Ерос в офіцерському товаристві припудровує свої пранці, стає дотепніший і вигадливіший, ніж у солдатській компанії, і спроваджує панів офіцерів не до брудної примітивної сільської повії, а до вишуканих елегантських панн і шляхетних родин, що наїздять на фронт шукати екзотики випадкового кохання із згоднілими мужчинами.

Виправдує їхнє перебування на фронті біле вбрання сестри-жалібниці та самовидець різних пікантних пригод — червоний хрест на грудях...

Офіцери не споживають і смердючого каламутного самогону, цього бажаного, але рідкого гостя в солдатів, — тонкі вина запашної Грузії й Криму та гострий спирт «рідного» виробництва тішать серця під «шляхетними» нараменниками та аксельбантами привілейованих військових частин...

Коли пройти верстов за дві в тил передових піхотних шанців лісовим берегом Вілейки, можна натрапити на великий бліндаж, що зовні справляє враження непривітної кротячої нори. Поруч нього — менші бліндажі, а над ними всіма густо сплуталася павутина дротів польового телефону. Це полковий штаб розташувався тут у безпечному затишку з усіма своїми допоміжними установами, а великий бліндаж — то житло офіцерів і разом із тим полкове офіцерське зібрання.

Враження непривітної кротячої нори зникає без сліду, коли ввійти в середину бліндажа. Велика кімната, обклеєна шпалерами, біла, в стилі ампір, кафельна груба, вибілена вмілою тинькарською рукою стеля і старанно вистругана підлога. Умеблювання хоч і випадкове, та зате добре припасоване до комфортабельного життя. Навіть піаніно перенесено сюди з розбитого містечка, видимо, з попівської оселі, бо підбір нот та написи на них мали сліди семінарських смаків і стилю...

Сьогодні в полковому зібранні накурено й душно. Справляються іменини полкового ад'ютанта поручника Губелідзе, і з півтора десятка офіцерів завітало до штабу скласти своє віншування особі, од якої часто залежав і чин, і орден. З півдюжини «сестер» з сусіднього польового шпиталю привезено спеціально для «букету», і вони, розташувавшись поміж офіцерством, плели свої інтриги, правдивим автором яких, коли вірити старовинним міфам, був грек небесного походження на ймення Гіменей.

З нудним чаєм швидко покінчили, і ті, кому не вистачило пари, сіли грати в карти, та через очікування розкішної вечері гра не клеїлась.

Поручник Губелідзе в карти грати не сів, а, вмостившись із «сестрою» Свідерською на кінці столу, почав розкладати пасьянса, щойно привезеного із столиці. Пасьянс був дуже мудрий і швидко набрид.

— Киньмо цю нудоту, — жартівливо вдарила Свідерська поручника по руці і змішала карти. — Я вам краще поворожу...

Ворожіння було причіпкою, щоб зайвий раз мати нагоду притиснутись ближче до поручника та, кокетуючи, заглядати йому в вічі.

Карти в руках «сестри», звичайно, виказували, що червова дама, в яку без тьми закоханий трефовий король, теж палає коханням, і вони незабаром поберуться. Червова дама аж надто була схожа до Свідерської, а в трефовому королі поручник міг побачити себе, як у дзеркалі. А що карти мали підстави таке вказувати, підтверджували недвозначні натиски під столом «кавалерових» колін на коліна «дами»...

Незабаром ворожінням зацікавилось ще кілька осіб, і коло поручника й «сестри» зібралась чимала компанія. Свідерська всім ворожила, пророкуючи незвичайні пригоди, і пророкування її, однаково і дотепні, і недотепні, викликали сміх.

— Панове! Хочете, я викличу справжнього ворожбита, — запропонував капітан Волинкін, командир батальйону.

— Це якого саме? — з усмішкою запитав Губелідзе.

— Ви його не знаєте, це санітар мого батальйону Устименко... Прекрасно вороже!

— Просимо! Просимо! — залунали голоси, а поручник, іронічно посміхаючись, спитав Свідерську:

— Ніно, невже ви вірите у ворожіння?

— Буває, що не можна не вірити... — і вона почала розповідати ад'ютантові випадки влучного пророкування.

— Все то випадковий збіг обставин, не більше того... а іноді то й просто шарлатанство, — промовив поручник.

— Не скажіть!.. — Свідерська палко почала захищати ворожіння.

Вона, як і жінки «шляхетного» виховання, була не менш забобонна, ніж її неписьменна покоївка. Тільки «шляхетні» надавали своєму суєвірству елегантних форм із претензією на модне філософування.

Денщики метушилися, розставляючи посуд, а тим часом капітан Волинкін узяв трубку польового телефону й викликав свій батальйон.

— Перекажіть Устименкові, щоб миттю «на носках» прибув до полкового бліндажа!

Капітан поклав трубку і сів ближче до компанії.

— Я у ворожіння не вірю, але Устименко мене просто збиває з пантелику... Він майже з тиждень тому напрокував одному солдатові, що того вб'ють, і що ж би ви думали? Через десять годин солдат мав кулю в лоба в такому місці, що, здавалося б, туди жадна «шальна» куля не могла залетіти...

Капітан розвів руками, виявляючи цим покору чи то перед якоюсь вищою силою, чи то перед сліпим випадком.

— Що дивного, що на війні людей убивають? — зни-зав плечима поручник Губелідзе. — Адже ж і без ворожитства у нас досить гине люду.

— Ні, не скажіть... — почала Свідерська та не кінчила. Полковник на стук у двері гукнув «заходь», і в кімнату ввійшов високий худорлявий солдат, незграбно тримаючи шапку. Всі повернулися до дверей.

Солдат стояв і очікував, видимо, на наказ полковника. На кощавому обличчі його горіли великі чорні очі, а білий лоб мармуровою дошкою спирався на чорну смугу брів. Нижче від очей білили вилиці, з яких спадала чорними блискучими пасмами борода і зливалася з вусами в одну чорну пелену, закриваючи нижню частину обличчя. В його обличчі було щось і од дикого шамана, і од єгипетського астролога.

— От що, браток, — сказав полковник, — кажуть, що ти майстер ворожити, так от поворожи панам офіцерам.

— Слухаю! — відповів по-солдатськи Устименко, втупившись своїми віщими очима в полковника.

Він підійшов до столу якось боком, боячись, видимо, зробити рух, не установлений певним артикулом військового статуту. Йому було трудно, бо ніде у військових статутах не значилося, як мусить поводитись солдат, ворожачи панам офіцерам. Незграбно він узяв карти і старанно їх перебирав.

В бліндажі запанувала тиша. Говорити почали пошепки й незадоволено поглядали на стіл, накритий білою скатертиною і встановлений посудом. Полковник наказав із вечерею зачекати.

Ні на кого не дивлячись, немов справляючи таємний ритуал, маніпулював Устименко з картами, перекладаючи їх, комбінуючи на десятки способів, і тоном безучасним і холодним вичитував із них минуле й майбутнє людей...

Його пророкування вражали й дивували, і найнеймовірніші із присутніх мимоволі захопилися містичним настроєм, що опанував гостей...

— Надзвичайно!.. Це ж правдиве чародійство!.. — шепотались навколо столу.

Тільки Губелідзе, підтримуючи свою марку скептика, іронічно посміхався, і в його голові склався план сконфузити ворожбита. Поручник носив вінчального перстень, але не був ще одружений, хоч Свідерська й домогалася того. На цьому саме Губелідзе і ухвалив викрити

шахрайство ворожбита. Держачи руку з перстеном так, щоб Устименко бачив, що він одружений, поручник спитав його:

— Ти мене знаєш?

— Не можу знати, ваше благородіє, я недавно в полку.

— Гаразд, так ти мені от що скажи, чи скоро я побачу свою дружину?

Устименко пильно подивився на поручника й попросив його руку. Він довго вдивлявся в лінії долоні і, нарешті, тихо промовив:

— Ви неодружені ще... але... але... у вас є невінчана жінка... Вроді наче б жінка, — поправивсь він, — з якою ви ніколи не одружитесь...

Свідерська широкими очима дивилася на поручника, а той зняковів і не знав, що робити з простягнутою рукою. «Сестра» встала із-за столу й сіла в напівтемному кутку кімнати, а Губелідзе лишився за столом і нервово тарабаняв пальцями по скатертині. Він охоче затопив би у пику ворожбитові, що так не до речі розгадав його затаєні думки, та було незручно, і він одклав це до другого разу.

Устименко ворожив далі, і всі уважно слухали несподівано правдиві його слова. Устименко ніби патрав душі цих людей і холодними чорними очима скорботно розглядав їхню убогу наготу, і своїми манерами, і зовнішністю, і голосом він навіював якийсь сумно-містичний настрій і держав у тому настрої, як у сітці, всіх присутніх.

— Просто алхімік якийсь!.. — пошепки сказав капітан, і всім здалося, що це назвисько дуже пасувало до Устименка.

Доки поручник угамовував болі «пруганого кохання», ворожіння знов перейшло на карти.

Ад'ютантові набридла Свідерська із своїми слізьми, і він, наче за якимось ділом, підійшов знову до столу. Йому хотілося якось припинити ворожіння, а разом із тим до ворожіння тягла дикунська цікавість.

Коли після чергового влучного пророкування всі висловлювали своє здивування, Губелідзе насмішкувато кинув:

— Не дивно це вгадати! Це ж трапляється майже з усіма людьми! Карти — то ж тільки декорація, що створює настрій, — з таким само поспіхом можна пророкувати й без них!

Порушуючи правила взаємин солдата й офіцера, Устименко з палом відповів на це глузування:

— Карти ніколи не брешуть... з картами не шуткуйте, вони ніколи не брешуть!..

— Ніколи не брешуть? — глузливо посміхнувся поручник. — Коли не брешуть, то поворожи ж і мені... Хочу знати і я свою долю! — і не до речі засміявся.

Устименко мовчки взяв нову колоду, уважно перебрав її і почав розкладати.

Він довго перекладав карти, замислювався, збирав докупи, тасував і знов розкладав, аж доки на столі не лишилося п'ять закритих карт.

Не хапаючись, він перевернув їх одну по одній, і «вини» серцесхожими списками немов вразили ворожбита в серце. Брови його насунулись на перенісся, вилиці вкрилися мертвотною блідістю, а на крейджано-білому лобі лягли скорботні чорні зморшки.

Всі напружено чекали, що скаже ворожбит, а він, витримавши паузу, тихо промовив:

— Недобре вам випадає...

— Ну, ну, кажи, що там вийшло, — роблено весело промовив поручник, але за робленою веселістю чулися нотки тривоги й непокою.

Санітар мовчав. Він узяв другу колоду карт, так само, як і першу, почав перебирати.

— Перевірю на свіжій «рубашці».

І коли дійшла черга одкрити п'ять закритих карт, присутні затаїли дихання і чутно було, як шорстка солдатська рука шаруділа новими едwabними картами.

Знову п'ять «вин» ударили чорними вічками в очі глядачів. Всі важко зітхнули.

Глухе дивування роколом пройшло між присутніх. Десятки поглядів перескочили з карт на Устименка.

А той стояв і дивився кудись понад головами в просторінь, і очі йому вкрилися димкою невимовної туги.

Зморшки на чолі поглибшали й гадюками вп'ялися в чорну птицю брів, що нервово піднесла крила. Піт великими краплями виступив на чолі, а вилиці вкрилися хоробливо сухотними червоними плямами.

Поручник вже не міг замаскувати свого непокою.

Він зблід, нервово перебирав пальцями, а його скептична посмішка нагадувала вирізку з паперу, що її не до речі наклеїли йому на обличчя.

— Ну, що там вийшло? — чужим придушеним голо-
сом спитав поручник.

— Те саме... — ледве чутно прошепотів Устименко,
тупо дивлячись на світло лампи.

— Що саме? — аж нахилився поручник.

— Нехорошо вам випадає... — і знов запнувся сол-
дат.

— Та говори ж, скотина! — із злістю вигукнув поруч-
ник, і посуд на столі задзвенів од його кулака.

Присутні зніяковіли, а полковник насторожився. Справа йшла на неприємне. Устименко хвилювався і видимо силкувався видушити з себе всю правду.

Він переводив очі то на полковника, то на поручника і, нарешті, витиснув із себе:

— Смерть вам випадає... швидко... до схід сонця...

Між присутніми почувся зойк. Свідерська забилася в істериці. Хтось підхопив її і поклав на похідне ліж-
ко. Присутні заворушилися. Поручник мертвотно зблід,
але роблено весело засміявся, та, помітивши, що сміх про-
лунав якось не до речі, він, щоб стушкувати ніяковість,
різко кинув Устименкові.

— Дурень ти, й карти твої дурні!..

Це вже було зовсім глупо.

Устименко, згадавши про дисципліну, промовив тра-
фаретну формулу солдатської покори начальству:

— Винуват! — і якось зігнувся, немов очікуючи на
побої.

Коли ж офіцери обступили Губелідзе і кожен по-
своєму почали заспокоювати його, Устименко непомітно
одійшов до порога і став там, чекаючи наказу.

Поручник стояв у колі гостей і нервово хрускав пальцями. Він вкрай втратив владу над собою і гістерично вигукнув:

— Це чортзна-що! — нижня губа йому тремтіла.

Нарешті начальство в особі полковника рішило взяти на себе ліквідацію неприємного інциденту. Він витяг гаманця і, подаючи карбованця Устименкові, сказав:

— На, і можеш іти. Спасибі!

І коли вийшов Устименко, всі з полегкістю зітхнули. Немов спав тягар, що пригнічував і сковував волю. Солдат вийшов із землянки, але здавалося, що вийшов то не «нижчий чин», забита й пригнічена істота, а владар людських душ, чарівник.

— Це якийсь гіпнотизер, чорт його знає! — вигукнув безпосередній молодий прапорщик.

— Алхімік! — повторив свій дотеп капітан Волинкін і сам засміявся.

— Охота хвилюватись! Дурниці! Побачите, ні чорта не буде! — говорив тоном веселого балагура полковник і не вірив своїм словам.

Поручник махнув рукою:

— Та хіба я хвилююсь, адже у ворожіння ніколи не вірив, мені шкода Ніну Петрівну...

Губелідзе починав опановувати собою. Він пішов у темний куток кімнати, де на похідному ліжку лежала Свідерська. Її вже чимось напоїли, і вона заспокоїлась.

Коло столу ділилися вражіннями, а Губелідзе нашіптував Ніні про своє кохання, аж доки вона весело усмінулась. Коло столу полковник шуткував:

— Добра з Губелідзе шепетуха, глядіть, як він одшептав Ніну Петрівну!

Коли сідали вечеряти, поручник вже зовсім оволодів собою.

Перші чарки знищили рештки чарівницького навіювання, і настрої потроху підносилися. Губелідзе, вставши з-за столу, одвів убік полковника і довго щось говорив йому, а той сміявся і хлопав свого ад'ютанта по плечу.

Глузування з небезпеки — найліпший засіб піднести настрої у найкритичніші моменти. Це знають усі, кому доводилося ризикувати життям під ворожими кулями. Сміх одгонить страх, дає змогу забути про серйозність становища.

Більшість гостей вірила у ворожіння і тому з особливою охотою взялася до цього випробуваного способу одгонити чорні думки. Що з того, що Губелідзе загине, аби годину-другу, що лишилася до загину, провести весело й безтурботно.

Тоста за «кандидата на покійника» виголосив сам полковник, і гучний регіт людей напідпитку був нагородою за дотеп. В надійному бліндажі весело було виголошувати зухвалі тости, бо один шанс на мільйон був за нещасливий кінець. Щоразу, як вибухав віддалений гарматний постріл, заглушений грубим шаром землі та шумом вина в голові, у бліндажі проголошувалося тост за влучний постріл гарматників, і віра в смерть «до схід сонця» розвіювалася, як дим.

Та несподіванка чекала на гостей далі. Як вже всі були на доброму підпитку, полковник встав і проголосив тоста «за молодих».

Губелідзе та Ніна Петрівна встали й під вигуки «ура» поцілувалися.

— На зло ворожбитові! Ура молодим! — лунали п'яні голоси.

— Ну, а тепер вип'ємо за «алхіміка», — проголосив капітан. Пили і за «алхіміка». Свідерська сяла й гордовито поглядала на менш щасливих жінок.

Банкет не угавав веселощами і сміхом, і ті, що не втрапили ще змоги про щось міркувати, радісно були здивовані, коли у вузьке віконце бліндажа встромився гострий сонячний промінь.

— Час закляття минув,
У похід, у похід!.. —

проспівав хрипкий баритон, і тепер уже чарки спорожнялося за «невдалого кандидата в покійники», який,

дарма що багато випив, прекрасно тримався на ногах. В колі гостей не можна було дорахувати тільки кількох дам, що відпочивали в окремих ізольованих офіцерських землянках...

До чорної кави, проте, зійшлися всі й ухвалили йти пішки до найближчого тилового села, де залишилися коні.

За ніч мороз скував калюжі і легенька пороша при-трусилася оголені од снігу трави й пеньки. Над Вілейкою висів тонкий серпанок ранкового туману, а ліс був мовчазний і лунко відгукувався на кожне сказане вголос слово, як струни рояля.

— Чортзна-що вчора «поров» алхімік, а от же справив вражіння... — признався Губелідзе.

— Ох, я так налякалась, так налякалась... — прошепотіла Ніна, міцніш притискуючись до нареченого, — мені так хотілося, щоб ти побив його...

— Нічого, я сьогодні ж накажу призначити його на передові позиції під міномети... Побачимо, хто швидше здохне...

Ніна Петрівна з ніжною вдячністю подивилася у вічі Губелідзе.

Не доходячи до села, компанія нагнала двох санітарів, що несли носилки з пораненим. Забачивши Свідерську, вони поставили носилки на землю, і один із них звернувся:

— Подивіться, сестрице, на раненого... Куля в живіт влучила...

— Якого батальйону? — начальницьким тоном спитав Губелідзе...

— Н-го батальйону, санітар, уночі повертався із штабу...

Свідерська кінчиками пальців з огидою підняла по-дерту солдатську шинелю, що нею був укритий ранений.

Великі чорні очі, затуманені холодом смерті, глянули на неї...

МІЙ БРАТ

Мій брат сьогодні в елегійному настрої. Він згадує колишні подорожі, і в голосі йому дзвенить жаль за минулим.

Він не завжди такий, мій брат. Елегійність його видається мені за щось парадоксальне. Певно, ехидна самотня старість влітає йому в волосся сум і журу...

— Сльози в моєму житті ніколи не переважали над сміхом і радощами, і тільки одного разу мені на мить здалося, що я втратив свою радість, — я втратив тоді друга. І більше — я втратив віру в дружбу...

Примус акомпанував його словам, і я, закривши очі, чую шум моря коло Зеленого Рогу, а братові слова, як чайки, зносяться до срібного неба і тонуть у білій прірві, напоеній кіновар'ю й золотом...

Та брат сьогодні лише згадав про Зелений Ріг, де його радість неподільно панувала в житті. Власне, не про Зелений Ріг він згадав, а про те чарівне Сантьяго, де, на його думку, людської приязні не менш, ніж тропічної пропасниці.

Брата сьогодні стривожила звістка про людину, що мала за професію грабувати церкви й давно загубилась за кучугурами життя.

Брат згадує про пропащу людину, і в його словах чомусь брентить печальна ніжність матері, серце якої вперше поранено смертю дитяти...

Я слухаю, заплющивши очі, і уявляю себе на скелястому березі Зеленого Рогу, на якому я ніколи не був.

Я стежу за далекими вітрилами дружніх і ворожих кораблів, що в далині однаково білі й чисті...

— Коли сльози загрожують перевагою, я берусь до самогіпнозу. Це дуже цікаво! Я в такий спосіб ніколи не втрачав своєї радості...

— Який там з біса гіпноз! — махаю я заперечливо рукою. — Просто зоологічний оптимізм, на який для тебе не поскупилася природа.

— Е ні, не скажи! Оптимізм — оптимізмом, а гіпноз — гіпнозом. А гіпноз, братику, річ наукова, це тобі ствердить перший-ліпший робфаківець... І річ ця не тільки наукова, а й проста, як оселедець...

— Я не про гіпноз кажу, а про тебе.

Брат глибокодумно колотить у склянці й авторитетно зауважує:

— Добрячий у тебе коньяк... Де ти його купуєш?

Я мовчу. Брат сказав комплімента моему коньякові й більш нічого. Та й він, не чекаючи на відповідь, каже далі:

— Це дуже цікаво, самогіпноз... Припече тебе, приміром, так, що лягай та помирай... А ти, наперекір усюму, гіпнотизуєш себе, пригадуючи найкращі хвилини свого життя й скутчуючи на них думку. Хвилину треба тільки вибирати принагідну, — в цьому лежить секрет успіху...

Йому дарма, що я мовчу, так само, як і мені дарма, що він каже. Сьорбнувши зі склянки, він тоном лікаря провадить своє:

— От, приміром, тебе зрадила жінка. Тобі нудно, гірко й досадно. Одним словом, тебе збурюють бажання троцяти безневинні черепи або плакати... Та ти не роби цього. Пригадай краще, як тебе кохали, і зраджував ти, а не тебе... Це дуже хороший спосіб! Слово честі!..

Його мова, рівна й монотонна, загойдує мене, і я не вслухаюсь у братові слова. Мене мало цікавить їхній зміст.

Примуса загасили, і примари Зеленого Рогу розвіялися, як трясовинно-тропічний туман Гавайських островів. Черговий чайник стояв уже на столі, і чергова пляшка коньяку увіходила в хімічне сполучення з міцним чаєм.

— Ти занадто багато ллєш коньяку, — зауважує мені брат, — це зле впливає на серце...

Він одпиває половину склянки чаю й доливає одпите коньяком. Брат лагідно усміхається у вуса:

— Проповідь ні до чого проповідників не зобов'язує... Певно б ця порода людей давно вимерла, коли б було на-впаки...

Чортзна-що меле людина!

— Та... я згадав про самогіпноз. Отож, самогіпноз корисна річ не лише в особистому житті, а і в громадському... Я міг би навести десятки прикладів, коли суспільні угруповання найрізноманітніших відтінків беруться до самогіпнозу саме тоді, коли банкрутують. Це, як стара людина, умираючи, згадує про своє дитинство та цупку юність. Це остання втіха, що полегшує останні хвили життя окремії людині та скрашує ганьбу банкрутства суспільним угрупованням... Виходить, що гіпноз минулим, і то хорошим минулим, річ не погана. Мені він, у всякім разі, добре прислужився...

Я не слухаю брата і думаю про Хряпаса. Брат бачить мою байдужість до його слів, але в нього давня звичка не турбуватись за співбесідника. Це урівноважує взаємини.

Звістку про Хряпаса вичитав мій брат з хроніки пригод якоїсь провінціальної газети. Замітку видруковано під заголовком, що над ним, видимо, немало поморочився хронікер. Заголовок звучав трагічно й рішуче: «Доки будемо терпіти!»

Це був крик наболілої душі чесного громадянина, бо нижче писалось таке:

Відомий злодій, що його знають під прибраним ім'ям Хряпаса, вчинив минулої ночі нахабне пограбування міського банку. Він перестрів співробітника банку, як той ішов на нічне чергування, і...

Одним словом, Хряпас був людиною великого організаційного хисту, і коли на ранок побачили, що каса порожня, то одразу кинулися за Хряпасом. Бо хто ж інший міг так талановито пограбувати?

В думці я ставив Хряпаса в найрізномаїтніші положення, але ні в одному він так не вигравав, як у положенні політика... Так, у Хряпасові помер видатний політик, і про це свідчило закінчення газетної помітки:

Не дивлячись на те, що Хряпаса заарештовано, будь-яких ознак його злочину не знайдено...

— Так, сльози треба регулювати. Врегулюєш — матимеш свою долю в кишені, а ні — будеш у житті псом шолудивим...

На філософський лад мого брата настроювало лише добряче питво. І що більше він того питва всмоктував у себе, то одчайдушніші узагальнення в нього з'являлися.

Я заплющую очі й хочу викликати ілюзії моря й чайок, та в цьому мені не щастить. Слова братові тільки заколисують, як стук вагонних коліс, і коли він замовкне на мить, щоб сьорбнути з своєї склянки, пауза звучить промовленими словами.

— Мені загалом щастило регулювати солону рідину, і долю свою я цупко тримав за горлянку, але одного разу вона трохи не вислизнула... А солона рідина, як відомо, сточує міць людини...

Я думаю про Хряпаса, і він видається мені героєм з авантюрного американського фільму.

— Він старий, цей Хряпас? — питаю я, і брат дивиться на мене очима безневинної людини, що нічого не розуміє. Я знаю цю його звичку. Він розповість мені про Хряпаса, але почне з Адама, смакуючи слова й вибираючи речення.

— Ти, певно, пам'ятаєш, коли я приїхав до батька сімнадцятилітнім хлопцем і гордо заявив, що вчення моє у бондаря скінчилося. Швидке закінчення бондарської науки я пояснив великими своїми здатностями, завдяки чому я швидко осягнув бондарську премудрість...

Я брехав тоді з запалом своїх сімнадцяти років, і, здається, батько повірив мені.

Тоді я привіз з собою гармошку і горді наміри перевернути весь світ «догори дригом». Ти, пам'ятаю, дивився

на мене тоді, як на казкового героя. Гармошка, голосиста, як два полкові оркестри, та складаний ніж із силою різних пробсерів, ножиць, швайок і просто закарлючок невідомого призначення дуже імпонували твоїм восьми рокам. Я вже не кажу про годинника в жилетній кишені на ланцюжку з польського золота, — ти торкався до нього, як до нечувано коштовної речі... Ти ще тоді не знав, що польське золото нічого спільного з справжнім золотом не має.

Та годі. Я був героєм і виразно це відчував. Дома зі мною поводитися, як з гостем, і дні мої пливли малиновим варенням, — солодко і мляво.

Така катастрофічна перевага радощів над горем і слізьми, природно, непокоїла мене. Одинадцятилітній життєвий досвід підказував мені, що такий стан речей довго тривати не може... І от я ухвалив не затьмарювати своїх малинових днів перебування в батьків несподіваними неприємностями, — я ухвалив тікати...

Тим більше, що за неприємностями несподіваними, що за теорією ймовірності настають за всякими приємностями, у мене була одна неприємність сподівана. Адже ж мій бондар мусив написати батькові про правдиві причини мого раннього повороту додому.

А причиною повороту була не моя висока кваліфікація, а саме навпаки. Бондарська наука загнала в куток мої життєві радощі, і я, кинувши надії на своє бондарське майбутнє, покинув окаянні клепки та безглуздо круглі обручі.

Безперспективність бондарського ремесла гнітила мене, і я, як і всі дуже ледащі люди, носився з різними фантастичними проектами машин, що робили б за мене барила та бочки. А будучи в душі революціонером, я поставив собі — робити обручі не круглі, а, скажімо, трикутні або п'ятикутні. За це мій бондар бив мене клепкою по голові, запевняючи, що саме цієї клепки не вистачає в мене в лобі... Цей консерватор був свято переконаний, що обручі можуть бути тільки круглі...

Я не маю тепер гніву на свого старого вчителя, бо переконався, що метода його має рацію не тільки в застосуванні її до бондарських учнів, а й дуже часто до дорослих митців...

Одним словом, биття клепками призвело мене до революційного завершення моєї бондарської кар'єри. Я жорстоко помстився на дерев'яних обручах, порубавши їх на дрів'яні на такі коротенькі цурочки, що їхня прямолінійність не викликала вже ніяких сумнівів. По тому я взяв свою гармошку й знаменитий універсальний ніж із закарлючками та й пішов собі геть.

Пізніше я дізнався, що коло є найекономніша форма в природі, але авторитет науки не примирив мене з нею й досі.

Мій брат одпив чаю і казав далі:

— Та справа не в цьому. Я хочу тільки подати передумови своєї зустрічі з Хряпасом та першої моєї зневіри в людські приязні.

Кинувши батька, я пішов шляхом усіх авантюристів, — до моря, план був простий — поступити на пароплав у Києві й посуватись на південь.

У Києві я ніякої роботи не знайшов, бо паспорт мій був застарий, зате це аж ніяк не зашкодило моїй популярності на Подолі. Моя гармошка зробила мене модною людиною на Дніпровому узбережжі.

Не знаю, чи довго б тяглося моє життя без певних обов'язків, коли б не випадок. Випили ми якось святочного дня на березі під вербами і почали грати в банчок. За грою непереможні обставини примусили мене зацідити одному партньорові в ухо. Партньор — за ножа та до мене. Не знаю, як мені тоді пощастило, а тільки хлопця з ножем одливали водою. Так я став не тільки модною людиною, а й визнаним героєм.

Хряпас був у компанії й мовчки стежив за всім. Як стала поразка партньора, він підійшов до мене й помацав за руку:

— Ловко б'єшся! Ходім!

Присутні заздро дивилися, як Хряпас узяв мене під руку й повів до пивної. Хряпас-бо належав до аристократичного прошарування своєї суспільної верстви, члени якої не дуже похвалялись чистотою своїх репутацій. Репутація ж Хряпаса викликала так багато сумнівів, що його поважали не тільки товариші та безпардонний дракий люд узбережжя, а й поліцаї, у яких страх перед Хряпасом змішувався з затаєною заздрістю голодної собаки перед вітриною гастрономічної крамниці.

Це була людина років 26, висока й жилива. Кам'янонерухоме обличчя його не виявляло ніяких почувань, тільки легенька посмішка трохи оживляла його. Поводився Хряпас з усіма погордливо й насмішкувато, як доросла людина з дітьми...

Товариство Хряпаса мені імпонувало, і через півгодини, п'ючи з ним пиво, я побожився, що буду йому в усьому допомагати, як він того хоче. Молодість завжди похлипа, а я не був винятком.

— Гляди, хлопче, коли обіцяєш, та не дотримаєшся обіцянки, то от... — він показав мені з кишені держалко револьвера.

— Пам'ятай, що в Хряпаса скрізь друзі й від його не втечеш!

Виходячи вже з пивної, я згадав, що не дізнався про обов'язки, що на мене покладе Хряпас, і вилаяв себе дурнем. А може, він скаже мені людей убивати, тоді ж що?

Я вкрай знервувався, коли протверезився од пива. В житті я нічого так не боявся, як тюрми. Чомусь вона нагонила на мене більше жаху, ніж сама смерть, і, певно, коли б мене спитали, чого я хочу — смерті чи тюрми, я б вибрав смерть. Розуміння міщанської добродетності, яка кінчається за мурами тюрми, було в мені виховане сім'єю та моїм бондарем, і спекатися того розуміння я не міг.

Хряпас так і не пояснив мені моїх майбутніх обов'язків, хоч я кілька разів і запитував. Тільки одного разу він процідив крізь зуби:

— Будеш робити те, що накажу...

І тон, яким це було сказано, і погляд Хряпаса мене збентежили, але я поїхав з ним, не розпитуючи далі.

Через три дні ми були далеко від Києва, десь коло Черкас. На глухому полустанку нас зустрів похмурий довготелесий хлопець. Далі ми вже вирушили втрьох пішки.

Була весна, і я відчував себе центром всесвіту, як то завжди буває навесні з усіма юнаками. Всесвіт той був такий теплий і хороший, без холодних міжпланетних просторів, свійський всесвіт, точнісінько такий, який старанно виспівують бездарні поети...

— Ти вже працював з Хряпасом? — спитав мене новий товариш.

Я відповів.

— Попервах буде боязко, а потім звикнеш.

З розмови з цим парубійком я довідався, що й він потрапив у підручні Хряпасові таким самим шляхом, як і я. Я не насмілювався спитати його про характер роботи, щоб не удавати наївного дурня перед незнайомою людиною, та про це я незабаром дізнався. Ввечері Хряпас щось пошепки сказав моєму товаришеві, а потім уголос промовив:

— Ви вдвох зайдете до сторожки, немовби напиться води, і коли там, крім сторожа, нікого немає, негайно в'яжіть його, загрожуючи вбити... Рота можна заткнути ганчіркою.

Кажучи таке, Хряпас пильно дивився на мене. Я зрозумів, у чому справа, але не виказав своєї збентеженості.

«Тікати», — ухвалив я, і, коли смеркалося, подався куцями, звернувши до них ніби в своїх справах. Я такий був захоплений своєю втечею, що нічого не помітив, аж поки од сильного стусана не впав на землю.

За півгодини я був тероризований і деморалізований вщент, а дуло прекрасного револьвера штовхало мене в спину. Здатність на опір і протест Хряпас витряс з мене, як полову з лантуха, а скінчивши операцію, з затаєною посмішкою наказав:

— Клянись, ідолова печінко! А ні — пристрелю!

Я із щирістю шулера, якого спіймано на нечистій грі, поклявся, а вночі пильнував разом з товаришем церковного сторожа, поки наш шеф ревізував святі місця, здираючи із святих срібні ризи та навантажуючи церковними мідяками кишені.

Так, переходячи з села в село, ми ограбували церков з п'ять.

З парубком я заприятелював і довідався від нього, що й він охоче б кинув «роботу» з Хряпасом, та боїться помсти. Хряпас міг не тільки бити, а й видати поліції.

— Він у поліції свій чоловік... Він не боїться, що його «засадять»...

Мій новий приятель так само, як і я, боявся неслави, і до Хряпаса він пристав, щоб тієї неслави уникнути, бо розтринькав чийсь гроші й пішов на «роботу», щоб покрити борг.

Хряпасові тільки того й треба було. Піймавши на гачок хлопця, він не мав охоти відпускати його від себе.

— Ну, що? Тікати не будеш? — якимось звернувся до мене Хряпас і посварився пальцем. — Втечеш — заявлю поліції. Мене посадовлять — за тиждень втечу, а от ти підеш на каторгу...

Мороз ступнів на сорок пронизав мою шкіру поза спиною, а Хряпас, задоволений з вражіння, весело засміявся.

Ти знаєш, що я приязна людина, і незабаром я подружився з своїм молодим товаришем. Щоправда, був він тупий, як цегла, та це не тільки не зменшувало моєї приязні, а підсилювало її. В дружбі хтось та виявляє зверхність, і ця роля була моєю. Я до того ж відчував якийсь моральний обов'язок допомогти хворій людині...

Брат довго промовляв сентенції про приязнь, а я потроху почав губити нитку розмови, засипаючи під монотонний рокіт його слів. Я відхилився на кріслі й поклав голову так, щоб по ній можна було здогадатись, що я не сплю, а тільки марю, заплющивши очі. З дальших слів я тільки зрозумів, що він, зрештою, розпочав довгу й уперту боротьбу з Хряпасом. Його товариш у всьому йому допомагав і поклявся не відступатися будь-що-буде.

Я прокинувся од свого «мрійництва», коли брат в захопленні вигукнув:

— Настав рішучий момент. Після «трудової ночі» ми зупинилися на галявині в лісі й полягали спати. «Або сьогодні, або ніколи», — думав я і задоволено констатував, що мій приятель тримається добре.

Коли ми почули, що Хряпас захріп, я смикнув приятеля й потихеньку наблизився до свого мучителя. Мій товариш мусив був вихопити калитку з грішми, а я револьвер. Коли б Хряпас затіяв шкандалю, я мусив пристрелити його.

Та трапилася неприємна несподіванка, — ледве я хапнув Хряпаса за револьвер, а приятель потягся до калитки, як наш ворог прокинувся й став на коліна. Мій товариш пустився навіткіача, а я мусив зчепитися з Хряпасом сам-на-сам.

Я був певен, що Хряпас мене переможе, але вирішив краще вмерти, аніж здатись на ласку переможця.

За мить Хряпас встав на ноги й охопив мене смертельною хваткою за плечі, так що кістки мої виразно хруснули. Та в цьому була його помилка, — я скористався з нагоди й щосили шарпнув його за револьвер. Це примусило Хряпаса кинути мої плечі, щоб не дати мені зброї, та це була друга його помилка, — я вислизнув з його рук і кулею одлетівши кроків на двадцять, наставив на нього браунінга.

— Стій, а то вб'ю! — вигукнув я не своїм голосом, а він дивився на мене хижими очима з-під кам'яного лоба, і з його горла вилітали смердючі клуби матюків.

— Кидай гроші! — гукнув я знову, і, певно, в моєму голосі було багато рішучості й твердості, бо Хряпас, не гаючись, кинув мені калитку з грішми. Він, певно, боявся, що я вистрелю.

Затиснувши гроші в руці й відступаючи задки, я йшов до краю галявини, а там, зупинившись, націлився в Хряпаса і висадив усі шість куль. Хряпас упав після першого ж пострілу, а я помчав на станцію.

Там мене ждав мій зрадливий друг. Я дуже шкодую, що не залишив для нього кулі й дав йому змогу покаятися...

Та каяття зрадника й боягуза не повернуло йому моєї дружби й приязні, як не повернуло мені віри в дружбу. Вона була для мене навіки втрачена. Згодом я мав прекрасних товаришів і друзів, що клали за мене життя своє, але посіяна в юності зневіра отруювала мені ту дружбу...

Юність, справжня юність, добра й милосердна. Я сидів із своїм зрадливим приятелем на станції і частував його чаєм. Про гроші я йому нічого не сказав, щоб бува хто на станції не підслухав.

Ми сіли в поїзд, і, коли вже рушили, я помітив, як з лісу виходив Хряпас, шкутильгаючи. Я нічого не сказав своєму приятелеві, але в душі дав сам собі обіцянку вивчитися стріляти як слід з браунінга. Я тоді ще не знав, що браунінг — зброя, спеціально вигадана для поганих стрільців, і навчитися стріляти з нього — річ абсолютно безнадійна.

Ми їхали спочатку поїздом, а потім пересіли на пароплав. Тільки в Кременчуці ми встали й зупинилися в дешевеньких мебльованих кімнатах.

Скориставшись з нагоди, я порахував гроші в Хряпасовій калитці й знайшов там чималу суму. Наш господар любив портативні гроші, і тому купюри були все великі. Жменя золотих червінців була додатком до паперів. Вийнявши з калитки всі великі купюри, я залишив там кілька дрібних папірців та золота і, повернувшись до своєї кімнати, признався приятелеві, що калитку Хряпас мені кинув. У приятеля загорілись очі, коли я висипав червінці на стіл. Ми порахували їх — там було з п'ятсот карбованців. Великі гроші я встиг заховати в халяву.

Сталось так, як я й сподівався. На ранок ні грошей, ні браунінга, ні мого приятеля в кімнаті не було. Я спокійно вийшов на вулицю і, взявши квитка, подався вниз по Дніпру. Через місяць я, як баран, нічого не розуміючи, тинявся по вулицях Яфи.

Мій брат замовк. Він встав і став розпалювати примуса. Я мовчки стежив за ним.

— Ціна приятні невисока, — виходить з твоїх слів...

— Так, але буває така приятнь, що її ні в яку ціну не вкладеш.

— А що ж твій зрадливий приятель?

— Його доля була печальна... Його забив Хряпас через три дні, зустрівши десь у місті...

Я більше не розпитував.

— Тиняючись вулицями Яфи з добрими грішми в кишені й з радістю першої перемоги на серці, я почував себе, певно, так, як людина, що вийшла щасливо з кривавого бою...

Тільки через вісім років я прибув до Одеси. Блукаючи літньої днини по морському узбережжі, я вирішив скупатися й попростував до берега, де вже купалося кілька душ городян. Тільки-що сів я роздягатись, як почув коло себе:

— Що, не впізнаєте старих приятелів?

Голос був Хряпаса. Я впізнав би його за яких хочеш обставин. В тому голосі було щось од скрипу немазаного колеса, і це скрипіння не в силі були стерти роки, як не стерла б його для мого вуха ніяка в світі гарматна канонада...

Спочатку я схопився за кишеню, де за старою звичкою завжди носив револьвер, але весела посмішка Хряпаса та присутність людей заспокоїли мене, і я одвів руку, так ніби випадково взявся за кишеню...

Хряпас, як мені здалося, щиро привітався й запропонував їхати разом до міста на його човні.

Я тримався обережно. В човні з нами їхало іще кілька душ, видимо крамарів і контрабандистів.

Приїхавши до міста, ми подалися до скромного й тихого кафе, де нам ніхто не заважав говорити про минуле.

В кафе Хряпас заговорив тоном восьмилітньої давнини, і в уяві моїй, як живі, повстали картини наших сумнівних подорожів...

— Я застрелив того негідника... Коли б він обікрав мене, то я б тільки набив йому потилицю, але обікрасти свого спільника може тільки людина, що варта кулі... Падло!

Виявилось, що Хряпас застукав мого спільника в темному кутку, і той виправдувався перед ним, що, обікравши мене, мав намір повернути гроші Хряпасові. Бідолага й не підозрював, що виголошував тою вбогою брехнею собі смертного присуда.

— А що ви тепер робите? — спитав я, коли потік його слів трохи спав.

— Тільки не грабую церков... Це справа безнадійна тепер... Віра занепала в народі, і в церковних шухлядах, коли не фальшивого карбованця, то царського гривеника тільки й найдеш... На біса ризикувати! Та й з калиткою тоді я не всі гроші тобі віддав... То була дрібниця, а головні запаси я переховував у надійнішому місці, ніж калитка... От чому я, «сплавивши» свого підручного, зробився крамарем і то неабияким крамарем! — додав з погордою Хряпас і за хвилину понурим тоном казав:

— Тільки за революцією я втратив усе і мусив узятися до випробуваних способів первісного нагромадження...

Він, цей хапуга, знав навіть про первісне нагромадження... Я завжди кажу, що революція піднесла культурний рівень геть усіх суспільних прошаровань, бо...

Мій брат, кинувши Хряпаса, забирався щодалі глибше в хащі економіки, соціології та політики, а я заснув, заколисаний його словами та шумом примуса, і снилися мені тисячі хряпасів, що множилися, як блохи, і мільйоновий хряпас відбував у слизькій пристрасті черева-того Ероса стадію первісного нагромадження, щоб бути розчавученим на історичних шляхах ногами молодого Велетня...

ЮВІЛЕЙ УЧИТЕЛЯ

Старий дід, сухорлявий і високий, як індійський пророк, спираючись на костура, важко пересував свої ноги по скрипучій підлозі веранди. Він прямував до сходів, усміхаючись собі в сувору сиву бороду, бо через бильця веранди гострі очі старого зупинилися на квітникових грядках, викоханих його руками. Там, за тими грядками, починався маленький сад, що своїми розквітлими вишнями переносив уяву до японських шовків, шитих малюнками Хісікави Моронобу...

Старий ступив на дощаті сходи, і вони заскрипіли своєю власною старістю. І гравій на доріжці привітав господаря своїм скрипом, той гравій, що його вирівняла старанна рука.

У цьому квітнику, і в саду, і на маленькому дворикі старий цілими днями задовольняв свою жадобу праці, що колись буяла в його міцному тілі бурхливими ніаграми, а тепер ледве пробивалася маленьким струмком. Дев'яносто років життя підтяли його міць, сточили енергію, але не вбили звички працювати.

Власне, гострі очі старого всміхалися не квітам коло веранди і не свіжим вишневим снігам, що вкрили його садок, а тому далекому весняному ранкові, коли він, двадцятип'ятилітній, розпочав свою педагогічну роботу у місцевій гімназії. Тоді щойно він закінчив університета і мріяв про дослідницьку роботу в галузі біології, узявся ж читати природознавство тільки часово. Та ця, як він тоді думав, часова робота стала улюбленим його ділом. Він з покликання був педагог і залишився на все життя педагогом, оселившись у цьому дімку край міста.

Його дружина, що поховав він її років двадцять тому, не родила йому дітей, і він свою невитрачену батьківську

любов переніс на молодь, що він її навчав природознавства у середніх школах великого міста.

Проходячи садком, старий згадує своїх вихованців, що немало з них і зараз одвідує його, бо був він не чиновник-викладач певної дисципліни, а й довірений друг своїх учнів. Він радів з їхніх успіхів і болів їхніми болями.

От промайнули в старій уяві блискучі імена колишніх його вихованців — видатних інженерів, письменників, учених, акторів, громадських діячів. Проходили рік за роком п'ятдесят п'ять випусків, що навчалися в нього. Багато імен стерлося з пам'яті, уява воскрешала тільки поодинокі обличчя, і тільки одне обличчя з сотень вирізьбилася, немов годину тому бачене...

Старий зупинився і напружив пам'ять, але ім'я стерлося, у пам'яті осталося тільки обличчя юнака.

Ага! Він пригадує, то теж було весною... У місті бастували робітники... Йшла якась демонстрація... Потім постріли, кров, заарештовані... Той юнак ішов під посиленою вартою кінних жандармів, що підгнали заарештованих нагаями... Тоді він бачив те обличчя... То був його учень із передостаннього класу... Він не бачив його більше...

Старий сідає на садову лаву і схиляє голову на костурі. Роки таки доконали його пам'ять!

Він навіть не пам'ятає, в якому році те було... Чи то в дев'ятсот другому, чи то в дев'ятсот п'ятому... Він тоді був чи не шістдесятилітнім дідом... Але ім'я? Як він міг забути ім'я, що його довго пам'ятав по тому пам'ятному весняному дню?

Та сьогодні він питає про прізвище. Адже ж сьогодні хтось та прийде до нього привітати. Недарма ж він наказав своїй старій служниці приготувати обід аж на шість персон. Таке трапляється тільки на день народження, а сьогодні день народження неабиякий — минуло дев'яносто років.

Щороку у цей день до старого заїздив із привітанням хтось із колишніх його вихованців. Останній раз було

небагато, щось із чотири чоловіка. Бурхливе життя розкидало людей по всіх усюдах, а будівництво навантажило роботою, що за нею не завжди пригадаєш про ювілей старого вчителя, що спізнився вмерти...

Думка, що він спізнився вмерти, припадає до смаку старому. Він усміхається з неї в свою бороду і каже вголос:

— Спізнився!

Та спізнився він не набагато. Тільки десять років, як кинув він педагогічну працю, і заходами своїх колишніх вихованців дістав пенсію у збільшеному розмірі... Таки не забули його, старого, хлоп'ята, що він і не мріяв ніколи бачити їх членами уряду, видатними політичними діячами.

Гравій за хвірткою зашарудів, і цокнула клямка. До дворика ввійшла людина в елегантському сірому строї й озирнулася навколо. Забачивши діда на лаві у садку, вона привітала його, здійнявши канотье, і попрямувала до нього.

От прибулий стискує руку старому вчителю й говорить привітальні слова. На щастя, він вільний до вечора й добряче прогулявся, йдучи сюди. Прекрасна місцевість! Прекрасна!

Як поживає вчитель? Добре? То й добре! Він дуже радий бачити його у такому віці в доброму здоров'ї. Куди ж пак, йому, гостеві, от уже поминуло сорок...

Прибулий говорить безліч слів, порожніх і незначущих, а старий думає, що був він у школі найвідсталіший учень, а тепер видатний драматичний актор. Ім'я його прикрашає афіші і дає театрові аншлаги. Він навіть якогось звання дістав... Певно, театр вимагає якихось інших здатностей, аніж здатності вчитися...

Порожняву слів гостя перериває новий прибулий, що рвучко одчиняє хвіртку і вскакує в дворик, немов за ним хтось гнався. Під пахвою він держав щось загорнуте в папір.

Дід підвівся йому назустріч, але отерпла нога примусила його знову сісти на своє місце.

— Літвінський який був, такий і залишився, — каже старий і дивиться, як новий гість бігцем прямує до садка, — ви пам'ятаєте його?

— Він був молодший од мене на два роки, — неохоче каже актор.

Дід спостерігає неприязнь у словах, і йому неприємно. Літвінський-бо його улюбленець, що вславився як видатний маляр лівого напрямку. Колись із молодечим запалом він бешкетував на футуристичних виставках, а тепер вражає глядачів лівого театру своїми сміливими оформленнями сцени. Рвучкий і запальний, він ширить од себе рух і галас, а це ж перші ознаки молодості душі, як думає старий учитель.

Він кидає пару слів привітання, і хоч слова старі й вицвіли од довгого вживання, та звучать вони в Літвінського свіже й хвилюють старого.

Він приніс і подарунок учителеві...

— Звичайно, не своє мазюкання... Вірніше, не тільки своє, — каже він, усміхаючись, і розгортає папір.

Актор презирливо кривиться, але старий не помічає цього. Йому радісно, що прийшов Літвінський, бо од нього віє бадьорими вітрами юності.

— Але тут я вам не буду показувати. Тут надто світить сонце, — каже маляр, напіврозгорнувши пакунок.

Вони втрюх переходять верандою до вітальні. Там усе старе, як старий учитель, і біле, як вишневі квіти. Білі стіни й меблі під білими парусовими покрівцями.

Маляр ставить на піаніно проти вікна старий японський політипаж і стає осторонь. Старий учитель дивиться спочатку здаля, а потім наближаючись, і каже захоплено:

— Хокусай?

Він кохається в старому японському мистецтві, і Літвінський знав, чим порадувати очі старого. Та й хіба не цей старий надихнув його любов до малярства?

— Так, це справжній Хокусай, — каже маляр, — а зараз ви побачите справжнього Літвінського, — додає він, весело сміючись, і з ним разом сміється старий учитель.

Маляр розгортає невелику картину — пейзаж індустріального міста, що такий не подібний до сонячної лагідності старого японського майстра. На вчителя з двох чотирикутників дивляться дві епохи, два розуміння краси, два світовідчужання, два глибоко відмінні світогляди...

У той час, як старий дивиться на картини, до кімнати ввіходить огрядна людина і, протираючи окуляри, дивиться підсліпуватими очима на господаря. Актор повернувся до прибулого, і раптом його презирлива міна, що він її зберігав увесь час огляду картин, змінилася на привітну й лагідну.

— Анатолій Іванович! — радісно вигукнув він і поштиво потис руку прибулому.

Старий почув вигук актора й повернувся до нового гостя.

Сказавши привітання, Анатолій Іванович — популярний письменник і редактор театрального журнальчика — умить опинився в полоні актора, що, як із кулемета, засипав його компліментами. Письменникові, видимо, байдуже було до компліментів, але приємно, що видатний актор так хвалить. Він хоч і написав кілька романів та повістей, вихвалених друзями-критиками, та не був певен у глибині душі своєї, що вони чогось варті.

Раптом, немов щось згадавши, він поліз до себе в кишеню й витяг номер якоїсь французької газети.

— Літвінський, прочитай, що там про тебе понаписували паризькі писаки, — звернувся він до маляра і подав йому газету. Та газету взяв не Літвінський, а старий учитель. Він швидко пробіг по рядках статті, що в перебільшених тонах вихваляла маляра, і сказав:

— Коли б таке писалось в нас, я б подумав, що критик — ваш великий приятель.

— До речі, — згадав письменник, звертаючись до вчителя, — я приніс вам свою нову книгу.

Учитель подякував, а Літвінський сказав:

— Не люблю я твоїх книг, Анатоль... Нудні вони, як кармін із сепією. — Письменник усміхнувся, а актор зробив презирливу міну.

Учитель узяв книгу саме в той момент, як стара служниця одхилила двері й подала знак господареві, що обід готовий.

Гості, запрохані господарем, підвелися, щоб іти до їдальні, як двері з веранди знову відчинилися й до кімнати ввійшла нова людина. Побачивши старого, вона попрямувала просто до нього.

— Павле Сергійовичу, од одного товариша я дізнався, що сьогодні ваш ювілей, і зайшов привітати... Чомусь сьогодні мені особливо захотілося вас бачити...

Він тиснув руку старому, цей, безперечно, колишній вихованець, якого ні ім'я, ні обличчя вчитель не пам'ятає... Та й хіба він може всіх пам'ятати? Однаково він радий кожному, що щиро до нього ставиться.

Прибулий здоровкається з гостями, але ніхто його не знає, проте вдають, що знають, боячись образити свого колишнього товариша по школі, що нічим не визначився в житті...

П'ятеро сідає за стіл, і стара служниця любовно оглядає святкову сервіровку. Вона горда з своєї творчості й, на запрошення господаря, сідає за стіл ближче до кухонних дверей.

Коли золоте вино заіскрилося в келехах, старий учитель вітає своїх гостей. Він говорить про півстоліття праці, про своє задоволення з неї. Він говорить про своїх колишніх учнів, що їх можна здибати чи не в кожному закуткові республіки на найрізноманітнішій роботі.

Він делікатно мовчить про невдах і нагадує імена тих, що зберегла його стареча пам'ять. І коли говорить, на очі йому спливає той юнак в оточенні жандарів, що він бачив його так давно, і він говорить про нього... Стомившись од промови, він сідає. Встають учні й підіймають келехи за здоров'я вчителя.

— Дорогий учителю, — каже актор, стоячи, коли всі сіли. — Багато років пропливло, несучи на своїх водах

прозорі й каламутні хвилі, змінилися обставини й люди, тільки одно є незмінне — наша любов до вас, наша повага, що рік у рік стає глибша й міцніша...

Актор говорив довго й красиво, немов промовляючи монолога з чергової драми. Гості нетерпляче чекали на закінчення, і тільки старий, здається, не чув акторової промови і пильно вдивлявся в скромного гостя, що сидів край столу й дивився на промовця. На ньому був френч із тих знаменних френчів, що залишилися з часів інтервенцій, застебнутий до підборіддя, і він, цей френч, різко контрастував із добре випрасованими костюмами актора й письменника. І саме обличчя носило сліди чогось глибоко відмінного. Старий дивився на гостя і не міг визначити, що саме його притягає в цьому звичайному обличчі, яких тисячі...

За актором чергу промовляти мав письменник. Добираючи виразів зарані приготованих і намагаючись надати інтимності тону, він плів своє мереживо незначущих слів, пересипаючи промову чужоземними виразами, наслідуючи наївну моду на європейський блиск. Він говорив і про видатних, і про скромних робітників, що пройшли через руки вчителя, і, коли говорив він слова про скромних, його погляд зустрічався з поглядом незнайомого гостя, і гість робив невиразний рух головою, з чого письменник виводив, що він бере ті слова на свою адресу...

Нарешті черга говорити була за маляром, що весь час сидів і пив вино, наливаючи собі й іншим.

— Я орудую фарбами, а слова в мене безбарвні! Навіщо я буду долучати їх до попередніх?

Письменник весело всміхнувся черговому вибрикові Літвінського, господар любовно подивився на нього, а актор сказав:

— Фразу Літвінського можна змінити, переставивши слова і фарби...

Дотеп у актора не вийшов, та на це ніхто не звернув уваги. Літвінський казав далі:

— Краще послухаємо, що скаже товариш, що я не знаю його ні на обличчя, ні на ім'я. За вами черга, — звернувся він до незнайомця.

Той зашарівся і ніяково підвівся, залишивши руку на ніжці келеха. Сірим очима він обвів присутніх, і ніякого чуття не можна було прочитати в тому погляді. Нарешті він зупинив погляд на вчителеві, що з цікавістю чекав на його слова.

— Учителю, я не знав, що ці славетні імена літератури, театру та малярства пройшли через ваші руки. Я вчився у вас значно раніше, і молодших товаришів, що отут вас вітали, я не знав у школі...

Учитель напружив пам'ять, намагаючись пригадати колишнього свого учня, але не пригадав ні обличчя, ні ім'я. Йому раптом здалося, що ця людина містифікує його, називаючись учнем, ніколи таким не бувши...

— Та й товариші мене не знали, хоч із делікатності вдавали, що впізнали мене... Вони не могли мене й знати, бо в цьому місті я вперше за останні двадцять років... Ці довгі роки багато забрали в мене, але багато й дали...

Як провінціальний доповідач, стояв незнайомиць і розповідав про довгі роки висиджування в фортеці, а потім на засланні. Як за ті роки підупало його здоров'я і як йому нарешті пощастило втекти за кордон.

— Найвищим мистецтвом я вважав перебудову людського суспільства, і тому мене не вабили ані театр, ані література, ані малярство, хоч і знався я на них непогано... Перебудову суспільства я вважав найвищим мистецтвом, бо вона вимагала і гостроти думки вченого, і фантазії поета, і сміливості військового командира... Та здоров'я моє було безнадійно погане. Я мусив погодитися на умовляння товаришів віддатися науці, що я в ній почав працювати, ще у фортеці сидючи...

Повідав далі незнайомиць, як запал політичного бійця, бійця-революціонера змінив запал наукового робітника, ученого-дослідника... Довгі роки праці по європейських університетах, і, нарешті, довгождана революція... Він працює вже в Ленінграді... На Україну потрапив він

випадково, посланий урядом та академією для експертизи в частині важкої індустрії, бо він металург, і саме в цій галузі він і працював увесь час...

Гість скромно оповідає про свою професію, немов соромлячися її. І далі каже про свою участь у соціалістичному будівництві, і очі загоряються йому блиском захвату, а вільна рука стискається в кулак...

— Колись, за юнацтва, я мріяв стати поетом, мене захоплював і театр, не чужий я був і малярству, але благословляю долю, що дала мені змогу стати так близько до найколосальнішого в історії будівництва, так близько, як не може стояти до нього жоден поет!

Він проголосив тоста на честь учителя і сів на своє місце.

І актор, і письменник, і маляр допитливо дивилися на незнайомця, що, замість провінціального агронома чи дрібного службовця, був учений. Усі чекали, що старий спитає гостя, хто він, бо бачили, що старий напружує пам'ять і не може пригадати.

— Я не пам'ятаю вашого прізвища, — соромлячись, каже вчитель.

О, хіба ж в учителя мало було учнів, що він може пам'ятати їхні імена? Це цілком природно, тим більше що його прізвища ніхто йому не нагадував так багато років... — Незнайомець каже своє ім'я.

Учитель підводиться й простягає тремтячі руки до незнайомця.

— Академік?

Так, він справді той академік, про якого вони, певно, чули...

— Але я ніколи не думав, що ви колись у мене вчилися. Я... я не пам'ятаю такого прізвища між своїми учнями...

— Ви й не можете його пам'ятати... Це прізвище, що я його прийняв, утікши з каторги за кордон... Мое ім'я в школі... Петренко...

Учитель пильно дивиться на учня. Він підходить до нього і тремтливими руками обіймає його. Сльози

котяться по його сивій бороді, коли він, за плечі одсунувши од себе учня, щоб старечо-далекозорі очі краще могли розглядати обличчя, вдивляється в риси лица... Як змінилися вони з того пам'ятного літнього дня, коли юнаком ця людина йшла в оточенні жандарів!

Актор ніяково мнеться, письменник цікаво розглядає славетного вченого-комуніста, а маляр бистрою рукою накреслює його обличчя на шматку паперу. Актор відчуває себе нікчемою, письменникові соромно за свої слова, а маляреві весело — він глузливо поглядає і на письменника, і на актора.

— Адже ж ви сьогодні в мене залишитесь ночувати? — питає вчитель. — Я-бо так намагався сьогодні вранці пригадати ваше прізвище...

ОСТАННЄ СЛОВО

...І коли дійде черга до нього, він устане й промовить: «Громадяни судді! Коли справді релігійні люди діставали полегкість од сповіді, то я мушу дістати полегкість од свого останнього слова, що його отут я маю скласти перед пролетарським судом! Я шукаю тільки моральної полегкості, бо виправдовуватися я не хочу і не можу. Я-бо вчинив злочин, що його мусив вчинити. Я вчинив злочин, що заслуговує на найгіршу кваліфікацію з погляду права, але ні крихти каяття, ні краплі жалю немає в мене... Я знаю, що на мене чекає ваш суворий, але правий присуд, але жодного бажання виправдуватися в мене не ворухнулося за весь час суду...

Я не вірю в бога й не можу шукати моральної полегкості в молитві, я не маю друзів, що їм би міг повідати про свої діла, не викликавши їхньої підозри, що я хочу оббілитися перед ними. І перед вами я не буду виправдуватися, бо злочин мій такий, що не може бути виправданий. Ці мої слова дають право судові збільшити кару, але вони ж дають мені право сподіватися на довіру до мого останнього слова. А це все, чого я зараз прошу...»

Професор ступив кілька кроків скрипучими паркетами свого кабінету і, ставши в найтемніший куток, провадив своє беззвучне слово підсудного до уявних суддів. Він міг би зараз змалювати фотографічний портрет кожного з суддів, так виразно вони стояли йому увіччю...

Ось той посередині, видимо, не одну жахливу справу прослухав у суді, і обличчя його камінно-суворе, як гранітова огрома, що от-от зірветься з височини й зітре все на своєму шляху. З одного боку його — рухливий робітник, що на обличчі йому відбивається кожне

слово, як у дзеркалі, хоч і наслідує він маніру поводитися у середнього товариша. А праворуч літня робітниця, що в очах її стільки недовіри, що професор намагається не дивитися на неї. Вона весь час турботливо шпортається в паперах, але то все для того, щоб підкреслити свою зневагу до підсудного. Вона хоче удати, що давно вже винесла йому присуд і їй немає чого далі робити...

«Я, громадяни судді, заслуговую на найвищу кару, яку тільки може присудити сувора робітнича рука, сувора, але справедлива. І тільки бажання полегшити свій моральний стан та подати судові вичерпливі дані про злочин примушує мене зараз говорити в своєму останньому слові підсудного і, можливо, живої людини докладно все, не заважаючи ані слова. Адже ж суд мусить знати все, а найголовніше, що має справу не з божевільним чи то параноїком, як гадали мої оборонці, а з цілком нормальною людиною, що не випадково вчинила злочин, а старанно його обміркувавши і зваживши всі обставини.

Ще одне мене примушує сказати все, а саме: несмілива надія, що мій приклад когось застереже від стежок, що ними я дійшов до цієї лави...

Та, перше ніж починати виклад безпосередніх обставин злочину, я мушу сказати кілька слів з передісторії його, а саме розповісти загальними рисами свою біографію. Я розповім тільки про ті моменти з біографії, які стосуються до діла.

Отож, громадяни судді, ви знаєте вже з справи, що мені сорок п'ятий рік, що я маю вищу освіту, спеціальність моя — професор-електрик, а походженням з ремісників-слюсарів убогого волинського містечка. З цих коротеньких анкетних даних можна вже бачити, що, очевидно, якоїсь помітної біографії я не мав, а біографія моя справді така, як і в тисяч людей мого стану і віку. Спочатку бездоглядне дитинство на містечкових вулицях, потім навчання в двокласовій школі. Батько чекав на мене як на свого помічника в ремесстві, та я виявив добрі здатності і, скінчивши школу, почав за допомогою вчителя готуватися екстерном за гімназію. Потім технологічний інститут,

голодування, вчення, трохи революції, але не більше ніж вимагала мода на неї, нарешті, закінчення інституту. Залишили при кафедрі, і далі пішла наукова робота. Ви знаєте, що наукова моя робота була непогана і вже незабаром я опублікував кілька праць, що привернули до мене увагу закордонних учених. Потім винахід, що незадовго перед війною зробив мене не тільки уславленим ученим, а й багатою людиною...

Здається, і все, що можна формального з моєї біографії сказати, додавши хіба, що ні у війні, ні в революції я жодної участі не брав. Своє багатство я з революцією втратив, але якогось жалю за ним чи роздратовання проти сил, що позбавили мене цього багатства, у мене не було, певне, не звик до розкошів та до багатства і не відчув так болісно втрати їх, як то відчували інші мої знайомі.

Саме момент слави й багатства чималою мірою спричинився до того, що я потрапив тепер на цю лаву.

Мені й зараз здається, що коли б я був рядовим робітником науки і жив би на скромні засоби, то нічого б подібного не трапилося. От чому на багатстві й славі я зупинюсь, щоб вам, громадяни судді, було зрозуміло багато з того, що викликало подив одвідувачів цього судового процесу.

Саме в той час, як перша моя робота наробила шуму в наукових колах цілої Європи й матеріальний мій стан у зв'язку з цим покращав, припадає знайомство моє з моєю майбутньою жінкою. Я знав її за часів студентських, вірніше, бачив її кілька разів. Її-бо брат учився разом зо мною в інституті і, як належить людині шляхетного походження, більярдні та пивниці покладав він над ученням, а я, будши добрим студентом, готував йому за гроші звітні роботи і заробляв собі на прожиття деякий дріб'язок.

Сім'я цього колеги жила в гарненькім будинку в горішній частині Харкова, недалечко од інституту, і я, зробивши чергову звітну роботу для колеги, не раз заходив до того будинку. Там я вперше і побачив гарненьку панночку, сестру колеги, яка од моєї потертої

тужурки презирливо одвернулась, а брат її, що нагодився на цю хвилю, навіть не вважав за потрібне мене познайомити...

Вона була тоді зовсім молода, мабуть, мала не більше як п'ятнадцять чи шістнадцять років.

Одвідував я свого шляхетного колегу ще кілька разів, і його сестра незмінно презирливо одверталася від мене.

Я зле розумівся тоді на світських звичаях та забобонах і не надавав великого значення такій поведінці дівчинки. Тільки згодом я зрозумів, що її поведінка свідчила за цілковите презирство до моєї особи.

Вже на четвертому курсі я не бачився ні з нею, ні з її братом і згадав про них, тільки прочитавши в харківських газетах про велику банківську панаму, де замішаний був їхній батько. Панама кінчилася банкрутством, як я згодом довідався, і сім'я лишилася, як то кажуть, на черствому хлібі.

Одного разу Наукове товариство запропонувало мені прочитати популярну публічну лекцію в драматичному театрі, і я згодився. Причепурившись, як і належало тоді лекторові, я приїхав до театру, і в проході до директорської ложі мене перепинив незнайомий панок вигуками такого товариського характеру, що я, здивований, остовпів. Виявилось, що це мій колишній клієнт по звітних роботах, і він дуже зрадів, що його товариші роблять такі успіхи в науці, а прочитавши в афіші моє ім'я, вважав за потрібне прийти і послухати. До речі, він привів і свою сестру, що просто закохана в мене ще з тих часів, як я, скромний студент, одвідував їхній будиночок...

Громадяни судді! Ви посміхаєтесь, бачачи, як і я тепер бачу, облудливість цих запевнень, але я тоді прийняв усе те за чисту монету. Містечкове життя не було-бо подібне до життя шумного міста, а цього міського життя я й не знав, бо, власне, за стінами лабораторії та за мурами наукових книжок я того життя й не бачив. Отож ошукаати мене при всіх моїх наукових заслугах міг звичайний собі вуличний хлоп'як, і то не дуже мудрий. Я дивився

на світ такими нормативними очима, що не уявляв собі серйозних відхилень од моральних норм і щиро вірив у шахрайську науку Ломброзо, що злочинці родяться злочинцями...

За мить коло мене стояла і сестра мого колишнього колеги, і я, як умів, привітався...

До того я майже не був знайомий з жінками, а ті, що я їх знав, були такі не подібні до цієї. Скромний, але елегантський одяг, щира безпосередність, тонкий запах парфумів і непримушена поведінка просто зачарували мене. Я не знаю, скільки часу простояв з ними у проході, тільки розпорядник лекції, наблизившись до мене, увічливо доповів, що час уже починати. Я попросив вибачення і попростував до директорського кабінету, щоб зібратися з думками... Лекція моя тоді пройшла з надзвичайним успіхом. Мої товариші з інституту з подивом говорили, що це перша моя лекція, яку можна було слухати, як художній твір...

Не встиг я під бурхливі оплески зійти з кафедри, як служник передав мені клаптик паперу. Там стояло, що «вона» з братом будуть дуже раді, коли я згоджуся по вечеряти з ними...

Нема чого говорити, що я згодився, і не минуло й місяця по тій вечері, як Зіна стала моєю дружиною...

Натиска було зроблено з такою швидкістю й так уміло, що я й не отямився. Щоправда, я був такий недосвідчений і плохута в життєвих справах, що не витримав би й десятої частини тих засобів, яких вжила Зіна з своїм братом, а їх лишилося тільки двійко, бо незадовго до нашого знайомства померла мати, поховавши раніше свого чоловіка, а чоловік її помер, поховавши свою репутацію порядного буржуа в бур'янах сумнівних спекуляцій. Це, з одного боку, та мої успіхи, з другого, і спричинилися до того, що я був одружений з Зіною. До цієї думки я, звичайно, прийшов пізніше, бо перший принаймні рік я все приймав як найщиріший дарунок богів. Тільки згодом я второпав, що боги ті були неабиякі шахраї і втиснули мені личкований крам...

Перше, чого я не добачив і не помічав до того, а тепер за допомогою своєї молодії дружини побачив, так це те, що я людина сумнівного походження і що тільки помилково вона згодилася бути моєю дружиною. В моєму нормативному уявленні це викликало неабиякий подив. Справді, я не гадав, що моє походження може викликати будь-які сумніви, та згодом був переконаний, що й батьки мої, і батьки моїх батьків — то казна-що...

По-друге, я довідався, що я невихована людина і моїй молодій дружині просто сором перед знайомими за чоловіка. Я справді пересвідчувався, що я невихований. Адже ж, не кажучи вже про танки, яких я не вмів, хоч убий, я не ладен був як слід, по-елегантськи уклонитись знайомим і просто, як хам, махав головою...

Я слухняно виконував усі накази моєї вихованої та шляхетної дружини, що в розмовах із знайомими зробила мене круглим сиротою, батько якого, директор гімназії, давно помер. Я почав, здається, непогано уклонятися, як годиться поводитися за столом, пристойно одягався і робив тисячі дурниць, від яких моє життя вкривалося чорними хмарами нудьги...

Потроху мої наукові товариші перестали до мене ходити, а одвідували тільки якісь панки сутенерського типу, пані й панночки, на обличчях яких, крім глупоти й хоробливої зарозумілості, нічого не зміг би прочитати найдосвідченіший психолог. Багато їх було, тих «вихованих» і «шляхетних», що різнилися одне од одного тільки одежею та кольором волосся. Вони приносили якусь напружену метушню в квартиру, позували до гидоти одне перед одним, вихвалялися речами, що були мені не цікаві, як торішній сніг, заводили зо мною балачки на наукові теми, од яких мене нудило, але у відповідь я, під пильними поглядами дружини своєї, мусив привітно усміхатися і плести якусь несусвітну кашу...

Нарешті я не витерпів і покликав дружину на розмову. Я сказав їй, що вважаю за нею право вибирати собі друзів, яких вона хоче, але й сам від такого права не одмовляюся. Я признався, що дуже невисокої думки про всіх отих

прилизаних йолопів і що мені гидко з ними не те що розмовляти, а й бути в одній кімнаті. Що вони, нарешті, мене нервують своєю тупістю та чваньковитістю... Одне слово, я щиро сказав усе, що думав про її гостей. Далі я взявся доводити їй, що вона недурна жінка і могла б, коли б захотіла, стати мені в допомозі, привчитися до лабораторної роботи, і що ця праця дала б їй далеко більше втіхи й задоволення, аніж оте тупе товариство.

Вона відповіла мені у підвищеному тоні, що згодом обернувся на гістеричну бурю. Я дізнався з окремих вигуків, що я, як і належить хамові, покладаю свої дурнячі науки над вишукане товариство, що я ладен обернути її на куховарку чи на якусь там служницю в лабораторії, що я, не вмючи поводитися в шляхетному товаристві, хочу вигнати всіх її пристойних друзів з дому, тих друзів, що я мусив би ними гордитися...

Я не мав охоти далі слухати і попросив її покинути мій кабінет. На це вона відповіла не зовсім шляхетною обіцянкою побити мою дурнячу машину на моїй голові...

Одне слово, моя розмова кінчилася гидотною сценою...

І від цього товариства, що й далі наповнювало мою квартиру, і від командування дружини я буквально втік у свій інститутський кабінет і приходив додому тільки тоді, коли був певен, що «шляхетного» товариства у квартирі немає...

Нарешті Зіна породила дочку. Я був радий дитині. У мені прокинулися батьківські почуття, які негайно обплювала моя дружина. Виявилось, що держати свою дитину в присутності шляхетних гостей не годиться... Отут я вперше за два роки свого одружіння повстав і наробив бешкету. По-перше, я сказав, що мені плювати з високого дерева на всіх отих налакованих дурнів, що набридають мені своїми одвідинами. По-друге, я попрохав свою шляхетну дружину не заважати мені розпоряджатися своєю персоною так, як я того хочу...

Що було по тих моїх заявах, не можна описати! Я панічно втік до свого кабінету і два дні не приходив додому.

На третій день, прийшовши, я зустрів замість дружини північний полюс — таким холодом вона мене обдала.

Я людина не позбавлена від природи гумору, і мені видалося смішним, що дружина на мої справедливі зауваження робила оту вульгарну сцену, та ще й тепер удає неймовірну образу. Я підійшов до Зіни і сказав, що треба кинути дурниці. У відповідь вона одвернулася мовчки і потому ще два дні ні слова до мене не промовила. Тоді я заявив їй, що коли вона вважає такі стосунки за нормальні, то хай живе з своїми уявленнями, а я знайду собі інший притулок.

Така моя декларація, видимо, вразила її в найболючіше місце. Вона залилася сльозами, а я стояв як дурень, кленучи той час, коли задумав повстати проти неї.

Треба сказати, що мої погляди на життя та сім'ю склалися і зміцніли в оточенні студентської молоді, що по революції 1905 року ще не розгубила передових ідей часів «генеральної репетиції». Отож дружина для мене була перш за все товариш і співробітник. На практиці ж я не мав ані товариша, ані співробітника. Моя дружина була звичайнісінька собі міщанка з великопанського кола, для якої за передові ідеї правила мода на вбрання, за освіченість — уміння поводитись на балу. Отож я не став для неї ні передовою людиною, ні освіченою, бо на модах я розумівся зле, а на балах поведився неокористо. Дружина моя вважала за свій обов'язок дорікати мені за це, та я, маючи інститутський кабінет за фортецю, терпів дорікання і тільки кілька разів спробував був довести їй, що і одежа, і хороші маніри — речі дешеві й не ними мусить пишатися культурна людина. Та ці розмови незмінно кінчалися дикими сценами, причини яких я ніяк не міг зрозуміти. Мене взивано і хамом, і бездарою, і хвальком... Мені щоразу за приклад наводилося якого-небудь дурня з добре зробленим проділом та в модному костюмі. Мене одягано в костюми, шиті на замовлення моєї дружини. Мені нав'язувалися модні краватки, від яких мені було сором. За спроби довести, що для моєї лабораторної роботи не потрібна ані модна краватка,

ані костюм, Зіна тероризувала мене своїми сценами, і я, як дурень, ішов у модній краватці до лабораторії...

Та доки я відсиджувався в інститутському кабінеті, моє життя було ще нічого. А от одного разу, це вже під час імперіалістичної війни, в інституті забрали частину приміщень під шпиталь і професорів позбавили окремих кабінетів. Я мусив улаштувати свій науковий кабінет дома. Отут і почалися справжні трагедії...

Треба було тільки мені взятися до роботи, як покоївка входила з моїм сурдутом та іншими речами туалету й пропонувала одягтися і вийти привітати гостей. Я кілька разів підкорився, а врешті погнав покоївку з кабінету і замкнувся на замок. З цього й почалося...

Не буду тут описувати всієї ганьби, що я її зазнав од своєї дружини. Вона, випровадивши гостей, вдерлася до мого кабінету і заліпила мені ляпаса. До такого ще не доходило. Я сторопів, але втримався. Тільки коли вона простягла руку, щоб схопити нещодавно сконструйований прилад, що стояв на моєму столі, з наміром кинути його в мене, я не втримався. Одним махом руки я викинув її з кабінету й зачинив двері.

Отоді я зазнав справжнього сорому. Я сів як очманілий в своє робітне крісло, і вся кров кинулася мені в обличчя. Я зазнав сорому, якого ні до того, ні по тому я не зазнавав. В убогій голизні стало перед мої очі моє життя, і я побачив там, в тому житті, свою ганьбу...

Як могло трапитися, що мене так ображає тупа міщанка? Як я, вчений і порядна людина, міг докотитися до такого ганебного становища?

Я почав перебирати все своє життя по ниточці, але пояснення не знайшов... І тільки згодом, заспокоївшись, я, здається, збагнув причину причин. Моя дружина має всі ознаки моральної дегенерації, властиві звироднілій дворянській касті. Цю дегенерацію поглибили й зафіксували вихователі, заходи паразитарної сім'ї і соціальне оточення. Зневага до праці і до тих, хто працює, умлівання перед усіма зовнішніми ознаками вищості й шляхетності. Істерія завершила все. Моя дружина перебільшувала

все, як і належить справжній гістеричці. Свою убогу гімназіальну письменність вона зводила до масштабів найвищої ученості, своє уміння цвенькати по-французьки та носити модні сукні — вона вважала за справжню культурність. Дегенеративних дворянських йолопів вона вважала за справжню аристократію. І, навпаки, все, що стосується до мене, збільшувалося з негативними показниками...

Ці думки мене заспокоїли, як заспокоюють ученого вдало придумані гіпотези, що дають змогу систематизувати речі й явища. Та хоч як я заспокоївся, але в поведінці моєї дружини було щось, якась маленька ризочка, що я її не міг зрозуміти і зрозумів тільки згодом, на жаль, дуже пізно.

Кожен справжній професіонал — людина героїчна, що покладає свою працю над особисті інтереси та над інтереси своєї сім'ї. Я був професіоналом і, бачачи, що моя робота в таких обставинах стала під загрозу, ухвалив порвати з своєю дружиною раз назавжди. Я не хотів падати з височини, на яку піднесла мене моя наука.

Мавши дружину, я не мав друга і товариша. Я не мав людини, що дала б мені нормальний спочинок, надихнула б бадьорість мені, стомленому від важкої та напруженої праці в надрах лабораторій. Я не мав тієї теплої жіночої ласки, що її шукає кожен мужчина в жінці. Я не зустрічав привітної усмішки, повертаючись додому після праці, і дружнього слова співчуття. Я, мавши дитину, не міг виявити свої батьківські почуття до неї, щоб не порушити доброго тону, встановленого від йолопів з англійськими проділами. Я, мавши свій куток, не мав спочинку в ньому.

Я переконався, що мене не поважають ні як чоловіка, ні як батька, ні як ученого, що дещо зробив помітного. Я переконався, що до моєї роботи ставляться як до засобів добувати гроші — не більше, та ще, може, одвойовувати становище в суспільстві...

Була ніч, і я довго чув схлипування моєї дружини в другій половині квартири. Видимо, їй дався взнаки

мій мужицький стусан. Я покликав покоївку і наказав укласти мої дорожні речі. За півгодини я мчав на вокзал з наміром перебути якийсь час на морі, щоб спочити і подумати ґрунтовніше над своїм життям. Треба було розплутувати клубок, намотаний за вісім років спільного життя з дружиною.

Я не зайшов навіть, щоб поцілувати свою доньку, бо боявся, що мене не пустять до неї. Я попростував до виходу, коли дорогу мені перетяла жінка. Вона впала на підлогу, обняла мої ноги й цілувала ботинки. Гидотнішої сцени я не бачив у житті. Мені зробилося ніяково, й почуття невідомої провини наповнило мене. Адже ж коли людина так принижується передо мною, то я, мабуть, в чомусь винний. Така, здається, думка постала в мене тоді.

Я підняв свою дружину і одніс її в кімнату. Я, здається, сказав, щоб вона не турбувалася, й наказав покоївці відпустити візника...

Щось довго просидів я тоді в Зіни, говорячи про свої сподіванки. Я ж бо хотів мати друга, щирого й вірного, а не тонну панію, я ж бо хотів тепла й ласки...

Я не знаю, чи зрозуміла мене дружина, чи ні. Здається, що вона ані словечка не второпала з усього того. Я вийшов од неї сповнений найкращих надій. Мені, наївній людині, і в голову не спадало, що та сцена з поцілунками ніг була лише задалегідь обміркована комедія...

Та от настала революція. Прилизані гості з моєї вітальні зникли. Гроші мої зникли разом із старими банками, але диво: я був сповнений найкращих сподіванок.

Я, до революції затиснений у куток своїм оточенням, одразу відчув себе звільненим Прометеєм. Які прекрасні години роботи були в мене в ті часи! Я, як і кожен інтелігент мого стану, нічого не розумів у політиці, поклавши кожну хвилину свого життя на наукову роботу. Я виходив на прогулянку, щоб подихати повітрям та послухати промовців на численних мітингах, але з тих промов я мало добирав змісту. Мене просто бадьорило загальне піднесення, і я, повернувшись до роботи, відчував приплив нових сил. Нема чого говорити, що я не взяв ніякої

участі в боротьбі партій, і влади, що мінялися згодом, проходили повз мою увагу, не полишаючи помітного сліду. Жодна-бо влада не зацікавилася моєю наукою, а тому я не цікавився тою владою. Тільки коли нарешті біля влади стали більшовики, моєю персоною зацікавилися.

Нова влада обставила мою роботу так, як вона до того не була обставлена. На черзі дня стояла електрифікація країни, і нема чого говорити, що мені була доручена робота таких масштабів, про які я й мріяти не міг. Із запалом я кинувся в роботу і часто ночі просиджував у своєму кабінеті. Я мав те, про що жоден буржуазний учений мого фаху і мріяти не міг. Я мав колосальну організаційну роботу, що охоплювала велику країну, розкріпачену від капіталу.

Дружина моя припишкля й мовчала. Вона ще не оговталася в нових обставинах і тільки за часів непу вона заговорила. Заговорила, на жаль, старою мовою.

Ви, громадяни судді, знаєте, як багато важить внутрішня моральна рівновага в напруженій інтелектуальній роботі. Досить порушити оту рівновагу, як уся робота йде шкереберть. Так сталося й зо мною. Перший докір по довгій перерві був у тому, що я погано справляюся з обов'язками чоловіка... Що вона підозріває мене у зраді... Вона навіть назвала ім'я жінки, що ніби я з нею зраджую...

Як то буває зо мною в таких випадках, я сторопів і не знав, що сказати. Моє замішання було витлумачене так, ніби мене спіймано на гарячому. Коли ж я отямився і став доводити безглуздість обвинувачення, Зіна з запалом накинулася на мене, погрожуючи заподіяти лихо і мені, і моїй «коханці».

Я жажнувся думки, що ні в чому не повинна людина може потерпіти. Та ж коханка була моєю аспіранткою, що, незважаючи на свій молодий вік, виказала себе обдарованою робітницею науки. Я покладав на неї відповідальну частину своєї роботи, головню опрацювання деталей, і вона прекрасно справлялася із завданням. Що я міг мати до неї, крім поваги, як до ретельної

співробітниці? І чого це спало на думку моїй дружині ревнувати мене до цієї дівчинки, що чи й перейшла двадцятилітній вік?

Я не знаходив відповіді на свої пекучі питання, а на другий день, по розмові з дружиною на цю тему, знову підійшов до неї. Я вимагав конкретного обвинувачення. Я вимагав джерел, звідки такі відомості вона могла одержати, але крім голосливого запевнення у моїй зраді та що їй, мовляв, «все відомо», я не міг нічого добитись. По розмові вона знову повторила загрозу вжити сірчаної кислоти проти моєї аспірантки, і я, ошелешений, вийшов геть од своєї дружини.

Що я мав робити? Чи уявляєте ви скандал, який би вийшов, коли б моя дружина справді взялася до такого способу квітатися з «суперницею»? Я ухвалив поговорити з аспіранткою, хоч як не прикро мені було затівати таку розмову. Я ж вважав за свій обов'язок попередити її про небезпеку...

А втім, ідучи до своєї лабораторії, я думав, що я справді поганий муж. Та й де бути хорошим мужем, коли стільки роботи і робота така напружена!

Характер розмови з аспіранткою був для мене несподіваний. Виявилось, що ця дівчинка має далеко більше здорового глузду в голові, аніж я його мав. Коли під час спочинку я зажадав з нею поговорити віч-на-віч, вона здивовано на мене подивилася і пішла до окремої кімнати, де б ніхто нас не міг потурбувати. Спочатку я не знав, з чого почати, але вона сама мені допомогла.

— Чи не про сірчану кислоту ви хочете мені сказати? — з усмішкою запитала вона, і я погодився, що саме про це я й хочу говорити.

Тоді ця дівчинка, що годилася мені в дочки, поблажливим тоном сказала, так наче я не був її професором і керівником, а хлопчиком:

— Ви, Петре Матвійовичу, доросла людина, але життєвий досвід ваш не більший ніж у десятилітнього хлопчика. Ви всю енергію спровадили на науку і не знаєте життя. Ми, молоде покоління, що виростили в революцію,

знаємо життя далеко краще, ніж ви, і я мушу запевнити вас, що ніякої кислоти ваша дружина ніколи не вживе, що її анонімний лист до мене — жальюгідна спроба залякати мене і скандалізувати вас, щоб таким способом заховати деякі свої провини...

За словами моєї аспірантки, що, до речі, не боялася говорити правду в очі, моя дружина хоче створити навколо мене й неї атмосферу адюльтерного скандалу, щоб затушкувати свої грішки...

Я люблю відвертість, але натяки на мою дружину мене обурили. Я сказав своїй співробітниці, що не потерплю брудних натяків на членів моєї сім'ї, і коли вона такий натяк зробила, то хай потурбується пояснити, з яких джерел і які саме відомості вона має.

Ця дівчина уміла говорити правду в очі, і вона сказала мені все. Я зрозумів, що моя співробітниця мала рацію, казавши про мою життєву недосвідченість.

— Не забудьте, Петре Матвійовичу, що ваша шановна дружина ніколи не вживе заходів проти мене, бо знає добре, що її за це посадять у тюрму, а вона шкурниця... Пробачте, що я говорю одверто...

Я по тій розмові днів кілька ходив як ошелешений. Хіба ж я міг припустити, що моя дружина просто робить свою політику, а я тільки дійна корова, яку треба держати при дворі, бо вона дає молоко?

Справді, що являла собою моя дружина? Нікчемну, некультурну міщанку, що все життя паразитувала на моєму імені, на моїй роботі. Вона здобула почесне місце в суспільстві як дружина видатного вченого, вона мала гроші, яких ніхто з її знайомих не мав, бо платили мені більше ніж добре. Таку корівку слід було тероризувати в частині «жіночого питання», щоб у неї навіть думки не з'явилося про когось іншого, бо, за радянськими законами, це могло спричинитися і до розлуки, і до втрати засобів... Так пояснила мені поведінку моєї жінки аспірантка. Я ухвалив перевірити все це, щоб зробити остаточні висновки.

Ви, громадяни судді, не можете собі уявити, з якою огидою я брався до шпіонажу! Я, вчена людина, що

в сімейному житті вимагав так небагато, мусив витрачати дорогоцінний час на казна-що. Я занехаяв свою роботу, і мені до болю було соромно казати, що я запізнився і не зробив вчасно те, що мусив зробити...

Виявилось, що всі слова моєї співробітниці була чистісінька правда: вона не вигадала ані крихти, а більше, багато дечого не знала або не сказала...

Але не думайте, громадяни судді, що я був обурений зрадою моєї дружини чи запалав ревнощами. Ні ревнощів, ні чогось подібного, окрім обурення проти безсоромної брехні, в мене не було. Я сказав собі, що коли я справді поганий чоловік, то чому дружина моя не може шукати собі іншого, і відповів на це позитивно. Я навіть схвалив це, бо розлука могла б зле вплинути на нашу доньку, що нівроку виросла і вчилася добре в школі. Їй потрібен мужчина — хай собі має його. Я навіть не бачив вину в тому, що вона мені про це не казала. Навіщо справді говорити? Але навіщо підстроювати інтриги? Навіщо ці ревнощі, що не мають ніяких підстав? Іншого пояснення, що їх дала моя молода співробітниця, справді не можна було знайти...

Але, може, моя дружина не знає моїх поглядів на стосунки чоловіка й жінки, і вона побоюється мене?

Тоді я ухвалив поговорити одверто з Зіною. Я старанно добрав усі матеріали в цій справі, згрупував їх так, як групує наукові матеріали, і, вибравши годину, розпочав розмову.

Наперед я вже передбачив, що все кінчиться як слід. Жінка зрозуміє, що я дивлюся на все здоровими очима, і втямить, що її спроби когось скандалізувати ні до чого...

Я заберу крихту вашої уваги, подавши з пам'яті нашу знаменну розмову, що я її пам'ятаю в найдрібніших деталях.

Я підійшов до неї в її кімнаті і сказав:

— Навіщо ти писала листа аспірантці, знаючи, що все те ні на чому не обґрунтоване?

В о н а. Так вона вже тобі встигла поскаржитися?

Я. Ні, вона не скаржилася, а я попередив, що вона може потрапити в прикре становище...

В о н а. Так ти злякався за свою задрипану красуню?

Я. Ти вислухай мене... Я не злякався, бо лякатися не було чого, але, як людина порядна, я не міг не попередити дівчину, ні в чому не винну, про неприємності, що її можуть чекати, а вона сказала про лист...

В о н а. Я їй ніяких листів не писала. То, певне, інший хтось написав...

Я. Але ж той лист у мене, і він не викликає жодних сумнівів, що писала його ти.

В о н а. Я кажу, що ніяких листів я не писала, то брехня, підробка...

Я. Припустімо, що ти справді не писала, але подібну річ ти мені говорила... Ти ж цього не будеш заперечувати. Та й справа, врешті, не в цьому, а в тому, що...

Далі я виклав відомі вам погляди на наші стосунки і сказав, що мене, власне, ображає вся ця вигадка, а ні в яким разі не її зради, що я хотів би, не руйнуючи сім'ї, жити і далі так, як ми живемо, що я не примушую її бути вірною, але це треба робити тихше, без скандалу.

Коли я кінчив, вона мовила із злою посмішкою:

— Я бачу, ти радий був обвинуватити мене у зраді, але це все брехні задрипанки! Ти хочеш штовхнути мене на шлях розпусти, щоб собі мати вільну руку, тебе, як хлопчика, обкрутили й орудують тобою!..

Я довго вислуховував істеричні вигуки моєї дружини і, коли вона фізично втомилася, я витяг з кишені два листи, що трапили до мене не дуже чистими способами, і показав їх дружині. В них вона писала до свого коханця, що ладна б була кинути мене, але її страхає малий заріток коханця, що на нього їм буде трудно жити... я вголос зачитав цього листа і спитав її, що це означає.

Ви думаєте, товариші судді, що моя дружина впала і в сльозах визнала свої провини? Анічогісінько. Вона встала і заявила, що то все хитрі фальшивки, щоб скомпрометувати її, і що вона вдасться до суду, щоб довести свою безневинність.

Я ледве виволік ноги з її кімнати. Голова моя зважніла, немов налилася оловом, серце то завмирало, то скажено калаталося в грудях. Я відчув себе облитим у публічному місці помями.

В кімнаті своїй я не витримав і в розпачі розридався... Я не сподівався на таке виняткове нахабство, тим більше не зрозуміле, що ніякими реальними обставинами воно не вимагалось... Тільки трохи заспокоївшись, я зміркував, що моя дружина просто вважає, що я так само нещирий, як і вона, і не довіряє мені. Але ж докази були в моїх руках, і, здавалося, відмагатися просто дико.

Мені й зараз дивно, як багато часу я витратив на непотрібні розмови і сперечання. Мене не менш дивує той неймовірний запас нахабства, що його виявила моя дружина. Я стояв перед муром, об який можна було розтроцяти голову, не зашкодивши каменю. Я був у відчаї.

Забравши потрібні папери, я пішов до своєї робітні. Там нікого не було, і я з полегкістю зітхнув. Щоб заспокоїти себе, я розгорнув щойно закінчені плани великої електровні й заглибився в читання. Перед очима проходили знайомі числа і добре пророблені схеми. Я не помітив, як моя аспірантка увійшла до лабораторії. Тільки коли вона схилилася до столу, я підвів голову. У мене, видимо, був вигляд потріпаний, бо вона спитала: «Що з вами? У вас такий розгублений погляд. Вам треба спочити, бо ввечері ваша доповідь у Держплані...»

Так, справді. Була дванадцята година, а о сьомій треба було робити доповідь. Але спочити треба йти додому, а йти туди я не хотів.

«Ви спочиньте отут на лаві. Я замкну лабораторію і скажу, що ви працюєте і просили не турбувати... До речі, от мій плац, візьміть під голову...»

Вона дбайливо помостила мені на лаві, а сама вийшла з кімнати, повернувши ключа в дверях. Я ліг, і мені стало тепло. Я заснув міцним сном людини, що довго поневірялася без сну.

Прокинувся я від шелесту в кімнаті, а розплющивши очі, побачив, що вже горить електрика. Виходить,

я спав годин шість. Моя аспірантка сиділа за столом і закінчувала конспект моєї доповіді. Побачивши, що я вже не сплю, вона показала на столик у кутку і сказала умитися. Там справді була наготовлена вода й рушник.

Мені було легко і затишно, що хтось турбується за мене. Коли ж я закінчив ділове засідання в Держплані, мені не хотілося їхати додому, щоб спати на прекрасному ліжку, а хотілося цю ніч поспати на плащі в своїй робітні. Та це було, на жаль, неможливо. Довелось-таки їхати додому.

Був уже пізній час, коли я, скинувши пальто, зайшов до свого кабінету. Там я побачив свою дружину, що коло висунутої шухляди мого письмового стола щось робила. Помітивши мене, вона не встигла заховати фотокартку, де сфотографовані були співробітниці моєї лабораторії. Мене здивувало, чому вона зацікавилася так тією фотокарткою, і, підійшовши ближче, я побачив, що вона просто виштрикувала очі моїй аспірантці

Що то було? Чи безмірне нахабство, чи кретинізм? Чи те й друге разом? Я взяв з її рук картку і, подержи, викинув у кошика.

«Щоб я не бачила в тебе тієї задріпанки!» — вигукнула вона і подалася геть з кімнати.

Що я мав робити? Адже ж щось доводити було безнадійно. Кинути все — шкода було дитину, що без мене не могла прожити й дня. Я тисячу разів запитував себе, громадяни судді, що мені робити, і не міг знайти відповіді. І тоді в мене вирросло бажання з кимсь поділитися своїми болями і попросити поради.

Скінчивши роботу, другого дня я підійшов до аспірантки і сказав: «Оксано Петрівно, я прошу мене порадити...»

Вона відповіла згодою, і ми пішли разом обідати до клубної їдальні. Я почав був їй розповідати, але вона перебила мене: «Я майже все знаю». Виявилось, що вона неабияк поінформована про мій сімейний «рай». Принаймні в основних рисах. Вона-бо жила на квартирі з родичкою моєї покоївки, студенткою нашого вишу.

«Чим же я вас пораджу? Нормально вам треба розлучитись, але ви кажете, що шкода дитини... Я розумію ваш стан, але виходу не бачу...»

Справді, який вихід міг бути з мого становища?

А дружина ставала що не день, то настирливіша. Я помічав, що в моїх шухлядах все перерито; чи не шукала вона тих листів, що так її компрометували? Щоразу зустрічаючись, вона кидала мені якусь образу, і це дезорганізувало мене, що я втратив можливість працювати, і варто було мені хоч трохи заспокоїтись, як нова образа кидалася мені в вічі. Дійшло до того, що, коли я сідав голитись, мені кидався докір, що я готуюсь до побачення з коханкою; коли я ходив неголений, мені докоряли, що для своєї дружини не хочу й поголитись; приходив пізно — був у «задрипанки»; приходив рано — не застав її, і таке інше... Одне слово, тисячі дрібних шпильок, які в сумі отруювали моє життя, не давали мені працювати, вкрай тероризували мене і дезорганізували.

Що далі, то більше гіршав мій моральний стан. Я бачив на власні очі, як будувалася країна, я відчував усю відповідальність мою перед мільйонами трудівників і... не міг працювати... Мене виводила з ряду якась тупа плеската міщанка, що завдалася звести мене нанівець.

Я почав потихеньку випивати. Я приносив пляшки до кабінету і напивався, щоб нічого не чути і не бачити...

Так тяглися місяці. Одного дня, прийшовши до лабораторії і поздоровкавшись з Оксаною Петрівною, я відчув неймовірний сором. На мою співробітницю пахнуло від мене горілчаним духом, і вона аж заточилася. Зволодавши з собою, вона щиро по-юнацьки подивилася на мої скаламучені алкоголем очі і сказала: «Як вам не сором! Ви — надія всієї нашої науки — доходите до такого стану...»

Вона взяла мене під руку і повела у віддалену комірчину. Посадовивши мене на ослінчик, вона сіла напроти і докірливо дивилася на мене. Я побачив, що сльози навертаються їй на очі, й, припавши до її рук, сам заплакав п'яними сльозами...

— Ви мусите переїхати на іншу квартиру й не повертатися більше додому. І мусите кинути пить. Це не годиться.

Я встав і, привівши себе до ладу, згодом сказав, що переїду на окрему квартиру лише тоді, коли вона згодиться жити поблизу. Вона згодилася. Справді, мені потрібна була стороння людина, бо сам би я збожеволів...

Тільки прийшовши додому, я зрозумів, в яке становище я попадаю. Дружина моя тоді вже напевно не дасть мені спокою і буде дорікати, що я справді зраджував її з Оксаною Петрівною...

І тоді увечері в мене з'явилася думка убити свою дружину, бо іншого виходу не було.

Я прийшов додому пізно і довго сидів у кабінеті, не запалюючи світла. Потім я запалив світло і почав випорожнювати чергову пляшку горілки. Далі я дістав свою дубельтівку, що з нею полював валюшнів, і вклав два картечні набої. Одного набою було досить, щоб забити людину. Я вирішив, щоб не було помилки, вистрілити одразу з обох цівок.

Узявши рушницю під пахву, я перейшов до спочивальні моєї дружини і, націлившись при світлі електрики, в неї вистрілив...»

Професор став посеред своєї кімнати і озирнув уявних суддів. Його замутнілі від алкоголю очі нічого не бачили, окрім стола з приладами та великих шаф з важкими томами. Він твердо підійшов до стола й налив склянку горілки. Випив її і взяв до рук рушницю. Він не забув навіть спустити запобіжника, коли виходив з своєї кімнати. Пройшовши коридором, він опинився в спочивальні, де на одному ліжку спала донька, розкинувшись на подушці, а на другому спала дружина. Він довго вдивлявся в сонне обличчя доньки, а потім підвівся і пішов до свого кабінету.

Сівши на канапу, він скинув черевик з правої ноги і, напрямивши рушницю собі під підборіддя, ногою спустив курок...

БЕЗ КОМПАСУ

Ледяний дощ всуміш із снігом холодно липнув до обличчя і рук, але холод втратив вже первісну гостроту й не пронизував тіло так боляче, як в перші хвилини, коли ще одяга не зовсім промочила й була надія на сухий притулок. Тепер же, коли шинеля набубнявіла, як труп потопельника, та зробилася залізнотверда, а ноги терпили, здавлені, мов лецатами, мокрими чобітьми, неприємні відчуття зробилися постійні й звичні.

В п'ятьмі копита коней хлюпалися в калюжах, колеса порсалися у залитих водою коліях, а земля безнадійно пірнула у вогку холодну мряку.

Навіть їздові та гарматна «прислуга», що напочатку так завзято лаялися, витягаючи загрузлу гармату з липкого глею, тепер мовчки вовтузилися в багні на випадкових зупинках і, тільки витягнувши двадцятипудову огрому гармати на тверділий ґрунт, з полегкістю зітхали й мовчки витирали брудний піт із чола.

Куди рушив звод артилерії, з солдат ніхто до пуття не знав, та не зовсім ясна була мета й командирові його, прапорщикові Уласенкові, що, зігнувшись на сідлі та попустивши повід коня, рушив кудись у безвість разом із гарматами і підлеглими людьми.

Тільки раз за всю багаторічну дорогу прапорщик Уласенко зупинив звод і, зісідши з коня, довго розглядав мапу, старанно стираючи сніг та краплі дощу з целюлоїдної покривки палетки. Електричний ліхтарик тремтів у його руці, й кружечок світла ніяк не попадав на потрібне місце мапи.

З півгодини морочився він над мапою, та од того не ясніша стала путь зводу, що йому треба було за наказом

пройти село Підгайці й до ранку зайняти артилерійську позицію за височиною «74,3», вишукавши фронт на південний захід з таким розрахунком, щоб звод зрана розпочав пристрілку по шосе, що виходило з лівої частини лісу, позначеного літерою «С».

Прапорщик Уласенко добре вивчив писаного наказ, що приніс йому ординарець у пакетику, позначеному найшвидшим алюром.

На шляху за три кроки нічого не видно, а зорієнтуватися по мапі не можна, бо панський маєток, що мусив їм трапитись на дорозі, досі не траплявся, а може й траплявся, та його ніхто не помітив. Так само окреме дерево на повороті польової дороги десь зникло, як і поворот дороги...

Посланий наперед розвідник, повернувшись, доповів, що за верству він натрапив на якусь велику хату, певно корчму, але ні в хаті, ні коло хати на розгородженому дворіщі будь-якої присутності людей не помітно. Розвідник проїхав ще верстов зо три за покинену корчму, але більше нічого не зустрів і повернувся назад.

Прапорщик Уласенко зліз із коня, скомандував їздовим злазити, а сам зійшов на сухіший обніжок.

— Так кажеш, хата порожня? — спитав він розвідника невідомо для чого ще раз, а коли той потвердив сказане, витяг знову палетку і почав пильно розглядати мапу, шукаючи на ній ту покинуту корчму, що про неї він почув від розвідника та що дасть можливість зорієнтуватися в цій проклятуцкій темряві. Та хати він не знайшов на тій дорозі, що по ній, як він гадав, їхав звод, а осторонь на розгалуженні шляху значилася корчма.

Коли вони потрапили не на ту дорогу, то їм треба повертати верстов на п'ять нараз і виходити на правильну путь, а це означає знову заїздити в баюри, що в них уже грузли гармати, місити багнуку, що вже місили, і ризикувати, врешті, заїхати не туди, куди треба...

Прапорщик скомандував сідати й наказав рушати в напрямку корчми, щоб там дати спочинок змореним людям, а самому поміркувати про дальші кроки.

Щоправда, він мало надіявся до чогось путнього доміркуватися, бо останнім часом у голові прапорщика Уласенка все якось перевернулося і сплуталося.

Коли саме сплуталися думки Уласенкові, він і сам не міг би з певністю сказати. Якось потроху все стало йти шкереберть.

В невеликому сховищі не дуже глибоких, але акуратних думок та формульовань звичних, засвоєних ще з школи істин зчинився гармидер, і всі штаповані довгим вжитком інтелектуальні цінності раптом опинилися в стані хаосу. Немов хто переплутав навмисно номерки в бібліотеці, й не знайти тепер потрібного принципу, не звірити своїх учинків з вказівками життєвої мудрості, засвоєної з шкільних підручників та од оточення, що живилися не з дуже рясного асортименту прописних істин. Так себе відчував Уласенко, як моряк в буряну ніч, коли на кораблі розмагнітяться стрілки компасу й хилитаються од випадкових зрушень, показуючи випадкові напрямки...

Уласенко старанно намагався привести до ладу своє ідейне сховище, розташувати там все в старому порядку й відчувати себе людиною, певною своїх принципів, певною святості і непорушності їх. Він шукав втрачені ідейні стрижні, що колись ніби родилися разом із Уласенком і протягом всього життя підтримували його світогляд, як ніжки підтримують деку стола. Та ті стрижні поламалися, й бачив Уласенко, що вони не здатні не тільки підтримувати його світогляд, а й самі стояти. Вони упали якогось дня, і весь лад, що був на важкій дошці Уласенкового світогляду, обернувся в хаос.

Всі його переконання, смаки, уподобання, погляди на тисячі життєвих дрібниць і багато такого, що не має власного імені, а існує в людині безіменно, складаючи індивідуальні риси особи, обернулося в попіл, прах, мотлох.

Колись в університеті Уласенко вірив в непогрішимість професорської науки і, коли брав участь у нелегальних гуртках, то тільки підкоряючись всесильній

моді, що диктувала революційну позу й фразу студентові, що не вважав себе «академістом-білопідкладочником», бо не мав грошей на добре пошитий сурдут... Можливо, коли б він мав змогу одягтися, як оті поміщицькі синки, і кидати так грішми, як вони кидали, інша мода впливала б на нього й він ходив би бити вікна в жидівських домах та громити редакції ліберальних газет. Та було інакше, і він завзято виспівував «Ми жертвою палі», повертаючися з студентських вечірок, знався з справжніми революціонерами й навіть бував двічі на підпільних робітничих зборах. За моду на революцію він потрапив під догляд поліції й дуже з цього пишався, бо бути під поліційним доглядом, що, врешті, нічим особливо не загрожував, було вершком тодішньої моди й укривало людину терновим вінком мучеництва за ідею. Насправді, по щирості він ніколи не думав зрушити підвалин існуючого ладу, бо той лад нагадував професорську науку, так все в ньому було зладнано, що, здавалося, кращого не придумаєш. Тим більше, що й він, Уласенко, мав на думці посісти цілком визначене місце, тепле й затишне, що дасть йому змогу безтурботно згадувати «гріхи юності», всі оті «ми жертвою палі» та конспіративні збори. От тільки б делікатніших жандарів понастановляли б та губернатора, що керував би губернією доказами чистого розуму, а не козацькими нагаями...

Коли ж за одну академічну забастовку Уласенка разом із іншими «здали в солдати», він ухвалив служити революції, що скине ненависний царат і настановить добрих і щирих приятелів із числа тих адвокатів, що за невелику «мзду» захищали революціонерів на судах, та професорів, що дозволяли інколи собі безневинні випадки на адресу начальства. І тоді вже напевно буде свобода, рівність і братерство, не кажучи про землю й волю, що впливали з зазначених передумов.

Словом Уласенко став небезпечним революціонером, надівши солдатський одяг, хоч про свої революційні наміри щодо існуючого ладу він ніколи нічого не говорив, а свій запал надійно затаїв, зберігаючи його до того

щасливого часу, коли нарід повстане проти гнобителів і руками прекрасних медичок, технологів та університетів понесе когось з ліберальних професорів на губернаторське крісло, а найліберальнішого — на крісло президента республіки. Поки ж цього немає, нема чого й гамору здійсмати, треба коритись нормам, що до цього часу є незрушені, бо покора законам, які б вони не були, є ознакою культурності та політичної достиглості людини.

Ніщо не могло порушити порядку, заведеного в голові на гімназійній лаві та завершеного в університетських аудиторіях. Не порушили порядку в голові Уласенка й лихі обставини солдатської казарми з брутальним поведженням, з повсякчасним пригніченням особи, з напівтюремними звичаями. Уласенко корився всьому й старанно дотримувався законів, що були заведені у війську. Він зробився прекрасним знавцем військових статутів і ніколи не грішив проти них. Навіть начальство, що упереджено ставилося до нього як до «політичного» виключеного студента, дивувалося й приписувало ті приємні своєму серцю зміни, що сталися в їх казармі з таким запеклим революціонером, своїм талантам... З оголошенням війни Уласенко, старанно виконуючи свої обов'язки, разом із усіма поїхав на фронт, бо їхати на фронт була справа, передбачена законами того суспільства, що в ньому жив Уласенко. Тільки негарне передчуття непокоїло його — передчуття смерті. «Уб'ють», — думав він, коли його батарея вантажилася в ешелони на глухій станції, і всю дорогу в стукоті коліс теплушок чулося йому це по-нуре слово.

З наближенням до фронту війни ця певність в неминучій смерті так зросла, що він навіть не ховався в бою, як то робили інші, і начальство переконалося, що Уласенко не тільки справний, а й геройський солдат.

Та й у смерті на війні він не вбачав нічого такого, що порушувало б віковічні норми, за якими люди родяться, працюють, умирають на війнах, сидять по тюрмах, родять собі подібних, заслуговують на чини, на шибениці, на пошану, на огуду. Щоправда, неприємно умирати

в 24 роки, не виконавши високих і почесних місій, призначених у житті, та проте, коли призначено вмерти, то людина мусить умерти. Тисячі років і до нього, Уласенка, многі тисячі й мільйони людей умирали на війнах і була їм шана та повага од вдячного суспільства.

Коли б Уласенко попав до рук злодіїв і мав померти, ну тоді б він протестував, змагався, боронився, бо та смерть була б наперекір нормам, а тут у нього не з'являлося жодного бажання пручатися. Він помре за нормами, за освяченими тисячоліттями законами суспільства, і не він один помре, а ще тисячі таких, як він, Уласенко.

Світ книжок з їх трухлявою премудрістю міцно тримав Уласенка в своїх лещатах. Він молився на все доцільне, розумне, логічне, й ні разу за все життя його молоді пристрасті не збурили його істоти на бунтарство, а коли його і вважали за бунтаря, то тільки завдяки печальній прихильності до моди.

Певність, що його на війні все одно вб'ють, викликала зневагу до обережності. Чи не все одно, коли його вб'ють? На день раніше чи пізніше, а що вб'ють, того він певен. Навіщо ж тоді берегтися? Адже ж логічно він не робить помилки, одкинувши обережність, будучи свято переконаний в своїй неминучій загибелі? Так, не робить. Ну, то й добре! Од таких міркувань і висновків Уласенкові було тоді легко на душі, немов він скинув з плечей невимовний тягар, що пригнічував його й не давав йому легко дихати. Свою смерть він бачив унормованою, її майбутній факт стояв на певному місці, в добре придбаному сховищі його принципів, світогляду й інших тонких матерій, поруч з університетською наукою, безліччю істин міцних, як скеля, і незмінних, як існування світу.

Залишилося тільки виконувати свої обов'язки, не думаючи про дальше. Дальше простягалось недалеко й було воно вже зумовлене та ясне.

Та ця ясність і лад в інтелектуальному сховищі Уласенка після першого бою потьмарилися. Втратилася чіткість, що нею все своє недовге життя погорджував він. Щось наче змінилося в ньому, і навіть не змінилося

по суті, а хтось переплутав сторінки каталогу, й не можна було знайти того, що в тому сховищі напевно було.

Бій тоді зачався дуже невдало. Батарея, що вперше виїхала на позицію, ще на шляху до тієї злочасної позиції попала чомусь під кулеметний обстріл, хоч за всіма міркуваннями командира батареї ніякого обстрілу бути не могло. Та не дивлячись на авторитетні міркування вченого артилериста, чоловіка п'ять довелося залишити вбитими та кілька пораненими.

Коли розсіялася вогка мряка осінньої ночі й блідий ранок освітив артилерійську позицію з її коротенькими шанцями, наполовину залитими водою, командир передав на батарею, щоб люди не вилазили на поверхню, бо ворог може помітити. Та як не береглися, а ворог помітив, і батарея після двох пострілів мусила замовкнути. Німці закидали батарею шрапнелями та гранатами, і хто б на смів виткнутися зі сховища, негайно б ліг трупом.

Уласенко, як начальник гармати, сидів за своїм зарядним ящиком і думав, що німці вщент знищать батарею. Коли спробували підвести коні, щоб вивезли гармати, то вони лягли трупом і нічого з того не вийшло. Тоді рота захисту батареї кинулася на руках витягати гармати з грузького болота. Власне, не рота, а поручник — командир роти — скомандував витягти, й півста солдат кинулися на батарею. Уласенко добре пам'ятає, що саме в той момент у нього вийшло не все гаразд. Він вискочив на середину батареї і з лайкою, якої він до того часу не вживав ніколи, грізно вимахуючи револьвером, наказував солдатам зупинитися. Він, ще тоді солдат, насмілювався вилаяти негарними словами поручника й, здається, назвати його йолопом за те, що той веде людей на певну смерть. З цього і почалися непорядки «в сховищу». Командир роти вистрілив з револьвера в Уласенка, а Уласенко, не довго думаючи, висадив у поручника дві кулі. Поручник промахнувся, а Уласенко не промахнувся, — поручник, схопившись за живіт, поповз у калюжу, але Уласенко не знав, чи то він його забив, чи то ворожа шрапнель припинила комедію.

Стоячи у весь зріст на батареї і розмахуючи револьвером, Уласенко перейняв команду з власної ініціативи, бо офіцери благополучно втекли за всякими справами. Загрожуючи револьвером, він примусив вилізти з шансів солдат і накинути гармати на передки. З якоїсь причини ворог припинив стрілянину на п'ять хвилин, не більше, й батарея, під командою феєрверкера Уласенка, втекла з небезпечної позиції, при чому феєрверкер виявив стільки сміливості й героїства, що начальство, не дивлячись на його сумнівне минуле, зробило подання на прапорщика й «Георгія» за врятування батареї од полонення ворогом.

Як то так трапилося, що боязкий і покірний начальству солдат раптом виявив стільки сміливості та ініціативи, що підняв руку на особу, яку за законом він мусив шанувати й коритися їй? Уласенко ночі й дні думав про той страшний випадок, коли він стрелив у офіцера, але нікому про це не говорив, а з солдат батареї в паніці ніхто того випадку не помітив, бо кожен думав за себе. Зробивши таке, він мусив щось робити й далі в тому плані, так вимагала логіка, але що він мусів робити по тому, Уласенко ніяк не міг добрати. Він бачив, що пішов не тою стежкою, якою вели його закони, що він збочив і, щоб знов попасти на правильну путь, він мусить признатися в усьому, понести належну кару й тоді вже йти правдивими шляхами.

З такими думками він пішов до полковника, що вивів його на офіцера, і зізнався у всьому. Він усе розповів докладно й сподівався, що полковник негайно накаже його заарештувати та відпровадити в тил, де мудрі штабісти знайдуть, що з ним робити. Але полковник хитро посміхнувся, подивився, чи немає кого за дверима землянки, і так мовив своєму підлеглому:

— Ви не ображайтесь на мене, бо говорю я з вами, як з сином... Мій ранг і літа дають мені право говорити з вами не як начальникові з підлеглим, а як батькові з сином... Отже, ви, по-перше... — полковник зам'явся, а потім пильно дивлячись у вічі Уласенкові, доказав:

— ...ви, по-перше — дурень, а, по-друге, ще раз дурень. Коли ви там пристрелили якомсь ще дурнішого за себе, то не варт з цього справу зіймати. Чи ви хочете мене поставити в дурацьке становище, начальника, що нагородив злочинця? Ви хочете ввести мене в неславу? Зіпсувати мені кар'єру? Та ви знаєте, що разом із вами і я піду під суд? Ви про це подумали, бараняча ваша голова?

Полковник хвилювався і чи не ладен був зацідити Уласенкові в пику. А той дивився на свого начальника, і жах йому стояв невимовний в очах.

Полковник сів і одпасався. Заспокоївшись трохи, він вже лагідним тоном сказав:

— Пробачте мені старому, що я вас тут ображав. Про це ніхто не знатиме. Ви ж мусите мені дати слово честі офіцера, що про нашу балачку нікому й ніколи не тільки що не скажете, а й не натякнете. Ще ви мусите дати слово, що про свій вчинок, навіть в тому разі, коли б той застрелений встав із могили й почав би вас обвинувачувати, нікому нічого не скажете. Більше, — будете заперечувати всіма силами. Даєте слово чи ні? — суворо запитав полковник.

Уласенко дав слово офіцерській честі, але нічого не розумів.

Згодом виявилось, що забитий ніби поручник був тільки тяжко поранений і, вичунявши, написав відповідного рапорту начальству...

Здавалося, що за нормами мусили б тепер Уласенка розстріляти, та цього не сталося, й він зайвий раз переконався, що норми нормами, а діло ділом. Він не признався у злочині, як і обіцяв полковникові, а подав вигадану історію, що стріляв він, прийнявши в команду батарею, у каноніра, що не виконував його наказу. В паперах слідства так і написали, а командир виставив свідком фельдфебеля, що підтримав Уласенкові слова. Та хоч Уласенка вигородили, та командир зненавидів його, й дальша кар'єра Уласенкова була обмежена тими нагородами, що він їх вже мав. Посування по ієрархічній

драбині припинилося, й прапорщик так і залишився прапорщиком...

Це не дуже турбувало Уласенка, і тільки постійні відрядження в найнебезпечніші місця фронту ображали його, бо порушувало це його законне право чергуватися з офіцерами щодо неприємних відряджень.

Віра в неминучу смерть після перших боїв трохи похитнулася, і повстали сумніви, що побоювання смерті не мають підстав. І це додало чималого розгардіяшу в його голову. Тепер Уласенко, ідучи на бій, не ризикував так, як на початку, і виробив цілу систему забезпечень. І певно, та система була непогана, бо Уласенка от за цілий рік війни ні разу не поранено, хоч і ходив він на такі операції, з яких, зарані було відомо, він живим не вийде...

Виказати себе боягузом, маючи хреста на грудях, він аж ніяк не хотів — це ж бо порушувало нормативне уявлення про нього як про героя, і доводилося, стиснувши щелепи, стояти там, де смерть не шкодувала своїх поцілунків.

Так у порядок, вироблений Уласенком, просяк спочатку ледве помітний розгардіяш, і розгардіяш цей був викликаний зневірою в той порядок.

Виходить, що законів і приписів можна не виконувати або удавати, що виконуєш, і це іноді навіть краще за щире дотримання тих законів й приписів? Виходить, що університетська наука брехала про вічні й непорушні закони людського суспільства, за якими кожен вчинок має відповідну кваліфікацію і тягне за собою цілу серію противенств? Університетська наука набрехала, що чоловіка не можна забити, не мавши за це кари, університетська наука набрехала, що найвище у житті розум, виходить, що практика не зовсім в злагоді з приписами розуму? Університетська наука, нарешті, набрехала, що, вмираючи за батьківщину, він творить святе діло, потрібне громадянству, але навіщо потрібні громадянству оті тисячі смертей і найжахливіших каліцтв, що він бачив за рік війни? Навіщо потрібно для людства, щоб

він — скромний юрист — убивав німців і вів би оцих мужиків і наймитів на страту?

Звод, нарешті, дістався покинутої напівзруйнованої корчми. Їздові злізли з коней і всі разом зайшли до хати. Вікна в корчмі були вибиті, а подекуди й рами виламані. Будь-яких ознак меблів — і тільки в кутках накидано соломи, консервних бляшанок та подекуди нагаджено. Просто на підлозі розіклали вогнище, і всі стали наоколо. Вогонь приємно лоскотав обличчя, а дим приємно ліз в очі та в ніздрі.

Уласенко розпорядився, щоб розвідники їхали негайно вперед і зв'язалися з будь-якою частиною. Військо спішно відступало під натиском німців, і можна було сподіватися дрібних проривів. Уночі німецька розвідка легко могла зайти в тил і наробити бешкету. Другого розвідника він послав до батареї з донесенням, що коні пристали, і він зупинився дати перепочинок людям і коням. Справивши все, що в таких випадках годилося, Уласенко сів проти вогню і задрімав. Сон якось раптом скував його голову. Ноги й руки заніміли в солодкому спочинку. І от він, Уласенко, вже не прапорщик Уласенко, що має вивести свого звода на призначену позицію, а ферверкер Уласенко, що, відправляючись на фронт, мав трьохденну відпустку на побачення з батьками. От він злізає на глухій станції й наймає підводу. Треба проїхати верстов сім до цукроварні, де батько от уже два десятки років працює за машиніста. Підвода їде тихо, і дядько весь час намагається розмовляти про політичні новини. Уласенкові розмовляти не хочеться, і він невпопад відповідає дядькові на тисячі питань найрізноманітнішого характеру. І тільки одне питання притягло чомусь його турботну увагу:

— А скажіть, паничику, а що буде, коли ми поб'ємо німців? Чи землі наріжуть?

Запитання було несподіване, і Уласенко, щоб не бути в ніякому стані, відповів:

— А то вже коли завоюємо землі, та й наріжуть...

Чомусь тепер він з особливою гостротою відчув жагучість цього запитання.

От він вже дома. У батька багато роботи на заводі, перед виробництвом, але він уриває хвилину, щоб посидіти з сином. Мати заклопотано, як квочка, метушиться, готуючи синові різні ласощі, але їсть їх Уласенко, тільки щоб не образити матері. Йому загалом їсти не хочеться, його найбільше турбують розмови батька... От батько й син сидять коло столу. Завтра вранці він мусить їхати, щоб, може, ніколи вже не побачити ні клопотливої матері, ні затурбованого батька.

— Ти як думаєш, війна... той... потрібна? — питає неспіливо батько і соромиться свого простацького запитання, йому, власне, хотілося взнати од ученого сина, як він дивиться на війну, але неуміння висловити свою думку призводить його до такого питання. Він багато на своєму віку працював, але мало говорив.

— Війна потрібна, — переконано говорить син, що розуміється на праві і вміє висловлювати свої думки, хоч власними руками ще ніякої роботи не робив.

— А як потрібна, то для чого? — знову ставить своє тоскне запитання батько, і йому хочеться, щоб син сказав щиро, на підставі всієї своєї науки, набутої в різних школах, чому саме війна потрібна. А найбільше йому хочеться, щоб син сказав просто без науки, що війна нікому не потрібна, а коли й потрібна, то не так, що будуть воювати й умирати в боях.

Синові ніяково. Він не може знайти потрібної відповіді і відчуває себе на іспиті... Але хіба на іспитах ставлять такі трудні запитання? Ні, не ставлять. Це тільки малописьменний батько, забитий повсякденними турботами, вважаючи, що для науки нема нічого нездійсненого, може так запитувати.

Син довго мнеться, глибокодумно дивиться в стелю, а батько, жадібно очікуючи на мудрість, ловить своїми очима погляд синів і хоче знати істину. Та істини не чути, і батько лагідно усміхається синовій мовчанці, як колись

з дитячих пустощів малого Васька. Він гладить бороду і, ніби роздумуючи, промовляє:

— Кажуть, що треба воювати, бо німці завоюють Росію і все це приберуть до своїх рук. Ото бий його лиха година! — по тихій мові вигукує батько, — що ж вони в мене до рук приберуть?

Саме таку відповідь, яку батько вже мав од когось, і син хотів дати і тепер утримується. Він, червоніючи, каже твердо й переконано:

— Треба воювати, щоб скинути московську владу! Щоб самим господарювати на своїй землі! Хай краще Україна буде під німцями...

Але батько не слухає і махає руками, мовляв, кинь, хлопче!

Раптом обличчя йому міниться, і він пошепки каже синові, нахиливши до нього свою сиву голову:

— Кажеш, німці приберуть Україну до своїх рук і то краще буде, ніж зараз?

Син вчуває якусь старечу хитрість в них словах, але наостаннє він не хоче сперечатися з батьком за Україну і, потверджуючи, хитає головою. Батькові наче цього і треба було, — він радісно вигукує:

— Так чого ж ти будеш воювати за тих, що вважаєш їх гнобителями!..

Уласенко раптом прокидається. Видимо, хтось з солдат в корчмі щось вигукнув. Він підхоплюється на ноги і озирає кімнату. Дехто спить при загасаючому світлі багаття, дехто тупо дивиться в огнище.

— Розвідників ще не було? — питає він першого солдата.

— Ні, не було... — нехотя каже йому той і додає: — ми певно недалеко від фронту, бо чути стрілянину.

Справді, постріли лопотіли у холодному вогкому повітрі, і, немов випливаючи з того лопотіння, надворі зачувся тупіт кінських копит.

Розвідник приніс звістку, що ворог наступає й ту місцевість, куди мав їхати звод, вже захоплено. Тепер треба найкоротшим шляхом рушати на Сохачів.

Ранок розмазав сіре світло по багнистих полях і дорогах, але сонце не з'являлося на небі, чи то воно закуталося в сіру ковдру хмар і ховається од пронизливого вітру, що рябить на калюжах і висушує мокрі спини коней та солдатську одержу, чи то набридло йому дивитись на нудних людей і сіру землю. До Сохачева лишилося верстов п'ять, як на болотяній дорозі перед зводом вибухнуло кілька гранат. Відкіля, що, як — ніхто не знав. Прапорщик Уласенко зупинив коня край дороги і пропустив гармати поза себе. Тільки-но проїхали гармати, як нова порція гранат шльопнулася на ґлеїстому полі і закидала багном дорогу. Інстинктивно їздові вдарили по конях, коні шарпнулися ристю, а прапорщик дивився на це в'яло, апатично, тільки рука швидко одстібувала кобуру револьвера. Коли ж револьвер опинився в руці, він вигукнув страшну лайку і пообіцявся застрілити того, хто посміє бігти. Було зрозуміло, що коні, в разі швидкої втечі, «заріжуться», і, можливо, всім доведеться лягти тут трупом на ґлеїстих полях та багnistій дорозі.

Ворог, видимо, не мав шрапнелів і стріляв гранатами, що заривалися глибоко в землю і вибухали там, нікому не шкодячи. До лісу спереду лишилася верства, і звод тихим кроком наближався до вкриття.

Кілька разів Уласенкові довелося повторити свою загрозу, поки сухотний ліс не закритив їх од очей ворога.

В лісі Уласенко зустрів ще деякі гарматні частини, і офіцери зібралися на коротку нараду. Ворог, видимо, має намір захопити артилерію, і треба якнайшвидше вибиратися звідси. Ухвалили проскакувати врозтіч, щоб не уторювати великих масивів для обстрілу від супротивника. Всі подалися в закритий од гарматних пострілів яр, і тільки він зі своїм зводом, натхнений якимсь підсвідомим передчуттям, повів гармати і людей відкритим місцем по шосе.

Молодецька скачка під дулами ворожих гармат, і то без жодних втрат, здавалося б, мусила вкрити лаврами прапорщика Уласенка, але цей вчинок не звернув

на нього милостивого зору начальства. Уласенка й далі посилали в найнебезпечніші місця бою поза чергою.

Після відступу тривожний настрій панував у частинах. Батарей стали верстви за три за Сохачевом, нервово обкопувалися та будували міцні бліндажі, але не було певності, що ворог не примусить рушати далі дорогою на схід.

Звод Уласенка, що був в артилерійському прикритті, влився до батареї, і прапорщик втратив самостійність команди хоча й невеличкої військової частини.

— Іване Петровичу, — звернувся якимось до Уласенка командир батареї, — вам треба йти на пункт...

Власне, на пункт спостережень треба було йти командирові батареї, але в його руках було послати когось за себе. Уласенко мовчки одкозирнув, насупивши брови, а командир улесливо й разом із тим насмішкувато додав:

— Ви тільки урядите все потрібне на пункті, а потім ми вас змінимо...

Офіцери мовчки знизували плечима. Робилася явна кривда — черга уряджувати пункт спостережень була за поручником Власовим, і той, як добрий товариш, не хотів, щоб хтось за нього ризикував життям.

— Сергію Сергійовичу! — звернувся він тут же до командира. — Черга за мною, ви помилилися...

Тоді командир, що за артилерійською традицією ніколи не звертався до старшин у офіційному тоні, сердито поглянув на поручника і сухо відказав:

— Поручнику, я прошу вас не втручатися в мої розпорядження!

Поручник «став смирно» й більше нічого не сказав.

На широкій рівнині, порізаний дорогами, слався сірий ранок, і на заході, вищерблюючи небо, вирисовувалась силвета міського собору, восьмиповерхового млина й ще якихось будинків у Сохачеві. Там піхота копала свої шанці, маючи спереду вузьку річку. Тільки в місті й можна було знайти підхідний пункт для артилерійних спостережень, і туди попрямував Уласенко.

Рівнина потроху звільнялася од прозорого серпанку туману, й шосе, що йшло од Сохачева на захід, лежало тепер рівною блискучою смугою. Телефоністи ще зранку потягли дроти до міста від батареї, і прапорщик Уласенко, їдучи з ординарцем по шосе, бачив їх фігури, що метушилися край дороги.

Не проїхавши й півшляху до міста, Уласенко зміркував, що ворог, певне, добре бачить це шосе й краще буде, коли він пройде до міста пішки.

Тиша, що весь час панувала на фронті, настроювала на елегійний лад, і Уласенкові почало здаватися, що іде він десь коло рідного села, а зовсім не на фронті кривавої війни. Елегійний настрій відігнав гук далекої гармати, і незабаром над містом закурилися димки шрапнелів.

Уласенко знав, що місто вільне од мешканців, бо нікому не дозволено залишатися в ньому. Знав він також, що місто кинули всі впродовж одного дня, і йому кортіло подивитись, яке те покинуте місто.

Перші шрапнелі швидко змінилися набоями великих калібрів, і над містом раз по раз піднімалися клуби сірої куряви й чорного диму. Од вибухів гриміла земля і гула, як порожня діжка од ударів молотка. За півверстви, не доходячи до міста, він помітив якусь незрозумілу метушню на околиці. Немов там рачкувало багато людей чи то звічених, чи просто приголомшених жахом. Аж придивившись пильніше, прапорщик переконався, що то не люди, а собаки, збившись у купу, нажахані вибухами, метушилися, шукаючи порятунку од скаженого незрозумілого грому й гуду. Раптом уся маса рушила за гостроносим псом і побігла по шосе з смертельним скавулінням загнаних тварин. Понад шосе вибухнув набій, і всі собаки припали в придорожніх канавах, і тільки маленька болонка з блакитним брудним бантом на шиї метушилася на горбі бруківки, не знаючи, де подітись, коли собаки знову піднялися всією оравою і кинулись на схід, болонка пронизливо дзявкнула й побігла слідом...

Великі надвірні пси, що не одному штани рознесли на своєму віку, мисливські пойнтери, що колись горіли

запалом полювання при першому пострілі, прудкі, як соколи, і дурні, як пеньки, хорти, що боялись зараз випередити всю зграю, лислоокі болонки, що клубочками роз'ятрених нервів котилися в цій компанії найрізноманітнішої масті й розмірів собак. Вони на десятки голосів скавуліли, хрипко гавкали, хекали і з безумством в очах мчали повз Уласенка.

Прапорщик Уласенко дивився на цих нажаханих тварин, і йому почало здаватися, що він колись бачив щось подібне, але що саме, пригадати не міг. Пам'ять припала густим шаром пилу, і він не міг викликати в уяві давно забутої картини, але хтось так біг, хтось рятувався од смертельної небезпеки, а хто саме, Уласенко не міг пригадати. Чи то були люди, чи тварини, а чи, може, він сам так колись втікав?

Несила було пригадати, і від того тоскно ставало на серці, й він з надією дивився на собачу ватагу, що, може, допоможе його пам'яті. Раптом Уласенкові самому захотілося бігти за собаками туди на схід, куди вів їх несхибний інстинкт. Та інстинкти висохли в істоті Уласенка, переможені культурними нашаруваннями. Заглушені від соціальних надбань сотень поколінь, вони ледве животіли, не в силі будучи зрушити його на вчинок, що йому раптово заманувся. Він стояв, як паралізований, непорушно край шосе, не звертаючи уваги на небезпеку, не чуючи вибухів та посвисту куль, і хаос в його голові, що почав був улягатися, вибухнув з іще більшою силою.

Ах, таки він пригадав ту картину, що витягли з глибини пам'яті ці нажахані собаки. Він пригадав ту картину, що її ніколи не бачив, але яка стояла в його уяві тоді, коли він читав і слухав самовидців. Отак само, певно так само тікали наддністрянські, волинські та подільські селюки, збиваючись у валки широкими й вузькими дорогами на схід. Так тікали од війни, кидаючи свої села й оселі, не здаючи собі справи, куди тікають і що там буде. Тікали од руїни, смерті та насильства, не думаючи про майбутнє. У втікачів немає майбутнього, у них тільки минуле...

А в нього є майбутнє? Яке ж то майбутнє в нього, коли воно справді є?

Ці питання стали перед Уласенком чорною стіною й закрили світло дня й небезпеку, що загрожувала йому отут, на війні, і минуле його, і все те, чим жив він і чим мав би жити... На тій стіні пролинули, як на екрані, його розмови з дядьком, що віз його од станції, і батькові слова. Далі глузливо прозвучали в його вухах слова одного офіцера, що сказав їх, зовсім не глузуючи:

— Наш прапорщик повторив, врешті, геніальний маневр маршала Даву... так саме він...

Офіцер розповів про сміливий маневр наполеонівського генерала, і всім стало зрозумілим, що прапорщик Уласенко неабиякий вояка й герой.

«Герой? А на чорта він кому здався з своїм героїзмом?», і друга думка перетягла шляхи першій: «Певно, єсть хтось, що йому потрібен його героїзм? Може, його героїзм обертається в чийсь кишені на щире золото?».

Жах пройняв Уласенка од цієї думки, й він отямився од неї, як од холодної води. Він байдуже попрямував до кинутого міста і незабаром на околиці знайшов своїх телефоністів.

Вони сиділи в якійсь ямі, не знаючи, що робити.

— Прокладати дріт немає потреби? — сказав один телефоніст. — Все одно переб'ють і дроти і нас...

— Сполучи з батареєю... — наказав прапорщик.

Командир батареї здивувався, що досі не встановлено пункта спостережень, і наказав без жодних зволікань пункт знайти й прокласти провід телефону.

— Це неможливо... Ми не зробимо і кроку, як нас усіх знищать... Треба пождати, щоб затихнув обстріл...

У відповідь йому безапеляційно повторено попередній наказ.

Прапорщик Уласенко не відповів звичайно «слухаю», а мовчки поклав трубку польового телефону й замислився. Це вже перевершувало все попереднє. Так поводитися можна тільки з твариною. Адже ж полковник знає, що він не боягуз і, коли говорить про небезпеку, то певно

ця небезпека таки існує насправді, а не вигадав її нажаханий мозок...

— Як ви думаєте, хлопці, зможемо ми пройти до Бзурі й в касарнях поставити пункт та сполучитися з батареєю?

Хлопці тільки плечима знизали. Прапорщик пояснив:

— Полковник наказує нам негайно встановити пункт спостережень і провести телефонну сполуку...

Тоді один з найсміливіших телефоністів, широкоплечий блондин, що ним завше милувався Уласенко як зразком мужності й фізичної краси, промовив:

— Полковник посилає нас на смерть. Матимемо на цьому ділі дерев'яні хрести, а полковник золотий... Плювать йому на наші дерев'яні!

По цих словах в голові Уласенка промайнула згадка про щось подібне. Ніби він колись про це саме думав, але забув коли. А може, й не на те? Може, то просто якась таємнича асоціація?

Солдат сподівався, що прапорщик нагримає на нього за такі протидисциплінарні слова, але прапорщик мовчав, втулившись в якусь точку у полі. Раптом він, немов з силою одриваючись од своїх настирливих думок, перевів зір на блондина й спитав так просто, як звичайно питають в інтимних справах дуже близьких людей:

— А ти думаєш, що виконувати наказа не варт?

— Його не можна виконати, — мовив солдат, намагаючись дати пояснення цією відповіддю, чому саме він вважає за непотрібне виконувати полковницького наказа.

— Ну, то ми й не підемо, — так само просто відказав Уласенко.

«Ну, а що ж ти будеш робити? — єхидно запитав його внутрішній голос. — Тікати? Так далеко не втечеш — ввіймають... Бунтувати? Пристрелять... Так що ж?»

Уласенко випростався. Віднині він знає, що університетська наука брехня, право й справедливість — шахрайство. Війна ні до чого, й усі його геройства — пуста забавка спортсмена, що хоче показати себе на вправах,

що користі якоїсь не мають, а корисні тільки спортсменові.

Та ці внутрішні ухвали не привели ні до чого. А далі ж що робити? Яких заходів братись?

І втретє згадав Уласенко, що він колись був у такому становищі. Але коли — не пам'ятає. Він напружив інтелект і впіймав крайчик спогаду — то було отам на шляху, коли він із зводом збився з дороги. Він тоді так само не знав, куди рушати й де правильна путь.

— Так що ж діяти? — сам себе вголос запитав прапорщик, забувши, що коло нього солдати й можуть його почувти.

— Треба почекати тут до ночі, а вночі встановити телефон на тому клятому пункті, — відказав блондин, думаючи, що запитання прапорщика стосується пункту спостережень.

Прапорщик не знайшов, що відповісти солдатові. Він втяг голову в плечі й, кинувши телефоністам «чекайте», — пішов у зруйноване безлюдне місто. Він ішов у присмерках, що повзли з затуманених полів, на захід і думав про схід. Він думав про схід і про своє життя, а спереду гриміли вибухи, що могли в одну мить знищити тисячі життів.

Виходить, він блукав, як сліпе кошеня, що повзе на запах їжі? Виходить, він справді тинявся без компасу? Він, що так довго вчився, не мав навіть тієї ілюзії, що мав дядько з села, сподіваючися по закінченні війни на прирізку землі? Він не мав навіть того невиразного, що висловив його батько в останній розмові з ним?

Так що він мав?

Уласенко бачив, що життя мчить його й не дає часу подумати, і немає коло нього друзів, що б напутили його.

Так, він без компасу в буряну ніч!

Але ж у нього було щось подібне до компасної стрілки... Визволення України з-під влади московських царів... Але як він буде визволяти? Якими силами?

Ні, треба туди, на захід! Там десь є організована частка України, й там дізнається, що діяти! — схопився

прапорщик, як потопельник за соломинку, і відчув приплив енергії.

Уласенко пройшов місто і дістався до піхотних шанців. Він сказав, що має вибирати пункт спостережень, і пройшов ще не глибокими шанцями кілька сажнів. Потім несподівано для всіх і для себе вискочив на бруствер і побіг до німецьких шанців, що мріли в далечі присмерку. Він вже добіг до їжаків з колючого дроту, як спереду залунали постріли. Постріли лунали й ззаду, і кулі шматували повітря і землю. Прапорщик присів, одною рукою затиснувши плече, а другою звільняючи револьвер з ковбури. Та витягти револьвера йому не пощастило. Він упав навznak і випростався...

ДРАМА В ТЕМНОМУ КОРИДОРІ

— Революція нам нічого не дала! Мистецтво жебрати! Художник не став прикметою держави, як поліцай, учитель, чиновник, міністр! Художник голодує!..

— К дідьку міністрів! — вигукнув експансивний Зінько Кізленко. — Ік чортовій мамі міністрів! Міністрів було тисячі і буде їх ще мільйони, а от Рембрандтів. Анджело, Кізленків — одиниці! Я протестую.

Кізленко патетично приклав руку до грудей і після слова «протестую» вимахнув нею так, ніби хотів хвиснути по губах свого приятеля Чуприну, що посмів поставити художника поруч поліцая й міністра.

Обидва вони, і Чуприна, і Кізленко, вчилися в художній школі, але за два роки вчення їм не пощастило захопити якусь визначну мистецьку височінь через запеклу зненависть старих зашкарублених професорів до молодих талантів... Щоразу, як їм припадало йти в атаку на мистецькі позиції, несучи, як знамена, свої полотна, мистецько-професорська старизна робила вилазку й розбивала Чуприну й Кізленка впень...

Оці спільні біди та нещастя і були за причину приятелювання Чуприни й Кізленка, незважаючи на взаємне презирство й одверту нелюбов.

Жили вони вдвох у маленькій кімнаті на околиці міста ще з тих часів, як Чуприна, кинувши вкрай розкуркулене хазяйствечко своїх батьків, вступив до художньої школи, а Кізлик за протекцією земляка з Холмщини не тільки вступив до тієї школи, а й одержав стипендію, як людина без роду й племені.

Молодший за Чуприну Кізленко, що звався звичайно Кізликом, і зовнішністю різнився од свого приятеля. Тоді як Чупринине обличчя, починаючи од очей,

заросло чорною щетиною, у Кізлика на щоках, як у дівчинки, золотився ледве помітний пушок і тільки під носом, де проектувалися вуси, він набирав інтенсивнішого зафарблення.

Чуприна своїм волохатим обличчям нагадував молодого мандрила, зіпсутого цивілізацією, а в Кізликовому обличчі було багато од бичка, що йому під тоненькою шкуркою на лобі муляють ріжки і от-от прикрасять його ознаками мужності.

У кудлатій Чуприниній голові гніздилося святе переконання, що Кізлик — ідіот і бездара, а під ненарізаними ріжками Кізлика була певність, що в особі Чуприни він має справу з тупим міщанином, який ніколи не зрозуміє його, Кізликових, творчих знесень...

Викликавши Кізлика на гнів згадкою про міністрів, Чуприна зневажливо подивився на опонента й суворо, як смертного присуда, прорік:

— Ти, Кізлик, був ідіот і будеш ідіот!

Та Кізлик не образився на це зауваження. Він був певен, що геніїв і новаторів пересічні міщани всіх часів і народів вважали за божевільних.

— Я згоджусь з тобою, що я ідіот, коли ти згодишся зі мною, що ти тупий міщанин і бездара! — сказав Кізлик і одійшов до вікна.

Він завжди робив так, коли тупе міщанство турбувало його своїм втручанням, — відходив до вікна й презирливо кривив рота.

Своє прізвище Кізлик підписував на італійський кшталт так, що виходило «Кізілічіо», але це зовсім не означало, що він був прихильником класицизму в мистецтві. Навпаки, він тішився з праць лівих майстрів і навіть готувався виголосити свого власного мистецького маніфеста.

Кізлик дивився у вікно, що за ним розбруньковувалися бузкові кущі і на сонці в затишку грівся шолудивий собака. Нескладний пейзаж завершувався кособокою дощатою спорудою, що була нахилена набік і нагадувала мініатюрну Пізанську башту. Ця Пізанська башта

і спричинилася до того, що товариші, незважаючи на погожий весняний день, не одчиняли вікна...

Проти вікна й Пізанської башти над ліжком Чуприниним висіла його картина, що була зелена, як рута, і розпливчата, як туман. Із зеленого туману випливали якісь світила, зеленіші од загального тла, а невідомі предмети кидали на ті світила чорні тіні. Це «полотно» звалося «Душа Канібала».

Чуприна міг годинами пояснювати затаєний зміст цієї картини глибокодумними фразами з безліччю чужоземних слів, що й самі потребували пояснень...

Людей, що не розумілися на картині і одверто в цьому признавалися, він вважав за ідіотів, тих же, що своє нерозуміння маскували глибокодумними фразами, він звав «люди з іскрою». Такою людиною з «іскрою» був, на думку Чуприни, і театральний рецензент Фалалій Чингізханів, що готувався в художні критики. Через це до Фалалія ставилися трохи запобігливо і Кізлик, і Чуприна.

Фалалій Чингізханів терпляче вислухував Чуприну, уважно розглядав його диктове «полотно» і менторським тоном казав:

— Ти сприйняв інтуїцією творця трагедію концентричних контрастів хаотичного космосу, спіймав його тональний контрагалс і легіював нюанси нерво-м'язових відчужань у психоаналітичному сатурналізмі парфорсного майстерства. Ти, Чуприна, пророк крензельного меленізму в епоху перманентних революцій!

Далі Фалалій Чингізханів заплющував очі і, як піфія, прорікав:

— Ціла епоха, величніша за епоху Рафаеля, вібрує на цьому дикті!

Кізлик дивився у каламутну шибку і шукав матеріал для своєї нової картини, що мала зватися «Блакитноока рана», а Чуприна домальовував дивовижного плаката про продрозкладку.

— Ти, Кізлику, ідіот, бо коли б ти не був ідіот, то не говорив би таких ідіотських речей, — переконливим голосом провадив Чуприна. — Держава врешті мусить

визнати, що ми такі ж потрібні гвинтики її, як і поліція, міністри, чи то пак, комісари, військо і продагенти... Ми, може, навіть більше потрібні, бо мій, скажімо, плакат примусить дати багато більше хліба, аніж робота пересічного продагента, бо я вплину на емоції селянина, викличу в нього співчуття до революційного пролетаріату і до того ж гарантія, що я того хліба не вкраду, як то може зробити злочинний продагент. Розумієш: цілковита гарантія.

Хоч Чуприна і згадував про революційний пролетаріат, та ніякі політичні переконання не обтяжували його голови, чим не менше відзначався Кізлик. Вони обидва вірили, що мистецтво й політика — ворожі стихії, що не терплять одна одну, і цю віру їх підтримував Фалалій Чингізханів, випускаючи на доказ цілі хмари чужоземних слів і комбінуючи їх найнеймовірнішими способами.

— Я комуніст-індивідуаліст, що об'єктивно визнає революцію, але я суб'єктивно не можу погодитись, що мистецтво, бароконала надбудова актеонічної субстанції людської душі, може стати на послуги плебейської суті політичних мастурбацій...

Кізлик і Чуприна захоплено слухали Фалалія Чингізханова і вірили, що мистецтво вище над усе в світі і вони, художники, є істоти виїмкові.

Чуприна поставив якусь невиразну кляксу на дикт, одійшов убік і, нахиливши голову, розглядав. Потім підійшов, кописткою розітер ту кляксу і резонерським тоном почав:

— Ти, Кізлику, не сердься... Ми, звісно, поведем людство вперед, але коли в мене не приймуть завтра цього плаката, то нам доведеться сутужно.

Чуприна ще додав одну кляксу і так само розітер! Виходило ніби щось підхоже...

— От держава утримує міліціонера, а нас не утримує... Хіба цього ми чекали од революції?

— Позич у Чингізханова... Він грошовитий... — пораяв Кізлик, що тільки в питаннях фінансових визнавав зверхність Чуприни.

— Я в нього вчора позичив...

Кізлик енергійніше затарабанив по шибці, але мовчав. Голова його не була пристосована до справ грубої житечної прози, і єдине, що він міг пораяти, так це позичити у Фалалія. Чуприна ще мазнув на дикті і прорік:

— Господарка прислала Малашу... Гроші за квартиру...

Копистка в руках Чуприни натхненно розмахнулася і поклала геніального мазка, а Кізлик тим часом придумував прекрасну фінансову комбінацію:

— Давай продамо твої калоші!

Чупринина рука з кописткою опустилася, і він промовив тоном людини, що її лиха доля хоче розлучити з найдорожчим у світі:

— Ти, Кізлику, ідіот, я тобі це скажу в тисячний раз... Калоші, по-перше, драні, і за них не дадуть навіть десять цигарок, а по-друге, моїх черевиків без калош вистачить тільки для того, щоб вийти до Пізанської башти.

Запанувала тиша, і тільки чути було, як сопів Чуприна над своєю диктою та глибоко зітхав Кізлик, катований нерадісними думками.

— А як там з плакатами для комунальників? — спитав Чуприна. Кізлик нещодавно хвалився, що йому пропонують намалювати для клубу комунальників плакати.

— Не... дають... — витиснув з себе Кізлик і знову затарабанив по шибці.

Перспективи були туманні, як осінні далі, незважаючи на прекрасну весняну погоду, а сучасність гнітила передчуттям голоду.

Мовчки думали вони однакові думки, що нітрохи не стосувалися їхньої мистецької професії. Де можна було позичити, вже позичили, й можливості кредиту вичерпалися вщент, а Кізlikової стипендії на двох вистачало не надовго. Клубні керівники, зневірившись щось зрозуміти в дуже мудрих творах Чуприниних і Кізlikових, перестали замовляти їм плакати, і джерело заробітку увірвалося.

— Ти тільки подивись, — гарячився Кізлик перед неприйнятним плакатом, — ти тільки зверни свою бездарну

увагу на оцю жовтогарячу кривулю на блакитному небі! Вона розрізає тло і збурює море, що кидає свої червоні хвилі на зелені скелясті береги... Бунтарський дух космосу кличе до революції експансію землі, кличе стихії, а вони, йолопи, цього не розуміють!..

Щоправда, і Чуприна нічого не розумів, але мовчав, не бажаючи добровільно потрапити до категорії йолопів...

Кізлик нарешті щось надумав і, одійшовши од вікна, почав повільно натягати на голову свою кепку.

— Піду... Маленька ідея... Може, що добуду... — казав Кізлик, прямуючи до дверей.

Та, відчинивши двері, стикнувся він віч-на-віч з Фалалієм Чингізхановим. Той переступив порога і, ставши в наполеонівську позу, велично оглянув Кізлика й Чуприну:

— Маестро, я бачу на ваших фасадах синхронічний песимізм! — почав він велебно, — я бачу, що синтоїзм має найнесприятливіший ґрунт у вашій психіці...

Кізлик скинув свого кашкета і запрохав Фалалія сісти. Чингізханів мав празниковий вигляд. Чиста сорочка виднілася з-під досить нового піджака, блакитна краватка, без сумніву, цілком нова, надавала весняного легковажного вигляду своєму власникові, а нові півчеревички переконували глядача, що до цієї людини є всі підстави вдатися по позичку.

Чуприна натхненно домазував свого плаката, а Кізлик розважав гостя, наводячи його на фінансові теми. Нарешті він не стримався і без зайвої дипломатії сказав:

— А знаєш, Фалалію, і їсти ж хочеться, як собаці!

Чингізханів встав, поправив краватку й розсміявся:

— Так якого ж ти чорта мовчав! Хіба я вам недруг, чи що? Та я ж бачу по ваших очах, що голодні ви, як блощиці в давно покинутій квартирі! А хіба я, Фалалій Чингізханів, йдучи сюди до вас, не знав цього? Знав, і ось вам аргумент...

Він поклав на стіл пакуночок, і товариші накинулися на хліб і сало.

Коли песимізм був стертий доценту, а шлунки ніжно пригрівали задубілі душі, Фалалій сказав:

— Ви таланти, могутні таланти, але родилися зарано... Вас не зрозуміє сучасність, і ви подохнете без належної реклами... Тільки реклама може вас врятувати... Я театральний рецензент і знаю, чого важить реклама в мистецтві... Але реклама потребує грошей, багато грошей... Ваші полотна коштують тих грошей, але вам не дадуть за них ні шеляга, аж поки не буде реклами... Ви розумієте? Вам треба добути багато грошей, щоб розрекламувати, а там найкращі галереї Заходу скуповуватимуть ваші полотна, американські мільярдери, і я вже не кажу про мільйонерів, шарпатимуть свої чекові книжки, щоб захопити ваші картини...

Чингізханів обвів побідним поглядом слухачів, але на їхні обличчя впала тінь безнадійності. Вони добре знали, що реклама — річ не зайва в справах мистецтва, але гроші... гроші...

Тонка посмішка пронизала обличчя Фалалієві, і він поставив крапку на своїй тираді:

— І що найцікавіше, гроші ви можете здобути, і дуже легко!

Німе запитання нерухомо застигло на обличчях. Що таке, що нового придумав Чингізханів? Звідки можна взяти гроші? А Чингізханів сидів і посміхався усмішкою мецената, що може купити картину і врятувати художника, а може й не купити і художника залишити в злиднях.

— Справа дуже проста, але я можу поділитися з вами про неї за одної неодмінної умови... Тут, бачите, діло таке... можна багато заробити, а можна й...

Чингізханів провів рукою навколо шиї так виразно, що не лишалося жодних сумнівів, що то означало петлю.

— Та я дотримуюсь того погляду, що раз у житті кожен художник мусить рискнути або залишитись навіть в тіні...

Фалалій тепер говорив звичайною мовою, видимо, намагаючись, щоб його найкраще зрозуміли товариші. Товариші обернулися в слух і не спускали з Чингізханова очей.

— Так от, я можу поділитися з вами своїми думками тільки при одній умові, що наколи б ви були круглими

йолопами і не погодилися на мою пропозицію, то наша балачка умре в цих стінах, і ви не тільки нікому нічого не скажете, а й між собою не згадаєте про мої слова...

Фалалій говорив серйозно. В цьому ділі, певно, справді пахло петлею при невдачі.

— Фалалію, можеш говорити... Ми будемо німі як риба...

Тоді Чингізханів розповів:

— Справа в тому, що в місті є підпільна політична організація, що зветься скорочено Комвесхлодів. Ця організація поставила собі за завдання повалити більшовицьку владу. Ну, для чого повалити, це не цікаво... Одним словом, повалити...

Фалалій із змовницьким виглядом озирнувся навколо, підійшов до дверей і, пересвідчившись, що там нікого немає, зазирнув під стіл і ліжка, немов на нього скрізь чекали вороги, і перейшов на таємничий шепіт:

— Я не стану розповідати вам програму цієї організації, — для вас вона буде надто незрозуміла... Та нам плювати на їхні програми, важно те, що в них є гроші... Розумієте — г р о ш і!

Чингізханів підніс пальця вгору і глибокодумно повісив голову на свою блакитну краватку.

— Цій організації потрібні вибухові матеріали, і вони за них платять скажені гроші!.. Я певен, що за півроку ви матимете по півмільйона доларів... Вони одержують гроші од Форда спеціальними вантажними аеропланами... А може, і не вантажними, та нам однаково... Отож я познайомився з одним капітаном, що передав мені, на яких умовах вони приймають вибухові матеріали... Завідувачем складів зброї й військових матеріалів працює мій родич, і він буде вам передавати все, що ви скажете... Мені самому не можна переносити все те до представника Комвесхлодіву, бо за мною слідкують чекісти. Ваша ж професія прекрасно маскує вас од підозрінь... Отож ви мусите мені не пізніше двадцятої години сказати свою останню думку... Попереджаю, розмовляти про це треба дуже обережно!

Фалалій пройшовся по кімнаті і недбало кинув:

— А щодо грошей, то вони будуть виплачувати після кожних двох транспортів... Наперед ні копійки...

Товариші нічого не відповіли. Вони сиділи, похиливши голови, і думали. Їх тривожив неприємний присмак у всій пропозиції Фалалія, але в чому був той присмак — ні Чуприна, ні Кізлик не могли добрати.

Фалалій Чингізханів поправив краватку, на обличчі його з'явилася посмішка великопанського бонвівана, і він вже не тоном політичного змовця, а звичайним своїм тоном сказав:

— Революція, любі мої джентльмени, ірраціональна абстракція психомістичної субстанції. На нашій грішній планеті тільки кретини споживають абстракцію, люди талановиті, а тим паче геніальні, мусять все конкретизувати. Ми мусимо перевести кремацію парадоксальної еманції субстанції душі, екстракціювати те конкретне, що котирується на біржі людських стосунків!

Чингізханів зробив «ручкою» і зник за дверима.

Приятелі сиділи мовчки і не дивилися один на одного. Кізлик перегортав якусь книжку, але, видимо, не книжка його цікавила, а щось інше, а Чуприна злісно розмазував фарбу на своєму дикті.

Тільки коли Чуприна скінчив з плакатом, він кинув копістку і сів на ліжко з таким розрахунком, щоб Кізлик був перед його очима.

— Ну? — промовив він крізь зуби й допитливо звернувся до Кізлика.

Кізлик мовчав. У його душі відбувалися процеси бурхливий й каламутні, і щось розібрати в них не міг і сам Кізлик. Він сподівався, що Чуприна оформить ті почування й думки, дасть певний напрямок і встановить порядок у його голові. Той це вмів робити, хоч і був тупий міщанин, як визначав його Кізлик.

Чуприна зрозумів, що від Кізлика даремно чекати чогось раніш, ніж він сам не висловить своїх міркувань.

— Ми, скажімо, люди аполітичні... — почав Чуприна, — ми до політики ніякого відношення не маємо, наше

діло — мистецтво... А це хіба не політика? — І, відповідаючи сам собі, Чуприна упевнено промовив:

— Політика. Виходить, що ми сходимо з своїх позицій і беремося до політичної роботи? — І знов сам собі відповів: — Так, беремося до політичної роботи. А розуміємося ми на політиці? Ні, не розуміємося...

Чуприна потер собі лоба, немов одганяючи якийсь чуже напашарування на думках, і казав далі:

— Так, ми на політиці не розуміємося, але в словах Чингізханова є рація. Рискнути раз, і годі...

Кізлик, що його думки почали були набирати певної ясності від початку логічних міркувань Чуприна, од останніх слів аж підскочив. Він швидко заходив по кімнати, а Чуприна, бачачи схвильованість свого друга, мовчав.

— Що-небудь одне, або ми беремося до політики, або ми не беремося до політики! Я не бажаю братись до політики! Розумієш?

Суперечка щодаді заплутувалась, і краю їй не видно було. Чуприна й Кізлик змінювали свої позиції щохвилини, і то виходило, що слід зламати принципи і взятись до політики, щоб заробити гроші і стати справжніми художниками, то виходило так, що хай гине блискуче художнє майбутнє, а за політику вони нізащо в світі не візьмуться.

Надвечір товариші вийшли прогулятися і довго мовчки кружляли вулицями міста, затурбовано думаючи над нерозв'язаним питанням.

Весняний вечір давно обернувся на ніч, лунка тиша оповила завмерлі вулички передмістя, як Чуприна сказав хрипким од довгого мовчання голосом:

— Ходімо додому...

Але й дома вони не заспокоїлися від збурилих думок.

— Завтра вранці остаточно вирішимо... — сказав Кізлик, лагодячись лягати спати.

Чуприна мовчки пристав на це. Він довго ворочався, поки заснув. Од незвички уперто думати голова зробилася гаряча й розболілася. Засипаючи, він кілька разів прокидався і з жахом мацав голову — йому привиджувалося,

що голова його пухне й росте, як печериця під дощ, і він ніяк не може вийти з хати, бо голова не пролазить у двері...

Нарешті сон переміг марення, і Чуприна заснув. Спав і Кізлик, у якого думки були простіші і марень не викликали...

На ранок Чуприна прокинувся з готовою ухвалою і, помітивши, що товариш розплющив очі, він повідав йому тую ухвалу:

— Я, Кізлику, вирішив. Ми візьмемось за це діло з тою умовою, що в політику втручатись не будемо. Треба в когось там забрати матеріали чи зброю і передати комусь іншому, ми це зробимо, але не більше того... Два місяці тільки, не більше, а там к чорту! За два місяці ми щось таки заробимо!

Так би й давно! Кізлик згоден, тільки треба поводитись обережно, а то чого доброго... Чуприна добре знав, що може бути од необережного поводження, і мовчки хитнув головою.

Чингізханів влетів бурею і, пройшовшись кандибобером по кімнаті, кредиторським тоном спитав:

— Ну? — і значуще обвів очима приятелів.

Що ж «ну»? Вони згодні, тільки з умовою... Ну, звісно ж, Фалалій Чингізханів ті умови приймає! То ж пусте! Та, напевно, і він не стане більше двох місяців возитися з тими, як вони там? Повстанці, чи бандити, чи ще щось...

Чингізханів потряс по черзі руки приятелям і умовився про «роботу». Вони почнуть з завтрього. Кізлик і Чуприна мусять тільки для початку зробити важну справу... Власне, це зробить Чуприна. Він старший на вигляд і більше буде викликати довіри...

Чуприна мусив піти на адресу, що її дасть Чингізханів, до його родича, завідувача складу, і умовиться про ціну і спосіб одержати припаси.

— Він, маєте, мій родич, але далекий, і його не треба дуже розбещувати... От, приміром, за ящик піроксидінових шашок капітан призначить ціну в десять тисяч

доларів, та й по тому... А ви пообіцяйте завскладові сотню доларів та й усе... Він згодиться....

— А чого б тобі самому не умовитися з ним? — несподівано запитав Чуприна.

Чингізханів знітився, але швидко отямився і сказав з властивим йому апломбом:

— Я б, звісно, і сам би це зробив, але, по-перше, за мною слідкують чекісти, бо я член тієї організації, — а по-друге, той завскладу хоч і родич мені, а бестія порядна, і я з ним допіру посварився...

Кізлик і Чуприна зирнулися і разом промовили:

— Гаразд, Фалалію, ми візьмемось до справи...

Увечері Чуприна пішов на адресу до Чингізханового родича, а Кізлик нетерпляче чекав товариша. Він опасувався, щоб Чуприну одразу ж не заарештували, і од цієї думки спину брало холодком...

Нарешті Чуприна прийшов, і вигляд його був добрий, з чого Кізлик зрозумів, що все гаразд. Коли товариш скінчив своє оповідання, Кізлик промовив з захопленням:

— Тобі б не художником бути, а дипломатом... Ото твоє справжнє покликання!

— Кізлику, — сказав на це Чуприна тоном суворого вчителя, — ти ідіот... Гете був видатний поет, не менш видатний природознавець і політик... Рекомендую прочитати біографію цього німця в популярному викладі для дітей...

Незабаром і сам доглядач складів завітав на квартиру до товаришів, і Кізлик мав нагоду переконатися, що Чуприна таки справді неабиякий дипломат.

Він з виглядом поважним, немов купував у дядька картоплю на базарі, торгувався і довго не погоджувався на ціну, що її запросив доглядач. Нарешті, зважившись, махнув рукою і сказав:

— Нам, звісно, лишається мало від цієї операції, але що ж з вами зробиш?

Кізликові аж досадно стало на товариша, що той так дуриє бідного наглядача, пропонуючи йому соту частину з того, що вони самі мали одержати.

— Ну, як тобі не сором, — сказав Кізлик, коли нагледач пішов, — ну прикинув би якусь сотню доларів!

— Ти, Кізлику, ідіот з колосальним дореволюційним стажем, я це тобі давно говорив!

Фалалій Чингізханів задоволено потирає руки, дізнавшись, що Чуприна врешті досяг свого.

— Ящик піроксилінових шашок негайно доставити на адресу... Спитати там товариша Сапрона і сказати, що мати передала йому з села гостинця. Це умовлено... Решту будемо передавати в інше місце...

Операція минула щасливо, хоч товаришам і довелося натрудити руки коло важкого ящика пудів на три. Неси його було дуже незручно, а до того ж ніяк не можна було заховати таке одоробло!

Нарешті ящика вони дотягли на зазначену адресу і проробили весь ритуал конспірації, що його навчив їх Чингізханів. Рудобородий Сапрон подякував за посилку від матері і пильно оглянув товаришів.

— Так, я бачу, що ви таки дуже серйозні люди, — сказав він, зробивши наголос на «дуже серйозні», і суворо закусив губу. Від такої поведінки Сапрона товаришам зробилося якось ніяково, немов вони чимось провинилися перед цією людиною.

Коли Чуприна й Кізлик вийшли у двері, з квартири Сапронів почулися притишені вигуки.

— Мабуть, там ще хтось був... Радіють, очевидно... — сказав Чуприна.

А пройшовши кілька кроків, додав:

— А мені не дуже симпатичний цей Сапрон... Фас у нього якийсь каторжний, а профіль з рижою бородою, як у асирійського царя...

Кізлик тільки пхикнув на товаришеві слова. Справа була закінчена, принаймні на сьогодні, і боятися не було чого. Він ішов, недбало насвистуючи веселого мотива.

— Додому зараз іти не можна... Поїдьмо до саду... Треба замести сліди...

— Навіщо? — не розуміючи, спитав Кізлик...

— За нами хтось слідкує... Не озирайся...

Кізлик помітив, що справді за ними йшла якась людина, що невдовзі завернула за ріг вулиці. Разом по тому з-за рогу вийшла жінка в червоній пов'язці на голові і пішла за товаришами. Чуприна ще більше занепокоївся, але жінка зникла на парадному ході якогось будинку.

Вечоріло. На порожній вулиці не було ні душі.

— То, певно, випадкові прохожі... — догадався нарешті Чуприна і заспокоївся.

До домівки йшли мовчки. Вже в своїй кімнаті Кізлик промовив, зітхнувши:

— Хай йому чорт! Ще тільки раз зносимо, заберемо гроші і гайда кудись у таке місце, де б нас ніхто не знав! А то так і до шибениці дійдеш...

Чуприна мовчав, але видно було, що з товаришем він на цей раз цілком погоджувався.

— Завтра передамо набої, доглядачеві пообіцяєм гроші занести іншим разом і гайда до Москви...

Спали вони неспокійним сном, і ввижались їм різні страховища. Чуприна бачив Чингізханова, що обертався то на піроксилінову шашку, то на гарматний набій і вибухав з неймовірною силою, од чого Чуприна із спітнілим лобом зіскакував з ліжка і злякано прислухався. Та навколо була тиша й спокій. Чуприна перевертався на другий бік, та не встигав заплющити очі, як знову з'являвся Фалалій Чингізханів і казав: «Маестро, я бачу на вашому обличчі синхронічний ідіотизм, а в очах еманачію примітивної шибениці. Ви, маестро, відстала людина зі своєю шибеницею... Машинова рушниця діє краще за шибеницю... Епоха перманентних революцій, маестро, удосконалила методу сепарувати душу від тіла...

Алем-пасе! — вигукував Чингізханів, як провінційний фокусник. — Ми зараз продемонструємо, маестро, сепарацію нерво-м'язових вібрацій, що іменуються душею, од тіла!..»

Чингізханів вимахував хусточкою, і Чуприна шарпався на ліжку.

Кізлик марив уві сні чудернацькими країнами, де на деревах росли кредитки, що чудесно оберталися на

величезні портрети з написами: «Найвидатніший з європейських майстрів пензля Кізлічіо». Ті портрети перетворювалися на неймовірні потвори, що кидалися душити Кізлика, і він вигукував уві сні не своїм голосом.

Остання, за планом Чуприни й Кізлика, операція проходила рівно. Навантажені тепер патронами в грубому дерев'яному ящику, що був важчий за піроксилінові шашки, йшли до призначеного місця в темному закутку парку, де їх мусив очікувати повстанський агент. Чингізханів напередодні змінив спосіб передачі патронів, бо одвідини Сапрона були чомусь небезпечні. Умовилися, що при зустрічі Кізлик, як музичніший за Чуприну, буде насвистувати мотив «Інтернаціоналу», а повстанський агент мусив у відповідь заспівати уривок із «Баядерки».

Все йшло як слід. На призначеному місці в парку їм відповіли «Баядеркою», і вони привіталися. Виявилось, що то був той самий Сапрон, до якого вони вже носили піроксилінові шашки.

— Тут незручно говорити... Ми підемо на конспіративну квартиру...

Товариші мовчки згодилися. Йшли довго якимись темними завулками та дворами. Перелазили через паркани, тягнучи ящик з патронами, врешті напівтемним коридором потрапили до великої, добре освітленої кімнати.

В кімнаті сиділо душ п'ять дівчат і хлопців і весело розмовляли.

Рижобородий Сапрон увійшов, озирнувся і сказав тихо:

— Привів. Нікого немає поблизу?

— Все гаразд, — була відповідь когось із присутніх, що затихли, як тільки з'явився Сапрон з Кізликом і Чуприною.

— Сюди кладіть... — показав рижобородий товаришам, і вони поклали ящика в куток. — Це все свої, — показав він на тих, що були в кімнаті, — знайомтесь...

Виявилось, що високий блондин років двадцяти п'яти віком був не хто інший, як «гвардії полковником»,

а молодший з бритими вусами був його ад'ютант. Рижобородого Сапрона всі звали не інакше, як «любий граф».

У Чуприни на душі шкребли кішки, і він вже проклинав себе, що пішов сюди. «Цих графів і полковників більшовики не помилують!» — промайнула в нього думка.

Треба було просто віддати патрони рижобородому, та й годі... Доніс би й сам... Щось неприємного було в цій кімнаті, і він, поздоровкавшись з присутніми, сів коло столу. Кізлик уместився поруч нього.

Та виявилось, що нові знайомці були веселі хлопці.

Незабаром на столі з'явилася закуска та випивка, один дуже вдало розповідав анекдоти, і, випивши, компанія непомітно перейшла на суть.

— Ви, я бачу, прекрасні хлопці, — сказав веселий анекдотист до Чуприни й Кізлика. — Чого б вам не пристати до нашої організації?

Кізлик і Чуприна презирнулися. Вони хоч і випили, та стереглися «ляпати» і трималися обережно. Загалом настороженість їх не кидала з того часу, як вони «влипли» в цю справу...

— Бачите... — почав Чуприна, — ми художники і до політики не маємо відношення... пристати до вашої організації ми не можемо, бо політикою ніколи не цікавилися...

От дурниці! Та як же ж ви не цікавитесь політикою, коли от постачаєте нам патрони?

Незручно було говорити малознайомій людині, що вони це роблять тільки для заробітку, і Чуприна почав дипломатичничати.

— Бачите, ми, власне кажучи, не політики, а художники... За наші картини ніхто нічого нам не платить... А нам, розумієте, треба і на фарби, і на інше... Ми допомагали вам, але політика не наше діло...

— Так виходить, що ви нам не співчуваєте, а так тільки, за гроші? А як прийдуть до вас з ЧК і дадуть вам більше, то ви й нас викажете!

«І якого чорта я не згодився на вступ до їхньої компанії? — докоряв себе Чуприна. — Адже ж однаково завтра нас не буде в цьому місті».

— Та ми... ні... ми про це не думали... Дайте нам подумати... Ми можемо...

Незнайомець випростався. Він раптом змінив тона на суворий, гепнув кулаком по столу так, що склянки підскочили вгору, а другий поруч його благально промовив:

— Костя, не гарячись... Ну чого ти, їй-бо...

— Як то так не гарячись? Та ця сволота може завтра мене в ЧК виказати! «Вони подумують», — перекирив він Чуприну, — а про що раніше думали? Чи, може, сподіваєтеся тепер вислизнути з наших рук? Ні, дурнів немає!.. Годі! Вам відомі наші таємниці, і ви не вийдете звідси!

Кізлик зблід, а Чуприну трясли трясці.

«Костя» гримав, загрожував, а рижобородий Сапрон та інші члени організації сиділи, вткнувшись у газети. «Певно, цей найголовніший», — подумав Чуприна про «Костю».

— Та ми... ми... — почав щось говорити Кізлик, дивлячись, що Чуприна мовчить, але «Костя» не дав йому договорити:

— Що там ми, ми! Нічого микати, коли справа стоїть надто серйозно! Говоріть просто і без викрутасів, якій ви партії співчуваєте?

Чуприна, сплотнілий і вцент знищений, підвівся і тихо промовив:

— Ви пустіть нас... Ми більше не будемо... Їй-богу, не будемо!.. Нікому нічого не скажемо... — гаряче запевняв він.

З мекістофельською усмішкою «Костя» нахилив голову і шипляче відказав:

— Пустити? Ви більше не будете? А якщо вам ЧК заплатить, то ви теж більше не будете? Ні, так гратися не можна! — І знову кулак опустився на стіл, немов припечатуючи слова.

Кізлик і Чуприна стояли і розгублено тулились один до одного, а «Костя», як грізний суддя, гримав на них і картав:

— Дурні! Йолопи! Барани! Ідіоти! Беруться за діло і не знають навіть, якій партії вони співчувають! Приносять

нам патрони, продажні шкури, і белькочуть щось незрозуміле! Я таких мерзотників пачками розстрілюю!

— Цих «фруктів» негайно треба судити судом повстанського трибуналу! Сподіваюсь, що вирок буде без попуску безпринципному бараклу! Ведіть!

Кізлик затрясся, ноги йому підігнулися, і він ледве живий упав на канапу і заридав.

Чуприна стиснув зуби, щоб вони не цокотіли, але не міг стримати сліз, що котилися по волохатій його бороді.

Діловито цокнувши браунінгами, підвелось двоє і коротко наказали йти за ними.

— Якщо тікатимете, пристрелимо без жалю. Кричатимете, те ж саме. Суд може вас ще й помилувати, навіть довідки, хто ви такі і що...

Кізликові дали напитись води, і він ішов покірний і знесилений. За ним ступав Чуприна. В голові його пролітали тільки невиразні клапті думок, і швидше інстинктивно, аніж свідомо, він зупинився коло порога і глянув з гострою зненавистю на «Костю».

Знову йшли тими самими коридорами, що ними під проводом Сапрона дісталися до кімнати, і, завернувши праворуч, потрапили в якийсь напівтемний прохід, що нагадував катакомби середньовічних монастирів. Здавалося, що тут от-от задзвенять кайдани і в чорних кутках заворушаться навіки прикуті до слизьких плит виснажені в'язні... Стіни сіріли в напівп'єтмі, і відблиски з освітленого коридора розсипалися тут на сірий попіл, мішалися кіпоттю двадцятилітньої давнини і гусли в темряві, пропахлій цвіллю і лемкістю підземелля.

Арештовані й конвоїри, просовуючись коридорами, щодалі більше вгрузали в п'єтму і втрачали можливість орієнтуватися. Постаті людей обернулися в невиразні рухливі плями, а тупіт ніг квакав і глух, немов повітря було сповнене пухом.

Кізлик тулився до Чуприни, ледве живий, втративши здатність щось міркувати і відчувати. Чуприна потроху стямлювався, і врешті він дійшов думки, що треба битись і кричати, вимагаючи звільнити. Він з жалем

думав, що Кізлик нічим не може йому допомогти, а то б тут, у темряві, вони могли б напасти на конвоїрів, бо однаково там, на їхньому суді, над ними не змилюються...

Несподівано очі Чуприни засліпило яскраве електричне світло і він почув негучне, але рішуче:

— Руки вгору.

Під самим носом у Чуприни опинилося дуло пістоля, і він підняв руки.

Серце стрибнуло, як підтята птиця, і упало в безодню, коли він зиркнув на конвоїрів і побачив, що й ті без запечень піднесли руки вгору, разом з револьверами.

У пасмі світла видно було і позаду двох людей з наставленими на них маузерами. Тікати не було змоги, та Чуприна й не мав такого наміру. Тільки його конвоїри стурбовано озиралися, шукаючи, куди можна втекти. Але даремно. По коридору чути було кроки людей і метушню.

— Ведім арештованих! — розпорядився один у френчі, і їх почали виводити коридором назад. Виводили поодиноці і так само поодиноці везли кудись невідомо.

Чуприна попав останнім. Він провів очима Кізлика, що в оточенні двох озброєних конвоїрів, тиняючись, зник в далині коридора, і йому вперше за весь час стало жаль молодого товариша.

Нарешті і Чуприну повели тим саме коридором, що ним ішов він до повстанкому з Сапроном. Проходячи повз кімнату, де відбулася півгодини тому неприємна бесіда, він побачив, як червоноармійці виносили ящик з патронами і крехтали од натуги.

На дворі Чуприну посадовили в закрите авто, і попереду вліз озброєний конвоїр.

В авті хтось уже сидів, і коли машина рушила, Чуприна впізнав Кізлика і радісно прошепотів:

— Кізлик!

Та більше нічого не довелося промовити, бо конвоїр зробив загрозливий рух і звелів мовчати.

Машина рушила вулицями міста і, заїхавши в якийсь двір, зупинилася.

На щастя, Кізлика й Чуприну не роз'єднували. Їх повели у двері, коло яких стояв вартовий з гвинтівкою, і незабаром пропустили у вузький коридор. У товаришів не було сумніву, що вони потрапили до в'язниці.

З'явилася ще одна людина з ключами, і одна з камер прийняла товаришів у свої тихі, але тривожні обійми.

Десь далеко, як крізь сон, чулися кроки, приглушені віддаллю і десятком дверей, обережно брязкала гвинтівка в руках вартового в кінці коридора, і щось настирливо шаруділо чи під підлогою, чи за муром, а вірніше — в самому мурі. І од цих звуків моторошно билося і завмирало серце і душа клякла малою дитиною на морозному вітрі...

— Кізлику... — ледве чутно промовив Чуприна і в напівтьмі вдивлявся в той бік, де, зігнувшись, лежав його товариш.

Кізлик не поворухнувся. Чуприна обережно встав і підійшов до нього. Хлопець спав, по-дитячому висвистуючи носом і підклавши руки під голову. Він стомився вкрай і заснув, як тільки прихилився до твердої койки.

Чуприна сів на койку поруч з Кізликом і замислився. Він перебрав усі факти останніх днів, відколи вони ув'язалися в цю брудну історію, і згадав усі балачки, що були цими днями, а коли в уяві постала фігура Фалалія Чингізханова, думки завихрили коло цієї постаті. Чи він теж, як і вони з Кізликом, потрапив на вудку, чи свідомо підвів їх на таку мерзоту?

Непомітно і Чуприна, схилившись до Кізлика, заснув сном тупим і важким, щоб прокинутись нерадісного ранку.

А ранок справді був нерадісний. Їм сказано, що вони заарештовані і, доки тягтиметься слідство, їм доведеться сидіти, а там колегія ЧК розгляне їхню справу. Назверх усього, у відтулину дверей Чуприна побачив, як повели заарештованого Чингізханова. Тільки на мить промайнула його зігнута фігура і зникла за сірою спиною конвоїра.

«Значить, і він попався!» — і Чуприні стало чомусь легше на душі. Він поділився з Кізликом думками про це,

але той втратив здатність говорити, а тільки мовчки вдивлявся в кінчики черевиків.

Потяглися довгі сірі й нудні дні. Кізлик день у день худ і блід, а Чуприна заростав волоссям так швидко, немов усі його сили йшли на це. Він ступав з кутка в куток камери, тимчасом як Кізлик висиджував цілі години на койці, немов зачарований надзвичайним дивом.

— Розстріляють... — похмуро казав Чуприна, находившись по камері і лягаючи на своє ліжко. Кізлик у відповідь на це слово плакав, а далі істерично ридав, уткнувшись лицем у матрац.

— Не плач, Кізлику... Мистецтво гине там, де воно стикається з політикою... Ми, представники мистецтва, гинемо навіть фізично, стикнувшись з політикою... Ми зламали свій принцип і гинемо...

В голосі Чуприниному дзвеніла велебна жалоба, а в очах світилася фанатична відданість ідеї.

— Умремо, Кізлику, за те прекрасне майбутнє, коли не буде політики... а буде одно мистецтво! — натхненно казав Чуприна і цілував товариша в лоба...

День до вечора тягся довгою каламутною смужкою з думок і хоробливих відчужень. Вночі товариші лягали на одну койку, бо охоплював їх жах, і лежали, не заплющуючи очі і не говорячи ні слова. Вони чули, що присуджених виводять на розстріл на зорі, і чекали того страшного часу.

Та ранок проходив, як щодня увесь цей місяць, і тільки один день нарешті приніс їм новину: об обіді їх покликали до слідчого.

— Так. Виходить, що ви постачали зброю контрреволюційній організації Комвесхлодіву? Ви були її активними співробітниками? — запитав їх слідчий, і усмішка прослизнула у нього під вусами.

Чуприна мовчав, а Кізлик дивився на товариша, як теля дивиться на корову під час небезпеки.

— Чого ж ви мовчите?

Товариші мовчали, бо що вони мали говорити? Піймано всю організацію, і немає сумніву, що виправдатися ніякої змоги немає.

— А може, ви скажете, що то за організація така — Комвєсхлодів? Принаймні, може, поясните, що означає ця назва?

«Справді, що вона означає?» Чуприні й на думку не спало поцікавитись цим...

Зібравши сили, Чуприна мовив байдужим голосом:

— Ми не знаємо, що то за організація... Ми вперше були там у них, коли ви нас заарештували... Вони хотіли примусити нас пристати до організації, але ми не хотіли...

— Я знаю, що ви не хотіли, і знаю, через що ви не хотіли. Ви були надто серйозні, щоб бути в тій організації... — Слідчий засміявся коротким сміхом людини, що в житті їй небагато доводилося сміятися, і раптом спитав: — Ви хочете, щоб я вас зараз випустив?

Чуприна, не знаючи, — чи серйозно той говорить, чи кепкує, на всяк випадок промовив тихо:

— Хочемо...

Кізлик ще тихше й боязкіше видушив із себе ледве чутне:

— Хочемо...

— То я вас негайно випущу, коли ви скажете, що означає та скорочена назва.

Товариші стояли мовчки. Ах, чому вони не спитали Чингізханова, що означає та назва?

— Ми не знаємо...

— А може, ви таки признаєтеся, навіщо ви тій організації носили три пуди цегли в ящику?

У відповідь на це на обличчі товаришів застигло німе здивовання людей, що нічого не розуміють.

Слідчий встав з місця і гукнув:

— Конвоїр!

Конвоїр з рушницею вмить з'явився на порозі.

— Виведи оцих громадян за ворота... — і, звернувшись до товаришів, промовив: — Ви вільні... Можете йти додому...

Це було так несподівано, що першої миті ні Чуприна, ні Кізлик не могли рушити з місця і стояли, як приклеєні

до підлоги, а коли вийшли за двері, то почули слова слідчого:

— От телята!..

Нашвидку захопили вони свої речі й пішли до виходу. На вулиці їх чекало дві несподіванки: по-перше, було вже літо, а по-друге, коло виходу стояв у повному складі Комвесхлодів.

Усі мали такий вигляд, немов їх довго і старанно, але безрезультатно жували корови і, переконавшись, що висмоктати споживного з них немає надії, виплюнули просто на вулицю. Та незважаючи на такий вигляд, компанія завзято реготалася, і Чуприна почув слова Фалалія Чингізханова:

— Зверхідіотизм цих малярчуків мене просто захопив! Сапрон розповідає, як вони тягли три пуди цегли через паркани...

Регіт заглушив слова Фалалія, та Чуприна зрозумів раптом усе.

Лишивши Кізлика самого, він рішуче підійшов до Чингізханова і спитав:

— Скажи, Фалалію, що означає Комвесхлодів?

Чингізханів весело вишкірив зуби і протяг руку, що повисла в повітрі, не прийнята Чуприною:

— От чудак! Та це означає «Компанія веселих хлопців та дівчат»...

Театральний рецензент ледве встиг доказати останнє слово, як Чуприна припечатав на його обличчі дзвінкого ляпаса. Всі завмерли, а Фалалій, схопившись за обличчя, люто дивився на Чуприну, що взяв переляканого Кізлика під руку і швидко подався з ним вулицею.

— Перманентні ідіоти! Убогі постачальники цегли! Малярчуки! — лунав услід їм ображений голос Чингізханова.

ІГУМЕН І КНЯЗЬ

Тридцятип'ятилітній Тодосій у довгій чернечій одежі, що не рїжнила його від інших ченців київських печер, ходив по келїї до краю роздратований.

Нї поклони, нї молитви, нї збільшені вериги не втамовували гнїву суворого Тодосія.

«Господи, влади́ко життя, моїх помислів, моєї любові й мого гнїву! Серце моє горить вогнем на нечестивого князя! Гнїв мій на славу Тобі!...»

Вериги глухо стукали об долівку келїї-мазанки, а Бог непорушно дивився своїми великими візантійськими очима на ігумена київського монастиря, і глухе було його серце до молитов та стуку вериг.

Глухе було його серце, як глуха осінь над Дніпром. Дикі кручі лили каламутні сльози у води сірої ріки, над подолом кружляло гайвороння, й гайворонням метушилася чернеча братія на брудному, багнистому подвір'ї монастиря.

Час од часу ігумен Тодосій позирав у каламутну шибку келїї на подвір'я й нотував у пам'яті своїй кари ледачим ченцям, що не гаразд ретельно виконували свої обов'язки.

«Братові Сильвестрові двіста поклонів за розбите цебро... Братові Павлові збільшити вериги за розсипане борошно...»

З-задніпровських просторів насувалася ніч, і вовки-сіроманці виходили з лісових пуц, вили у темряву тисячолітньої осені, ловлячи у подихах вітру теплі запахи тварин та людського житла. Інколи їх гострі вуха ловили уривки пісень та музики з боку княжого терема, й вони напорошено стихали, щоб за хвилину з новою силою пронизати повітря своїм голодним жалем.

Святослав, нечестивий князь, вигнав свого брата Ізяслава з Києва і посів князівство і землі. Надто гостро відчували зміну київські ченці. Пошана, якою оточував монастирі та братію боголюбивий Ізяслав-князь, змінилася на зневагу та утиски. Святослав знав, що чернече священство підтримувало його старшого брата, і неласка князівська упала на голову ігумена Тодосія надто тоді, як сам Тодосій дав до того привід своїм посланням:

«Голос крові твого брата кличе на тебе до Бога, як кров Авеля на Каїна. Зав'яжуться вузлами твої шляхи, й не знатимеш, кудюю йти. І брами замкнуться перед тобою, й не знатимеш, що діяти. Кров брата твого на тобі!..»

Мудрий ігумен не зважив, що його чернечий авторитет, не підпертий мечем князя Ізяслава, не міг правити за дужий засіб політики...

Святослав не мав заміру сваритися з духовенством, але послання ігумена обурило його. Гордий цар покликав до себе смиренного ченця, але гнів ігумена взяв верх над смиренням та покорою, і він відповів князеві, що владі земній коритися не буде, бо настановлений Богом пасти вірних, а тому й кориться тільки владі небесній. Отже, коли охота князеві говорити з ним, ігуменом і пастирем, то хай приходить до нього...

Того ж дня, як одержав таку відповідь Святослав-князь, до келії Тодосія, ігумена київського монастиря, під'їхало з двадцять князівських дружинників. У келії на якийсь час засперечалися вериги з мечами, і мечі довели, що вони авторитетніші за чернече начиння... Тодосія, у подраній одежі, посадили на воза й повезли уночі пуццями до міста Васильова, де колись ігумен, син вельможних батьків, бігав малими ногами...

— Князь наказав тобі, отче, не повертатися до Києва, аж поки не буде на те князевої ласки...

З такими словами залишили дружинники Святослава ігумена Тодосія на брудному монастирському подвір'ї у Васильові.

Так порухувалася влада земна з владою небесною, що зазіхала забрати до своїх рук князівства і землі,

упокоривши князя і обернувши його на свою зброю. Лицарський шолом не схилювався перед чернечим каптуром.

В убогій дерев'яній церкві Васильова молився ігумен Тодосій за здоров'я князя Ізяслава та дарування його немічному мечеві перемоги над ворогами. Меч-бо Ізяслава був мечем влади небесної, бо князь корився ігуменові.

Вранці і увечері вериги суворого Тодосія, збільшені удвоє, стугоніли на дерев'яній підлозі церковного віттаря, а довгими ночами пізньої осені ігумен думав про земне. Думки його охоплювали минуле й гостро стреміли у майбутнє, в те майбутнє, коли, вірив він, земні князі остаточно скоряться князям небесним, бо хіба ж небо не вище від землі і Бог не дужчий за всіх князів земних?

В одну з таких безсонних ночей, коли дзвінка бронза думок тридцятип'ятилітнього мужа оберталася на невиразний і зрадливий туман юнацьких запальних мрій, до келії Тодосія постукав запізнілий подорожній. То був монастирський служка, вірний Йона, що втік з київських печер до свого ігумена.

Юнак несміливо переступив поріг келії і схилювався на коліна, приймаючи благословення ігумена. Смирено він став коло одвірка, побожно схилюючи голову, і мовив:

— Отче, тівун Яцемир ненавидить нечестивого князя Святослава за те, що той одібрав йому жінку. Яцемир мій родич по матері... Він намовляє мене...

На цих словах служка запнувся і нижче схилюючи голову, але Тодосій зрозумів його без слів. Він молитовно звів очі д'горі і врочисто мовив:

— Гнів Божий на нечестивих і братовбивцях! Іди, отроче, і хай Господь наш милосердний укріпить твою десницю і сповнить твоє серце мужністю!

По цьому ігумен взяв за плечі служку і вивів його із своєї келії в темну осінню ніч.

Вперше за довгі тижні заслання Тодосій міцно заснув, як людина, певна наступних днів і певна себе. Спокій

зійшов на турботну душу ченця, бо не напутив він отрока на злі діла, і отрок нічого йому не сказав...

.....

...Пишні шати на князеві та його прибічниках. Візантійські шовки та парча відбивають сонце, і сонце покірно падає на жовтий та червоний сап'ян обув'я та на коштовну зброю коней.

Служка Йона дізнався, що сьогодні князь Святослав поїде полювати у пуці на Стругну. Тівун князів Яцемир розповів про це своєму небожеві.

Підступний Яцемир довго готував Йону, аж поки богобоязнені вуха цього юнака почули справжні наміри і сподіванки свого дядька. Князь зневажає церкву і священників, він справжній поганин і ворог Христа. Забити такого нечестивця — то славне діло, і це славне діло можна доклати в найближчий день і то саме на полюванні. І справа то небезпечна, адже ж Яцемир буде з князем, і коли кара Божа упаде на нечестивця, він не кине на поталу свого улюбленого небожа, а як все буде гаразд, він із своїх достатків збудує монастиря й настановить Йону за ігумена... А до княжого стану його пропустить сторожа, бо знає його як небожа найближчого тівуна... От і короткий меч, що ним мусить вдарити юнак у спину князя, неодмінно у спину, щоб той не мав змоги боронитися...

Цілий день юнак простував слідами князівської вагаги, що йшла в напрямку Васильова, а коли князівські пси піднімали звір'я, він залазив на дерево, боячися потрапити на очі псарям...

Нарешті надвечір задимилося багаття княжого стану, а як спала ніч, вогонь зазолотив верхів'я столітніх сосон та ялин, виказуючи місце княжого стану. То там горіло багаття й готувалася страва на всю дружину. Вози з припасом стояли колом, а коні паслися на припоні, пильновані озброєними дружинниками.

Йона виліз на височенну сосну й чекав. Меч йому од незвички муляв під одежею, але він терпів біль, напоєний шаленством помсти. Слова ігумена дзвеніли йому в ухах,

і він, як снохода, забув і про власну безпеку, і про потреби свого тіла, і навіть про молитви, які він звик проказувати щогодини своєму суворому Богові. Його опанувала мета, і тій меті прислугувалися всі здібності його виснаженого чернечого тіла. Зір був загострений, як у яструба, слух ловив щонайменше шелести, звіряча спритність прокинулася в його істоті, знівеченій потворним візантійським аскетизмом. Юнак тремтів, як напнутий могутньою рукою лук, готовий щомиті випустити вбивчу стрілу. Він чекав на ту слухну мить, коли князь і дружина уп'ються — тоді легше дістатися до багаття й доклати боговгодне діло.

Яцемир мав умовити князя зняти свій бойовий панцир і підпоїти Святослава медом, щоб в разі чого він не міг чинити опору. Йона це знав і мав намір підійти до дужого князя ззаду. Адже ж він чернець, а не воїн і не може стати до двобою з князем, що ціле життя своє не розлучався з мечем. До того ж, що там лицарські звичаї, коли ходить про Боже діло? Рука Господня чинить так, як то зручніше, не турбуючись за земні чистоти. Нечестивець ляже трупом од зрадницького удару в спину, а не на полі слави!

Йона чекав довго, а зваживши, що час починати діло, зіліз з дерева і поповз через хащі до багаття.

З табору неслися співи підпилих дружинників, гарчання псів та іржання коней. Обережно Йона підійшов до вартового, що напівлежачи догризав кабанячу кістку, й привітався. Дружинник впізнав юнака і охоче згодився супроводити його до Яцемира, якому нібито чернець мав переказати якісь вісті. Пси кинулися були на незнайому людину, та вартовий розігнав їх ломакою, і вони принішкли.

— Ото коло багаття князь і Яцемир. Підійди і вклонися князеві та повіншуй його добрим полюванням, — навчав дружинник юнака.

Засунувши руку під чернечу рясу, Йона спробував, чи гаразд меч виймається з піхов. Потому він перехрестився і, сповнений незламної рішучості, рушив до

багаття. Спи́на князева вигідно чорніла на огняному тлі, і ця чорна пляма увібрала всі прагнення ченця.

Саме тоді, як князь перехилив турячого рога з пінним медом, Йона наблизився так, що міг би кінчиком меча дістати до гаптованої сорочки Святослава, а зробивши крок, не зле доконати діло кари Божої. Та чернець стрибнув так, ніби цілі гони були між ним і метою. Меч пронизав спину князя і приколів нечестиве його тіло до землі.

Навколо щось ухнуло і затихло. За мить вчинився галас людей, і собаки жалібно завили, почувши смерть людини-господаря.

Йона скам'яніло тримав держално меча в руці, і з великих очей його лилося проміння жаху на важке тіло, що зсунулося набік так, що кінчик меча виковирнув шматок землі... Холодна осіння земля ударила в обличчя ченця, і він випустив держално. Труп упав набік і востаннє здригнувся.

Йона випростався над багаттям і підніс руку, щоб перехреститись, але важкий удар палиці по голові загасив його свідомість, і далі він не чув і не бачив, що коїлось навколо.

— Негайно одрубати голову і кинути псам! — задзвенів владний голос князя Святослава. Він схилився над тілом свого поплічника Яцемира і власними руками ви́йняв зрадницького меча.

Яцемир був мертвий. При світлі багаття князь вдивлявся в його обличчя, та, крім закам'янілої муки, нічого не бачив.

— Стійте! — гукнув князь на слуги, — не рубайте голови тому ченцеві!

Мусив князь знати, за віщо наклав головою Яцемир, а про це може сказати тільки вбивця. Але слуги доповіли, що чернець сконав од удару по голові.

Скорбота і гнів змішалися на обличчі князя. Слуги тремтіли, стоячи колом навколо свого князя, і воїни тримали руки на держалнах мечів, готові з першого ж наказу рубати голову кому завгодно. Та князь мовчав, все нижче схиляючися над трупом. Він, що звик торопити

черепи власними руками, був украй вражений смертю серед бенкету.

— Не печалуйся, князю, над другом і послухай мене, — почув Святослав голос свого найстаршого дружинника й найдовіренішого радника, сімдесятилітнього діда Жамайла. Князь не розлучався з ним ні вдень, ні вночі, ні в боях, ні на бенкетах. Ще замолоду його було приставлено до Святослава навчати військової справи юного князя, а коли князь змужнів, дід залишився при ньому найближчою людиною.

Жамайло взяв князя за руку, поштиво схилившись на знак покори своєму державцеві, але і в ознаках покори, і в поштивих словах чулося, що Жамайлова воля була над князеву. Він одвів Святослава вбік, посадив його на ведмежу шкуру й почав голосом тихим і проникливим казати:

— Князю, убивця — небіж Яцемирів. Він убив дядька, що годину тому намовив тебе зняти панцира...

— На що ти, старий, натякаєш? — погрозливо запитав князь.

— Я ні на що не натякаю, князю, а тільки говорю те, що й ти знаєш. А ти, князю, знаєш і те, що ніколи ні в яких обставинах Яцемир не вмовляв тебе скинути панцира та ще й так настирливо. Навпаки, Яцемир завжди твердив, що зброя мусить завжди бути при лицареві...

— Ти щось плутаєш, старче, — відказав князь тихо.

— Я не плутаю, князю, а те кажу, що було, і нічого від себе не додав. Юнак, небіж Яцемирів, ще вчора розмовляв зі своїм дядьком на твоєму подвір'ї... Вони надто довго розмовляли... Яцемир любив хлопця і піклувався ним, як власною дитиною. Юнак незгірше ставився до дядька... Я це знаю, князю, бо піклуюся твоєю безпекою. Я децю, князю, зрозумів, та на, жаль, пізно, коли тіло твого тівуна лежить холодне...

— Що ж ти зрозумів, старий? — запитав могутній князь свого воїна, як запитують діди бабусю за цікаві їм речі.

— Я зрозумів, князю, що удара готовано тобі.

Святослав схопився на рівні ноги й грізно подивився на старого, що покірливо схилив голову перед своїм князем ще нижче.

— То, діду, теревені, дурні теревені!

Князь наблизився до трупа Яцемирового і, одкинувши плаща, яким укрили його слуги, пильно почав вдивлятися в непорушне обличчя. І що довше він вдивлявся, то більше в його уяві спливало давно забутих подій, слів і картин. викреслювалася на сірому тлі давно минулого напівзабутого підступна душа тівуна Яцемира... На обличчя князеве спала похмура тінь, і він, важко ступаючи, підійшов до Жамайла і мовив:

— Може, діду, й так.

Старий на слова князя тихо, ледве помітно, вклонився.

— Але що ж робити?

Жамайло на одну лише мить підвів голову на рівень голови князя і знову схилив її.

— Так що ж робити? — з притиском повторив своє запитання Святослав і, не діждавшись відповіді, грізно мовив:

— Я вивішаю їх, старий, чуєш? Я вивішаю їх до одного!

Горді слова князя не справили вражіння на Жамайла. Дід знав, що буде зроблено так, як він скаже, а не так, як схоче князь.

— Ти, князю, справедливий, як небо, і слова справедливого гніву чую я нині з твоїх уст, але, вивішавши ченців, ти не зменшиш злоби на себе, а умножиш її. Справедливість, князю, золото. Воно ціни неоціненної, а м'яке, як олово, а мудрість, князю, то сталь, вона тверда і гнучка, тому володіє всіма скарбами землі...

Святослав дивився в землю і слухав свого радника. Палкий гнів його уцух, і серце остудив холод мудрості.

— Правити людьми треба не справедливістю, а мудрістю...

Старий замовк і схилювався на коліна, немов віддаючи себе на ласку князя. Святослав обняв старого і поставив на ноги.

— Так що ж діяти, старче? — тихо спитав він.

Жамайло знав, що тепер князь прийме все, що він йому не скаже. Помовчавши, він підвів свою сиву голову.

— Їдь, князю, на ранок до Васильова до ігумена Годосія та даруй йому провини його. Він відчув твою силу, князю, і більше не посміє перечити тобі та ганьбити діла твої. Хай повертається до Києва і будує храм, який він давно збирався будувати... Не жалуй, князю, скарбів, дай і людей, і гроші на будівлю, і злоба ченців обернеться на ласку і покору тобі.

Князь нижче і нижче схиляв голову, що означало згоду його чинити по словах діда.

— Будь, князю, мудрий і не знищуй зброї, що дасть тобі безліч перемог над народами і землями... Ченці, князю, то зброя, могутня зброя, але треба вміти володіти нею...

Жамайло замовк, а князь в задумі промовив:

— Так, діду, так.

Другого дня у присадкуватій халупі монастирського дворища у Васильові земна і небесна влада тричі цілувалися на знак згоди, миру і єдності.

Врочисто було відсвятковано киянами та братією печерською повернення князя Святослава та ігумена Годосія до Києва. Ченці й міщани з духовенством вийшли назустріч, і ігумен відправив врочистого молебня.

А увечері відбулася у княжому теремі вечеря без гуслярів і скоморохів, без вина і дівчат, перша чернеча вечеря у теремі Святослава. Суворий-бо печерський аскет не потерпів би ні пияцтва, ні музики, ні співів. Князь за таєно злосливо порався коло кабанячого окоста, а ігумен запивав водою сухарі...

Почали вечерю довгими й нудними молитвами, молитвами ж і закінчили.

Аж тоді, коли ігумен Тодосій був далеко од княжого терема, до світлиці вкотили бочку з медом, покликано гусярів та скоморохів, а у присінцях теремових чекали на свою чергу дівчата... Почалася справжня вечеря лицарів.

А ченця Йону другий день вже терзали вовки на лісовій галявині й дивувалися, що він жилавий і несмачний, як святий з візантійської ікони...

ПОВІСТІ. РОМАН

ПЛАНТАЦІЇ

Розділ перший

Двір маєтку великий — на кілька десятин, а паркана ніде не видно. Будинки притулилися близько один до одного, замикаючи двір червоним цегловим колом.

Тільки в двох місцях ворота. Між воловнею та млином — для скотини й робітників, та між конторою маєтку й будинком службовців — парадні.

Парадні ворота чемно дають проїхати екіпажеві або пройти економічним паничам і панночкам.

Замкнене коло будинків в одному місці розривається барвистою плямою художньо розташованих дерев та квітників, а за ними білим тлом підноситься будинок модерної архітектури.

Коли пройти од скотарень з їхніми аміаковими пахощами через двір до будинку, то на очі спадуть важкі, штучно різьблені двері парадного ходу, а на дверях мідна табличка:

ФЕЛІКС ФЕЛІКСОВИЧ РАМПІ

головний управитель Старостинських маєтків графині
ВОЗНЯКОВОЇ-ДОНЧИЦЬ

Жодній іконі не довелося зазнати такої шани від льокайської руки, як тій табличці. Тому вона своїм блиском сліпить очі й зосереджує увагу на чорних грубих літерах:

ФЕЛІКС ФЕЛІКСОВИЧ РАМПІ

Око швидко фіксує три слова, й прохачева рука тисне на гудзик електричного дзвінка.

Двері-іконостас одчиняє пристаркуватий панок у довгому сурдуті та білих комірчиках як сніг. У прохача тремтять коліна й язик зав'язується надійним вузлом. Вузол наміряється проскочити в дихальне горло, а в мозку, як у зіпсованому грамофоні, вистукує переривчасто:

— Це він... Це він... Це він...

Та раптом чоловік у сурдуті, на око визначивши соціальну вагу одвідувача, каже:

— Добродію, вам слід прийти через тиждень... Пана немає дома...

І хоч голос пана виразно чути в покоях, льокай ще раз підкреслено вперто твердить:

— Так, немає дома... Через тиждень...

Після цих слів одвідувачеві не належало бути в передпокої, а тому дідок у сурдуті брався зачиняти двері, ніби там уже нікого не було. Наступав на драні черевики та іншими дипломатичними ходами, виробленими довгою льокайською практикою, витискував одвідувача за двері.

Опинившись на ганку, незваний гість ще раз перечитував мідну табличку, язиковий вузол кидав намір пропхатись у дихальне горло, рука, що допіру непевно тремтіла, стискувалась у певний кулак, а язик, випроставшись з міцного вузла, починав формально функціонувати:

— А, твою мат...

Ноги твердо ступали геть з подвір'я.

Рамп — чужоземець, але якої національності — невідомо. З прізвища ніби німець, але німецького в ньому нічого не було. Бездоганне знання англійської мови могло б повернути на думку, що він англієць, коли б не смугляве обличчя та чорні задиркуваті очі румунського цигана. Звичка завжди тримати в руках батіжок з довгим пужалном або, під час офіційних розмов, за халявою лакових чобіт підкреслювала зовнішню подібність до смуглявих знавців конярства.

На певні думки про походження наводили й риси його вдачі. Рамп умів використовувати будь-які обставини, а це стверджувало, що генеалогічна гілка його сполучалася з деревом роду в лагідному затишку циганського шатра.

Рамп жив самотньо у розкішно умебльованій квартирі. Він ніколи не говорив про свою рідню, хоча питання про батьків йому не раз ставилося.

Щонеділі до білого будинку наїздили гості, грали в карти, їздили полювати, та до всіх сусідніх поміщиків, вищих службовців маєтків та цукроварень Рамп ставився з іронічною фамільярністю та презирством у глибині своїх чорних очей. Бували в компанії й дами. Рамп говорив їм приємності, але рисочки в кутках рота анулювали його слова.

Десятки тисяч десятин землі з двома цукроварнями були слухняна зброя в руках Рампа в боротьбі з напівспролетаризованим селянством. Графиня могла не турбуватися за прибутки: вони золотою річкою пливли фарватерами банків у її ніжні руки.

Власниця маєтків та цукроварень, здається, назавжди дала перевагу закордонним курортам перед Старостином. Років зо два до революції 1905 року вона приїхала до Старостина на кілька день, але про це недовге перебування довго згадували в маєтках.

Весняним днем графиня пройшла із свого палацу в супроводі Рампа до цукроварні, а од неї до маєтку.

Всі помітили, що графиня була чимсь незадоволена і стурбована.

Розповідають, що увечері покликала графиня Рампа до себе в палац і без зайвих слів заявила:

— Ви мені, пане Рампе, не подобається... ви не вмієте керувати... У вас навіть цукроварня не працює! А ви пишете, що вона дає великі прибутки! — вигукувала графиня істерично.

Рамп увесь час тримав батіжок за халявою, але після цих слів він одним махом розсік едwabну канапу до пружин. Управитель мовчав, але очі йому хижо горіли, а рука трощила пужално на дрібні шматочки.

Очі графині раптом зупинилися, потім закотилися під лоба, і вона безсило зсунулася на килим.

Покоївка подала води та одеколону й негайно була вислана з кімнати.

Коли графиня очуняла, Рамп, немов нічого не сталося, ввічливо казав:

— Ви, ясновельможна пані, стомились. Вам слід спочити, я ж дозволю собі звернути вашу увагу на... — Рамп довго пошепки щось говорив графині.

Покоївка не чула шепотом сказаних слів, і вони лишилися таємницею.

Графиня на другий день виїхала за кордон, а в головну контору маєтків передала листа, де дозволяла Рампові взяти з прибутків річне утримання як одноразову нагороду за зразкове керування маєтками та цукроварнями. А через місяць на ім'я Рампа прийшов пакет з документами, і на різьблених дверях з'явилася ще одна табличка:

ФЕЛІКС ФЕЛІКСОВИЧ РАМП
довірений у всіх справах графині
ВОЗНЯКОВОЇ-ДОНЧИЦЬ

Розділ другий

Володіння графині Вознякової-Дончиць широкою смугою розляглися від Домашова до Краснопілля, захоплюючи повіти Домашівський та Краснопільський на сотні квадратних кілометрів.

Десятки хуторів з двома цукроварнями були розкидані на цьому просторі, а в центрі їх, як діамант, головний Старостинський маєток з найбільшою в окрузі цукроварнею та палацом графині... Тому вся група маєтків звалася Старостинською і підлягала головній управі маєтками, яка містилась у Старостині.

На всьому просторі Старостинських маєтків лише жменька земель належала селянам та дрібній збіднілій шляхті. Але щодамі менше ставало дрібнопанських земель, графські маєтки ковтали їх, округляючи свої масиви.

Зубожіла шляхта забивалася в села, втрачала свої суспільні ознаки й повільно переходила до роботи на землі.

І коли діди ще пишалися задрипаними дворянськими мундирами та нікому не потрібними грамотами, молодь ходила за плугом і з веселими висвистами співала парубоцьких пісень, повертаючися з поля...

Велика залізниця, що сполучала два моря, проходила вздовж земель Старостинських маєтків. Нею, як велетенською артерією, приливала й одливала кров виробництва. З далекого Чилі везли селітру, з Москви — мануфактуру, з Дону — вугіль, з Нью-Йорка — машини, з Німеччини — каїніт, з Поділля — суперфосфат, з Швеції — тараню...

У виробничому шлунку маєтків та цукроварень всі ці різноманітні матеріали перетравлювались, і натомість Старостин викидав на світовий ринок цукор, пшеницю та годовані воли.

І цукор, і пшениця, і воли чудесно оберталися на біржах Москви, Нью-Йорка, Лондона, Берліна, Одеси в карбованці, франки, долари, стерлінги, марки...

Чавунна артерія приносила заживок виробництву й забирала наслідки його життєвих процесів. Забирала більше, ніж приносила, бо до всього додавалася праця тисяч напівспролетаризованого селянства, видобуті багатства землі та сонячна енергія, спіймана зеленими мережами плантацій.

З провесни до пізньої осені сотні тисяч робітних днів ковтали бурякові плантації Старостинських маєтків. Цілі армії копальників, сапальників буряка рушали до плантації, не можучи прикласти сили на власних убогих клатках землі. І коли старі поралися коло невеликого свого господарства, вся молодь цілий рік жила, щоб одробити два місяці на панських плантаціях. З семи років діти йшли збирати «свинку» — стихійного шкідника цукрових буряків.

Навчившись володіти сапкою, йшли на шаровку, проривку, а восени, коли сім'ями захоплювали постаті копати буряки од берківця, ця найніжніша молодь цілі дні під дрібним осіннім дощем перебирала порепаними руками холодні буряки й обрізала гичку.

Люди родилися на плантації, матері годували дітей, одриваючись од буряків, а виростили діти — віддавали свої сили тим саме плантаціям.

А цукор, вироблений порепаними руками людей, що на сніданок мали шматок хліба й цибулину, старанно обминав їхні селища, щоб десь, у далекій невідомій Англії, піти на вгодівлю свиням.

Ще до початку виробничих боїв на розлогах бурякових плантацій машина виробництва починала ворухитись. Напередодні весни залізниця викидала жовті мішки з суперфосфатом, ликові кулі з таранею, машини та матеріали для Старостинських маєтків.

Поважні воли рухали великі гарби, навантажені виробничим заживком, до хуторів, цих найменших клітинок виробничого організму.

У Старостинському головному маєтку лагодиться й гостриться зброя, щоб завоювати тисячі десятин чорноземлі. Вищить од напруги слюсарня, кузня весело вистукує молотками, едвабно гладять дерево гемблі в теслярні, а циркулярка зойкає, вгризаючись в дерево.

Цукроварні по весні похмуро мовчать. Тільки високі димарі, оглядаючи свої володіння, нагадують про них. Вони ремонтують своє пошарпане виробництвом тіло.

З початком весни увага головної управи не на їхньому боці, і все життя відливає од залізних організмів цукроварень до сизих просторів полів.

Тільки восени, коли завмирають маєтки з останнім зданим берківцем буряку, свято переходить на їхню вулицю. Тоді цукроварні погордливо пихкають димарями й перетравлюють солодку масу буряків.

Пізньої осені пустіють плантації. Постаті копачів не маячать під нудною осінньою мжичкою, й тільки де-неде скриплять вози, збираючи решту буряків, а потім лише зграї ворон будять сизу млу почорнілих просторів.

Коло цукроварні виростають чорні ковбаси буртів, з яких подається буряк до заводу вагонетками. Колії для вагонеток простяглись од цукроварні до парких

жмакових ям і далі до довжелезних воловень, де вгодуються на заріз сірі велетні — воли.

Восени бракували старих, малосилих та знівечених волів і ставили вгодовуватися.

Тільки молоді лишалися в маєтках набирати сил для весняної каторги.

Вгодовування — це останній спочинок. Воли стали бруктом, який мусить дати прибутки не своєю роботою, а м'ясом.

З провесни вони тягли важкі плуги, кремери, борони.

Влітку возили вантажі з маєтку в маєток, а восени — чували з зерном од численних молотарок.

Пізньої осені котили круторогі важкі гарби з буряками з плантацій на цукроварні. Борсались по черево на багнистих чорноземних дорогах, розчахувались і ламали копита.

Круторогий рід уславився силою, терпінням та поклою. Знівечені в роботі, ставали вони до довгих воловень з цементованими коритами з теплими жмаками, щоб замкнути коло своєї виробничої місії.

Бурякова маса повертала сили, товща наростала швидко, і вже після Різдва контора головної управи укладала умови з промисловцями великих центрів на купівлю-продаж сотень годованих волів.

Різниця для них була останнім станом на шляху виробничого процесу.

Розділ третій

Головн. Управ.
Старостинськими
маєтками

2 березня 1905 року
№ 273-68

До Новослобідського с.-г.
інституту

З доручення пана головного управителя просимо надіслати нам одного студента, що закінчив інститут, для практики в Старостинських маєтках.

Адміністратор САРАНЧУК

Адміністратор контори Ілля Матвійович Саранчук манірою чепурного бухгалтера натиснув на власний підпис пресом і передав папірець писарчукові.

— Ілля Матвійович, вас кличе Фелікс Феліксович! — проголосив хлопчик-кур'єр коло дверей Рампового кабінету. Саранчук зірвався з місця і, догідливо зігнувшись, зайшов у розчинені двері кабінету.

Рамп сидів, переглядаючи папери, і, не піднімаючи голови, запитав:

— Ти написав до інституту?

— Написав, Феліксе Феліксовичу, зараз посилаю на пошту...

— Затримай поштаря, я дам листа...

Незважаючи на високу посаду Саранчука, Рамп казав йому «ти» так само, як усім своїм підлеглим.

Овсію Омеляновичу!

Пришли мені студіозуса, який би: 1 — знав англійську мову, 2 — їздив як слід верхи, 3 — добре б грав у винт. Не завадить, коли буде добрий мисливець і стрілець. Дурня й макуху вижену.

Рамп

На конверті Рамп написав адресу:

Овсію Омеляновичу Вірному, панові проректору Новослобідськ. с. г. інституту.

З Вірним Рамп товаришував ще в інституті, коли обидва були студенти, але тоді, як, скінчивши інститут, Вірний угрузав у науку, Рамп об'їздив три четвертих земної кулі, перебравши три четвертих можливого числа професій.

В Криму він оббризував дерева та пакував овочі в садах Чебухтаєва, на Кавказі був довіреним у надсиланні кукурудзи за кордон, у Швейцарії закупає годинники, в Каїрі мав салон жіночого вбрання, в Бразилії доглядав кінських табунів, в Канаді був членом духоборської комуні, а в одній з екваторіальних республік Америки відігравав значну роль при особі президента.

Що він робив у Лондоні та Петербурзі — невідомо, але рекомендація князя Мусницького, який в листі до графині називав Рампа найліпшим своїм другом, доводила, що у великопанському товаристві його мали за свою людину.

Вірний для Рампа був, здається, єдиною людиною, до якої він ставився без затаєного презирства і якій цілком довіряв.

Одіславши листи, Рамп знову поглибився в розглядання паперів, але увагу його притяг шум і галас в конторі.

— Хочу... бачити!.. — чувся чийсь вигук. Далі у відповідь тиха говірка й знову голосно:

— Ну й чорт з ним! Пустіть!..

За цим до кабінету стурбований ускочив Саранчук і тремтючим голосом промовив:

— Феліксе Феліксовичу! Той... Хведь, що ви наказали звільнити... прийшов п'яний... лається...

— Ну то що? Виженіть, та й усе!

— Він з ножем!.. махає!.. каже: заріжу його... цеб-то вас!.. Ви не виходьте... ми телефоном стражників викликали...

В очах Рампові засвітилися холодні вогники, під коротко стриженим вусом залягла ще глибша зморшка презирства невідомо до кого — чи до того Хведя, що прийшов розмахувати ножем у контору головної управи, чи до боягузливого панка, що од жаху втратив свій апломб адміністратора.

— Дурні! «Стражників»! — передражнив він Саранчука. — Прийшов п'яничка, а вони — стражників!

П'ять кроків, і Рамп у конторі. Хведь несамовито лаявся за ґратами, що відокремлювали операційну частину залу од місця для одвідувачів.

Хведь побачив Рампа.

— Га, циганська твоя морда! Так, значить, виганять?! — і барвистий матюк повис у повітрі.

Бухгалтер підбіг до Рампа й догідливо прошепотів:

— Він з ножем і п'яний!..

Рамп, нікого не слухаючи, підійшов до ґратованих дверей. Клямка забряжчала на кахельній підлозі, і головний управитель опинився віч-на-віч з вигнаним стайничим.

Хведь спочатку оторопів, але швидко опам'ятався і, піднявши ніж, кинувся на Рампа. Це був останній його свідомий рух у конторі.

За мить він лежав на підлозі, а ніж із кіски, яким звичайно обрізують буряки, забряжчав на кахлях. Бразильська наука боксу не вперше стала в пригоді Рампові.

— Сс-во-лоч!.. — з огидою просичав Рамп і, одчиняючи двері кабінету, кинув невідомо кому: — Заберіть його, а мені покличте лікаря!..

Рамп не розрахував удару і вибив собі пальця.

Тим часом як лікар з цукроварні підкреслено уважно оглядав управителеву руку, в кімнатці конторського сторожа Юхима на голій лаві лежав непритомний Хведь.

Хведь, безземельний селянин, працював на панській стайні, але коли Ірод — улюблений жеребець Рампів — вразив невідомо об що ногу, Рамп власноручно одшмагав Хведя своїм циганським батіжком і наказав вигнати його.

Хведеві урвався терпець: довготерпіння, як відомо, залежить од становища в суспільстві, — що нижче, то більше. Усередині клекотав протест, але виявити його навколо не було сміливості. Її виснажила праця та пригнічення, і Хведь підбадьорив її горілкою...

Юхим бризкав на непритомного водою, і той розкрив очі.

Вплив алкоголю пройшов, і Хведь злякався свого вчинку. Перед його очима постала примара голоду, злиднів, тюрми... Уткнувшись обличчям у заялозену лаву, він безгучно заплакав.

Юхим схилив сиву голову над ним і пошепки казав:

— Дурний ти, Хведю, дурний... Ну хіба можна проти чана, та ще й при людях?.. Панів треба бити наодинці... щоб ніхто не бачив... цеглиною, щоб револьверта не встиг

витагати... А тепер що? — казав далі Юхим. — В тюрму посадовлять, а може, ще гірше...

Через півгодини два стражники вели Хведя до заводу.

Розділ четвертий

Між усіма маєтками Старостинської групи Зеленецький хутір був чи не найменший.

Тому й посадив туди Рамп Йосипа Матвійовича Варламенка за економа — нехай не пиндючиться, коли хоче отримувати добру платню, керуючи більшим маєтком.

Вогкі од недавнього снігу садові стежки вимірює Йосип Матвійович своїми важкими кроками й думає, що от уже два тижні як закінчився економічний рік, а в нього не готовий річний звіт.

Саранчук щодня дзвонить — звіту вимагає, каже, що Рамп сердиться... А в конторі сидить три йолопи й хоч би що...

Од будинку економа з саду стежка до контори. Кілька разів на день міряє стежку Йосип Матвійович, і, як зачинить за ним двері Сюська — конторський хлопчик, — з-за запилених шибок конторських вікон бубонить економів голос:

— Бу... бу... бу... Ба... ба... бу... бу...

У конторі над товстелезними книгами згинаються, вписуючи тисячі цифр та вистукуючи на рахівницях копійки й карбованці, що пройшли за рік у виробництві.

Контора виводила річний баланс.

Зазирнувши в рядки старанно виведених цифр, ішов Варламенко до свого кабінету поруч і пролітав думкою через цілий рік роботи.

Довелось пересівати буряки, вилягла пшениця, чума пошарпала воли, сусідні маєтки нагнали високу ціну на робітні руки...

Марні надії на відсоток од прибутку.

Знервований вийшов Йосип Матвійович на ганок контори, подивився за ставок на поле, де працювали борінки, і помітив знайомий йому Рампів фаєтон.

— Ать!.. чорт уже несе!.. — вголос промовив Варламенко й пішов до воріт, коли назустріч в'їздив Рампів фаєтон.

— Йосипе Матвійовичу! — злязючи з фаєтона, гукнув головний управитель. — Це чортзна-що! Ви досі не подали річного!.. Хіба вам невідоме розпорядження головної управи?..

Йосип Матвійович підійшов ближче до Рампа, переминаючи в руках важкого костюра.

— Я гадаю, що з цього приводу нема чого репетувати на весь двір, Феліксе Феліксевичу! — стримуючись, заважив Варламенко.

Рампів батіжок закружляв швидше:

— Я вимагаю уважливого ставлення до моїх розпоряджень!

Варламенко не стримався. Він з притиском плюнув під ноги Рампові й мовчки пішов до контори.

Управитель одразу зробив різкий рух, ніби наміряючись ударити Варламенка, але стримав себе. Нервово хвиськаючи батіжком, сів він у фаєтон і наказав рушати.

Вже сидячи в своєму конторському кабінеті, Варламенко почув розмову писарчуків. Розповідав один, кумедно копіюючи голос і маніру Рампа:

— Покосили у Старостині великого луга, а на другий день пішов дощ. Ішов дощ і на третій, і на четвертий день, а Рамп сидить у себе на квартирі й нервується.

«Михайле, — гукає він льокая, — вийди подивись, чи йде дощ!» — «Іде, пане!» — каже Михайло, повернувшись.

Разів із п'ять посилав Рамп льокая дивитися, чи йде дощ, а врешті схопив браунінґа зі столу, одчинив вікно — і бац-бац-бац у небо:

«Коли богувати, так богуй! Мать твою...»

Писарчуки реготались.

«Певно, нічого з того не вийшло за відсутністю адресата!» — подумав з усмішкою Варламенко.

Коротка ж, але темпераментна розмова Рампа з Варламенком мала не зовсім приємні Рампові наслідки.

Розділ п'ятий

— Феєрично! Надзвичайно! — вигукував гостроносий жонак у студентському кашкеті, виходячи з Рампом з-за квітників на дворіще.

Рамп щось стиха говорив своєму молодому співбесідникові, і на його обличчі розповзлося масне задоволення. Із усього було видно, що йому подобається студент.

— Ні, ви зверніть вагу! — Рамп сказав кілька слів по-англійському. — В саму точку!

— Чудесно! Чудесно!..

Вони пішли до стайні, де обдивилися знаменитих коней, що мали більше дипломів, ніж будь-яка найученіша людина в світі. Рамп докладно розповідав про кожну коняку з гордовитим виглядом батька, що показує на люди свої талановиті діти.

Вийшовши із стайні, зустріли на подвір'ї Варламенка, і Рамп познайомив:

— Це наш практикант — Август Петрович Вольнер!

Скинулись кількома словами про чергові роботи на плантаціях. Наближався час шарувати, а тому вся адміністрація напружено працювала.

Варламенко невдовзі поїхав з двору на своїх бігунцях, — треба було використовувати святковий день, щоб на понеділок були дівчата.

— Ага, я й забув вам сказати, Августе Петровичу, що сьогодні у мене будуть гості — полковник Вознесенський з донькою...

На обличчі Вольнера промайнула якась тінь, але то був один момент, і він спитав:

— А хто цей полковник?

— Вознесенський Василь Павлович — жандарський полковник. Він має проміняти свого гончака на мою Ласку!

— Це з Домашова?

— Так... верстов з дванадцять звідси...

Надвечір, ще сонце не зайшло, як лакований екіпаж в'їхав у двір.

Два озброєних жандарі стояли на східцях екіпажа з двох боків, а позаду їхало чоловік з п'ять верхи.

З екіпажа вийшов дебелий полковник, брязкаючи острогами, і допоміг молодій русявій панночці виступити на землю. Не встигли вони зробити й двох кроків, як назустріч вийшов Рамп і повів гостей до господи.

— У нас сьогодні буде трохи веселіше, Ніно Василівно, для вас є партнер на доміно!..

— Хто саме? — запитав Вознесенський.

— Наш новий практикант, розчудесний юнак!

— А він хто такий? — Вознесенський завжди цікавився новими людьми.

— Він? — Рамп засміявся. — Він цілком благонадійна людина і, гадаю, найменше підходить до типу ваших клієнтів, полковнику!

— Я ж, звичайно, не з цього боку цікавлюсь... — посміхаючись, завважив полковник.

— Він німецько-англійського походження, його маєтки в Бессарабії, але він цікавиться цукроварством... Каже, що ліквідує там і купить щось підходяще в наших краях, — задовольнив Рамп цікавість полковника.

Вольнер справив добре вражіння на гостей. Вознесенський через годину говорив Рампові:

— Нічого, пристойний, вихований юнак!..

— В зятьки згодився б? — прискаливши око, сказав Рамп.

— Ну, вже й у зятьки!.. — одмахнувся жандар.

Наїхало ще гостей. Після шумної вечері розбрелися хто куди. Більше сіло за карточні столи, а Вольнер, підтримуючи під лікоть Ніну Василівну, пішов до саду. Там, ходячи вогкими алеями, він розповідав про Бессарабію, про Лондон, до якого він минулого року їздив, про своїх кумедних професорів...

Ніна Василівна дзвінко сміялася і, лякаючись куців, притискувалась до Вольнера.

Коли пізно вночі, майже вдосвіта, з двору виїхав екіпаж у супроводі верхівців, Ніна Василівна казала батькові:

— Цей Вольнер дуже приємна людина... Він такий веселий та ввічливий. Його бабуня тепер живе в Лондоні!.. Він торік до неї їздив.

— Так... Хороший юнак... доброго виховання.

— А як хороше в їхньому маєтку в Бессарабії! Виноград!..

Вознесенський більше не відповідав доньці. Він думав неприємну думу — вчора йому принесли прокламацію, знайдену в Старостині... Є підозріння, але треба перевірити...

Розділ шостий

Хведя не потягли до суду. Коли Рамп дізнався, що він сидить уже тижнів зо два в буцегарні, то сказав нехотя:

— Дайте потиличника, та нехай іде!..

Хведеві дали не тільки в потилицю... Одне око йому запухло, і тільки маленька щілинка відзначала його місце.

Вже буряки посходили, і на чорному тлі плантацій натяглися зелені струни аж до обрію. День схилився блакитним черевом над землею і глузливо скалить око на Хведя.

Щоб не навинутися людям на очі, Хведь обійшов село полем до своєї хати.

Хведева жінка на подвір'ї поралася із шматтям, а коло її ніг плазувала замурзана дитина.

Побачивши Хведя, жінка випросталась над ночвами й пильно дивилася на чоловіка. З її уст не злетіло радісного вигуку. Тільки коли Хведь наблизився, бліді губи заворушились:

— Тебе побили?..

Хведь мовчки пішов до хати, а жінка безгучно плакала на подвір'ї, витираючись брудним фартухом. Дитина смикала її за поділ і лопотала свої незрозумілі слова.

Жінка невдовзі втерлася й взялася дополіскувати шмаття.

У хаті край столу сидів Хведь і жував окраєць хліба, посипаний сіллю. Як же Мотря, його жінка, зайшла до хати, він поклав хліб, витер рота й промовив:

— Мене до суду не потягнуть!..

Мотря дивилася в куток, де стояла діжка, і нервово перебирала пальцями фартух.

— Що ж робитимемо?

Вона думала свою терпку, материнську думу...

— Піду шукати заробітків... Поблизу ніхто не прийме...

— А ми ж як?..

Хведь мовчав. Устав із-за столу й ліг на піл, поклавши під голову ветху кожушанку.

Мотря ще змалечку робила на плантаціях. Малою ходила збирати жучки, а підросла — з сапкою. Восени — з батьками на постаті буряки копати. Так само, як її діди та прадіди. А от тепер їй, Мотрі, цього не дозволять... Певно, прикажчикам наказано й її не пускати до роботи... Її ж чоловік...

Мотрині думки перервав стукіт коліс коло воріт, вона побачила, як зупинилася тачанка на вулиці і з неї виліз огрядний зеленецький пан.

Варламенко не встиг хвіртки відчинити, як Мотря вскочила в хату:

— Пан із Зеленого! — вигукнула вона, а коли за цим одчинилися двері й увійшов Варламенко, Мотря не знала, що їй робити.

— А Хведь дома?

Хведь встав з полу й пригладжував скуйовджене волосся.

— Я до тебе, Хведю, в одній справі...

Йосип Матвійович важко сів на лаву. Хведь стояв проти нього.

— Нехай жінка йде собі... тут їй діла нема...

Мотря вийшла, немов її хто випхнув.

Варламенко довго говорив Хведеві про те, що він із сім'єю попухне з голоду, і закінчив:

— А я, проте, дам тобі роботу, будеш у мене за кучера...

Хведь глибоко зітхнув і сів на піл.

— Платня хороша... та й одсишне матимеш... Подарунки на свята... А поза все зробиш одне діло, так дам двадцять карбованців... Розумієш?..

Хведь нічого не розумів, але хитнув головою, мовляв — аякже ж! Втратити таку службу — не можна.

— В неділю приходь... а коли бідкуєшся, на тобі карбованця на хліб дітям... Та не дуже ляпай язиком... Кажі: зайняв, та й годі.

Коли Хведь показав Мотрі карбованця, та оторопіла.

— За що це?..

— З неділі кучером у Зеленому заступаю... Завдаток...

Розділ сьомий

— Це чортзна-що! — вигукнув Вольнер, жмакаючи якогось папера й кидаючи на підлогу.

Пройшов по своїй просторій кімнаті раз, двічі й підняв зіжмаканого листа. Перечитав ще раз:

Любий Августе!

Мені неприємно тебе турбувати, але замовчувати од тебе події не буду. На перехідному іспиті Боря й Коля провалилися, й їх залишили в тому класі, в якому вони були торік. Здається, доведеться везти їх до тітки в Іркутськ, там, кажуть, легше кінчити гімназію.

Репетитор, що до них ходив, виявив себе такою непопорядною людиною, що навіть підручники забрав у своїх учнів. Ходили до нього кілька разів — не віддає. Чортзна-що! Дуже мені жаль, особливо твоїх підручників, — я їх берегла як згадку про твої шкільні роки.

Між іншим, той синьоносий питав твою адресу — певно, грошей просити хоче, — я не дала.

З маєтку давно нічого не одержую. Здається, там не все гаразд.

Цілую міцно.

Твоя кузина Оля

Прочитавши листа, Вольнер запалив сірником його й попіл викинув за вікно.

«Берман і Колодзько сидять, хлопці надійні, не розляпають, але папери! Які папери забрано?»

І Вольнер почав перебирати всі листи, які він писав товаришам за останній рік.

«Здається, нічого компрометуючого», — заспокоїв себе Вольнер.

Губерніальна організація, скориставшись з нагоди, надіслала Вольнера сюди, до Старостина, зібрати рештки розгромлених сил... і йому пощастило через Вірного попасти сюди паничем-практикантом. Це було зручно, але разом з тим становище практиканта, та ще й привілейованого, не сприяло ув'язуванню з поодинокими товаришами. Треба було використовувати посередників, а це ускладняло роботу.

«Коли б за три-чотири місяці не добрались до мене, можна було б дещо зробити».

Засинаючи, йому промайнула жартівлива думка про «кузину Олю», що, певно, стоїть тепер у льоху за підпільною касою і, набираючи чергову листівку, смалить над свічкою свого жорсткого вуса...

Ранками Вольнер їздив на поле, а там тисячі дівчат, хлопців, жінок рушають лавою вздовж зелених бурякових струн, а позаду походжає «гавкало» — прикажчик. Він, цей чолов'яга в чоботях «бутилками», має владу над сотнями зігнутих постатей. Його обов'язок гавкати, і за цей обов'язок йому платять трохи більше, ніж звичайному робітникові.

На обніжку лишилися торби, сповиті немовлята під доглядом дітей таких малих, що не здатні навіть жука збирати. Замурзані, безштанні хлопчаки, дівчатка, не менш замурзані, у довгих по п'яти платтячках доглядають немовлят. Вони співучасники виробництва, дарма що в їхньому словнику не нарахуєш більше від двох десятків слів, по-дитячи знівечених.

Уся адміністрація, починаючи од гавкалів до Рампа, товчється на плантаціях. Проскакують економистки верхи,

на бігунцях, матюкають гавкалів і дівчат; кабриолетом, що вилискує на сонці лаковими боками, проїздить районний управитель і нагонить економів та «гавкалів», не звертаючи увагу на схилені постаті.

Але заряд адміністраційного завзяття дає Рамп. Це він дає владу гавкалам через численну ієрархію службовців, що ходять пішки, їздять на бігунцях та кабриолетах.

Парний фаєтон Рампів надає енергії адміністрації, як тільки з'являється на обрії.

Практикант Вольнер часто їздить із Рампом. Він на особливому становищі, не те що практиканти з хуторів, які кінчали нижчі школи й починають кар'єру, працюючи гавкалами.

Вольнер у рукавичках. Штани на срібних штрибах та блискуча уніформа, яку він не скинув іще, робить його схожим на офіцера.

Екіпаж гойдається на коліях, вгодовані коні басують, а в екіпажі точиться уривчата розмова.

— Проривку через три дні кінчимо...

— Шарківська економія, певно, спізниться, дівчат Іванівка захопила... — зауважує Вольнер.

Знову мовчать. Пробігають поля озимини, зеленим руном заплівши землю, сизим крилом упав чорний пар, а за ним вирізаний з синього паперу гайок.

— Михайле, повертай додому, — каже Рамп кучерові.

Сьогодні об'їздили досить. Засмажене сонце схилилося набакир і затьмарилося сизим димком.

Дорогою до Старостина Рамп здалека почав розмову, що готував з того часу, як Вольнер виявив бажання перенести свої маєтності в цукроваренні райони.

— Що вам пишуть з дому?

— Особливого нічого... Мій довірений сповіщає, що є покупець на маєтки... Доведеться вскорості поїхати... Доручив вести попередні розмови...

— Багато думаєте виручити?.. — роблено нехотя запитав Рамп.

— Ні, не дуже... тисяч двісті-триста. Виноградники занепали, а то можна б було й більше.

— З вас путній компаньйон...

— Який компаньйон? — не зрозумів Вольнер.

— Я підшую компаньйона... Бачите... — Рамп запнувся. — Бачите, це секрет поки що, та вам сказати можна.

І нахилившись ближче до Вольнера, Рамп конфіденційно по-англійськи, щоб не зрозумів кучер, розповів про свої досягнення.

Графиня дурка. Він налякав її загрозою одним своїм розчерком пустити її маетки в трубу. Обставини вигідно склалися для нього. Графиня змушена була дати повну довіреність Рампові, ну, а він не такий дурень, щоб гав ловити... Одним словом, через місяць Старостин з цукроварнями й половиною маєтків буде його... Але він не жорстока людина... Він не хоче графиню кинути в жебрацтво — він лишає їй два хутори й дещо з родового барахла...

— Ви ж розумієте, Августе Петровичу, що, вклавши гроші в таке діло, ви не помилитесь...

— З великим задоволенням стану вашим компаньйоном в ділі! — гаряче стиснув Вольнер руку Рампові.

Сонце сідало в рижу імлу, як екіпаж головного управителя зупинився у дворі Старостинського маєтку.

Розділ восьмий

Вольнер сидів у своїй кімнаті й думав про своє дурацьке становище, в яке він потрапив.

Становище привілейованої особи в маєтку зовсім не давало тих вигід, на які сподівались його товариші там, у Новослобідському.

Вольнерові без кінця набридло удавати випеценого панича, хвалитися своїми міфічними маєтками та бабунею в Лондоні.

«Яка користь з усього? Товариші з цукроварні дивляться як на якусь сумнівну людину і все щось криють од мене... Навіть до "явки" поставились підозріло, хоча вона жодних сумнівів і не могла викликати...

З жандаром теж ні чорта не виходить... От хіба що Ніну можна буде використати...»

Вольнер недвозначно почав залицятися до полковникової доньки після того, як переконався, що в полковника нічого не вивідаєш.

Особливо, що гнітило Вольнера, це те, що він не міг у своєму становищі вільно поводитися з робітниками. Зберігаючи своє інкогніто, треба було триматись панічем.

Пізно вночі, як усе навколо спало, виліз Вольнер через вікно в сад, а відти вийшов у поле. Деся позаду загавкали собаки, закалатав сторож, і знову тихо.

Місяць ще не сходив. На призначеному місці в ярку чекали на нього двоє.

Вольнер кашлянув і почув у відповідь таке саме кашляння.

— Давно ждете?

— Ні, допіру прийшли...

Всі троє присунулися ближче один до одного і пошепки розмовляли.

Рамп, побачивши цю групу, був би вражений. Його практикант, що не подавав руки службовцям нижче економа, лежав по-приятельському з мізерним конторським писарчуком Суленком та слюсарем з цукроварні Яровим, і вони казали йому такі речі, яких би не насмілився сказати сам Рамп.

— Августе, ти нічим нам за ці два місяці не допоміг. І твоє перебування тут було б зайве, коли б не одна справа, в якій ти можеш дещо зробити...

— Я ж тобі казав, що мене цим самозванством поставили в ідіотське становище!

— Ти не нервуйся, як бариня, ми розуміємо твоє становище, воно погане, але і з нього можна мати вигоди...

Як виявилось із слів Ярового, справа стояла дуже серйозно. В цукроварні є шпик — робітником ніби прийняли...

— Мажеться до нас... Очевидно, Вознесенський щось про нас знає...

Вольнер перебив:

— З яких джерел міг дізнатись про вас Вознесенський?

— Чорт його зна! Але тобі треба взяти в оборот дочку, бо з папаші чорта з два що витягнеш...

— Треба якнайшвидше все розвідати... Бо на селі неспокійно, й можуть почати арешти...

— Ну, а як Вознесенський і про мене знає? Що тоді?.. Донька, певно, матиме інструкції од папаші... А проте, — Вольнер хлопнув себе по лобу, — сподіваймось на успіх! В неділю я буду в Домашові у жандаря!

— Треба щоб хтось з тобою поїхав... для зв'язку...

Умовившись про все, Вольнер вийшов із яру до маєтку.

Вже третій рік працюють ці два товариші в районі Старостинської цукроварні, але повести якусь широку роботу не вдалося. Більше пропаганда, але й вона не гаразд посувається з того часу, як трьох чоловіка спіймали на розповсюдженні літератури.

Більше провадили персональну агітацію, готуючи сязкий-такий кадр свідомих людей.

Губерніальна організація мала давні зв'язки з Старостином і тому надіслала туди Вольнера, але це мало посунуло роботу наперед. Йдучи з наради, Вольнер планував свій наступ на жандарову доньку.

«Не засипатись би тільки...»

* * *

А Рамп у ці дні походжав веселий. З тиждень як від нього поїхав відомий адвокат з губерніального міста, запевнивши, що все буде гаразд і через місяць Рамп одержить документи в свої руки.

Гарячкова робота на плантаціях скінчилася, і буряки вилискували лапастим листям під сонцем.

Настала пора, що тягнеться два-три тижні перед тим, як почнеться косовиця. Частіше наїздили до маєтку веселі компанії. Випивалося безліч пляшок пива, вечорами

виносили на веранду ломберні столи й грали в карти до ранку. Їздили гуртом полювати і, коли не було дичини, стріляли селянських качок, а підніме баба репет — кидали їй два злоти та биту птицю на додачу.

Вольнер був невеселий. З нього кепкували, що він закоханий в Ніну, а він в душі радів, що так природно з'ясовано його сум.

А дійсною причиною суму була невдача в Домашові. Дуже несприятливо склалися обставини, і Вольнер нічого не дізнався.

Тепер він вишукував інших способів. Він мав завдання все розкрити за найближчий тиждень, а для цього треба було формувати зближення з Ніною.

На два дні свят жандар приїхав з донькою, Вольнер розпочав наступ.

Нініне серце зовсім не було такою фортецею, як здавалося Вольнерові, і першого ж вечора брама його, фігурально кажучи, привітно одчинилася йому.

Далі треба було ступити ногою побідника в другу фортецю — секретну жандареву шухлядку.

Весь наступний день Вольнер турманом кружляв коло Ніни, готуючись яструбом наскочити на неї увечері.

— Августе, як хороше з тобою! — томно нявкала Ніна, коли вони лишилися на самоті в темній алеї парку. — Мені здається, що це покійниця мама мене голубить!..

У Ніни мати давно померла, коли вона була ще дівчинкою, а полковник, спробувавши сімейного щастя, не спокусився на нього вдруге і лишився вдівцем.

— Я боюсь, Нінусь, що як поведеться, то і я не довго буду тебе голубити... — з сумом у голосі промовив Вольнер.

— Що ти кажеш, Августе? Ти мене лякаєш!..

— Не лякайся й будь мужня, люба моя... Ти можеш мені допомогти...

Вольнер почував, що ворог хоч і не відступив, але стоїть на дуже не вигідній позиції.

— Що? Що? Кажі! — нетерпляче тискала Ніна руку Вольнерові.

— Нінусь, люба моя, ти тільки не лякайся... бо я скажу тобі одверто — мене хочуть убити.

Ніна притиснулась до нього, ніби собою захищаючи Вольнера від невідомого ворога.

— Хто?

— Не знаю... Я позавчора одержав анонімного листа... Од мене вимагають, щоб я передав революціонерам на їхні гидкі діяння п'ять тисяч, а інакше мене уб'ють... Ти розумієш, що мені не жаль грошей, але давати гроші злочинцям я не можу...

— Любий мій, ти не бійся, я скажу папа́, він спіймає, він знищить негідників!..

— Тільки не це! — з жахом мотнувся Вольнер. — Коли дізнаються, що я розповів полковникові, мене однаково уб'ють... Вони все знають...

Вольнер виявляв, несподівано для себе, неабиякий талант актора й дипломата, і першою жертвою цих здатностей стала жандарева дочка.

Він довів своїй жертві, що може врятуватися лише тоді, як знатиме імена всіх непевних людей в окрузі. Це треба зробити тонко й непомітно для папа, бо папа по своїй військовій звичці може зіпсувати справу.

— Ти ж розумієш, моя ластівочко, що ти в оцих рученнях тримаєш моє життя, і ти випустиш його, як тільки хоч натяком скажеш про нашу розмову... Повір, знаючи імена, я сам зроблю так, як найліпше...

Довгий поцілунок припечатав зобов'язатися мовчати...

— В середу приїзди ніби ненароком до нас...

Увечері того ж дня Вольнер, замкнувшись у своїй кімнаті, довго сидів за столом, виводячи олівцем великими літерами:

В о л ь н е р!

П'ять тисяч карбованців ви мусите покласти в дупло старої верби коло греблі. Гроші на справи революції. В разі невиконання — смерть.

Задоволено подивився на своє писання й усміхнувся. Потім ножицями з клаптика текстури вирізав перехрещені кинджал і пістоль, намазав атраментом і припечатав на записці.

— Чудесно! — похвалив себе Вольнер.

«Розляпає дурка, буде чим виправдуватись... Документ!»

Розділ дев'ятий

Хведь із самої весни кучерував у Зеленому. Варламенко був задоволений з нього, але свої вимоги, про які налякнувся у Хведевій хаті, він ще не висував.

Як тільки почали завозити до молотарок хліб, а сіно темно-зеленими слонами маріло коло маєтку в стогах, Йосип Матвійович вирішив, що час настав.

Їдучи полем у кабриолеті з Хведем, він почав розмову.

— Ну, Хведоре, треба, щоб ти одну справу втяв... на те тебе й на роботу прийняв, з голоду сім'ю твою витяг...

— Хіба я колись від роботи відмовляюсь? Кажіть, я миттю!..

— Робота, брат, особлива...

— Що загадаєте, зроблю!..

— А скирти в Старостині підпалиш?..

Від несподіванки Хведь оторопів. «Так от що воно!» — промайнуло в його голові, і Хведя охопив жах.

— Чого ж мовчиш? Боїшся?..

— Бо-ю-ся... — видавив з себе Хведь.

— А як боїшся, підеш під три чорти оголодини глитати... — Помовчавши, Варламенко додав: — Завтра запрягай воза й вимітайся з економії!..

Пан сплюнув на межу, а кучер дивився поперед коней кудись удалину. Голова його була порожня, і тільки гостра думка про голод примушувала шукати виходу.

— А як спіймають?.. — прошелестів він сухими губами.

— Уміючи, не спіймають!

Варламенко знав, що вже діло зроблено, Хведь погодиться, бо що він мав робити?

Економ думав: «Піймають Хведя — чорт з ним — сім'ю підтримаю, коли мовчатиме, а викаже — можна викрутитись: доказів немає... Тим паче, що з'ясовується все просто — Хведь злий на Рампа».

Доїжджаючи до Зеленого хутора, Хведь промовив:

— Спалю, бісового цигана, і скирти, і воловні спалю! — У ньому закипіла зненависть до Рампа.

— Отак би й давно!.. А зробимо так, що комар носа не підточе!..

Дома, покликавши Хведя до свого кабінету й замкнувши двері, Йосип Матвійович показував свою вигадку. Паперовий коробочок з недопалком усередині, а навколо недопалка дрібно нарізаний папір. Постав коробочок під скирту, запали свічку, зачини коробочок, притруси його сіном. Сам можеш не поспішаючи втекти — недопалок догорить до різаного паперу й огонь зробить своє діло.

Хведь дивувався вигадці.

— Це можна одразу під кілька скирт підкласти?

— Хоч під сотню, і головне — сам встигнеш втекти...

На самоті Варламенко думав: «Чортового батька будеш довіреним, як усе погорить... Графиня за хвіст та на сонце...»

Розділ десятий

Вольнер «ненароком» заскочив у Домашів. Ніна зустріла його зніяковівши й повела до вітальні.

— Склянку чаю хочете, пане Вольнере? — звернулася вона до нього в тоні ввічливої господині.

— Не відмовлюсь... — промовив Вольнер. Спочатку йому здалося, що Ніна важить на якогось стороннього слухача, але швидко він переконався, що в суміжних кімнатах не було нікого. Ніяковий вигляд Ніни в час зустрічі стурбував його.

За чаєм Вольнер спитав:

— Чого це ти не така, як завше? — і погладив їй руку.

Ніна висмикнула руку, якимось нервово, ніби гидуючи, на віях заблищали сльози, і вона заридала, схилившись на стіл.

Вольнер підсунувся ближче і обняв її за стан. Ніна одкинула його руку.

— Я нічого не розумію!.. — приглушено промовив Вольнер і, запаливши цигарку, сів у крісло, чекаючи на відповідь.

Насувались вечірні присмерки. Вольнер запізнився виїхати з маєтку, але виїхати треба було. Товариші сьогодні очікуватимуть його в балці, і він мусить сьогодні ж передати їм відомості, добуті у жандаревої доньки.

Настрій у Старостині останнім часом був напружений, бо багатьом поденним заплатили на гривеник менше, ніж були загадали. Це піднесло войовничий настрій селянської молоді, й можна було сподіватися вибуху. А коли б що сталося, в першу чергу жандарі накрили б підозрілий елемент із заводу.

«А вже мені не викрутитись!» — казав Яровий.

Тепер, сидючи на квартирі жандарського полковника, Вольнер глянув на годинника й побачив, що вже початок десятої, а з одинадцятої його чекатимуть у балці товариші.

— Я, нарешті, вимагаю відповіді! — промовив Вольнер після короткої мовчанки.

Ніна витерла сльози й підійшла до столу.

— Ви, пане, вели нечесну гру... Ви дурили мене і всіх навколо себе... Але знайте, я довідалась, що ви самозванець... Папа все знає про вас, і сьогодні ви будете заарештовані!..

Вольнер спочатку сторопів, але, змобілізувавши всю рівновагу, з недбалим виглядом слухав Ніну.

— Так ваш папа поїхав мене заарештовувати? — запитав він, коли замовкла Ніна. Він і сам од служниць довідався, що полковник кудись поїхав.

— Так, але... ви будете заарештовані тут... я не подарую вам...

Вольнер зміркував, що заарештувати його дійсно можуть тут. Адже ж при квартирі полковника завжди вартує два озброєних жандарі. Очевидно, що, «заливаючи» про кохання, справі не допоможеш. Треба братись до рішучих заходів.

Вольнер намацав у кишені браунінга і, нахилившись до Ніни, пошепки промовив:

— Відповідайте на всі мої запитання. Коли покличете кого, я уб'ю вас на місці й утечу через веранду. — Вольнер поклав руку з браунінгом на стіл.

В темряві літнього вечора не можна було бачити обличчя. Ніна підскочила на кріслі й стала в увесь зріст.

— Сідайте й мовчіть! — Вольнер направив браунінга на неї.

Ніна, мацаючи руками за крісло, сіла.

— Куди поїхав папа?

Ніна, вириваючи звуки з глибини грудей і здригаючись усім тілом, промовила:

— До Старостина...

— Заїздити буде кудись?

— У Вільшану...

«Значить, на ніч думає наскочити на Старостин», — подумав Вольнер.

— Кого ще має заарештувати?

— Не знаю...

— Що він казав тобі?

Ніна раптом розридалась. Вона була подолана й знищена. Плечі їй тряслися, вона безгучно плакала.

Вольнер не знав, що далі робити. Піти сісти на свого коня й їхати, але Ніна може здійснити тривогу і його піймають. Вихід один — примусити Ніну провести його за околицю, щоб виграти час.

— Ніно Василівно, ви зараз проведете мене до околиці... Коли будемо виходити, нікого не кличте і не розмовляйте... Браунінг напоготові...

Як манекен, ішла Ніна поруч Вольнера. Вольнер одв'язав коня, що закульбачений стояв коло ґанку, й, ведучи його на повіді, вільною рукою підтримував під лікоть Ніну.

Скрипіли дощані повітові тротуари, пахло матіолами й свіжим гноєм. Повітове містечко вже спало.

Коли вийшли на околицю, Вольнер сказав:
— До щасливого побачення! — і сів на коня.

Ніна стояла мовчки. Тоді Вольнер сіпнув коня й зник у сірій темряві.

Вольнер мчав, не жаліючи коня. Цілу дорогу не відставала думка про Ярового та Суленка. Чи застануть їх жандарі дома, чи вони щасливо уникнуть арешту?

Була вже дванадцята година, коли Вольнер зупинився в яру, верстов за три не доїжджаючи Старостина. Пройшов верству до умовного місця, але ні Ярового, ні Суленка там не було. Тоді він сів і почав чекати.

Місяць ще не сходив. Трава була мокра од роси: яром насувався кошлатий туман. Через чверть години знизу пройшла якась постать і зупинилась.

Вольнер інстинктивно схопився за револьвер й застиг.

Постать наближалась, і Вольнер пізнав Суленка.

— Я тут, — промовив Вольнер напівшепотом.

Суленко підійшов ближче й нахилився...

— Це ти, Августе?

— Я, а де Яровий?

Суленко зам'явся, а потім, не відповідаючи, знову запитав:

— Що ти взнав у Домашові?

— Сьогодні мають нас усіх заарештувати...

— І тебе?

— І мене...

Суленко сів близьенько до Вольнера і слухав, як той розповідав про свою пригоду.

Коли Вольнер докінчив, він сказав:

— Яровий отут недалечко, в канаві... Жандарі вже в маєтку... Ми ледве втекли...

«Бояться мене! — подумав Вольнер, але це його не образило. — Обережні хлопці».

Вдруге довелося розповідати про Домашів.

— Що робити будемо? — запитав Суленко, коли все з'ясувалося.

— Скоро світатиме, далеко не втечеш... Краще десь пересидіти... — Яровий замислився, а потім додав: — Найліпше в скиртах сіна... до того й ліс недалеко...

Іншого виходу не було. Треба обміркувати становище, а на це потрібен час.

Товариші рушили до сіножаті буряковим росяним полем.

Високі панські ожереди сіна винесено з вогкої низини на рівне високе місце, до якого не сягає весняна повідь. Ожереди високі й довгі, як зелені хати без вікон і дверей, стали в ряд, утворили квартали, вулиці. Як зелене село!

На один ожеред злізли Вольнер, Суленко й Яровий. З нього видно було у ранковому синьому тумані маєток, цукроварню, а за ними — село Старостин, закинуте в провалля.

Удосвіта з села маленькі постаті людей рушили до маєтку, проскакали об'їзники з нічного об'їзду, гонячи до кошар зайняту на панському полі селянську скотину. Пізніше, як сонце зійшло, закурили молотарки в різних кінцях і промайнув кабриолет економа.

Життя в маєтку прокинулося, тисячами рук замахало в повітрі й загаласувало тисячами людських, машинних і тваринних голосів.

Когось стороннього в маєтку не було помітно, і Вольнера взяв сумнів.

— Чи не дарма ми паніку зчинили?

— Чорт його маму знає! Може, й дарма... — відповів Яровий, не одриваючи очей од маєтку, — але ж жандарі приїхали — на власні очі бачив...

Помовчали.

— Їсти хочеться, — промовив Суленко, ні до кого не звертаючись.

Не більш як через півгодини сумніви розвіялися. Од цукроварні через греблю до маєтку промчало з два десятки верхівців, а через якийсь час проїхав екіпаж з двома верхівцями позаду.

Тепер усі трое вдивлялися в маєток.

— Жандарі... екіпаж полковників... — напівшепотом переказував Вольнер.

— Цукроварню, видимо, обшукали, от чи найшли вони наш гектограф? — зацікавився Яровий.

— А ти де його сховав?

— Під ґанком графської альтанки в парку...

— Ну, то не знайдуть!..

Жандарі в'їхали в двір маєтку, й за будинками не можна було їх бачити.

— А у вас, хлопці, нічого немає?.. — спитав Яровий.

— Я парабелума свого дома лишив — заберуть барбоси, а більш нічого... хіба з десяток книжок...

— Ех ти, каламар! Револьвера забути, — попрікнув Яровий Суленка. — Я в хаті нічого не тримав... Все у надійній схованці.

У Вольнера переховувалась уся література, бо він був поза підозрою, як думали товариші.

По обіді з маєтку виїхав екіпаж, а позаду рядками верхівці.

Труса скінчили. Чи знайшли що? Яровий не одривав очей од жандарської ватаги, аж доки та не сховалася за дубиною.

— Тепер, товариші, давайте спати — до ночі не варт вилазити.

Пропозицію Суленка прийнято. Безсонна ніч стомила, і втікачі заснули на пахучому сні.

Розділ одинадцятий

Фелікс Феліксович Рамп лагодився спати, коли почув кінський тупіт і голоси знадвору.

Була одинадцята година вечора. З годину як стихли парубоцькі висвисти та співи за економією, і найнята спеціально для робітників шарманка одскиглила свої вбогі пісні.

Рамп відчинив вікно.

— Семене! Семене!

Сторож Семен обізвався.

— Хто там приїхав?

— Полковник з салдатами!..

Фелікс Феліксович похапцем надів чоботи та чесучевий піджак і пішов на двір.

За квітником на стежці його зустрів жандарський полковник.

— Феліксе Феліксовичу, ви вибачте, я мушу зробити труса у Вольнера!..

— Що за чепуха? З якої нагоди? — здивувався Рамп.

— Є причини, — сухо відповів Вознесенський і в супроводі озброєних жандарів рушив до квартири.

Рамп знизав плечима й пішов слідом.

Кімната Вольнерова була напіводчинена, і коли запалили світло й з поготовленими револьверами заходили до неї, Рампові зробилося смішно.

— Та там нікого немає!..

— Як немає? А Вольнер де? — суворо подивився Вознесенський на Рампа.

— Вольнер ще по обіді поїхав до Домашова й не повертався.

— В якій справі?

— А я відки знаю? — Рамп змінив насмішкуватий тон на задиркуватий.

Полковник одвернувся і кинув жандарям:

— Обшукати!..

У кімнаті почався трус. Висунули шухляди стола, перевернули ліжко. В ліжку нічого не знайшли, в столі забрали паку листів.

Книжкову шафу особливо старанно переглядали. Книжки були німецькі та англійські, їх, як цілком безпечні, відклали. Нарешті одному жандареві пощастило.

— Політичеська книжка, ваше високоблагородіє!

Вознесенський узяв грубого тома й прочитав:

— «Политическая экономия. Учебник для высших учебных заведений. Одобрено Министерством народного

образования для высших учебных заведений Российской Империи».

— Дурню! Поклади книжку на місце!

Цей прецедент розвіяв важку атмосферу між жандарським полковником та головним управителем.

— Чи не такий само Вольнер злочинний, як і та книжка? — усміхаючись, запитав Рамп.

— Дещо за ним числиться, — невизначено висловив думку жандар і наказав кинути труса. Потім підійшов до якогось панка в цивільному одязі, що весь час метушився по кімнаті, і передав йому згорнутого папера.

— На цукроварню, до тих... При потребі стріляйте!

Жандар із шпиком вийшли, а полковник під руку з Рампом пішов до його кабінету.

Коли вони сіли один проти одного в кріслах, полковник почав:

— Справа серйозна. Між нами кажучи, Вольнер небезпечний революціонер. Про маєтки він брехав. Я маю точні відомості. Він син емігранта-анархіста Вольнова і змінив своє прізвище на чужоземне.

— Не може того бути!

— Це так. Він хотів викрасти через мою доньку документи, але моя Ніна не так вихована... У нього тут знайомства... Їх зараз арештують, ви самі побачите, з ким він мав зв'язки...

Рамп бігав по кімнаті надміру схвильований.

— Та невже ж мене обдурено? — хлопнув він себе по лобі.

— Неймовірно, але факт! — усміхнувся жандар.

— Тоді послати в Домашів затримати його!

— Все зроблено, не турбуйтеся...

Вже починало світати, як полковникові доповіли, що ні Ярового, ні Суленка не знайдено, а в приміщенні так само нічого цікавого.

— Втекли негідники! Подати мені екіпаж!

В ранковій імлі полковник проїхав до цукроварні, а Рамп довго ходив по кімнаті, аж доки не заснув на канапі.

Жандарі нічого не знайшли, крім револьвера, в кімнатці Суленка, який і записали в реєстр речових доказів.

Повернувся полковник з маєтку незадоволений.

— У них тут, певно, круговий шпіонаж — інакше як вони могли довідатись про трусу!

Рамп вкрай був знервований. Він бігав по кімнаті, забувши про гостя, і тільки льокай, що покликав обідати, вивів його з тяжкого задуму.

Коли після обіду полковник почав збиратись додому, він пошепки сказав Рампові:

— Я лишу двох жандарів на підмогу стражників...

Рамп перебив його:

— Не треба, як що, то я сам управлюсь...

— Гаразд... Це буде краще... Я на вас покладаюсь — а «ті» не будуть боятись...

Розділ дванадцятий

Село заворушилось. Управитель пообіцяв «набити морду», як хто звернеться до нього по «гривеника».

Це він заявив двом парубкам-делегатам, що прийшли говорити з Рампом з приводу недоплачених грошей.

Парубки пішли, потоптавшись коло порога Рампового кабінету.

«Сволота, — думав Рамп, випровадивши посланців, — на всьому хочуть зірвати!»

Таке думав управитель, хоч добре знав, що з його наказу загадували поденним по сімдесят копійок, а виплатили по шістдесят. Це дало маєткові за кілька день до чотирьох тисяч зиску.

Розмова з посланцями була напередодні трусу. За час трусу Рамп забув про неї, й тепер, випровадивши жандарів, згадав, і якось несподівано ця згадка занепокоїла його. «Чортзна-що! Дрібниці вже нервують. Доведеться полікувати нерви!»

Одягнувшись, як звичайно, Рамп звелів закульбачити коня, щоб проїхати до молотарок.

Коло найближчої молотарки люди у куряві ворухнулись біля соломотрясу, засмальцьований кочегар пхав у пельку паровикові паливо, а на горі ожереду з десяток хлопців укладали золотаву соломку.

Не злізаючи з коня, підкликав доглядача:

— Що тут у тебе? Як робота?

— Добре... тільки народ щось неспокійний...

— Як то?

— Нахваляються...

— Це за гривеник?

— Так...

— А скільки з копи виходить?

Останнє запитав Рамп, щоб одвести очі доглядачеві од власного занепокоєння, і, почувши відповідь, яку не слухав, повернув коня і поїхав до другої молотарки.

На півдорозі управитель зупинився, подивився на маток і помчав туди.

Дома Рамп поклав узяти себе в руки. Він пішов до контори й зарився в ділові папери, але думка летіла од старанно написаних рядків, і перед очима вертівся Вольнер у білих рукавичках. От він посміхнувся і кинув якогось дотепа.

Раптово задзвонив телефон. Рамп приклав трубку до вуха.

— Хто?

Дзвонив з підсобного хутора економ.

— Робітники на молотарках хвилюються... Треба викликати охорону...

Рамп несподівано для себе залютувався.

— Йолоц, скот безрогий! Сволоч! Зараз же, щоб духу твого на хуторі не було! Хто хвилюється? В морду бити, падлюк!..

Він кинув трубку й упав на крісло. Зробилося гидко на душі, і Рамп, ні на кого не дивлячись, вийшов з контори.

Вдома випив брому й ліг на канапу.

Розділ тринадцятий

Як сідало сонце, Вольнер з товаришами зліз на землю і сів, очікуючи ночі в суточках між двома ожередами. Темрява насувалась якось мляво. Товариші сиділи мовчки, а як почули десь за ожередами хрускіт стерні під чобітьми, затаїли дихання.

Хтось наближався до стогів, а незабаром у проміжкові між двома ожередами з'явилася людська постать і зупинилася. Далі вона рушила до одного ожереда і, нагнувшись, чимсь зашаруділа. Раптом спалахнув сірник і освітив обличчя людини.

— Хведь! — не втримавшись, вигукнув Яровий. Постать скам'яніла, а сірник погас.

Яровий підійшов до Хведя і взяв його за плече. Хведь тремтів.

— Не бійся, — тихо сказав Яровий на вухо Хведеві і повів його в закуток до Суленка й Вольнера.

— Не бійся, Хведю, ми не видамо... Палить хотів?

Суленка Хведь знав найліпше.

— Ой хлопці, тільки нікому не кажіть!.. — Коли ж дізнався, що поруч сидить не хто інший, як панич-практикант, він боязко замовк.

Довго Яровий пошепки доводив Хведеві, що йому нема чого боятись...

— Варламенко направив... Каже: підпалиш, подумують, що ре... лю... ци... нери, — натужуючись, вимовив трудне слово Хведь.

Що робити далі, Хведь не знав, і мовчки сидів під ожередом, доки інші пошепки радились.

— Скільки в тебе тих ліхтарців? — спитав Суленко.

— П'ять.

— Давай сюди, ми самі все зробимо... А ти йди собі додому й нікому ані мур-мур! — наказав Суленко суворим тоном.

— А як же пан питає? — ніяково запитав Хведь.

— Кажи, що підпалив...

Хведь мовчки потоптався на місці, а потім пішов геть.

Яровий лаштував свічки і поділяв свою коробочку сірників між товаришами.

Через годину три постаті прямували на село, обходячи маєток.

Розділ чотирнадцятий

Ніч танула на сході, й півневі голоси спалахували над Старостином, коли задзвонили на сполох.

Люди, певно, чекали на той дзвін, бо одразу сірі постаті почали виходити з дворів. Вони збивались у купки, а постоявши, йшли до маєтку, сполучаючись по дорозі з іншими гуртами. Там, де чорним олівцем встромився димар цукроварні в сірий папір досвітнього неба, вогняні язики стрибали над будівлями маєтку та над далекими скиртами.

Горіли воловні та сіно за маєтком.

Що далі на край села, то натовп більшав. Прилучалися чоловіки, жінки, хлопці, дівчата. Йшли діди з широкими жорсткими бородами, несучи вила на плечах, і підлітки, на яких сварилися, але не одганяли.

— А де практикант?

Практиканта не визнаєш у сіряку!..

Полям не йшла, а бігла кремезна селянська сила й топтала босими ногами буряки.

— Топчи, хлопці, панське добро, бо воно нас топче!

Давно не бачили плантації випростаної мужицької сили, й буряки затьмарились росою.

У маєтку стояв гармидер. Чмокала пожежна труба, гоготало полум'я над воловнями, іржали коні, а люди, як божевільні, метались по дворищу й кричали, не слухаючи одне одного. На ожереди ніхто не звертав уваги, — мовляв, нічого не зробиш.

Рамп з батіжком бігав по двору і, забачивши натовп селян, загукав:

— До ожередів негайно! — А побачивши, що ті стояли, збившись у купу й не рушаючи, залаявся: — Барани! Сволочі! Зараз марш до ожередів!

З натовпу вийшов парубок у драному кашкеті й піджачку. Очі йому горіли.

— Бий його, хлопці! — і сам з вилами кинувся до Рампа.

Управитель одскочив назад, вихопив браунінга, й ледве той стямився, як Рамп в упор розрядив револьвера...

Парубійко ніби оступився і впав на одно коліно, випустивши вила. Правою рукою він напружено силкувався витягти щось із кишені свого піджачка, а лівою схопився за груди.

Скажене напруження було в його постаті, але воно раптом обірвалося, і парубок упав ниць.

Хтось з натовпу несамовито зойкнув, а Рамп, користуючись часовим замішанням, подався через дворище до свого будинку.

Над селянськими головами піднялись вила, сокири, сапки, і натовп метнувся за Рампом.

Юло квітників кілком збили управителя з ніг, і він упав шкереберть під куці підстриженої акації.

— В скриню його, циганську морду! — гукнув гостроносий дід, і натовп, що кинувся був на шматки роздерти збитого управителя, зупинився.

Налигачем скрутили Рампові руки, а тим часом невідомо відкіля притягли дощану скриню й накидали на дно землі.

— Лізь, паскудо! — наказав гостроносий дід.

Дужі руки підхопили Рампа і вкинули в скриню.

Рамп мовчав, стиснувши зуби, і хижо дивився на людей. Тільки, коли зачиняли віко, вигукнув:

— Сволочі! Скоти! Вас... — Але далі його не було чути за людським ревом. Скриня піднеслась над головами й попливла з натовпом до греблі. Там люди зупинилися,

розмахнулись скринєю й кинули її з високої греблі в воду.

Із скрині чувся жахливий зойк, але швидко потім за-тих. Скриня пірнула на дно.

Люди стояли, не рухаючись, і дивилися, як над туманною ранковою водою ставу схвачувались бульбашки.

Під вербами загегекали гуси й шурхнули у воду. По той бік ставу на цукроварні лунали стримані голоси — то службові, налякані нічними подіями, розбігалися хто куди...

Перед світанням плантації на схилах полів вилискували сивизною ранкових рос, готуючись випити солодкий день.

Плантації, насмоктавшись з весни людського поту й крові, пили тепер жагуче сонячне світло; вагітніли на цукор.

Але що це?.. Неспокій і тривога проскочили електричною іскрою через натовп: з маєтку біг чоловік, махаючи руками. То був дід Юхим, конторський сторож.

— Люди добрі! Люди добрі! Салдати з Вільшанки їдуть! А підбігши ближче, задихаючись, пояснив:

— Саранчук по телефону викликав... Я підслухав... Шість верстов — миттю доскочуть...

Натовп заворушився.

— Розходься по домівках! — вигукнув хтось з середини натовпу.

Ніхто не заперечив.

— По домівках! — гукнуло ще кілька голосів і змовкли.

Люди заметушилились, і монолітна до того маса почала розпорощуватись. По двоє, по троє люди бігли без дороги до села, кидаючи за собою мовчазний напівспалений панський маєток. Тільки двоє чоловіків подалося ярмом в інший бік.

А маєток спорожнів і завмер.

Багрове сонячне коло викотилося із-за степу, на мить ніби зупинилося, але далі байдуже покотилося синім полем, щедро обдаровуючи життям землю.

Головешки колишніх воловень куріли сизим димом на самотній труп русявого парубка у драному селянському піджачку та в новеньких студентських штанях з кантами.

Рука залякла в кишені, витягнувши з неї наполовину револьвера. Обличчя набрало мужньої жорстокості, якої за життя ніхто не бачив у практиканта...

БУНТ

ТАЄМНІ ЗБОРИ

— Черненко!.. Черненко!.. — прошепотіла темна постать, нахилиючись над ліжком.

Черненко, видимо, міцно спав і не поворухнувся.

— Васько, щоб ти здох!.. — нетерпляче промовила постать і, шарпнувши за ковдру, здерла її з сонного Черненка.

У великій напівтемній залі, що її освітлювала підсліпувата лампочка, вишикувалося з півста ліжок. Півста мешканців, як уміли, порушували тишу: хто скреготав у сні зубами, хто вигукував незрозумілі уривчасті слова, а хто просто висвистував носом журливі мелодії.

Лампочка правила більше за маяк тим, хто хотів вийти вночі з спочивальні, ніж освітлювала кімнату. Вона була почеплена високо над дверима в заґратованій скриньці і, як ув'язнений злодій, злякано блимала од подувів легкого протягу.

Світло лампи майже не досягало до далекого кутка спочивальні, де над ліжком схилилася постать. Але місяць кидав пасма срібного проміння у широко відчинене вікно, розливав молочну калюжу на підлозі, чітко вирізьблюючи нерухомі силуети ліжок та сонних людей.

Той, хто будив, здерши ковдру, помацав рукою обличчя сонного і раптом, злякавшись, одсмикнув руку: на ліжку замість Черненка лежало опудало, котрому за голову правив чобіт, загорнутий у шорстку суконну куртку.

— Ловко пристроїв! — не могла не висловити свого задоволення постать і, старанно накривши ковдрою

ліжко, тихо навшпиньках посунулася до освітленого місяцем вікна.

За вікном чорніло купами дерев і будівель велике шкільне дворище. Там, де земля була вільна од чорних нічних тіней, сріблясто виблискувала росяна трава та біліли освітлені ромби покрівель, створюючи різкі контрасти з чорною смолою тіней.

Навколо все спало, тільки вартовий порушував тишу своєю невгамовною калаталкою та десь за стайнями спрощення гавкав пес і, не довівши задуманої справи до кінця, засинав від гіпнозу місячного світла.

Хлопчик років чотирнадцяти, припавши до лутки, намацував за вікном ринву. Переконавшись, що вона пририта міцно, він тихо перекинув ногу назовні і безшумно, як кішка, зник за вікном.

Місяць хлюпав холодне світло на землю і байдуже дивився більмастим оком, як Матюшка Карпенко торкнувся босими ногами землі, озирнувся навколо і, нікого не помітивши, шмигнув у густу тінь під ялини.

Десь за свининцем заіржала коняка, сполохана пташка вилетіла з кущів і струснула росу з гілки. Матюшка причаївся в тіні ялини і зачекав. Переконавшись, що все навколо спить, він з полегкістю зітхнув і став підкачувати холоші штанив. Тепер він був певен, що його ніхто не помітив, а вартовий при виході з шкільного будинку, певно, спить, сидячи на брудних сходах.

У двоповерховому шкільному будинку, що з нього допіру вислизнув хлопець, було тихо і спокійно. Стіни його дивилися на місяць чорними проваллями одчинених вікон, і Матюшка, очима змірявши височину, з якої щойно зліз, крадькома подався геть од будинку.

Перескочивши дорогу, що перетинала всю шкільну садибу, він опинився перед парканом, за котрим чорними купами видавався сад. Просто за парканом стояла сторожка, яку треба було обминути, щоб не наскочити на вартового. Прийшовши в тіні до того місця, де кінчилися купи дерев, Матюшка миттю перемайнув за заго-рожу.

Роса з кущів малини рясно посипалась на хлопця, вимочивши груди й плечі. Він причаївся і прислухався.

Десь од саду почулися голоси і чиясь хода. І хоч незабаром усе затихло, та в голові виникла панічна думка, що хтось викрив злочин проти шкільного порядку, і Кобра з своїм єхидним електричним ліхтарцем в супроводі Онучі йде садом, щоб «накрити» злочинців. Та цю думку заступила друга, що заспокоювала. В той бік стояла пасіка, і, певне, дід Онисим обходив свої володіння, розмовляючи з старим псом Ковтуном.

Тепер лишилося пройти малинник, а там, за капустиницею, у теплиці, його ждуть.

Коло дверей в теплицю його покликав Сашко Хвостов і прошепотів:

— Там, у теплому відділі...

Теплиця містилася на великій галявині, оточеній з усіх боків деревами. З півночі, нахмуривши чорні віти дубів, мовчазно стояв столітній парк, а з півдня півкільцем розташувався овочевий сад, дихаючи холодними пахощами достиглих яблук.

Галявина була засаджена капустою, баклажанами та різним гострим пахучим корінням, і край неї, повернувшись глухою стіною до лісу, а блискучим скляним схилом до саду, бовваніла теплиця. Її грубе тіло наполовину вгрузло в землю, а нижній берег скляного схилу майже доходив до землі.

Пройшовши перший холодний відділ, Матюшка опинився в теплому відділі, що парко дихнув на нього тропічною рослинністю.

З-за дальших дверей з темного відділу, де взимку переховувалося різне коріння, пробивалося ледве помітне світло і чулася притишена розмова.

— Ну, тепер, здається, всі? — спитав Сашко і, не чекаючи відповіді, вийшов, щільно зачинивши двері. Йому, як вартовому, треба було бути коло парників на городі, а при потребі й попередити товаришів про небезпеку.

В теплиці п'ятеро хлопців сиділи, хто на чому умостився, і пошепки розмовляли. Недогарок свічки горів,

приклеений до перевернутого догори дном квітникового горшка.

— Ти нічого не бачив? — спитав Микола Савенюк Матюшку.

— Ні, всі сплять...

— А той негідник, Коржов, теж спить?

— Здається...

— Гляди, щоб він, бува, не підгледів... Шпійон...

Савенюк був кремезний, але тихий хлопець, на прізвище Панич, хоч і був він найменше схожий на панича. Цю назву йому «приклеїли» товариші за те, що, приїхавши до школи, він напочатку ходив у калошах, ніколи їх не скидаючи. Калоші були високі і неймовірно великі, так що Паничеві доводилося напихати в них паперу і ще чогось, що втратило певні ознаки. Чи то була ганчірка, чи мочала, а може, й сіно, — певне, й сам Панич уже забув, бо знімати калоші з драних чобіт доводилося рідко, і то, тільки лягаючи спати.

Згодом Миколка калоші скинув, як дістав з дому нові чоботи, але вони ось уже другий рік красуються під його ліжком, і вся спочивальня користується ними вночі.

— Тому підлизі треба морду набити... Може, звички свої кине...

Це теж було адресовано ненависному Коржову, і адресував загрозу Митько Зорченко, або Бізон, що своєю фізичною силою цілком виправдував таке страшне прізвище. Він був кремезний, як молодий дубок, а над чотирикутним обличчям його стирчала стріха шорсткого русявого волосся, надаючи йому справді бізонячого вигляду. І силою своєю він виправдував назву, — ніхто з молодших класів не міг сперечатися з ним, а з-поміж старшокласників хіба тільки Довгополук без особливої небезпеки міг його чіпати.

— Заткнись, Бізоне, годі, — промовив Панич.

— Марку, читай, що там у тебе... — промовив Бізон, не звертаючи уваги на Савенюка.

Марко Балан, який до цього часу мовчки сидів у темному кутку, висунувся до світла і витяг з-за пазухи заялозену

книжку. Він побожно розгорнув її під цікавими поглядами товаришів і нахилився до свічки. Хлопці присунулися ближче.

Марко читав тихо, повагом, смакуючи кожне слово книжки, яку прочитав чи вже не вдесьте. Він часто зупинявся, пояснював прочитане, хоч, певне, і сам не гаразд розумівся на змістові. Ніхто його не перебивав, бо авторитет Марків стояв поза всякими підозріннями, і йому вірили, не вимагаючи доказів.

У книзі говорилося, як ченці мощами дурять людей, як десь в Італії по монастирях переховуються окремі частини мощей і, коли б ті частини скласти до купи, то вийшов би не один святий, а півтора або й два.

Хлопці тихо сміялися, бо часом на одного святого припадало дві голови, п'ятеро рук і одна нога.

— Невже тому правда! — висловив свій сумнів Вася Черненко, рухливий п'ятнадцятилітній хлопчик. Він слухав читання з особливою цікавістю, бо вбачав у ньому одну з численних капостей тим, що стоять вище за нього, Черненка, в суспільній піраміді. На цей раз дістається богові, що в уявленні Васі є особа такого ж ґатунку, як піп або завідувач школи, що карають його за різні недозволені вчинки.

Ще з дитячих літ усі, що його карали, стали йому в уяві в довгий ряд, що починався сільським учителем і кінчався архіереями та царями, про яких «гріх» було говорити щось неприємне. Тому тепер цей «гріх» солодко лоскотав під серцем Васька медом недозволеного.

— Коли надруковано, то правда. Хіба неправду стали б друкувати? — з апломбом запевнив Бізон, що так само, як і всі, вірив у правдивість кожного друкованого слова. Тільки Марко хитро всміхнувся і промовив:

— Можуть і неправду надрукувати... Адже ж пишеться в законі божому, що світ створено за сім день, а Малахай доводить, що й то неправда, земля утворювалась так довго, що придумати не можна. Виходить, хтось та бреше...

— Так, може, саме в цій книжці й брехня? — висловив своє побоювання Васько.

— Ні, ця книжка правильна, це професор написав, а це, брат, вище за попа, — переконано запевнив Марко.

Його слова розвіяли рештки сумнівів. Та і як було не вірити Маркові Балану, коли він всі книжки в бібліотеці прочитав і тепер вже читає те, що дає йому Малахай — молодий навчитель фізики, захисник молоді, із справжнім прізвиськом Корчук. Малахаєм його було прозвано за те, що зимою він одягав киргизького малахая і не скидав його навіть у помешканні.

Поза всім Марко був винятковою і трохи незвичайною фігурою в школі. Де-таки видано, що вчиться хлопець найпершим, а до вчителів не підлизується і хороший товариш? Звичайно, перші учні були й поганими товаришами й підлизами, бо більше гналися за п'ятірками, аніж за товариством.

Приїхав він у школу з далекого містечка, де його мати була куховаркою в дрібного поміщика і на свої убогі копійки виводила сина «в люди». Батька Балан не пам'ятає, — його заколов панський бугай, як Маркові не було ще й року.

У школі Балан виявив не тільки великі здатності в науках, а й захопився читанням усього, що було в убогій шкільній бібліотеці. Книжка за книжкою проходила Маркові руки, а він все не міг задовольнити своєї пожадливості до знання. Шкільні книжки були застарілі, спеціально підібрані, і це не задовольняло його. Він кинувся шукати інших книжок — і в цьому йому допоміг Фока, старший учень, що, незважаючи на різницю віку, ставився до Марка як до ровесника.

Марко читав далі, а хлопці слухали, нахилившись над ним, щоб не прогавити жодного слова. Про книжку цю казав Марко, що вона заборонена і читати її в звичайних обставинах не можна. Свідомість, що таку книжку тільки вони в школі й читають, надавала врочистості настрою і навівала особливу пошану і до заялосених листків книжки, і до власника її, Марка Балана.

І нічні таємні збори, і заборонена книжка з мало зрозумілим змістом — все лоскотало цікавою небезпекою юнацької серця.

Частину книжки прочитали, і Марко, закривши її клаптиком паперу, заховав до кишені.

— Однаково всю сьогодні не прочитаємо, хай іншим разом...

Хлопці, всі, як один, глибоко зітхнули. Вони сиділи нерухомо, очікуючи, що буде далі. Бізон, нахилившись, нервово смикав себе за чуба, що він робив завше, коли його непокоїла якась думка, і нарешті порушив мовчанку. Він подумав свою думку до кінця.

— А все ж таки бог є!..

Сказавши таке, він глянув на товаришів з полегкістю, немов скинув з плечей важкий тягар.

— Не про бога тут, а про манахів... При чім тут бог, коли манахи сволочі? — знизав плечима Черненко.

— Та й манахи не наші, а німецькі... — вставив і своє зауваження Карпенко.

— Та не німецькі, а католицькі, — поправив Васько і додав: — Та й наші не кращі... Хіба не ти розказував, як у Чорномор'ї манахи людей дурять на мироточиву ікону?

— Так то у Чорномор'ї, а от...

Панича перебив Бізон.

— Бог є, а манахи різні бувають.

Бізон відчував свою перемогу, бо ніхто не заперечував йому. Та недовго довелося бути йому переможцем. Марко Балан, що сидів мовчки і слухав розмову товаришів, з не властивим йому запалом напав на Бізона:

— Є, тільки не бог, а природа... Од природи все походить, а невченим людям морочать голову богом. Де ти бачив бога? Покажи, а природу я тобі покажу...

Марко схопив якусь квітку в горщику і підніс під самий ніс Бізонаві.

— От, на, дивись, це природа, а де твій бог? Га?

Докази Баланові обеззброїли Бізона. Він ще з більшою силою смикнув себе за чуба і раптом запитав:

— А природу хто створив? Га? — і, побачивши замішання на Марковому обличчі, з виглядом переможця оглянув присутніх.

Але Марко тільки на одну мить замішався, більше од несподіваного питання.

— А бога хто створив? Та й ти бачив його коли?

Бізон був остаточно переможений і, підтримуючи Марка, заговорив Матюшка Карпенко.

— Он «лес» утворився двадцять тисяч років тому, хіба ти не чув, як Малахай казав? А попи кажуть, що світ створено сім тисяч літ тому... Так то, по-твоєму, хто ж бреше?

Розмову перебив вартовий Хвостов. Він одхилив двері і гукнув:

— Хлопці, вже світає, треба ушиватись, а то ще Швабра наскоче...

Хлопці позскакували і почали один по одному виходити з теплиці. Надворі вже сіріло.

— Ходімо до коровника спати, а то щоб в корпусі Онуча не побачив...

До коровника можна було пройти непомітно, і вони попростували туди.

Півні вже виводили своїх вранішніх пісень, коли п'ятеро хлоп'ят спало покотом у сіні на горищі скотарні.

Вони були спокійні, що їх ніхто не помітив, як покинули спочивальню, і повернуться на сніданок, ніби нічого їм не трапилось. Але вони помилилися.

Тоді, як Матюшка зник у чорному просвіті вікна і затихло шарудіння по ринві, в темному кутку спочивальні хтось підвівся на ліжку і підійшов до вікна, в яке щойно зник Карпенко.

Хлопець пильно вдивлявся з височини другого поверху в залитий місячним сяйвом двір, та там було тихо. Матюшка зник без сліду в темному проваллі двору і жодним рухом не видавав своєї присутності.

«Певне, втік», — подумав Коржов і, підійшовши до ліжка Черненка, помацав руками. Так обійшов він ще кілька ліжок і, переконавшись, що там нікого нема, а під ковдрами покладено опудала, ліг на своє ліжко.

Коржову не спалося. Повертаючися з боку на бік, він думав про те, що хлопці затівають щось недобре, але що

саме — він не знав, і простежити когось у нічних подорожах не насмілювався: між них був Бізон, а він боявся попастись йому на очі і скуштувати «бізонячих» кулаків. До всього цього Бізон та Черненко давно нахваляються дати йому «пару».

Коржов от уже другий рік у школі. Вчиться він погано, але визначився слухняністю, і вчителі ставлять його за приклад усім неслухам, пустунам та непокірним. Через це з перших же днів товариші зачислили його до категорії «підлиз» і товаришувати з ним ніхто не товаришував. Кожна неприємність, заподіяна Коржову, вважалася за геройство, за заслугу перед товариством.

Цим скористалися вихователі школи, не дуже мудрі в своїх педагогічних методах, і зробили з Коржова шпигуна, поклавши на нього обов'язок стежити за товаришами і про все помічене доводити кому слід.

І нині поведінка гуртка школярів не уникла його уваги. Коржов тепер має нагоду помститися на своїх ворогах, що от уже два роки обдаровують його своїм презирством. «Хто-хто, а Бізон вилетить із школи», — думав він свою мстиву думку і відчував од неї невимовну насолоду.

Думаючи так, Коржов непомітно заснув, не дїждавши повороту до спочивальні своїх ворогів.

РІНАЛЬДО І БАРАЦЬКИЙ

Літній ранок не любить баритись — і коротка ніч швидко посунулася, даючи місце дневі.

Сторож Онуча, прозваний так учнями за льокайські звички та жахливу неохайність, калатав уже в розбитий дзвінок, незадоволено оглядаючи сонну спочивальню.

Він дзвонив, доки з ліжок не позскакували один по одному, як очумілі, учні і, протираючи очі, злякано дивились на Онучу.

— Залазь у штани! — вигукував, як фельдфебель, Онуча. Помітивши ж, що дехто не ворухнеться, загрозливо додав: — Вставай, а то завідувачеві доложу!

Він кинув дзвінка і розглядав ліжка. В цей час з коридора почувся хрипкий голос і хтось з учнів злякано вигукнув:

— Кобра!

Цей вигук справив незвичайне вражіння на тих, що не встигли підвестись з ліжок. Ще не розбуркавшись од міцного юнацького сну, вони прожогом зіскакували і похапцем натягали одяг. Справжня кобра не справила б, може, й десятої частини вражіння, забрівши ненароком до спочивальні.

Хрипкий бас наближався коридором, і, нарешті, власник його з'явився на порозі.

Це була низька і груба, як бовдур, людина на коротких розкарячених ногах. Руки його неприродно стирчали в боки, не наближаючись до тулуба, а голова, як пуп'ях на пузатому чайнику, була маленька і майже вся ховалася під форменим чиновницьким кашкетом з широким козирком.

З-під козирка визирали маленькі мишачі очі і підозріло бігали у всі боки. Такі очі бувають у кретинів або дуже жорстоких людей.

Кобра озирнув спочивальню і коротко прохрипів:

— Ну?

Цим «ну» він немов здув усю масу понад п'ятдесят хлопчиків, які, одягаючись на ходу, сунули до протилежащих дверей. Од тих дверей сходи вели на перший поверх до їдальні та до аудиторій.

Кобра, він же й Барацький, завідувач школи, з огидою понюхав повітря, плюнув і пішов мовчки до коридора, стукаючи своїм костуром. Сьогодні надто швидко підхопилися учні і костура не довелося прикласти на святому ділі виховання молоді.

Вже дійшов він до кінця коридора, як нагнав його Онуча:

— Миколо Олександровичу, у спочивальні не все гаразд! — вигукнув він, витягаючись перед завідувачем повійськового. — Учні втекли!

Барацький, не кажучи ні слова, повернувся до спочивальні. Онуча підвів його до ліжок нічних змовців і в кожне ткнув пальцем.

— Розкривай! — коротко наказував Онучі Барацький перед кожним ліжком.

Оглянувши, він пішов до їдальні, закусивши свого шорсткого вуса.

Їдальня, велика зала з давно не митою підлогою і брудними незастеленими столами, шуміла, як сполоханий курник, а коли зайшов Барацький, всі голоси замовкли на півслові і всі очі повернулися в його бік.

— Молитву! — коротко наказав він.

Вийшов вартовий учень, став спереду і почав гугняво читати вранішню молитву, а сказавши наприкінці незмінне «амінь», підійшов до столу, на якому вже стояв великий казан з кандьором, і почав розливати страву в миски учням, що стояли в черзі.

Барацький озиравав натовп, шукаючи когось очима. Нарешті він знайшов:

— Зорченко! Черненко! Савенюк! Станьте до вікна!

Хлоп'ята вийшли з-за столів і мовчки стали коло вікна, очікуючи на злюю свою долю. Карпенка і Балана Кобра чомусь не викликав.

«Певне, про нас ще не дізнався», — подумав кожен із них, але то була даремна надія. Барацький, ніби щось пригадавши, прохрипів:

— Карпенко і Балан! Те ж саме!

Тепер уже п'ятеро вишикувалися, очікуючи на виховательське «внушення».

Поставивши учнів до вікна, Барацький пройшов кілька разів уздовж їдальні, а коли кандьор було розлито для всіх столів, він зупинився посеред зали і вигукнув:

— Всі встати!

Барацький, стоячи посеред залу в позі генерала, що оглядає незчисленні лави свого війська, почав хрипко, немов його хто душив за горло, вигукувати:

— Мерзота!.. Сволота!.. Скоти!.. Сопляки!.. Ви думаєте, я не знаю?.. Я, завідувач школи, — він трагічно

стукнув себе в груди, — не знаю, що ви ночами бігаєте? Ви думаєте, що я допущу в школі розпусту? Га?..

Очі Барацького бігали, як у розлютованого пацюка, слина бризкала з рота, він засапався і тупав ногами. Учні дивилися в підлогу і переминалися з ноги на ногу. Такі промови керівника школи їм доводилося чувати майже щотижня, і суворість їх не вражала вже нікого.

Кобра ще довго виливав свою жовч, але його ніхто не слухав, а кожен думав про те, що стигне кандьор і зробиться за чверть години як клейстер, що його й їсти не можна буде.

Дехто потай жував хліб, удаючи глибоке замислення над своїми гріхами та щире бажання спокутувати гріхи, аби тільки швидше кінчилася нагінка.

— Мене не дивують такі запевні негідники, як Карпенко або Черненко, я вболіваю серцем, — Барацький ляпнув по тому місці грудей, де звичайно у людей буває серце, — за таких, як Балан... Перший учень класу, син поважних батьків, — і цілі ночі десь пляється... Я не допущу, не допущу! — вигукнув істерично Барацький і раптом ніяково замовк. Постоявши з півхвили, він пройшов між рядами учнів до вихідних дверей і вже на порозі зупинився і кинув:

— Снідайте!.. А тих, — показав він вартовому учневі на п'ятьох «злочинців», — признач на тиждень сортири чистити!..

По цьому завідувач насунув свого кашкета і викотився з їдальні.

Як зачинилися за Барацьким двері, їдальня зашуміла, загукала, зареготалася, засвистала. Кандьор згус і захолов, але то не заважало виїсти судки до дна. «Злочинці» весело сміялися в гурті, вони були героями дня.

На літо аудиторне навчання в школі припинилося, аудиторії стояли замкненими пустками. Теоретичне навчання змінювалося на практичне, що особливо ретельно провадила адміністрація школи.

Учнів будили на сході сонця і, нагодувавши кандьором, читали «наряда» і розводили на роботи. Це

й значилося в програмі школи під пишною назвою «практичне навчання». За практичне навчання вважалося і рубання дров, і чищення нужників, і сотні інших робіт, на яких працювали учні з ранку до пізнього вечора.

І сьогодні, як і щодня, старший вартовий учень після сніданку читав «наряда», складеного ще звечора вчителями спеціальних дисциплін та завідувачем.

— На свининець — Ніколаєв, Сиркін, Петренко... На оранку за плугатаря — Горлинський, за погоничів — Хватько, Свічкарь... — вичитував монотонно вартовий і, нарешті, прочитав: — На нужника — Зорченко, Черненко, Хвостов, Савенюк, Карпенко й Балан!

З свистом і вигуками учні розходилися з їдальні, розпорошувалися по широкому дворищі школи, по свининцях, скотарнях, майстернях, городах.

Онуца злісно плювався їм услід і ліниво брався підмітати їдальню. Це був його обов'язок, тоді як спочивальні прибирали призначені на те учні з молодших класів.

Балківська нижча сільськогосподарська школа містилася в маєтку відомого на всю губернію чорносотенця поміщика Рінальда. Це була одна з тих приватних сільськогосподарських шкіл, що хоч і стояла в загальнодержавній системі народної освіти, та до справжньої освіти дуже мало стосувалася. В таких школах про людське око користалися програмами навчання в столичних департаментах, а найголовніше — тими субсидіями, що пливли з державної скарбниці в кишеню власника школи за просвітительство темряви народної...

Рінальдо знав, що робить, і до заснування школи привела його загроза банкрутства. Школою він не тільки врятував себе од неминучого жебрацтва, а й ґрунтовно підлатав подрані веселим життям кишені. І департаментська субсидія, і цілорічна робота в маєтку — більше сотні хлопців від дванадцяти до двадцяти років віком, які ще й платили за своє утримання, — не тільки врятували Рінальда від банкрутства, а й зробили його популярною людиною в губернії.

Щоб не дуже витрачатися на вчителів, їх набирали невисокої кваліфікації, таких, що за невелику платню

згоджувалися їхати далеко від культурних центрів, у ди-
чавину вовчих лісів.

Балківський маєток Рінальдів закинтий за сорок п'ять верст од залізниці та повітового міста і лежав на рівнині, прорізаний проваллями та балками, оточений з усіх боків диким Вовчим лісом.

Сам Рінальдо рідко наїздив до свого маєтку. Робота в кількох чорносотенних організаціях, губерніяльному та повітовому містах, а до того ж і неспокійні часи, з заворушеннями міського пролетаріату й селянства, що загрожували добробутові Рінальдовому, прив'язували власника школи до своїх союзів «істинно руських» людей і не давали змоги хазяйським оком доглядати школи. Та в цьому чи й була потреба: школою керував його зять — Барацький, а цього боялися однаково і селяни з хутора Балок, і учні школи, і малочисленні робітники та службовці.

Барацький належав до тієї категорії людей, у якої і таланти адміністратора, і таланти педагога скупчувалися між п'ятьма пальцями правиці... Різниця була тільки в тому, що свої адміністративні здатності він виявляв міцно стиснутим кулаком, яким трощив зуби й щелепи селянам, а педагогічні впливи на учнів здійснював розгорнутою долонею.

Учителі охоче наслідували педагогічну методи Барацького, через що ляпас був за надійну підвалину виховання молоді в Балківській школі, без якої вчителі не мислили своєї педагогічної роботи.

Звичайно, це не дуже сприяло доброзичливим взаєминам між учнями та вчителями, і ці два табори перебували в стані постійної війни, що припинялася на короткий час різдвяних та великодніх вакацій.

Як то завсіди буває, кожний ворожий табір мав своїх зрадників і ренегатів. Не кажучи вже про учнів, між яких такі зрадники не переводилися і виділялися в категорію «підлиз» та «любимчиків», учительський табір теж мав надійний елемент, що таємно стояв на боці учнів і всіма легальними заходами захищав їхні інтереси.

Але що особливо знесилювало учнівський табір, так це поділ учнів на привілейованих — старших учнів, та паріїв — учнів молодших, або, за шкільною термінологією, — «малків». Цю нерівність між учнями старанно підтримували педагоги, що бачили в цьому основу свого панування над дикою некультурною масою, здатною під афектом на які завгодно вчинки.

Старшим учням дозволялося безкарно використовувати молодших учнів на дрібні особисті послуги, а тих, що не корилися старшим, — карано жорстокою бійкою ременем. Цим способом підтримувався авторитет старших, ним «малків» держали в покорі.

Знуцання старших над «малками» зведене на щабель священної традиції — і шкода було шукати десь захисту од тиранії. Скаржитись учителеві — це означало попастися в «підлизи» й бути під постійною загрозою ще більших побоїв «на темну», коли винного накривали в темній кімнаті ковдрою і били по чому попало. Повставати проти старших у «малків» не вистачало ні організованості, ні фізичної сили.

Та така вже властивість широких революційних заворушень, що вони просякають у найтемніші шпаринки життя. Протест проти старих життєвих форм непомітними струмками докотився і до такого темного закутка, як Балківська школа, і затуркана напівтюремним шкільним режимом маса «малків» почала по-іншому дивитись на священну традицію старшування, і, може, вперше за довгий час почувлися протести проти поведінки старших.

Особливою жорстокістю вирізнявся учень випускного класу Довгополук, дев'ятнадцятилітній тупий хлопець, якого тільки батьківські карбованці й могли перевести з класу до класу. Особливо він любив знущатись над Марком. Він примушував його чистити собі чоботи, бігати вночі, в негоду, за дві верстви на хутір за махоркою та горілкою. Та навіть виконуючи всі примхи Довгополуків, Марко незмінно мав від нього потиличника.

Одного разу вкрай знервований Балан прийшов до свого ліжка пізно вночі і, уткнувшись у подушку, гірко

заплакав. Він плакав майже безгучно, щоб не почули товариші, здригався всім тілом і міцно зціплював подушку в руках. Серпневий місяць спокійно світив у розчинене вікно, учні хропли після тяжкої денної роботи на молотарці, і Марко почував себе таким нещасним, покинутим і беззахисним.

Та як не заглушав ридання Балан, Бізон почув і, накинувши на себе ковдру, підійшов до Марка.

Бізон не товаришував з Баланом, але якась підсвідома симпатія тягла його до цього смирного розумного хлопця, і він намагався завжди виявити її по-своєму. Він на рік був старший за Марка і фізично дужчий, а тому й завжди захищав його, коли була потреба.

— Чого ти плачеш? — сіпнув Бізон Балана за плече.

Балан зробив неймовірне зусилля і, проковтнувши сльози, притишив ридання, що билися в його грудях. Чи од цього, чи од товариського співчуття йому відразу стало легше.

Роблено байдужим тоном він відповів Бізоні:

— Та... я й не думав плакати... Хто це тобі сказав? — Він тим часом нишком витирив сльози.

— Брешеш, плакав... — пошепки відказав Бізон.

Баланові зробилося досадно на цього хлопця, що невідомо чого в'язне, і він роздратовано відповів:

— Ну, а як плакав, то що?

— Та я так питаю... — не знайшов що відповісти Бізон. Він несподівано попав у ніякове становище, бо не думав, що Марко розсердиться на нього за співчуття.

Бізон знав, чого плаче Марко, і з запалом заговорив:

— Треба його провчити... яке він має право битись?.. — І далі розповів Маркові свій план, як провчити Довгополюка.

План був нескладний: Бізон з Черненком засядуть у темній аудиторії і будуть чекати на кінець вечері, а коли, повечерявши, Довгополюк буде проходити коридором, Марко мусить його зачепити і тікати до аудиторії. Ну, а там, звичайно, двері на гачок і «на темну».

Балан спочатку відмовлявся. Йому здавалося це диким і недостойним, і він ухвалив не приставати на пропозицію

Бізоніві, але, згадавши всі образи, що їх чинив Довгополюк, — згодився.

— Гляди ж, не одмовся і не підведи! Ми з Васьком візьмемо його «на темну»... буде знати... Скотина!

Посидівши ще трохи мовчки, Бізон пішов до свого ліжка, не забувши по дорозі стягнути ковдру і шттовхнути ненавидного «підлизу» Коржова...

МАРКО ВАГАЄТЬСЯ

На другий день Балан передумав і відмовився приймати участь у помсті. Йому видавалося гидким бити людину, хоч та людина й чинила йому зло.

Вася Черненко по обіді підійшов до Марка і з виглядом таємного змовця зашепотів на вухо:

— Ти ж гляди... Сьогодні ввечері неодмінно зачепи Довгополюка. Ми сидітимемо у другій кімнаті праворуч... Туди й тікай.

— Не треба цього... робити... Я не можу...

Васько від несподіванки оторопів. Здавалося, все так добре налагоджено, а він — на тобі! — одмовляється!..

— Як то так «не треба»? А він хіба тебе не б'є? Хочеш, щоб і далі знущався?

— Не треба... — сказав знову Марко і ніяково усмінувся. Йому було сором перед товаришем за свою легкодухість, але разом із тим він не міг і зважитись на дику розправу з своїм ворогом.

Васько мовчки спідлоба дивився на Марка і не міг зрозуміти, чого він одмовляється. Він вважав, що за кожне зло треба платити злом і бійкою відповідати на бійку. Життя доводило йому цю істину наочно і дома, де його колошматив батько, і в школі, де вчителі та старші учні були щедрі на стусани. Били вони тому, що мали перевагу в силі, і Васькові видавалося, що коли він матиме ту перевагу, то й він мусить бити. Таке було життя, і Васько брав його, не докопуючись до природи явищ, як то робив Марко.

М'яка делікатна вдача Баланова не мирилася з таким станом речей. Його натура протестувала проти жорсткого поводження з людьми, але той протест не виявлявся назовні. Йому здавалося, що люди врешті зрозуміють, що так не можна, і змінять свою поведінку.

Братися ж і собі до огидної бійки і знущання — видавалося Баланові за приниження власної гідності.

— Ти, Ваську, не сердься... Я ж не можу...

— Ти що ж, боїшся Довгополюка, чи що?

Васько інакше не міг зрозуміти Баланового вагання.

— Ні, я не боюсь... Але як же ж я буду бити, коли я проти бійки!

Останні слова вирвалися в нього з якимсь внутрішнім болем, і він нервово заломив пальці рук.

— То що з того, що ти проти бійки? Адже ж тебе б'ють?

Марко відчував, що він не може висловити своєї думки так, щоб його зрозумів Черненко, але разом з тим він мусить же довести йому свою правду.

— Бачиш, Ваську... От ти, приміром, проти злодійства... Ну, як би тобі сказати? В тебе, приміром, хтось украв чоботи... А ти взяв та й собі украв у когось чоботи... Хіба це правильно?

Черненко напружено думав. Завжди цей Марко ставить такі запитання, що не знати, як на них і відповісти. Васько мотнув головою і круто повернув розмову:

— Кинь ти свою філософію, Марку, а просто скажи, будем бити Довгополюка чи ні?

— Ні, ти мені перше скажи, ти б теж пішов красти чоботи, якби в тебе хто вкрав? Га?

— Пішов би і вкрав би: що ж ти думаєш, босяком би ходив, чи що? — роздратовано відказав Васько й одійшов од Балана.

Маркові було боляче, що його не зрозуміли, і він, похнюпившись, самотній, як ніколи, пішов до луку. Півтори години пообіднього спочинку він любив походжати лугом або сидіти на кладці, спустивши ноги в прозору холодну воду струмка.

Так, він не має права бити Довгополюка, як той б'є його, — міркував Марко, — адже ж тоді він доведе, що він не проти бійки, а тільки щоб його не били. Але хай краще його одного б'ють не один, а десять Довгополюків, аби загалом бійку припинили...

Марко мріяв про таке унормування життя, щоб у ньому не лишилося місця гнобителству та знуцанню сильніших над слабішими. На його думку, для цього людям слід би тільки умовитись не робити прикrostів один одному — і життя обернеться на раювання.

На лузі Балан зустрів старшого учня Фоку, що викопував якусь рослину для гербаріума. Той підвів голову і привітно промовив:

— А, Марко! Що ти тут робиш?

— Та от гуляю... А що це за рослина?

— Та вона не має нашої назви... Правда, красива?

Марко погодився. Йому хотілося поговорити з Фокою про сьогоднішню розмову з Черненком, та він не знав, з чого почати.

Фока був учень випускного класу, але до «малків» ставився лагідно, боронячи їх по змозі від своїх однокласників. Це створило йому неабияку популярність в молодших класах, і до нього ходили вилити свої жалі всі ображені та попрохати поради в різних справах.

Помітивши, що Марко мнеться, Фока зрозумів, що той хоче щось сказати, але вагається. Він допоміг йому:

— Ну, кажи вже, кажи... Що там?

— Та Бізон намовляє мене Довгополюка побити... І Черненко теж. Та я думаю, що неправильно це робити...

— Неправильно, кажеш? А він тебе б'є? — прискаливши око і ледве помітно усміхаючись, спитав Фока.

Він стояв перед Марком босий, у синіх штанях і в чорній перкалевій сорочці, розхристаній на грудях. Ботанізирку він то кидав угору, підхоплюючи її, то кружляв нею, як малиновим крилом.

— Неправильно, кажу, бо яке я маю право тоді говорити проти бійки, коли й сам беру участь у бійці? А що мене Довгополюк б'є, так то ж несправедливо...

Обличчя Фочине стало раптом серйозне, і він, узявши Марка за стан, пішов з ним лугом.

Марко виклав свої погляди на справу, а Фока уважно слухав, підбираючи способів безболісно зруйнувати мрійницьку Маркову побудову.

Нарешті Марко виговорився, і черга була за Фокою.

— Хороший ти хлопець, Марку, тому ти й про людей так хороше думаєш. Але невже ти ніколи не згадав про те, що й до тебе були люди, які так само думали? От і тепер — Толстой навчає підставляти ліву щоку, коли тебе хто ударив у праву, і до Толстого було немало таких, що хотіли цим способом розв'язати заплутані людські взаємини... Та, шкода, нічого з того не вийшло. Є один поки що спосіб полагодити життєві взаємини: цей спосіб — боротьба... Боротьба проти насильства...

— Так то теж буде насильство?

— Насильство проти насильства; ставши на захист покривдженого, ти мусиш і сам чинити таке насильство...

— Та чи можна ж людям довести, що так робити не можна?

— Пробували, брат, доводити, та нічого з того не виходить...

— Ну, а от коли б у мене хто чоботи вкрав, то й я мушу красти?

— Піди одніми чоботи у того, хто в тебе їх украв, а укравши у другого, ти зробиш такий само злочин, як і той, що в тебе вкрав.

Вони довго ходили, обнявшись, по вогких лугових стежках, аж поки надвірний дзвінок з дворища не сповістив, що пообідній відпочинок кінчився.

— Треба йти, — сказав Марко і швидко попростував до школи.

Ця розмова з Фокою перевернула шкереберть всі дотеперішні уявлення Маркові про людські взаємини. Де ж норми, з яких виходячи, можна оцінювати людські діла? Де ж тоді вимріяна справедливість?

Коли раніш Марко підходив до людей із своїми абсолютними мірками правди і справедливості, то зараз те

все розвіялося, як порох, і мрійливий хлопчик став перед прірвою.

Одгортаючи полову коло молотарки, він думав і думав, машинально рухаючи граблями.

За думками незчувся, як і день кінчився, і, проковтнувши останнього снопа, молотарка заторохтіла барабаном.

— Ні, так не може бути, — сказав сам собі Балан і після вечері пішов знову до Фоки.

У вечірніх присмерках довго ходили вони по дорозі за шкільною садибою і тихо розмовляли. Босі ноги приємно пірнали у холодний порох дороги, а вітер з лісу м'яко обвівав вогкою прохолодою гарячу од думок Маркову голову.

Фока тепер почав здалека, і що далі він говорив, то більше переконувався Марко в правді його слів.

Коли вже, — бо було таки пізно, — старший товариш нагадав, що й спати пора, Марко згадав знову про Довгополюка.

— Як по-вашому, слід його побити?

Фока відповів не одразу.

— Бачиш, це треба розв'язувати, поміркувавши... Коли інших способів вплинути на цю скотину немає, то, як так думаю, — пом'яти слід...

— А як він після того ще більше буде битись?

— Ну, не думаю... Хіба йому охота стусанів од вас мати, чи що?

Коли вони повернулися до спочивальні, думки Маркові прийшли до якоїсь системи, але він все ж довго не міг заснути.

З Митьком Бізоном він так і не встиг поговорити за вечерею, але той, видимо, дізнався од Черненка про те, що Марко відмовився, і поглядав на нього скоса. У Бізона слово ніколи не розходилося з ділом, і перейнакшувати планів він не любив, та ще й таких хороших планів, як побити ненавидного Довгополюка.

Дзвінок Онучин розбудив Марка. Він прокинувся з очима, немов засипаними піском.

Коли вже виходили до їдальні, до нього підійшов Бізон і стиха спитав:

— Так не хочеш?

— Що не хочеш? — не зрозумів Марко.

— Та побити ту гадюку!..

Марко завагався, але, переламавши себе, твердо сказав:

— Сьогодні після вечері, як умовились... Гаразд?

Бізон радісний шукав очима Черненка, щоб сказати йому про Маркову згоду.

КАНДЬОР І АГІТАЦІЯ

Онуча старанно, немов справляючи релігійний ритуал, дзвонив на вечерю. Сьогодні він поведився статечно, не гукав на учнів, щоботи його були старанно наваксовані, а голова помащена оливою. Все це свідчило про те, що хтось із високого начальства прибув до школи.

Він, звичайно, дзвонив завжди неуважно, двічі-тричі дзеленькне, та й годі. Сьогодні ж пройшов по всьому нижньому коридору й так само коридором другого поверху, держачи дзвоник у руці.

— О-ну-ча! Не ста-рай-ся! — вигукнув хтось із дверей зміненим голосом, і, коли обурений і ображений Онуча кинувся туди, звідки чувся голос, із протилежного кінця хтось інший проверещав:

— О-ну-ча!..

Онуча вилаявся гидкою лайкою й подався до нижнього поверху. Він був украй розлютований.

В їдальні учні, стукаючи «ряжками» та ложками, сідали за столи і висилали до віконця свого чергового «получателя». Через вузьке віконце з кухні дихало тоскними запахами перевареного кандьору, од чого ще непривітніша ставала їдальня і в роті відчувався неприємний присмак.

Раптом на порозі виріс бородатий Малахов, учитель садівництва, що сьогодні справляв обов'язок «чергового вихователя». Він озирнув залу допитливим оком,

помацав свою пухнату бороду, немов шукаючи в ній слів для початку своєї промови, і, нарешті знайшовши, почав велебно, як піп казань:

— Встаньте на молитву! Помолимось! Коржов, читай молитву!

Коржов скочив з місця і, ставши попереду та швидко ковтаючи слова, почав вичитувати «Очинаша». Він закінчив останню молитву, зовсім проковтнувши слова, так що з слів «во віки віків амінь» у нього вийшло якесь «кі-вінь». Весь час, читаючи, він обсмикував сорочку і хрестився перебільшено старанно, ніби робив важку гімнастичну вправу.

Малахов, коли закінчили молитви, мотнув головою в бік учнів, мовляв, «тепер їжте» — і почав вимірювати їдальню з кутка в куток статечними кроками людини, що знає собі ціну. Він не мав права викладати в школі, бо був без жодної спеціальної освіти, і тільки протекція якоїсь високої особи та бажання Рінальдове мати недорогого і невибагливого вчителя дали йому змогу служити в Балківській школі.

Серед чавкання та приглушеного шуму, що розбивався розміреними кроками Малахова, раптом почувалася чиясь хода, і всі озирнулися на двері. То Онуча підтюпцем прибіг до їдальні і пошепки щось сказав Малахову. Сказане справило вражіння на бородатого вчителя, бо він похапливо застебнув свого піджака і розгладив бороду, як швейцар, наміряючись одчинити двері вельможній персоні.

— Зараз тут буде наш шановний Адольф Іванович Рінальдо! — промовив він велебно і суворо оглянув учнів. Потім він урочисто почав походжати по їдальні, готовий поміть привітати високого патрона.

Він зупинився коло найбільш одчайдушних учнів і навчав їх, як поводитись із високим начальством, попереджаючи можливі непорозуміння, коли б Рінальдо заговорив з ними.

Швабра, як його прозвали учні за велику пухнату бороду, нервово смикав себе за вуса і говорив повагом,

розставляючи слова, немов капаючи коштовні ліки в скляночки учнівських душ.

— От ти, Зорченко, — звернувся він до Бізона, — як будеш відповідати Адольфові Івановичу, коли він поспитає, чи подобається тобі в школі?

Бізон мовчав, не знаючи, що відповісти на таке запитання. В його голові промайнуло кілька відповідей, але він дивився на Швабру, моргав очима і мовчав.

— Кажи «подобається»... — підказує йому Черненко. Бізон витиснув із себе:

— Я скажу, що подобається...

— А коли пан Рінальдо питає, чому подобається, що ти йому відповіси?

Бізон розгублено поглядав на товаришів. Він закліпав очима, а на лобі виступив крапельками піт. Нарешті хтось, чи то шуткуючи, чи то серйозно, підказує: «Подобається, бо кандьор смачний...»

Бізон був у такому замішанні, що поспішив тільки переказати підказане:

— Я скажу подобається, бо кандьор смачний, — випалив він і з полегкістю зітхнув.

Хлопці чмихнули собі в ложки, а Швабра з обуренням оглянув усіх і, повернувшись до Бізона, сердито наказав:

— Сідай, дурню, от Балан нам скаже, як треба стояти перед начальником школи...

Балан щось довго розповідав Швабрі, а тим часом усі потай позирали на Бізона, що за Швабриною спиною щось таємниче робив.

— Найголовніше для молодого людини — вміти поводитись із старшими, — проказував Малахов науку доброї поведінки, а Бізон не гаяв часу даремно. Він набрав круглою ложкою застиглого кандьору і обережно, щоб не розхлюпати, сипав той кандьор в оддуті кишені Швабриного піджака.

Всипавши ложок зо три, він старанно вишкріб із миски кандьор і обливав ложку.

Швабра далі провадив проповідь доброго поведження з начальством, а учні, не перестаючи їсти, поглядали то на вчителя, то на двері, з яких мав уступити Рінальдо.

В школі давно знали, що Рінальдо має приїхати з Петербурга, і всім кортіло подивитись на видатного чорносотенця, що про його діла говорили всі газети.

Востаннє він приїздив у березні, побув тижнів зо два і раптом виїхав, викликаний телеграмою з губернії. Довго потім у школі переходили з рук до рук різні чорносотенні листівки з закликами до «православного руського народу з'єднатися проти ворога зовнішнього і внутрішнього».

Японська війна та зв'язані з нею заворушення в країні держали Рінальдо в центрі політичного життя. Уряд і дворянство дивилися на нього як на видатного борця за «руську ідею», і не до дрібних шкільних справ було йому.

— Наш Адольф Іванович у столиці всьому голова, і ми мусимо пишатися тим, що підлягаємо йому, — проповідував Швабра, а учні, доївши кандьор, нудилися, не маючи дозволу іти з їдальні.

Раптом зала насторожено зворухнулась. Пробіг Онуча, немов бажаючи з надмірної догідливості припасти до землі і розплескатися млинцем.

— Вони вже в коридорі, — промовив він, натискуючи на слові «вони».

— Встаньте! — наказав Малахов і сам почимчикував до дверей, звідки мав вийти Рінальдо. Онуча витягся, як повішений, і тупо дивився в двері.

Не встиг Малахов дійти до дверей, як з них показався Рінальдо в супроводі Барацького. Барацький підтримував Рінальдо під лікоть, як архієрея, і щось тихо говорив йому на вухо, а Рінальдо на знак згоди кивав головою.

Малахов застиг у поштивій позі, а Рінальдо, зобачивши його, привітно захитав головою.

— Доброго здоров'я, доброго здоров'я, — казав Рінальдо, стискуючи руку Малахову, а той, щасливий

доброзичливістю до себе, ще більше вигнувся, удаючи всією своєю постаттю цілковиту покірність начальству.

— Радий вас бачити, от пан завідувач довів до мого відома, що він задоволений з вашої роботи...

Малахов зніяковів і не знав, що відповісти начальству на його похвалу. Нарешті він, тремтячи з радості, промовив недоречно:

— Радий служити цареві і вітчизні... радий... радий...

Рінальдо іронічно посміхнувся, а Малахов, бачачи, що начальство має намір стиснути йому руку, поліз у кишеню за хусткою, щоб витерти спітнілу руку.

Та рука замість хустки спрожого захопила повну жменьку тепленького ще кандьору, і жах в одну мить паралізував дебеле тіло його. Малахов злякано дивився на Рінальда, що простяг йому свою руку, і не розумів, у чому справа.

— Що з вами? — занепокоєно спитав Рінальдо.

Малахове чоло вкрилося холодним потом, а борода тремтіла, як очеретяна мітла. Нарешті він перемиг себе і витяг руку з кишені... Липкий клейстер заліпив йому пальці.

За столом учнів почувлися стримані смішки, але Барацький, що відразу зрозумів, у чому справа, гаркнув:

— Мовчать! — і, звернувшись до Малахова, з огидою промовив: — Підіть вимийте руки...

Рінальдо зніяковів.

— Що це таке, Миколо Олександровичу? — звернувся він до Барацького, а той, нахилившись до уха Рінальдового, щось довго пояснював.

Барацький зам'яв інцидент, ніби нічого й не трапилося. Рінальдо поздоровкався з учнями, а завідувач, знову щось сказавши Рінальдо, суворо промовив:

— Молитву!

Коржов вискочив наперед і почав читати молитву підкреслено побожно, а кінчивши, пройшов до свого місця, ввічливо вклонившись Рінальдові.

— Це Коржов, зразковий щодо поведінки учень, — довів до Рінальдового відома Барацький.

Рінальдо мотнув головою, мовляв, я ж наперед знав, що в тебе все гаразд.

— Панове, я хотів з вами поговорити, та все не міг вибрати часу, а тепер, нарешті, маю змогу з вами, дорогі мої, розмовляти!

Рінальдо говорив тихо, намагаючись надати інтимно-батьківської інтонації своєму голосові.

— На святій Русі зараз нечестиві бунтарі, котрі не вірять у бога, не почитають начальства і хочуть продати нашу батьківщину японцям, сіють смуту і неспокій... Вони раді, коли наше хрестоносне військо терпить поразки од язичників, вони, коли б мали силу, вбили б і нашого благовірного государя імператора...

Рінальдо закашлявся. Видимо, він не звик говорити промови перед юнацькою аудиторією, бо зупинився, добираючи принагідних слів і виразів.

— От мені завідувач школи доповів, що й поміж вами є непевні люди, але я покладаюся на всемілосердного господа нашого, що він наставить непокірливих і бунтливих на шлях, котрий...

Рінальдо запнувся, бо не знав, на який саме шлях мусять наставити бог непокірних.

Марко штовхнув ліктем Бізона, а той ледве помітно повів очима, мовляв, розумію.

— На шлях, котрий... котрий веде у царство небесне!..

Позаду зачмихали і заворушилися. Хтось грюкнув лавою і гучно висякався. Схоже було на демонстрацію, і Рінальдо розгубився. Барацький шарпнувся в натовп, але там уже все заспокоїлось. Учні удавали побожність і серйозну уважливість.

— Так от, панове, я вам кажу, коли який мерзотник посміє бунтувати в школі, то ми на це крізь пальці не подивимось! — закінчив свою промову Рінальдо уже в підвищеному тоні.

— Ви, будь ласка, дивіться тут, і як що, вживайте крайніх заходів, — звернувся він до Барацького і,

помітивши Малахова, який, помивши руки, стояв скромно за спиною начальства, Рінальдо зміряв його холодним поглядом з голови до ніг і важкою ходою старої незадоволеної людини пішов геть з їдальні.

За ним підтюпцем побіг Малахов, а Барацький, насупивши брови, ішов поруч.

Хлопці, як то буває після довгої примушеної мовчанки, заговорили всі разом.

— Бач який! В царство небесне! Ха-ха-ха...

— Просто в рай, та й годі!

— А де Коржов?

Та Коржова в залі не було. Він непомітно вийшов, і хлопці бачили у вікно, що він на дворі розмовляв із Шваброю.

— Коржов! Язика зітреш! — гукали хлопці у вікно, і той, почувши вигуки, швидко повернув убік.

Хлоп'ята скупчилися коло Марка, закидаючи його найрізноманітнішими запитаннями. По тому, як Довгополюка таки побили «на темну» і Балан, на диво всім, брав участь у цій «операції», популярність його виросла і авторитет його у всіх питаннях шкільного життя не заперечував навіть Хвасько.

— Боїться Рінальдо, — казав Балан, — боїться, щоб і в нас не було бунту... Тепер же скрізь бунти...

НОВІ СЛОВА

Останні літні дні пробігали ярами та балками, а слідом за ними тяглася золотавою ниткою осінь, суха, як шовк, з днями короткими, як старечі кроки.

Шкільна молотарка добивала останні копи, по стернях поповзли дряпучі чотирилемішні плуги, а на парових полях засновигали сівалки й борони.

Школа переживала найгарячіші дні останніх польових робіт, щоб потім замкнутися на цілу зиму в колі двору з його скотарнями, свининцями, майстернями, теплицею та аудиторіями.

Учні збивалися з ніг, працюючи і на дворі, і на полі. Сподівалися всі на двотижневу перерву, що обіцяло їй начальство, скінчивши польові роботи, аж до початку аудиторного навчання. Але то були марні сподіванки. Шкільна рада ухвалила не розпускати учнів по домівках, де вони могли б набратися бунтливих думок, знайшовши і формальну причину затримати їх у школі: за причину був зіпсований паровик, що через нього молотіння затяглося на тиждень довше, ніж гадали.

Молодь засмутилась. Поїхати до батьків і два тижні бути вільною людиною, їсти не кандьор, а щось інше — увірвалося, і всі ходили невеселі.

Дні тяглися напрочуд одноманітні. Навіть Бізон якось притих і кинув свої витівки. Балан увесь вільний час сидів за книжками, а коли гасили світло, довго розповідав товаришам про дивні речі, що він їх вичитав із книжок.

В обідню перерву Митько Бізон і Васько Черненко відійшли вбік од молотарки і лягли спочити. Васько дивився в білясте небо і, напівпримружуючи очі, говорив Бізонові:

— Ти, Митьку, дурень... Я б на твоєму місці давно кинув школу. Що тобі? Батька немає, матері немає, якийсь там опікун... Плював би я на опікуна!..

Бізон справді був сирота. По батькові йому лишалася невелика спадщина — з чотири десятини землі та хата, і доглядати за тою спадщиною призначила громада Митькового дядька. Дядько був великий аматор науки і вирішив учити Митька, а як не знав він більше шкіл, крім Балківської сільськогосподарської, то й послав туди свого вихованця.

— Сам ти дурний, Ваську, хіба мені не треба вчитись? А що робитиму, не вчившись?..

— Ха-ха-ха! Вчиться! Та хіба ж тут наука?.. — Васько од переконання, що Бізон таки справді дурний, аж ногами задригав.

Розмову товаришам перебив Фока. Він підійшов до них і зупинився, мовчки дивлячись, як Черненко вибивав

ногами в повітрі. Потім він посунув Бізона і сам ліг поруч на соломі.

Фока був тихий вдумливий юнак років дев'ятнадцяти. Його ніколи не бачили ні за картами, ні за випивкою, хоч це в старших класах траплялося частенько. Він, як і Балан, весь час сидів над своїми книжками зовсім не сільськогосподарського змісту.

То були книжки з історії, красною письменства, а одна груба в синій обкладинці носила інтригувальну назву «Політична економія». Але що в тій «Політичній економії» писалося, ніхто з однокласників Фочиних не знав, хоч усі без винятку ставилися з пошаною до синьої книжки, безнадійно заздрячи Фоці, що спромігся прочитати ті сотні сторінок.

В школі Фока вчився вже четвертий рік і за весь час вчення їздив додому тільки двічі, і то ненадовго. Про своїх батьків розповідав він неохоче, видимо, родина його мало цікавила, а може, й родина не дуже цікавилася ним.

— Батько? — з презирством махав він рукою, — батько знає полювати на зайців, пиячити та матір бити...

— А тебе не б'є?

— Ні, — просто відповідав Фока. — Кінчу школу й матір од нього заберу.

Видимо, в його сім'ї був глибокий розлад, що поклав незгладний одбиток на юнакову вдачу.

Лігши поруч Бізона, Фока повернувся так, щоб бачити обох товаришів, і спитав:

— Знаєте, чого нас додому не пускають?

— А вам що? — здивувався Бізон. — Все одно ж ви не поїдете, коли й пустять...

— Ні, я б поїхав...

— То хіба не знаємо, що молотарка поламалась? Того й не пускають...

Фока лагідно усміхнувся, як сміються старші на слова дітей, погладив свого русявого чуба і пошепки сказав:

— Не пускають, щоб ми революції не привезли... От що!

— Як ре... лю... ле... во... рю?.. — не міг вимовити Бізон незнайоме слово.

Бізон хотів сказати, що він того нічого не розуміє, але скласти свою думку не зумів. Черненко підвів голову і з зацікавленням дивився на Фоку.

— Це що якономії палять? — спитав він діловито.

Фока підозріло озирнувся навколо, але, не бачачи нікого поблизу, пошепки пояснив:

— Революція — це щоб царя скинути... Президента замість нього настановити... Як у Франції...

Бізон не розумів. Зате Васько з виглядом людини, що вже не одного царя скинула і президентів на своєму віку понаставляла чимало, з апломбом сказав:

— Дурний ти, Митьку, республіка — це, брат, тобі таке життя, що й ну! Зараз Онучу — нужники чистить, а Кобру — йому на підмогу, от що то значить!

Такі відомості про республіканський лад аж надто вразили Бізона. Він розгублено дивився то на Фоку, то на Васька, а потім потяг себе за чуба і мовчки покрутив головою.

Фока усміхався. Його, видимо, забавляло Васькове уявлення про республіку та смішила Бізона поведінка.

— А навіщо ж тоді якономії палити? Га? — спитав Бізон. Фока почав викладати своє розуміння революції. Пани стоять за царя, а тому до нього не доберешся, аж поки панів не винищиш...

Хлопці довго слухали пояснення Фочине, аж поки паровик гудком не сповістив про кінець спочинку. Треба було ставати до роботи.

Бізон одгрібав коло молотарки полову і був замислений як ніколи. Слова Фочині, такі незвичайні і на перший погляд чудні, врізалися в його мозок гострими ножами і ворушили його глевку думку. Він забув про пилігу і працював машинально, витаючи думками десь далеко в країнах незвіданих і страшних.

Він, ще не примирившись остаточно з Балановим запереченням бога, був стурбований новими думками, новий неспокій заповнив його істоту.

«Поспитаю Марка, він, напевне, знає», — ухвалив Бізон, геть заплутавшись у протиріччях. До Фоки, як до учня старшого, він ставився недовірливо, хоч Фока ніколи не зловживав своїм старшинством.

Після зустрічі в теплиці за читанням «забороненої» книжки товариші більше не збиралися, бо й Онуча і вчителі пильно стежили за хлопцями.

Тільки по двоє, по троє збираючись, хлопці ділились думками, а коли кінчали розмову, то неодмінно додавали:

— Ти ж нікому не кажи цього, бо за це може влетіти...

За останній рік, відколи розпочалася війна на Далекому Сході, в моду увійшло багато нових слів, таких незрозумілих і бентежливих своєю новизною. Ті слова кожний розумів по-своєму, надаючи їм образного змісту, залежно від своєї вдачі.

Бізон уявляв революцію як щось подібне до величезної школярської капості, що їх безліч робили учні старої школи своїм учителям. Капость ця була не проста собі капость, як, скажімо, шпилька в учительському кріслі, вимазаний атраментом стіл або вибите цеглою вікно в учительській квартирі, а щось грандіозне, од якого всі учителі «луснуть од злості». Він не вірив у те, що царя скинуть, що в панів можна відняти їхні маєтки, бо, на його думку, і цар, і пани — то все частка Баланової «природи», цебто щось стале і непорушне. Бізон мислив, як і всі обмежені люди, тільки конкретно, і за об'єкт його революції були вчителі, що гнобили і кривдили його, Митька Зорченка.

Вася Черненко революцію розумів, як щось гостре й колюче, мов спис, що мусить проштрикнути все, що стоїть угорі соціальної піраміди. Дитячим розумом своїм він складав докупи всіх, проти кого провадиться революція, починаючи од старших учнів і кінчаючи царем. От тільки в те, що революція «проштрикне» своїм гостряком і царя, Васько мало вірив, бо царя уявляв він як особу, заковану в золото і оточену величезним військом.

Марко Балан глибше дивився на справу. Йому пощастило зазирнути в словник, що був у шкільній бібліотеці, і він знав, що то — «повалення державної влади силою і зміна її на іншу».

— Після революції всім краще житиметься, — переконано говорив він і уявляв, що революція визволить і його матір од брудних обов'язків панської куховарки, а задиркуватих паничів, що завсіди намагалися показати свою зверхність над ним, Марком, — поставить на належне місце.

Коли сонце стояло вже на заході, машина добила останнього снопа. З гаю повійнуло прохолодою, і стомлені денною працею хлопці з насолодою дихали свіжим повітрям. Сонце пірнало в сіру каламутну куряву і незабаром зовсім сховалося в імлі. А машина, кілька раз пропихавши востаннє і кілька разів крутнувши маховиком, стала. Тільки люди ще метушились коло ожередів солом та коло соломотрясів, прибираючи полову.

Завтра неділя — неробочий день. Спати можна до обіду, ніхто не потурбує. Тільки вартові різних закладів мусять вставати рано, годувати худобу, доїти корів та поратись по скотарнях... Але таких, — поглядно небагато.

Нашвидку повечерявши, хлопці гуртом пішли до ставу. Вода в ставу нагрілася від сонця, і можна змити з себе пилуку й освіжитись на дозвіллі.

Бізон і Балан відокремились від гурту й пішли на другий кінець величезного ставу. Їм хотілося поговорити, бо за всякою роботою вони от уже з тиждень не розмовляли один з одним.

Серпнева ніч обволікала землю м'якими теплими туманами, сіючи спокійну і якусь матерньо-ніжну ласку. Став нерухомо відбивав спокійну місячну зливу, і здавалося, що сяйво мішалось з водою, утворюючи легку, прозору й теплу тканину.

Хлопці далеченько відійшли вже від товаришів. Було чути, як ті хлюпались у тумані, перегукуючись дзвінками голосами, та в заболоченій частині ставу квакали жаби.

Бізон довго видумував слова і нарешті, як то завжди з ним бувало, почав говорити слова не видумані, а ті, що самі приходили йому в голову.

— Понімаєш, Марку, Фока сьогодні такого наказав, такого наказав, що й ну!

— А що ж він казав?

— Про распубліку! — напівпошепки вимовив це слово Бізон, і відразу йому стало легше. Адже ж другий раз, певне, не доведеться говорити цього важкого й небезпечного слова.

— Не «распубліка», а правильно сказати — «республіка», так і в книзі написано...

— Як? Хіба й про це написано?..

Бізона здивувало, що про таке злочинне слово написано в книжках. А коли вже й написано, то, напевне, в книжках заборонених.

— Написано. Я в книгозбірні читав...

— І книжку ту можна дістати?

— А чому ж ні? Завтра підемо міняти книжки, я тобі покажу...

Вся привабливість забороненого, як луска з риби, була здрана останнім зауваженням Балана. Ореол забороненого затьмарився, і «республіка» скотилася з надхмарних високостей до стану звичайного слова, яке згадується в звичайних книжках, що є навіть у шкільній бібліотеці. Тепер для Бізона залишилося ще одне слово: «революція», але й про нього Балан сказав те ж саме, що й про «распубліку».

Розмовою заволодів Балан, і Бізон переконався, що й Марко, так само, як і Фока, поясняв усякі події, а подекуди у Марка виходило краще й зрозуміліше.

Балан був тієї думки, що революцію треба робити всім разом, бо поодиноці нічого не зробиш. Інша справа, коли всі збунтуються. Він так і говорив «збунтуються», бо революція і бунт жили в його уяві як щось неподільне, що не може існувати окремо одно від одного.

Забувши про купання, сиділи вони вдвох на березі ставу. Один говорив про своє немудре розуміння революції,

а другий слухав і дивувався. Нові думки солодко хвилювали його почуттями неофіта, що наближається до пізнання нової правди, і паростки критичної думки пробивалися в голові і тяглися до речей, що їх до того Бізон вважав священними й не підлеглими жодній критиці.

Нічого подібного раніше йому не могло прийти в голову. Церковнопарафіяльна школа три роки вряда вбивала йому істини про бога й царя, і ці дві істоти були в його уяві кривно зв'язані. Так і уявлялось, що на небі розпоряджається бог, а на землі — його намісник — цар. Баланові докази, що бога нема, він прийняв більше з товариського почуття до Марка, ніж з переконанням, та це все ж порушило підвалини його уявлення про бога. Віра в непорушність влади бога й царя, що виплекали її школа й родина, — похитнулася, і тепер Балан вибивав останню цеглину з тієї підвалини.

Докази аж надто мало переконували Митька Бізона. Він був нездатний критично мислити, а брав усе на віру.

Скажи це саме хтось інший, він не повірив би, але авторитет Баланів високо стояв у Митькових очах; кожному слову його він вірив сліпо, як дикун словам шамана-ворожбита.

Марко нарешті замовк. Митько почав повільно роздягатись.

— Давай-но скупаємось. Хлопці, здається, вже пішли спати...

Марко нічого не відповів. Він мовчки скинув сорочку і стрибнув у воду. Розгарячена думками голова освіжилася водою, і незабаром почувся його веселий сміх:

— Я колись боявся купатись уночі, думав — водяник ухопить, а тепер не боюсь!

— Я теж тепер не боюсь! — зухвало відповів Митько, але нагадування про водяника зворухнуло в його голові старі забобони, і він поспішив вилізти з води. Марко зробив те ж, бо йому якось моторошно було залишатися самому в воді.

ХВАТЬКОВА ПРАВДА

Швидко промайнула осінь над Балківськими лісами й полями. Листя лежало долі й гнило під дрібним дощем, напоюючи грибними пахощами повітря, а на полях зеленіли буйні вруна озимини, золоті вруна чорноземної Колхіди.

Життя тепер скупчилося на невеликому просторі шкільної садиби, та проте людей не видно було у дворіщі. Школярі сиділи в помешканнях так само, як і вчителі, бо нікому не було охоти бродити по калюжах та в невилазному багні.

Восени роботи зменшилося. Ходили вартувати на скотарні, в теплиці, але на те вартування йшло небагато часу, тільки неприємно було вставати вдосвіта, щоб чистити стайні, порпатися з гноєм, а потім готувати корми й годувати худобу.

Скінчивши польові роботи, шкільне начальство оголосило початок аудиторного навчання, і учні остаточно переконалися, що цього року їм не пощастить побувати вдома. Всі надії покладалися тепер на різдвяні свята, на ті три тижні зимової перерви, яких нетерпляче ждало все школярство.

Початок навчання призначено на понеділок, а в неділю учням роздавали підручники. На стіні коло учительської з'явився розклад лекцій, аудиторії були відчинені, і з них чувся шум голосів і сміх.

Бізон забрав свої підручники і, відійшовши до парти, розглядав їх. Деякі були старі, знайомі ще з першого класу, а більшість — нові, незнані, чужі й підозрілі. От книжка з якимись незрозумілими закарлючками. Хіба зарані не видно, що саме на цих закарлючках будуть виростати проти імені Митька Зорченка соковиті одиниці і круглі, як гарбузи, нулі!

Митько сумовито дивився на книжки і повільно перегортав чужі й немилі сторінки їх.

— Що, Бізоне, засумував? — ляснув його по плечу Черненко. — Чи не думаєш ти бути цього року першим учнем?

Митько подивився на Васька і криво всміхнувся на його жарт. Він почав складати свої підручники в парту, а склавши книжки, подивився на приятеля і тихо сказав:

— Ой же вчитись не хочеться! Краще дрова рубати, свиней чистити, землю орати, аніж те вчення!

В голосі його було стільки щирості і простоти, що завжди легковажний Васько, охочий на всякі жарти, на цей раз не пожартував. Він подивився на Митька серйозно, взяв його за плече і, переконуючи, промовив:

— Адже ж і мені не хочеться вчитись, а треба ж...

Інших доказів у нього в запасі не було. Йому твердили всі, що вчитися треба, і він повірив цьому, не шукаючи глибшого виправдання.

Якийсь час товариші сиділи мовчки, та розітнувся дзвінок, що кликав на обід, — і приятелі встали.

— Треба, Митьку, вчитись, треба, нічого не вдієш...

Бізон подивився на Васю Черненка, і йому не вірилось, що це він, вигадливий на всякі авантюри, говорить такі слова. Митько ще раз підозріло оглянув Васька, пересвідчуючись, що він не жартує, і відказав покійрно:

— Треба...

Їдальню від аудиторії відділяв коридор, і приятелі за хвилину були вже за столом.

Черговий вихователь Петро Петрович Фукс ходив по їдальні, як журавель по болоті, оглядаючи, яку б йому вхопити необережну жабу. Він був сьогодні в поганому настрої, і його рижі вуса, як у йоржа, ставали майже перпендикулярно верхній губі. Чиновницького кашкета він тримав у руці і розмахував ним, немов хотів нагнати свіжого повітря в задушливу атмосферу їдальні.

Наприкінці обіду Фукс офіційно оголосив початок навчання з понеділка:

— Цього року учні особливо ретельно мусять поставитися до навчання, бо минулого року щодо цього було

не все гаразд. Всяке бунтівництво буде каратись негайним виключенням із школи. Всяка непокора розпорядженням так само буде каратись аж до виключення. Це мусить пам'ятати кожен і без заперечень коритись усім шкільним приписам.

Останню фразу він особливо підкреслив і суворо оглянув їдальню. Учні слухали стоячи, коли Фукс кінчив свою губернаторську промову, посунули із їдальні, вилізуючи ложки, щоб не мити їх.

— Ти знаєш, чого це він так говорить? — спитав Фока Балана, як виходили вони з їдальні.

— А чого?

— Боятись бунту... На педагогічній нараді тільки й балачок було, що про бунт... Кажуть, у городі в гімназії сталося таке, що й директора побили...

Вони повернули до порожньої аудиторії другого класу.

— А чого ж той бунт стався? — пошепки спитав Марко.

— Кажуть, що директор так знущався над учнями, що й терпіти далі не можна було...

Фока сам не знав, чого саме «збунтувались» гімназисти, але він хотів хоч трохи задовольнити Маркову зацікавленість.

— А в нас то хіба по праву Кобра б'ється? Хіба то по праву годують нас, як свиней? Хіба то по праву примушують працювати, як волів, що книжки ніколи почитати?

Фока з запалом ставив питання за питанням, і щоким йому палали рум'янцем нервового зворушення. Видимо, всі ті неправди шкільного життя не давали йому спокою, і він, не знайшовши співчуття між своїх товаришів «старших», викладав свої наболілі думки цьому хлопчикові.

Марко слухав Фоку так уважно, як тільки може слухати людина, що довгий час не чула справжньої людської мови. Кожне слово Фочине залишало в Марковій уяві глибоку борозну, і він із захопленням неофіта сприймав думки, співзвучні його думкам.

— Треба... і в нас... той... — сказав він пошепки, коли Фока замовк. — От тільки хлопці чи згодяться? Старші

не захочуть, бо їм незабаром школу кінчати, а молодші побояться...

В Маркові прокидався ще мало усвідомлений протест проти шкільних порядків.

— А Зорченко та Черненко? — спитав Фока. — Вони погодяться?

— Та вони погодяться... Ще погодиться Карпенко та Савенюк, та, може, Хвостов...

— А що Коржов?

— Коржов — підлиза... Він як тільки знає, зразу донесе... Ще Хвасько такий...

Коли Марко прийшов до спочивальні, він натрапив на цілий гармидер. Матюшка Карпенко вигукував якісь слова, що за гамором не можна було їх розібрати, а Хвасько стояв проти нього і, заперечуючи, мотав головою.

На Балана всі звернули увагу.

— Несправедливо так робити! Несправедливо! — уперто твердив широкоплечий Хвасько, і очі його, спокійні, як у вола, шукали співчуття в натовпі.

Коло Хваська крутився, зазираючи йому в вічі, Коржов. Він підтакував і погоджувався з усім, що казав Хвасько.

— І я так говорив, і я!..

Матюшка, видимо, не думав здаватись. Він, озирнувшись на Балана, продовжував:

— Так що, по-твоєму, ми неоднакові люди? Неоднакові? Кажі! Коли Терещенко має тисячі, а в іншого немає штанів, то це, по-твоєму, справедливо, га?

— Справедливо, бо той, що штанів не має, нічого робити не хоче, а Терещенко робить...

Слова Хваськові заглушив загальний регіт.

— Де робить? На буряках?

— Чи, може, за плугом ходить?

— Чи свиней пасе?

— Ха-ха-ха!..

Хвасько був збитий з пантелику. Він розводив руками, мовляв, його не зрозуміли, але ніхто на те не зважав.

Тільки як трохи стихло, він почав казати далі:

— Он і в лісі не всі дерева однакові!.. Одне високе, а друге низьке...

— Так то ж дерево, а ми ж люди! — перебив його Матюшка.

Розмова загострювалась. Хвятько говорив, що люди ніколи не можуть бути рівні, бо, мовляв, і в лісі не всі дерева однакові, що землі не можна відібрати в тих, що її мають багато, бо тоді можна й кожуха стягти з людини... Він щиро вірив у свою правду, всмоктану з молоком матері селянки. Його батько мав двадцять десятин землі, і Хвятько вірив у священне право його на ту землю, бо те право освятила якась там купча, що лежить у нотаря і видавалася Хвятькові за документ майже божеського походження.

Він вірив, що є в світі одна якась правда, і шукав тієї правди. Він ніяк не міг помиритися з тим, що в людини можна щось забрати, коли то її власність, і найбільш його обурювало, коли Матюшка Карпенко казав свою улюблену фразу, що земля, мовляв, божа і належить усім. Невідомо, де Матюшка це чув, але вірив він у непорушність цієї істини.

— Коли б вона належала всім, то й не треба було б її купувати, — казав Хвятько. — Он коли в батька Коржова — крамниця, так ніхто й не говорить, що вона божа, а на землю всі ласі...

Думка його котилася тисячолітнім уторованим шляхом, і збити її з того шляху було нелегко. В його уяві спліталася «купча кріпость» із «законом божим», що не велить «пожелать осла ближнього твого».

Хвятько хотів жити по закону і по правді, бо правда й закон — то були речі одного порядку. Де правда — там і закон, і навпаки. Через це він ретельно дотримувався всіх шкільних правил і був один із найблагодійніших учнів.

Догоджуючи правді й законові, він міг з фанатичною відданістю піти на все і не пошкодувати нічого. Це й було за причину того, що вже з першого класу начальство почало використовувати його як свого агента-доглядача.

Тим-то й назва «підлиза» за ним укорінилася з перших же його днів у школі.

Хвасько був підлиза, але всі добре розуміли, що це «підлиза» іншого ґатунку, ніж Коржов. Коли Коржов просто був підленької вдачі, типовий холуй, то з Хваська була людина одверта. Він не бігав з доносами на товаришів до учителів на квартири, а коли його питало начальство про щось, він не боявся сказати все і привселюдно, аби тільки то було по справедливості, як її розумів Хвасько.

Тому й нема нічого дивного, що коли і в цій суперечці Коржов всіма силами домагався довести, що й він такої саме думки, як і Хвасько, то Хваськові це набридло врешті і він з презирством кинув:

— Що ти хвостом переді мною виляєш? Що я тобі — завідувач, чи що?

— І зовсім я не виляю... — образився Коржов, але не дуже. Хвасько-бо був єдина людина, що могла його, слабосилого, боронити. А Хвасько це робив щоразу, коли бачив, що сильніші кривдять слабших.

Усі присутні, а їх було десятків зо два, очікуючи, дивилися на Марка, а той стояв мовчки й уважно слухав. Він не дуже любив говорити прилюдно. Інтимна балачка більше пасувала до його м'якої жіночої вдачі. Та проповідь Хваськова про справедливість зачепила Марка, і він заговорив.

— От ти кажеш, — почав Марко, звернувшись до Хваська, — що в лісі дерева не однакові, а тому і між людьми мусить бути нерівність... Одно дерево вище за інше... Те ж і між людьми... Аби були всі рівні перед законом... Нехай, чи кривобокий, чи кульгавий буде чоловік, аби закон для всіх однаковий був... Так само, як і у лісі, і високі дерева, і низькі — всі однаково мають право і на світло, і на воду, і на землю... От...

Найголовніший аргумент Хваськів, отже, був повалений.

— Вірно! Правильно! — вигукували присутні на слова Марка, а він сором'язливо спустив очі...

Надворі сутеніло, і Онуча прийшов світити каганця. Гурт розходився, і тільки Хвасько залишився на місці. Докази Маркові, видимо, його сильно схвилювали, і він, не встигнувши ще в них розібратись, напружено думав.

А що, коли Маркова правда? Як же тоді бути йому з своєю правдою? Ця думка непокоїла Хваська, і, лігши спати, він довго дивився в стелю і думав про останню розмову, про свої важкі чорноземні думки, що відхилялися в бік од шляху, уторованого сотнями селянських поколінь.

ІСТОРІЯ З КАЛОШАМИ

На великій перерві після лекції до аудиторії зайшов Онуча і поклав грубу пачку листівок на учительський стіл. Не кажучи ні слова, він повернувся, щоб іти з кімнати.

Учні кинулися до столу й почали розглядати листівки.

— Дядьку! Дядьку! Що це таке? — гукнув хтось Онучі, що вже вийшов за двері.

Онуча з почуттям власної гідності повернувся до аудиторії, став коло столу і менторським тоном сказав:

— Це їхнє превосходительство привезло вам на науку. Щоб, значить, читали і ума набиралися...

Листівки пішли по руках, і хтось голосно в кутку вичитував чорносотенну листівку:

Ко всѣмъ русскимъ людямъ.

Православные! На Святую Русь напали язычники японцы. Они хотятъ насъ обратитъ въ свою поганую вѣру и самое имя русское стереть съ лица земли...

При цих словах Онуча багатозначно підніс пальця вгору.

Но у враговъ нашего Отечества есть помощники и шпионы изъ числа русскихъ измѣнниковъ и жидовъ. Они бунтуютъ народъ противъ царя и Отечества, чтобы обезсилить русскую землю и облегчить побѣду нашимъ врагамъ. Слѣдите,

православные, за врагами внутри земли русской и искореняйте ихъ...

Онуча ще вище підніс палець угору, немов запрягаючись, що все написане є безперечна істина, і повагом пішов з аудиторії. Та не встиг він вийти за двері, як хтось гукнув навздогін:

— О-ну-ча!..

Контраст, видимо, був для Онучі дуже гострий. Він одразу навіть не збагнув образи, а збагнувши, повернувся до класу і грізно гукнув:

— Хто крикнув? Хто крикнув? Признавайся, бо погано буде!

В голосі його був і виклик, і загроза — і це, як батогом, стьобнуло по учнях. Кожний відчув у тому вигуківі гостру образу собі, і обурення проти зарозумілого льокая охопило однаково всіх.

На задніх партах хтось голосно вилаявся і шпурнув книжку. Книжка залопотіла в повітрі листками і вдарилася об одвірок недалеко Онучі.

Це було гасло. Учні почали хапати, що під руку попадеться, і шпурляти в Онучу, який і не думав тікати.

Він стояв коло дверей і вдивлявся в натовп, шукаючи найактивніших обструкціоністів, і тільки коли каламар розбився над його головою й Онучу обдало атраментом, він швидко подався коридором до учительської. Та і в коридорі його не кинули переслідувати. З вигуками учні вискочили з аудиторії і чим попало шпурляли в Онучу.

В кожному русі Онучиному хлопчаки відчували образу собі, образу від льокая, що хоче виказувати свою зверхність; тому учнівська маса завжди й вишукувала причіпки, щоб образити Онучу, принизити його людську гідність.

І тепер, не встиг ще Онуча ввійти до аудиторії, як усім, за малим винятком, захотілося зробити цій людині якусь неприємність, і, як то завжди буває з натовпом, хтось мусив почати дію. За такого ініціатора у даному разі був Черненко, охочий на всякі скандали й витівки. Це він

перший кинув книгу, а коли Онуца не виявляв охоти відступати і стояв, вдивляючись у натовп, — він схопив каламаря і шпурнув у ненавидну пику.

Скандал і гамір у коридорі не могли не притягти уваги начальства. На шум вискочила учителька Фукс, що той день була за чергового вихователя, і зупинилася на дверях у загрозливій позі квочки, що захищає курчат од гайвороння.

Учні посунули назад до аудиторії, підбираючи по дорозі розкидані листки книжок, а коли Фукс кроком королівської фройляйн увійшла до аудиторії, всі вже чемно сиділи за столами, удаючи заклопотаність. І хоч усі добре розуміли, що вчинку не можна затушкувати, але кожному хотілося тепер бути позаду.

Фукс увійшла до аудиторії, побідно піднявши голову. Вона відчувала за собою силу свого чоловіка, що за прикладом Барацького не скупився на ляпаси.

— Як ви сміли! Я зараз попрошу Петра Петровича, і він навчить вас чемно поводитись із людьми! — вигукнула вона.

Петро Петрович, її чоловік, визначався великою фізичною силою. Свою силу він завсіди демонстрував і на людях, і на скотині, і учні про неї добре знали.

В той час, як пані Фукс висловлювала догану пустунам, одхилились двері і до аудиторії просунув голову Онуца.

— Софіє Андріївно! — покликав він тихо, як то роблять добре вимуштрувані льокаї, — Софіє Андріївно! Фукс обернулась до дверей і ласкаво промовила:

— Зайдіть, Андроне!

А коли той зайшов до аудиторії і в поштивій позі зупинився коло дверей, Фукс запитала:

— Скажіть, Андроне, хто саме на вас кидав книжками?

Онуца, він же й Андрон, чемно стояв, витягши руки по швах. Він боявся Петра Петровича Фукса, бо не раз мав од нього синяки, а тому до Софії Андріївни ставився завсіди з догідливістю і підкресленою пошаною.

— Ну, кажіть, хто саме на вас кидав книжками?

— Не інакше, як Черненко і Зорченко, Софіє Андрійовно! — відповів Онуча, витягнувшись по-солдатському.

І Онуча, і Фукс добре знали, що книжками кидали майже всі, але не весь же клас карати? Треба вибрати привідців і на них опустити карну педагогічну «десницю».

Фукс після Онучиних слів суворо подивилася на Бізона і Васька, і ті сором'язливо спустили очі в землю.

— Це ви зробили? Відповідайте!

Коржов увесь час сидів у кутку і жодної участі ні в чому не брав. Зараз він як на жару крутився і морщився, не в силі вдержатися, щоб не вияснити вчительці справу.

З Черненка і Зорченка Фукс перевела очі на Коржова й несподівано для нього спитала:

— Коржов, хто перший почав кидати книжками?

Коржов аж присів, немов ухиляючись од жорстокого вдару, а потім вискочив з-за парти і, переступаючи з ноги на ногу, промовив:

— Я не знаю, мене не було в класі...

Він відчував себе між двох огнів і дивився в землю зіщулившись, немов очікуючи вдару.

Тепер учні всі, як один, дивилися на Коржова, але сподіванка, що він викаже товаришів, — не справдилася. Дехто з полегкістю зітхнув.

— Коржов, не бреш, ти був в аудиторії, — гримнула вчителька, і Коржов ще більше зіщулився. — Андроне, він був у класі? — спитала Фукс Онучу.

Онуча, по правді кажучи, Коржова не бачив, але він розумів, що вчительці хочеться мати потвердження цього, а тому догідливо, чи не вдвадцятье уклонившись, відказав:

— Так точно, він був тут!

Невідомо, як поведився б Коржов далі, коли б усі учні не загукали в один голос:

— Неправда, Коржова не було в аудиторії!

На щастя, не було правдолюбного Хватька, він саме відбував свою чергу на свининці, а тому старих традицій шкільного товаришування ніхто не порушив. Онуча стояв

тепер мовчки, не будши певний того, чи був же справді Коржов у аудиторії, чи не був.

— Ти що ж брешеш? — гнівно звернулася Фукс до Онучі, і, скандалізована таким неприємним випадком, вона повернулася і пішла геть з кімнати.

Тільки коло дверей вона зупинилася і коротко кинула:

— Зорченка й Черненка на тиждень чистити...

Вона з делікатності ніколи не називала слова нужник або клозет, і той, кому слід, мусив догадатися, що саме йому призначають чистити.

Сьогодні Коржов був іменинник. Свій вчинок він вважав за справжнє геройство і з товаришами поводився, як рівний з рівними. Адже ж ніхто не скаже, що він підлизувався.

Та товариші не дуже зважали на сьогоднішні його заслуги. Всі добре розуміли, що Коржов тільки з страху перед товаришами не потвердив Онучиноного свідчення, а тому холодного ставлення до нього ні на крихту не розвіяв цей випадок.

Ображений у найкращих своїх почуваннях, Онуча сердито калатав дзвінком, сповіщаючи, що велика перерва скінчилася.

Через п'ять хвилин учителі розходилися по аудиторіях, і коридор спустів.

Довго і нудно тяглася година навчання. Учні куняли над своїми партами, а Фукс ходила по кімнаті, монотонно розповідаючи свою лекцію.

Черненка і Зорченка на лекції не було. Їх покликано на позачергову роботу — це так покарала їх Фукс.

Нарешті Онучин дзвінок знову закалатав у коридорі, і вчителі з полегкістю кінчали свої лекції і не з меншою радістю, ніж учні, кидали нудні аудиторії.

Кому з учителів не було більш чого робити, ті виходили з помешкання, одягаючись коло вчительської вішалки в коридорі. В кого лекції були, ті йшли до учительської кімнати.

Раптом істеричний крик розітнувся по коридору. Всі кинулися до учительської вішалки, де Онуча,

підхопивши учительку Фукс за плечі, не знав, що з нею робити.

— Ах-ах-а-а! — заливалася Фукс, а учні, збившись навколо, дивилися на неї і нічого не розуміли.

Нарешті на крик вискочив Барацький і підійшов до Фукс. Всі розступилися, пропускаючи суворого начальника.

— Що з вами?

Справа з'ясувалася. Фукс, одягнувшись, наділа калоші і раптом відчула, що її ноги не рухаються. Вона смикнулася і, певне б, упала, коли б не Андрон, що, трапившись поблизу, підтримав її.

Ноги Софії Андріївни витягли з калош, але вона не могла йти. Онуча підтримував її.

Хтось нахилився до калош і побачив, що вони нерухомо стояли на своєму місці, прибиті до підлоги двовершковими цвяхами.

Школа знала всякі капості, але про таку ще ніхто не чув. Певно, винаходець її був людина талановита, з творчими нахилами і не любив користатись із штампів традиційних капостей. Але хто б це був? Як він міг нечутно забити такі цвяхи в підлогу, коли по коридору, навіть під час лекцій, хтось та проходив, а в учительській поруч сидів Барацький, вільний од лекцій. Своїм нахабством цей вчинок затемнив усе, до цього часу чуване в Балківській школі, яка щодо капостей стояла на одному з перших місць.

Начальство дуже сполошилося. Справді ж, не цікаво мати у ворожому таборі таких вправних і талановитих людей!

Доки Онуча за допомогою старших учнів однісив Фукс на її квартиру, Барацький розпорядився одмінити останню лекцію і покликав учителів на надзвичайну педагогічну нараду.

Учні принишкли і ходили тихо по коридорах, аж поки не вийшов Барацький і не нагримав на них, наказавши негайно залишити коридор. Учні посунули до спочивалень.

По школі пішли різні чутки. Одні казали, що школу закриють, а учнів розпустять, а інші запевняли, що просто декого виключать. Перша версія викликала занепокоєння між учнями випускного класу, бо коли б закрили школу, їм би довше довелось бути учнями.

Всі очікували на ухвалу педагогічної наради, та настав вечір, а нарада не спромоглася чогось певного ухвалити.

Голоси вчителів поділилися. Меншість вважала подію за неважливу, більшість же вбачала в поведінці учнів за останній тиждень серйозні симптоми політичного заворушення і вимагала рішучих заходів, доки не пізно.

— Адже ж коли учні доходять до такого нахабства, можна очікувати ще гіршого, — доводив Петро Петрович Фукс, без міри ображений за свою дружину. Думку Фукову поділяв і Барацький, — йому більш до вподоби були прямолінійні поліцейські заходи, аніж тонка педагогічна дипломатія.

За вечерю замість Фукса вартував Малахов. Після звичайної молитви він сказав учням:

— Злонамірені люди з-поміж вас вносять розлад у шкільне життя і зривають нормальний хід навчання. І пан завідувач і вся шкільна рада разом доручили мені оголосити вам, що коли не будуть викриті винні, кара може впасти на невинних, а тому як ваш вихователь я раю подумати над цим і виказати злочинців...

Учні після цих слів заворушилися, і Малахов тривожно озирнувся.

Несподівано для всіх наперед виступив Хватько і заговорив:

— Павле Андрійовичу, а що ми маємо робити, коли й самі не знаємо винних? Хіба справедливо карати невинних, не найшовши винних?

Шукача правди обурила Малахова промова.

— Панове, я не кажу, що ми будемо карати напевне невинних. Ми будемо шукати злочинців, та замість злочинців можуть попастись і безвинні...

Малахов довго і нудно говорив, а побачивши, що учні стоячи почали їсти кандьор, закінчив свою промову словами:

— І я, і пан Барацький сподіваємось на вашу добротність і зразкову поведінку...

Поміж учнів, немов легенький вітер в листі, прошелестів сміх, але під суворими Швабриними поглядами занімів.

Зідальні розходилися учні з тривожним передчуттям, ніби мусить трапитися якесь нещастя. Тривожний настрій охопив усіх без винятку, а найбільше Бізона.

— От ще не було печалі, — чухав він потилицю, — не йнакше, як мене підозріватимуть у цьому!

Товариші втішали його, як могли.

Нечувано зухвалий вчинок з калощами доповнився тієї ж ночі ще одною подією, що вже остаточно вибила з колії і учнів і вчителів.

О другій годині ночі напівсонний сторож почув з боку будинку завідувача брязкіт розбитого скла і шум, а через півхвилини вдруге забряжчало скло, щось глухо гупнуло, і затріщало поламане дерево.

Сторож побіг до будинку, з острахом озираючись, але раптом зупинився як стій. Кілька револьверних пострілів пролунало в морозному повітрі і почувся змінений з переляку голос Барацького. Він кликав сторожу.

Сторож нарешті насмілився і подався до будинку. На постріли й шум уже бігло кілька вартових учнів із скотарень.

Барацький з лампою в одній руці та револьвером у другій зустрів їх на порозі своєї квартири.

— Господи Сусе! Господи Сусе!.. — охкав старий сторож. — Що трапилось?

— А ти, стара мочало, спиш? Заріжуть тут, то й не почувеш? — напустився Барацький на сторожа, а той злякано тремтів, озираючись навколо.

Помітивши учнів, Барацький гримнув:

— Вартові? Марш по місцях!

Разом із сторожем він оглянув веранду і вікно в кімнаті навпроти веранди. Злочинець, відомо, визначався великою силою, бо камінь пробив риптовання у веранді і йому вистачило сили ще виламати вікно в кімнату. Карафка на нічному столикові Барацького була остання його жертва.

— Бачиш це? Мурло!..

За чверть години він із сторожем та Онучею оглянув спочивальні, присвічуючи до кожного учня електричним ліхтарем. Та огляд не дав ніяких наслідків.

Вже на світанку Барацький повернувся додому і ще раз оглянув потрошені вікна.

«Хто з учнів міг з такою силою вдарити?» — міркував він, перебираючи в умі всіх силачів у школі. Та жоден з них не викликав підозрінь. То все були учні випускного класу і на таке діло, безперечно, не пішли б. А хто з молодших міг би це зробити?

Кілька імен промайнуло йому в голові, але ні на одному не можна було зупинитися.

Барацький ліг спати в кабінеті, з твердим наміром вжити всіх заходів і, не зупиняючись ні перед чим, розшукати злочинця.

ТАЄМНЕ БАЛОТУВАННЯ

Коли Барацький оглядав учнів, дехто не спав, але боячись, що до нього можуть причепитись, — удавав, що спить. Нічний огляд зацікавив учнів, але ніхто ще не знав про події, які привели Барацького оглядати спочивальні.

Невдовзі по тому, як вийшов завідувач, спочивальня заворушилась, і цього ранку Онучі не довелось нікого будити своїм дзвінком. У великій залі першого і другого класу стояв гамір потривоженого вулика, і той гамір збільшився, коли дізналися про подію сьогоднішньої ночі. Після сніданку виявилось, що й сьогодні не буде навчання, і з спочивальні пішли тільки учні, призначені на чергові роботи. Пішов і Бізон чистити клозети, весь

час напружено думаючи. Події аж надто несподівано насунули на школу, і йому здавалося, що це вже, певне, почалася революція. Він кілька разів підходив до Марка з німим запитанням в очах, але Марко заглибився в якусь товстелезну книжку і не звертав уваги на Бізона.

— Що ж це робиться? — з острахом спитав Бізон Балана, а той, розводячи руками, відповів:

— А чорт його знає, що воно таке! Хтось там вікна б'є, а нам морока!

Бізон пішов на роботу певний, що й Марко знає не більше за його.

У кутку спочивальні Черненко й Карпенко тихо розмовляли, нахилившись один до одного. — Це не йнакше, як хтось навмисне підробив... Думають на Бізона, але то не він... Він на таке побоявся б піти...

— А хто ж то міг зробити? — здивовано питав Черненко. Йому було трохи не по собі, що така прекрасна капость минула його рук. Адже ж до цього часу він, так би мовити, скупчував у своїх руках монополію в цій галузі, а тут, на тобі, — хтось інший утяв, та ще й як утяв! Черненко оком знавця одразу оцінив, що таку штуку, як прибити калощі Фукс, міг зробити тільки великий «ловкач».

— А знаєш, що мені здається? — сказав тихо Карпенко, — мені здається, що все те зробив Фока...

— Ху, дурний! Як же Фока міг зробити, коли він хорий лежить і не встає...

— А може, він тільки удає, що хорий?..

— Все одно він не міг би так розсадити вікна... Хіба в нього хватило б сил?.. Він — не сильний...

Хвятько, за своїм звичаєм, умившись, став молитися коло маленької ікони, що прибита була всередині віка його скрині. Щоб молитись, він одчиняв скриню і, ставши до неї лицем, починав вичитувати свої нескінченні молитви.

Раніш він вішав свого бога на ліжку, але коли діві Марії хтось приклеїв гуміарабіком пухнаті вуса з кожуха, — він сховав ікону в скриню.

Скінчивши молитву, Хвятько замкнув скриню.

— Це не йнакше, як Бізоняка зробив усе... — підсунувшись до Хватька, сказав Коржов.

— А ти почім знаєш? — суворо подивився на нього Хватько і додав серйозно: — Гріх на людей казати, коли вони не винні.

— Та хіба я що?.. Я тільки так...

Перед сніданком до спочивальні зайшов один учень випускного класу і сказав голосно, щоб усі чули:

— Всі ці капості зробив хтось із вас. Ми вимагаємо, щоб винний признався, бо ми вживемо всіх заходів і однаково винного знайдемо. Через вас ми не хочемо за півроку до закінчення школи вилітати з вовчими білетами... Сьогодні буде балотування, і кожен з вас мусить поставитись до нього серйозно... А то, глядіть!

Випускник потряс здоровенним кулаком у повітрі, строго оглянув спочивальню і вийшов повагом, ходою людини, що відчуває свою силу і перевагу над цією дрібнотою...

Звістка про балотування вразила всіх, бо балотуванням начальство досягало багато дечого, чого не могло досягти звичайними способами шпигунства.

Розпитувати учнів було даремне. Звичайно, маса робила те, чого хотіли заправила, а ці держали в руках усю несвідому учнівську масу, до того ж традиції шкільного товариства не допускали виказувати товариша навіть і тоді, коли він робив злочин для самого шкільного товариства. От чому одверто ніхто не зрадив би товариства, а потай — інша справа.

Для того щоб дати змогу висловитись «по щирості» всій учнівській масі, провадилось таємне балотування кульками.

Жертвами такого балотування, звичайно, були найпередовіші елементи в школі, бо, природна річ, од них починався всякий протест, що виливався дикими формами неорганізованого терору над учителями, одвертими заколотами з бешкетами.

Онуча велебно дзвонив, ні на кого не звертаючи уваги, та його сьогодні ніхто не помічав.

За сніданком всі трималися тихо і статечно, як ніколи. Ніхто не хотів бути поміченим у цей день в будь-якій шкоді чи в нечемному поводженні.

Вийшовши здебільшого з села, малорозвинені, виховані на суворих правилах патріархальних селянських сімей та сімей дрібних ремісників і службовців, — учні в своїй масі легко підпадали паніці, коли шкурні інтереси колективу і традиції шкільного товаришування втрачали свою чинність.

Шкільне начальство вміло розколювало школярську масу, і балотування було для цього надійний засіб. Кожен, вигороджуючи себе, намагався кинути кулю немилому товаришеві, а Барацький, легко орієнтуючись у шкільних симпатіях, вибирав свої жертви.

За винятком десятка учнів на всю школу, які про щось думали і непокоїлись шкільними порядками, всі інші тупо «зубрили» уроки, старанно одвідували церкву і мріяли про посаду прикажчика в економії як про найвище життєве досягнення, до якого доскочать вони, скінчивши школу.

Навіть знущання старших учнів над молодшими не викликало особливих протестів. Молодші корилися старшим, мріючи про ті часи, коли й вони будуть старшими, а інші — молодші — будуть їм догоджати.

Події останніх днів дуже сполошили масу, і інстинкти шкурництва зміцніли. Всі відчували, що хтось мусить стати жертвою і відплатою за вчинки, кожен боявся, як би сліпа доля не вказала на нього під час балотування, як на ту жертву.

Сніданок минув тихо. Настрій крайнього пригнічення аж надто відчувався, і черговий вихователь ходив по їдальні без діла.

Наприкінці сніданку оголошено постанову педагогічної наради про балотування.

— Навчання сьогодні не буде. Учням пропонується подумати, хто винен у цих злочинствах, і постаратися виявити те в балотуванні.

Хлопці розходилися мовчазні й похмурі.

— Марку, ти як думаєш, виженуть мене чи ні? — спитав Бізон, підійшовши разом з Черненком до Балана.

— Ну, як тебе, то вже й мені на виліт... — додав Васько. Марко мовчки дивився на товаришів і нічого не відповідав. Нарешті він, одвівши їх убік, серйозно сказав:

— Не знати, що ще буде, але може все бути... Якщо вас стануть виганяти, ми таке устроїмо, що й ну!..

— А що? — спитав Бізон, трохи підбадьорившись.

— А те, що зараз скрізь бунти йдуть, і ми зробимо бунт... Тільки нікому не кажіть!..

— Не погодяться... на бунт... — сумно відказав Черненко.

— Ого! Не погодяться? — потряс кулаком Бізон і переконано додав: — Погодяться!

Онуча з якоюсь особливою насолодою калатав у надвірний дзвінок, яким звичайно скликали учнів на обід під час польових робіт. Калатав він швидко, як на пожежу.

Це означало, що всі учні, де б вони не були, мусять прийти до їдальні.

Чергові з скотарень, свининців, молочарень, теплиць посунули до головного корпусу школи. Спочивальні вмиль обезлюдніли, і натовп з ста чоловік напружено чекав чогось надзвичайного.

Тривожності настроєві додала ще звістка, що на сьогоднішній педагогічній нараді учитель фізики Корчук, молодий і жвавий чоловік, улюбленець учнів, зчинив скандал. Пошепки переказували, що Барацького він назвав тюремщиком за те, що той наполягав на балотуванні. Всі учителі погодилися з Барацьким, тільки один Корчук казав проти нього, захищаючи учнів...

— Барацький його розщитав... — додавалося при цьому, і ще тихше говорилося: — Він ре-во-лю-ціо-нер!..

Нарешті напружене чекання розрядилося. З коридора почулися кроки, і незабаром ціла учительська рада з'явилася, на чолі з Барацьким, на порозі їдальні. Позад їх Онуча ніс якусь скриньку, накриту зеленою хусткою.

Учні, як вівці, збилися в один куток їдальні.

В той час, як учителі стали осторонь, на середину зали вийшов Барацький, заклавши руки за борт енотової шуби.

Онуча розставляв принесене приладдя і гуркотів дерев'яними кулями в скриньці. Він так довго порався з скринькою, що це нарешті набридло, і Барацький многозначно подивився на нього. Онуча зрозумів, що переборщив, стараючись, і затих.

— Панове, педагогічна рада, — Барацький повів очима на вчителів, — педагогічна рада ухвалила викрити злочинців, які вчора зробили капость нашій шановній Софії Андріївні Фукс та цієї ночі вибили вікна в моїй квартирі, перевести балотування...

Барацький допитливо оглянув учнів, але всі вони стояли смирно і дивилися просто йому в вічі. Задовольнившись оглядом, Барацький казав далі:

— Педагогічна рада, розглянувши суть вчинків невідомих злочинців, знайшла, що такі діла в школі неприпустимі, що вони руйнують спокій та порушують нормальний хід навчання, в якому зацікавлені однаково всі — і учні, і вчителі... Педагогічна рада разом з тим не знайшла іншого способу викрити злочинців, як перевести балотування... Злочинці мусять бути викриті що б там не було, ви мусите допомогти нам у цьому і таким чином захистити лад у школі і спокійне навчання надалі. Кожен з вас, поклавши руку на серце, — Барацький продемонстрував це, поклавши руку на те місце, де мало бути серце, — поклавши руку на серце, мусить висловити своє підозріння, кинувши в правий чи лівий бік дерев'яну кульку...

Онуча підніс до Барацького скриньку з кульками, і він, взявши одну з них, потряс нею в повітрі.

— Коли ви певні, що учень, якого балотуємо, не винен, ви покладете кулю в правий відділ скриньки, а коли у вас є підозріння, кладіть кулю в лівий відділ...

— Про те, хто куди кластиме кулю, ніхто з присутніх і я сам не знатиму. Підрахувавши кульки, ми дізнаємось,

на кого більше думають... Отже, покликавши на допомогу Всевишнього, прочитаємо молитву, щоб господь допоміг нам виявити справжніх злочинців і не допустив обвинувачувати невинних...

Хвятько велебно прочитав кілька молитов, і настрої був створений.

Процедура тяглася довго. Учні переминалися з ноги на ногу, але сісти не наслідувалися, коли учителі та завідувач стояли.

Потроху в задніх рядах, де переважно скупчилися малюки, почалося підозріле шарудіння. Нашвидку першокласники та другокласники умовлялися балотувати за Коржова та Хвятька. Це придумав Черненко з тим розрахунком, що коли в злочинці через балотування попадуть любимчики, то тоді підозрілий елемент не так буде притиснутий і балотування втратить свою вагу.

Помітивши заворушення в задніх рядах, Барацький зупинив балотування і, щоб підтримати настрої, сказав:

— Панове, кидаючи кульку, ви мусите почувати себе, як на сповіді. Ви мусите щиро висловити свою думку, пам'ятаючи, що безневинних людей обвинувачувати не можна, що це гріх великий і непростимий...

Сказав це Барацький тому, що в його педагогічній практиці траплялись уже випадки одностайної змови учнів, коли кульки попадали тільки в правий бік, а коли й попадали в лівий, то на учнів, що були поза всякими підозріннями начальства.

Барацький, звичайно, не вірив, що балотування викáže справжніх винуватців. Знаючи, що учнівська маса тупа й покірна, що її можна залякати репресіями і страшним судом божим, він ждав од балотування тільки виявлення неблагонадійного елемента, який треба викинути зі школи, уникнувши, таким чином, будь-яких серйозніших заворушень.

Цей спосіб виявляти неблагонадійних вживався чи не щороку, отже, заздалегідь усувалися всі непокірні та бунтливі, що могли б загітувати учнів на вчинки, неприємні начальству.

Балотування мало незабаром закінчитися. Учні померзли і зголодніли.

Всі з полегкістю зітхнули, коли й останню кулю було кинуто в скриньку.

Записував число куль проти прізвища кожного учня Петро Петрович Фукс, найнадійніший між учителів і великий приятель самого Барацького.

— Прибери! — кинув Барацький Онучі, показуючи на скриньку. — Панове, прошу на нараду, — звернувся він до учителів і перший вийшов з їдальні.

Учителі один по одному посунули слідом за Барацьким, а позад усіх догідливо чимчикував Онуча, несучи обережно, немов склянку, скриньку.

— Онуча з бандурою! — розітнувся чийсь зухвалий голос з натовпу, і регіт юнаків, стомлених довгою й нудною процедурою, вибухнув у відповідь на жарт.

ОБЦЕНЬКИ Й ЛОМИК

Педагогічна рада засідала вже годин з чотири, але не знать, що там говорилося і до чого дійшли. Найбільше цікавило всіх, хто саме буде жертвою цього балотування, на кого вкаже сліпа доля, та доля, вказівки якої Фукс так старанно записував у журнал.

Короткий зимовий день губив срібно-біле пір'я, і синя вечірня жура сповивала його чоло. Там, далеко, за сніговою рівниною, темно-синьою стіною спав дубовий ліс, і здавалося, що то від його хрусткого чорного галуззя відокремлюється пільма і, розпускаючись у повітрі, утворює присмерки.

З хащів Вовчого лісу виходила ніч і наступала на снігові поля, аж поки і поля, і садиба Балківської школи не потонули в її чорному морі.

В пільмі раннього зимового вечора учні кожний по своєму використовували вільний час, збившись у гуртки або по двоє, по троє примостившись на ліжках.

— На вечері оголосять постанову педагогічної ради! — проголосив Васько, що разом з Бізоном найбільше був

зацікавлений у тій постанові, бо передбачав, що саме для нього наслідки балотування будуть несприятливі.

— Чого я найбільше боюся, так це старшокласників, — скаржився Бізон Маркові, — вони, сволочі, злі на мене, бо не слухаюсь...

— Ні, я чув, що старшокласники умовлялися кидати тільки в правий відділ... Фока казав, що так говорили...

— А ти був у Фоки? — зацікавився Бізон, — що ж він?

— Лежить у фершальській хорій... Каже, щоб ми не допускали виключення когось зі школи... Він каже, що коли виключать кого, то всі кидайте школу, вимагаючи повернути документи... Барацький побоїться і залишить...

— Та як же то так? — не розумів Бізон.

— А так. Виключать, приміром, тебе, а всі скажуть, «якщо так, то й ми кидаємо школу...»

— А погодяться?

— Треба, щоб усі погодилися... Всіх усе одно не виключать... Фока каже, що без учнів нікому буде платити та працювати на фермі...

Бізон сидів мовчки і туго думав. У сутінках зимового вечора його постать здавалася чорною огромою, а скуйовджене волосся надавало йому дикого вигляду. В порівнянні з мужньою постаттю Бізона Балан здавався тендітним, як дівчина.

— Виженуть мене, напевне... Адаже ж Кобра давно до мене в'їдається... І Черненка виженуть... От тоді побачиш!.. І нічого ви не зробите, бо якби всі були такі товариші, як ти, тоді ще... — Бізон не докінчив думки, та вона й без його слів була зрозуміла. Митько вірив у Марка, що той для товаришів не побоїться навіть виключення зі школи. Але ж Марко був для нього зразком товариша, а інші? Іншим він не вірив, знаючи, якими шкурниками робляться найбільші проповідники товариства, коли щось зачепить їх особисто.

— Зробимо! От побачиш, що зробимо! І всі підуть вимагати, бо ж підлиз можна застрахати... Підуть... Так і Фока каже...

Незабаром приятелі подалися вечеряти з надією, що кінець кінцем таємні результати балотування будуть-таки оголошені.

— Панове, — почав Фукс, коли прочитали молитву, — педагогічна рада, розглянувши результати балотування, знайшла, що найбільше голосів подано, як за винних у злочинах, на... — Фукс розгорнув папку, а сотня очей вп'ялися в нього і сотні ушей нащулились, щоб не пропустити жодного слова.

— Найбільше голосів подано за Зорченка Дмитра і Черненка Василя. Інші одержали багато менше голосів. Перших двох педагогічна рада ухвалила звільнити зі школи як вельми підозрілий елемент, а учням: Карпенкові, Савенюкові та Балану зробити попередження. В разі нових якихось злочинів вони будуть виключені зі школи без будь-яких розмов...

Учні, не дивлячись один на одного, немов кожен зробив якусь підлоту, сіли за столи і мовчки почали їсти свій кандьор, що такого хіба тільки й можна було знайти в каторжних тюрмах...

Почувши свої імення в списку виключених, Зорченко з Черненком пішли геть з їдальні. Незабаром за ними вийшов і Балан з Савенюком та Карпенком.

— Що то буде? — тривожно запитували Марка товариші, коли вони зійшлися в порожній спочивальні.

Марко підозріло озирнувся і пошепки відповів:

— Сьогодні неодмінно треба викрасти з учительської ті журнали, в яких Фукс робив одмітки під час балотування... Я певен, що вони брешуть, нібито більшість припала на Черненка та Бізона.

— Але як же це зробити? — спитав Савенюк.

— Треба дістати обценьки та ломик і виламати двері в учительській, коли всі спатимуть... Журнали в столі в шухлядах... Я вже дізнався...

Знизу почулися чийсь кроки, і Балан поспішив докінчити:

— А як викрадемо, всім треба зійтися в нашій аудиторії... На нижньому поверсі ніхто не ночує...

Кілька учнів увійшло до спочивальні...

— Їй же право, я за вас не кидав, — виправдовувався один.

— А признайся, Бізоне, то ти побив вікна і прибав ка-лоші? — спитав другий. — Все ж одно тебе ж виключе-но, скажи правду! Га?

Цікавий через мить пожалкував, що поставив таке пи-тання Бізонуві. Дужа рука Митьчина захопила цікавого за барки з вивертом, так що кілька гудзиків одлетіло од блузи, і добірний ляпас дзвінко розлігся по залі.

— Іди тепер жалійся, плювають я хотів і на твого Ба-рацького, і на тебе!

Ображений ляпасом схопився за коцюбу, що стояла поблизу, але це не дало йому перемоги. Вмить Бізон збив супротивника з ніг і підім'яв під себе. Тільки через Бала-на не до речі цікавий хлопець уник серйозної бійки.

Заспокоївши розлютованого Бізона, Балан узяв його під руку і одвів убік.

— Не сердься, Митько, він же дурень!..

Виключеним втрачати не було чого, і вони пішли із спочивальні, сказавши, що йдуть на село гуляти. Дехто з заздрістю подивився їм услід, а дехто злорадно всміх-нувся собі. Уголос сміятись не можна було — кулаки Бі-зонуві були недалеко.

Не важко було дістати потрібний інструмент. Кузня, звичайно, замикалася на замок з секретом, який був ві-домий і Зорченкові, і Черненкові, бо їм не раз доводи-лось справляти обов'язки молотобійців як найсильні-шим у класі.

Треба було тільки зачекати, поки сторож, обходячи шкільну садибу, зайде в найдальший куток її.

Надворі морозило, і вітер що далі, то дужче дув із лісу, немов вириваючись з цупких обіймів чорних дубових гі-лок. Парк гудів сотнями голосів, і сухий сніг на двори-щі збивався в намети.

— Слідів не буде... Замете... — зауважив Черненко.

Зорченко нічого не відповів, а тільки мотнув голо-вою на знак згоди. Сторож калатав десь за свининцем,

а потім і зовсім замовк. Товариші знали, що він заходить грітись у свининець, де коло казана завсіди тепло. Певно, ось і тепер він гріє покляклі од лютого морозу руки, розповідаючи охочим слухати про кріпосне право, що він його ще зазнав.

Бізон наблизився до кузні і помацав замок з секретом.

Замок не подавався під Митьчиними руками. Чи то пальці замерзли й не слухалися, чи то, може, замерз сам замок.

— Та стукни цеглиною! Мо', одімкнеться!..

Бізон вибив коло воріт цеглину і вдарив по замку. Десь недалеко загавкав собака і почувся скрип людської ходи.

— Ховаймося під повітку... — прошепотів Черненко, і вони похапцем шмигнули в темну повітку, поблизу.

Під повіткою між реманентом легко було сховатися. Товариші причаїлись і дивилися в бік кузні.

Раптом калаталка сторожева забилася зовсім близько. На щастя, він був старий, підсліпуватий, та до того ж і не дуже сміливий. Справляючи свій обов'язок, він обійшов кузню і подався далі.

Незабаром у шумі вітру товариші почули, що калаталка вибиває десь на другому кінці садиби.

— Ти сиди тут, а я піду подивлюся... А як що таке, — виручай... — промовив Черненко.

— Не бійся, — відповів Митько і почав стежити за товаришем.

Черненко швидко перебіг сніжну смужку, що відділяла повітку від кузні, і наблизився до дверей. Ледве чутне металічне шарудіння, заглушене шумом дерев у парку, донеслося до Зорченкових ушей, і раптом він побачив, що Черненко кудись зник.

Зорченко занепокоєно висунувся з-під повітки і за одну мить опинився коло кузні. Двері були трохи одхилені.

— Це ти, Бізоне?

— Я...

— Ломик є, а от обценьок ніяк не знайду...

— Вони під піддувалом...

Товариші вибрали потрібний струмент.

Надворі розгулялася справжня хуртовина. Зорченко причинив двері в кузні, і вони бігом подалися до корпусу школи.

— Зачини двері в їдальню, — наказав Черненко, — та подивись, чи немає кого вгорі в коридорі...

Час був пізній, і в будинку всі міцно спали. Згори на сходи лилося світло каганця і губилося на поворотах, ледве досягаючи до коридора нижнього поверху малими виблисками.

Як нічні злодії, два юнаки навшпиньках пройшли до учительської кімнати і зупинилися коло дверей, замкнених на великий замок. Внутрішні замки були попсовані, і тому до дверей прироблено клямки, і двері замикалися на висячий замок.

— Ломик не залазить під клямку, — прошепотів Черненко.

— Підкладай держално обценьок, а потім ломиком підважуй... Та давай я...

Під дужими Бізоновими руками клямки не встояли. Замок стукнувся об двері, і товариші причаїлися, хоч знали, що поблизу нікого немає, а надворі така хуртовина, що не багато охочих знайдеться гуляти серед ночі по корпусу.

Двері одчинив Бізон і зазирнув у кімнату. Та було темно, і тільки велике вікно тьмяною чотирикутною плямою сіріло в протилежній стіні.

— Зачиняй двері...

— А сірники є?

— Є...

— Треба спершу спустити штору... Давай огарок...

На щастя, в учительській була штора, та, певне, коли б і не було, то світла од тоненької свічки ніхто б з боку лісу не побачив.

Журнали швидко опинилися в Черненкових руках, і він, сидячи під столом, швидко перегортав їх, а Бізон

присвічував йому недогарком. Та скільки не перегортав Черненко класні журнали, відміток про балотування ніде не знаходив.

— Мабуть, Кобра забрав із собою...

— Треба ще пошукати...

Від напруження та нервового зворушення чуби у товаришів змокрили, немов вони робили важку фізичну роботу.

— А подивись-но в тому столі...

Сторінки нового журналу зашелестіли в Черненкових руках, і раптом він схопив Бізона за руку й вигукнув:

— Єсть! — В старому журналі проти прізвищ стояли одмітки про балотування.

Як і треба було ждати, проти прізвищ старших учнів стояли невеликі числа. Одиниця, рідко двійка. Видимо, голоси подані зозла, з особистих рахунків. Найцікавіша була сторінка, де стояли імена другокласників...

Червоним олівцем підкреслено чотири прізвища, що проти них стояли найбільші числа... Це були Черненко, Хвятько, Коржов і Зорченко.

— А в мене скільки? — спитав Зорченко, що хоч і дивився в журнал, та, проте, нічого там не бачив...

— Тобі зовсім мало накидали... Удвоє менше, ніж Коржову... — Не було сумнівів, що частина старших учнів теж кидала на Коржова та Хвятька, бо були підозріння, що про останню випивку старшокласників виказав Коржов.

— Бери журналу та ходім геть...

Бізон вставив клямки на старе місце і притиснув їх ломом. В коридорі було тихо, і тиша, гостро контрастуючи з шумом вітру надворі, приваблювала якоюсь затишковою м'якістю, не звичною для цієї брудної касарні.

Товариші, справившись із дверима, прислухалися, але, не почувши нічого підозрілого, подалися до аудиторії другого класу. Аудиторія, як і завсіди в часи навчання, була незамкнена, і вони без перепон пірнули в темряву її, щільно зачинивши за собою двері.

В кутку за партами заворушилося кілька тіней, і Бізон підійшов до них ближче. То були Балан, Савенюк і Карпенко.

— Знайшли... Єсть...

— Ну що?

Васько почав розповідати.

В кутку темної аудиторії п'ять хлопців, як середньовічні змовники, нахилившись близько один до одного, пошепки говорили про свої таємні діла.

— Я ж казав, що тут брехня... Не могло бути, щоб хлопці підвели і не накидали б підлизам у лівий бік...

— Але що ж робити?

Це запитання тривожило всіх, а найбільше Балана. Він відчував, що товариші хочуть од нього почути повну відповідь на поставлене запитання, і це безмірно турбувало його. Як міг Балан взяти на себе відповідальність за долю оцих юнаків, що так вірили йому, коли і сам він гаразд не розумівся на тому, що твориться навколо і чим кінчиться вся ця справа.

Добре було проповідувати проти бога й релігії, там конкретно ніхто не страждав, а тут, коли загроза виключення повисла над усіма, що мусив він робити? Але справу розпочато, і треба її рушати далі. Марко зважився:

— Завтра на лекції не виходити. Хлопців підмовити на забастовку.

Слово «забастовка» було таке нове, що хлопці принишкли, почувши його. «Забастовка»! О, вони не помилилися, коли вірили Маркові! Марко знає, що треба робити!

— Забастовка, щоб, значить, ніхто не йшов на уроки! — пояснив Черненко і був дуже задоволений, що міг це пояснити.

— А потім витребуємо Кобру і скажемо йому, що не по правді зробила педагогічна рада...

— Правильно! — підхопив Бізон.

— І потребуємо, щоб усіх назад прийняли до школи!..

Балан замовк. Мовчали й інші. Кожен думав своє, кожен плекав свої сподіванки.

— А коли Кобра не згодиться? — висловив свій сумнів Савенюк і з полегкістю зітхнув. Видимо, про це саме він допіру думав і цим саме турбувався.

— Тоді!.. Тоді ми скажемо, що всі кидаємо школу і нехай видають нам наші документи...

Бізон аж підскочив на місці:

— Ви всі думаєте: він так і дасть документи! А платити хто їм буде за право навчання? Згодиться! — в голосі Бізоновім звучала така незламна віра в успіх, що всім якось стало легше і веселіше. Заговорили всі разом, подаючи свої міркування й плани.

— Давайте, хлопці, розходитись... Тільки поодиноці й тихо... Завтра вранці треба ще умовляти хлопців...

Знявши чоботи, учні по одному навшпиньках виходили з аудиторії. Черненко заховав лом і обценьки під сходами і теж подався нагору.

Надворі вила хвижа, вітер свистів у димарях, а корпус школи, загойданий шумом бурі і свистом вітру, здавався величезним кораблем, що пливе у темну безвість.

НАТИСК

На ранок у спочивальні першого і другого класу було нечуване заворушення. Хлопці збилися коло Баланового і Черненкового ліжок і нетерпляче чекали.

— Та швидше!

— Що?

— Журнал будуть читати!

Новина швидко облетіла всіх, і кожному кортіло на власні очі переконатися в правдивості Черненкових слів.

— Васько, читай, щоб усі чули!

З півста хлопчаків збилися в купу коло Черненка й Балана, і руки їхні простягалися, щоб перехопити ту, в чорній потріпаній обкладинці, книжку, що так їх інтригувала.

— Не дам! Зараз сам прочитаю!

Черненко, напіводягнений, став на весь зріст на ліжку, але перед тим, як читати, показав кулака і проголосив:

— Тільки хто докаже, — заріжу!

Ця погроза була така незвичайна в устах Васькових, що дехто чмихнув, але Бізон поспішив підтвердити:

— Нам тепер усе одно! Хто докаже, — бережись!

Хлопці напружено слухали, не зводячи очей з Черненка. А він швидко перечитував імена, проти яких були зовсім малі відмітки, що не заслуговували на будь-яку увагу, і зупинився на найцікавіших:

— Коржов — сорок один голос, Хватько — двадцять вісім, Черненко — двадцять п'ять, Зорченко — двадцять, Балан — ні одного, Савенюк — три...

— Що, Хватько, це, по-твоєму, справедливо? — східно запитав Савенюк Хватька і од задоволення ляснув себе по коліну.

— Яка там справедливість, коли виганяють того, хто не подобається! — загули голоси.

— Коли за балотуванням виганяти, так виганяйте тих, що найбільше одержали голосів!

— Не бійсь, коли на підлиз нападало багато, так їм і попередження не роблять!..

Настрій підносився. Нічим так не можна обурити молодь, як явною, на її розуміння, несправедливістю, особливо коли таку несправедливість спрямовано їй на шкоду.

Коржов стояв оддалік, притиснувшись до стінки. Він зблід і зніяковів, а Хватько, червоний і розгублений, намагався щось говорити.

— Слухайте! Слухайте! Хватько говорить!..

Хлопці замовкли, і очі всіх звернулися на Хватька. Він, як той віл, що йому обухом забили памороки, ніяк не міг зібратися з думками. З одного боку — він відчував несправедливий наклеп на нього товаришів, котрі накидали йому «вліво», а з другого боку — він не міг знайти виправдання й начальству, що вчинило таку несправедливість...

— Я... я... — Хвасько зупинився, підбираючи потрібні слова, але, не підбравши, замовк, і нижня губа затремтіла, як у ображеної дитини.

— Ну, що ти? — почувлися голоси. — Чи, може, скажеш, що по справедливості це? Га?..

Хвасько опанував нарешті себе. На цей раз він витримав і не заплакав.

— Я, коли таке діло, сам кину школу, коли не зоставлять інших! — вигукнув він, стиснувши руки в кулаки...

Цього ніхто не сподівався. Товариші знали, що Хвасько — підлиза, хоч і іншого ґатунку, ніж Коржов, але підлиза, що міг завжди виказати товариша, коли той вдіє якусь шкоду учителям, а тут на тобі!

— Брешеш! — вигукнуло кілька голосів, і Хвасько, ображений недовір'ям до його щирих слів, перехрестився широким селянським хрестом і промовив з глибоким переконанням:

— Бий мене сила божа! Будь я проклятий! — він далі не міг витримати сліз, що душили його, і розридався. Хлопці ніяково поглядали то на Хваську, то один на одного, і тільки Балан не розгубився і підійшов до нього.

— Не плач, Хваську, ми й за тебе, і за всіх заступимося...

— Заступимося! — вигукнув радісно Бізон і потряс кулаком у повітрі. Це був його улюблений жест.

— Всі за одного, і один за всіх! — вигукнув Черненко гасло шкільного товаришування. Войовничий настрій охопив усіх. Тепер вже не було сумніву, що хлопці підтримають розпочате діло.

— Сьогодні на лекції не йти!

— Не йти!!!

— Перший і другий класи бастують!!!

— Покликати Кобру!!!

Планів дії ніхто не став обговорювати. Адже ж бастувати — значить не йти на лекції, наперекір шкільним правилам, що ж тут обговорювати?

Ясно всім, що завтра вони на лекції не підуть, хтось покличе Кобру і буде з ним розмовляти. А розмовляти є про що, а тому й обмірковувати майбутню розмову ніхто не збирався. Порядків колективного обговорювання з головами зборів та президіями тоді ще не знали, а тому все йшло анархічним шляхом.

— З Коброю хай говорить Балан! Марку, не підкачай!

— За Коброю хай іде Савенюк!

Пропозиції, оголошені без жодної черги, ухвалювалося без обговорень і голосування, бо проголошувалися вони визнаними шкільними ватажками, що вміли постояти за свої слова...

Коли Онуча задзвонив на сніданок, все вже вляглося. Хвятько говорив з товаришами і потверджував своє рішення.

— Тільки щоб усе було по справедливості, — закінчив він.

Хлопці тепер набралися не властивої їм серйозності і поводитися поважно, не сміялися й не пустували, як звичайно.

Посланий за Барацьким Савенюк прибіг у їдальню і повідомив, що він через служницю передав Кобрі вимогу учнів і що він, певне, зараз прийде. Балан поважно підійшов до столу старших учнів і повідомив їх про ухвалу бастувати.

— Ми вас не кличемо, але ви нам не заважайте!

Старші учні тільки знизували плечима. Вони бачили, що малюки мали рацію ставити вимоги начальству, а стара традиція товаришування не дозволяла їм шкодити малюкам. Тому заперечень від них не було, тільки старші, щоб одгородитись од руху, негайно покинули їдальню, захопивши з собою сніданок.

— Щоб не було якого непорозуміння, — пояснили вони.

Сніданок проходив у напруженому чеканні. Всі нетерпляче позирали на двері, але нікого не було. Навіть черговий вихователь не прийшов.

— Якого ж він чорта не йде? — дивувалися хлопці.

— Він, певно, хоче, щоб ми прийшли до нього! — вигукнув Карпенко.

Карпенка несподівано підтримала більшість. Хлопці заворушилися, і почулися вигуки:

— Ну, коли йти, так іти!

— Ходімо!

— Держись, Кобро!

Натовп учнів посунув до дверей.

— Балане, ти ж не забудь, про що говорити!

— Не забуду, — просто відповів Балан.

Вийшовши на вулицю, юрба затрималася й очікувала відсталих.

— А де ж Коржов? — схаменувся хтось, коли вже всі зібрались.

— Справді, де ж він?

Черненко збігав у ідальню, але Коржова там не було. Забіг до спочивальні, але й там його не знайшов.

— Втекла, підлиза чортова! — сповістив він товаришів. — Боїться до начальства йти!..

— Ну, чорт з ним, ходімо самі!

Школярі посунули до будинку Барацького. Дійшовши до парадного ганку, натовп зупинився, і в будинок пішов Балан та Савенюк.

Хлопці чекали на дворі і стиха розмовляли, не так через справжню потребу розмовляти, як для того, щоб затушкувати тривожний настрій.

Після нічної завірюхи й морозу подув західний вітер і приніс одлигу. Сніг груз під ногами, як свіже масло, з дерев капало, а по небу повзли волохаті, як повстанні, хмари.

Було непривітно і вогко, немов за комір хтось капав холодною водою. Хлопчакам хотілося побігати і попустувати, але серйозність справи примушувала статечно стояти тут.

— От добре б у сніжки тепер! — обережно сказав один і, не бачачи співчуття, замовк.

— Не до сніжок, — відповів другий.

— Ідуть, ідуть! — вигукнуло кілька голосів, коли побачили Балана і Савенюка, що виходили з парадного ходу.

— Ну, що, як?

— Що ж він сказав? — закидали запитаннями своїх представників хлопці.

— Він розпитав, у чому справа, і я все розповів йому. Кажу, що коли виключати за балотуванням, то треба було вже по справедливості, бо ми не согласні, щоб наших товаришів виключали...

— А він що? — не втерпів хтось.

— А він як не закричить, як не затупотить ногами. «Ви, — каже, — бунтівники, а я, — каже, — вас на Сибір закатаю». Кричав-кричав, тупотів-тупотів, а я на своєму... Коли не хочете, кажу, приймати, то ми всі кинемо школу...

Балан замовк.

— Так що ж він?

— Каже: «І ти, Балан, можеш їхати, і ти, Савенюк, бо я вас виключаю зі школи...»

Важка мовчанка запанувала в юрмі, одна з тих мовчанок, що буває у стрільців перед пострілом, коли вони ціляться. Такого нахабства хлопці не сподівалися од Кобри.

Бізон одразу не зрозумів, що саме трапилося і чого хлопці уцухли, а зрозумівши, вискочив наперед і закричав не своїм голосом:

— Хлопці!.. Це так оставити не можна! Ми йому не лакузи, щоб так говорити з нами!.. Ми прийшли з ним по справедливості говорити, а він ще виключати!

Очі йому горіли, як у розлютованої кішки, волосся настовбурчилося і стирчало в усі боки, руки стискувалися в кулаки.

— Справді, як він сміє так говорити? — обурено й з піднесенням заговорили в натовпі.

— Я сам піду з ним розмовляти, — вигукнув Бізон і, з силою сіпнувши двері, зник за ними.

— Хлопці, підіть ще хто! — схаменувся Балан, і од на-товпу відокремилися, немов зарані чекали вже на цей за-клик, Хватько і Черненко.

В кімнаті, що до неї вони потрапили, стояв Барацький, обпершись об стіл руками, а проти нього, з друго-го краю стола, стояв настоббурчений Бізон і, вимахуючи руками, гукав:

— Як любимчиків, так залишати, а як мене, так ви-ганяти! Ви думаете, не знаємо, хто скільки голосів одержав? Думаете, не знаємо?

Це було нечуване явище в школі, відколи вона існує. Затурканий хлопець, що все життя звик коритися стар-шим і начальству, що своє обурення часто боявся висло-вити найближчим товаришам, стоячи перед всесильним Барацьким, кидав йому в вічі обвинувачення.

Щось символічне було в цій сцені. Віками гнобле-на сила повсталала і рвала греблі й загати віками устале-них норм і взаємин, а один з тих, що ті норми обстою-вав, збентежено дивився на цього хлопця і не розумів, що сталося.

Нарешті Барацький опам'ятався і, як борець, коли йому загрожує поразка, — зібрав усі свої сили для од-січі. Раптом він випростався, очі його гостро вп'ялися в Зорченка.

— Геть з цієї кімнати, а то я тебе викину, як цуценя! — затупав ногами Барацький, а побачивши Хватька і Чер-ненка в дверях, суворо заgrimотів: — А вам чого тут тре-ба? Марш у корпус!

Та завжди слухняні учні й не думали виконувати на-каза завідувача. Барацький остовпів і відчував, як підло-га під ногами захиталася, — карта була бита. Він ще раз тупнув ногою, але учні не рухалися. Зорченко, бачачи то-варишів, замовк і стояв очікуючи. Хватько й Черненко ступили через поріг і не зводили очей з Барацького.

Нарешті Барацький зрозумів, що вся його влада над цими, до цього часу покірними, юнаками з якоїсь причи-ни втратила силу. Чого та сила зникла, він ще не збагнув і виряченими по-баранячому очима дивився на учнів.

Трое хлопців спідлоба позирали на свого начальника, а він, немов знесилившись розгадати таємницю зміни, що сталася в його взаєминах з учнями, важко сів на крісло, держачись обома руками за стіл.

— Чого вам треба? — хрипким голосом запитав він знову. Хвасько ступив крок наперед і, дивлячись у землю, промовив:

— Ми хочемо, щоб усіх виключених знову прийняли до школи... Їх-бо несправедливо виключено... Ми читали журнал, і там виходить...

Хвасько не докінчив, Барацький стрепенувся, немов його несподівано вкололи в болюче місце, і прохрипів:

— Ти читав журнал? Де?

— То моє діло, де... Тільки коли так, то й я кидаю школу!..

Барацький нахилив голову до столу і з хвилю сидів, дивлячись у підлогу. Потім він підвів голову і коротко сказав:

— Гаразд... Ідіть... Ми приймемо назад... Чого ж стоїте? Я сказав? — підвищив він голос, і учні мовчки посунули з кімнати.

Барацький відчув, що влада знову повертається до його рук, і тепер вже начальницьким поглядом він подивився на учнів.

— Ура! Молодчага, Хвасько! От що значить хороший товариш!

Хвасько справляв свій перший тріумф. Його качали. Хлопці з вигуками і свистом, побідно піднявши голови, йшли до корпусу, дозволивши собі, нарешті, покидатись сніжками. Серйозні ж справи покінчено, і молодість входила в свої права.

З приємним відчуттям справленого важкого обов'язку вони весело розмовляли і сміялися. Тепер вже не сором було дивитися один одному в вічі.

Коли розпорошена юрба підходила до корпусу школи, з дерев'яного клозета, що стояв осторонь, вийшов Коржов. Він злякано озирався, як зацькований цуцик, а побачивши хлопців, швидко подався до корпусу.

— А, підлиза! Лови його, хлопці! По снігу його!

Зляканого тремтячого Коржова тягли по снігу за ноги, аж поки за нього не заступився Хватько:

— Киньте, хлопці, годі, — може, в нього й справді живіт заболів...

— Кинь, Хватьку, який там живіт? Злякалася, підлиза!

Та хмари, що допіру були такі непривітні, здавалися тепер прапорами перемоги, а мокре гілля вистукувало переможцям на крижаних барабанах вітрові марші...

ДВІ НЕСПОДІВАНКИ

Перемога, що її мало хто й сподівався, дуже піднесла настрої учнів, наочно довівши, що, одностайно діючи, багато дечого можна зробити.

Юнаки вперше відчули себе справжніми людьми, од яких дещо залежить у суспільстві.

Хіба не вони сьогодні примусили дорослу людину скоритись їхній волі? Хіба не їх сьогодні злякався Барацький, хоч найстаршому з-поміж них не перейшло й шістнадцяти років?

Виступ зміцнив товариські почуття, і навіть старші учні почали з більшою повагою ставитись до малюків. Старші вголос висловлювали захоплення з їхньої товариської витриманості, і багатьом хлопчикам недавні події виступали тепер у рожевому світлі, на тлі якого маячили їхні героїчні постаті. Моменти вагання і непевності забулися, забувся і вчинок Бізона, що справді врятував становище. Кожному хотілося думати, що саме його участь у виступі була найважливіша. Нікому й на думку не спадало, що досить було Барацькому зорієнтуватися в обставинах та вжити рішучих заходів, — і молодий неорганізований протест було б зламано.

Завідувач, видимо, згодом зрозумів, що тільки завдяки його нерішучості він не зволодав з учнями, і тому, хоча й дотримався обіцянки залишити в школі виключених, та не дуже поспішав змінити свою політику щодо

школярів. Звичайно, коли б не припали ці події на такі тривожні часи, завідувач вжив би інших заходів. Він би не зупинився перед поліцейськими способами втихомирення бунтівників, як то не раз і робив за свою педагогічну практику. Та часи не сприяли улюбленим способам Барацького, і йому, наперекір натурі, припало братися до дипломатії, як він сам із презирством говорив, про делікатні способи педагогічного впливу.

Репресії на активних хлопців щодалі збільшувалися, і за найменшу провину, а то й просто без жодної провини, їх карали позачерговими роботами, навмисне ставили їм погані бали, і навіть Балан перейшов у категорію другорядних учнів, хоч видно було всім, що вчиться він найкраще.

Та нічого не вдієш, хлопці терпіли, бо не було такої причіпки, щоб знову розпочати організовану дію всією масою.

— Тебе, Балане, неодмінно виженуть, — казав Баланові Фока, що вже видужав, — і інших виженуть, тільки не зараз, а трохи згодом...

— Я все одно цей свининець кину... Я вже готуюсь до середньої агрономічної школи... Не виженуть, так сам піду...

— Та ти то не пропадеш, а як інші хлопці?

— Треба триматися купи, тоді не виженуть і їх...

Час за роботою та навчанням котився непомітно. Учні справляли свої обов'язки ретельно, сподіваючись на різдвяних канікулах спочити та погуляти. Тільки Балан почав мало звертати уваги на шкільне навчання. Він подовгу сидів в аудиторії над купами книжок, щось виписував у грубий зшиток і читав-читав. Останніми часами в нього навіть на звичайну гулянку не залишалось часу. Зорченко, Черненко та Савенюк були його неодмінними слухачами, коли Марко розповідав товаришам про дивні речі, що списано їх у книжках. Хлопці з захопленням слухали, але ніхто не брався за ті книжки, що їх читав Марко Балан. Їм здавалося, що то тільки він може розуміти

такі серйозні речі, а почне читати хто інший, то й нічого не зрозуміє.

Останнім часом до Баланового гуртка прилучився і Хватько. На нього спочатку дивилися недовірливо, та згодом звикли до його мовчазної фігури. Хватько ні про що не запитував і ніби нічим не цікавився. Та згодом його побачили з тою самою книгою, що її допіру брав із шкільної бібліотеки Балан.

— Дивіться, чи ж він що розуміє? — казали хлопці, а Балан розважливо відповідав:

— А чому ж не розуміти? Ти думаєш, що груба, так і не розумієш? Візьми тільки, — не одірвешся, доки не прочитаєш!

Книга та була про подорож відомого мандрівника по Африці. Вона справді захопила Хватька, а дочитавши її, він підійшов до Балана і заговорив про віру дикунів...

Вони довго розмовляли і розійшлися пізнім вечором. Хватько після цієї розмови довго не міг заснути.

Його мучила зневіра в своїх старих істинах і правдах, тих істинах і правдах, що він з ними органічно зрісся з дитинства. Його віра в бога, що єдину її він вважав за правдиву, була вражена несподіваними порівняннями, знайденими у тій книжці. Он дикун, що молиться грубому шматку дерева, теж вважає свою віру за найкращу і за найправдивішу. Він так само, як і християнські мученики, іде на катування і смерть за свого бога...

До цього часу Хватькові здавалося, що його віру вважають за правдиву і інші народи, а тільки диявол не допускав цих грішників з народження приєднатись до православ'я...

«Десь же єсть неправда... певно, в них...» — думав Хватько, і друга думка, перебиваючи першу, ставила несподіване запитання: «А може, в нас?»

Холодний піт проймав юнакове тіло, і йому здавалося, що за його зневіру тисячі чортів простягають до нього свої чорні руки з довжелезними пазурами, кривляться од стриманого сміху по темних кутках спочивальні...

Хвасько натягав ковдру на голову, і потроху думки його ухилилися в інший бік.

«Дикуни володіють землею спільно... Як же то так?» — підточувала зрадлива думка другу Хваськову правду і одгонила полохливий сон од його очей.

Обгорнувшись в ковдру і вступивши в Паничеві калоші, Хвасько підійшов до вікна і приклав гарячий лоб до шибки.

Надворі було темно, а од сердитого гуду дубів у парку п'ятьма наче більше гусли і давила на вікна, намагаючись прорватися до спочивальні. Світло каганця за ґратками, немов знаючи ці наміри, боязко тремтіло.

На ранок хлопці були свідками нечуваного дива. Вперше за два роки Хвасько не відчинив своєї скриньки з іконою і не помолився за своїм звичаєм.

— Що це з Хваськом сталося? — здивовано запитували один одного хлопці, і всім здавалося, що секрет зміни в Хваськовій поведінці криється в тій товстелезній книзі, що він її допіру читав.

— Хлопці, а через три тижні й по домівках! — сказав якось Бізон, і всім стало радісно. Тож на три тижні вони здихаються і цих сирих брудних стін, і шкільної тиранії, що не давала вільно глянути на світ. Три тижні вони будуть робити що схочуть, вставати й лягати, коли схочеться. Кожен по-своєму мріяв провести свята і розважитись так, як кому припадало до смаку.

Морози знову почали збільшуватись. Завірюхи цілими тижнями сипали сніг на поля й ліси, і коли прийшов час їхати на різдвяні вакації, не знать було, як і добратися до залізничної станції. Дороги перетялися великими заметами, а їхати не близько: сорок п'ять верстов!

За три дні до вакації черговий вихователь прочитав останнього наряда і оголосив чергу на відправку учнів до станції шкільними кінями, бо всіх разом одвезти не можна було.

В першу чергу мали їхати старшокласники, в другу — перший клас. Другий клас розбивався на дві групи, з яких одна їхала в третю чергу, а друга — в четверту.

Пойменно ці черги тут же прочитано. Як і треба було сподіватися, усі верховоди другокласники попали в останню чергу! Начальство і тут використало випадок, щоб зробити неприємність бунтівникам.

Та хлопці тим мало журилися. Далеко було б гірше, коли б їх роз'єднали по різних чергах. Остання черга до того мала й свою вигоду в тому, що можна було затримати коні, заїхавши в сусіднє село до знайомих...

Останній тиждень перед вакаціями був чи не найтяжчим тижнем, очікуванням довгожданого відпуску. Та нарешті й він проминув.

Першу чергу відпускників вийшли проводити всім кублом. Кожному хотілось на власні очі переконатись, що справді вже почався роз'їзд і через якийсь день-другий і він так само надіне новеньку шинелю, зав'яже башликком голову і покладе в сани свої речі.

Щоправда, сідати всім не можна було, бо сани не вміщали й половини пасажирів, і таким чином в дорозі доводилося по черзі одним сидіти в санях, а другим іти поруч.

Коли повернулися коні, одвізши третю чергу, то виявилось, що на станції ще сидять хлопці другої черги, бо через замети зупинився рух на залізниці вузької колії, а дістатись до широкої колії за сто верстов не можна.

— От добре, ми саме приїдемо, а колію розчистять, і ждати не доведеться, — говорили в четвертій черзі, ладнаючи речі в дорогу.

Нарешті четверту чергу покликали до аудиторії одержувати відпускні посвідки. З веселим гамором хлопці побігли туди і нетерпляче чекали на Фукса.

Нетерплячка зросла ще більше, коли Фукс зайшов до аудиторії з папкою паперів і, не поспішаючи, поклав їх на столі. Кожному з учнів хотілося якнайшвидше одержати відпускну картку, і тому вони оточили учителя з усіх боків.

Та Фукс не квапився. Він сів за стіл і підкреслено офіційним тоном сказав сісти й учням.

Передчуття чогось негарного заворушилося в юнаків, але вони слухняно сіли за парти.

— Вчора у нас відбулася педагогічна нарада, — почав Фукс тоном смертного присуду, не дивлячись на учнів. — Нарада ухвалила виключити з школи Зорченка Дмитра, Черненка Василя, Карпенка Матвія, Савенюка Олексу, Балана Марка і Хвятька Миколу...

Хлопці сиділи як очманілі, мовчки й непорушно. Коли б замість цих слів Фукс кинув би в учнів запалену бомбу, то й це не справило б такого враження несподіванки. Вони вже не розуміли, що далі говорив учитель і чи говорив він щось. Тисячі почувань і тисячі думок збилися в хаосі і перебаранчали сформувавшись якомусь одному почуванню та одній якійсь думці.

Їх залишилося в школі тільки дванадцяттеро, коли не рахувати Фоку, що, за своїм звичаєм, відпуском і на цей раз не скористався і зараз справляв обов'язки розпорядчика на молочарні.

— А за що виключено? — спитав Балан тремтячим і дзвінким од нервового зворушення голосом, підвівшись за партою. Всі тепер дивилися на Балана з таємною надією, що трапилося прикре непорозуміння і Марко розв'яже його.

— Ви самі знаєте, за віщо. Нема чого й питати, — відказав сухо Фукс і запропонував підходити за документами.

— Я нікуди з школи не поїду, — сказав Балан на слова учителя, — я буду ждати, доки повернуться всі з відпуску.

Такого повороту справи, видимо, Фукс не сподівався. — Ну, що ж, — розвів руками він, — ми тільки тримати вас як виключеного в корпусі не будем...

— В такому разі поверніть мені гроші за утримання, що я заплатив до першого лютого!

Балана не можна було пізнати. Завсіди спокійний і лагідний, він тепер наостричився, як їжак, і загрозово махав руками, немов одбиваючись од незримої сили, що насувалася на нього.

— Ви тут не на вулиці! — гримав Фукс, — я не дозволю триматися так у моїй присутності.

Фукс м'яв у руках папери, що їх одмовлялися у нього брати. Балан замовк і сів на місце.

Учитель роздав відпускні посвідки невиключеним учням і, виходячи з аудиторії, процідив крізь зуби:

— На таких голубчиків є й поліція!.. — Він загрозово потряс у повітрі пальцем і зачинив за собою двері.

— Я теж не поїду! Залишайтесь до приїзду хлопців! — вигукнув Зорченко і, схопивши стільця, розсадив його на шматки об підлогу.

— Не поїдемо! Не поїдемо! — загукали всі виключені і, незвичайно хвилюючись, подалися нагору.

Того ж дня на станцію поїхали тільки ті, що мали відпуск. Шестеро виключених залишилися в школі, хоч начальство і одмовилося видати їм гроші, що вони заплатили наперед за своє утримання, та до того ж ще й у куховарні наказано не варити страви їм і не давати хліба. Треба було вживати якихось заходів, щоб не голодувати.

— Нічого, хлопці, в мене є вісім карбованців, — втішав виключених Фока, — будемо хліб купувати. А вже масла чи молока вистачить...

Це підбадьорило виключених, і вони ухвалили твердо ждати приїзду товаришів з відпуску. А ждати довго не довелося.

На третій день коні четвертої черги поверталися не порожняка. На них накладено багато різних кошиків, торбинок, вузликів, а позаду саньми розтяглася ціла рота стомлених сорокаверстним шляхом учнів...

Повернулися учні з другої, третьої й четвертої черги. Повернулися стомлені і роздратовані і негайно ж полягали спати.

Повернення учнів — це був неприємний сюрприз для шкільного начальства. Виявилось, що залізничники вузької колії забастували, а пішки до вузлової станції за сто верстов не дійдеш. Порадилися учні і ухвалили повернути до школи, бо в кого які гроші були, — проїли, а далі сидіти на станції не було змоги.

— Погуляли! — гірко всміхалися вони, та зате веселіше стало на душі у виключених. Адже ж вони тепер не самотні і переможуть начальство, як і тоді, після балотування...

ПРОКЛАМАЦІЯ

Балківські ліси гудуть під вітрами, і глухим гудом відповідає їм земля, переобтяжена гнівом і болем. Вітри, нагулявшись у полях, вриваються в ліс несамовитими вершинами і падають знесилені на білих полянах...

Зимою недоторкана дичавина лісів стає недоступною й холодною. Тільки завзяті мисливці наслідуються пройти зимою лісом. Вовки стережуть своє лісове царство, і горе тому, хто попадеться на їхні гострі ікла.

Зимовими вечорами, ледве засиніє сніговий туман, вовки виходять із лісових хащів і пронизують морозне повітря тоскним неугавним виттям. Тоді здається, що ліс виступає з своїх меж і насувається і на хутір Балки, і на сільськогосподарську школу, що притулилася до того хутора.

У псів сторчма стає шерсть на спині, і вони злякано ховаються в закутки, а господарі цілими ночами вартують скотину з старими дубельтівками, а в кого немає, то й просто з важкими киями.

Скотині сільськогосподарської школи нема чого боятись. Скотарні складено з саману, міцні вони й теплі, а ворота й вікна щільно припасовані.

Учні, роздратовані невдачею з відпуском, нашвидку вечеряли і лягали спати. Всі похмуро мовчали: чи тому, що не пощастило поїхати додому, чи тому, що їх так ловко обкрутило шкільне начальство, виключивши товаришів.

— Подивимось завтра, вранці видніше!..

— Ходім до Фоки! — запропонував Савенюк Баланові, коли всі вже послули і в спочивальні тільки й чути було хропіння сонних стомлених юнаків.

— Ходім! — згодився Балан, і вони, нап'явши на себе чумарки, пішли до молочарні.

Вечірній видій давно закінчили, і на молочарні сепарували останнє молоко. Фока записував вихід вершків і давав вказівки двом жінкам-доїльницям, що допомагали йому.

Фока на різдвяні свята переніс своє ліжко до комірчини поруч з молочарнею. Там була грубка, і можна було топити її, скільки забажається...

— Ходімте до мене, — запросив Фока, коли молоко прибрали, а посуд поставлено на місце.

Вони зайшли в комірку, де ледве могло поміститися четверо людей.

— Ну, що, як? — запитав Фока.

— Нічого, хлопці повернулися назад...

— Чув...

Фока запалив лампу, що стояла на столі, збитому з двох дощок, і в комірці стало видно. До того ж топилася груба, кидаючи палахливі тіні по кімнаті.

— А мені новину привіз один товариш з міста... Листа...

Фока пошпортався в кишені своєї куртки і витяг складеного вдвоє пакета.

— Лист нецікавий, це мій товариш пише, він у залізничній школі... А от це цікавіше...

Фока обережно розгорнув листок тоненького паперу, на якому з одного боку було щось надруковано. Він розгорнув листка на столі, вирівняв його руками і пошепки сказав:

— Це про-кла-ма-ція! — Він підняв палець вгору, немов закликаючи до особливої обережності.

Балан і Савенюк уткнулися очима в ту таємничу прокламацію, але прочитати нічого не могли. Збоку мало-знайомі слова ніяк не можна було розібрати.

— Мій товариш пише, що скоро по всій чисто Росії будуть бунти та забастовки... Буде ре-во-лю-ція! — Фока знову зробив застережливий жест пальцем і взяв прокламацію в руки. Він присунув лампу, щоб вона найкраще освітлювала листок, та, немов про щось згадавши, встав, вийшов у маленькі сінці і замкнув двері на гачок.

— Про цю прокламацію нікому не можна говорити... За неї просто на Сибір, на каторжні роботи пошлють...

Фока повагом, старанно вимовляючи кожне слово, почав читати прокламацію, і кожне слово її відбивалося тисячами відгуків в головах покритвджених хлопчаків.

Пролетарі всіх країн, єднитесь!

1904 рік

Р е в о л ю ц і й н а у к р а ї н с ь к а п а р т і я
ДО РОБІТНИКІВ

Товариші!

Настав великий час в Росії! Різноплеменний стомільйонний нарід, притиснутий безперестанним бідунням, давно вже почав голосно заявляти свої права на кращу долю, давно вже почав «бунтувати» проти тяжкого несправедливого порядку в державі. Але цей рік, коли війна висмоктала з народу мільйони грошей, коли витягнула з нього останні жили, терпець вже зовсім увірвався і «бунт» розійшовся по всіх кутках величезного російського царства. І хоч царський уряд тисячами вбиває робітників, хоч пнеться з останніх сил, щоб стримати могутню народну силу, та пануванню його настає кінець.

Народ хоче сам управляти собою, і от скрізь тепер по всій Росії збираються на величезні зібрання адвокати, лікарі, вчителі різних шкіл, земці та всякі вчені люди і посилають до царя прохання перемінити уряд і дозволити народові вибрати від себе представників на велику раду, яка називатиметься **З е м с ь к и й С о б о р**.

З другого боку, по всіх містах, по всіх фабриках та заводах робітники кидають роботу, виходять на вулицю і не просять, як ці панки, а в и м а г а ю т ь свободи, вимагають, щоб скинути зовсім царя, щоб без усякого царського дозволу зібралась **Н а р о д н а Р а д а** і наставила б свій уряд. І загнаний на слизьке цар Микола з своїми міністрами-зłodіями тремтить тепер у своєму розкішному палаці і всіма силами намагається якось обдурити і панків і робітників і зостатись на престолі, щоб і надалі грабувати народ і пити його кров.

І от, щоб краще обдурити, цар удає, ніби він і сам хоче скликати Народну Раду, і ходить вже чутка, що така рада незабаром має зібратись у столиці, щоб настановляти нові закони.

Яких же людей скликає цар і які закони будуть вони настановляти? Чи будуть ці закони на добре робітничому народові, чи зменшать вони те горе, що панує тепер по селах та містах між бідними людьми?..

Хлоп'ята сиділи, не зводячи очей з Фоки, а той, забувши про обережність, щодалі підвищував голос, аж поки не почав вигукувати окремі місця, що особливо припадали йому до смаку.

Далі в прокламації докладно розповідалося, чому з царського собору нічого путнього робітничому народові не буде і хто саме братиме участь у тому соборі.

Попи, предводителі дворянства, городські голови, волосні старшини, —

вчитував Фока, а Балан, слухаючи, не міг утриматись, щоб не вигукнуть:

— І наш Рінальдо, значить!..

Рінальдо був справді «предводителем дворянства» в своєму повіті.

— Певно, і Барацький буде... — додав Савенюк, для якого Барацький видавався за особу трохи тільки нижчу за царського міністра.

Треба, щоб весь народ непосредньо подавав свій голос за того або іншого кандидата до Всенародньої Ради, —

стояло далі в прокламації, —

тоді тільки до Ради попадуть справжні народні представники, що зуміють захистити інтереси робітництва та селянства.

Цього треба нам добитись, треба вимагати загального рівного непосреднього виборчого права з таємним поданням голосів.

Геть же царя!

Хай живе демократична республіка!
Хай живе соціал-демократія!

Фока проказав останні слова так, ніби він читав прокламацію не для двох хлопчаків, що близько до нього нахилили свої голови, а для величезного натовпу десь на міському майдані.

Од довгого читання він почервонів од натуги, а на лобі йому виступили краплі поту. Очі йому горіли захопленням неофіта, що ладен життя покласти за проголошені гасла.

— Ловко! — вигукнув Савенюк.

Фока подивився на нього і спитав:

— А ти все чисто зрозумів, що тут написано?

Запитання було доречне, бо й сам Фока не все розумів з написаного в прокламації.

Надворі вила хуртовина, і не можна було розібрати, чи то вітер вие, вриваючись у садибу з поля, чи вовки, зголоднілі й люті, вийшли з своїх лісових хащів і, чуючи поживу за мурами скотарень, ляскають зубами в безсилій злості. І хлопчаки в цій комірчині, ледве освітленій маленькою лампочкою, відчували не тільки ворожу стихію, що вие і лютує там, в балківських полях і лісах, а й другу, що проти неї скеровано цього папірця.

— Треба щоб увесь народ правив, а не тільки предводителі дворянства... Хай народ сам собі вибирає уряд і всяких чиновників...

Фока, сам збиваючись, поясняв суть сказаного в прокламації і щодалі більше відчував малу свою підготовленість у питаннях політичних. Та й де було придбати ту підготовку в цьому закинутому далеко од міста закутку, куди не доходили навіть ліберальні буржуазні газети, не кажучи вже про нелегальну революційну літературу.

— От коли б хлопцям прочитати, — сказав Балан і допитливо подивився на Фоку, чи не скаже він, мовляв, «взьми почитай».

— Хлопцям треба почитати, але не з цієї прокламації... Треба переписати, а тоді вже й прочитати...

Балан був радий і з цього. Він видобув олівця і на папері, що ним обгортають масло в молочарні, почав списувати прокламацію, старанно підкреслюючи все, що і в ній було підкреслене.

Фока примостився на ліжку і, взявши якусь книжку з-під подушки, почав її читати, а Савенюк поправив дрова в грубі і заявив:

— Фоко, а ми, мабуть, в тебе спати будемо... нанесем соломи та й спатимемо...

— Гаразд, — згодився той, і Савенюк пішов по солому.

— Ой, і вовки ж виють! — сказав він, увійшовши з в'язкою.

— Ми й самі тут як вовки... Хоч виходь у поле та разом з ними вий. Ні тобі книжки путящої, ні тобі людей...

Савенюк примощував на ночівлю, а Балан нарешті кінчив переписувати і, старанно загорнувши папера, заховав його в кишеню куртки.

— Ти тільки не кажи, де взяв... Бо Барацький одразу причепиться. Ще поліцію покличе...

— Де там та поліція! — махнув рукою Марко, — і за двадцять верстов стражника не знайдеш!

Балан снів тієї ночі грізними снами. Здавалося Маркові, що на широкому полі його оточили страшні потвори і, виючи, простягали до нього волохаті руки з довгими гострими пазурами. Та Марко не боявся — він у руках тримав довжелезного списа, а на гостряку того списа прапором розвівалася прокламація... Що не махне Марко тією прокламацією, то потвори, ляскаючи од безсилої злості зубами, тікають у ліс, і звідти, з темних хащів, хижо, по-вовчому горять їхні очі...

ВИБУХ

Учні встали вранці з таким почуттям, ніби напередодні трапилося якесь непоправне нещастя.

Підступний спосіб позбутися немилих учнів, що за нього взялася адміністрація школи, живив давні образи та болі, і обурення розросталося пишним цвітом.

Їх, значить, виряджали у відпуск, щоб без жодних перешкод розправитись із немилими «бунтівниками».

Балан і Савенюк прийшли до спочивальні рано і розбудили Зорченка та Черненка.

— Підемо сьогодні всі гуртом до Кобри... Хай скаже, за що нас виключено... А не скаже, ми йому такого задамо!..

Балан був настроєний войовниче, очі його блищали, а в руках з'явилася не властива його натурі нервовість.

Балан перечитував переписану у Фоки прокламацію, натискуючи на окремі місця, що найбільше йому подобалися.

«Робітники виходять на вулицю і вимагають кращого уряду», — вичитував Марко Балан, і ці слова розпалювали войовничі настрої.

Не вони ж бо тільки, сіренькі учні, закинуті в глушину Вовчих лісів, «бунтують», а й дорослі мужні робітники піднімаються по заводах та фабриках і не просять, а вимагають.

Це підкреслене в прокламації «вимагають» сповнювало юнаків мужністю й завзяттям, бо вимагати в уряді могла тільки грізна сила, а сила та була споріднена з ними — «бунтівниками».

Прокламація дала їм відчутти себе часткою загального руху, часткою, може, й маленькою, тієї великої сили, що ворушилася по далеких незнаних містах.

— Майстрові, брат, дружні, вони як захочуть кого набити, так вже наб'ють! Он у нас на панській майстерні майстрових чоловік з двадцять, а їх чисто всі бояться... — говорив Карпенко, і весь робочий народ здавався йому у вигляді тих майстрових з панської майстерні, «яких усі бояться».

— Що там у вас двадцять! Он на фабриках їх, певне, мільярди, а може, й більше, — виклав свої знання робітничого питання Вася Черненко, але в кількості робітників він завагався. Йому здалося, що мільярд — число не таке вже й велике, щоб розігнати всіх Барацьких по всій Росії.

Поснідавши, хлопці потроху сходилися до гурту, в середині якого сиділи Балан та Хватько.

«Вигнанці» розповідали, якого начальство «викинуло коника» та як їх виганяли серед зими на вулицю і не давали їсти...

— Ми ж заплатили за те, що їмо їхній кандьор, адже ж до лютого платню внесли... Хіба це по справедливості? — Хватька, видимо, більше хвилювало не те, що його виключили, а те, що з ним повелися не по справедливості. Він аж розчервонівся од хвилювання, розповідаючи про кривду, що учинило їм начальство.

Вигуки обурення були відповіддю на Хватькові слова.

— Бити їх треба, он що!

— Зараз піти і винести у всіх вікна, хай мерзнуть, як собаки!

— Витребувати сюди Барацького!

— Та Кобра не прийде, побоїться!

— Хлопці, не гарячіться! — почувся раптом спокійний голос. — Треба все обміркувати як слід.

Всі озирнулися. То говорив Фока, стоячи коло дверей спочивальні. Ніхто не помітив, як він зайшов до помешкання.

— Що там міркувати!

— Ні, треба поміркувати, — підтримав Балан Фоку, і юнацький запал трохи охолодився цими словами.

— ...Треба, щоб Барацький дав обіцянку, що всі будуть прийняті до школи і щоб ніколи більше їх не виключали...

— Чули вже його обіцянки! Годі їм в зуби дивитись! Фока своїм виступом успіху не мав, бо пристрасті були надто розпалені.

— Не ми одні, он і робочі по заводах!..

— Он бачиш, по всій Росії бунти!

Настрій підвищувався. Дратувала і невдача з відпуском, і нахабне звільнення учнів.

— Добре, що підлизи немає, — сказав хтось, і це зауваження підбадьорило хлопців. Хватько тепер був своїм, а Коржов поїхав додому на власній підводі, що її прислав

по нього батько — крамар із сусіднього містечка. Немає підлизи, а це значило багато. Ніхто не викаже, можна говорити одверто, не ховаючися з думками.

Хлопці почали одягатися з наміром негайно йти до Барацького.

— Всім разом говорити... Щоб він бачив, що то не один хтось прийшов до нього, а всі!..

Вітер надворі не вщухав ні на хвилину. Він із свистом летів поміж будівель шкільної садиби, з ревом вривався між дерева парку і дзвенів снігом на полях, замітаючи стежки й дороги. Все шкільне дворище перетялося наметами, і, щоб перейти їх, треба було добре наборсатись у снігу. Може, через це, а може, з інших причин, з учителів ніхто не приходив до корпусу, і тільки Онуча двічі показався на очі, та й то ненадовго, швидко ушившись, помітивши неприємні погляди.

Поснідавши, учні зібралися коло парадного ходу квартири Барацького і посунули в одчинені двері. Туди разом з ними влетіли клуби пари і війнуло снігом з ганку.

На шум у передпокої вийшла служниця і, дізнавшись, що учні хочуть бачити пана, зникла за дверима.

Учні тупотіли ногами, кашляли й голосно розмовляли, але до них довго ніхто не виходив. Нарешті, хвилини через десять, з'явилася служниця і сказала:

— Пана нема вдома. Вони поїхали в місто...

— Не бреші. Він дома!

— Куди він міг в таку хуртовину поїхати!

— Йй-бо, що поїхали! — аж перехрестилася служниця.

Учні були вражені. Як міг Кобра поїхати до міста, коли всі знали, що з учорашнього вечора нікуди їхати не можна було?

— А давно він поїхав? — спитав Балан служницю.

— Сьогодні вранці...

— А чого ж ти нам зразу не сказала, що його нема вдома?

Служниця зніяковіла. Сотня очей дивилася на неї допитливо і з недовір'ям.

— Кажу ж вам, що поїхав! — уперто говорила служниця. Учні потоптались ще трохи, не знаючи, що їм робити далі, і нарешті ухвалили іти назад до спочивальні.

— Він утік!

— Сховався, а не втік! Куди по такій погоді втекти! Але Барацький не втік і не сховався. Бачачи, що справа обертається на зле і можна ждати справжнього бунту, він подався на село і почав вимагати від сільського старшини понятих і соцьких, щоб утихомирити «бунт» у школі. Сільську владу не трудно було залякати, і перед обідом до шкільного корпусу увійшов Барацький у супроводі десятка дядьків, озброєних костурами.

— Зібрати всіх учнів до їдальні, — наказав він Онучі, і несподівано по будинковій розітнувся дзвінок.

— Нащо це дзвоните? — здивовано питали учні, а Онуча саркастично відповідав:

— Ідіть у їдальню, Барацький вам там штанці підлатає... Хе-хе-хе!

Чутка, що Барацький прийшов з соцькими й понятими, вмиль облетіла школу.

— Він хоче нас примусити!

— Він, може, хоче в карцер нас садовити!..

— Не ходи, хлопці, без ломак!

В спочивальні почався справжній розгром. З чого тільки можна було висмикнути палицю чи якийсь цурпалок, — все ламали. Од столів залишилися тільки верхні дошки, а купу дров коло печі вмиль розібрали. Хто устиг захопити коцюбу, той відчував себе щасливим.

З грюком і гамором хлопці посунули до їдальні, де вже сидів Барацький і щось говорив понятим і соцьким.

Попереду всіх хлопців, з шваброю в руках, як з короговою, ішов Зорченко. Балан з ніжкою стола в руці не відставав од товариша, а Хватько виступав з коцюбою, велбно, як на хресному ході.

Юрба наїжачена, із «зброєю» влилася до їдальні і зупинилася, очікуючи коло дверей.

Барацький устав, і лють засвітилася в його очах.

— Мерзотники! Сволочі!..

Зорченко загрозово ступив у напрямку Барацького, і весь натовп зробив рух за ним. Барацький осікся і злякано посунувся назад. Соцькі заступили дорогу Зорченкові. Натовп зупинився.

В ідальні повисла важка мовчанка, що легко могла кінчитись кривавою бійкою. Хвасько відчув це і удавано спокійно заговорив до Барацького, щоб розрядити напружену атмосферу.

— Ми по справедливості, а ви хочете нас коляками учити! Наших товаришів, — звернувся він до селян, — без причини звільняють із школи! Тільки тому, що правду говорять! А ви ще й бити нас прийшли!..

Селяни презиралися і топталися, не знаючи, що їм далі робити. Учні, похвалюючи слова Хваськові, напівпошепки переговорювались.

Барацький опинився в ніяковому стані, але нарешті він знайшов належний тон для розмови. Він зрозумів, що тут вже не залякаєш і що треба братись на хитріші способи.

— Ми звільнили школярів, бо вони побили вікна в моїй квартирі, зробили капость учительці нашої школи і загалом бунтують усіх в школі...

Барацький так само, як і Хвасько, говорив до селян, а ті, опинившись в трудному стані третьої особи, що має розсудити учнів з їх учителем, ніяково дивились то на учнів, то на Барацького.

Невідомо, чим би все це кінчилось, коли б не несподіване втручання Фочине. Він, стоячи на сходах у ідальні, заволодів увагою всіх — і учнів, і понятих, і самого Барацького.

— Що ви, добродію, памороки забиваєте темним селянам! — вигукнув він із запалом до Барацького. — Самі поводитесь, як злодій, і хочете в своє злодійство селян впутати! Ви брешете їм, що учнів звільнили за те, що вони вам вікна побили та вчинили учительці капость! Все те — брехня, вони не винні, то я побив вам вікна, і я прибив калощі отій вашій шльондрі!..

Спазми істерики стисли Фочине горло, і він швидко подався геть із ідальні.

Виступ Фочин зовсім збив з пантелику Барацького. Він розгублено озирався і не знав, до чого братись.

Селяни шепталися між себе, і нарешті один, звертаючись до Барацького, промовив:

— Хто з вас винуватий, а хто ні, ми не знаємо... Наше діло — сторона... — і один по одному, надівши шапки, соцькі і поняті пішли геть із їдальні. Барацький теж намагався утекти з ними, але на дорозі йому став Зорченко з шваброю.

Як зацькований тхір, завідувач кинувся на Зорченка і вдарив його по обличчю. В ту ж мить чиясь дровиняка влучила Барацькому в голову, і учні з вигуками кинулися до нього.

Певно, скрутно прийшлося би йому, коли б не Онуча, що поспішив на допомогу. Пропустивши Барацького з заюшеною головою у двері, він швидко замкнув їх на ключ. Це врятувало і завідувача, і Онучу.

Без шапок, плигаючи через намети, бігли вони до квартири Барацького, а учні, наскочивши на замкнені двері, кинулися до протилежного виходу.

Та коли натовп розлютованих школярів добіг до будинку завідувача, там вже були зачинені внутрішні віконниці і забарикадовано двері.

— Бий вікна! — вигукнув Зорченко, і скло забряжчало веселим морозним брязкотом.

З квартири Барацького не відповідали. Завідувач, видимо, вважав за краще не визирати.

Потрощивши шибки і вгамувавши на цьому перші найгостріші вибухи обурення, учні посунули до школи.

— Хлопці, тепер нам усе одно в школі не бути!

— Та й чи варт учитися тут, щоб потім панським волам хвости крутить!

— Правильно!

— Хлопці, треба свої документи дістати!

— Вони в кривого Луки на схованці!

Кривий Лука був шкільний писар, що посідав становище середнє між діловодом і канцелярійським служником. Достукатись до нього було нелегко. Наляканий

подіями, він сидів, запершись у своїй комірчині коло шкільної канцелярії, і не знав, що йому робити. Через заперті двері довго довелося умовляти писаря, аж поки він не переконався, що йому нічого не вдіють, коли він видасть документи.

— Ви тільки розпишіться, що одержали папери, — просив він.

Тільки пізно вночі хлопці полягали спати, склавши собі план на наступний день.

Удосвіта вони всі були на ногах і нашвидку збирали убогі манатки та навантажували ними троє шкільних саней. Фока теж приніс свої речі. Він з учорашнього дня наче схуд, але бадьоро бігав од саней у корпус і назад, розпоряджаючись навантаженням. Якось так вийшло, що всі мовчки визнали його за старшого ватага, і розпорядження його виконувалося без заперечень.

— Ну, тепер рушаймо!

Стаєнний, що згодився їхати з учнями, рушив першу підводу, і школярі з бадьорими вигуками пішли у трудну путь.

Хуртовина за ніч уляглася, але дороги ще були не втерті. Сонце привітало юнаків на снігових розлогах, і всім здалося, що й ліси балківські темні ширше розступилися, і вовки хижі повтікали далеко в дикі хащі...

ЧОРНИЙ АНГЕЛ

Розділ перший ПРОТОКОЛЬНІ ФАКТИ

Року тисяча дев'ятсот двадцять першого, вночі під шпесте жовтня селяни Липового, Тартаків і Вересок з жахом побачили, як над Липівською комуною, в лісі, спалахнуло велике полум'я. Була, либонь, чи не дев'ята година, бо в селі мало хто спав, а ті, що встигли поснути, прокидалися від метушні й галасу та вибігали на вулицю, шепочучи оборонних молитов...

Палахкотлива заграва кривавилася у чорному небі, як крила пекельної птиці, що злетіла на землю й мордує чиєсь нечестиве серце та викльовує сороміцькі очі...

Горіло панське добро. Огонь сушив кров і піт, виссаний з давно зотлілих у землі липовецьких, тартаківських та верещанських предків, і нащадкам не спадало й на думку гасити тую пожежу.

Тільки у представників сільської влади, як адміністративний рефлекс, постала думка гасити, але зникла без сліду по тому, як з боку комуни почулися часті вибухи, а крила пекельної птиці ледь-ледь вилискували вогнем.

Вибухи то вгавали, то гиготіли ще з більшою силою, немов чортячі гармати гупали під землею, і луна зітханнями велетенських грудей переливалася в таємних нетрях соснового бору.

За півгодини останній вилиск заграви згас над чорним муром лісу, а чортяча артилерія причаїлася в довічній підземній темряві.

Та люди не заспокоїлися, як тиша запанувала в просторах між небом і землею. У тій чорній тиші причаїлася пекельна птиця заграви, що могла впасти на беззахисну солому стріх і пожерти политий потом врожай болота і пісків.

Цілу ніч по хатах блимали страсні свічки та лампадки. Цілу ніч жах ворухив молитви на старечих устах, а згаслі очі, прикуті на лики богів у кутку, німотно, потваринному благали захисту. Навіть зухвала молодь і та принишкла і до ранку не спала, згадуючи таємні події, які, може, є початок невідомих ще лих та нещасть.

До комуни вночі з усіх трьох сіл так ніхто й не наважився підійти, щоб хоч поглянути, що саме сталося. Таємничий жах обгорнув і бородатих чоловіків, і безвусих хлопців, що не боялися на фронтах іти проти багнетів і куль...

На світанку закрапотів дрібний дощ, і день вплив у опаловому світлі. Люди шушукалися про нічні події й значуще хитали головами, переказуючи свої полохливі думки.

Коли ж пелехаті нічні тумани відійшли від Липового й повисли білими ряднами на соснах, а день веселіше поглянув, немов розгладивши турботні зморшки на чолі, люди посходилися до збірні. На душі стало якось легше, і хоч говорилося про кару божу та про сили небесні, що не стерпіли комуни, та не було в тих словах нічної моторошності. Одчаюги хлопці відразу зголосилися піти до комуни подивитися, що там сталося, і громада схвалила цей намір. Витягши утинки й рушниці з похоронок і тримаючи зброю напоготові, ватага хлопців рушила з села.

До комуни треба було пройти верстов зо три кострубатим полем, що земля на ньому була як попіл і, окрім щавлю, нічого не родила, а за тим полем дві верстви лісом, що перетятий болотистими рівчаками, які невідомо де починалися й хтозна-куди текли...

Комуна «Червона сила» містилася в колишньому маєтку пана Борзецького. Маєток був убогий, під старі часи

закладений-перезакладений у банках, а тому й будівлі його не значилися ніякою архітектурою чи то багатством. Одноповерховий панський будинок з мезоніном покривлений набік; довгий, як ковбаса, флігель та загнутий глаголем сарай оточували широке дворище, на якому в безладді були покидані уламки реманенту, що його не можна було застосувати в селянському господарстві. Те ж, що пасувало до селянського побуту, розпливлося, скоро-но пан Борзецький утік з маєткю.

Будинки дворища довго стояли без вікон, без дверей, аж поки не розташувалися в ньому якісь утікачі чи то з Волині, чи з Польщі — невідомо — і заснували там під проводом агронома, Гайдученка Артема Петровича, комуну. Чи не хотіли вони, чи не встигли зайти в стосунки з місцевими селянами, а тільки не налагоджувалися якомсь знайомства. Та й недовірливі, мовчазні поліщуки десятою дорогою обходили комуну, як річ, видимо, не вгідну богіві, а до того ж ще й небезпечну, коли вважати на можливу зміну влади... Тільки «комунський заводило» агроном Гайдученко кілька разів заходив до селян, намагаючись ближче зазнайомитися з хазяїнами, та, бачачи приховану ворожість у холодних поглядах, покинув свої одвідини.

Хлопці вирушили з села, сподіваючись на всілякі напасті. Вітер ворушив верхів'я сосен і зойкав на вогких пісках. Їм здавалося, що то в комуні ще не скінчилися нічні події, і мороз пробігав крижаними павуками по спинах, тимчасом як груди молодецькі випиналися, а з уст злітали зухвалі слова.

Коли вже наближались до комуні, руки мимоволі міцніше стискували зброю, а очі гостріше вдивлялися між дерев, а як підійшли до дворища, то побачили великими, вириті вибухами; але ями ті не справили на хлопців вражіння — не такі ще бачили на фронтах!

У село поверталися, заховавши зброю та виспівуючи жартівливих пісень. Справа для них була ясна — комуну спалено, а набої, що там переховувалися, під час пожежі вибухнули і подовбали землю. Та в селі вони розповідали

про бачене, докидаючи свого домислу до оповіді, щоб хоч цим набути слави сміливих людей. Їхні оповідання нічого не пояснили селянам, навпаки, ще більше, аніж нічна пожежа та вибухи, напустили туману в голови.

Хлопці розповіли, що на місці маєтку вони бачили великі ями, разів удесятеро більші, ніж це там було, що дерева обгоріли не на сажень, як справді, а на цілі гони навколо маєтку, а господарський реманент не просто був розкиданий по дворищу, а майже на порох перемелений...

Трупів у дворі маєтку хлопці не знайшли, і тільки вже повертаючись назад, помітили коло дороги в кущах щось обгоріле. Чий то був труп, вони не дізналися, бо і одежа, і тіло на ньому обгоріли, обголивши подекуди кістки. Видимо, людину було чимось облито, чи то гасом, чи бензином, і підпалено. Обгорів і кущ, під яким лежав той труп.

Люди з острахом слухали оповідання хлопців, прикрашені фантастичними вигадками, і в головах їхніх поставали жахливі картини кари божої за людські гріхи.

Липівська подія сполошила не тільки найближчі села, а й посіяла тривогу далі, аж до самих Оболонів, що стояли на краю світу, там, де стояли непрохідні болота.

Чутки ширилися на сотні кілометрів навколо і щодали од місця події ставали химерніші та жахливіші. Полісся наситило їх містикою, і темна фантазія деревлянських нащадків диким розгнузданим конем топтала здоровий глузд і творила легенду про божу кару, що вогнем і громом підземним упала на липівських комунарів.

Розповідали, що на Спаса зайшов до комуни старий чоловік, вельми убогий та калічний. Одну паралізовану ногу він волік, підпираючись милицею, і пророчо-суворо дивився одним своїм видющим оком на зустрічних людей. І сива борода, і скуйовджене волосся робили його схожим на стародавнього пророка, божого вісника, що мав переказати людям про кару, уготовану за нечестиві вчинки та гріховне життя... Тільки солдатська шинеля на кощавому тілі та драна гумова калоша на здоровій

нозі нагадували про сувору сучасність. Од шинелі лишилося одне рам'я та мідний гудзик з орлами, що безглуздо жовтів на одній петлиці...

Був той чоловік і в Тартаках, і в Липовому. У Липовому його нагодували, пустили переночувати й розповіли про комуну. А через якийсь час бачили люди, що той старець божий пас комунську череду на порубі. Кажуть, що наставили комунари того сірому пасти скотину, і він, як то й належить святому, смиренно справляв свій нескладний обов'язок удень, а ночами молився до сходу сонця, і сяєво мерехкотіло тоді коло його голови, як на іконах навколо святих... А як виганяв було корови на пашу або загонив до двору, то скотина слухалася його, як мала дітвору матері.

Мудрі старі люди відразу зрозуміли, що то за дід оселився в комуні, та мовчали, щоб не накликати на себе гніву божого, бо не було на те віщого воління, та й язички не поверталися в роті, і слова не складались в голові для розповіді. А пас комунську череду Микола, мирлікійський чудотворець, що зійшов з неба справити грішників комунарів на путі праведні...

З чотири місяці боровся святий Микола з дияволом, а як побачив чудотворець, що ні греця з того не виходить, а ворог дедалі більшу виявляє силу, з чого сталися праведникові непереливки від диявольської сили, він ужив суворих заходів і за допомогою небесної сили запроторив комунарів живцем у пекло, а головного комунара Артема Гайдученка блискавкою спопелив за призвід... Ото саме Гайдученкового трупа обгорілого липівські хлопці й бачили в кущах...

За іншою чуткою, що була менше поширена, не Микола мирлікійський був чередником у комуні, а сам Ісус Христос, а Артем Гайдученко — не хто інший, як диявол, що прибрав людського образу, а як притисла його господня сила, спопелив він своє людське тіло і подався до пекла, захопивши з собою живцем комунарів.

Розповідали також, що упав на комуну стовп огневий, і по тому стовпі, як по бруківці, промчався на баских

конах Ілля-пророк і швиргонув стонадцять громів у комуни; повертаючись назад, захопив з собою в таратайку й діда-чередника. Навколо голів і Іллі і чередника бачили мудрі старі люди сяєва, завбільшки з днища великих балій, і в діда-чередника на тому світосяйному днищі значилося: І Н Ц І, точнісінько, як у липівській церкві на образі спасителя.

Бачив це чудо й церковний староста Ярема Головатий, але згодом виявилось, що всі липівчани бачили і святих, і стовп огневий, і сяєво навколо голів небесних угодників. А про напис говорила навіть неписьменна баба Никінка, що в селі Липовому була найбожественніша. Згодом самовидці чуда виявилися і у Вересках, і в Тартаках і розповідали про нього так докладно, немов те чудо було звичайною річчю хатнього побуту...

Того ж дня, як повернулися липівські хлопці й розповіли про бачене на місці комуни, Липівська сільська влада, щоб не мати халепи від начальства, сповістила волосний ревком, а через два дні приїхало і слідство.

Розташувалася слідча комісія в селі з кінною охороною на півста чоловіка і два дні з ранку до вечора шпорталася на руїнах комуни. Члени комісії ніби здивовано, ніби недовірливо хитали головами, знизували плечима, таємничо про щось шепталися, а склавши довжелезного акта та поховавши з військовою славою труп невідомого комунара, рушили собі до волості.

Таким чином чутки про липівську подію збагатилися на продовження, що тільки підтверджувало чудодійність справи. Говорили, що над слідчою комісією з хмари чувся голос громовий: «Ізидіте, окаяннії, бо й вам те саме буде!» Цьому всі вірили, бо логічно таке виникало з попередньої чудодійності всієї справи.

В акті слідчої комісії згадки про таємний голос не було, та й не на руку, видима річ, писати більшовикам про прокування своєї загибелі...

У губерніяльних «Вістях» про липівські події надруковано коротенький допис, в якому всі події пояснювалося

просто й докладно, немов сам редактор був присутній при загибелі комуни:

Комуни «Червона сила» при селі Липовому розграбувала петлюрівська банда, не менше як на сто чоловіка озброєних негідників. Вони напали на комуни вночі і, зустрінуті вогнем комунарів, почали стріляти в дворище комуни з гармати. Комунари боронилися довго й завзято, та перевага була бандитів, які й захопили комуни. Одного комунара, Артема Гайдученка, чесного радянського агронома, бандити забили, а решту погнали в ліс. Загін по боротьбі з бандитизмом уже частину бандитів зловив і розстріляв на місці. Напад, як то виявила слідча комісія, вчинено за допомогою місцевих куркулів, котрих теж заарештовано. Дальше слідство в цій справі провадиться...

Чи справді за бандитами хтось ганявся, чи ні, відомо тільки, що піймати нікого не пощастило, так само як нікого й не було заарештовано...

Про цю подію скоро забули, як забували в ті часи про все, бо не було нічого такого, що б не затьмарилося у світлі революційних подій. Навіть зміну влади, що могла збурити хоч яку європейську державу, сприймалося з епічним спокоєм, і посполиті люди спокійно сперечалися про чергове число нового уряду, що заступав на той тиждень українську державність. І хоч Радянська влада лічила вже місяцями своє існування на Україні, та знищення комуни, проте, не викликало ні інтерпретації в парламенті, ні переполоху в урядових колах, бо та подія здавалася такою блідою і малозначною поруч боротьби на фронтах, що про неї й говорити не мали охоти. Тільки в паперовому шматті, що гучно іменується архівом волревкому, збереглася, певно, і по цей час копія слідчого акта, оригінал якого надіслано до центру.

В акті значилося:

1921 року, жовтня 8 дня с. Липове на Кутенщині. Ми, нижчепойменовані члени комісії, з уповноваження трійки ревтрибу Кутенщини, в складі члена ревтрибу товариша

Кожухова Андрія Сидоровича, командира загону для боротьби з бандитизмом, товариша Вербовця Семена Максимовича та члена Кутянського волверкому товариша Мезенчука Івана Петровича, розслідували на місці справу зруйнування комуни «Червона сила» і знайшли:

1. Усі будинки комуни «Червона сила», що містилися в колишньому маєтку колишнього поміщика Борзецького, вщент зруйновані вибухом якоїсь незвичайної сили вибухової речовини, очевидно, динаміту або піроксиліну, через що на місці дворища утворилися великі ями на сажень завглибшки. У дворищі, крім обпаленого дерева, знівеченого реманенту та хатньої меблі, як-от: стільці, горшки, відра тощо, — нічого не знайдено.

2. Якихось трупів людей та свійських тварин у дворі не знайдено, коли не рахувати роздертого надвоє поросяти та двох курей, пошматованих під час вибуху, та й то не можна було визначити, чи живі, чи дохлі ті тварини були під час катастрофи.

3. Од вибуху все подвір'я засипано землею, і знайти будь-які сліди не пощастило ні в дворі, ні поза двором чи на дорозі, бо в ту ніч, за свідченням місцевих мешканців, ішов дощ, що не переставав і під час самого слідства.

4. На триста кроків од дворища під кущем виявлено трупа невідомої людини мужьського полу. Людина, видимо, була облита якоюсь горючою речовиною й підпалена. Куш і трава поблизу обгоріли, та, не дивлячись на це, дізнатися — чий то труп, не пощастило, бо обгорів він до кісток, особливо на голові та грудях. З положення трупа, проте, видно, що людина, яка обернулася на труп, або боролася, або втікала, хоча ніяких слідів коло трупа та поблизу його не видно. Є гадка, що труп належить агрономові Артемові Гайдученкові, що водночас був і районним агрономом, і керівником та фундатором комуни «Червона сила».

5. Виявити, хто зруйнував комуну, з розпиту місцевого населення не вдалося, бо налякані подією селяни натякають на нечисту силу, яка в Радянській республіці існувати ніяк не може.

Через це, і беручи на увагу вищезазначене, комісія, за відсутністю явних вказівок на контрреволюційність,

ухвалила скласти цього акта і передати справу на розгляд трійки ревтрибу Кутенщини.

Далі були підписи членів комісії та понятих, а вгорі олівцем ніби помітка чи резолюція:

Все це гади контри Кожу...

Яку ухвалу в цій справі виніс ревтриб Кутенщини — невідомо. У справах залишилася копія папірця, що його надіслав Кутенський волревком од себе до повітревкому, такого змісту:

Село Липове, як само, так і більшість населених пунктів Республіки, не може похвалитись, що населення його складається виключно з бідняцького люду, демократично настроєного, котрий бажає, щоб правда як можна швидше запанувала б між людьми. Тільки цим і можна пояснити підло експлуататорські операції темного елемента, що ловить дітей пролетарської сім'ї, як рибу на вудку. Цей елемент, маючи сильну енергію в смислі нахабства, наскочив на Липівську комуну «Червона сила» і 5 вересня зруйнував її вщент, на радість елементам противного класу.

У цей сучасний момент куркуль забрав велику силу, хоч його й небагато. Забравши таку силу, він підбиває бідняцький елемент на різні злочинні діла проти свого ж класу, а незаможник, по своєму слабому політичному розвитку, згоджується з усім тим, з чим він по своєму соціальному стану зовсім не повинен був згоджуватись. Скоро так з куркульського елемента розвинувся бандитизм і заснував своє траншейне перебування в лісі, котрий з корінням треба вирвати і котрий по своєму існуванню на кожному ступні не дає провадити в життя своїх революційних завоювань Радянській владі. Куркулі по своєму соціальному стану задовольняють бандитів харчами і такою іншою потребністю, а незаможники та темне бідняцьке населення, по темному політичному розвитку, допомагає їм.

Тому, хоч Кутенському волревкомові й не загрожує небезпека від бандитів, котрі свої операції роблять на півтора-ста верстов на Волині, та ми, бажаючи допомогти Радянській

владі та її Комуністичній партії, просимо повітревком надіслати озброєну охорону для волревкому і хутко розслідувати цю історію, бо вона має специфічний характер, і функції її вже позначились на релігійному дурмані в головах місцевого населення.

Красномовне волревкомівське звітження старанно підшили до справ у повітревкомі і забули про нього, як і про десятки інших подібних повідомлень.

Про липівську подію автор дізнався, перебуваючи в тих місцях за продагента, і вона дуже зацікавила його. Щось було в ній тривожно-незрозуміле, якась містична плівка обволікала подію, а відомо, що все незрозуміле і таємниче найбільше притягає нашу увагу.

Та як не цікавився автор подією, як не розпитував про неї, а вона залишилася для нього загадкою, і тільки через чотири роки до його рук дістався ключ од таємниці.

Одного разу поштар приніс грубого пакунка, зашитого в сирове селянське полотно. У пакунку були різні форматом зошити, записні книжки, листи, шпартгалки, все те так дрібно списане олівцем, що розібрати без побільшувального скла не можна було, бо олівець місцями стерся й замазався.

До пакунка був прикладений лист, у якому, між іншим, писалося:

Може, ви мене пам'ятаєте з того часу, як працювали ми разом на Кутенщині. Коли ви забули про мене, то я про вас не забув і пам'ятаю досі, що ви дуже цікавилися липівською справою комуні «Червона сила». Тоді нічого ви не могли про неї розвідати, і здавалося, що так і залишиться таємницею вся та трагічна історія, та виявилось, що це не так. Невдовзі по тому, як ви покинули наші краї, я дізнався, що один з персонажів, який брав участь у комуні, живий, але довгий час мені так і не привелося з ним побачитись. Тільки оце нещодавно на одному кооперативному з'їзді я почув його прізвище й спитав, чи він той самий, чи ні. Виявилось, що я не помилився. Він мені дуже багато

розповів про долю тієї комуни і передав папери, коли дізнався, що вони можуть потрапити в руки літературної людини і перетворитися на художній твір.

З цих паперів ви, звичайно, багато не вчитаете, — багато там плутаного й незрозумілого, але задовольнити хоч «заднім числом» свою цікавість ви можете. Наколи б вас зацікавила справа в більшому обсязі і ви задумали б щось про неї писати, рекомендую вам самовидця цих подій, що розповідь вам так, як я не берусь розповісти.

Одверто кажучи, прослухавши його оповідання, у мене з'явилася думка самому сісти й писати повість, як то роблять тепер багато людей з не більшими, ніж у мене, літературними даними, та скоро я опам'ятався, бо хіба, справді, шпортатись з такими речами, коли щодня до вечора голова пухне від усяких справ, а мозок обертається на пересмажену телячу котлету, що думати ніяк не може.

Людина, що передала мені ці папери, буде у вас за якийсь тиждень, і коли ви, звичайно, зацікавитесь, вона розповідь усе, що знає про липівську справу.

Я був би дуже радий, коли б побачив щось написане про старі діла, та ще й такі романтичні. Читаючи, я буду втішатися, що сам я, своєю скромною персоною, хоч трохи прислужився всьому тому, що написано в книзі, а це приємно як-не-як...

Автор листа ще довго просторікував з міркуваннями про вагу літературного твору, про липівські події та мої майбутні літературні заслуги перед революцією. Та від міркувань тих тхнуло обивательським схематизмом поглядів на мистецтво, і я зрадів, коли дочитав цю частину листа і дійшов до підпису Мезенчука, колишнього члена комісії ревтрибуналу Кутенщини, а тепер голови окрвиконкому.

Забуті діла знову стали перед мої очі, і цікавість моя до липівської справи поновилася, будучи вже застелена димкою романтичних згадок. Я з цікавістю почав переглядати надіслані папери й документи. Вони були дрібно-дрібно написані нерівним почерком, і деякі листки вже

напівстерлися, а деякі підмочилися так, що атрамент розійшовся в химерні плями і заважав читати. Я читав цілими ночами з упертістю шукача золота, що промиває тисячі тонн піску, щоб здобути кілька грамів щирого золота. У писаннях тих було багато химерного, але що далі я читав, то фантазія виразніше малювала трагічні поста-ті людей революції. Здобути якісь закінчені образи і уявлення з тих записок не можна було. Їх писала людина хоч і освічена, але для себе, без намагання подати матеріал для стороннього читача, як це ми звичайно робимо в записках, писаних ніби для себе... Деякі натяки зовсім не можна було розшифрувати, або вони мали інтимний характер нотаток для власного вжитку.

Прочитавши, я замислився: чи варто, справді, заходжуватися коло перетворення всього цього химерного матеріалу на художній твір? Що можна повідати суспільству, крім цікавої пригоди, яких було тисячі за часів революції?

Та що далі я думав, то вагання набирали серйознішого характеру, і я облишив думку використати папери як матеріал для роману. На біса, справді, мені матеріали про пригоди з життя, коли куди цікавіші пригоди і разом з тим імовірніші я можу вигадати? Так хоч і відмовився писати роман на підставі матеріалів липівської події, а думка про них мене не кидала. Щось було в тих подіях і в обрисах людей характерне для епохи перших років великої революції, і що далі я думав, то більше й виразніше люди тих часів почали виступати як символи соціальної значності та ваги.

Нарешті я піймав себе на придуманні й постидався цього. Навіщо придумувати? Може, саме й правильно роблять письменники, що загалом нічого не придумують і пишуть тільки те, що трапилося з ними або з їхніми знайомими та кривими.

Мої сумніви й вагання розвіяв одного вечора чолов'яга, що прийшов до мене на квартиру і назвався прізвиськом, що мені нічого не говорило. Тільки коли він нагадав мені

про Кутенщину й про липівську комуну, у мене з'явився інтерес до цієї людини, і я припросив прибулого до господи.

Був кінець серпня, коли дні вже коротшають, і тому незабаром довелось запалити електрику. З одчинених вікон у кімнату вривався гуркіт міста і віяло вогкою теплою від великої української ріки.

У мене, на щастя, вечір був вільний, і я, попрохавши господиню нікого до мене не впускати, почав частувати гостя чаєм з вином.

Гість хоч і справляв вражіння суворої людини, що не полюбляє довгих розмов і трохи нітиться в колі незнайомих людей, якось одразу відчув себе вільно й розмовляв непримушено, як з давнім знайомим. Мабуть, Мезенчук добре мене порекомендував.

Спочатку я розказав своє вражіння від паперів і висловив свої вагання. Гість уважно прослухав усе і на мої слова про соціальну значність постатей сказав:

— Я довго думав над тими людьми, і тільки нещодавно мені спало на думку відшукувати їхнє класове коріння... Я й сам не знаю, чому я раніше до цього не взявся... Та, певно, про це ніхто не думає, коли має справу з живими людьми, що весь час маячать перед очима, а ці люди були мені близькі, а деякі й залишилися мені близькі... А от коли подумав про соціальну природу, так раптом аж здивувався: кожне з них відбиває саме те оточення, з якого вийшло...

Я згадав про свої придумування та фантазування і розказав їх гостеві. Гість подивився на мене і з легенькою усмішкою відповів:

— Знаєте, у вас є нюх... Уявіть собі, що й я думав приблизно так... А втім...

Місто потроху притихало за вікном. Кроки пішоходів по асфальту, не приглушені міським шумом, ставали чіткіші, а коло лампочки в кімнаті кружляли міриади нічних комах і жуків. Гість говорив, і я тільки зрідка перебивав його запитаннями або пропозицією покуштувати вина.

І що далі говорив мій гість, то виразніша ставала картина подій і люди починали жити живим життям.

І що далі я слухав просту мову мого бесідника, то вагання зникали і події наливалися змістом, як овоч соками, визріваючи під мудрим сонцем...

Так, про це треба писати! Хай моя письменницька рука буде менш вправна, аніж мій гість у розповіді, — події й люди говорять самі за себе і урятують читача і від пороженчї авантюрного оповідання, і від нудоти літературної доброчинності.

Голос мого гостя щодалі набирає твердості, немов в його уяві повстають події давноминулих літ, його настрої передаються мені, і мене починають печалувати незгоди і радувати радощі героїв.

У нічній тиші за вікном цокають підкови далекого візника і лунко віддають у вогкому повітрі. І слова мого бесідника дзвенять у нічній тиші кімнати і збуджують в уяві події та картини давно пережитого...

Розділ другий

АРТЕМ ГАЙДУЧЕНКО НАЙМАЄТЬСЯ

Вулиця плювалася на перехожих багном з-під автомобільних коліс, скреготала кам'яними зубами і раз у раз перегукувалася лайкою та міліційними сюрчками.

Над містом ниділи осінні дні і ніяк не могли висушити вогких ряден, що туманно звисали з будинків і хлюпостали над головами перехожих. Навіть осінньому вітрові, цьому запеклому ворогові старців та хронічних безробітних, було над силу роздерти жебрачу рядюгу туману. Дмухне, заплутається й уцухне під поваленим парканом або в обшарпаних кущах і деревах скверу на виполісканих дощами кізяках невідомо чиєї кінноти та чорних похідьках похідних кухонь чийогось війська.

Кінські сліди грубим шаром лежали на брукові коло пошарпаного будинку, що на ньому, як на пом'ятій

солдатській кашкетці кокарда, красувалася вівіска лаконічна й змістовна: «Продком».

У кізяках, немов провадячи наукові досліді, поважно длубалися горобці й пурхали полохливо, ледве побачать кого поблизу.

Артем Гайдученко усміхнувся їм, як пустотливим дітям, коли вони сірою зграйкою знялися перед ним, і підійшов до дверей будинку. Взявшись рукою за клямку, щоб одчинити двері, Гайдученко раптом втупив очі в клаптик білого паперу, наклеєного на дверях. Там лаконічно і безапеляційно значилося: «У продкомі посад немає, просимо не турбувати».

Прочитавши попередження, Гайдученко насунув кашкета на лоб і подибав далі тротуаром. І стоптані чоботи, і сіра потерта солдатська шинеля, і пом'ятий кашкет свідчили за безпорадне фінансове становище їхнього власника.

Через кілька кроків перехожий зупинився, вийняв за смальцьованого блокнота і, позирнувши в нього, рушив далі прискороною ходою, зливаючись із туманом, що ніби всмоктував сіру шинелю і розчиняв її в собі.

За рогом вулиці Гайдученко зупинився перед великим сірим будинком і, хвилику подумавши, увійшов у широкий вестибюль. Люди метушилися по коридорах і, зупиняючись на хвилю, пошепки переказували одне одному їм тільки відомі таємниці. Скидалося на те, що установа чи лаштується евакуюватися, чи повернулася з евакуації і ніяк не може унормалитися та оговтатися.

— Вам, товаришу, кого треба? — запитав прибулого службовець.

— Повітового агронома...

Службовець показав на двері поблизу й пішов своєю дорогою. Гайдученко озирнувся навколо й попростував до показаних дверей.

У великій кімнаті було напалено й гамірно. Дехто розмовляв, дехто мовчки розглядав кімнату, дехто жваво сперечався, але ніхто не сидів на місці, бо сидіти не було на чому. Тільки три-чотири чоловіка в кімнаті мали

стільці. «Певно, найважливіші персони», — подумав Гайдученко і посміхнувся собі в ус. Він ніяково зирив навколо, не наважуючись спитати про повітового агронома, аж поки, на щастя, не натрапив на табличку з написом «Повітагроном». Під табличкою за столом сидів рухливий сивий чоловік і щоразу гукав то одного, то другого службовця.

Гайдученко терпляче очікував, поки той зверне увагу, і нарешті дочекався. Повітагроном зняв очі, щоб когось покликати, і зупинив свій погляд на відвідувачеві. Очі його допитливо втупилися на сіру шинелю.

— Ви, товаришу, до мене?

— Коли ви будете повітовий агроном, то до вас...

Сивий дідок підвів голову, і клинцювата борідка його стала поземно, немов захищаючи свого господаря від ворожого нападу.

— Вам що завгодно? — маленькі очі пробігли підозріло по сірій постаті відвідувача і зупинилися на рівні грудей.

— Я агроном... хочу працювати... коли, звичайно, є посада...

Очі агрономові перескочили з грудей на обличчя, і в них спалахнуло підозріння й недовіра до цієї людини в сірій шинелі, що рекомендує себе за агронома. Хіба мало швендяє різних пройдисвітів, що ладні оголосити себе не то що агрономом, а чим хочеш?

— У вас документ про освіту є?

Одвідувач пошпортався в кишені і витяг паку паперів, з котрих одного подав повітовому агрономові.

— Це мій диплом.

— Сідайте, будь ласка, — промовив дідок і втупив очі в папір. Одвідувачеві сісти не було де, і він стояв, очікуючи на відповідь.

— Так ви скінчили Стеблівський інститут? Дуже приємно... Я теж там учився, тільки багато раніше від вас, років на п'ятнадцять...

Агрономи перекинулися згадкою про інститут, про старих професорів, і нарешті повітовий агроном перейшов до діла.

— Посада у нас є, тільки... тільки... знаєте, там дуже добре... тільки трохи небезпечно...

— А де саме?

— В Липівському районі... Це на Кутенщині... Ми, знаєте, не примушуємо агрономів жити на своїх районах, бо час, знаєте, такий, що це не завше зручно... ну, ви розумієте, інколи небезпечно... Тому ви можете вибирати собі резиденцію за межами свого агрономічного району...

Гайдученко трохи подумав, немов витримуючи поважний тон, і, зітхнувши, промовив:

— Що ж, я згоден...

Гайдученко був задоволений з названого району, але виду не подавав, вдаючи, ніби тільки злидні примушують його згодитися на таке призначення.

Агроном із здивуванням подивився на відвідувача і, нахилившись до нього, пошепки сказав:

— Ви, може, не уявляєте, що то за район? Так я вас по-товариському попереджаю, що край там дикий... Один агроном збожеволів, а другого бандити забили... Майте це на увазі.

— То нічого... я згоден їхати...

Повітовий агроном знизав плечима, мовляв, що ж з тобою вдієш, і, пошпортавшись у паперах, подав Гайдученкові анкету.

— Як хочете, моє діло по-товариському попередити... Заповніть анкету...

Незабаром повітовий агроном дізнався, що Артем Петрович Гайдученко родом з Волині, має тридцять років, одружений, але бездітний, був на фронті прапорщиком артилерії, а після імперіалістичної війни працював на господарстві у батька в селі близько Житомира.

Повітовий агроном ще раз перечитав анкету, проглянув диплома, але недовіра, що не мала фактичного ґрунту, до цієї людини не вщухла, а, навпаки, ще більше непокоїла його старе серце.

— Почекайте, я дам вашу заяву на резолюцію завідувачеві земвідділу...

Старечими кроками агроном вийшов із кімнати і незабаром, щільно зачинивши двері в кабінеті завідувача, говорив:

— Агроном прохає посади... Згоджується на Липівський район...

— Ну, то що ж? Хай собі їде...

— Все гаразд... І інститут закінчив, та не схожий він якось на справжнього агронома... Я ж цю породу добре вивчив... Агронома з тисячі відрізняю...

— Киньте містику! — засміявся завідувач і, взявши з рук агронома папера, написав резолюцію.

— Видайте йому гроші, і хай щасливо їде!

Поки писали папери, Гайдученко сидів на підвіконні в коридорі й думав. Цей район у десятьох кілометрах од того містечка, в якому він зупинився з сім'єю. Дружина зрадіє, що врешті закінчилося їхнє циганське життя і вони осядуть хоч на якому, але певному місці... Та й Марта буде задоволена... А вже він вибере найглухіший закуток у лісі, якийсь покинутий маєток, і осяде там, щоб довести до краю, завершити справу цілого свого життя... Гайдученко усміхнувся сам собі, і очі йому засвітилися ясним світлом.

Нарешті йому дали папери й гроші, і новий агроном, попрощавшись із своїм стареньким шефом, вийшов на вулицю.

Туман розвіявся, але небо було вкрите рудими шматками хмар, що летіли кудись у безвість, і осіннє сонце виблискувало між ними, як червінець, загублений на смітнику.

Гайдученко зняв кашкета і підставив голову під свіже дихання вітру. Попелясте нечесане його волосся заворушилося на голові, немов живе, а давно не голене обличчя з ряботинням на носі виблискувало задоволенням людини, що рідко його має, а тому соромиться перед ним.

Він засунув руки в драні кишені шинелі і раптом відчув голод. Так, він сьогодні ще нічого не їв, приїхавши вранішнім поїздом до міста, — пригадав Гайдученко і попростував до химерної постаті на розі, що тремтіла,

зігнувшись над кошовкою з пиріжками. Він купив пару пиріжків і, не відходячи, почав їсти.

— Що це, самі печете? — спитав він постать.

— Дружина, а я продаю...

— Певно, раніше не пекли?

— Ні, не пік... — У голосі дідка почулася образа, — це тепер тільки порядним людям і діла, що пиріжками торгувати.

Гайдученко доїв пиріжка і, обтираючи масні руки об поли шинелі, казав:

— Так, доводиться... Нічого, в житті треба всього покуштувати! — кивнув він головою і пішов вулицею. Химерна постать пробурмотіла йому вслід сердите «хам», і од того слова Гайдученкові стало ще веселіше. Усміхаючись собі в миршавий ус, він попрямував на вокзал.

На вокзалі стояв неймовірний галас. Усі кудись поспішали, лаялися, штовхалися. У натовпі нишпорили озброєні люди і раз у раз виводили кудись обшарпаних клуначників.

Гайдученко зайшов у такий коловорот людських тіл, що ледве вибрався на платформу, де стояв його поїзд. У теплушках було повно людей, і він довго ходив, поки не вскочив в один вагон, викликавши незадоволення пасажирів. Та поїзд незабаром рушив, і всі заспокоїлися.

Знітившись у кутку теплушки і спершись на кінчик чийогось чувала, Гайдученко виразно відчув, що йому пощастило в житті. Він випростав стомлені ноги, і сон непомітно підкрався до його очей, міцно їх скувавши...

Та недовго Гайдученко спав. Вагон струснуло, і він прокинувся.

Поруч бабуся розмовляла з молодницею:

— ...І говорить він, матінко моя, каже: «Не псуйте свого життя дріб'язками»... Так і сказав «дріб'язками», каже...

— А сваха ж що йому?

— Сваха? Сваха нічого... Ходить з того часу, як блажна, навіть з Палажкою не лається... Істинно, мудрий чоловік!

Баба широким хрестом перехрестилася й суворо подивилася на молодицю.

— А що він, бабусю, не відгадає, хто у нас сало торік покрав?

— Ні, дочко, він не гадає. Він каже, що то тільки мошенники гадають. Правдивий чоловік, мудрий...

Молодиця побожно слухала, а стара повагом, як піп казань, промовляла:

— У нас у Липовому і старе й мале до нього йде... Істинно, мудрий чоловік....

Гайдученко уважніше почав прислухатися. Баба була, видимо, липівська, і він вирішив розпитати в неї про село і про тамтешніх людей.

Незабаром поїзд зупинився, і з вагона вилізла майже половина пасажирів. Стало вільніше, і Гайдученко ближче підсунувся до бабусі.

— З Липового, бабусю? — спитав він ввічливо.

— З Липового... А вам не туди, бува, їхати?

Баба докладно висповідала Гайдученка раніш, ніж той дістав од неї деякі відомості про Липове. Щоправда, ці відомості були надто скупі й однобокі, та проте вони дещо дали Гайдученкові. Принаймні він дізнався, що в Липовому є церква і півтораєста дворів, що навколо села ліс і болото, а земля така, прости господи, як камінь. Відомості про людей стосувалися тільки трьох осіб: попа, «який істинно був би святого життя чоловік, коли б не проклятуца самогонка, що збиває батюшку з путі праведної», про мудреця й пророка Карлюгу, що живе в панському маєтку й усім допомагає — «ну просто тобі свята людина», про церковного старосту Ярему Головатого — «то таке стерво, таке стерво, прости господи, що й сказати не можна»...

Більш нічого баба не розповіла, видимо, мало довіряючи цій цікавій людині в подраній шинелі, бо весь час трималася за свій клумак.

Уставши на своїй зупинці, Гайдученко пішов додому, будуючи дорогою плани на майбутнє.

«Завтра ж піду до Липового та подивлюся, як там, та розпитаю людей. Не вік же жити в містечку, де не то що

працювати, а й спати ніде... Та ще й весь час на людях, кожне тобі цікавиться, що робиш та для чого... От тільки Марту треба десь приткнути... Обговтаюсь, а там видно буде... »

Ліс стояв нерухомий, немов із зеленого каменю. Тиша навколо така, що хрускіт піску під ногами здається занадто гучний. Думки пливуть тихими лебедями одна по одній, і Гайдученко за довгий час відчув приємну свіжість у голові і прозорий спокій на душі.

Майже сім років блукань по всіх усядах без можливості заглибитись у свою працю позбавили були його рівноваги й загострили нервову систему до того ступеня, коли найменша дрібниця псує настрої на цілі тижні і кидає в каламутні води прострації.

Тепер, ідучи мовчазним лісом, Гайдученко мріяв про той час, коли ніхто йому вже не заважатиме працювати і він провадитиме далі свої досліді в тиші всіма покинутої садиби десь у глибині цього мовчазного лісу. А до кінця роботи лишилося так небагато! Якихсь два-три роки, і справа, яку задумав Гайдученко ще в школі, стане справою цілої країни, а можливо, й цілого світу...

Од цієї думки по тілу Артема пробігла лоскотна електрична іскра, і в грудях не вистачило повітря. Адже ж то буде ловкий і несподіваний підступ під старий світ із усіма його загально визнаними істинами — з його правом, мораллю, з соціальними проблемами, на розв'язанні яких так ловко шахраюють усякі спекулянти.

Щоправда, праця Гайдученкова тільки частково підкопає старий світ, вона буде першим справжнім кроком на шляху звільнення людини з-під влади матеріальних обставин. Вона буде вихідною точкою того великого процесу, що внаслідок його зникнуть класи, визиск людини людиною...

Хай то буде перший крок людства, але крок справжній, що навчить ходити правильним шляхом, а не борсатися беспорядно, запевняючи себе й інших, що щось там перемагається.

Гайдученко за думками не помітив, як поминув ліс і вийшов у поле. Сонце вже закотилося за щербатий обрій, і сутінки обволікали землю блакитною мережкою.

Розділ третій

ТОМА КАРЛЮГА ДОВБАЄ НОЧВИ...

Тома Карлюга незадоволення носить у серці з самінького ранку. Він то поглиблюється в свої думки, і посмішка шматує йому шоретке обличчя гострими холодними борознами, то підходить до каламутного вікна своєї кімнати й пильно вдивляється в сині верхівлі далеких і близьких сосен, то знову йде, схиливши голову, в темний куток і довго сидить там нерухомо, скупчено про щось думаючи.

Ще вчора він був переконаний, що його спокій і самотність ніхто не посміє порушити. Адже ж два роки жив він тут один, і ніхто не виявляв бажання на довший час поділяти його самотність. Тільки поодинокі відвідувачі селяни заходили до нього в різних справах, та й то не залишалися довго. Карлюга був переконаний, що та самотність, яку він так уперто шукав у житті, в нього є, та це переконання сьогодні розвіялося, як дим. Надворі іржали коні, скрипіли підводи, метушилися люди, і чути було їхні голоси.

Тома Карлюга підсунув до вікна колоду і, зручно вмотившись на ній, почав спостерігати, що робиться надворі. Картина, що він її побачив за вікном, спочатку схвилювала його, але згодом він набрав байдужості ученого дослідника і вже спокійно дивився через каламутну шибку надвір і дослухався голосів.

На возах було накладено гори різного манаття. Вози розвантажували, і майно вносили до флігеля. Схоже було на те, що прибулі переїздять на нову квартиру.

Одну підводу, видимо, вже розвантажили, бо вона стояла порожня, а з другої зносили тепер убоге й сіре майно, що на нього так багаті люди середнього достатку. Ночви,

балії, рогачі, пошарпаний чемодан, самовидець житечних негод господаря, якась одежина непевного призначення, вузли й мішки з барахлом, що не потребує делікатного з собою поводження. Тільки одна річ притягла увагу Карлюги. То була химерної форми скриня, з якимись рогами по боках і з великими скляними рурами. За скринєю понесли ще якийсь предмет у формі літери «Т», а потім важкий ящик, що його ледве тримали візники.

Коли важкі речі поскидали, візники стали коло підвід і більше участі в розвантажуванні не брали, а тільки філософськи спокійно, немов виконуючи поважні державні обов'язки, смалили свої цигарки і, меланхолійно спльовуючи, стежили за високим білявим чоловіком, що, скинувши шинелю й кашкета, порався коло майна. Йому допомагала висока чорнява жінка з виснаженим обличчям хворої людини. Вона то брала неважкі речі з воза, то підсаджувала чоловікові якогось мішка на плечі.

Карлюга вже з тиждень знав, що в маєтку бажає оселитися новий районний агроном Артем Петрович Гайдученко, але він сподівався, що цей чолов'яга, на вид не дуже героїчний, не зважиться осістися тут, у хащах, щоб бути завжди під загрозою різних небезпек, які чигають на людину в цих глухих лісових закутках. При першій зустрічі Карлюга натякнув Гайдученкові на небезпечне життя в цьому місці і був певен, що агроном передумає й оселиться деінде. Та помилився Карлюга в своїх сподіванках і тепер був незадоволений, а більше з того був незадоволений, що самотність його назавжди порушено і йому, певно, доведеться шукати якогось іншого, глухішого закутка. Живучи тут, він почував себе добре ізольованим од зовнішнього світу, а тепер та ізольованість зникає, і світ, од якого він так тікав, починає докочувати свої каламутні хвилі до його острівця...

Карлюга сидів коло вікна й думав. Ота чорнява нервова жінка, певно, дружина агронома Гайдученка. Бабуся, що пішла до флігеля і більше не повертається звідти, мабуть, мати або теща його. Та бабуся, певно, жінка економа з маєтку, або дячиха, або сільська крамарка...

Агроном далі переносив речі з подвір'я до флігеля, а дружина його стомлено стояла, немов спочиваючи, і оглядала дворище глибоко запалими очима. Її, видимо, гнітили якісь турботи, що їх не могли розвіяти житечні дрібниці.

Особливу Карлюжину увагу притягла до себе дівчина років двадцяти, що стояла осторонь і не брала ніякої участі в розвантажуванні, виявляючи цілковиту байдужість до всього, що робиться навколо неї. Тільки одного разу вона, ніби почувавши ніяковість, що інші працюють, а вона ні, потяглася щось взяти, та Гайдученко делікатно відсунув її, а дружина докірливо подивилася на дівчину і щось сказала.

Дівчина одійшла і стала осторонь, немов приборкана птиця, що їй допіру підрізали крила, і вона ще не призвичаїлася до цього. Так, ніби вона випадково потрапила на це подвір'я і не знає, як швидше втекти звідси. Вона стоїть осторонь, суворо зімкнувши брови над тонким гострим носом.

«Вона некрасива, ця дівчина», — подумав Карлюга.

Справді, монгольські вилиці псували їй середню частину обличчя, а гостре підборіддя надто випиналося наперед. Сухорляве тіло та неприродно піднесені плечі вдавали з неї сутулу й смішну, немов дівчина хотіла стрибнути вгору, та не насмілювалася.

Карлюга посунувся від вікна так, щоб його не видно було знадвору, і спостерігав далі. От Гайдученко, проходячи повз дівчину, сказав щось їй і ласкаво усміхнувся. Дівчина повернулася до нього і ще більше зімкнула брови. Губи їй, як крила червоної птиці, піднялися, щоб дати дорогу словам.

Якесь неприємне почуття заворушилося в грудях Карлюги, і він, відсунувшись од вікна, почав довбати жолобчастим долотом почате корито. Звиклі до цієї роботи руки автоматично виколупували шматки немудрого дерева, а в голові снувалися думки і підносилися все вище й вище над болотами й лісами, шугали у чорних надхмарних високостях, гостро, як готичні шпилі, протинаючи

таємниці життя... Карлюга вірив, що таємниці відкрили перед його думкою свої найтемніші кутки і що немає нічого ні на землі, ні на небі неприступного його допитливій думці...

Руки Карлюжині набирали в такі хвилини дикої впертості й сили, а дерев'яні трісочки пирскали вгору жовтим липовим водограєм, немов бажаючи підвестись у небо разом із його думками. Молоток і долото рухалися залізним згармонізованим темпом, і хоч земні очі пильно стежили за струментом, та небесний зір з готичних високостей думки оглядав землю, таку мізерну з усіма її ділами, як ці буденні речі, що їх видовбує Карлюга з м'якої липи...

Тома Карлюга був захожа людина в цих місцевостях. Оселився він у напівзруйнованому липівському маєтку, і чимало довелося йому попрацювати, пристосовуючи собі для житла кімнату на другому поверсі панського будинку. Та він не шкодував рук. Адже ж тут він міг гарантувати собі самотність, якої шукав останні три роки життя, — у маєтку ніхто не жив і не збирався жити, а найближче село було за п'ять кілометрів.

Ніхто в околиць селах не знав, хто такий Тома Карлюга, звідки й чого прийшов сюди, в ці дикі місцевості, та, певно, ніхто й не цікавився цим. Хіба мало з'являлося нових людей, що селилися в покинутих панських маєтках, лісових сторожках, а то й просто в селах, наймаючись на роботу та пристаючи в прийоми. Кожне село мало своїх утікачів, а звідки вони були — чи з Польщі, чи з Волині, ніхто до пуття не знав, та й мало хто ними цікавився. Утікачі часто назавжди залишалися в селах, дружилися, віддавалися заміж, але назва «утікачі» залишалася за ними.

Карлюга уник цієї назви. Певно, не назвали його утікачем тому, що з'явився він якось непомітно, і до нього всі звикли раніш, ніж залучили до цієї категорії. Якось непомітно Карлюга придбав собі й клієнтуру, і з рана до вечора на примітивному верстаті довбав він з м'якого дерева ложки, корита, салатовки, тарілки, а інколи й складніші речі нескладного селянського побуту.

Довбав і думав, але говорив мало, а коли говорив, то короткими уривчастими реченнями, і поліщуки, не звиклі до балакучих людей, відчували до нього особливу повагу та потай говорили, хитаючи головами, що Карлюга не проста людина і що він знає слово проти всього на світі.

Такому ставленню найбільш сприяла відлюдність Карлюги, а не якась особлива його побожність. Навпаки, він ніколи не говорив про бога та святих, і в хаті його не було ікон чи якихось інших релігійних прикмет. Та то нічого, мудрі святі люди і без ікон потрапляли в царство небесне. Адже ж були колись три святителі, що, живучи в лісі, молилися до трьох дерев словами: «Трое нас, трое вас — помилуй нас». І була угодна богові та скромна молитва більше за бучні молебні, і потрапили ті святителі в рай поза всякою чергою, що завжди охоче підтвердить побожна баба Никінка, людина в божественних справах вельми досвідчена.

Підозрювали побожні люди, що й Тома з таких само, і ходили до нього радитись у трудних ділах своїх. Уважно вислухував Карлюга відвідувачів, і часом ледве помітна глузлива посмішка тоненькою гадючкою повзала у нього під вусом і боязко ховалася в бороді.

Прості поради давав Карлюга, бо й діла людські були нескладні, а це ще більше тягло людей до нього. Через звабливі трясовини, через болота, що таїли в собі смерть, люди йшли до нього з далеких сіл почути уривчасте речення на довгі й плутані свої оповідання.

Пустельний чоловік був мудрий, як змія, і холодний, як бодотяне джерело. Він багато знав і все відав. Він, не дивлячись на відвідувача, казав короткі скупі слова, і од тих слів у людей прояснювалися житечні обрії, затуманені буденною каламуттю.

Старого-престарого способу вжив Карлюга, щоб заробити собі репутацію виключної людини. Він заховував од стороннього ока свої буденні звички і свій звичайний людський побут. Як справжній пустельник святий, — що показувався людям тільки за роботою, яка є найкраща

прикраса людини, або за молитвою, що навіває на темні уми містичний туман, Карлюга не міг молитися, і тому робота була єдиним способом викликати до себе повагу. Що ж особливо вражало пожадливого поліщука, так це те, що Тома ніколи не торгувався за роботу, а брав стільки, скільки давали. Ця риса могла бути тільки рисою святого або угодника, бо хіба ж звичайна людина візьме замовлення, не торгуючись?

Цілі дні Тома просиджував за роботою з своїми думками. А думки химерним мереживом спліталися на самоті.

«Хіба життя не величезний театральний кін, а я не самотній глядач? А може, я й не глядач, а суфлер, а може, й те й друге разом?»

«Бідні актори, — думав він про людей, — вони не знають гаразд своїх ролей, вони не знають, як закінчити драму чи комедію свого життя і йдуть до мене як до суфлера. Вони переконані, що я щось знаю, чого вони довіку не знатимуть, Що я розгадав усі тайни буття і вичитую з тайнописної книги стихій репліки та ремарки... А може, я й справді щось знаю?»

Багато поневірявся Карлюга, і не тим він справді був, за що його вважали люди. Слухав він примітивних поліщуків і поглиблювався в темній своїй мудрості.

«Усе навколо — стихія незнана й таємнича. Люди, що намагалися розгадати стихію, зазирали в чорні безодні. Та там панував нездоланий хаос, і знання людські були перекинуті через прірву, як сталева линва, і балансували на ній люди, поки сліпий випадок не порушував рівновагу і люди не зривалися в безодню. Людськість посилає своїх дітей, свій цвіт, щоб здолати чорний хаос стихій. Як акробати, балансують вони інколи бездарно, інколи талановито, а інколи геніально, та однакова доля чекає на них — і на розумних і на дурнів.

Часто-густо ті акробати дурять людськість, що жадає вичерпного знання, і запевняють, що вони збагнули хаос. Одні з них доводять, що на початку і на закінченні того хаосу сидить бородатий бог — і тому все зрозуміло. Інші,

добувши листочок, говорять про коріння, самовпевнено та нахабно, і глузують з бородатого бога, що вони з нього, на жаль, не можуть скористатись...

Знання людське тоненькою плівкою обволікає все живе, і його легко проколоти голкою скепсису. Тільки безнадійні оптимісти можуть вірити у подолання хаосу, а більшість удає, що вірить, аби виправдати свою безпорадність...

Є тільки “ВОНО”, велике й ніким не визначене. ВОНО — то велетень, ніким не здоланий. Того велетня можна тільки відчувати по зовнішніх ознаках. Велетень той має протилежні полюси, що ніколи не зійдуться, бо то б було подоланням стихій, ступінню у “ніщо”».

Карлюга розв’язав для себе всі питання, що тривожать людей упродовж тисячоліть, а переконавшись, що стихія нездоланна, зажадав спокою на берегах її. Він більше не хоче балансувати над прірвою і сперечатися з хаосом, що породив його і все те, що він бачить і відчуває. Він зажадав берега і прийшов до нього.

Стихія життя мститься на зрадниках, і Карлюзі довго довелося відбиватися од чіпких рук погоні, аж доки не відчув він, а може, просто переконав себе, що пуповина, якою він зв’язаний із життям, усохла і порвалась. Принаймні він у цьому був переконаний...

Корито було видовбане вже досить, і Карлюга, кинувши долото, повернувся до вікна. Нові пожилці, видимо, вже влаштувалися. Речей на возах не було, і дрогалі лагодилися їхати. З прибулих тільки дівчина залишилася надворі, і один дрогаль говорив їй щось, показуючи пужалном на вікно Карлюжиної кімнати. Тома зрозумів, що мовиться про нього.

Уже останні промені сонця солом’яними мечами розсікали повітря, як дрогалі виїхали з двору. Дівчина все ще стояла не рухаючись, аж раптом повернулася, і Карлюга побачив, що простує вона до його житла. Він устав од вікна, старанно пригладив своє скуйовджене волосся й відразу ж піймав себе на цьому.

«Кокетуєш?» — промайнуло глузливе слово в голові, і він сердито насупився.

За дверима зашамотіло, і дівчина відчинила двері. Вона ввійшла якось боком і стала коло порога, похнюпивши голову, а Карлюга дивився на неї й мовчав.

— Ви, панно, до мене якусь справу маєте? — спитав він дівчину силуваним голосом і, одійшовши до вікна, сів спиною до світла.

— У мене... дуже важлива справа... — сказала вона глибоким грудним голосом і, невідомо чому знітившись, замовкла.

Карлюга показав дівчині на ослін проти себе.

— Кажіть, я вас слухаю...

Дівчина сіла, пильно подивилася на Карлюгу, і в очах їй засвітився переляк учениці на іспиті...

— Я... я... хочу... — вона зупинилася, а потім, немов натиснувши на слова, що клубочились їй у горлі, додала: — ...я хочу порадитись...

Карлюга мовчки допитливо дивився на неї.

— У мене трапилася... — вона знову запнулася, немов не находячи відповідних слів.

— Ви кажіть просто, я вас зрозумію.

— Добре, добре, — зраділа дівчина. Їй, видимо, було приємно, що ця людина не поглузувала з неї. Очі їй заблищали живим огнем, і зникла напруженість у постаті.

— Я боюся, що все розповідати буде надто довго й нудно...

«Одягнута як селянська дівчина, але певно, що інтелігентка», — промайнуло в голові Карлюги.

— Я селянська дівчина з-під Житомира і потрапила сюди трохи якось...

Вона не закінчила речення, тінь спала на її обличчя, і плечі знову напружено піднялися. Карлюга дивився на дівчину, і в душі йому промайнули давно забуті тіні минулого життя. Так колись говорила з ним жінчина, що він її скривдив, говорила перед тим, як завіситися з розпуки...

Одвідувачка сиділа мовчки, похнюпившись, нервово стиснувши пальці, а потім раптом підвелася:

— Я піду... — промовила дівчина зміненим голосом.

Карлюга й собі встав. Тільки тепер він помітив на віях у дівчини сльози, а коли вона виходила, плечі смикалися, як од придушених ридань. Йому стало чомусь страшно, як над прірвою, що в неї він хоч і не впаде, та вона кружить голову, лякаючи жахливими можливостями.

Уперше за два роки Карлюзі трапилася людська загадка, що він її не розв'язав одразу. Він відчув, що тут він має справу не з примітивним якимось горем, а з дуже складною трагедією, куди складнішою, ніж ті, що траплялися йому.

Провівши дівчину, Тома довго сидів коло вікна, а коли показався мідний місяць з-за темних шпилів ялиць і сосен, він уместився на вбогому своєму ліжку з дощок і довго не міг заснути. У темряві йому вбачалися гострі монгольські вилиці, чувся придушений грудний голос.

П'ятий десяток життя свого доживував Карлюга в тиші боліт під соснами, що безнадійно вгрузли у піщаний ґрунт. Чотири десятки років промайнули в гаморі та шумі, і Тома незчувся, як минула юність і він увійшов у дозрілі літа мужності, що, здавалося, котитимуться без краю дорогами життя, мутні й повнокровні. Та дороги раптом зав'язалися вузлом, і Тома Карлюга побачив, що все те, в що він вірив і що вважав за конечні істини, — марево, від якого не лишається навіть роси, коли подують свіжі дужі вітри.

І шляхетне походження, і вельможний титул, і маєстності, і високий стан у суспільстві, і все те, у що змалечку привчили його вірити, як у конечні цінності, що тільки й дають людині владу над людьми і землею, розсипалося, як давно спорохнявілий труп, що зберігав зовнішні форми живої людини...

З розпатланими думками два роки блукав Карлюга по необмежній країні, блукав і дивився; і далі й далі одходив од своїх чотирьох десятків років з усім їхнім надбанням і увіходив у нову країну химерних думок, аж поки не кинув обважнілу від життя котвицю на тихому острові самотності.

Інколи згадував Тома своє колишнє життя, та видавалося воно йому чимось несправжнім, немов то він грав на сцені якусь роль, вирядившись у блискучий мундир гусарина, а тепер скинув убрання й став людиною, довбачем ночов і щасливим шукачем істини...

Розділ четвертий «ФІРМА ІСНУЄ З РОКУ 1918»

На ранок прокинувся Тома Карлюга, і події минулого дня розірваними хмарами промайнули в його уяві. Він якийсь час лежав на ліжку, хоч раніше і не мав такої звички. Нарешті встав і прислухався. На дворі жіночий голос гукав:

— Артеме! Артеме!

А з лісу у відповідь чулося:

— О-го-го! За-раз!

Відгукався Гайдученко, і серпневий ліс лунко дзвенів од того гукання.

Карлюга визирнув у вікно й побачив дружину Гайдученкову, що сьогодні переодяглася в кращу сукню та мала куди свіжіший вигляд, ніж учора. Сукня була проста і ще заховала в собі сліди колишньої елегантності, обхоплюючи стрункий стан своєї господині.

Незабаром, тягнуци велику в'язку хворосту, у двір увійшов Гайдученко і, зупинившись коло жінки, витирав спітніле чоло рукавом сорочки.

— Піч треба поладнати... не горить... певно, воронячі гнізда в димарі, — говорила жінка.

Гайдученко щось сказав у відповідь, і жінка засміялася.

Тома відійшов од вікна і взяв корець з водою. Умившись, причепурився і, суворо насупивши брови, вийшов на подвір'я. Він навмисне пройшов так, щоб було зручно поздоровкатись з прибулими. Гайдученко упередливо ступив назустріч Карлюзі, простяг йому руку, як давньому знайомому, а показавши на жінку, мовив:

— Це моя дружина, Віра Павлівна.

Карлюга з удаваною елегантністю уклонився жінці, і ця елегантність у сполученні з його неохайною зовнішністю справила кумедне вражіння на Віру Павлівну, і вона ледве стримала посмішку. Карлюга ніби грав зрані загадану роль.

— П-приємно! П-приємно!

Тискаючи руку жінці, Тома утрирувано серйозно додав:

— Тома Карлюга. Ложки, ночви, тарілки, корита, балії. Фірма існує з року тисяча дев'ятсот вісімнадцятого...

Віра Павлівна дзвінко засміялася, а на обличчі Карлюги промайнула не то прихована посмішка, не то гримаса огиди.

У тон Карлюзі Гайдученко, приклавши руку до грудей, продекламував з посмішкою:

— У наших скромних особах ваша фірма матиме своїх постійних і завше прихильних клієнтів.

Розмова відразу набрала пародійного характеру, як то часто буває між людьми, які переконані, що знову їм зустрічатись не доведеться і тому дотримуватись серйозного тону немає рації.

Карлюга з підкреслено театральним жестом відповів:

— П-прошу, дуже радий. Постійним замовцям знижка.

Коли б хто з селянської клієнтури Карлюжиної побачив би зараз мудрого ложкаря і почув би його легковажну розмову, то певно розчарувався б у його мудрості. Він тепер був схожий не на мовчазного пустельника, а на босяка з колишніх інтелігентів, що кохаються на кручених книжних фразах та на галантерейних манірах.

Коли стара жінка покликала Гайдученка до флігеля, Карлюга хитнув головою й пішов до лісу. Він, лишившись на самоті, пожалкував, що так легковажно розмовляв з новими знайомими. Тома смикнув себе за бороду і піднісся думками в надхмарні високості, щоб звідти

поглянути й правдиво оцінувати свої нікчемні земні вчинки. Так він робив завжди, коли доводилося спада-ти з тону або вдіяти недоречний вчинок. Він абстрагу-вав свій критичний погляд од свого Карлюжиного «я» і розглядав себе, як комашинку у чарівне побільшуваль-не скло, що мало властивість побільшувати тільки нега-тивні риси і зменшувати позитивні. Тепер, поглянувши на земного неабстрагованого Карлюгу, він визначив його як ідіота і кретина. Він зробив це визначення з усією су-ворістю й невідступністю дослідника, для якого факт ва-жить більше за всякі мудрування.

Серпневе Полісся вже засохло й пожовкло, вилискую-чи цупкою, як дріт, болотяною травою. Зелену кров з ли-стя випили сірі піски, і тільки сосни незалежно та гордо-зелено тримали віхті своїх верховин.

Карлюзі було приємно ступати по поліських травах. Він вибрав місцину на схилі і ліг голічерева, звівши руки над головою. Його думки знову повернулися і до вчораш-нього візиту, і до сьогоднішньої зустрічі. Якийсь неви-разний непокій ворухився в його душі, і від чого той не-покій, Карлюга не міг визначити. Чи то якась скрита не-дуга турбувала його, чи втрата самотності вивела його з рівноваги.

Далекі лісові пожежі каламутили безхмарне небо, і ледве помітний запах горілого торфу лоскотав ніздрі. Карлюга непомітно для себе почав дрімати, коли рапто-вий шелест у сухих кущах призвів його до свідомості. Він підвівся на лікті й озирнувся навколо. З кущів вийшла вчорашня відвідувачка й, побачивши Карлюгу, попрос-тувала до нього. З усього видно було, що дівчина шука-ла його, та за жіночим звичаєм вона удала, що натрапи-ла випадково.

Тома мовчки дивився на дівчину, аж поки вона не пі-дійшла ближче і не сіла на пеньку, схиливши голову. Тоді він перевів очі вбік так, щоб потай можна було по-зирати на бесідницю.

Дівчина нічим не змінилася проти вчорашнього дня, тільки очі вдень видавалися за темніші та запаліші.

«Вона хоче говорити», — подумав Карлюга і спокійно, не хапаючись, так ніби вчорашню розмову було перервано не більше як на п'ять хвилин, він сказав:

— Ну, що ж, кажіть далі.

Дівчина подивилася на Карлюгу спідлоба холодними збайдужнілими очима.

— Я трохи нескладно говорю, але... така в мене, певно, вдача... Я бачила, як ви говорили з Артемом... Гайдученком... і пішла за вами, щоб кінчити розмову. Я вчора хотіла розповісти про себе та попрохати поради... Коли хочете, то зараз...

— Я слухаю вас, — сказав Тома, дивлячись угору на верхів'я сосен. Він тепер лежав знову голічерева, щоб не турбувати дівчину своїм поглядом.

— Я вже казала, що я з-під Житомира селянка, та це не зовсім так. Я селянка, це правда, але трохи вчилася, бо брат мій самотужки на техніка вийшов і мені допоміг... Та коли брата повісили за вбивство губернатора, я мусила кинути гімназію з четвертого класу... Дуже мама плакала, та незабаром померла... А був у нас учитель, так він інколи до нас ходив, бо товаришував з братом... з тим, що повісили...

Дівчина подивилася на Карлюгу і тим самим байдужим тоном провадила далі:

— Перед самою війною і батько мій помер, а я лишилася на хазяйстві з старою тіткою. Братового товариша, вчителя, на війну забрали, а я заступила замість нього учителювати... Це він у земстві вихлопотав... Пішов Петро на війну і писав спочатку мені та своїм рідним, а вневдовзі перед революцією не було вже про нього чутки. Дехто казав, що забили Петра солдати в революцію, бо був якимось там офіцером. Інші казали, що став Петро за революції визначною людиною, генералом чи комісаром якимось... Певно, думала я, забув про мене... Та незабаром дізналася, що він живий...

Дівчина, зіщулившись, сиділа на пеньку і немов вагалася, чи казати їй далі, чи ні. Тома зрозумів її вагання.

— Ви можете говорити мені все. Що б ви не сказали, далі мене нікуди не піде...

Сказав це Карлюга переконано і, ніби в підтвердження правдивості своїх слів, серйозно та пильно подивився на дівчину. Та стрепенулася, і очі їй засяяли теплим світлом, ніби вона зраділа, що може переказати свої жалі сторонній людині, та по цьому погляд її зів'яв, і вона, як і раніше, заговорила байдужим тоном:

— Він був живий, а тому я мусила тікати із свого села... Тікати невідомо від кого, бо, по правді, я ні перед ким не була винна... Яюсь зле почуваєш, коли на тебе косяка дивляться...

Далі дівчина заговорила швидко-швидко, немов переконуючи Карлюгу в своїй безневинності, і говорила вона ніби відверто, та від уваги Карлюжиної не заховалося намагання дівчини щось утаїти або не договорити початого. Вона ніби обходила якесь болюче місце, щоб ненароком не торкнутись його.

— Ви ж розумієте, я не боялась більшовиків, і Артем Петрович теж, — він здавна держить руку більшовиків... На початку революції він навіть хімію свою покинув...

— Яку хімію? Він же агроном? — спитав Тома і через мить пожалкував, що запитав про це. Дівчина зніяковіла і роблено засміялася:

— Та агрономію, я хотіла сказати...

Карлюга скося позирав на дівчину і бачив, що вона наблизилася була до того місця, що так старанно обходила, та тепер уже схаменулася.

— А як це трапилось, що ви приїхали разом із Гайдученком? — спитав, ніби недбало, Карлюга.

— Я пристала до них, коли вони на нову посаду виїздили сюди...

Хоч це й було правдоподібно, особливо взявши на увагу становище самотньої дівчини, Карлюга не йняв віри. Він усім єством відчував, що тут усе не так, і йому пригадалася хитра присяга в одній європейській державі, де треба було клястись у тому, що будеш говорити правду, тільки правду і всю правду. Дівчина говорила правду, але не всю правду і не тільки правду...

Далі вона довго розповідала непотрібні й нецікаві речі про подорож з рідного села до сусіднього містечка і вже

не торкалася ні своїх стосунків з Артемом Гайдученком, ні вчителя Петра, очевидно, свого нареченого, ні того, про що дівчина хотіла радитись. Розповідала вона про все байдужим тоном, немов усе те до неї не стосувалось, і нарешті замовкла, допитливо дивлячись на Карлюгу. Тома лежав голічерева й мовчав.

— Коли мені ворожила ворожка, — почала знову дівчина, і в голосі її зазвучали нотки піднесення, — казала: будеш ти, небого, і щаслива, й багата, а тільки не буде тобі спокою від Чорного Ангела... Буде, каже, той Ангел Чорний ходити по твоїх стежках і сіятиме щастя, та тільки колюче й гірке щастя, що солодше за всяке інше... Хто раз покуштує його, той не захоче іншого...

Тома глянув на дівчину з неприхованим непокоєм, та вона дивилася в землю й того погляду не помітила. Але чого вона так стурбована? Не тому ж, звичайно, що їй колись наговорила ворожка дурниць? Чи, може, тому, що в житті цієї дівчини трапилося щось відповідне ворожінню? Так тоді що ж то за таємничий Ангел, що сіє на її стежках колюче щастя? І при чому тут Артем Гайдученко? І до чого тут учитель, братів товариш? Ці питання постали в голові Карлюги, та хоч відповіді на них він не знаходив, але з виглядом людини, що розгадала всі таємниці й недоговореності, мовив:

— Що ж? Живіть у цьому закапелку та й пийте своє колюче щастя, коли Чорний Ангел і тут сіятиме його на ваших стежках...

— А далі як?

— Що далі? — і собі перепитав Тома.

Марта замовкла, зщулилася, немов з неї хтось намірявся здерти одяжу, і нічого не сказала. Тільки вставши з пенька, щоб іти, вона ледве чутно промовила:

— Спасибі...

Карлюга стежив за дівчиною, як вона йшла, по-пташиному піднявши плечі, а за десять кроків зупинилася й кинула докірливий погляд на нього.

— Мені казали, що ви дуже, дуже мудра людина! — промовила вона, і в голосі її вчувся жаль і розчарування.

Тома нічого не відповів на це, і Марта зникла за кущами посохлої ліщини.

Аж коли вона зникла і шелест її кроків затих, Тома скочив на рівні ноги, і почуття гострої образи заповнили його.

«Дурна якась дівчина; видимо, закохана в того Гайдученка і боїться, що їй дружина коси повіриває!.. Якої ж тобі ще поради дати!»

І вже вголос, плюнувши спересердя на червоно-мідну траву, вилаявся:

— Психопатка якась! Гістеричка!

Так давно вже не сердився Карлюга. За останні роки його ніщо не виводило з рівноваги, і тому, коли гнів ущух, занепокоєння зросло в його душі. Що це таке?

Карлюга ліг знову на траву й довго-довго дивився в спокійне каламутне небо, аж поки не викликав того стану, коли суворим дослідником з височини свого абстрагованого «я» міг розглянути свої вчинки. Він суворим судією аналізував земного конкретного Тому Карлюгу та його поведінку, аж поки не зробив безапеляційного присуду:

— Тома Карлюга поводився сьогодні як безнадійний ідіот...

Розділ п'ятий

РОЗМОВА У ПРИСМЕРКАХ

Розмова з Мартою та Гайдученком сколихнула трохи Карлюгу, і перші дні він ходив, втративши рівновагу і свій дволітній спокій. Думки мимоволі блукали в минулому, і це нервувало Тому. Він злісно плювався й намагався думати про інше.

Прибула сім'я його більше не цікавила, і навіть сутулу дівчину він пропускав повз себе, не звертаючи на неї жодної уваги.

«Психопатка, гістеричка», — думав він про Марту, але й Марта не затівала з ним розмови, і це чи не найбільше

дратувало Карлюгу. Марта цілі дні блукала в лісі й приходила навантажена грибами, стомлена та засмучена. Одного разу Карлюга навіть почув, як дівчина щось наспівувала собі тихо, і спів той нагадав Томові курлюкання осінніх журавлів у високому сірому небі.

Артем Петрович Гайдученко поводився на дворищі панської садиби як дбайливий господар, що по довгій відсутності повернувся у своє занедбане господарство. Він лагодив сарай, стукав коло колодязної цямри, і одного ранку Карлюга побачив якусь невковирну споруду коло колодязя, — то було влаштоване коло, щоб легше тягти відра. Флігеля обмазано, і з'явилися шибки у вікнах, що до того чорніли безокими дірками.

«Якийсь міщанин, що його ніщо в світі не турбує... Знайшов посаду, надибав на квартиру й радіє!» — думав Карлюга і, дивлячись на подвір'я, саркастично посміхався.

Гайдученко справді узявся до господарювання. Він ще й разу не виїздив у своїх агрономічних справах і, видимо, не дуже квапився. Тягав із лісу хворост і складав у хлівці. Умілою рукою шпарував флігель, а потім вправно білив вапном. Жінки поралися більше в хаті, а Марта тільки під дощ сиділа вдома; коли ж не було дощу, вона цілі дні вешталася в лісі, повертаючись додому смерком.

Одного ранку Гайдученко вийшов з двору з клунком на плечах і повернувся об обіді вже не сам, а з якимось засмаглим дебелим чоловіком, що найменше скидався на поліщука.

Той чоловік днів два порався з Гайдученком у хаті й на подвір'ї, а третього дня пішов з двору й повернувся через кілька день підводою, що на ній було наватажене убоге майно.

«Новий квартирант», — незадоволено констатував Карлюга і не помилився. З підводи зняли речі, а розвантаживши, поставили коня в сарай. Потому Гайдученко вийшов з прибулим за двір у проходку, і вони довго про щось розмовляли, нахиляючись один до одного, немов боячись, що їх може хтось підслухати.

Ще більше був незадоволений Карлюга, як коло двору зупинилося цілих п'ять підвід, навантажених майном. На підводах прибули люди, що своїм одягом найменше були подібні до місцевих селян, — це швидше були воляки або холмщани. Прибулих привітав Гайдученко з дружиною і повів до хати.

«І ці оселяються тут!» — гірко подумав Карлюга.

Надвечір прийшов липівський селянин за ночвами і, привітавшись, ехидно спитав:

— Та камуна у вас тут, чи що?

— Яка комуна? — не зрозумів Карлюга.

— Та огроном же камуну заводить, а ви й не знали? Тут живете і не знаєте, — докірливо похитав головою селянин, — ох, не буде з цього добра!

— Я такими справами не цікавлюся, — суворо промовив Карлюга і одійшов у куток. Селянин сів на колоду, скрутив цигарку й викресав огню.

— Довела проклята камуна, що й сірника ніде купити... Спасибі, кресало зосталось... Виручає...

Тома мовчав, але це не турбувало селянина. Всі звикли, що він не охочий говорити, а більше слухає, як друзі говорять.

— Огроном біженців зібрав, тих, що з Тартаків селяни вигнали... Об'їдають тільки... Камуну гарнізує... Каже: разом робитимемо, разом і їстимемо... А якого чорта отут робити? І якого дідька їсти?..

І, докуривши цигарку, гість додав:

— І той з гути, Чмир, допомагає йому...

— Який то Чмир? — поцікавився Карлюга.

— Майстер, бісової халяви, хороший, той Чмир... З гути майстер...

Поцмокавши, селянин додав:

— Погано йому прийдеться, коли власть перевернеться. Он що!

Карлюзі був гидкий цей селянин, що не міркує інакше, як тільки з погляду власної шкіри... «Як скотина, куди не стьобни, туди й піде... Народ!» — подумав Тома.

Позітхавши над сумною долею комуни, як «власть перевернеться», селянин встав і раптом запитав:

— А ви до камуни не пристаєте?

— Ні, — сухо відповів Карлюга і теж устав. Йому набрид дядько, і хотілося, щоб він скоріше йшов із хати.

— Та таким людям, як ви, і не годиться з усякою бо-сотою... там...

Тома нічого не відповів, а коли дядько, нарешті, вийшов із своїми ночвами, Карлюга ліг на ліжку, стомлений, як од довгої й тяжкої роботи.

«Так. Його затишок зруйновано. Треба шукати іншого місця, куди б не сягали брудні хвилі стихій...» — думав Тома, і зненависть піднімалася в його грудях проти нових пожитків, що так брутално вдерлися в його самотність і сповнили турботним галасом і метушнею його лісовий закуток.

А приїжджі розташовувалися на подвір'ї, як у себе вдома, і почали вже лагодити другу половину флігеля. На Карлюгу всі дивилися скося, і тільки Гайдученки привітливо кивали йому головою при зустрічі.

Одного дня Гайдученко виїхав підводою до залізничної станції й повернувся тільки через три дні. Замість нього на подвір'ї господарював Чмир, даючи всьому лад.

З підслуханої розмови Карлюга довідався, що комуна затверджено і їй наріжуть землі та дадуть допомогу. Одне тільки його дивувало, що комунари не виявляли особливого захоплення... «Певно, комуна комуною, а в цих селяків своя думка», — посміхнувся сам собі Карлюга.

Минали нудні осінні дні, Гайдученко рідко з'являвся на подвір'ї, а ночами в його кімнаті довго горіло світло.

Карлюзі кортіло поговорити з Гайдученком, але не випадало нагоди. Та одного ранку агроном несподівано сам зайшов до Карлюги і, кивнувши головою господареві, сів на чурбак коло вікна.

Карлюга стежив за гостем.

— Ось уже місяць, як ми з вами близькі сусіди, а досі не зазнайомились ближче... Все робота та господарчі турботи... Ніколи і вгору глянути... — немов виправдуючись, сказав Гайдученко.

— Та я бачу, що ви дуже зайняті... Видимо, любите морочити собі голову дрібницями...

Карлюга хотів сказати «дурницями», та для першого знайомства утримався. Він стежив за обличчям гостя і бачив те, чого він не помітив під час першої зустрічі. Гайдученкове обличчя було надто рухливе, як це буває в дуже нервових людей, і щоразу рот його неприродно кривився, немов з огиди або від болю, а права брова, підморгуючи, тремтіла.

— Як то дрібниці? — підняв брови Гайдученко, і разом із здивуванням весела посмішка промайнула в нього коло рота. Він, видимо, зрозумів затаєну думку Карлюжину і відповів на неї: — Одна людина ніколи не досягне того, чого можна досягти колективом.

— Колективом? — глузливо усміхнувся Карлюга й махнув рукою, — ви хочете сказати — в отарі або в череді?

У чорній вовні Карлюжиної бороди й вусів забілили рядки зубів, і чомусь вони спали на очі Гайдученкові.

— Чому отара, череда, а не колектив? Не сподівався від вас обивательського упередження... — розчаровано сказав Гайдученко, і в цьому розчаруванні чулися ворожі нотки до цієї людини, що так презирливо ставиться до людського колективу.

— Отара стає тільки тоді колективом, коли кожен член її усвідомить інтереси всієї отари... А у ваших волиняків яке вже там усвідомлення!..

Карлюга засміявся, немов забулькав, занурившись головою у воду.

Гайдученко силувано посміхнувся:

— А на чорта ж тоді ми? Ми, що можемо посунути наперед і прискорити те усвідомлення інтересів? Хіба на нас не лежить обов'язок ту свідомість передати отарі?

— Це як кому... — непевно протяг Карлюга, — у кожного барона своя фантазія...

Гайдученко утримався від дальшої суперечки, але Тома його зацікавив. Що воно за один? Колишній інтелегент чи просто волоцюга?

Карлюга помітив небажання Гайдученка далі провадити розмову і перевів розмову на спокійніший тон,

намагаючись витягти якнайбільше інформацій. Те саме мав на меті й Гайдученко.

— Так ви, кажуть, комуну заснували?

— Так, заснували... А вам цікаво? Може, запишетесь до комуни?

— Ні, до комуни мені нема чого лізти... Та й навіщо це?

— Щоб зробити отару колективом... Навчити оту сіру скотину, якій ви, мудрець, ставите завдання усвідомлювати спільні інтереси, — одказав Гайдученко, усміхаючись не знати від чого, чи од натяку на ставлення селян до Карлюги, чи од чогось іншого, але Тома захвилювався. Він, втрачаючи рівновагу й намагаючись її втримати, кинув не до речі:

— У кожного барона своя фантазія...

Хоч почуття образи й залило всю істоту Карлюжину гарячою хвилею, та він змовчав і стримав себе від будь-якої противної акції. Тома, коли треба було, умів себе загнuzдати.

У кімнаті снували легкі присмерки рано згаслого осіннього дня, і речі втрачали свої опуклості, а контури їхні здавались за вирізані з паперу. Гайдученко чорним силуетом маячив на тлі вікна, і це чомусь дратувало Карлюгу, немов на око попала порошинка і заважала дивитися. Він устав із свого ослінчика і пройшовся по кімнаті, порушивши сторожку тишу мовчанки.

«Певно, цю людину життя немало терло на своїх жорнах, і неласкава доля добре випатрала з нього молодечу зухвалість та безоглядність, лишивши йому, на довічне користання, старечу обережність і підозрілість до всього нового й незвиклого», — думав Гайдученко про Карлюгу.

А Тома, ходячи з кутка в куток, нервувався своєю невправністю в розмові з якимось пересічним агрономом.

«Звук до тупоголових дядьків, а коли довелося говорити з людиною трохи розумнішою за них, то вже й не можеш! — докоряв сам себе Карлюга. — Безперечно, що це один з тих донкіхотів, що все життя “шукає правди”

і кумедно позбиває собі лоба там, де його можна й не розбивати. І, певно, він не раз, цей агроном, бився лобом об тверді речі, бо ж недаремно смикаються у нього брови і кривиться рот...»

Так думав Карлюга тоді, як Гайдученко сидів нерухомо коло вікна і не знати було, чи стежить він за Карлюгою, чи замислився. Нарешті агроном порушив мовчанку.

— Мене цікавить, яким способом ви... — Гайдученко запнувся, — ви заробили собі в селян репутацію святого?

— Дурниці то все, — дражливо відказав Карлюга, на мить зупинившись. Потім він знову важко заступав по скрипучій підлозі немов олив'яними ногами.

— Звичайно, дурниці. Я-то не вірю, що ви святий і мудрець, як це думають поліщуки, але мене цікавить, якою ціною ви таку репутацію заробили?..

— Нічого це не варто, — дражливо відказав Карлюга і зупинився посеред кімнати очікуючи.

Видно було, як Гайдученко знизав плечима і встав. Господар радий був, що гість виходить, і, щоб стушувати можливий неприємний відтінок розмови, сказав:

— Сподіваюся, що ми ще поговоримо з вами?

— Я з охотою, — якимось просто і навіть радісно відповів Гайдученко, — у цих хащах інтелігентна людина — рідка знахідка, — закінчив він уже зовсім мирнолюбиво, виходячи з хати.

Коли він зачинив за собою двері, Карлюга висунув голову у темні сіни й запитав:

— А до вас можна зайти?

— Можна, звичайно, тільки... тільки у мене жінки і, той... не прибрано...

У голосі Гайдученковим чулася непевність людини, що їй незручно було відмовити, але не хотілося й давати згоду чи запрошувати.

— Ну, бувайте! — сказав Карлюга в темряву й зачинив двері.

«Вагається, але чому? Невже справді причиною є неприбрана кімната? Але ж вона може бути й прибрана?»

За справжню причину такої відповіді Гайдученка Карлюга вважав щось більше за неприбрану кімнату. Цікавість його до агронома збільшилася, і він радий був, що розмова не набрала гостроти і він не виявив свого дріб'язкового роздратовання.

Замкнувши двері, Карлюга вийшов на подвір'я. Там метушилися комунари, пораючись коло скотини. Вечір чорною лавою насував з лісу, і контури будівель тонули в чорному смерку.

Десь далеко бевкав церковний дзвін поважно та спроквола і лунко гнувся над лісом переливами міді. Якась сумирна тиша зійшла на Карлюгу, і він вийшов за ворота садиби, простуючи знайомою дорогою до піщаних дюн. Такі прогулянки він робив часто, годинами висиджуючи на пеньку край дороги й думаючи свої думки.

У садибі все вже спало і турботний шум затих, коли Карлюга наблизився до неї, повертаючись додому. Скрізь було темно, і тільки одиноке вікно в мезоніні, старанно затулене якимось дрантям, пропускало слабенькі промені.

«Агроном не спить, — промайнуло в голові і викликало безліч думок. — Що він там робить? Що воно за людина?»

Одне було безперечно: агроном — не пересічна людина, а тим більше не безтурботний обиватель, як спочатку думав Карлюга.

Розділ шостий ПІДСТРЕЛЕНИЙ ЧМИР

Залякані примарами війни й голоду, кинувши на поталу кривавій навалі століттями насиджені села та хутори, люди лавами сунули на схід.

Там, за спинами, над шанцями світової війни скреготали чавунні зуби смерті і жерли кинуті оселі, а житці їхні з малими дітьми, склавши убогі манатки на вози, тяглися битими шляхами на тихий схід.

Мерли дорогою діти, спродувалося за безцінь майно, приставали й дохли коні, і коли вже не було чого їсти та не змога рушати далі, утікачі зупинялися й осідали, морально знищені, вкрай зубожілі.

Панські маєтки всотували в себе дешеvu робочу силу, що її можна було безкарно визискувати, бо однаково нікуди вже не підуть оці затуркані волиняки, подоляни, галичани, холмщани. Досить вони зазнали поневіряння і будуть робити все, що їм не накажуть, аби лише знову не рушати кудись у незнану далечінь. Рабська покора прикувала цих людей до панської роботи, і вони тільки й могли мріяти про вороття на свої старі місця.

З революцією безземельні утікачі залишилися й без роботи. Сільські громади неохоче приймали їх, як претендентів на землю, через це саме Чмир і звернув увагу Гайдученкову на них, як на людський матеріал для комуні.

Однаково селян до комуні чи колективу не навернеш, доки не буде наочного прикладу... Одна надія на утікачів, що їм однаково нікуди податись... Та й з сіл їх тепер виживають. Треба з цього скористатись...

— Виходить, економічний притиск? А це не дуже впаде у вічі?

Чмир поглянув на Гайдученка, і в його очах промайнули жартівливі іскорки. Він знає Артема ще з того часу, як вони вдвох ходили до сільської школи в далекому волинському селі. Півтора десятка років товариші не зустрічалися, і здавалося, що життєві шляхи їхні навіки розійшлися. Чмир чув, що Артем Гайдученко потрапив до якоїсь школи і довго там учився чи на агронома, чи на інженера, але куди він подівся потому, не знав.

Самого Андрія Чмиря злидні вигнали з рідного села рано, як ще не вийшло йому й чотирнадцяти років. Господарювати не було на чому, і ухвалили вони з батьком кинути господарство на матір та маленьку сестру і йти на заробітки.

Не минуло й року, як Андрійв батько скалічився на будівлі моста і мусив повертати додому. Молодий Чмир став сам перед широким світом.

Не один рік довелося йому поневірятися, поки не потрапив він до гуті спочатку за чорнороба, а потім і за учня при майстрі.

Наука його посувалася добре, і вневдовзі став він за майстра. Батько його до того часу помер, сестра віддалася, а на господарстві залишилася стара мати, що їй допомагав Андрій. Думав вже забрати її до себе на гуту Чмир, та на перешкоді стала війна. Довелося Андрієві кидати насиджене місце та одягати сіру шинелю.

Потяглися нудні роки війни, що, проте, дали багато дечого втямки Андрієві з того, чого він до того не розумів. Революція для нього не була несподіванка, а давно жадане закінчення безглуздої різанини. Тим-то Чмир додому не повернувся, а з головою пірнув у визвольну боротьбу і, певно, не зустрів би Гайдученка, свого товариша дитинства, на гуті, коли б Андрієві не перебили десь на Волзі ноги та ребра. Ребро довелося залишити в шпиталі, а з поламаною ногою їхати на гуту. Одбув свою службу Чмир на фронтах революції, і нудно йому було сидіти на гуті, тому він так і зрадив Гайдученкові, особливо по тому, як той повідав свої наміри заснувати комуну.

Чмиреві було приємно зустріти людину, з якою товаришував ще замолоду, а ще приємніше було, що та людина не ворог і вони можуть працювати разом. Він усміхнувся з вагання Гайдученкового використати економічний притиск і, поклавши руку на плече товаришеві, мовив:

— Без цього не обійдеться... Ну що з того, що дехто зрозуміє, що ми скористалися із скрутного становища людей... Хай собі!

— Все це так, але тепер ми в таких обставинах, що братися до відвертого притиску немає рації... Треба принаймні маскувати все під добровільність...

— Звичайно, я ж не кажу, що треба пертись на всі заставки, але треба усвідомити собі, що на підвалинах добровільності тепер ще нічого не зробиш. Утікачі мусять піти до комуни, бо їм однаково нікуди йти — це вже і є економічний примус, та проте і комуну ми обстоюємо

не тому тільки, що це в плані нашої політичної роботи, а й тому, що це економічно вигідно передусім для тих, хто в ту комуну йде. А пощастить з утікачами — підуть і місцеві селяни. Наш селяк легко здається, коли бачить добрі наслідки на власні очі. Його агітацією не дошкулиш...

Справді, притягти утікачів до комуну було легко. Тільки люди ті не дуже припали до серця Гайдученкові, та й Чмир на них не покладався.

— Якісь немов прибиті... Слова з ними не промовиш... Доведеться попрацювати, доки вони обговтаються...

Артем нічого не відповів на останні слова і перевів розмову на організаційні справи. На перший період існування комуну доведеться, звичайно, йому, Артемові, взяти на себе головування. Тоді йому легше буде домагатися в центрі і нарізки землі, і допомоги. Чмиреві доведеться стати на заступника...

Чмир заперечливо закрутив головою. Він не може бути заступником. Треба заступника обрати з числа утікачів, а Андрій буде за звичайного члена. Він буде рядовик, і це дасть йому змогу ближче підійти до членів комуну, що, природно, сторонитимуться Гайдученка як інтелігента, принаймні на першій порі.

— Не легко нам доведеться попервах! — висловив уголос свою думку Гайдученко.

— Що важко, то нічого, аби дійти мети... Погано буде, як щось стане на перешкоді...

Товариші помовчали, кожен думаючи про своє.

— Сволоти ще багато по лісах... — проголосив свою думку Чмир.

— Нічого! Ребер, щоб прострілювати, у нас вистачить, — відповів з усмішкою Гайдученко.

— Та мене вже раз прострелили, мені не страшно, а от тобі як?

— Дивлячись на тебе, і мені байдуже!

Товариші потиснули один одному руки, і в тому потиску Гайдученко відчув мужню підтримку людини, на яку можна цілком звіритись.

Розділ сьомий

ЛЕГКОВАЖНА ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ

Непривітна порожнява охопила Карлюгу, коли він переступив поріг своєї кімнати. Ніч струмила в шибки своє тьмяне світло, та не освітлювала кімнати, а тільки допомагала орієнтуватися. З певністю звиклої людини Тома підійшов до ліжка й сів. Йому не хотілося спати, хоч час і був уже не ранній. Десь під підлогою шаруділи миші, сковзалась на шибці осіння напівдохла муха, та пахтіли свіжі липові тріски. Тома підносився думками на абстрактні позиції свого «я» і оглядав події минулого дня. Вони, ті події, не викликали нічого, крім тихої лагідної нудьги. Навіть згадка про гострі слова Гайдученкові не порушила душевного спокою.

Тома полишив дрібниці й думав, як урятувати свою самотність, що він її плекав ось уже два роки, самотність стомленої життям людини, ту цілющу самотність, що притамовує болі й надає невимовної лагідності...

От і тепер, здається, нічого не змінилося проти попередніх часів, — і шкребеться миша під підлогою, і муха шарудить на склі, а немає певності, що хтось брутально не порушить цей затишок і не розіб'є зачароване коло самотності.

Немов на доказ можливості цього, знадвору почулося іржання та тупіт кінських ніг. Щоправда, коняка скоро заспокоїлася, та все ж своїм голосом нагадала, що немає вже колишньої тиші, що зникла п'ятикілометрова відстань од живих, турботних людей...

«Стихія щодалі буйніше підносить свої хвилі, щоб знищити мій острівець», — подумав Карлюга й підвівся на ліжку. Він машинально відчинив двері й вийшов на подвір'я. Німотна тиша обгортала і ліс і садибу. Все потонуло в чорній атраментовій п'тьмі, і тільки з вікна мезоніна через драпу завісу пробивалися промені світла та час од часу чулося притишене чи то брязкання склянками,

чи цокання залізом. Карлюга підійшов під самісіньку стіну будинку й почав вслухатися. У мезоніні хтось не спав, певно, Гайдученко, бо кому ж, як не йому, вовтузитись серед ночі? Промінь кілька разів блимав — видно, хтось проходив між діркою завіси та лампою.

Так, Гайдученко щось робить ночами, про те Карлюга не має сумніву, але чому він нічого не говорить про свою роботу? Хіба в ній є щось секретне а чи, може, злочинне?

Потроху Карлюгу почала захоплювати примітивна зацікавленість та дитяче бажання дізнатися, що там робиться в того чудного агронома за завіскою в мезоніні? Йому навіть весело зробилося від цього бажання — щось зухвало-молодече було в ньому. Веселі, легковажні думки поскакали горобцями в голові, і Карлюга мовчки підійшов до сходів та подався ними на горище, поминувши свою кімнату. Обережно пробираючись поміж кроквами й бантинами, він дійшов до дахового вікна і висунув у нього голову. Звідти до освітленого вікна було зовсім близько, але нічого не видно. Та хоч нічого не побачив Карлюга, зате почув якесь шкварчання, немов жарилося сало, і помітив, що світло з кімнати світить не рівно, а раз у раз спалахує. Тінь од людини кілька разів промайнула перед світлом, і почувися стримані кроки на підлозі.

Карлюга довго прислухався, але нічого нового не почув і не побачив, та вже він збирався йти з горища, як до вуха йому долетів стук дверей, а через якийсь час і говірка двох людей.

«Мужчина, без сумніву», — подумав Карлюга.

Незабаром говірка стихла, і знову шкварчання смаженого сала почулося з кімнати.

Карлюга нарешті стомився прислухатись і обережно порачкував назад. Уже в кімнаті, лежачи на ліжку, він міркував, як йому заглянути в ту таємницю, що міститься там, у кімнаті агронома. Що там справді робилося щось цікаве, в Карлюги не було жодного сумніву. Адже ж агроном нічого не сказав йому про свою роботу, а Марта якось злякано замняла натяк про хімію, що в ній, видимо, кохається Гайдученко.

«Певно, один із тих винахідців, що винаходить винайдене і розв'язує невирішиме», — пригадав він каламбур і усміхнувся.

Та, незважаючи на цю глузливу думку, дитяча цікавість до того, що робиться в агронома, оберталася на жагуче бажання розкрити таємницю, яку той так старанно криє від людського ока. Безліч найхімерніших думок і гадок виникли в голові Карлюжиній, і вони, як віщі птахи, клували його нічний спокій.

Сон не йшов на очі, а думки билися під черепом, як спіймані птиці, і не знаходили виходу.

Думки, спричинені новими днями й справами, вирували й виходили з берегів, і ніяк з водою їх не міг упоратись Карлюга. От вони рвуть греблі його філософської системи, кружляють Тому, як пір'їнку, на своїх каламутних водах і несуть його невідомо куди. Стихія таки доскочила до нього, і одне лишається Карлюзі — тікати світ за очі, негайно тікати, не зволікаючи надалі. Хіба не він два роки тому поклявся сам собі втекти, щоб уже ніколи не повертатись до життьових стихій? Хіба не він палив мости й кораблі за собою?

Думки зосереджувалися коло двох точок: таємна поведінка агронома і божевільна дівчина, що не знає, що їй робити із своїм коханцем. Але яке діло йому, Карлюзі, до якоїсь провінціальної панночки з її «нещасним коханням»? Хіба мало він бачив гістеричок, що кохали й страждали, та найбільше набридали всім і своїм коханням, і своїм стражданням? Ні, і рішуче ні! Вона не існує для нього — та дівчина. А от агроном...

Та яке йому, Карлюзі, справді діло і до агронома, що винаходить винайдене і розв'язує невирішиме? Хіба він, Тома Карлюга, не відмовився від людських інтересів і не втік од стихії життя? Хіба цією цікавістю до якоїсь там агрономової роботи він не здає своїх дволітніх позицій, що, здавалося, він так міцно закріпив за собою?

Так. І агроном не мусить його цікавити. Плювать йому на агронома з його копійчаними таємницями, що, напевно, виїденого яйця не варті... Завтра ж Карлюга візьме свій ложкарський струмент у торбу і піде звідси геть...

Треба порвати з усім рішуче й назавжди... Спрут життя намацує вже його в цьому затишку. Тікати, тікати якнайшвидше!

Пізній ранок скаламутив темряву ночі молочним світлом, і шибки в кімнаті засвітилися велетенськими опалами. Карлюга встав з ліжка й почав умиватися, а умившись, знову ліг на своє жорстке лігво й одвернувся від вікна. Сон нечутно склепив йому очі і скував тіло.

Надворі вже давно ліниво ворушилася буденна робота. Людські голоси змішувалися з шумом води, що її наливали на пійло скотині в довге корито, брязкали посудом жінки, і Карлюга прокинувся з важкою головою та неміччю в тілі.

Він поснідав учорашньою вареною картоплею з шматком хліба і вийшов на подвір'я. Там нікого не було, окрім чорнявого чоловіка, що перший переїхав сюди після Гайдученків. Той чоловік, озброївшись французьким ключем, порався коло поламаної січкарні. Весь час він пронизливо насвистував якийсь одноманітний мотив і в перервах сердито плювався, немов у рот йому набивалася пилюка.

Карлюга не знав, чи підійти до цього чоловіка, чи пройти мимо, а повагавшись, підійшов і привітався.

— Здрастуйте, здрастуйте, — промовив спроквола чорнявий і потім, помовчавши, додав, не повертаючи голови, — значить, здрастуйте і моє вам поважання...

Карлюга стояв, ніяково переступаючи з ноги на ногу, не знаючи, що його далі говорити. Нарешті він помітив, що чорнявому не вистачає долота, щоб поладнати дерев'яну частину.

— Заждіть, я вам долото винесу...

— Долото? А це річ непогана... — відповів той і, по-свистуючи, іронічно дивився, як Карлюга йшов до своєї кімнати.

«Це, видимо, той Чмир, що про нього казав селянин», — думав Карлюга, коли повертався з долотом.

Чмир взяв долото, оглянув його, як знавець справи, і похвалив:

— Долітце путяще...

Він довго колунався в дереві, але робив це невинно, Карлюга підійшов ближче, взяв мовчки з рук Чмиря долото і швидко, звичною рукою ложкаря, зробив усе, що треба. Чмир стояв мовчки, дивився, а на обличчі йому іронічна посмішка змінилася на зацікавлення.

— Довбаєте? — спитав він Тому, коли той виліз із під січкари.

— Довбаю... дурне дерево... — пояснив він, а Чмир не зрозумів пояснення і спитав:

— Чому дурне?

— Дурне, бо роби вільно з ним, що хочеш... Коли б розумне — не дозволило б...

— Гм... — невизначено промимрив Чмир і взяв французького ключа.

Він довго ще вовтузився коло січкари, а Карлюга дивився на нього й думав, яким би способом випитати в цього чоловіка про Гайдученка. Адже ж він усе знає, бо це ж, напевно, він був учора в кімнаті Гайдученковій. Кому ж міг агроном звіритись, як не цьому майстрові? Певно, і він такий само мрійник, як і агроном, і через свою темноту допомагає винаходити те, «що давно винайдено».

— Тут живете? — спитав Чмир.

— Он там, на другому поверсі...

— Чув, чув про вас... Розповідали мені... Так...

— А що розповідали? — поцікавився Тома.

— Розповідали, що ви тут людей морочите... Ворожити чи чаклуєте людям...

Чмир з посмішкою подивився на Карлюгу.

«Кат зна, чого про мене не говорять», — подумав Тома і роблено усміхнувся.

— Ні, я людей не морочу. Я не піп і не циган, щоб морочити. А вам це, напевно, казав якийсь дурень.

— Коли б то дурень, а то людина розумна й статечна... Да...

Ці слова обурили Карлюгу. Він ледве утримався, щоб не образити Чмиря. «Чим, власне, винна ця людина? Ну, сказали йому, а він переказує».

— Ну, то тій розумній людині дурень казав, — примирливим тоном мовив Карлюга і перевів розмову на інше.

— А як ваша комуна?

— Та комуна нічого... Гарнізується!.. А ви що, чи не хочете пристати? — несподівано запитав Чмир.

— Ні, приставати я не маю наміру... Не бачу потреби... Та й нічого у вас не вийде...

— Як то не вийде? — здивувався Чмир. — Нас уже затвердили в повіті, а навесні землі наріжуть...

— Не вийде, бо ви та Гайдученко, може, розумієте, що робити, а решта — як те моє дерево... — сказав Карлюга і злякався, чи не забагато і чи не посварить це його з Чмирем.

— Та воно правда, що волиняки не дуже свідомі, — спокійно відказав Чмир, — але ж їх треба обтесати, зробити з них справжніх комунарів, колективістів...

«Видимо, і в цього небагато певності в успіх комуни, бо навіть його не дуже зворушило моє недовір'я», — подумав Карлюга.

Щось випитати в Чмиря йому так і не пощастило, але він дійшов висновку, що цей робітник, мабуть, не гаразд письменний, дуже упертий і здатний до скону битися за справу, яку він хоч і не зрозумів, і не усвідомив до пуття, але повірив у неї.

«Віра гóрами рушає... Чи не в цьому успіх революцій, що творять їх темні маси, і чи не брак віри стоїть на перешкоді в інтелігенції стати рішальною політичною силою? Адже свідомості в неї не бракує?»

Карлюга зайшов до своєї кімнати по сокиру й пилку та подався до лісу заготовляти матеріал на зиму. Він забув про вчорашнє своє вирішення тікати звідси...

Розділ восьмий

КОЛЮЧА РОЗМОВА

Осіній день хлюпостав багрянці над лісом і млосно шелестів у жовтому сухому листі. Поліська осінь скупчена в собі, як стара бабуся, що готує сорочку на смерть і думає про минулу молодість...

Ранком вийшов Гайдученко в ліс, і бліде осіннє сонце привітало його на зарослій стежці. Сонце було холодне, як осіння земля, що по ній ступав Гайдученко після зле проспаної ночі.

Холодок просочувався в тіло й заспокійливо остуджував голову, натруджену неспокійними думками про комуну, що потроху в неї залітає холодний вітер неприязні.

Волиняки-утікачі, що з них склалася комуна, мало вірили в успіх цієї нової й химерної, на їхню думку, вигадки. Хоч як не умовляв Гайдученко комунарів стати до роботи, та в них не здійсмалися руки. Готувалися до зими, а видно було, що думають про весну, коли не сіяти треба, а мандрувати на старі місця, що опинилися тепер під Польщею. Усі думали про це і крилися із своїми думками від Чмиря та Гайдученка, бо боялися, щоб, бува, не розсердилися «начальники» і — гляди — не вигнали їх на зиму.

Як не бився Гайдученко, доводячи, що всі в комуні рівні і що вони, коли незадоволені ним, можуть скинути, ухваливши відповідну постанову, та селяни, затуркані довгим поневірянням у мандрах, недовірливо хитали головами, мовляв, розуму випитує, а випитає, хто проти нього, — і вижене з дітьми проти зими з хати.

Що ж найбільше бентежило комунарів, так це ставлення сусідніх селян до нарізу землі комуні. Вони добре розуміли, що особливих симпатій до них місцевого селянства не може бути, бо ж їхнім коштом нарізуватимуть землю...

Тільки жваво й невтомно працював Чмир. Він приніс із собою виховану на фабриці дисципліну в роботі і холодну розміркованість організованого виробника і працював, як машинний механізм, незважаючи на недостатній заживок. Його можна було бачити цілий день на дворі і в хлівах, заклопотаного, з струментом у руках коло попсованого реманенту. Здавалося, що його кремезна постань не знала втоми, а руки, як загартовані обценьки, тримали струмент, орудуючи над металом і деревом.

Раз, дивлячись на Чмиря, Артем Петрович сказав жартівливо: «От дивлюсь на тебе, Андрію, і думаю, що будуть робити такі люди, як ти, коли вся чисто робота буде перекладена на машину?»

Чмир спочатку не зрозумів жарту, а зрозумівши, відказав: «Мабуть, доведеться щось вигадати, щоб... робити...» — і взявся знову за перервану роботу.

Тепер, ідучи лісовою стежкою, Гайдученко посміхнувся, згадавши це, і бадьорість теплими струмочками розлилася по м'язах.

Останнім часом поміж комунарів поширилася панічна чутка, що з Волині наближається якась ватага і нищить усе, що пахне більшовицькою владою та «камуною». Жінки шепотілися між собою, а ночами тривожно прислухалися до кожного шелесту...

— Боятися, — похмуро говорив Чмир на ухо Артемові, — треба чимось заспокоїти...

Та заспокоїти не було чим, бо чутки почали підтверджуватись насильствами бандитів, і одне міг тільки говорити Чмир переполоханим селякам:

— Застрелять, то мене й агронома, а не вас... Нам треба боятися, та ми, як бачите, не боїмось...

Гайдученко зітхнув і повернув на стежку ліворуч.

— Добридень, — сказав хтось, наздогнавши його, і Артем од несподіванки злякано озирнувся. Його наздогнав Карлюга і, помітивши невдоволену гримасу Артема, вибачився:

— Пробачте, я, здається, потурбував вас?

— Ні, чому ж? Я радий... — відповів чемно Гайдученко, і, справді, у нього зникло невдоволення. «Хоч поговорити є з ким», — подумав він і додав: — Самотність не завше хороша річ...

Карлюга іронічно подивився на Гайдученка і пішов поруч.

— Для сектантів самотність — природний стан... Всяка бо релігія живиться хибним, але гармонійним думанням, яке можливе лише на самоті... Хіба не так? — спитав Тома, помітивши нетерплячий рух Гайдученків.

— Я не думав над цим, але у вашому твердженні є, здається, крапля істини, — відказав Артем. — Але чого це ви згадали про сектантів? Чи не мене ви за такого вважаєте?

— Не тільки вважаю, а й переконаний у вашій сектантській суті, — ствердив Карлюга.

— Чарівникам і читачам чужих думок моя постійна й пильна увага! — приклавши по-театральному руку до серця, іронічно мовив Артем. — А проте цікаво, чому ви вважаєте мене за сектанта?

У тоні Гайдученка було щось задерикувате, але разом з тим і добродушне, немов він хотів пожартувати з цією кумедною людиною, пародуючи серйозний тон.

— Що ви сектант, про те в мене немає жодного сумніву. Ви ж... комуніст?

Іскорки жартівливого сміху посипались з очей Карлюжиних, але Артем не помітив їх. Пройшли кілька кроків мовчки.

— Ну що ж! Коли ви вважаєте комунізм за секту, то і вважайте собі на здоров'я! Справа не в тому, за що ви вважаєте науку Марксову, а в тому, яку роль вона тепер може відограти й відіграє. Ви розумієте мене?

— Звичайно, розумію... Я, проте, гадав, що ви образитесь за порівняння марксизму з релігійною сектою...

— Ні, це мене не ображає, а смішить... Це однаково, що порівнювати таблицю множення з молитвою... Безперечно, що в майбутньому, замість знати молитов, люди будуть знати таблицю множення і, напевно, марксизм посяде очищене від релігії місце в житті людства, та це зовсім не означає обернення марксизму на релігійну секту...

Карлюга окинув насмішкуватим поглядом співбесідника.

— Ви хочете сказати, що марксизм є кращий сорт релігії? Адже ж так вас треба розуміти?

Гайдученко подивися на нього здивовано, а потім, немов зрозумівши щось, відповів:

— У тому-то й річ, що ні. Марксизм передовсім не вигадка попа, а позитивне знання, що не спирається на

догми. Марксизм — та ж таблиця множення, тільки, може, багато складніша.

Насмішкуваті іскорки зникли з очей Карлюжиних, брови йому зсунулися на перенісся, і він заступав твердіше. Навколо і осиковий гай, і піщані дюни, і далекі сизі верхівлі сосен немов скували звуки й сторожували, щоб хто не порушив тишу. Розмова тривала далі, і слова її лунко гасли за деревами.

— Ваше зауваження має рацію, та не зовсім. Коли б марксизм був наукою нейтральною, як, скажімо, фізика чи математика, тоді інша справа, але тут мова йде про суспільство, що підпорядковується марксівській системі, бо ж не секрет, що система, виникаючи з практики, в якийсь момент починає корегувати практику. От саме в цьому пункті й починається те, що я зву релігією. Система, може, й хороша для даного періоду для європейських, скажімо, країн, але вона може зовсім бути не придатна через якийсь час або для іншого народу, і тоді вона стає чистісінькою релігією, бо в неї починають вірити як в авторитарну, самовизначальну річ. Бо хто ручиться, що й релігії не були створені як універсальні системи для певного суспільства, для певної епохи, як безсумнівні «таблиці множення» за вашим порівнянням, а згодом тупі наслідувачі силою почали нав'язувати ті системи, од яких би, можливо, в інших умовах одмовилися б і їхні творці. Ви кажете, що марксизм наука, — добре. Я, скажімо, погоджуюся з вами, але чи не застаріє ця ваша наука, коли класова боротьба, через якийсь технічний винахід, стане минула історія, а на історичну арену висунуться цілком нові, не передбачені вашою системою, суспільні відносини? Отож марксизм може зробитися чистісінькою релігією, і, може, в деяких народів він вже й править за релігію, я не знаю...

Карлюга говорив уривчастими фразами, немов добираючи принагідні слова. Гайдученко уважно слухав його і думав про те, що ці слова не є випадкові чи жартома сказані, а, видимо, виходять із самого коріння світогляду Карлюжиного.

— Чи ви, наприклад, не думали про те, чому комунізм за наших часів має особливий вплив у країнах убогої матеріальної культури?.. У цьому є щось знаменне... Так, немов культурні люди втратили віру в чудо і оминають комунізм, і тільки напівдикуни ще вірять в якесь царство Боже на землі і саме через запровадження комунізму...

Гайдученко терпляче слухав Карлюгу, а коли той зупинився, мовив:

— Тому, що в культурно відсталих країнах більше брутальності у гнобителів, бо ж і гнобитель сам малокультурний, а тому класові суперечності постають прикріше й швидше зрушують маси до революції, а значить, і створюють дужчий потяг до комунізму. До того ж гнобитель через свою некультурність не може захистити себе. Що ж дивного в цьому? Не віра в чудо та в якесь царство боже на землі, а шлях наукового доведення, що іншого способу розбити кайдани нема. Тільки комунізм з корінням винищує суперечності, що їх тисячоліттями фабрикувало класове суспільство...

Гайдученко зробив паузу і вів далі:

— У культурних країнах і визискувач культурний: він вигадав тисячі засобів розкласти класову єдність супротивника, деморалізувати його лави... Досить взяти Америку — країну розвиненого капіталізму, щоб переконатись цього... Отож не віра в чудо, а майже математичний розрахунок...

— Математичний розрахунок? — перепитав Карлюга. — А на чому той розрахунок ґрунтується? Пошпортайтеся і ви знайдете якусь догму. Так само й релігії ґрунтувалися на розумових доказах, виходячи з догми. Маючи догму, можна створити не то що комунізм, а десять комунізмів: інша річ, яка та догма, що на ній ваш комунізм виріс. А догма та дуже нескладна і дуже... наївна... Коротко кажучи, догма та міститься на такому ось силогізмі: історія є класова боротьба, а за класової боротьби не може не бути гнобительства й визиску; пролетарський клас на арену з'явився пізно і тому

потрапив у приневолений стан; пролетаріат, перемігши всі інші класи, поведе людство до безкласового суспільства, а коли так, то перемога пролетаріату і, як вислідне з цього, комуністичний рай є в інтересах усіх гноблених. Найголовніше ж — що пролетаріат поведе людство до безкласового суспільства. А з чого це видно? Чому, скажімо, буржуазія, перемігши феодалізм, не повела людство до безкласового суспільства, і чому це пролетарський клас саме поведе? Подумаєш, які альтруїсти! З'явився пролетаріат — і повів!

Карлюга побідно подивився на Гайдученка, але той не виявив особливого замішання від Карлюжиного наскоку.

Артем спокійно підвів голову і мовив, лагідно посміхаючись:

— У тім-то й річ, що пролетаріат мусить вести до безкласового суспільства, бо ніхто так не пригнічений і нікого так не визискують, як пролетаріат. Саме в його інтересах і вести людство до безкласового суспільства, і не тому, що він великий альтруїст, а тому, що це лежить у площині його життєвих інтересів... Це саме ви й випустили з ока, а цього забувати не слід... Виходить, що це не догма, яка постала з чієїсь примхи, а вислідне класових інтересів пролетаріату...

Карлюга засміявся сухим сміхом, немов пісок на дюнах заворушився від подуву вітру.

— Вислідне, кажете, класових інтересів? А влада в державі — це теж вислідне класових інтересів? А знаєте, що влада така річ, од якої рідко хто відмовляється добровільно? Та й то окремі особи відмовляються, а не класи. І невже ви думаєте, що пролетаріат, дійшовши влади, не захоче в своїх людських слабостях використати її? Чи пролетаріатові не захочеться жити в розкошах? Невже він такий святий, ваш пролетаріат, що всупереч своїм, як ви кажете, «класовим інтересам» стане побратерському ділити всі добра, що дісталися йому внаслідок захоплення влади? З чого це видно? Хто це довів? Хіба робітник не з такої ж глини зліплений, як і буржуа?

І через які такі таємничі причини зникнуть особисті егоїзми у представників робітничого класу?

Гайдученко підвів голову і усміхнувся своєю прозою посмішкою.

— У тім-то й річ, що пролетаріат не дозволить своїй владі, своєму державному апаратові виродитися в бюрократичну машину, і коли той державний апарат, що його пролетаріат створює для успішнішого переведення суспільства на рейки соціалізму, почне перероджуватися, він зімне його, як поношену рукавичку, і викине на смітник, щоб створити новий апарат пролетарської диктатури. Ви забуваєте найголовніше, що пролетаріат вважає державну владу не як самоціль, а як засіб здійснити завдання пролетарського класу. А особисті егоїзми — то пусте, їх пролетаріат, кінець кінцем, може використати для будівництва, бо кожену силу використати можна. Ми не ідеалісти, що вішають носа, побачивши, що окремих членів пролетарського класу починає жити інтересами ворожого класу — бур'ян скрізь є, і з ним, звичайно, треба боротися, а не лякаться до нестями. У тім-то й перевага марксизму над усіма вашими наскрізь ідеалістичними побудованнями, що він знає, відкіля походять добрі наміри, і розмовами про альтруїзм нікого не дурить. Пролетаріат іде в світ із своєю правдою, а не правдою різних ліберальних буржуа, що раніш, ніж робити революцію, дивляться в кодекс законів буржуазної держави, чи дозволено це, чи ні? Пролетаріат несе свої закони, і ті закони всі діходять одного — безкласового суспільства, що єдине може створити умови нормального розвитку людства...

Гайдученкові від довгої мови аж кров ударила в скроні. Він витер спітніле чоло й, очікуючи, дивився на опонента.

— Може, це й так, але я не вірю в перемогу комунізму, — казав Карлюга по довгій мовчанці, — як не вірю ні в яку релігію. Я не вірю, бо втратив свою наївність з того часу, як на самоті забстрагував свою думку від шкурних інтересів і піднісся над життям та подивився, що в ньому

робиться. А щодо пролетарської держави, то доля її така сама, як і всякої держави.

Гайдученко заперечливо похитав головою, а Карлюга пристрасно запитав:

— Які підстави гадати, що саме не така? Де запорука? Історичні аналогії такої запоруки не дають...

— Ні, не така, а запорука цьому є здоровий глузд робітника, якому немає охоти робити щось на шкоду собі й своєму класу. Він не альтруїст, а значить, і не ідеаліст, доведе діло до позакласового суспільства не добродійством, а захистом своїх, зауважте — своїх, а не чиїхось інших, інтересів, бо позакласове суспільство є гарантія проти визиску й пригноблення насамперед робітника, бо пролетаріат найбільше зазнає і визиску, і пригноблення. Розумієте ви мене? Єдиною, як ви хочете, догмою марксизму й комунізму є визволення працівників із неволі капіталу, а це може статися тільки через знищення класів.

— Заждіть... Це хороші й переконливі слова для людини вірячої... Мені вони нічого не говорять. Християнство бо було не гірше за комунізм, звичайно, для свого часу, хоч і спиралося на віру в царство небесне, ну... а комунізм спирається на віру... в безкласове суспільство... То однаково! І ось ідеологія, що прагла рівності, братерства й свободи, боролася з багатствами в одних руках, згодом стала прислуговуватись владі, стала льокаєм багатих, хоч і проповідувала жебрацтво, стала благословляти війни, хоч і говорила «не убий», і, врешті, стала за зброю тих, проти кого в основі була побудована. Яка гарантія, що і в комунізм хтось не додасть пояснень на зразок тих, які маємо у катехізисах: «убивати не можна, але на війні, захищаючи батьківщину, не тільки можна убивати, а й треба...»

Здавалося, що Карлюга містифікує Гайдученка, бо в очах його, під чорними густими бровами, грали іскорки сміху, немов він розповідав веселий анекдот і сам стримувався, щоб не сміятись.

— Ви кажете, що марксизм удосконалена наукова система? Вірю — вона досконаліша за Христову віру, вона

сучасніша поза всім. Це й хороше, й погано. Погано саме тим, що комунізм, ставши, сказати б, удержавленою ідеологією, стане разом із тим ідеологією реакційною...

І, помітивши, що Гайдученко ще енергійніше закрутив головою, додав:

— Так, так! Реакційною, бо ідеологія, що для підтримки її треба будувати в'язниці, утинати голови, в котрих виникне думка, не схожа на штамповану тавром державної канцелярії, не може бути далі ідеологією революційною!

Вони дійшли до самісіньких дюн і зупинилися. Далі йти було незручно сипким піском, і вони повернули назад. Гайдученко мовчки слухав, даючи Карлюзі виговоритися, а той провадив далі:

— Певно, християни перших віків щиро вірили в царство небесне, виконавши приписи Христової віри. Вони, звичайно, не підозрівали, щоб їхню віру могли використовувати найганебніші гнобителі, що вони, ті гнобителі, саме з їхньої віри будуть викопувати собі виправдання тортур, інквізиції, в'язниць і каторг, і навіть більше від того — доводитимуть, на підставі тієї віри, що саме їхні інквізиції угодні богові, що саме лупити шкури, палити на вогні і вчить Христова віра. Чи міг би хто вигадати найбільше знуцання над релігією часів її зародження? Чи хто б повірив тоді, на зорі християнства, тому дивакові, що почав би пророкувати таке? Звичайно, ні, так само ні, як і ви мені не вірите!..

Карлюга видимо схвилювався. На чолі йому зібралися густі зморшки, а брови насунулися на перенісся, і від цього його обличчя стало немов кам'яне, а очі, як два чорних ліхтарі, висвічували з-під завіси брів.

— Ні, добродію, доки існують апарати примусу, апарати державної влади, доки тими апаратами будуть користатися різні плюгавці, ніякі системи не можуть зволити людство з поневолення невеликою купкою можновладців. Тільки знищення держави і жорстокий терор на всіх, що намагатимуться скупчувати в своїх руках цінності й знаряддя виробництва, може вивести людство на світлі дороги історії!..

Карлюга знесилився і останні слова через силу видихнув з грудей. Чорні ліхтарі очей йому погасли, а ноги ступали не так твердо і впевнено, як до цього.

Гайдученко помітив зміну в своєму бесідникові і подумав, що цей чоловік, певно, багато пережив і передумав і дійшов до хоробливого розладу з суспільством, що й привело його до пустельництва... Так само, як і раніше, Гайдученко спокійним, миролюбним тоном почав говорити, а Карлюга плентався поруч, похнюпивши голову на груди, немов знесилений неймовірним напруженням.

— Немає, звичайно, ніякої гарантії, що й комунізм може стати в деяких випадках за зняряддя фанатиків і свідомих шахраїв. Шахраїти можна на всьому, але неже ви думаєте, що коли людину можна обшахраїти на фальшивих перлах, то справжні перли від того втрачають ціну?

Комунізм не може стати зняряддям гноблення й шахрайства, і не комунізм винен, коли його авторитет де використовують, та й використовують ваші однодумці анархісти для покриття політично-шахрайських акцій, як тепер петлюрівщина використовує авторитет Радянської влади, кидаючи гасло: «Ми за Радянську владу, але без комуністів». Ви забуваєте за демагогічною фразою одну істотну дрібницю, що комуністи ніколи не були непротивленцями і не будуть... Буржуазний клас, як би він не розкладався, добровільно пролетаріатові місцем не поступиться і з історичної арени не піде, а, маючи військо, поліцію, жандармерію, буде змагатися за владу до скону... І що ж би то за ідіоти були оті комуністи, що, маючи проти свого класу добре організоване військо буржуазії, поліцію, озброєну за останнім словом техніки, розвідку і шпіонаж, яких світ не бачив, сиділи б і мріяли б, як слиняві кретини, про той час, коли буржуазія сама собою поступиться?

Ви от самі посміхаєтесь... Звичайно, можна говорити різні красивенькі, пробачте, дурнички про жандарма з марксівською ідеологією, можна розводити жалісливі слова про інквізицію, батоги, але чи подумали ви про те,

що інквізиція теж прислужувалася класовим інтересам феодалізму? Чи ви думаєте, що то Христову віру захищали? Можливо, що попівська «маса» так і думала, та не думав так папа римський, що по-папашинському турбувався за прибутки своєї парафії... Ми стаємо до жорстокого двобою з буржуазією, а всякі ідеалісти дорікають нам в'язницями, розстрілами, немовби ми мусимо своїх класових ворогів якось маринувати, щоб повернути до життя, коли настане комуністичне суспільство...

Гайдученко говорив тепер із запалом. Лагідна посмішка зникла з його обличчя, а очі ширяли десь за сизими верхівлями сосен та за болотяними просторами багряних осок. Карлюга йшов мовчки, мляво похнюпивши голову, немов слухаючи нотацію сердитого вчителя.

— Ви дійшли до крайнього скепсису, до цілковитої анархії мислення. Ви втратили маяки і не можете пристати ні до якого берега. Усі береги для вас однаково ворожі й чужі... Пробачте, але в такому стані людині нічого не залишається, крім...

Гайдученко запнувся, немов зважуючи слово «самогубство», що його хотів сказати, але, зваживши, не сказав. Він тільки дражливо махнув рукою й мовив далі:

— Скептик тратить міру й ціну речам, вони йому байдужі. Отак мені здається, що вам однаково — чи комунізм, чи монархізм, чи чорт, чи диявол!

Гайдученко аж плюнув, а плюнувши, спіймав себе на нечемному вчинку. З-за повороту дороги показався паркан маєткового двору й дахи будинків. Сизий димок зносився до неба, як офіра лісовим богам, і плутався в червоному гіллі сосен. На дворіщі поралися коло скотини комунари та жінки заклопотано пробігали з куховарні до колодязя.

— От бачите цих людей? Хіба вони всі свідомо будуть нове життя й комунізм, той комунізм, суті якого вони ще не розуміють? Звичайно, свідомості тієї як кіт наплакав, але річ не в цьому, — ми, невхильно йдучи до комунізму, мусимо навіть примушувати найвідсталіших членів нашого класу... Може, той примус буде не жорстокий

і більше економічного порядку, але все ж примус, а ви нам закидатимете, що ми, мовляв, «гнобителі»!.. Нехай це зветься й таким некрасивим словом, але річ не в словах, а в суті. Хіба комунізм гнобить, щоб набити пельку небагатом? Хіба «гнобительство», вірніше, примус не потрібний, щоб вивести відсталих членів класу з вікової темряви? Так, ми будемо «гнобити», посилаючи проти волі в школи, ми будемо «пригнічувати», ведучи цих темних людей у нове суспільство, де вони будуть справжніми господарями життя... Я за таке, коли хочете, «гнобительство»!

Карлюга пильно подивився в очі Гайдученкові, немов перевіряючи його щирість, і від того, що він у тих очах побачив, рот йому скривився саркастичною посмішкою. Він нічого більше не сказав бесідникові, повернувся назад і швидко пішов лісовою стежкою, втягнувши голову в плечі, немов боячись, що його хтось ударить по голові...

Гайдученко, стоячи коло воріт двору, дивився йому вслід і тепло посміхався.

— Анархіст!.. — промовив він тихо вголос і пішов до двору.

Розділ дев'ятий

ЧМИР НЕ РОЗУМІЄ...

Чмир пішов до гуті за склом, що йому там належало за роботу, і повернувся з якимось дідом «непевної масті», як висловився про нього Гайдученко. Дід був убогий і кривий на одну ногу. Він підпирався милицею й держав голову набік, так немовби від того залежала рівновага його тіла. Одне око йому було з більмом, і тому дід видющим своїм оком дивився гостро, пронизливо, і від дідового погляду людині ставало ніяково й моторошно.

— З голодних місцевостей іде дід, — пояснив Чмир, — думає, що в нас наїсться... Та дарма!.. — махнув він рукою.

Комунари поставилися до діда непривітно. Кат зна, відкіля йде, а тут приймай його і годуй, коли в самих тих харчів — хоч би до весни дотягти.

Харчувалася комуна лише картоплею, що її багато вродило на піщаній землі, а крім картоплі коли й було що, то тільки дітям.

— Із степу йду, дітки, з степу... Голод там, люди людей їдять... Покарав господь праведний... Ох!..

Ні до чого був цей дід у комуні, та якось ніяково вигнати стару людину проти осені, і до діда незабаром звикли. Доручили йому пасти комунарські корови та стерегти коні, і дід порався коло них і вдень і вночі. Спати йому призначили в пекарні, і ночами можна було чути, як крехтав дід і шепотів свої молитви.

— Теж комунар! — з посмішкою казав Чмир. — Йому б по святих місцях з патерицею лазити, а він і собі в комуну!..

— Нічого, нехай собі живе, — відказав Гайдученко, а подумавши, додав: — Навесні буде скотину пасти та дітей доглядати...

— Та цей-то придасться, а от той! — кивнув Андрій у бік Карлюжиного житла.

Гайдученко зрозумів, про кого говорить Чмир.

— Той, певно, до весни дотягне і втече... Йому вже й так тут неприємно пахне... Схимник якийсь чи біглий анархіст, чорт його розбере!

— А як на мене, то я б його витуривав зараз звідси, — сказав Чмир. — На чорта нам тут молокани всякі, тільки морочить будуть наших комунарів.

— Морока з ним... Він без скандалу не піде звідси, а збивати бучу не варт...

— А я б його витуривав!

Гайдученко мовчки знизав плечима. Під цей час з дверей показалася Марта. Вона позирнула на товаришів сумними очима і пішла з двору в ліс.

— Оці дівчини так я ніяк не розумію, чи вона придуркувата, чи придурюється...

— Вона хвора, Чмирю, тяжко хвора. Хороша дівчина, а хвора... Ти її не чіпай... Хай собі...

— Та я хіба чіпаю? Мені немає діла...

— Таких, як Марта, не буде за соціалізму, за тих часів, коли боротьба людей з людьми зникне на землі...

Артем замислено замовк, а по паузі тихим голосом, немов боячись, що його може ще хтось, крім Чмиря, почути, сказав: — Та тільки не одною боротьбою люди дійдуть до такого стану в суспільстві...

Чмир підвів голову й здивовано глянув на Гайдученка. Його вразили ці слова, а надто тон, яким їх сказано. Артем помітив здивування в очах товариша й пояснив:

— Боротьба потрібна тільки на те, щоб повалити старе трухляве життя. Боротьбою можна очистити місце для будівлі, а вивершити будівлю можна тільки працею. У боротьбі-бо постає поділ людей на класи й касти, а праця єднає...

Чмир нічого не зрозумів з пояснення, і, як завжди, він виклав своє розуміння речей:

— Щось чудне... Повалити трухлятину можна боротьбою, — гаразд. До соціалізму треба йти працею — добре. А як же трухлятина підійме голову і почне боротьбу? А коли в боротьбі викуються, як ти кажеш, нові касти, що заступлять шлях до нового? Тоді що? Праця?

— Ні, не праця, а боротьба... — відповів Артем і додав трохи роздратовано: — Я не зовсім як слід висловив свою думку... Я, бачиш, переконаний, що революції мусять створити умови для роботи, що внаслідок їх зникає всяка потреба в боротьбі й революції...

Гайдученко запнувся, шукаючи слів, що ними краще міг би передати свої думки. Це була важкенька справа, бо Чмир не дуже відчував тонкощі інтелігентського вислову, а Артем не міг інакше висловлювати думки, як по-книжному.

Ще тоді, як Гайдученко вперше зустрів Чмиря на гуті, він одразу відчув незручність од своєї надто книжної мови, хоч з усього й було видно, що Чмир визнав Гайдученка «за свого».

Артем до цього часу уникав розмов, що могли б створити непогодження в поглядах, хоч і виразно ті непогодження

відчував. Він шукав підтримки і сподівався, що згодом знайде в особі Чмиря не тільки спільника для організації комуні, а й однодумця. Він покладався на силу переконання, і тепер треба було ту силу виявити. Адже ж він стривожив випадковою фразою свого спільника, то треба його переконати...

— Революції й боротьба до часу... Врешті, йти шляхом революції вічно не можна... А ще я думаю, що революція тільки...

Гайдученко зупинився, немов збираючи сили перестрибнути якусь перепону:

— ...Тільки виховує й організовує маси, а не перебудує суспільство...

— А то хіба не крок наперед? Легко сказати: перевиховує й організовує!

Чмир аж посміхнувся з полегкістю, побачивши, що непогодження не такі великі, як він спочатку подумав.

— Звичайно, перевиховати та організувати маси — справа дуже важлива, але це тільки підготування... Остаточна перемога не буде перемогою зброї...

— Щось чудне ти говориш сьогодні... Ти, бува, не захорів?..

Артем образився б, почувши таке від когось іншого, але він знав, що Чмир не мав наміру його образити, а по щирості висловив те, що думав.

— Ні, Андрію, я не хворий... Я тільки багато передумав і дійшов висновку, що остаточно переможе в боротьбі за соціалізм наука...

Чмир знизав плечима. Він зле розумів Гайдученка, а остання фраза агронома й зовсім збила його з пантелику. Що хоче сказати Артем? Хіба тільки підтвердити вагу науки для розкріпачення людства? Так це добре розуміє Чмир, і річ, очевидно, в іншому. Артем щось таїть і не висловлює разом свої думки.

— Ти поясни мені... Як це воно...

— От ми провадили жорстоку боротьбу... От, приміром, ми остаточно знищили створені на ґрунті приватної власності стосунки в суспільстві...

В цей час Гайдученка покликали до хати, і він перервав свою мову.

— Увечері договоримо...

Чмир провів очима Артема і, коли той зайшов у сіни, взявся до свого діла.

Невдовзі з хати вийшов Карлюга і мовчки попрямував до Чмиря, що не підвів голови на мовчазне привітання і так, ніби нікого коло нього не було, порався коло поламаного колеса.

— Все комунське барахло ладнаєте? — спитав Карлюга ніби серйозно, але глузуючи в глибині своїх чорних очей.

— Колесо, розумієте, колесо! — підвівши голову, відказав Чмир, і в голосі його почулася загроза. Він плюнув собі під ноги і знову заходився поратися коло колеса.

— Та ви не сердьтесь... Я зовсім не хотів вас ображати...

— Я не серджусь, а тільки немає нам про що розмовляти...

Карлюга мовчки знизав плечима.

— А може, я хочу в комуну? То ви такі пишні, що й розмовляти з бідним ложкарем не хочете?

— Ви в комуну хочете? — перепитав трохи спантеличений Андрій.

— Ну та в комуну ж, кажу, — дивлячись просто в вічі Чмиреві, відповів Тома.

Майстер не знав, що йому казати. У глибині його душі ворушилися підозріння в нещирості слів Карлюги, і він уникливо відказав:

— Що ж, подавайте заяву, а загальні збори розглянуть, чи приймати вас, а чи ні...

— Та що ж заяву подавати, коли ви ось проти того, щоб мене прийняти! — трохи ображено сказав Карлюга.

— До мене вам діла немає. Як усі, так і я. Я сам не приймаю...

— Ну, а коли б подав заяву, мене б прийняли? Як ви гадаєте?

Це було несподівано для Чмиря, і він ухвалив усіма способами ухилитися від прямої відповіді, що могла зобов'язати його перед цим нахабним ложкарем. Він шкодував, що тут немає Гайдученка, який би, напевно, знайшов, що відповісти цій людині.

— Нічого я не можу гадати, бо не знаю, як інші подивляться на це... — сказав Андрій, незадоволений настирливістю Карлюги. — От, якщо хочете, поговорю з усіма, тоді скажу...

— Гаразд, поговоріть... А ввечері заходьте до мене, однаково, чи приймуть мене, чи ні...

Карлюга хитнув на прощання головою і пішов собі за двір.

Чмир підозріло подивився йому вслід і сам попростував до флігеля.

— Він хоче в комуну, — сказав Чмир Артемові.

— Хто він? — здивовано спитав Гайдученко й подивився навколо.

— Той... ложкар...

Гайдученко мовчав. У нього складалося переконання, що Карлюга поглузував із робітника, і це обурило Артема.

— Пошли його... — Гайдученко, не кінчивши, додав: — Треба подумати.

— Признатися, я й сам не дуже довіряю ложкареві, але він, здається, серйозно хоче...

«Певно, відчув ніяковість... Освічена людина, для якої ясна перевага спільного господарювання, а живе окремо...»

Але по цій думці знову хвиля сумнівів накопилася на Артема. «Не може бути, щоб він щиро прийшов до такого переконання»... Згадавши, як Карлюга плюнув, скінчивши балачку з ним, Гайдученко вирішив поговорити з цим «характерником» «начисту», раніш ніж давати відповідь. А наколи виявиться, що той щиро бажає працювати, то дати згоду й провести через загальні збори.

«А може, він має які ворожі наміри проти комуни і хоче влізти в довіру, щоб потім наробити шкоди?»

А може, він агент якої-небудь ворожої політичної організації? Що тоді?»

Але спочатку поговорити, не даючи остаточної відповіді, а тоді вже робити висновки.

Розділ десятий ДВОЄ В ПІТЬМІ

Осінь поминула свою суху пору й трусить дрібними дощами над лісом. Дні як у молоці, а ночі густою чорною патокою важніють над землею.

Коні й корови взаперті, і комунари спокійно лягають спати, як тільки темрява загусне надворі. З освітленням кепсько, і витратити його без діла не можна, тому коли й не сплять комунари, то поночі лежать, розмовляючи. Та розмови недовго тривають. Зважнілу голову хилить до ліжка, і скоро весь нижній поверх флігеля спить непробудним сном. Навіть вартовий, що його з постанови загальних зборів призначають на чергу, і той спить, приткнувшись десь у кутку. Хто під таку годину піде красти?

У вікні мезоніна, як завжди, світиться, і світло пробивається через драну завіску чи ковдру, що нею завішене вікно, але сьогодні не чути там нічого, і ніхто не ходить по кімнаті. Немов там запалили світло, а самі поснули й забули погасити лампу.

Та й як не заснути в такий вечір під шум дощу, що дріботить по дахові так однотонно присинаюче? Час од часу повійне вітер з чорного чатовиння лісу, і дощ хлюпне, немов мокрою вовною, по стінах та по шибках, і скоро знову все увіходить в одноманітну колію дрімливого шарудіння.

Та коли б хто раптом освітив дах флігеля, то побачив би, що з голубника висунулася кудлата голова і настожено застигла. За головою показалися плечі, і згодом людина перекинула ногу на дах і поплазувала до освітленого вікна в мезоніні.

Людина доповзла до самісінького вікна й прислухалася, вдивляючись у темне провалля дворища, але, нічого не почувши звідтіль і вже напевне не побачивши, людина підвелася й затулила собою пасмо світла, що пробивалося через діру в завісці. Там не видно було нічого цікавого. Крайчик столу з якоюсь склянкою, стілець, закладений паперами, та вхідні двері.

Людина відхилилася од вікна, а полежавши з хвилину, чимось ударила по шибіці. Стукнуло наче зірваною гілкою, і в цей час крайчик завіси відхилився і в запітнілому вікні показалася людська голова. Переконавшись, що однаково нічого не побачиш, людина в кімнаті спустила завіску, постояла якийсь час, прислухаючись, і пішла собі геть, промайнувши на занавісці тінню.

Людина на даху поплазувала назад, діставшись до голубника, зупинилася і впевнено перенесла ногу через лутку.

У темряві горища дріботіння дощу зливалося в одноманітне гудіння, і людина на мить зупинилася й прислухалася. Переконавшись, що однаково нічого не почувеш, вона, тихо ступаючи, попростувала до виходу. Раптом вона відчула близько себе людське дихання і вмить стикнулася в пітьмі з другою людиною. Люди, як наелектризовані, віджахнулися одне від одного й причаїлися в темряві.

Невідомо, скільки часу тяглося так. Дощ, як і раніше, шелестів об залізний дах, і шуми лісового чатовиння зливалися в симфонію тисячі малесеньких скрипок, що вітер був їм за диригента.

Люди в темряві горища притишували дихання, щоб не виявити свого місця, і кляли серця свої, що вистукували глухими молотками.

Нечутно пересуваючи ноги по глиняній підлозі горища, обидві людини почали наближатись до виходу, кожна зокрема радіючи, що саме їй пощастить раніше вислизнути з горища і таким чином не потрапитись у пастку, якщо супротивник попередить її і наробить гвалту, а то, чого доброго, і замкне горище.

Двері вже близько. З незримої відтулини їх потягло вогким протягом, та треба ще трохи просунутись у пільмі, щоб раптом вискочити на сходи й уникнути пастки, що її готує ворог. Ще крок, ні, ще півкроку, і людина кидається, і одна і друга, до виходу. Два тіла б'ються в темряві одне об одне й котяться на глиняну підлогу горища.

Невже ворог, таємничий, невідомий і незримий, проскочив на сходи? Невже він здійме гвалт і люди, з'явившись сюди, піймають його, як нічного злодія? Який жах! Який неймовірний жах!

Але ні! На сходах не чуто кроків і ніякого галасу, що мусив бути, коли б ворог прослизнув з горища. Значить, він тут? Може, навіть поруч виймає ножа, щоб полоснути його в темряві? А який жаль, що в руках немає зброї!

Знову двоє людських тіл підводяться, причаївши дихання, і плазують до виходу. Двом у пільмі, певно, неодноразово спадає на думку плазувати до виходу, бо один уже намацав сходи, і радість визволення нищить усяку обачність. Людина схоплюється на ноги й кидається туди, відкіля віє приємний вогкий холодок протягу. При першому стукоті ноги на сходах і друга людина швидко підводиться й кидається на визвольний протяг у темряві.

Ноги першої людини стукотять уже вниз і раптом змовкають, але ні галасу, ні поклику «пробі». Друга людина швидко сходить униз, вискакує на подвір'я. Навколо тиша й сонний шелест дощу. Серце як не вирветься з грудей. Людина вслухається в шум і вдивляється в пільму, але ніщо не говорить за тривогу.

«Що ж це таке є? Чи, може, то привиділося, чи, може, яка тварина натрапила в пільмі? Але людська рука, така страшна в темряві горища, як дотик мерця, відчувається ще досі, та й яка могла бути тут така тварина?»

Людину охоплює містичний жах, і вона виходить з укриття. Звуки її обережних кроків тихнуть у темряві...

Розділ одинадцятий

ЧОГО ХОЧУТЬ ВЕЛЕТНІ

Насувалася зима із своїм глухим нічев'ям. Уже й тепер комунари не мали чого робити, і тільки бесіди, що їх провадив агроном та Чмир, розгнали нудьгу довгих вечорів, коли ліс замикався чорним кільцем навколо садиби, а небо гнітило важкими олив'яними хмарами згори.

Надто самотньо відчували себе комунари, коли Гайдученко виїздив на свій район у службових справах і затримувався інколи на три, а то й на чотири дні. Навіть Чмир почував себе сиротою й менше розмовляв, шпортаючись над ремонтом. Тільки Віра Павлівна почувалась як завжди, звикши за своє подружнє життя до частих від'їздів Артема, та сьогодні й вона стурбовано поглядала на лісову дорогу і кілька разів уголос висловила свої побоювання за чоловіка. Чи не сталося чого з Артемом дорогою? А може, осіння повідь захопила десь, і він не може вибратись? А може, справи затримали?

Навіть поділитися своїм непокоєм Вірі Павлівні ні з ким, бо Марта цілими днями десь бродить і повертається додому похмура й мовчазна, а матір довелося вирядити до рідного села, бо занудилася стара в незвичних обставинах і потягло її на старі місця. А кому ж більше повідати свої інтимні переживання? Не Чмиреві ж, що хоч і ласкавий до неї, та якось сторониться жінки-товариша, немов боїться чимось ненароком образити?

Та й чоловік якось одійшов од Віри Павлівни, і їй часом здається, що вона тут чужа й непотрібна...

Підвечір п'ятого дня Артем Петрович прийшов додому стомлений і обляпаний багном болотистих доріг.

— Чого це ти пішки? — здивувалася Віра Павлівна, бо звичайно Артем приїздив підводою волревкому.

— Потім розповім, — сказав Артем Петрович і почав переодягатись.

Марта мовчки допомогла йому умитись, а потім забрала мокру брудну одягу й почала розвішувати на печі.

— Мені давали підводу, та я відмовився... Оце з самого обіду тюпаю пішки, думав, уже й не дійду... Насилу добрів...

— А чого ж пішки? — не заспокоювалась дружина.

— Та як тобі сказати... У волості отримали відомості, що в нашому районі з'явилася велика ватага. Добре озброєна... Якогось отамана Хвороста... А що воно за Хворост, чорт його знає! Отож, бачиш, твій благовірний боявся попастих тому отаманові в руки на волосній підводі...

Артем їв картоплю й розповідав далі:

— Ватага перекинулася в наші місця з Волині і має, здається, завдання виразно політичного характеру... Нищить радянських робітників, спускає під укуси поїзди з хлібом... У волості побоюються, як би Хворост не наскочив на них. Уночі ховаються, а вдень дуже обережно з'являються виконувати свої обов'язки... Навіть доповідь довелося читати в хаті одного селянина, а не в волосному приміщенні...

Марта дивилася широко відкритими очима на Артема, а Віра Павлівна засмучено мовчала.

— Ви тільки про це нікому ні слова... — звернувся він до Марти й дружини, — а то зніметься така паніка, що не скоро вгамуєш...

Марта замислено дивилась у вікно, а Віра Павлівна по довгій паузі іронічно запитала:

— Цікаво, Хворост цей якому Велетневі сином доводиться?

Артем зашарівся, але нічого не відповів. Йому було ніяково, що дружина згадує давні їхні суперечки, хоч і обіцяла не раз уже кинути свої докори.

«Невже вона не відчуває, що ці дрібні докори вульгарні? Як перекупка», — подумав він гірко і нижче нахилився над мискою з остогидлою картоплею.

Артем їв її, ту картоплю, і не помічав неприємного їдкуватого присмаку. Їв машинально, і перед його очима поставали одна по одній картини його родинного

життя. Спочатку Віра не тільки терпляче вислухувала проекти чоловікові, а й захоплювалася ними, як і кожна дівчина захоплюється словами свого коханця і вважає їх за найкраще з усього того, що вона будь-коли чула у своєму житті.

Та роки війни й революції розхитали нервову систему. Віра Павлівна, не бачачи наслідків блискучих проектів свого чоловіка, почала кепкувати з нього. В неї накіпала у серці злість обдуреної людини, що повірила у велич нікчемного мрійника...

«Ти, — сказала вона йому одного разу, — нездатний забезпечити сім'ю хлібом, ти нездара, що пишається талантами, яких у нього немає, і твоя солоденька фразеологія мені противна».

Ці слова боляче вразили тоді Артема. Він довго мовчав, бо боявся, що викличе тільки нервові зворушення у Віри, але нарешті почав доводити:

«Віро, ти образила мене своїм недовір'ям... Я не мрійник, а людина із сталими поглядами і на себе, і на оточення. Коли ти вважаєш мою систему мислення за фальшиву фразеологію, а мою роботу — за безпідставні претензії бездари, то так і сказала б давно. Тоді нам нема чого жити вкупі». Він бачив, що Віра ледве стримує ридання, але казав далі. Він стисло виклав свої погляди, що розвивав довгими вечорами.

Вона ж розуміє, що він, Артем, не може не почувати себе дитиною могутнього, але сліпого Велетня. Коли він не буде цього почувати, то зробиться плескуватим міщанином, якому однаково, що робити в світі. Він дитина Велетня, безликої маси, що тяжко працює тисячоліття, і він, Артем, зряча дитина Велетня, що їй дано очі бачити, і вона мусить бачити за всі тисячі незрячих очей, він має уші й мусить слухати для всіх глухих звуки світу. Він мусить шукати шлях до світла сліпому Велетневі, що, знесилений скотинячою працею, отупілий і байдужий, забув про сонце. Він, Артем Гайдученко, мусить повернути Велетневі зір, зірвати полуду з очей і тягар з грудей, щоб міг він вільно вдихати запахи життя й бачити

барви, створені ним, і слухати музику, заглушену рабським трудом. Він не моральний дегенерат, що забуває свої зобов'язання. Ні, він не відмовиться від обов'язків, він мусить! Навіть ціною життя він мусить домагатись визволення Велетня від віковичної сліпоти й важких пут! Він не посміє во ім'я свого особистого дрібненького щастя ухилитись од моральних зобов'язань.

Віра тоді коротко сказала: «Ти, Артеме, забудь мої дурні слова, я більше їх не скажу...»

Та минув рік, і вона забула свою обіцянку. Вона знову кидає йому глузливий докір тільки за те, що він не зумів, як добродійний міщанин, обставити її родинне «кубелечко»!

Артем Петрович, доївши картоплю, поклав виделку на стіл. Він мовчки підвівся і, ні на кого не дивлячись, пішов до себе нагору.

Віра Павлівна, як раніш, сиділа проти столу, схиливши голову, і не поворухнулася, коли Марта грюкнула стільцем, підійшовши до столу.

— Віро, як тобі не сором! Ти ображаєш Артема, що ладен усього себе віддати праці! Сором!

Голос Марти звучав сталевую, туго натягнутою струною. У ньому дзвеніла певність переконаної людини й суворість аскета.

Віра Павлівна підвела голову, і губи її ледве вимовили:

— Не докоряй хоч ти...

Потім вона підійшла до Марти і, схилившись їй на плече, заплакала. Марта, як дитину, пригорнула свою подругу, а коли та заспокоїлася, запитала:

— Ну, чого ти нервуєш?

— Ах, Марто, Марто! Ти нічого не розумієш або вдаєш, що не розумієш... Ти ж чула, що сказав Артем?.. Нам загрожує небезпека, ми можемо померти, і я б померла, коли б...

Віра Павлівна витерла сльози, і рішучість забриніла в її словах. Вона немов зважилася сказати те, чого не казала довгий час, і тепер намагалася сказати так, щоб ця дівчина зрозуміла її, а не поклала на карб гістерії.

— Я б з радістю померла, коли б знала, що є за що... помирати...

Марта відсахнулася від подруги й дивилася на неї пильно, звіряючи — чи вона, бува, часом не помилилася або чи не жартує з нею.

— Я тебе, Віро, не розумію... Я гадала, що в тебе немає сумнівів у справі Артема... Я думала, що ти свято переконана, як і він...

— Я була переконана...

— Так що ж тепер?

— Тепер у мене порожнеча...

Марта наблизилася до Віри Павлівни і взяла її за плечі, глибоко зазирнувши в вічі. Їй немов хотілося побачити все, що сховано в найтаємніших глибинах душі цієї жінки, як інколи хочеться побачити воду у глибокому колодязі.

— Ти його не любиш?

Віра Павлівна нічого не відповіла. Вона схилилася на плече подруги і знову заплакала...

Марта пестливо гладила Віру Павлівну по голові й думала про химерні забаганки жіночого серця, заблукалого в життєвих хащах...

Розділ дванадцятий ПРОГУЛЯНКА МАРТИ

Карлюга не подавав про себе знаку. Можна було подумати, що він або виїхав, або лежав тяжко хворий. Та на це мало хто зважав: не так-то вже й часто з'являвся на людські очі той чудний ложкар. А до того ж з кімнати його лунає стук молотка — значить, працює. Ніколи людині, то й не виходить.

Тільки Чмир і Гайдученко інакше розуміли втечу Карлюги з людських очей: заявив про своє бажання вступити до комуні і тепер ховається, роздумавши, а сказати ніяково. А може, він просто покепкував і уникає зустрічей? Остання гадка була найправдоподібніша.

Чмир сказав якимось, що треба поспитати ложкаря, що він думає, та Гайдученко заперечливо закрутив головою:

— Ні, не треба... Нехай собі сидить. Не треба, а то ще подумає, що ми його умовляємо...

— Та й по тому, — згодився Чмир і більше не нагадував про ложкаря.

Та Карлюга не так недбало ставився до життя комуні, як на перший погляд здавалося. Він, довбаючи свої ночви, раз у раз підходив до вікна і вдивлявся у двір. Чи немає чогось незвичайного, чи не задумали чого нового комунари? Та в комуні життя котилося, як і раніше, і нічого не було видно такого, що наштовхнуло б на думки про зміни.

— Не знають... Не знають ще... — мимрив він сам собі і знову брався до свого долота.

Тільки вчора його відвідав селянин з Тартаків і розповів про Хвороста. Раяв тікати звідси, бо, чого доброго, вважатимуть за комунара, і може статись лихо...

Карлюга удав, що то його не обходить, що йому нема чого боятись, але в глибині душі в нього ворухилося занепокоєння. Та боявся він не смерті, що йому можуть заподіяти бандити, а того, що стихія так наблизилась до нього, та стихія, від якої він так старанно ховався отут, у зеленому чатовинні віковічного бору.

Думка про втечу знову владно заповонила його істоту.

Карлюга пройшовся по кімнаті й визирнув у двір. Час був обідній, і у дворі нікого не було. Та раптом Тома здригнувся й уважніше почав вдивлятися у шибку. З відчинених дверей флігеля вийшла Марта, якась не така, як завжди, а немов оновлена. Вона високо тримала голову й ступала твердо. Такою Карлюга ще ніколи не бачив її.

Марта оглянулася навколо, ніби пересвідчуючись, що в дворі нікого немає, і похапцем подалася до воріт. Вона наче боялась, що її хтось зупинить, стане на перешкоді.

«Чому вона така сьогодні? Що сталося з цією підстреленою птицею, що вона так погордливо піднесла голову?» — думав Карлюга, і жагуча цікавість охопила його.

«Чому вона така сьогодні? Куди вона так поспішає?»

Справді, куди може йти дівчина осіннім днем, під дощ і мряку? Може, в цьому «куди» й заховані причини змін?

Намір прослідити дівчину з'явився в Карлюги якимось несподівано, і за хвилину він горів одним бажанням: дізнатись, неодмінно дізнатись!

Він одяг свою шинелю, поверх накинув старого брезентового плаща і вийшов на подвір'я.

Якби тільки не спустити її з ока і разом із тим не навернутися їй на очі.

Дівчина йшла дорогою, і її видно було вдалині на повороті. От вона пройшла праворуч, і Карлюга подався за нею, готовий, у потребі, сховатись у кущі. Швидко він пройшов до повороту й попростував кущами, обережно розсовуючи мокре гілля.

А Марта ішла й ішла. Карлюга був мокрий од дощу й од роси, а дівчина не зупинялася ні на хвилину.

«Може, вона тікати затіяла, а я, як дурень, іду слідом?» — промайнула думка, але в цей час дівчина звернула на лісову стежку, і підозріння розвіялося. Коли втікати, так нема чого йти лісовими стежками, що ведуть до убогих смолярень, покинутих ще на початку революції.

Так само обережно, як і раніш, Карлюга посувався за дівчиною, не спускаючи її з ока.

От і сараї смолярень. Вони чорніють своїми дірками на галявині, там, де розкидано недопалки дерева, виполісканий дощами деревний вугіль коло смолокурних ям та напівобтесані невідомо для чого обапалки. На всьому час залишив свої сліди, і обтесане дерево почорніло від гарячого дихання років, як од огню. Дівчина зупинилася край галявини й прислухалася. Карлюга застиг оддалік у куцах і пильно стежив.

Та от дівчина пішла через поляну до сараїв. Незабаром темна паща дверей проглинула її.

«Чого їй там треба?» — подумав Карлюга, і перед його очима пронеслася картина самогубства: жахливий посилий язик, піна коло рота, схилена набік у петлі голова й натягнуте, як струна, тіло. Неймовірний жах охопив Карлюгу, і він ладен був уже кинутись за дівчиною до сарая, та раптом стримав себе. Намір рятувати пересік сумнів, і Тома завагався. Може, нічого страшного немає? Може, тут що інше?

Він обережно просунувся трохи вперед і вмить застиг, як скам'янілий. У протилежному кінці галявини кущі розсунулися, і звідти вийшла людина. Зовнішність її вразила Тому, а енергійна хода і зброя навели на думку про небезпеку.

Справді, у всій постаті і в рухах було щось свавільне й дике, щось таке, що не терпить перепон.

Низенька шапка-кубанка чорним смушком зливалася з волоссям незнайомця, а смугляве обличчя перетинали чорні шорсткі вуса. Він ступав стрункими ногами й брязкав довгою кавалерійською шаблею, що видно було її з-під чорної дагестанської бурки. Коли поли бурки відхилялися, показувалася з-під них кобура важкого маузера і бомба коло пояса. Ще якісь військові прилади моталися під буркою, коли розміреним, упевненим кроком ступав він до сарая.

Скоро людина зникла в чорному прорізі дверей слідом за Мартою, і звідти почувся рокіт притишеної розмови.

Доць посіявся рясніше і шумом затопив і галявину, і кущі, і всю просторінь між небом і землею. Туман гуснув на галявині й мішався з ранніми присмерками. Хмари насуплювали пелехаті свої брови.

Карлюга обережно пішов поміж кущами й опинився за сараєм. Він ліг на землю під стіною так, щоб не виявити себе, й слухав. Дівчина і озброєний мужчина, видимо, сиділи близько одне від одного, і голосно розмовляли їм не було потреби. До того ж сиділи вони спиною до Карлюги, і слова коли й чути було, то не всі, а уривки слів

і фраз, кінці яких розпливалися в шумі дощу на даху та в кущах.

— ...через місяць-два ми з цим управимося... — говорив чоловічий голос, — ...нелегко... ти допоможи...

— ...мій любий... я зроблю... там небезпечно...

Хоч імла й насувалася разом із каламутними хмарами, та дощ ущух, і тепер краще можна було чути розмову. Чоловічий голос навчав:

— ...ти дістань... він однаково нічого з того не зробить... все врешті загине... але потай, непомітно...

— Я зроблю!.. я зроблю!.. — дівчина, видимо, горнулася до чоловіка, і слів її далі не можна було чути. Та ось чоловік, мабуть, випростався, бо дівчина розчаровано промовила:

— Ти вже йдеш?

Карлюга далі не став слухати. Він рачкував од сарая і сховався в кущах. Звідти видно було, як вийшов незнайомец, обіймаючи дівчину за стан, а вийшовши, зупинився й поцілував Марту. Він подивився дівчині у вічі, немов пересвідчуючись у її вірності, і потім легенько відпихнув од себе.

— Іди, а то, певно, тебе вже чекають...

— Петре, я ж прийду! — з благанням у голосі сказала Марта.

— Приходь, приходь...

Чоловік, видимо, не був настроєний на сентиментально-любовний лад або ж поспішав кудись, бо ні разу не оглянувся, ідучи в ліс. Тільки дівчина дивилася йому вслід, стиснувши руки, а коли чорна бурка востаннє майнула на фоні сизих кущів, Марта присіла на мокрий обаболок, закривши лице руками. Так просиділа вона хвилин зо три нерухомо, а потім устала, змахнула з лица рукою невидиму павутину й пішла своєю стежкою назад.

«Значить, вони призначили побачення... Але коли? Що то таке, в чому має Марта допомогти цьому озброєному красуневі? З чим “вони” управляться? Що, нарешті, має дістати Марта?»

Вечір закривав землю мокрою сірою ковдрою. Карлюзі не цікаво було далі слідкувати за Мартою, однаково вона піде додому. Треба тільки подбати, щоб вона не помітила, що він, Карлюга, слідкує за нею.

У лісі було темно, а Карлюга не квапився йти додому. Він прийде вночі, коли всі поснуть, щоб не було ніяких підозрінь щодо нічних його прогулянок.

Повернувшись, Тома прослизнув у двір не через ворота, а в дірку, проламану в паркані, і непомітно пройшов до себе нагору. Там, не запалюючи світла, він скинув мокрий одяг і дістав сухий. Переодягнувшись, Карлюга з полегкістю ліг на свою примітивну койку й замислився лежачи.

Думати було про що. І та нічна пригода з невідомим нічним супротивником, що так і не виявив себе, ця зустріч дівчини в лісі з якоюсь надто незвичайною, як на мирні липівські обставини, людиною.

«Ні, тут засновано таємничі нитки, і він, Карлюга, вплутується в цю павутину, як муха. Як же він, втікач од стихій життя, попав на гачок інтриги? Чим вона його цікавить? Яке йому діло до того агронома з його таємничим мезоніном? Яке йому діло до істеричної дівчини, що закохана у вродливого вояку? Та й загалом, плювати йому на цю химерну комуну з усіма її пожильцями!»

Карлюга робить категоричний, надто категоричний висновок. Та коли думкою приходив він до таких висновків, чуття магнітом тягло його до цієї інтриги, і дикунська непереможна зацікавленість потребувала задоволення.

Спробував Тома Карлюга, пустельник і філософ, абстрагувати своє «я» од житечного багна і знестись в надхмарні високості, де в холоді думки змовкає голос чуття, та відчув він на ногах своїх важкий тягар. Він заплющив очі, мислено скидав із себе брудне, давно не мите тіло, душив свої чуття, гіпнотизував себе, скупчуючи увагу на якійсь мисленій точці, але нічого не виходило. Він утратив можливість розглядати все живе на землі, а себе передусім, з холодної високості думки. Утратив

ту можливість, що тільки й тішила самотність, рятувала від розпуки і окриляла в хвилину вагання й сумнівів.

«Так, виходить, стихії, що породили мене і які я убив у серці своєму, знову відроджено? Знову їхня влада на мені, і я іграшка в їхніх руках?»

Жах холодним потом облив Карлюгу, і він підхопився на ліжку. Було вже пізно. Навколо, крім шуму дощу та зітхання лісу, нічого не було чути. У хаті виразно віяло холодом, бо грубка давно не топилася. Тома відчув голод.

Не запалюючи лампи, він зібрав стружки й розпалив у грубці. Дрова весело затріщали в полум'ї, і тепле світло приголубило запалі груди Карлюги.

І світло з груби, й темрява навівали згадки, і картини одна по одній попливли в його уяві, картини далекого життя, що так не схоже на його теперішнє життя. В йому прокинувся потяг до минулого, і одразу ж він піймав себе на цьому.

«Минулого твого, Томо, немає. Воно пірнуло в безвість. Ті липи, що за старими романістами шуміли над твоїм дитинством, давно селяни порубали й нарobili з них хат і комор. Ті клавiкорди, що тішили твоїх предків, давно спорохнявіли, як і кістки предків, і, певно, дісталися якійсь крамарівні або попівні, і вона барабанить своїми грубими мужичими пальцями по чутливій клавiрі... Ті вельможні предки, що їх змальовували найкращі малярі, певно, красуються де-небудь коло селянської печі, а твоєю прекрасною зброєю користується який-небудь Петро...»

Картини дитинства в родовому маєтку старого панського роду, навчання у військовій школі, гвардійський полк, товариші, жінчини і весь пишний карнавал великопанського життя — промайнув, як уві сні. Сон минув, і людина прокинулася...

Згадав Карлюга, як його, родовитого шляхтича, нащадка славного гетьманського роду, припрошали до офіцерських загонів і як йому одного разу стало ясно, що дійсність не зміниться знову на блакитний сон, що життя — розбурхана стихія, і немає від неї порятунку, і немає

сили, що могла б перебороти ту стихію... Тоді у нього, стомленого безпутним життям тридцятип'ятилітнього чоловіка, з'явилося бажання втікати. Довгі місяці блукаючи, він обґрунтовував свою нову систему життя. Перед його очима тоді повстала вся марність і порожнеча боротьби й життя, в якому йому не було чого робити...

«Стихія незнана й таємнича... Вона незчислений ворог. Вона — Велетень, що породив комахок і зненавидів їх з перших днів народження, і ці комашки, і він, Карлюга, в тому числі, не маючи змоги побороти жорстокого батька, мусять тікати від нього в пустелю й жити з дикими звірами».

Як прекрасно розпланував своє життя за своєю системою! Останні роки були роками гармонії й рівноваги, коли всі тягарі скинуто з плечей і з серця і людина стає вільна від обов'язків і примусу. Сила пристрасті не турбувала Тому, розсотуючись рівномірно в тілі, а розум був кришталево ясний, нічим не каламучений.

Та ось тепер прийшли якісь люди, якісь донкіхоти, і ламають свої дурні списи об непорушні скелі життя, і ця комедія, цей жалюгідний фарс зацікавлює його, Карлюгу, і він починає захоплюватися.

«Ні, раз назавжди тікати, тікати, тікати!»

Тома енергійно випростався й стиснув кулаки, немов наміряючись кинутись на бій з проклятими стихіями, що простягають пазурі в його затишок.

Але вогонь у грубці гасне, холод просовує в щілини дверей і вікон свої колючі пальці. Тома схилився коло груби й почав роздувати вогонь. Це його заспокоїло. Думки увійшли в спокійні береги і, завертівшись у химерному вирі, зупинилися...

Карлюга прокинувся на стружках коло груби, як молочний ранок пропустив свої білі ниті в задимлені шибки його кімнати. Перша думка його була про таємниці, що снуються навколо й зав'язуються в не зрозумілий для нього, Карлюги, вузол отут, у колишньому панському маєтку...

Розділ тринадцятий

БОГ ЗЕЛЕНОГО ЧАТОВИННЯ

Дід Данило вийшов уранці на дворище й перехрестився на схід. З шапкою в руках, шепочучи молитву, він простояв хвиль із п'ять, побожно дивлячись на рожевий небозвід, а потім знову перехрестився й надів шапку.

— Що, діду, як воно сьогодні погода, га?

Чмир посміхнувся невідомо з чого, чи то з дідової молитви, чи з діда. Він виніс із собою відро й рушника і почав старанно вмиватися.

Доцу не було з учорашнього вечора, і вітер розніс хмари на клапті. Сонце ніяково жевріло за лісом, немов соромлячися йти з убогим снопом свого холодного проміння на люди...

— Погода, погода... яку бог пошле, така погода й буде...

Дід не любив розмовляти, і як хто чіпав його, він нітився й тікав, немов за яким ділом. Так він зробив і тепер, уникаючи, за своєю звичкою, розмови з Чмиром.

Чмир довго із задоволенням порскав і віддихався. З флігеля в цей час вийшов Артем Петрович, одягнений, з вузликом у руках.

— Повезло мені, чорт візьми, думав знову мокнути-му, а воно таки розпогодилося!

— А що, хіба в дорогу?

— Атож! Треба побувати в Тихому, там щось із колективом не ладиться... Днів через три-чотири повернусь...

— Може б, посидів дома? — нерішуче спитав Чмир, і одразу йому стало ніяково за це боягузливе запитання. В думці вилаявши себе, він додав: — Проте коли справа з колективом, то треба йти... Морально підтримати треба...

Артем Петрович тонко усміхнувся собі у миршавий вус, розгадавши дипломатію товариша, і подав йому в'язку ключів.

— На всяк випадок, на тобі ключа від мезоніна... На всяк випадок... В разі пожежі постарайся вихопити скриньку, що під столом...

Ці розпорядження Артем завжди давав Чмиреві, коли йому припадало виїздити на довгий час у своїх службових справах, і та таємнича скринька почала видаватися Чмиреві за сховище неймовірних див, що їх навіть на люди показувати не можна.

Дід Данило стояв неподалік і пильно вдивлявся в небо, а коли побачив, що Артем рушає, і сам почвалав до сараїв.

— Гарзд, — сказав Чмир, кладучи ключа до кишені, — вітай товаришів... Та гляди, — додав він тихше, — щоб не потрастись кому не слід...

Гайдученко потис руку товаришеві й пішов з двору. Він завжди до волості ходив пішки й тільки там брав підводу.

Ні Гайдученко, ні Чмир не помітили, що під час їхньої балачки у сінцях, що були при вході до Карлюжиного приміщення, хтось стояв. Не більше як через п'ять хвиль Карлюга вийшов із свого сховища і підійшов до робітника.

— Здоровенькі були... А я оце, видужавши, знову про те ж... — почав він, звертаючись до Чмиря.

Чмир, тримаючи рушника через плече й розчісуючи голову, відповів на привітання й слухав, що скаже йому ложкар.

— Про те ж, про що раніше говорив...

Карлюга допитливо подивився в очі Чмиреві й додав:

— Я, знаєте, хворів і тому не міг особисто поговорити з вашим головою... От коли б ви його покликали...

— Він допіру пішов до волості...

— Ох, який жаль... — сказав Карлюга з удаваним жалем. Перекинувшись ще словом про погоду, Карлюга почвалав до своєї хати.

Підозріння, що на горіщі він здибався з Чмирем, тепер розвіялися. Нічого було тому підглядати вночі за

мезоніном, коли він може зайти туди, коли схоче, і подивитися все, чого не забажає. А може, він стежив за ним, Карлюгою? Ні, і того не могло бути. Коли б він справді стежив, то мусив би, помітивши його в темряві, вжити заходів, щоб зловити. Ні, то був не Чмир. Хтось інший, окрім Карлюги, цікавиться мезоніном. Але хто?

Після нічної пригоди на горищі Карлюга до ранку побоювався, що почнеться розшук, та цього не сталося. Той, «другий», видимо, боявся його, Карлюги, і, може, вважав за ворога, що хоче «його» піймати.

По тій пригоді Тома ночами прислухався, чи не йде, бува, хто по сходах на горище, але нічого не чув. Певно, і «той» налякався й вичікує.

Загадка так і лишилася не розв'язана, і Тома блукав у лабіринті здогадок, щодалі більше заплутуючись у них.

Чи не знає чого Марта? Вона має змогу більше спостерігати, і її можна б було легко підбити на відвертість. Шкода тільки, що Марта більше не зверталася до нього, старанно уникала зустрічей, а коли Карлюга одного разу поздоровкався з нею, так дівчина похапцем зникла за дверима флігеля.

А шкода. Може, пощастило б щось прочитати в очах, піймати на слові, зрозуміти недоговореність або призручній нагоді налякати її, натякнувши на речі, що, як вона певна, нікому не відомі.

Марта стала зовсім інша після побачення з озброєним молодцем у лісі. Згадка про це побачення неприємно лоскотала десь у серці, і як Карлюга не відбивався від неї, вона настирливою мухою турбувала його спокій, і щось подібне до образи відчував Тома, згадуючи дощовий день на смолярнях...

Повернувшись до себе нагору, Карлюга взявся за долото, але тріски не сипалися тепер з-під нього таким водограєм, як колись. Мляво сковзалась рука по молотку, і долото не заглиблювалось у дерево.

Він наварив собі картоплі й пообідав. Потім ліг і заснув, але й уві сні голова не вгаваючи снувала нитки

каламутних думок, і тисячі комбінацій пропливали в голові, зникали й давали місце новим і новим...

Надвечір він прокинувся з чітким і виразним планом у голові.

Нетерпляче чекав він вечора, а коли каламутно-туманна імла почала обволікати все навколо, він вийшов на дворіще. Комунари поралися коло скотини, Чмир тягав воду з колодязя, зливаючи її в корито для скоту.

— Холодно вже стало в моєму курнику, — сказав він, підійшовши до Чмиря.

— Взимку, мабуть, і ми померзнемо... Будинок гнилий і вже не держить тепла...

— А ви внизу живете чи нагорі?

— Я? Внизу... То Артем Петрович тільки нагорі, сам один, а сім'я його теж внизу... Нагорі взимку не всидиш...

Ах, як прекрасно пощастило Карлюзі дізнатися того, чого йому не вистачало! Тепер можна напевне сказати, що план свій він здійснить, і йому ніхто не перешкодить.

— Навесні будемо ремонтувати та добудовувати приміщення... А то тісно... — додав Чмир, не відриваючись од роботи.

Карлюга пройшовся поза дворіщем вогкою дорогою й подихав запахом осіннього чатовиння. Йому пригадалася прочитана колись новела про пустельника, що борючись з духом плоті, живучи в лісі, а бог зеленого чатовиння тривожив його вдень і вночі. Той бог не схожий був на всіх інших богів. Власне, божеського в нього було замало, — так собі, лісовий перелесник, та й на тому... Бог зеленого чатовиння приходив удень до пустельника й розповідав йому непристойні анекдоти, що так поширені поміж босяками та ченцями, які тішать себе блудним словом, не маючи змоги втішатися з іншого. Ті анекдоти здавались пустельникові повіями чистого еросу, і пустельник в екстазі бив поклони, аж поки знеможений не падав на долівку своєї темної землянки. Вночі зеленобородий бог діяв інакше: він обволікав найневинніші

речі пристрасним тілом жінки, і тоді здавалося пустельникові, що то не дерево розгалужене, а жінка, що багне в сласному зомлінні мужчину, і чорні двері землянки видавалися жіночим природженням, а зіплена з глини сідласта пічка — жіночим торсом...

Автор тієї новели розповідав, що бог зеленого чатовиння переміг пустельника з його імпотентним богом, і той пустельник у хвилину лютого болю відтяв своє природження дроворубною сокирою і помер у невимовних муках...

І далі розповідав письменник, з якою радістю бог прийняв кастровану душу пустельникову і як раділо небо перемозі над ворогом, що життя хотів поставити вище за смерть.

«Ні, він, Тома, сильніший за того убогого анахорета... Він знайде сил у собі порахувати ребра тому вигаданому поетом богові, що не має нічого, крім непристойних анекдотів і хворобливої еротичної фантазії. Він витримає його натиск, не маючи підтримки якоїсь надприродної божеської сили... Чхати він буде на богів».

І по цій думці Карлюжине серце зіщулилося, як маленьке сліпе кошеня, що не знаходить виходу із своєї кошовки й не уявляє, що робиться там, за кошовкою. Світ обмежено, і не знати, чи то сила говорить у Томі, а чи зарозумілість. А може, він гірший за того вбогого пустельника, бо не здатен на його героїчний вчинок?

Бог зеленого чатовиння... Може, він знає щось краще за непристойні анекдоти? Може, в нього є засоби, дужчі за полове багнення?

З розтрушеною, як обвислий, погано складений віз сіна, душею зібрався Тома до себе нагору і знеможений упав на ліжку.

Ах, ця знемога, якої не знав раніше Карлюга! Чи не зелений чатовинник, вартовий його самотності, налив йому в жили тієї отрутої знемоги?

Чи не таємний посланець стихій відживляє давно відсохлу пуповину, що сполучала його з життям? Але

справа проста: він сьогодні здобуде ключ до загадки-таємниці, і тоді він вільний: ніякі боги ані чорти не втримають його надовше тут. Він кине цей колись затишний куток і подасться в глибину поліських нетрів до якоїсь хижки, буде жити, як дикий звір, полюючи примітивним знаряддям птахів лісових і диких звірів. У нього є сокира, пила, долото, молоток і ще якісь дрібніші струменти, і йому не страшні нетрі, не страшна справжня пустельність.

Але справа стоїть...

Карлюга підвівся на ліжку й підійшов до вікна. Надворі темрява глуха, як ліс, і важка, як камінь. Вона, та темрява, давить на шибки чорними огромами й засмоктує землю.

Тома обережно відчинив двері і зійшов униз сходами тихо, крадькома. Садиба заснула, загрузши в чорне болото ночі. На небі так само, як і на землі, темно й порожньо. Хмари нашарувалися над землею чорною могилою, а білосорий місяць тоскно маячить у німотній порожнечі.

І раптом Карлюзі стало страшно. Земля — могила, люди — мерці, що в невблаганній розпуці розривають свої давно зотлілі серця й метушаться в чорній ямі життя, як миші, віднімаючи одне в одного шмат хліба...

Смертельний жах посіяв на його спині холодне насіння, і Тома ладен був уже вернутись у свою кімнату, щоб сидіти там до ранку коло розпаленої груби й очікувати на світанок, що розкопає могилу й виведе на світло живих мерців... Та ось могила небесна тріснула, і в розколину замолочливілося немічне світло місяця. Тома зітхнув з полегкістю й озирнувся навколо. Кошмари розвіялися, і він міцно держав уже свій здоровий глузд за барки.

У мезоніні світла не було. Нижній поверх флігеля так само був темний.

Тихо навшпиньках Карлюга пішов до сінець і наготовленим кілком підпер сінешні двері зсередини. Поторгав їх, але двері міцно стояли. Зайшов до кімнати, скинув шинелю й черевики. Сокира й долото були наготовлені

вже коло дверей. Він в одних шкарпетках, без шапки, з сокирою під пахвиною вийшов з дверей і не зачинив їх за собою.

Прокляті сходи риплять під ногами, але рип не сильний, і, опинившись на верхній площині, Карлюга від напруження переводить дух. От уже ноги намацують землю й долівку горища, і в ушах свистить протяг.

Перелізти з горища на дах було одну хвилину. У вікні мезоніна темно.

«Добре, що вікна одинарні», — думає Тома, одколюючи маленьку шибку, і раптом лункий дзенькіт порушує тишу. Тома завмирає під вікном і лежить з півгодини. Скрізь, як і раніше, глуха тиша, немов навколо на десятки кілометрів немає нікого живого.

«Проклята шибка!» — лається в думці Карлюга, намацуючи скалки скла на даху поруч із собою. Вікно відчиняє він швидко й безшумно і вскакує в кімнату. Він трохи знає її, бо тут був до приїзду Гайдученка, і тому орієнтується прекрасно. От тільки не напоротися б на стіл або на лаву й не грюкнути чим...

Він завісив вікно й запалив сірника. Перше, що він намацав очима, була скринька. Наблизившись до неї, він при світлі догорілого сірника оглянув кімнату.

Це було убоге житло старця, і прикрашував його тільки химерний апарат у кутку на дошках та поличка з хімічним склом, рурками, колбами, пробірками...

«Хімік!» — усміхнувся Карлюга і, коли погас сірник, взяв під пахву скриньку й швидко подався назад.

Він зачинив за собою старанно по-господарському вікно, взяв сокиру й долото, в думці перевіривши, чи всі свої речі він забрав і чи не забув чого.

Вже коли зійшов зі сходів і стояв коло дверей своєї кімнати, Тома почув, що хтось намагається відчинити двері внизу, але, кілька разів штовхнувши їх, видимо, втратив на це надію.

«Невже це той, мій таємний супротивник?» — подумав Карлюга й тихо замкнув двері своєї кімнати.

Розділ чотирнадцятий ЗЛОДІЙ І МУДРЕЦЬ

Тільки надійно замкнувши двері, Тома ліг і заспокоївся. Через чверть години він підвівся бадьорий і свіжий, як подорожній, що після трудного шляху нарешті дійшов бажаної мети.

Карлюга встав на весь зріст, і йому захотілося вигукнути бадьоро-войовничо, як колись у кадетському корпусі після трудних іспитів. Але Тома не вигукнув, він тільки посварився комусь невідомому, але ворожому й тепер подоланому. Може, то був «бог зеленого чатовиння», а може, та стихія, що простягала до нього свої мацки.

Він підійшов до груби, і скоро в ній запалав огонь. Відкрити скриню було дві хвилини — маленькі клямки й копійчаний замок подалися перед його струментом легко й без стуку.

У скрині нічого особливого не було. Кілька списаних зошитів та жмут паперу, перев'язаний мотузкою. Зошити все заялозені від довгого вживання в несприятливих умовах, а папери перев'язані валом, що з нього тчуть по селах рядна.

Карлюга навіть не розгорнув ні паперів, ні зошитів. Він зібгав їх і, відхиливши дошку підлоги в кутку кімнати, жужмом засунув туди. Дошку заклав, засипав остружками, а скриню потропив на дрібні шматки й кинув у грубу.

Він тепер сидів і дивився у вогонь, думаючи свої думи про життя.

Огонь палав нерівно й кидав косі промені по кімнаті, вирізьблюючи пелехату тінь людини на чорних стінах. Тома заплющив очі, і прозора дрімота замружила йому свідомість. Немов якесь блакитне марево стало перед очима, і з того марева виступала сміливо й гордо Марта, така приваблива й прекрасна. Серце забилося в грудях, а думка про зеленобородого бога лісового чатовиння промайнула в свідомості. Марта йшла просто на Карлюгу

й зупинилася, виблискуючи очима з-під насуплених повесняному брів. Карлюга намагався встати та побігти їй назустріч, але тіло німотно завмерло і м'язи не ворухилися. Марта, посміхаючись, глузливо мовила: «Хто ти еси, пустельнику? Чи ти мудрець, що не стерпів глупоти людства, чи дурень, що заплутався в мудрому житті?»

І потроху із зеленого чатовиння вирізвився бородатий велетень, що очі йому світилися, як юнакові. На могутніх грудях ворухилися прекрасні м'язи, а рукою сильною він обійняв Марту й пригорнув до своїх грудей...

«Це він! Це він!..» — вигукнув Карлюга й прокинувся від свого сну. На лобі йому виступили краплі липучого поту, а руки тремтіли, як у паралітика. Він почув власні слова і, сам себе засоромившись, ніяково потер передсиджену ногу.

«Катзна-що приверзеться... Марта! К чортам усіх Март у світі і богів зеленого чатовиння, що нагадують расових жеребців!»

Твердий намір лягти в ліжко виник у нього, і він попростував у темний куток. Та до ліжка він не дійшов. Якийсь гуркіт на горіщі чи на даху прикував його увагу. Карлюга насторожився. За грюкотом розітнувся чийсь пронизливий вигук, а потім постріл один і другий. Надворі замоталися тіні з ліхтарями, і Карлюга припав до вікна.

«Що могло статися? — думав він. — Та що б не сталося, він мусить вийти».

Через хвилю він був на дворіщі й віч-на-віч зіткнувся з Чмирем. Той був до краю схвильований і лаявся так, що виляски йшли навколо.

— У чому річ? — спитав Тома.

— Злодій! Розумієте, злодій заліз у кімнату Артема Петровича! — Чмир не став більш нічого пояснювати. Він побіг у пільму, держачи наготові рушницю, а за ним ще двоє комунарів. Решта кинулася до корів і коней, боячись, що злодії можуть їх покрасти.

За чверть години повернувся Чмир з комунарами. Вони нікого не піймали. Та й кого можна піймати в таку ніч у лісі? Навіть удень тут легко схватися!

— Утік! — глухим голосом промовив робітник, — Утік і скриньку украв... Що тепер Артем Петрович скаже?

Карлюга розпитав, у чому річ, і довідався, що вночі Чмир почув крізь сон брязкіт розбитого скла, але не звернув уваги. Думав, що на горіщі протягом здуло якусь склянку. Через півгодини він почув непевний гуркіт у кімнаті Артема Петровича. Зрушницею і з каганцем рупив він нагору в мезонін. Там хтось порався. Тоді Чмир вискочив надвір і почав стріляти просто у вікно мезоніна. Злодій кинувся навтьоки через дах і зіскочив у бік лісу.

Огляд кімнати виявив, що скриньку вкрадено...

— Звідки ж злодій дістався даху? — спитав Карлюга.

— Драбина стоїть від сарая...

Чмир до ранку залишився стерегти подвір'я, а Карлюга пішов до себе спати. Він з особливим задоволенням ліг, випроставши тіло, як справивши важкий обов'язок і втішений з того, що труднощі в минулому, а далі в черзі стоять легші справи.

Незабаром думки, як розтоплений віск, утратили форми, стали аморфні, і блакитне марево заколисало його на своїх чутливих сітках.

Сон був неспокійний і тривожний. Знову прийшла Марта, та не горда й смілива, як він її бачив востаннє, а засмучена й пригнічена горем. Вона прийшла до нього, як уперше, питати мудрої поради. Вона сіла коло Карлюжиного ліжка й стомлено похнюпила голову, а коли підвела її, на очах рясніли сльози.

«Монгольська скорботна мати», — подумав Тома про Марту.

Марта дивилася засмученими очима й не мовила ані слова, та Карлюга й без слів розумів її горе. Він вичитував у її погляді всі жалі її життя й усі муки, замкнуті в серці.

«Марто, ваша душа вмирає... Ваше серце чучверіє від зради... Ваше тіло поїнялося холодом передчасної смерті... Ваш життєвий шлях утято, як голову нерозкаяного злодія... Ваше сонце захололо й більше не світить... Ваші радощі зів'яли в безоднях чорної скорботи без світла й тепла... Слухайте мою пораду... Слухайте уважно мої слова...»

Голова Марті за кожним словом Карлюжиним схилялася нижче й нижче і нарешті зовсім упала на груди, як зав'ялий пуп'янок великої південної квітки.

«Слухайте уважно голос мудрості: зів'ялі душі не розцвітають знову. Ніщо не може прогнати холод довчасної смерті... Ніщо не спроможне врятувати життя, коли стято голову... Мертві планети не загораються вогнем, а вічно блукають у світових просторах чорними гробовищами життя... Ніяке світло й ніяке тепло не можуть воскресити квітку, побиту морозом...»

Марта встала, вся осяйна й горда. Її пригнобленість зникла без сліду, і вона простими й наївними словами дитини кидала, як камінними брилами, в груди Карлюги.

«Ти, мудрий пустельнику, все брешеш! Ти набрехав мені про мій утятий шлях, про зраду й про холод смерті! Моє сонце тепло світить у небі, і від моїх радощів тікає темрява скорботи, як ніч од сонця! Ти, пустельнику, брехливий, як старий пес, що від старості недочуває й недобачає... Ти жадаєш життя й боїшся його, твоє серце палає пристрасстю, а ти говориш про зотлілі серця... Ти вбога нікчема, блудний син свого батька!.. Мій Чорний Ангел, що світліший за світло, утне твою дурну голову і блудний язик!..»

Марта безшумно вийшла з кімнати, і Карлюга відчув холодну порожнечу навколо себе. Серце йому стислося якимось давно забутим почуттям, і він, глибоко зітхнувши, розплющив очі.

У кімнаті було світло, а знадвору чулися голоси. Як п'яний, Тома підвівся на ліжку. Примари минулої ночі ще тяжіли над його свідомістю, і він, щоб остаточно розвіяти їх, почав свою буденну роботу.

Розділ п'ятнадцятий ТРИВОЖНІ НАСТРОЇ

Дощі клякли на зеленому піску й хрумкою ожеледдю падали на траву та дерева. Снігу ще не було, але попередник його, холод, давався взнаки, і груби в приміщенні комуни топилися дедалі частіше.

Те, що Гайдученко заховував у секреті, незабаром зробилося загальновідоме, і комунари занепокоїлися. Вони щоразу настирливіше напосідали з запитаннями, на які не знать було що казати.

Пригода з нічним злодієм підлила масла в огонь і збен-тежила вкрай Чмиря. Він ходив, як ошпарений, цілий день, обшукуючи навколо садиби чи не на цілу верству, але будь-яких слідів злочину не знайшов. Злодієві пощастило зникнути безслідно з скринькою, і Чмир в кепському настрої чекав повороту Артема.

«Що скаже товариш? Як подивиться на всю цю справу?» — катувався запитаннями Андрій, і несмілива надія, що в скриньці, може, нічого важливого й не було, що якось-то все обійдеться, розвіювалася, коли згадував він останні слова Гайдученкові, як той ішов із дому.

Комунари трималися замкнуто, і кілька разів Чмир помічав, що вони замовкали, забачивши його. Самотність людини, що звикла до роботи в колективі, є найжахливіша самотність, і цю самотність він тепер зазнав.

Зовні спокійний, немов нічого особливого не трапилося, Андрій зайшов до житла Гайдученків. Віра Павлівна сиділа коло вікна і, користаючись із рештків денного світла, читала. Коли Чмир переступив поріг, вона склала книгу й устала назустріч гостеві.

— Ну що, нічого немає? — спитала Віра Павлівна й насторожено чекала відповіді.

— Нічого... Навіть натяків на сліди...

Віра Павлівна розпачливо заломила руки й стиснула щелепи. Її всю трясло, як у пропасниці, і, щоб захвати свій стан, вона опустила на стілець.

— Що ж робити? — витиснула вона з себе і з надією на порятунок подивилася на Чмиря. Андрій ніяково потупив очі, і болісне відчуття сорому, що він, обкурений порохом вояка, безсилий щось вдіяти, гостро пронизало його серце. Справді, що робити?

Зібравши всю свою витриманість, Чмир мовив черствим тоном військового наказу:

— До приїзду Артема нема чого робити. Спокійно чекайте, не хвилюйтесь. Справу полагодимо, того будьте певні.

Так доводилося йому колись казати в скрутні хвилини обдертим і голодним червоногвардійцям, коли в оточенні ворожих багнетів ті втрачали віру в перемогу. І диво дивне — сам він починав вірити в перемогу над ворогом, якого до того вважав нездоланим. І на смерть роковані хвилину назад люди виходили переможцями.

Слова Чмиреві помітно вплинули на Віру Павлівну, і вона трохи заспокоїлася.

— Це така жахлива несподіванка для Артема!

— Власне, я не зовсім розумію, що там у тій скриньці було?

— Записи робіт чи не за десять років... Це загальмує його працю на цілі роки...

Чмир усе ж не розумів, чому працю Артемову може загальмувати зникнення записів.

Він знав, що Гайдученко працює над справою поліпшення ґрунтів якимось штучним способом і робить тисячі спроб, але суті справи не докопувався. Працює, значить, добре, до чогось корисного та дійде.

— Прикро, звичайно, що загальмує, але що ж вдієш? Я, проте, вірю, що ми ті записи знайдемо.

Віра Павлівна встала з свого місця і підійшла ближче до Андрія. Вона сіла, схилившись ліктями на стіл так, щоб бути найближче до вуха свого бесідника. Чмир здивовано подивився на жінку.

— Справа, власне, складніша, ніж я сказала... Багато складніша, — підкреслено вимовила вона останні слова.

— А чому саме?

— Артем не дозволив мені будь-кому говорити про це, і я тільки й можу сказати, що коли папери потраплять у ворожі руки, ворог матиме убійчі засоби проти нас... Артем, певно, вам сам про це докладніше розповість... Я не можу...

— Дивні діла! — розвів Андрій руками, і йому спало на думку, що Віра Павлівна щось перебільшує і, певно, надає великої ваги тому, що справді не так-то багато й важить. Він ухвалив не турбувати більше розпитуваннями Віру Павлівну й перевів розмову на інше.

Він почав про настрої комунарів, що йому ті настрої не дуже подобаються, і закінчив пропозицією урядити сьогодні ж бесіду.

— Я про це хотіла й сама вже з вами поговорити. На мою думку, ви з Артемом надто мало звертаєте уваги на виховання цих бородатих дітей...

— Вина наша в цьому є, та, як бачите, і Артем, і я зайняті, і часу небагато було досі...

У найбільшому приміщенні комуні, що правило воднораз і за їдальню, і за клуб, зібралось чоловіка п'ятнадцять комунарів і посідали навколо саморобного грубого стола на нетесаних лавках. У вікна сочився осінній каламутний присмерк і невиразно різьблив контури людей. Час був такий, що в комуні ще вогню не запалювали.

Розпочата Чмирем розмова сколихнула комунарів, і вони тривожно насторожилися. Чмир помітив це і вже був розвіяв тривожний настрій, як усю справу зіпсував дід Опанас, сивобородий велетень, що був авторитетна людина в комунарів. Він устав із своєї колодки й підійшов до Чмиря, так немовби той інакше не почує його слів.

— Зібрали нас, значиться, в камуну, а люди кажуть, що камуні не бути... — розпочав свою мову дід і статечно погладив бороду. — Артем Петрович каже, що камуна буде, а люди кажуть, що не буде, — продовжував дід Опанас. — Артем Петрович казав, що буде, а не сказав, що буде, коли банда нас виріже... А я скажу: м'ясо з нас буде, а не камуна! Он уже в Далекому побили продкомівців і винбарі спалили з хлібом... Отакеньке діло! Так що ж робити? — поставив дід запитання Чмиреві.

Дід Опанас од комуні сподівався на безліч добр, що посипле їм щедра рука влади, а наколи ж тих добр немає сьогодні, а можуть бути тільки неприємності, то не стала потрібна дідові Опанасові й камуна.

— Все може бути, але лякатися нема чого, — почав твердим тоном Чмир. — Ми мирні люди, і нас ніхто чіпати не стане, та наколи б якому злодюзі і спало б на думку нас зачепити, то в нас є зброя і ми можемо боронитись...

Відчувши, що посилення на зброю, якої в комуні як кіт наплакав, мало може придатися для поліпшення настрою, Чмир удався до другого маневру:

— Невже ви думаєте, що коли б банда наскочила, то мене помилювали б? Чи Артема Петровича по голівці погладили б? Будьте певні, що дід Опанас банді не потрібний. Не бійтесь, діду, ви тим бандитам потрібні як торішний сніг, а коли різатимуть, так Артема Петровича, та мене, та ще от, може, Віру Павлівну. Так чого ж тоді гарячку пороти?

— Діда Опанаса банда з гармати встрілить! — вигукнув хтось із молоді, і цей простецький дотеп викликав загальний регіт і розрядив напружену атмосферу. Настрій вирівнявся, і далі пішли розмови інтимнішого характеру про всілякі комунські справи; і Андрій побачив, що він за цей вечір наблизився до комунарів куди більше, аніж за цілі місяці до цього.

— Ви думаєте, що все так легко робиться, як кажеться? — розважливо промовляв Чмир. — Ні, до всього треба рук прикласти... А ми що такого зробили, що вимагаємо все на тарілочки? Нічого ми не зробили поки що, але зробимо!.. От перезимуємо, заведемо сівозміну, реманент і будемо господарювати. А то, що там банди з'являються, — то пусте. До весни все полагодиться; і ніяких банд не буде. Радянська влада на всіх фронтах перемагає; і вже от є чутка, що до нас на Полісся йде цілий корпус, щоб упень винищити бандитизм.

Останні слова викликали видиме задоволення комунарів. Вони заворушилися, як діти, що їм у страшній темній кімнаті раптом засвітили світло.

— А весна прийде, так заживемо, що й чортам тошно буде! Реманент уже відпустили, дадуть коні й зерно на засів...

Поговорили ще й почали розходитись на спочинок. Тільки дід Опанас, що весь час мовчав, не втримався висловити свої побоювання, що все тільки обіцяють і землю, і реманент, і коней, і зерно, а чи дадуть — невідомо...

Але на діда тепер дивилися насмішкувато. Його авторитет був підірваний.

«Чисто тобі діти, — думав Чмир. — Їм усе подай готувеньке! Селюки, одно слово!»

Він провів Віру Павлівну до її кімнати, і вона, потиснувши руку на прощання, пошепки сказала:

— А ви таки, Андрію, молодчина! Артем у такому становищі розгубився б!

Ця похвала приємно полоскотала честолюбство Андрія, і він уперше за весь час подумав про Віру Павлівну як про жінку.

«Але чого це я тут стою?» — спіймав сам себе Чмир і пішов геть од дверей.

Розділ шістнадцятий ПАПЕРИ Й РУШНИЦІ

Гайдученко повернувся на ревкомівській підводі й повідомив, що справа пішла на краще. Банду Хворостову розбито, і рештки її посунулися на Волинь. Комуні тепер ніщо не загрожує.

Чмир спочатку мовчав про крадіжку, а коли Артем скінчив інформацію, Андрій обережно розповів про нічний випадок у мезоніні.

Гайдученко зблід, але стримав себе і спокійно-напружено розпитував про подробиці.

— А як ти думаєш, куди втік злодій? — спитав Артем.

— Безперечно, до лісу... З того боку будинку були помітні сліди... Безперечно, до лісу, — немов сам себе переконуючи, додав Чмир.

— А ти не думаєш, що хтось з наших комунарів зробив? — знову запитав Гайдученко, і голос йому затремтів.

Йому зраджував його удаваний спокій.

— Хтось з комунарів? — здивувався Чмир. Йому такого на думку не спадало. Та й хто з комунарів міг би зважитися на таке?

— Ні, я не думаю, щоб це зробив хтось з комунарів... — сказав Андрій.

Він перебрав в умі всіх членів комуни і ні на кому не зупинився.

— Ні, я не думаю, що хтось із комунарів, — знову сказав він, і йому стало легше від цього запевнення. Та чому таке могло спасти на думку Артемові? Це ж страшно підозріння, що вщент може розбити комуну...

— А як ти думаєш, хтось із наших комунарів міг би це зробити? — знову спитав Гайдученко, і в його словах звучала якась не властива йому настирливість.

— Та чого це ти все комунари та комунари! — аж не стерпів Чмир. — Не дід же пастух те зробив, чи, може, думаєш, що дід Опанас? — Його вже дратували слова Гайдученка, що, як маніяк, опанований однією думкою, домагався її визнання.

— Бачиш... тут... справа... дуже туманна, — по довгій мовчанці мовив Артем Петрович. — Хто б сторонній міг зажадати вкрасти скриню з паперами?

— Певно, думав, що в скрині гроші або щось таке, та й я, можливо, помішав... Злодій, очевидно, думав, що в скрині цінності, й схопив її в першу чергу...

— Це можливо... але я думаю, що це не так...

Чмир знизав плечима й нічого не відповів. Його вразила упертість Артема. «На якого біса потрібні комусь із комунарів його папери? І що можуть розуміти малописьменні комунари в тих учених паперах?»

— Ходім нагору... Подивимося... — сказав Гайдученко, і вони мовчки пішли до мезоніна. Ідучи за Артемом, Чмир особливо гостро відчув ніяковість, так ніби він вчинив нечесний вчинок проти товариша. Од цього йому робилось душно й неприємно лоскотало в грудях.

Вони зайшли до Гайдученкової кімнати в мезоніні й зупинились посеред неї, пильно вдивляючись у речі, немов шукаючи в них розгадки нічного злочину.

Шафа з хімікалями стояла, як і раніше, і її, видимо, злодій навіть не намагався відчинити. Парова ванна теж стояла по-старому, і тільки на столі була розбита склянка та пересунуті деякі дрібні речі. У кутку, де раніше стояла скриня, було порожньо, і ця порожнеча

ніби поширювалася й полонила в свої холодні обійми Артема.

— Як бачиш, усе на місці... Злодій навіть не намагався вкрасти простирадло з ліжка або ковдру...

У Чмиря виступав піт на чолі, і він, не дивлячись на Артема, глухим голосом сказав:

— Ти, Артеме, все говориш так, ніби я тут винен... Так ніби коли я й не вкрав паперів, то принаймні сприяв тому, щоб їх украли... Я прошу по-товариському відверто сказати свої підозріння, які б вони не були чорні... Я цього не тільки прошу, а вимагаю! — докінчив він рішуче.

Артем кинувся й потер собі лоба. Потім він подивився на Андрія ніяковими очима людини, що зробила шкоду, не відаючи сама про це.

— Слухай, Андрію, коли б я хоч на йоту мав підозріння до тебе або в мене був хоч найменший сумнів у твоїй щирості до мене, я б...

Гайдученко завагався, не знаючи, як висловити свою думку. Але слів він не знайшов, а тільки, піймавши руку Чмиреву, міцно стис її і додав:

— Коли б, кажу, було так, я б, не вагаючись і хвили, пішов би звідси світ за очі або просто пустив би кулю в лоба і собі і тобі...

Він тримав руку Чмиреві, і той відчув щирість його слів, і від серця йому відлягла неприємна вага, і лоскіт у грудях обернувся на теплий подув заспокоєння.

Гайдученко все оглянув і навіть виліз на дах і звідти простежив шлях, яким пробирався злодій до вікна мезоніна. Потім він уліз у кімнату і сів на ліжко.

Чмир сидів коло столу й розглядав склянки, такі тендітні й чудернацькі.

— Колись і я от такі видував на гуті... І нащо вони тільки потрібні?..

Гайдученко не відповів на запитання, а, наче вголос думаючи, казав тихо і з довгими паузами:

— У скриньці були мої зошити, записки, щоденники й листування... Мої щоденники мало кому цікаві, моє листування теж... Залишаються мої записки... Але треба

раніше розв'язати одне: чи була ця крадіжка випадкова, чи злодій із заздальгідь наміченою метою заліз, щоб викрасти скриньку?

Гайдученко мовчки просидів кілька хвилин, приклавши руку до лоба.

— Коли це випадкова крадіжка, то тоді нема чого думати... Скриньку злодій викине, та й годі, не знайшовши там нічого для себе цікавого... Коли ж тут була зарані поставлена мета, то... то... тоді...

— На чорта ж злодієві здалися ті папери? Що він їх — їстиме чи продасть? — не витримав Чмир.

— ...То тоді це матиме погані наслідки... — казав Гайдученко, не відповідаючи на запитання Чмиря, — то це може призвести до наслідків... до використання моєї праці ворогами революції... Так...

«Що він верзе, цей дивак? — думав Чмир. — Яким робом можуть вороги використати папери?»

І, ніби відповідаючи на думки Чмиря, Артем казав:

— Це призведе до використання праці проти революції! Який жах! Моя праця в руках найчорніших ворогів її!

Очі Гайдученкові стали широкі від жаху, немов він бачив жахливі наслідки використання його багаторічної праці. Він устав і оглянувся навколо, не пізнаючи ні місця, де він тепер, ні Чмиря, що сидів скам'янілий на своєму місці.

Чмир, нарешті, теж устав і підійшов до Артема. Він поклав йому руку на плече.

— Ти, Артеме, даремно хвилюєшся... Я такої думки, що ніякі твої папери не допоможуть ворогам... — Чмир хотів сказати цілу продуману й красномовну тираду, але загубив слова, а загубивши, махнув рукою і почав без придумування висловлювати свої думки: — Амба! Чорта пухлого візьмуть тепер! А паперами нашого брата не здолаєш! От тобі по-перше, а друге, що ж то в тих паперах твоїх такого, що може допомогти контрреволюції? Та однаково, — по паузі сказав розважливо Чмир, — що б там у тебе не було написано, а ніяка книжка, ніякі папери, браток, за рушницю і за оце не справляться!

Чмир показав великого кулака й помахав ним у повітрі. Він устав з ліжка і стояв перед Артемом, натхненний велетень, що витесала його невправна, але щира рука з сірого граніту.

— Ти, може, думаєш, що в твоїх папірцях така сила? Ні, браток! Немає таких сильних папірців, що б могли вдіяти проти людської сили. Он які розумні та вчені англійці, а й то мусили тікати... А ти думаєш, у них тих папірців не було? Були, та ще й не такі, як твої! Дужчі!

У Чмиря більше не вистачило слів. З натури він не був балакучий, а до того ж він так багато вже говорив, як рідко йому доводилося.

Артема трохи заспокоїли слова Чмиреві, і він тепло подивився на товариша. Потім піймав його руку й приневолив Андрія сісти поруч.

— Воно-то, може, правда, що ти говориш, та тільки не знаєш ти, яка сила в тих паперах... Там же списано все про мій винахід! — вигукнув Гайдученко, і знову його охопив жах, коли він згадав про силу свого винаходу.

— Я, може, що й не так сказав, але мені здається... От як на гуті, що не вигайдай інженер, а коли немає нашого брата, так нікуди твій винахід!.. Рук до всього треба! Рук! А ворогам ми руки досить поодбивали!

— А як виростуть ті руки? А як мої папери допоможуть ті руки відбиті відживити й надати їм велетенської сили? Тоді що?

— А тоді ми знову відіб'ємо... — тільки й міг відповісти Чмир, і відчув, що Артем може загнати його своїми доказами на слизьке, і він змушений буде погодитись з тим, у що він ніколи не повірить. Так було не раз, і Чмир побоювався, що Артем може його переконати в найдивовижніших речах.

«Золота голова, тільки спантеличена ніби», — думав Чмир про Артема, і йому хотілося допомогти Гайдученкові не бути спантеличеним, бо він вірив у його щирість.

Артем залишився один і думав про останні події. З голови його не виходила думка, що хтось неспроста викрав документи, що комусь та вони були потрібні, і той «хтось», певно, використає на зле його винахід.

Він перебрав усіх, кого знав у комуні, і ні до одного не підходила роль таємничого злодія. Думка вперлася в Карлюгу, але ця думка відпала, бо Карлюга був у дворі під час нічної тривоги.

Слова Чмиреві трохи заспокоювали його, але разом із тим він бачив, що Чмир хоче й на ньому довести правдивість своїх тверджень, що їх колись заперечував Артем.

Довгими осінніми вечорами, коли надворі так тоскно шарудить дощ, вони просиджували отут, у кімнаті, провадячи довгі розмови на всілякі теми. Говорив більше Гайдученко, вириваючи від Чмиря короткі уривчасті речення. Андрій погоджувався з усім, тільки одне питання завжди призводило їх до суперечок. Артем надавав великої ваги в розвитку всесвітньої революції технічному винаході. Він завзято боронив твердження про завершення соціальної революції через надзвичайний технічний винахід, що усуне багато моментів, які цементували поділ людства на класи.

Чмир називав це казкою про білого бичка революції і провадив своє про людські руки, які є початок усіх початків і без яких ніщо в суспільстві не постає. Він був проста людина, без копійчаних мудрувань, що в них часто впадають малоосвічені люди, начитавшись дешевих книжечок. За простотою Чмиря крилася глибока життєва мудрість, не унормована освітою, мудрість, що він її не міг висловити словами, але яка жила неподільно з ним, в його жестах, вчинках і ділах.

«Він не розуміє основного, — думав про Чмиря Артем, — що техніка відіграє колосальну роль, що якась машинова рушниця помножає людську силу в тисячі разів, так само як ту ж людську силу може в мільйони разів помножити якийсь щасливий винахід».

Гайдученко сидів непорушно на ліжку, охопивши руками голову, й напружено думав, пригадуючи все, що треба було поновити з записів. Він плекав надію, що його скринька попала до рук несподіваного злодюжки, що викине ті папери або обгортатиме сало й оселедці. Ця несмілива надія надавала йому сил, і він підійшов

до столу і, взявши олівець й папір, почав виводити все, що не прийде на пам'ять із записів, щоб потім усе довести до ладу.

Але дивно, у голові поставали тільки уривки з записів. Числа, що відогравали велику роль в його роботі, випали зовсім або плуталися в пам'яті, як то часто буває в людей, переобтяжених розумовою працею, і що далі сидів за аркушем паперу Артем, то більше його охоплював жах, що він нічого не може пригадати, що роботу доведеться починати знову...

Розділ сімнадцятий

КАТЮГА-МЕХАНІК ВЕРТИТЬ ФІЛЬМ...

Марта занедужала. Вона то лежала на плескуватому твердому ліжку, вкрившись кожухом, то вставала й ходила в тому ж таки кожусі по хаті. Говорити вона стала ще менше, ніж до того, і короткі уривчасті слова її стосувалися більше до буденних незначних справ. Вона ніби сховалась у тверду шкаралуцу мовчання і боязко визирала звідти, спостерігаючи чужий і ворожий їй світ.

Коли припадало Артемові чи Вірі Павлівні звертатися до Марти з якимось, навіть незначним запитанням, вона ще глибше залізала в свою шкаралуцу, як слимак, що відчуває дотик людини.

Та така поведінка Марти нікого не дивувала. Загалом вона була «перелякана», як казала Віра Павлівна, і «переляк» той од хвороби тільки підсилювався.

— Не треба з твоїм здоров'ям ходити до лісу під таку погоду... Тепер у лісі, крім хвороб, нічого й немає... Певно, зайці і ті з нежиттю та з кашлем, — говорила сміючись Віра Павлівна, а Марта у відповідь силувало всміхалася, немов обличчя їй пересмикував штукакар за ниточку, а попускав ниточку — і механічна усмішка зникала. Брови насувалися низько над очима, на своє звичайне й звичне місце, рот скорботно стулявся, а вилиці блідли й набирали кольору жовтої кості.

— Ти випила б хініну... — радила їй Віра Павлівна.

— Мені не потрібен хінін... — хитала головою Марта, дивлячись убік.

Одвернувшись до стіни, нерухомо, як труп, лежала вона на ліжку без сну з своїми таємничими думками.

Одного разу Марта зібралася вийти надвір, коли там хлюпостав дощ, та Віра Павлівна не пустила її. Просто загородила дорогу й не пустила. Марта тільки безпорадно розвела руками й повернулася до свого ліжка.

Нарешті Віра Павлівна не встерегла Марту, і та зникла з дому. Віра Павлівна кілька разів виходила на подвір'я й гукала її, а врешті розсердилася.

— Велика, сама розуміє... З якої речі я буду няньчитися?..

Тільки надвечір прийшла Марта, зморена й мокра від дощу, з посинілими губами. Вона повісила сушити коло груби свою одежу, а сама мовчки лягла на ліжко й одвернулася обличчям до стіни.

Віра Павлівна жіночим чуттям угадала в дівчині якесь горе, і її гнів на Марту минув, змінившись на жалість. Вона сіла коло Марти й обхопила її руками.

— Тобі погано? — спитала Віра Павлівна, але Марта лежала мовчки, як німа.

— Та скажи ж, що з тобою, Марто? Ну, чого ти мовчиш? — домагалася Віра Павлівна, але Марта уперто мовчала.

Вона лежала й думала про події сьогоднішнього дня, і діла і слова проходили перед її уявою, повторюючись на тисячі ладів. От, здавалося, вже кінчився фільм, що його крутив якийсь катюга, щоб завдавати мук Марті. Але, побачивши, що не досить тортур, він знову крутив свій диявольський фільм і сік дівчину, як батогами, подробицями минулого дня, і катував, забиваючи під нігті гарячі цвяхи промовлених слів.

Віра Павлівна, нічого не домігшись і думаючи, що Марта заснула, накрила її ковдрою й кожухом.

Та Марта не спала. Вона б півжиття віддала за сон, та він не йшов на її змучені очі, а катів фільм, ледве

кінчившись, знову починався, кидаючи на її свідомість картину за картиною:

«Доц і промоклий ліс... Вона ступає, озираючись на призначене місце... Нікого навколо... тільки доц і ліс... Шум і в серці, і в скронях, і в ушах... От і смолярня... Вона чекає на нього, але його немає... Година за годиною падають каменем в її життя, а його немає... Може, він не може прийти? А може, він не хоче?

Вона ходить нетерпляче по темному сараї й тремтить усім тілом. Вона промочила до сорочки, і їй холодно... Дуже холодно... Здавалося, душа теж промочила й тремтить, і немає в світі тепла, що могло б нагріти її бідну душу... Раптом неясний крок... і він прийшов! Він прийшов! Тепло ввійшло в її душу, але відразу такий холод! Такий холод!

— Скриньки немає, — суворо каже він. — Косар даремно ризикував, лізучи вночі в кімнату... Скринька зникла. Хто ж її взяв?

Він не поцілував її, бідну, заляклу, він почав докоряти її терпкими словами, а вона мовчки благально дивилася на нього й нічого не розуміла.

— Як то скриньки немає? Чому ж Косар мені нічого не сказав?

— Косар не міг з тобою говорити, бо ти не виходила з хати...

Ага, справді, вона не виходила з хати... Але де ж скринька?

— Або скринька, або під три чорти все! Хіба ти не знаєш, в якому ми стані? — він кричав, скажено водячи очима, а вона, маленька й пригнічена, стояла перед ним і тряслася від холоду і від нервового зворушення. Він ходив по сараю й нарешті зупинився коло неї і сказав коротко:

— За тиждень ти мусиш довідатися, де скринька. Я чекатиму на тебе тут. Без певних відомостей не приходь.

Він повернувся й вийшов ходою людини, що допіру підписала смертний присуд, жорстокий, але справедливий... »

Диявольський фільм починає відбивати на свідомості Марти свої картини дедалі швидше.

Ой катюго-механіку, ти, мабуть, п'яний, що так швидко крутиш свій фільм!

Марта не могла вже стежити за картинами, і вони зливаються в сіру смугу, з якої вириваються змазані уривки і слів і дії...

Уся Марта згинається від неймовірного холоду, холод підкидає її немічне тіло і б'є об тверде, як залізо, і крижано-холодне ліжко. Але чий це голос?..

— Марто, я покладу тобі грійник...

Віра Павлівна дбайливо підсовує їй грійник під спину і холодні ноги гріє своїми руками.

Потроху тепло оволодіває тілом, Марта випростується на ліжку. Віра Павлівна підкладає їй подушку під боки, і вона лежить нерухома й безсила.

Сизий морок потроху застилає її свідомість, і вона засинає.

Артем прийшов вечеряти і сидить похмурий і неуважний. Він нічого не пригадав, як не напружував пам'яті. Формули й числа плигають перед його очима швидко, як коники-стрибунці, що їх ніяк не може піймати Артем.

— Ну, як твоя робота?

— Нічого не можу пригадати...

— Ти спочатку заспокойся, а потім усе пригадаєш. Тільки треба заспокоїтись. Це головне.

— Гаразд, я не буду думати... — каже Артем і вечеряє, втупившись у світло каганця.

— Марта хвора. Побігла, клята дівчина, блукати в таку годину. Трясе її всю, ледве одігріла...

— Хвора, кажеш? — піднімає Артем голову й дивиться на дружину. — На що вона хвора?

— Мабуть, лихоманка, вона ж на малярію слабує...

— А чого ж вона ходить?

— Та ти що, не знаєш Марти, чи що?

Звичайно, Артем знає Марту! Ще б пак не знати! Він тільки так спитав... Він уже думає взяти її з собою до міста й повести до лікаря... З якогось часу вона сама не своя...

Коли Артем пішов до себе, а Віра Павлівна заснула, зігнувшись на своєму ліжку, Марта тихо встала й навшпиньках вийшла надвір. Коло сіней вона прислухалася — нічого не чути. Тоді ходою сновиди вона рушила до дверей на горище й пішла вгору. Особливо обережно пройшла вона двері Карлюжиної кімнати й зупинилася. На горищі серце завмерло й не билосся. Тільки протяг свистів в ушах та дихання раз у раз виривалося нерівними товчками.

Вона була тут, коли допомагала Вірі Павлівні вішати мокру білизну. Марта знає, що праворуч на бантині висить мотузка. Мотузка дуже довга, і кінець її просто кинуто на долівку. Це дуже зручно...

Вправно, немов вона вже кілька разів це робила, Марта зав'язує петлю і разом зупиняється. Внизу десь рипнули двері, але то, певно, протяг шарпнув дверима вниз у сінях... Серце забилося тривожно, і Марта застигла, приклавши руку до грудей... Бийся, бідне серце! Одбий останні хвилини життя, протятого колючим щастям! Твій Чорний Ангел, що світліший за сонце, одійшов од тебе, і солодощі твого щастя обернулися на отруту!

Вкрай сп'янілий катюга-механік божевільно швидко вертить свій диявольський фільм, і Марті над силу далі терпіти. Вона кладе голову в петлю, і самовільний зойк виривається з її грудей...

Розділ вісімнадцятий ПЕТЛЯ Й ЩОДЕННИК

Карлюга розумівся на першій допомозі хворим. Він розтирав Марту сукнянкою і робив усе, що потрібно в таких випадках робити. Отямившись, дівчина побачила над собою у світлі каганця бородатого пустельника.

Марта обвела зляканими очима кімнату, а потім утупилася в обличчя Карлюги. Воно здавалося таке жахливе, що очі їй дедалі ширшали, аж поки не застигли великими темними діамантами. Бородате обличчя скакало,

безмежно ширилося, і з нього іскрилися тисячі очей, то ніжних і голубливих, то гнівних, то злоненависних... Марта заплющила очі, і напівсон обгорнув її теплими водами, Що над синьою поверхнею їх гудів великоднім дзвоном голос Карлюжин і гуркотливими відгомонами водоспадів відбивався в ушах...

— Він вас зовсім не кохає... То я кохаю... Ви мусите це знати...

Марта розплющила очі й дивиться в задимлену стелю кімнати. На чорному ліжку пустельника вона повернулася лицем до стіни, охопила руками коліна й слухає. Вона вся слух, одне велике чутливе ухо, що жадібно всотує звуки, нічого не думаючи і не відчуваючи. Якесь холодна порожнява в голові і в грудях.

Карлюга став посеред кімнати й гостро дивиться на каганець. Потім він почав ходити з кутка в куток, і кроки його громово риплять, акомпануючи словам:

— ...Коли душа вмирає і серце чучверіє від зради... Коли тіло охоплює холод передчасної смерті, а життєвий шлях утинається, як голова нерозкаяного злодія... Коли сонце більше не світить, а радощі в'януть у безоднях чорної скорботи, пам'ятай і вір: зів'ялі душі розквітнуть знов у промінні весняного сонця... Холод довшасної смерті прогонить гаряча кров, і навіть мертві планети, що вічно блукали в світових просторах чорними гробовищами життя, займаються знову й розтоплюють своє каміння у пламені вічного руху...

Марта ще міцніше стисла свої коліна. Пелехата тінь коливається на чорній стіні, і раптом їй стає до млості страшно.

Думка про втечу спалахнула в голові несподіваною пожежею, і вона підводиться на ліжку. Карлюга зупинився посеред кімнати й здивовано дивився на Марту, як вона встала й пішла до дверей. Тома вступився з дороги, а коли дівчина взялася за клямку, він підійшов ближче й сказав:

— Обіцяйте, що ви не будете робити більш...

У відповідь дівчина заперечливо замотала головою.

— Про все це нікому не кажіть. Добре?

Марта на знак згоди кивнула головою.

Двері зачинилися, і Тома чув, як сходила дівчина вниз, а коли кроки її затихли, він замкнув двері й накидав у грубу стружок. Полум'я спалахнуло, і по кімнаті застрибали веселі химери.

Обережно Карлюга вийняв із схованки папери й розгортав жмут їх, сидячи коло груби.

«Людина, що писала ці папери, видимо, має осяччу впертість... Скільки зошитів і листочків зібрано... У мене б, напевно, не вистачило терпцю все зберігати...»

Карлюга почав розкладати папери, сортуючи їх. Ось зошити з щоденником, ось листи й цидулки, а ось наукові записи, що рябіють хімічними означеннями й довжелезними формулами.

«Коли ця людина нічого путнього й не винайшла, то вона, напевно, пройшла добру школу...»

Так думав Тома і, взявши зошит щоденника, розгорнув його посередині навмання. Очі забігали по рядках письма. Одірвавшись од читання, він подивився на першу сторінку зошита. Там значилося: «Що денні записи студента ІV курсу Артема Гайдученка 1908 року». Потім Карлюга знову розгорнув на тому місці, де вже почав читати, і очі його вгрузли в написане:

1908 р. 25 серпня ...вже треба було їхати до інституту, та, не добувши зразків з Войшицького болота, їхати не можна. Здається, на цьому болоті й «собаку закопано» ...

Сьогодні перебирав у пам'яті роботу, пророблену в лабораторії професора Поскера, і пригадав свою помилку. Як чудно — тоді, як робив спроби, — не помітив, а сьогодні раптом на думку спало, що я, титруючи витяжку, помилився, як першокурсник! Коли б лабораторія під рукою — зараз би взявся перевіряти. Але треба йти на Войшицьке болото...

28 серпня. Спроби соляною кислотою перевищили всі сподіванки. Ура! Я на вірному шляху!

Дідуган Поскер утратить усю рівновагу, коли дізнається про мій успіх. Та й хіба не ставлю я цим винаходом

ую агрономічну науку догори дригом? Бідні, бідні класики хліборобства! Вони будуть видаватися нам за дикунів з кам'яними сокирами...

Найцікавіше, що таку проблему ніхто не висував на порядок дня агрономічної хімії, а я не тільки висуну, а й дам вичерпливе розв'язання проблеми!

Завтра ж їду до інституту!

6 грудня ...Знову не пощастило... Поскер, здається, має рацію, говорячи, що для реакції, про яку я мрію, потрібен клімат екваторіальний, це коли реакцію провадити в природних умовах... Але його рація мені не рація... А як він глузливо сміявся, коли я йому розповів про вивід расових бактерій! Як теліпалися його руки, немов у мавпи, що побачила себе в дзеркалі!

...Товариші теж не ліпші за того імпотентного дідугана... Хихикають, ідіоти!

Проте расова бактерія у мене буде. Вона, щоправда, у мене вже є, та не так удосконалена її порода, як мені треба. Та доки тягнеться робота над виводом расової бактерії, я знайду такі умови для її скаженої життєвої діяльності, що відразу в усіх поскерів очі на лоба вискочать... Шкода тільки, що до того часу професор обернеться на матеріал для моїх расових бактерій гниття...

24 березня 1909 року. Отже, сподіватися на підтримку професури чи товаришів не доводиться... Вони ладні оголосити мене за божевільного. Треба подбати про свою власну лабораторію. Ні кроку назад!

27 березня. Сьогодні робив доповідь у хімічній аудиторії. Людей набилося повно: професура, студенти, стороння публіка. Іронічні погляди професорів, стриманість студентів, що бояться, як би хто не обвинуватив їх у співчутті до дивака Гайдученка... Сторонню публіку, видимо, добре приготували ті, хто її запросив на цей реферат, — бо поводить як у цирку, де може побачити заморські диковини та несподівані вибрики клоуна. Поруч Поскера — відомий психіатр Остафов...

Плюючи і на професуру, і на психіатра, я почав з того, що зробив поставу питання. Ніяких, звичайно, чудес не

намагається робити студент IV курсу Артем Гайдученко. Він тільки хоче винайти спосіб прискорити процеси, що відбуваються у ґрунті надто повільно й не дають змоги ґрунтови цілковито поновляти витрачені речовини... Що подумає шановна аудиторія, коли він утворить чорноземлю протягом, скажімо, року, ту чорноземлю, що утворювалася століттями? Він бачить посмішки шановних колег, що забувають про посмішки недовіри до всіх винахідців... Але то пусте: справа полягає ось у таких труднощах: по-перше, в ґрунті мусить бути утворене тепло, що дасть змогу бактеріям провадити свою роботу цілий рік без перерви на зиму, по-друге, мусять бути виведені расові бактерії, що в тисячі разів швидше працюють за бактерії, над расою яких не попрацювала рука людини. Це, пробачте за грубий приклад, як у скотарництві: корова расова дає вп'ятеро більше молока, аніж нерасова...

Отож я не вбачаю нічого особливого у виведенні расової бактерії. Справа трудніша через те, що расова бактерія не зможе переносити холоду, і їй треба створити належні умови в ґрунті, а саме: забезпечити ґрунт цілий рік достатнім теплом... А для цього треба винайти хімічну матерію, що мала б величезні запаси тепла й могла б повільно ті запаси звільняти. Він на порозі винайдення такої термічної матерії, але то, очевидно, буде великої сили вибухова матерія, і він мусить попрацювати, окрім того, над каталізатором, що урівноважив би виділення [тепла] з тієї речовини...

Навів приклад Войшицького болота, в якому, очевидно, є та термічна матерія разом із каталізатором, бо болото ніколи не замерзає, а гейзеріальний характер його заперечують усі авторитети...

Він не буде пояснювати аудиторії вагу цього винаходу, бо аудиторія це розуміє без пояснень...

«Це не наука, а поезія!» — кричали, коли я кінчив, а хтось, виходячи, назвав мене агрономічним Уеллсом...

Бідний психіатр! Він тільки розвів руками, і я ясно чув, коли він, звертаючись до Поскера, сказав: «Великий фантазер, а втім, чорт його знає!..»

10 липня. Сиджу в батьків і роблю спроби. Петрусь допомагає. Бактеріями він найменш цікавиться, його приваблює, як дикуна рушниця, моя термічна матерія...

15 липня. Коли б тільки мені сто карбованців! Тоді б моя лабораторія мене цілковито задовольнила. Ну, та восени диплом, а там заробляти буду...

Листки один по одному пробігають перед очима Карлюги, і він їх не читає, а якось усмоктує в себе. Ось записи наступних років, їх перегортає не читаючи. Далі, далі, що там далі? А от:

20 лютого 1917 року... Треба плюнути на братика... У нього в голові дуже вже «есериться» (при нагоді позлю його цим словом). Але чого він так домагається дістати термініду?

Мабуть, його треба берегтись... Чорт його знає, що в нього на думці!

В усякому разі, термічної матерії він не нюхатиме!

Карлюга перегортає далі. Ось уже кінчився щоденник, і пішли криво списані листи. Найбільше один почерк, нервовий і шкарубкий, спадає на око. Карлюга розглядає листи й думає, що все те треба буде уважно перечитати, а тепер тільки децицю, щоб зорієнтуватися. А ось:

Любий Артеме! Я дуже радий, що твоя робота посувається наперед. Гадаю, що твоя термічна матерія прекрасна, і я з більшою охотою вживав би її без каталізатора. Знаєш що? Ти вживай її з каталізатором, а я просто буду вживати... Роботи для неї знайдеться сила...

25 січня 1917 року

П. Гайдученко.

Так от чого те все записано в щоденнику про братика? Але де він, той братик?

Каганець уже розгубив своє світло в світлі ранку, і Карлюга тільки тепер помітив, що він просидів цілу ніч. Ах, яка необережність! Він зібрав жужмом папери, перев'язав їх і одніс до схованки. Старанно оглянувся навколо,

чи не загубив чого, і, переконавшись, що все гаразд, ліг у ліжку.

«Треба виспатися!» — подумав він, але лежав, широко розкривши очі...

Розділ дев'ятнадцятий

ЗМОВА КОЛО ВОРИТ

— Мені ця поведінка видається надто чудною...

— Ну, як ви не можете зрозуміти, що молода дівчина не могла не втратити рівновагу, будучи в такому стані? Нерви розхиталися вкрай... Життя не бавило її, і вона пройшла жорстоку школу...

— Все це я добре розумію, і коли б поза цим нічого більш не було, то справа б полягала тільки в... лікуванні... Але...

— Знаєте що, Андрію? Я бачу, що події останніх днів на вас справили гнітюче вражіння і ви до всього присікуєтесь.

Віра Павлівна трохи дразливо вимовила останні слова, і Чмир це помітив. Він м'яко подивився на бесідницю й лагідним тоном мовив:

— Пробачте, але я зовсім не мав наміру вас нервувати... Вислухайте мене терпляче і ви побачите, що я маю рацію.

Віра Павлівна трохи зніяковіла, що цей чоловік піймав її на роздратованні. Ще, чого доброго, подумає, ніби вона до нього ставиться презирливо, як до робітника!

— Та я не нервуюсь зовсім. З чого це ви взяли?

— Ну, коли не нервуетесь, то ще й краще, — з усмішкою відказав Чмир. — Я мушу вам одверто сказати, що поведінка її мені не подобається... Ви кажете, що дівчина ходить гуляти, що в неї погані нерви і вона шукає відпочинку в глушині лісу, що вона шукає самотності, а дозвольте вас спитати про те, чого ви, напевно, не знаєте...

— Про що саме? — скинула бровами Віра Павлівна.

— А про те, куди ходила минулої ночі Марта і що вона там робила?

Чмир помітив здивування на обличчі Віри Павлівни.

— Ви, я бачу, дивуетесь, гадаючи, що Марта нікуди особливо не ходила й нічого незвичайного не робила, а от Чмир щось вигадує... Ви ще більше здивувалися б, коли б вам про це розповіла сама Марта, та, на жаль, вона вам нічого не скаже.

— А може, й скаже? Ви звідки знаєте?

— Я переконаний! — підкреслено сказав Чмир. — Я глибоко переконаний, що не скаже!

— А що, коли я те ваше переконання розвію?

— Розвійте, — просто відказав Чмир.

Чмир і Віра Павлівна стояли коло воріт дворища, користаючись осіннім сонячним днем. Ця розмова виникла якось сама собою, і з усього було видно, що вона вплинула на Віру Павлівну гнітюче.

— Зачекайте п'ять хвилин, — сказала Віра Павлівна й пішла до своєї квартири, не чекаючи на згоду Чмиря. Чмир провів її усмішкою і став чекати.

«Немає сумніву, що вона спитає Марту про її нічну прогулянку... Але що та відповідь?»

Останнє чи не найбільш цікавило його, і коли Віра Павлівна повернулася, він, із зле захованою зацікавленістю, спитав:

— Ну що?

Віра Павлівна розвела руками.

— Марта запевняє, що нікуди не ходила й тільки виходила на двір... Я, звісно, не сказала їй, що це ви мені передали... Я пояснила своє запитання простіше...

— То ви добре зробили. Загалом про нашу розмову нікому не кажіть, навіть Артемові. Він тепер у такому стані, що це може призвести до недобрих наслідків... Отже, про це знаємо тільки ми, себто — я і ви. Гарзд?

Віра Павлівна, підтверджуючи, кивнула головою.

— По-друге, я прошу вас, нічого не криючи, розповісти мені про Марту. Це не проста цікавість, а потрібно для справи... Можу пообіцяти, що все, що б ви мені не сказали, залишиться між нами... Гарзд?

— Ви на мене нагнали холоду, Андрію. Я вже просто боюся... Ви щось знаєте, і це мене лякає... Ви щось знаєте страшно...

— Я ще майже нічого не знаю, але можу знати, коли ви мені допоможете. Розкажете про Марту?

— Але куди вона ходила вночі?

— Я все, не криючись, вам повідаю, але спочатку ви мені розкажете те, що я прошу, а почати ви можете хоча б з того, хто її батьки.

«Ні, ця людина справді може підкорити своїй волі!» — подумала Віра Павлівна й сказала:

— Її батьки звичайні собі селяни... Так собі... мали десятих із п'ять...

— Кажіть, я слухаю, — підбадьорив Андрій.

— У неї був брат, що самотужки вибився на техніка, але йому не пощастило... Дев'ятьсот п'ятого року його повісили за замах на якогось генерала, на якого саме, — я добре не знаю... Брат її був максималіст. Марта за його допомогою вчилася в гімназії, та як брата засудив військовий суд на страту, вона мусила гімназію кинути... Добре не знаю, як їй жилося дома, а тільки під час війни Артемів брат, Петро, коли його забрали до війська, виклопотав у земстві, щоб Марту поставили замість нього вчителькою в сільській школі... Ніяка, сказати, з неї вчителька, але під війну не дуже приглядалися до дипломів... Петро Гайдученко був її наречений, і вони б, певно, побралися, коли б не війна...

— А де тепер Петро?

— Не знаю... Марта з сімнадцятого року не мала від нього відомостей...

— Це ви напевно знаєте?

— Принаймні про це не було ні разу балачки у нас... Коли б не Марта, так Артем сказав би...

— Що ж, того Петра забили, чи що?

— Нічого не відомо.

Чмир замислився. Це не давало йому жодних матеріалів. Чи мало в кого загинули рідні й близькі під час війни?

— А скажіть, як Марта реагувала на події сімнадцятого та вісімнадцятого року?

— Вона була дуже активна... сімнадцятого року вона була на чолі земельної комісії й провадила дуже виразну революційну лінію... За гетьмана їй довелося ховатися... За Радянської влади її обирали в різні органи як комуністку... Вона зажила довіри й популярності...

— А чого ж вона тепер така, немов прибита?

— Вона таки справді, як прибита... З минулого року таке з нею сталося... Її ледве не розстріляли червоні, а за віщо, я так і досі не второпаю...

— А що ж вона такого робила?

— Працювала в селі за вчительку... Я так думаю, що виникло якесь тяжке непорозуміння, що так вплинуло на нервову дівчину... Здається, її підозрювали, що вона тримає зв'язок з повстанцями...

— Гм... нічого не розумію! — знизав плечима Чмир. Те, що в запалі боротьби ледве не розстріляли безневинну дівчину, це не дивувало Андрія. Такі випадки траплялися, і сам Чмир одного разу ледве не розстріляв повітовий підпільний партком, і тільки випадок врятував товаришів...

— А вона не релігійна? — спитав Чмир по паузі.

— Ні. Вона негативно ставилася до релігії, але останнім часом вона верзе якусь містичну нісенітницю про Чорного Ангела, що про нього наторочила їй ворожка...

— Це що за дурниця?

— Не знаю... Вона тому ворожінню надає якогось таємничого значення...

— Останнє ніби трохи пояснює, але не зовсім...

— Що пояснює?

— Нічну прогулянку чи то на горище, чи то до Карлюги. Я бачив, як вона виходила з тих дверей...

Чмир показав на двері, що вели до кімнати ложкаря.

— Я нічого не розумію! — відверто призналася Віра Павлівна.

— Я теж нічого або майже нічого не розумію... Одне безперечно, що Марта щось од вас криє... А що саме — невідомо... Мабуть, таке, що їй треба крити...

Віра Павлівна замислилась. Вона справді нічого не розуміла!

— Я прошу про цю нашу балачку нікому навіть не налякати... За Мартою треба уважніше постежити. Я гадаю, ми таки дещо згодом зрозуміємо...

Віра Павлівна нічого не сказала, а тільки міцно стисла руку Андрієві, і той відчув її мовчазну згоду.

Розділ двадцятий

КОМУНА, ВІНАХІД І МАУЗЕР

Артем цілими днями ходив замислений і тривожний. Він підозріло дивився на всіх, шукаючи тайних слідів злочину в кожному, але люди були такі самі, як і раніше, і нічим не видавали себе за злочинців.

Дощ знову настирливо почав лити зрана до вечора, і кудись рушити з комуни, щоб розвіятися, ніяк не можна було, бо дороги обернулися на багністі ріки, а болота розлилися й перетяли шляхи. Доводилося сидіти вдома, і Артем цілими годинами креслив на папері формули та числа, а не задовольнившись з них, рвав папір. Уставши з-за столу, він годинами ходив по кімнаті або лежав на ліжку, втупившись у стелю.

Марта потроху почала видужувати, але синці під очима та мляві рухи свідчили за моральну й фізичну перетому.

Один Чмир був зовні спокійний, і, поглянувши на нього, можна було подумати, що він уже забув про неприємні події, які так його були занепокоїли. Він розпочав довгі бесіди з комунарами, що нудилися без діла, і виявив багато цікавого, чого раніше не помічав. Особливо його вразило байдуже ставлення їх до справи будівництва комуни. Усі ці люди чекали тільки на весну, щоб податися на давно кинуті місця, і ні в кого на думці не було залишатися тут господарювати. Вони хоч зараз подалися б до Польщі, та боялися, що зима застигне їх дорогою — і їм прийдеється сугужно.

«Так от воно що», — думав Чмир, і в його голові поставали один по одному плани збудувати комуну з іншого людського матеріалу. Він навіть намітив, кого саме варт притягти до комуні із знайомих селян та робітників з гут. Він майже не сподівався, що хтось із теперішніх комунарів залишиться назавжди в комуні. Ці здеморалізовані селюки його просто вражали. Довгі мандри й живлення коштом різних допомог зробили з хазяїнів якихось мандрівників з жебрачою психологією, що навіть на комуну дивилися з чисто жебрачого погляду, мовляв, держава мусить їм допомогти, то й поселила їх у комуні. Тому-то й Гайдученка і Андрія вони вважали не за товаришів, а за начальство, що може наказувати й командувати.

Своїми спостереженнями Чмир поділився з Артемом, та той якось байдуже вислухав товариша й сказав:

— Я й не покладався на цих селюків... Важно зафіксувати комуну й розпочати клопотання про землю, щоб на весну мати все потрібне для будування справжньої комуні. Хочуть їхати — нехай їдуть...

— Адже ж тоді треба вживати заходів, щоб до весни поповнити комуну? Як ти думаєш?

— Звичайно, треба... — промимрив Гайдученко, немов ця справа його найменш цікавила.

Чмир тільки руками розвів услід Гайдученкові.

«Це чортзна-що, — думав Чмир, — треба рішуче поговорити з ним. Коли він так ставиться, так до біса, — я знайду кращу роботу».

Останнім часом Артем своєю поведінкою почав його дратувати. Він од усього відсахується, так ніби йому ні до чого немає діла, або говорить щось невиразне. Треба було вже їхати до повіту в справі землі та реманенту, а він не їде, незважаючи на те, що одержання реманенту могло б дуже вплинути на моральний стан комуні. Чмир намірявся рішуче поговорити з Гайдученком, та щоразу, побачивши його розгубленого й пригніченого, у Андрія зникала охота говорити. Що скажеш людині, яка неначе нічого не бачить і не чує? Краще зачекати, може, Артем очуняє.

У кімнаті Артемовій тепер не грілася парова ванна, і незаймані стояли в шафі хімікалі й хімічне скло. Він, отупілий і знесилений, лежав у ліжку й думав каламутні свої думи до гострої туги та розпуки.

Віра Павлівна тинялася з кутка в куток, не знаючи, за що взятися. Якась невимовна турбота, неусвідомлений непокій вдерся в її життя, і вона ніяк не могла з'ясувати собі, що саме її бентежить. А тут ще Марта цілими днями мовчить і давить своєю камінною мовчанкою.

— Та ти хоч би слово мовила! Ну, чого ти така? — допитувалася Віра Павлівна, та Марта тільки знизувала плечима:

— Яка? Я завше така...

Спускалися присмерки над лісом і садибою та обволікали холодними туманами землю. Ранній осінній вечір швидко наповняв пільмою кімнату, і Гайдученкові не хотілося світити світла. Він сидів, нахилившись над столом, коли відчинилися двері і без попередження увійшов Чмир. Цей прихід не здивував Артема. Він тільки подивився на товариша і знов схилив голову над папером. Чмир постояв трохи, а потім підійшов ближче і, обіпершись на стіл, кинув гострий допитливий погляд на Артема. Він ніби хотів пересвідчитися, чи можна сьогодні розмовляти з цією людиною.

— Артеме, ми тут зібралися не для іграшки... — почав він. — Я вважаю тебе за серйозну людину й комуніста...

— Ну, то що із того? — холодним питанням перебив Артем мову Чмиря.

— А з цього виходить те, що коли комуну складено для забавки, для жарту, то це дуже поганий жарт...

— Хто тобі сказав, що для забавки? — здивувався Артем.

Чмир підсунув стільця до столу й сів. У його рухах і в голосі було стільки рішучості, що Артем підбадьорився. Голову він тримав тепер рівно, і голос його набрав чіткості.

— Мені ніхто такого не казав, але твоя поведінка така, що інакше не можна й думати... Ми затіяли серйозну

справу, а ти кажеш, що, утворюючи комуну, не вважав це за серйозний крок...

Гайдученко мовчки дивився на товариша, а Чмир нахилився ще нижче і майже пошепки казав далі:

— У комуні неспокій... Люди щось думають, але мені не кажуть... Дід Данило невідомо куди зник ще зранку й не повертався досі... Загалом цей дід на мене справляє чудне вражіння... Боюсь, щоб чого не вийшло...

— А що, ти думаєш, може вийти? — стривожено запитав Гайдученко.

— Чорт його знає... Але знаєш, щось робиться... От відчуваю я це, та й годі...

Обидва замовкли. У кімнаті стало вже зовсім темно, і Артем запалив світло. Потім він пройшовся кілька разів по кімнаті й, зупинившись проти Чмиря, почав тихо, немов сам собі міркуючи:

— Я, звичайно, комуніст... Ти правильно це сказав... І не для жарту організував я комуну — з неї мусив поширюватися вплив мого винаходу... Я тобі не розповідав про винахід, бо вважав це передчасним... Мені лишилося небагато, щоб можна було перевіряти винахід на практиці... Але... папери мої... викрадено... — голос Артема перейшов на пристрасний шепіт украй зворушеної людини. — Це означає, що мою складну роботу тепер сплутано, і розплутати її я не можу. Так, не можу!

Артем притупнув ногою. Він знову заходив по кімнаті, стиснувши руки в кулаки.

— Тисячі чисел і формул переплуталися в мене в голові, і я не можу знайти їм початку й кінця, бо мої багаторічні записи загинули!

Артем сів за стіл і стиснув голову руками. Чмир тепер тільки зрозумів, як Гайдученко прибитий пропажею.

— Ну, нічого, попрацюєш ще і відновиш свою роботу... Часу вистачить... Але тепер треба подбати про комуну...

— Комуна — серйозна справа, — казав Гайдученко, — але вона порошок проти мого винаходу... Мій винахід створив би тисячі комун — і в таких місцях, де люди й не мислили господарювати. Он на тих піщаних дюнах

за соснами була б прекрасна чорноземля, отут, замість цього убогого чагарника, коливалася б чудова пшениця, а виноград пив би червону кров сонця там, де тепер росте убога осока... Мій винахід змінив би наш поліський клімат на клімат Криму, а піщаний попіл дюн — на найродючіший ґрунт у світі!..

Очі Гайдученкові засвітилися натхненням, і весь він немов розцвів. У ньому заговорила давня мрія, виношена й випецена роками упертої роботи в неймовірних умовах дичавини та зневаги.

— ...А тепер... мій термінід годиться для війни, а не для ґрунту, а мої бактерії загинуть... Я втратив найголовніше — мої праці над винаходом каталізатора! Такої речовини, що дала б змогу з вибухової матерії видобувати тільки тепло, а не руйнацію!

Чмир більше чуттям уловив суть справи, аніж зрозумів її. «Хай так, — думав він, — хай його справа величніша за всі дрібні діла сьогоднішнього дня, але невже в ім'я такої величної справи ми маємо право занедбати дрібні діла? Невже ми можемо плюнути на Липівську комуну тільки тому, що в майбутньому тих Липівських комун буде тисячі?»

І зрозуміло стало Чмиреві, чому так підупав у Артема інтерес до комуни. Він вважав її тільки за засіб, що, використавши його, можна кинути. Він не Липівську комуну брався будувати, а тисячі майбутніх комун...

«А якщо то тільки мрійництво? А коли Артемові розрахунки не виправдаються? То тоді як? Та як би там не було, йдучи до великих діл, не можна нехтувати маленькими. Чмир згоден працювати, і, може, більше ніж працювати, для великих діл майбутнього, але він не може легковажити й дрібних справ сучасності. Нехай Липівська комунa тільки дрібненький шрубик, що вони виточують його для величної машини майбутнього суспільства, але хіба часто не залежить доля машини від моці й правильності того шрубика?»

— Я, може, сказав тобі прикрість, Артеме, але мені близька й дорога справа нашої комуни... Не легковаж

цієї справи, Артеме! Хай вона дрібна, але вона потрібна. Коли ж твій винахід має силу покликати до життя тисячі комун, так знай, що папери я знайду! Я розшматую груди тому, хто не захоче віддати твоїх паперів! Я перегризу горло, в Христа його і в гробову дошку!

Чмир був страшний у гніві. Він гатив кулаком по столу так, що той тріщав. Він вигукував страшні загрози невідомому ворогові, а Артем принишк, нерухомо стоячи в кутку кімнати. Світло каганця палахливо хиталося, аж поки зовсім не погасло від удару кулаком по столу. Чмир опам'ятався й ніяково замовк.

Гайдученко знову засвітив світло і тепер уже спокійніше, ніж допіру, заговорив до товариша:

— По-перше, не гарячись і не кричи, Андрію, нас можуть підслухати ті, хто не мусить знати про наші наміри... А по-друге, мені здається, що в комуні є агент, чий — я не знаю, але агент ворожий, що стежить за нами... Май також на увазі, що в льоху під флігелем, під виглядом гасу, я переховую пудів два терміниду... Це неймовірної вибухової сили рідина...

Чмир, нахилившись до Артема, уважно слухав.

— Я переконаний, що причина крадіжки моїх паперів саме і є термінід, але про термінід знало тільки четверо: я, Віра Павлівна, Марта і... мій брат Петро...

— І більше ніхто не знав?

— Ніхто, я за це можу ручатися... От тільки за брата поручитися не можу...

— Чому?

— Ми з ним розійшлися в поглядах, і він тепер... отаманує...

Чмир аж підскочив:

— Він наречений Марти?

У відповідь Артем кивнув головою.

— А де він тепер?

— Не знаю... Рік тому червоні розбили його ватагу, і він сам ледве втік...

— А скажи, це не тоді Марту намірялись розстріляти?

— А ти відкіля це знаєш? — замість відповіді спитав Артем.

— Знаю, довідався...

— А знаєш, за що її тоді заарештували?

— Ні...

— У неї зупинився Петро... Власне, зайшов до неї в школу, коли був у селі з своєю ватагою...

«Значить, Віра Павлівна потаїла від мене подробиці», — різнула неприємна думка Андрія, і він спитав:

— А Віра Павлівна про це знає?..

— Думаю, що не знає... Марта нікому не говорила, в чому саме її тоді обвинувачували... Я довідався стороною... Я навіть не знав, що то мій брат робив тоді наскок... Пізніше довідався...

— А на чому ти з братом розійшовся?

— Він домагався використати мій винахід у справі мені ворожій. Я ж рішуче повстав проти цього...

Чмир слухав, і в голові йому потроху прояснилося. Він уже ловив ниточку, що допоможе йому розплутати справу. Щоб зібратися з думками, він ухвалив залишити Артема і йти до себе.

— Ти, Артеме, будеш робити все, що я не скажу? Але я бачу, що будеш. Тільки сам нічого не роби й поведься з усіма так, як і раніше.

— Добре. А що ж ти мені скажеш робити?

— Поки небагато. Помацай цього монаха, що ночви довбає, чим він дихає... Він, на мою думку, підозрілий... Тобі це зручніше зробити...

— Гаразд... — сказав, подумавши, Гайдученко, — тільки мені здається, що він ніякого стосунку до цієї справи не має... Це якийсь анархіст, що одкидає життя й мимрить свою химерну філософію про стихії й самотність... Загалом він якийсь прицюцькуватий... І ото його бажання вступити до комуни є наслідок тієї прицюцькуватості...

— Однаково ти з ним поговори... Я з ним говорити не можу... Ти краще це зробиш... Спробуй його напшовхнути на відвертість і таке інше...

Розмова обернулася на ділову, і Чмир виходив із мезоніна спокійний і урівноважений, як завжди перед відповідальною роботою і в небезпеці. Беручись за відповідальну

й небезпечну справу, він ставав холодно розміркований та витриманий. Так само й тепер він, не гаючи ні хвилини, складав собі план дії, щоб завтра взятися його переводити в життя. Перше, що треба зробити, це пильно стежити за всіма в комуні й вивідати, куди подався дід Данило.

Чмир вийшов на подвір'я і пройшовся під дощем, щоб остудити гарячу голову. У комунарів уже не світилося, вони лягали спати рано, а в Карлюжиному вікні блимало світло і чувся стук молотка.

Чмир пішов до себе в кімнату і довго порався коло шухляди столу, запаливши каганця й завісивши вікно ковдрою. Він чистив і набивав свого маузера.

Упоравшись, Андрій поклав маузера в кобуру, причепив на пояс під френч і, не роздягаючись, ліг спати.

Розділ двадцять перший КАРЛЮГА НЕСПОКІЙНИЙ

Карлюга вийшов уранці на подвір'я й подався до лісу. Сьогодні стояла тиха вогка година, коли в лісі чути навіть... власне серце, а крапля, що впала з дерева, лунко дзвенить у тиші, як порцеляновий дзвінок. Тома йшов дорогою і дивився на сосни, небо, вдихав холодну свіжість вогкого чатовиння й палицею задумливо ворухив мертве листя.

Він з якогось часу перестав зустрічатися з комунарами й виходив з кімнати не інакше, як визирнувши з вікна, чи немає кого на подвір'ї. Йому набридли люди, і потяг до самотності з новою силою починав поставати в нього.

Пригода з Мартою сполохала його. Думки, що виникли в нього на ранок, були метушливо-панічні, як зайці, загнані собаками в безвихідь... Він не міг собі відповісти на одне, — з якої речі він заходився рятувати дівчину й чому почав верзти їй про своє кохання до неї, коли насправді те кохання є дивовижна брехня та наклеп на себе.

Подумати тільки: він — переконаний анархіст — і закохався! От він бере всі свої почуття жужмом у лабети розуму й починає аналізувати. Старанно перебирає найтонші ниточки свого арсеналу почувань, перетрушує кожен натяк на почуття і не знаходить нічого, щоб хоч віддала скидалось на кохання...

Ха! Він просто дурника корчить, та й на тому! Смішно навіть говорити, що Тома може захопитись якимось там убогим дівчам, пришелепуватою гістеричкою, що закохана в свого бандита і не знає, що їй робити!.. Але той бандит, мабуть, розлюбив її? Усе може бути, все може статись... Але при чому тут він, Тома Карлюга, пустельник і філософ, що задля своєї філософії кинув життя, щоб не повертатися до нього, не повертатися до того огидного велетня спрута, що простягає свої мацки сюди й хоче захопити його в свої лабети та закрутити у вирі своїх стихій?

Карлюга, йдучи, ворушить мокре мертве листя, і в шелесті його йому вчувається нічний голос самогубці. Він дивиться на зелене чатовиння, і йому ввижається волохатий бог борів, а небо по-весняному прозоре, як очі вперше закоханої жінки...

Безперечно, вона йому ні на крихту не цікава, а коли й цікава, то тільки як патологічний тип для лікаря. Заплуталося дурне теля в хащах забобонів і не знає, як вийти з них... Воно не догадається просто відкинути всі ті забобони й вийти на чисте, і побачити чисте небо, і дихнути вільними грудьми повітря, що не отруєне людським оточенням...

Карлюга незчувся, як під ногами його замість мокро-го листя заскрипів рудий пісок, і він вийшов на широку галявину, вкриту зеленавими від дощу дюнами. Дюни розбігалися ген-ген удалину й зливалися там у рівнину... Яке не бурхливе життя, а бурхливість та тільки зблизу помітна, які не різні люди, а різниця між ними є тільки, коли віч-на-віч розглядаєш їх. У далині моря всі прапори однакові й усі різниці стираються...

Пригадав Карлюга, ідучи пісками, і свою крадіжку. Навіщо він, власне, викрав ті дурні папери? Навіщо вони йому потрібні? І він спритьма вирішує, що папери йому не потрібні, що викрав їх так собі, знічев'я, поцікавившись чужими ділами... Ну й що ж?

Відповіді Тома не знаходить. Він бездумно йде дюнами й слухає, як вони хрумкають під ногами, немов коні, що жують овес.

Тома пройшов піщану просторінь і знову увійшов у ліс, і тільки тепер викристалізувалося у нього завдання його сьогоднішньої подорожі. Він не просто вийшов погуляти. Він пошукає місця, де б захвати свою самотність...

З кущів вибіг заєць і зупинився на стежці. Дурний заєць, він, певно, зроду не бачив людей, бо не тікає від Карлюги навіть тоді, коли він підходить ближче. Заєць, певно, народився навесні цього року і ще не здимувався з двоногим ворогом, а то він не сидів би так спокійно. Карлюга кашляє, і звук кашлю видається зайцеві таким дивовижним, що він стрибає, як підстрелений, і зникає в кущах.

Томі стає радісно. Він іде тепер молодечою ходою, і видається йому, що світ створено спеціально для його потреб.

Верстви минають одна по одній, а Тома йде все далі в ліс, аж поки не зупиняється на глухій лісовій дорозі, що в'ється в кущах і зникає десь за зеленими пагорками.

«Це дорога, певно, на Солоне... Звідси не більше як п'ять верстов до Мілководдя...»

Та шлях був куди коротший, ніж гадав Карлюга. Не минуло й півгодини, як він вийшов на галявину й побачив лісову сторожівню, а коло неї напіврозвалений сарай. Огорожі навколо не було, сарай од вітру міг завалитись, але сторожівня хоч і без вікон і без дверей, зате міцна, і дерев'яний дах не зіпсований. Усередині було сухо, і Тома з приємністю сів на віконну лутку й озирнувся навколо. Піч розвалена, та її легко поладнати, він це зробить в одну мить.

Назад повертався Карлюга з легким серцем. Більше він не буде вагатись. Двічі чи тричі йому доведеться ходити, щоб перенести свої убогі лахи, але він не боїться цього. В умі він починає перебирати, скільки речей йому доведеться переносити, й доходить висновку, що за двічі він може перенести все.

«А Марта? — промайнула в нього підступна думка, і Карлюга миттю відповів: — А при чому тут Марта? Хіба він обіцяв її няньчити, чи що?»

Він ухвалив нікому не говорити про свій перехід на нове місце. Так буде краще, і він, поки вистачить харчів, може жити в абсолютній самотності, а харчів у нього вистачить надовго... Він вираховує, скільки він може прожити на свої запаси, і з радістю констатує, що запасів вистачить на всю зиму. Цілу зиму він може не бачити людей! Яка втіха!

От уже показалися паркани Липівської комуни, і Карлюга хоче пройти до своєї кімнати непомічений. Він озиррає подвір'я, оскільки його можна було озирнути зовні, і нікого не бачить. Він сміливо ступає у ворота і натрапляє на Артема.

Артем стоїть коло колодязя й витягає відро води. Зобачивши Карлюгу, він привітно усміхається й киває йому головою.

— Добридень! — каже Гайдученко, і Тома ніяково відповідає на привітання. Він хоче, щоб Артем більше нічого не говорив і він зміг би, не затримуючись, пройти до свого житла, та Гайдученко кидає відро й простує до нього.

— Як гулялося? — питає Артем і тисне руку Карлюзі. — Година чудесна!

— У лісі хороше, — нехотя відказує Карлюга, щоб щось сказати, і виявляє намір іти геть.

— Ви дозволите до вас зазирнути? — питає Гайдученко, помітивши бажання Карлюги йти.

— Прошу, прошу... Тільки не сьогодні, — додає він і відходить у бік флігеля.

«Чого він такий стурбований?» — думає Артем і стоїть замислено коло колодязя.

Потім він бере відро й несе до хати. У сінцях зустрічає Чмиря, що затурбовано нахилився й шепоче на вухо:

— Діда Данила немає й досі... він забрав своє манаття і нібито нікому нічого не сказав... Та я бачу, що комунари наші щось знають, та криються...

— Гм... гм... — мугиче Артем і, коли почулося за дверима шарудіння, заносить воду Вірі Павлівні.

Упоравшись з водою, Артем іде до мезоніна й сідає за стіл із своїми перекресленими паперами. Рука його нерухомо лежить на столі, а думками він витає десь далеко від цієї вбогої кімнати й почерканих паперів.

«Карлюга чогось неспокійний... Він щось задумав... Треба попередити Чмиря, хай простежить, а назавтра неодмінно зайду до нього...»

Знадвору чуť, як комунари поять скотину, і їхні голоси осінніми мухами б'ються в закурені шибки мезоніна. Іржуть коні, що застоялись у стайні, і дзвенять цеберки. Ці згуки не викликають більше в Гайдученка почуття господарського хвилювання й уважливості; вони проходять повз його увагу, як і шкриботіння миші під підлогою або виття осіннього вітру в димарі...

«Але коли зайшов сюди Чмир?» — проноситься здивована думка в голові Артема. Він дивиться на Чмиря, що стоїть коло нього й щось говорить. Артем насилу ловить слова й перепитує:

— Що ти сказав?

— Та проснисть же ти нарешті! Говорю, говорю, а він хоч би що, як кам'яний!

Чмир нахилиється до вуха Артема й говорить, гаряче дихаючи йому в шию:

— Марта спитала про діда Данила...

— Ну, то що?

— Нічого більше... Вона питає мене: «А де подівся дід Данило?» А я відповів, що не знаю... Чого вона цікавиться тим дідом?

Артем знизує плечима й нічого не каже. Що дивного в тому, що Марта зацікавилася дідом?

Чмир, звичайно, нічого дивного в тому не вбачає, але, в зв'язку з їхньою справою, це може щось та означати...

— Як ти думаєш? — питає він Артема і стежить за виразом його очей і обличчя.

— Ти якісь дурниці верзеш! — сердито бурчить Гайдученко й одсувається від товариша. — Хіба можна підозрівати в чому Марту?

Ой, який чудний цей Артем! Він, Чмир, зовсім і не думає підозрівати в чомусь ганебному Марту, але тут може бути та ниточка, по якій можна розмотати весь клубок... А Марта цікавилася дідом і ходила до Карлюги... Чого вона цікавилася дідом і ходила до Карлюги? Чи не знає цього Артем?

Артем розводить руки. Він нічого не розуміє і взагалі вважає, що Чмир захворів на шпіономанію... Ну, ще Карлюга, людина нікому не відома, але Марта! Та за Марту він може голову закласти!

Гайдученко говорить палко, і Чмир ніяковіє, але то на одну лише мить. Він оволодіває собою, і коли Артем вговорився, починає говорити Чмир. Він говорить без запалу, чітко вимовляючи слова, холодним тоном. Увесь час він пильно стежить за Артемом, і тому врешті робиться не по собі. Він ніби піймався на нехорошому вчинку, і старший суворо вичитує йому.

Чмир нікого не хоче підозрівати... Він тільки шукає ниточки, щоб розплутати клубок... На його думку, Марта поводить ся якимось чудно, не менш чудно поводить ся Карлюга... Та й дід Данило зник невідомо чого... Не міг же дід кинути теплий куток на зиму? Так собі взяти й кинути? Та й які такі діла можуть бути в Марти до Карлюги? А хіба Артем не казав, що наречений Марти зазіхав на його винахід... на той, як його, темніт чи динаміт...

А хіба вони знають — хто такий той дід Данило? А може, він шпигун?

Гайдученко відчуває, що він кругом винен, і нотація Чмирева має всі підстави... Справді, він багато над чим не подумав... Але Марта! Ні, вона, звісно, не при чім тут! От хіба Карлюга? Але які можуть бути зв'язки між ним і Мартою? Дівчина просто, певно, ходила до «мудрого пустельника» за порадою... Імовірно, що це так і було...

Чмир бере слово з Артема, що він неодмінно позондує завтра Карлюгу й усе докладно розповість йому. Він тепер увесь час слідкуватиме і за ложкарем, і за Мартою, і за всіма в комуні...

Андрій поліз до кишені за хусткою, і Артем побачив під френчем у нього маузер. Наприємне почуття ворухнулося в серці, але він нічого не сказав товаришеві.

«Чи він думає забивати кого, чи що?» — думав Артем, коли Чмир стукав важкими чобітьми по сходах, ідучи вниз.

Якась байдужість і утома налягли на Артема, і він ледве перемиг її, щоб дійти до ліжка. Він безсило ліг, і, як тільки заплющив очі, перед очима йому застрибали числа й формули, переплітаючись у божевільному танку...

Розділ двадцять другий

РОЗПАНАХАНІ ДНІ

Остання розмова з Чмиром справила надзвичайне вражіння на Віру Павлівну. Вона днів чотири ходила, не насмілюючись глянути в вічі Марті. Їй усе здавалося, що Марта зрозуміє змову проти неї і, чого доброго, втече або вдіє щось гірше за втечу.

«Але ні, Марта тут не при чому. Чмир, безперечно, помиляється... Що ймовірно, так це те, що Марта є сліпа зброя в чийсь руках... Але тоді, виходить, Чмир не помиляється?»

Віра Павлівна дуже шкодувала, що не можна вирядити Марту до якоїсь лікарні чи показати її доброму лікареві. Безперечно, її треба лікувати, і що скорше, то краще.

Вона вдалася в чорну меланхолію й останнім часом зовсім не говорить ні з ким.

Кілька разів до Віри Павлівни підступав Чмир, нагадуючи їй, що треба вивідати про Марту, але що можна зробити, коли Марта уперто мовчить? Ну от, немов німа або прищелепувата, що не второпає звичайних людських слів.

Та те, чого не могла домогтися Віра Павлівна, сталося само собою ввечері. Коли ще каганця не запалювала і вона сиділа коло темного вікна й думала свої думки, до неї нечутно підійшла Марта й поклала руку на плече. Це було так несподівано, що Віра Павлівна аж з місця схопилася.

— Чого ти злякалась? — спитала Марта й сіла поруч на стільці.

— Та я замислилась, а ти так нечутно підійшла... Настала мовчанка.

— Віро, я хочу з тобою поговорити... Мені, Віро, тяжко...

Віра Павлівна м'яко взяла за руку Марту і в темряві намагалася поглянути в вічі. Але очей не видно було, і Віра Павлівна відчувала тільки нервові тремтіння руки дівчини.

— Марто, ти стала скритна й мовчазна... Хіба я тобі недруг, що ти від мене криєшся?

— Я більше не можу... Я знесилилася вкрай...

Марта нахилила голову на коліна Віри Павлівни й заплакала. Вона плакала тихо, як до краю знесилена людина, що в неї вже на ридання не вистачає сил.

Віра Павлівна гладила дівчину по голові, і їй невимовно жаль стало цієї самотньої дівчини, що до неї нікому немає діла. Їй пригадалися підозріння Чмиря, і обурення проти тих підозрінь заповнили її. Хіба може ця знесилена дівчина зважитись на якийсь сумнівний вчинок? Ні, то безпідставні підозріння, і вона зараз їх розвіє, як дим. Вона розпитає Марту і певна, що від тих підозрінь не лишиться і сліду.

— Кажи, легше буде... — мовила Віра Павлівна, коли Марта трохи заспокоїлася.

Та хіба легко розповісти про те, як людина стає на перехресті життьових доріг, не знаючи, куди їй іти? Хіба легко розповісти про дві душі, що сплелися в смертельному герці?

Марта збиваючись розповідає, як трудно їй боротися з собою... Там, у минулому, образ брата, закатованого

жандарами... Вона віддана революції, і раптом цей Чорний Ангел її душі, що розпанахав її дні підступом і стоптав чоботом те, що було найкращого в неї...

Марта тепер ридає, як людина, що втратила найближчого друга.

Віра Павлівна мало розуміє туманні слова Марти про дві душі і розпанахані дні. Вона тільки невиразно здогадується, про що мова.

Ах, ще ця гістерія!

Марта тіпається в риданнях, і шкода її розпитувати. Віра Павлівна світить каганця й починає ходити коло Марти. Вона поїть її водою, і дівчина потроху заспокоюється. Віра Павлівна поклала її на ліжку й сіла поруч.

— Я, Марто, не зовсім розумію... Те, що ти віддана справі революції, це я знаю, але яка інша дорога послалася перед тобою?

Марта розповідає про свою зустріч з Петром рік тому. Вона була дуже рада Петрові... Віра розуміє її... Вона ж жінка... Але Петро дуже змінився...

Слова падають у мертвій тиші кімнати, як краплі далеко відшумілих злив. Вони наповнюють сухі русла й починають шуміти ріками многоводними та заповоняють всю увагу Віри Павлівни. Так от чого ця дівчина була така химерна останній рік! Так от яку трагедію писалося живою людською кров'ю так непомітно.

— ...Він, більше того... він сказав, коли ти хочеш бути моєю, роби мою справу... До цього часу ти зраджувала український народ... Він так і назвав мене зрадницею, що мусить умерти або спокутувати свій гріх і виправдати себе якоюсь корисною роботою... Він кляв мене й дивився такими очима, що скажи тільки я слово, — він уб'є мене або обійме як кохану...

Марта зупинилася, й тяжке зітхання вирвалося з її грудей.

— І він обняв мене... Я сказала слово... Я відреклася від усього і робила його справу... Я, Віро, за крихітку гіркого, гіркого кохання продала вас усіх: і Артема, і тебе, і Чмиря...

Віра Павлівна з жахом одсахнулася від Марти і стала на рівні ноги. Вихори почувань і думок налетіли на неї, і вона не могла з ними зволодати. Вона дивилася на Марту, на ту Марту, що вона їй допіру безмежно довіряла, з жахом і огидою.

Як сновиди, вона одійшла від Мартиноного ліжка й стала коло вікна. Там, за шибками, чорна ніч розливала місячний мед з-за хмар, а тут чорна істина сушила серце.

Чи не цілу годину простояла так нерухомо вражена жінка, аж поки не вгамувалося перше зворушення. Віра Павлівна згадала про свою обіцянку Чмиреві і, опанувавши собою, зовні спокійно підійшла до ліжка й сіла поруч Марти.

— Ти його кохала?

Марта кивнула головою.

— Папери ти вкрала?

— Ні...

— А хто ж? Ти знаєш?

— Не знаю... Дід Данило намагався украсти, та не встиг... Хтось інший раніш украв...

— Це ти правду говориш?

Марта підвелася на лікті і, дивлячись просто в вічі Вірі Павлівні, промовила з не властивою їй твердістю:

— Віро, не для того я говорила правду про свій ганебний вчинок, щоб тепер брехати.

У цих словах почувися і образа і гнів. Віра Павлівна пильно глянула на Марту, і їй стало ніяково, що вона так мимоволі образила дівчину. Справді, коли вона призналася у всьому, то хіба не заслуговує на довіру в дрібницях?

Але як же ж бути далі?

— Марто, треба подумати, як виправити твої помилки... Треба подумати... Я поговорю з Артемом...

Марта злякано замахала руками.

— Не кажи нікому! — вигукнула вона. — Не кажи до якогось часу! Я подам знак, коли ти можеш розповісти! Ради всього святого, не кажи поки! Ну, ти хороша, благаю тебе, не кажи! Ну, день-два тільки!

Марта благала милосердя, і Віра Павлівна піддалася й дала слово мовчати.

Розділ двадцять третій

ЗАПИСКА НА ОДВІРКУ

Зранку наступного дня Чмир ходив насуплений і підозріло дивився на всіх. Він кілька разів заводив розмови з комунарами, та відповіді були недоладні й нічого не пояснювали Чмиреві.

Об обіді, стоячи на подвір'ї, він помітив, як Марта крадькома вийшла з сіней і, озирнувшись навколо, попростувала до воріт. Вона, видимо, не помітила Чмиря, що притулювся до дверей сарая, ховаючись од дощу.

Марта пішла поза парканом садиби й невдовзі зникла за будівлями.

Чмиря як електричною іскрою пройняло. Він стрепенувся і вмить прослизнув через розламаний паркан до лісу. Андрій обережно посувався в той бік, куди зникла Марта, і не заспокоївся доти, доки не помітив її хустки за кущами на дорозі. Він щільніше загорнувся в пальто й подався кущами, весь час не спускаючи з очей дівчини. Марта йшла тепер не поспішаючи, немов роздумуючи про щось, і раз у раз підозріло озиралася. Видимо, що це не була звичайна прогулянка.

З кущів сипалася роса, і Чмир одразу промок, та ці неприємності не стримували його. Він постановив дізнатися, куди ж і по що ходить ця дівчина?

Нарешті Марта вийшла на галявину коло смолярень і зайшла в сарай. Чмир зупинився в кущах і чекав. Час тягся довго й нудно. Марта не виходила з сарая, і нарешті Чмир зміркував, що до сарая можна підійти, користуючись прикриттям кущів. Через п'ять хвилин він дивився в щілину, що робиться всередині сарая.

Марта сиділа на колоді, схопивши голову в руки, і плечі їй підскакували, немов її душив кашель. За шумом дощу нічого не можна було почути з сарая, і тільки коли ридання вирвалися каламутним вибухом, Чмир зрозумів, що дівчина плаче. Але чого вона плаче? Чого,

власне, прийшла сюди плакати? Невже, щоб виплакати свої болі, треба йти майже за п'ять верст?

Чи не з годину просидів Чмир за сараєм, а Марта не рухалась на колоді, хоч плечі їй і не здригалися, як раніше. Та от вона підвелася і щось робить коло дверей. Потім, не озираючись, іде геть з сарая, і Чмир мусить вилізти на ріг будівлі, щоб простежити, куди пішла дівчина. Вона пішла старою дорогою, певно, додому, і Чмир не поспішає йти слідом. Його цікавить сарай, і коли Марта вже сховалася за поворотом дороги, він обережно прослизнув у двері задимленої будівлі.

Чмир уважно оглянув усе всередині, і раптом очі його притяг білий папірець, приколотий до одвірка. Папірець списаний олівцем, — це одразу відзначає Чмир. Він обережно висмикує шпильку, що нею він був приколотий, і читає написане, нічого не розуміючи. Він кілька разів перечитує нерівний почерк, але від того зміст написаного не стає зрозуміліший. Видимо, Марта багато вже говорила з тим, кому пише, і може висловлюватись натяками, не опасуючися, що її не зрозуміють. У папірці значиться:

Хто те зробив, я не знаю. Я не винна. Приходь у наш день.

Чмир бере папірець і приколює його знову до одвірка. Потім він виймає свою засмальцьовану записну книжку й старанно копіює записку.

Він певен, що натрапив на кінець ниточки, але як розплутувати клубка, не знає. Перше, що треба, — це розшифрувати таємний зміст цидулки. Він покаже копію її Артемові, і вони вдвох поміркують.

Чмир назад іде дорогою не ховаючись. Він весь мокрий од дощу і од роси, револьвер муляє бік, та Чмир не звертає уваги на незручності. Думки складаються в голові на тисячі ладів, і все те він без жалю відкидає, щоб скласти нову тисячу комбінацій і так само жбурнути, не використавши.

«Не треба думати про це», — ухвалює Андрій і силою волі спроваджує думки в інше русло. Він тепер думає

про винахід Гайдученків і на всі способи прикладає його до дійсності. От він переходить піщані дюни й напружує фантазію, щоб уявити, як вони будуть вкриті золотою пшеницею. Але фантазія не допомагає. Ще осоку можна уявити на цих пісках, а не пшеницю або виноград...

«А може, все те тільки Артемова мрія? Може, з того винаходу нічого й не вийде? — проскакує зрадлива думка, та Чмир одгонить її геть. — Хай одразу не вийде, але врешті мусить же щось вийти. Хай вийде десята частина того, про що думає Артем, але й то багато...»

От тільки не може пристати Чмир на те, що винахід може відограти таку велику роль, як думає Гайдученко. Андрій доходить висновку, що як не крути, а винахід винаходом, а революція революцією, бо ж кожен винахід можна використати проти революції...

Думки Чмиреві несподівано перериває сіра положлива тваринка. Заєць вибіг з кущів і зупинився на стежці, нашорошивши вуха. Заєць роздивляється на рідкого гостя, що йде собі байдуже й не звертає ні на що уваги.

Чмир усміхається в ус і виймає з кобури маузера. Треба ж почастувати заячиною Гайдученків, що нидіють над картоплею.

Заєць немов відчув небезпеку й чимдуж чкурнув вздовж дороги. Вслід йому клацнув постріл, і тварина, кілька разів перекрутившись, упала на мокре листя.

Ого! Дядько Чмир ще не розучився влучати! Він бере зайця за задні ноги і йде до комуни.

Коло самого двору його зустрічає Карлюга. Він пильно дивиться на Чмиря й на зайця.

— Де це ви підчепили?

— В лісі витратив кулю...

— З револьвера?

Чмир киває головою. Що ж тут дивного?

Але Карлюга справді здивований. Хіба можна влучити зайця з револьвера? Це ж тільки випадок, очевидний випадок...

Чмир зовсім не хвалько. Він може довести, що він на бігу влучив зайця. От, може, добродій Карлюга не пожалкує

за своєю шапкою і кине вгору? Одна тільки маленька дірочка... Згода?

Чмир виймає револьвер і готується до пострілу. Він наказує кидати і, коли Карлюжина шапка мотнулася чорною грудкою вгору, стріляє.

— Це неймовірно, — каже Карлюга, піднімаючи шапку з двома дірками. Куля влучила в бік і зробила дві діри.

З двору комуни на постріл вибігає кілька душ, і врешті з'являється на воротах Гайдученко.

— Киньте ви полошити людей. Ну як тобі, Андрію, не сором провадити свої стрілецькі справи?

Але він сміється, побачивши обличчя Карлюжине, що недовірливо вертить шапку в руках...

— Це неймовірно, але факт, — говорить він нарешті сміючись і надіває шапку.

Чмир іде у двір, а Артем підходить до Карлюги й каже:

— Так ми, може, заїдемо до вас? Га?

Карлюга киває в знак згоди головою, і вони йдуть на гору.

Розділ двадцять четвертий «ЗАЧУХАНІЙ АНАРХІСТ...»

— Ви, здається, говорили Чмиреві, що бажаєте вступити до комуни?

— Так. Говорив...

Карлюга відповідає з легенькою посмішкою, зовсім не намагаючись її сховати.

Він сидить проти вікна, і Гайдученко прекрасно бачить ту посмішку

— То що ж — був жарт, чи що? — суворим голосом питає Артем.

— Ні, який же жарт. Я справді хотів вступити до комуни... А тепер... Тепер роздумав...

Посмішка не сходить з губ Карлюжиних, та Гайдученко ясно бачить, що та посмішка не справжня, фальшива,

що Карлюзі зовсім не смішне те, що він хотів вступити до комуни.

«Так, певно, посміхаються дипломати», — думає Артем і питає:

— Чому ж ви роздумали? — і коли ще Карлюга не встиг відповісти, перебиває сам себе: — Та що я вас взявся висповідувати? Справді, яке мені діло до причин, з яких ви передумали вступити до комуни? Вони мені ні до чого, запевняю вас...

Тепер Карлюга бачить, що справді Гайдученкові цікаві причини, але він удає байдужість. Тома злорадно усміхається — на цей раз щиро — і говорить:

— Та чого це ми справді завзялися сповідатися? Давайте краще просто говорити, що хто захоче... От, приміром, мені охота висловити своє побоювання, що з вашої комуни ні чорта путнього не вийде... Як ви гадаєте?

Гайдученко роблено недбало насвистує грайливого мотива, і мотив той ріже ухо фальшем.

— Ні, я не думаю, щоб нічого не вийшло... Чи ви, може, говорите про комунарів, а не про комуну?

— А ви що думаете, що з ваших комунарів ні чорта не вийде? — ловить його на слові Карлюга й весело сміється. Він давно так не сміявся, як тепер.

Гайдученко відказує:

— Ви, нівроку, весела людина... Скажіть, будь ласка, і звідки тільки така життєрадісність!.. Невже від ночов?

— Ну, не сердьтесь! — кладе йому на плече руку Карлюга і вже серйозно говорить: — У вас, здається, нещастя?

— Так, неприємність...

— Ваш товариш говорить, що вкрали скриньку з паперами?

«Хіба Чмир кому говорив, що саме в скриньці були папери?» — думає Артем і киває в знак згоди головою.

— То що ж, ті папери дуже важливі чи так собі?

— Ні, не дуже важливі!.. Там дециця важлива, а решта пусте...

— Шкода, шкода... — висловлює свій жаль Карлюга й починає ходити по кімнаті. Раптом він зупиняється

й питає: — А як ви гадаєте, хто міг таке зробити? Залізити вночі до вас? Га?

— Сказати певного нічого не можна, хоч і є підозріння... Та проте це нецікаво...

— Як то так нецікаво? А я хотів запропонувати вам послуги для розшуку пропалого...

— Ну, ви, мабуть, нічого не допоможете...

«Чого це я з ним патякаю тут?» — думає Гайдученко й не знаходить виправдання своїй балачці. Він встає зі свого місця коло вікна й наміряється йти, але Карлюга гостинно припрошує посидіти ще й поговорити.

— Я оце, одверто кажучи, хочу йти звідси. Набридла мені ваша комуна...

— Куди йти? — здивовано питає Гайдученко.

— Вибрав собі закуток глухий, глухий! Туди й піду жити. Треба втікати од усього, що має ознаки цієї безглуздої метушні, що зветься життя... Набридло... Я ж утік од усього, і от знову ви поставили мене в близькі стосунки з метушнею... Ні до чого це людині... Стихія життя втратила свою владу наді мною, я вільний спостерігач тієї стихії, не більше...

Карлюга починає довгий виклад своїх поглядів на життя, і в голосі йому бринить інтимне тепло. Та його філософія самотності й відмовлення від активної участі в житті починає дратувати Артема.

«Наб'є собі людина в голову дурниць і думає, що вона вже самого Саваофа за бороду держить... Скажіть, будь ласка, який шляхетний син нешляхетного батька!» — думає він докірливо, але слухає далі.

— Той Велетень, що спородив мене і виняньчив, щохвилі простягає до мене свої лабеті, як спрут, але я добре вивчив його характер та звички й при звичаївся своєчасно уникати полону...

«Га! Яка “абсолютно вільна людина”! Тільки подумати, що ще такі дурні не перевелися!.. Але хто ж то такий, той Велетень, що хоче ухопити в свої лабеті шляхетного свого сина?»

— Це що ж, люди або людство простягає до вас свої лабети, щоб знову вас полонити? Чи щось інше ловить вас? — Гайдученко питає й посміхається нарочитою глузливою посмішкою.

— Не людство, звичайно, а дух життя, метушлива субстанція, що живе однаково і в людині, і в самій природі... Тут і біологія, і зоологія, і загалом фізика... З усім цим я порвав пуповину, і ніщо не поновить її, і ніщо не зв'яже мене з тим, що зветься життя...

Щось штовхнуло Гайдученка зсередини. Він, як ошпарений, схоплюється з місця, стрибає до дверей і, повернувшись до Карлюги, починає вигукувати лайливі слова, добираючи найобразливіших, найгостріших, найотруйніших:

— Ідіот!.. Миршавий імпотент!.. Кретин!.. Зачуханий анархіст!..

Артемові не до снаги стримувати себе. Лайливі слова вилітають каламутними клубами й дзвенять іржавим залізом у задимленій кімнаті пустельника. Нижня щелепа Артемові тремтить, увесь він нервово пересмикується і, видимо, над силу виходить геть з кімнати.

Карлюга стоїть і спокійно дивиться на свого розхвилюваного гостя.

Артем вибігає надвір, і холодний вітер з дощем студить йому спітніле чоло. Побояючися, що когось може зустріти, він похашцем іде до свого мезоніна. Він заходить до кімнати й замикає за собою двері на засув. Одійшовши від дверей, він раптом бачить у кімнаті Чмиря. Чмир дивиться на Гайдученка з пильною увагою і, ніби задовольнившись оглядом, підходить до нього й бере під лікоть.

— Є справа... — говорить він і сідає разом з Артемом на ліжко.

Артем зле втямлює, що Чмир розповідає про записку, про Марту. Андрій говорить швидко-швидко, і слова, як осінні мухи об шибки, б'ються об свідомість Гайдученкову, відлітають, щоб знову задзвеніти в ушах. І як у дзижчанні мух нічого, крім осінньої нуди, не добереш, так не добирає змісту Андрієвих слів Артем. Тільки

одна тривога тремтить неспокійною струною, і Гайдученко робить зусилля, щоб зрозуміти, що говорить товариш.

Він проводить рукою по чолю, немов роздираючи завісу, що спала на його мозок, і, знітившись, говорить Чмиреві:

— Ти не хвилюйся і кажи все докладно... Я щось нічого не второпаю...

— Та я й так, здається, кажу толком! — аж образився Чмир і вдруге починає докладно розповідати про свою пригоду в лісі і про Марту, і про сарай, і про записку. Він витягає свою заялозену записну книжку й подає Артемові. Гайдученко уважно розглядає записане там, і йому стає ясно, в чому річ.

— Що ти з приводу цього думаєш? — допитливо дивиться Чмир на Артема і бере з його рук записну книжку.

Гайдученко мовчить. Він довго й уперто мовчить. Дивиться на шибки вікон, уважно розглядає їх, встає з ліжка і ходить широким кроком по кімнаті. Чмир стежить за ним пильними очима, і йому здається, що Артем на нього сердиться і от-от почне лаятися. Та то тільки так здається. Артем раптом зупиняється посеред кімнати й дивиться в вічі Чмиреві.

— Безперечно... цей... лист... адресований... Петрові... Артем ще кілька разів проходить по кімнаті і знову так само зупиняється перед Чмирем.

— Це тільки підтверджує твою думку про участь Марти... Так, тепер я певен, що ця психопатка викрала для мого брата мої папери! Я певен у тому, сто чортів його матері! Я певен!..

Артем починає кричати, люто б'є по підлозі, хапає стілець і розсаджує його об одвірок. Чмир не сподівався такого кінця. Він сильними руками бере Артема за плечі й веде до ліжка. Артем тепер м'який і безвільний, як едвабна лялька. Він здається Чмиреві й лягає горілиць на ліжку. Його тіпає нервова лихоманка, і Андрій дає йому випити води.

— По-перше, ти не хвилюйся... Справу треба вести обережно й не вигукувати зарані того, чого не можна говорити загалом... Ти дуже нервуєшся... Це нехороше...

І коли вже Гайдученко заспокоївся, Чмир почав про діло:

— Ти кажеш, що листа того писано Петрові?

— Так... Нема ніякого сумніву...

— Виходить, він десь тут?

— Можливо... Він цікавився моїм винаходом... Марта, очевидно, допомогла йому викрасти...

— Гаразд. Я буду стежити тепер за Мартою. Вона не втече моїх очей... А як Карлюга? Ти говорив із ним?

— То пусте... На біса йому папери! Та й взагалі він думає переходити на нове місце... Казав, що вибрав уже собі місце...

— Гаразд. А твій брат, Петро, не подавав тобі звісток про себе?

— Ні, і подавати не міг, бо ми розійшлися давно... Він має мене за комуніста, а значить — за свого ворога...

— Гаразд. Ти лежи спокійно й не виходь з хати. Це буде найкраще. Я скажу, що ти занедужав трохи, а Вірі Павлівні скажу, щоб носила тобі сюди їсти...

Гайдученко дивився на Чмиря, і йому здається, що він маленький і безсилий, а цей мужній Чмир може все, і нічого немає такого, що б він не міг зробити. Точнісінько так, як думають малі діти про своїх батьків...

Так, він буде лежати. Він зробить усе, що не накаже йому Андрій. Він виконає все, як дисциплінований солдат...

На сходах за дверима гупають чоботи Чмиреві, — то він повертається від Артема. От кроки затихли, і тиша заволоділа кімнатою. Артем поводить очима, і кімната йому здається якоюсь незнайомою, немов він уперше прийшов сюди і ліг на чуже непривітне ліжко...

Розділ двадцять п'ятий МАРТІ БАЙДУЖЕ...

Другий день переносить Карлюга свої манатки на нове житло. Устигає він за день тільки раз сходити до нового місця, та й то стомлений приходиться назад.

Сьогодні, повертаючись, він зустрів коло самого двору Марту й привітався. Дівчина відповіла легеньким поклоном і намірялася пройти мимо, та Карлюга зупинив:

— Ви, панно, не думаєте, що нам треба поговорити?

Марта серйозно дивиться в вічі Карлюзі, і уста їй нервово тремтять. Ледве чутно вона говорить:

— Я прийду сьогодні ввечері...

Такої відповіді не сподівався Тома. Спочатку він аж отетерів, а потім, опанувавши себе, сказав:

— Буду чекати... — і укланяється з такою собі ласкавою посмішечкою. «Фу, як парикмахер!» — докоряв він себе за посмішечку, йдучи до житла. Але навіть йому потрібна Марта, що він її запрохує до себе? — думає Карлюга і робить висновок, що Марта йому ні до чого і що він спитав її так собі, між іншим. Тепер вона, без сумніву, прийде, але що він мусить їй говорити, як поводитися?

Карлюга сідає коло груби. Він стомився й змок під цим проклятуцим дощем. Запалює тріски в грубі і перед привітним теплим огнем роззувається та гріє ноги. Мимоволі спадає на думку розмова з Гайдученком, і йому стає ніяково за себе.

Гайдученко, безперечно, дуже хвилюється. Очевидно, паперам тим він надає великої ваги. Ну, звичайно ж, не щоденникові, а тим формулам, що їх ніяк не міг розібрати Карлюга. Надто там щось намудровано, як то завжди буває з людьми, що певні своїх перемог над стихіями. Бідна, бідна людина! Вона вважала себе завойовником, і він брутально відняв у неї фікцію завойовництва, розвіяв марево, яким, мабуть, тільки й жила ця людина... Бідний еквілібрист над прірвами нерозгаданого!

Але з якого це часу Карлюга почав уболівати над еквілібристами? Чи не завелика це шана для них? Карлюга заплющує очі й скупчує думки. Ось відокремлюється від землі другий Тома Карлюга, той, що не носить брудної білизни та драної шинелі. І зноситься той Карлюга білою байдужою птицею над життям, і діла того життя ворухнуться внизу, як бактерії під мікроскопом. От і земний

Тома з своїми ділами... Ах, який він цікавий! Просто геніальний той земний Карлюга в своїх ділах! Він навіть закоханий у дівчину, у звичайну дівчину! Це ж надзвичайно цікаво! Анахорет і аскет... закоханий!..

Абстрактний Карлюга раптом падає з височини своїх абстракцій і летить у прірву, ототожнюючись із земним Карлюгою. І Карлюга в брудній земній білизні встає, як Савонарола, і говорить уголос:

— Досить цього ідіотства! Ти думаєш, що я не маю права робити й відчувати те, що роблю й відчуваю? Ти, абстрактний імпотенте, кривобокий дегенерате, висхлі моці! Ти смієш глузувати! Так, я закохався, і ти, небесний йолопе, мусиш це знати і знати, що я маю на те право!

Карлюга схвилювався і п'є воду. І замість води теплими струмками ллються в душу Томи нові, давно забуті звуки. Він сідає знову перед грубою й відчуває себе гадюкою, що скинула стару шкуру і гріється на сонці.

«А стихія ж як? — питає східний голос. — А Велетень, що прагне захопити тебе в полон?»

— Хи-хи! — сміється Карлюга тихо і з насолодою гріє ноги.

Йому тепер навіть неприємно, що він не встиг узутися, коли прийшла дівчина. «Яка нечемність!» — дорікає він сам собі в думці і просить вибачити йому за непристойний костюм і хвильку зачекати.

Марта здивовано слухає господаря й озирається по кутках. У кімнаті багато змін. Деяких речей, що раніше впадали в вічі, немає в кімнаті, і це дивує дівчину.

— Ви, здається, багато речей поховали? — питає Марта, і від цього простого запитання Карлюзі робиться тепло. Він уже взувся й пропонує гості сісти на стільчик коло вогню.

— Надворі така гидота! — каже він тоном дячихи, що хоче вести пристойну салонну розмову з гостями.

Несподівана посмішка проскакує на губах Марті, і вона відвертається до вогню.

Але годі. Карлюга хоче бути серйозний. Він підсовує колоду ближче до Марти й сідає.

— Я хотів про дещо поговорити з вами... власне, в'яснити деякі питання, що надзвичайно мене цікавлять...

Марта не ворушиться. Вона стежить за полум'ям у грубі й хитає головою, припрошуючи говорити.

— Ви тієї ночі... серйозно думали?.. — Карлюга зам'явся.

— А вам яке до того діло? — прискаливши око, говорить Марта, але Карлюгу це не збиває з тону.

— На ваш погляд, мені, звичайно, ніякого діла до того немає, але насправді, тобто на мій погляд, у мене багато до того діла... Бо, бо... я розгадав вас і тому-то й чіпляюся до вас із розмовами... Пробачте, але коли я вам набридаю, ви тільки скажіть — і я...

Марта немов лякається цих слів і упередливо махає рукою:

— Будь ласка, говоріть... Я охоче слухатиму...

Після розмови з Вірою Павлівною Марті стало легко, немов вона довго тягла на плечах важкий тягар, а тепер скинула й відчуває себе краще. Вона ніби морально випросталась, зляканість з її очей зникла, і природжений гумор почав посідати місце затурбованості. От і тепер Марті чомусь легко говорити з оцим коміком, як вона сама собі називає Карлюгу, і вона не вагаючись може розповісти йому багато такого, чого вона не скаже найближчому другові.

Вона так мало говорить останнім часом, і їй кортить поговорити.

— Я дуже радий... дуже радий... — «Чи вона чула мої слова про кохання, коли лежала напівпритомна?» — думає Карлюга й провадить далі: — Я, коротко кажучи, знаю, що у вас горе... Я знаю, що вас розлюбила людина, якій ви довіряли ціле життя...

Марта здивовано піднімає брови, і іскорки гумору гаснуть їй в очах.

— Він вас не любить, це я напевно знаю, він хоче вас використати, як використовує двірник куховарку, що краде для нього панські котлети...

Ще більше здивування відбивається на обличчі Марти.

— Боже борони, я не хочу на щось натякати... я тільки хочу сказати, що не було щирого ставлення, а тільки удаване...

Дівчина заперечливо крутить головою, а Карлюга, не помічаючи цього, говорить далі:

— ...Треба було удавати закоханість, бо інакше не можна використати дівчину, що не стане ж, справді, за гроші робити різні сумнівні речі й виконувати не зовсім принагідні доручення...

— Ви, пане, занадто багато говорите дурниць! — різко зупиняє його Марта і встає. Їй треба йти звідси після сказаного, але, на щастя, Карлюга просить вибачення, благає її не йти, і вона сідає задоволена, що не довелося кинути цієї людини.

Осінні присмерки синьо туманять кімнату, і світло з груби палахливо стрибає по стінах, по речах, по обличчях. Карлюга не світить каганця і тільки час од часу нахилється, щоб підкинути дров у грубу.

— ...Я далеко більше знаю, ніж ви думаєте, — каже Карлюга і вдивляється в вічі Марти, — і те, що знаю я, — тільки я знаю. Ви можете на мене звіритись. Так само, як можете звіритись у тому, що я кохаю вас...

На Марту ці слова ніби не справляють вражіння, тільки чоло їй похмурилося та вуста заворушилися незадоволено.

— Ви що ж, може, слідкували за мною? — питає несподівано Марта й очікуюче дивиться на Карлюгу.

Тома відвернувся й ніби не чує запитання, але по паузі спокійно каже:

— Так. Я за вами ввесь час слідкую, — і дивиться, яке вражіння справили його слова на дівчину. Та Марта спокійна, ніби чує звичайнісіньку річ. Пауза тягнеться довго, і Карлюга перший порушує мовчанку:

— Коли хочете, я все вам розповім, що я знаю, — решту ви можете таїти...

— Я вас слухаю... — ледве чутно відказує Марта.

— Розповідати, власне, небагато доведеться... Ваш наречений вас покинув, бо ви йому не допомогли... Та ви

знаєте, в чому не допомогли... Ви збиралися вмерти, але я став на перешкоді...

Карлюга раптом зупиняється, немов спіткнувшись.

— Ви тепер перебуваєте в стані... у важкому стані... — закінчив коротко Карлюга й дивиться на Марту, не спускаючи очей. — Ви можете мене картати за ці мої слова, але я все знаю... — додає він.

Марті байдуже. Їй нема чого втрачати, і вона нічого не боїться. Ця людина врятувала її од смерті і тепер тепло дивиться у вічі. Їй мало хто тепло дивився... Зазнавши самотності замолоду, вона пішла на виклик Петра, а тепер вона знає, що той виклик нещирий, хоч, може, спочатку в почуттях Петрових і була молодеца хороша щирість.

Напевно, та щирість була; Марті це допевне відомо. Вона зазнала тоді тепла, якого не відчула, коли зустрічалася з Петром тепер...

— Я піду вже... — каже Марта, підводячись із свого місця, і, помітивши ляк на обличчі Карлюжиному, додає: — Я прийду завтра до вас... увечері...

Карлюга проводить Марту до дверей і поводитьсь, як юнак на першому любовному побаченні. Він не знає, що робити.

Коли вже двері зачиняються за Мартою, він бажає їй «на добраніч» і чує від неї те саме!

Радісно схвильований Тома ходить по кімнаті, і йому здається, що він став ніби легший, а м'язи по-молодечому пружиняються, і хочеться скакнути і загалом вибрикнути. Але він стримує себе. Він завтра віднесе струмент на нове місце й децю пристосує в новому житлі, щоб можна було вже палити піч і ночувати, не боячись пронизливого осіннього вітру. Він вернеться назад, і йому залишиться тоді взяти решту манатків і вже назавжди піти геть звідси...

Але як же Марта? Марта, Марта... Та хіба вона не піде з ним?

Карлюга ходить по кімнаті й думає, але думки якісь чудні і зовсім не нагадують поважних думок філософа-анахорета.

Розділ двадцять шостий НІЧНІ ВІДВІДИНИ

Артем пильно дотримував обіцянки, що він її дав Чмиреві, і рідко виходив із свого мезоніна. У комуні всі знали, що він хворий, і питалися про здоров'я, зустрічаючи його згорблену постать у шинелі.

Переважно ж Артем сидів у себе і старанно записував уривки згадок, шматував написане й брав чистий аркуш, щоб через годину пошматувати і його.

Чмир же ходив замислений і суворий. Він рідко зазірав до Артема, а більше стежив за Мартою. Та вона не виходила навіть за ворота, а тому, що вона відвідала Карлюгу, він не надав великої ваги, — дівчина, певно, шукає поради в пустельника, що так уславився своєю мудрістю... Чмир бачив, як вона вийшла від Карлюги і нічим не видавала неспокою чи бажання скрити свої відвідини анахорета.

Спав Андрій не роздягаючись і не скидаючи з себе маузера. «Все може статись», — думав він і спав сторожко, часто прокидався вночі і виходив на дворище послухати та подивитись, чи немає чого підозрілого. За цими турботами він забув за комунарів, — він був переконаний, що з них ніхто, окрім Марти, не був причетний до крадіжки паперів, тому вони його й не цікавили.

Повсякчасне сторожування дуже стомлювало, але Андрій поклав собі не здаватись, аж поки не дізнається про все чисто.

Він простежив, поки повернулася Марта від Карлюги, і навмисне зайшов до кімнати Віри Павлівни, щоб пересвідчитись, що Марта нікуди не збирається йти. Марта справді лагодилася спати. Чмир спитав дещо з господарства й пішов собі з наміром лягти й виспатися цю ніч. Та раніш, ніж лягати, він зайшов провідати Артема й застав його за паперами. Артем сидів за столом і виводив незрозумілі Чмиреві числа та формули, а побачивши товариша, кинув писати і майже весело привітався.

— Ну, як твої справи? Що помітив цікавого?

— Цікавого нічого... Марта тільки ходила до того ложкаря й повернулася в доброму настрої... Що вона, ворожити до нього ходить, чи що?

— Не знаю... Може, й ворожити! Адже ж він тут за премудрого Соломона править! — відповів посміхаючись Артем і почав лаштувати ліжко. Говорити не було про що, і Чмир, побажавши на добраніч, пішов собі наниз.

Та Гайдученко не збирався лягати. Йому просто хотілося залишитися на самоті, і він почав лаштувати ліжко, щоб Чмир зрозумів це як його намір лягати спати і залишив би його самого.

Уже кілька ночей сон уперто не бере очей Артемових, і він цілі години ступає вздовж кімнати, як самотній в'язень в одиночній камері. Кімната невелика, тому він ходить по діагоналі, відсунувши для зручності стола.

Він ходить і ходить, а думки плутаються в нього й змішуються, і він виразно відчуває, що втратив силу стримувати їхній збурений потік.

І коли навіть сторожкий Чмир спить, Артем годинами вдивляється в одну точку, викликаючи сон. Та сон не сходить до гарячої голови його, і думки ще більше каламутяться.

«Цікаво, котра тепер година?» — подумав Артем і, ніби у відповідь на цю думку, почув ледве чутні кроки на сходах. Хто міг іти до нього в таку годину? Чи не трапилося чого і Чмир іде попередити? «Так, це безперечно він», — думає Артем і сидить на ліжку, очікуючи.

Двері відхиляються повільно, і, коли вони розчинилися зовсім, на порозі з'являється незнайома постать. Постать, розвіваючи поли кавказької бурки, як великі чорні крила, повертається й зачиняє за собою двері. Все це людина робить безшумно, і Артемові спочатку здається, що це сон і він мусить прокинутися, щоб одігнати привид. Він схоплюється з ліжка і стоїть, дивлячись широкими очима на прибулого. Гість так само дивиться у вічі Артемові, й на вустах йому з'являється гостра їдка посмішка, і та посмішка знайома Артемові, от тільки не може він

пригадати, де раніше її бачив і чи бачив взагалі, чи йому це тільки здається.

Незнайомиць раптом одводить очі від Артема і скидає свою чорну бурку просто на підлогу — вона стоїть маленьким шатром, а гість, озброєний револьвером, шаблею й карабіном за плечима, стоїть перед Артемом стрункий і високий, як усучаснений архангел, що змінив свого архаїчного вогняного меча на машинну зброю.

— Ну, Артеме, ти ще не впізнав? — питає гість і сідає, не зводячи очей з господаря.

Він дбайливо поправив шаблю й карабін, що заважали йому.

— Петре! — скрикнув Артем, і очі йому широко розкриваються. Так, це Петро, але як він не схожий на того Петра, що він знав його колись у дитинстві.

— У тебе всі підстави дивуватись, — говорить Петро з незмінною посмішкою, — і всі підстави не впізнавати мене. Час багато змін наклав і на тебе, а мені ще й додавати тих змін треба...

Петро гладить свою чорну бороду, і Артем дивується: чого вона в нього чорна, коли він сам зроду-звіку був русий? Але ж то... додавати змін...

— А ти що ж, ховаєшся від кого, чи що? — питає він Петра й одразу відчуває, що ставить недоречне питання. Він нітиться й говорить попередливо: — Звичайно! Звичайно!

— Я ж тут між ворогами! — каже Петро й додає: — Я ж Хворост!

Але Артема це не дивує. Він знав, що під ім'ям Хвороста крився його брат. От тільки чого це він прийшов до нього? Чого йому треба? Чи, викравши документи, він ще хоче чогось од нього? Хвиля обурення й огиди до цієї людини, що звалася його братом, налетіла на Артема, і він уже ладен був вп'ястися йому в горло й вимагати повернути папери, як Петро промовив:

— А ти в комуністи пошився? Га? — Петро глузливо засміявся собі в бороду, і Артем бачив, як тряслося від сміху тіло братове, а самого сміху він чомусь не чув.

Артем мовчки подивився на брата й ступив два кроки до нього, не спускаючи очей.

— Чого тобі від мене треба?

Петро перестав сміятись, і зненависть виблиснула в його зіницях. Він став перед згорбленим Артемом стрункий, як тополя, і міцний, як скеля.

— Чого мені треба? Ти думаєш — твоя більшовицька шкурка? — він говорив, розставляючи слова й хижко посміхаючись білими зубами з-за чорної бороди. — Ні, братику! Шкурка твоя мене не цікавить! Ціна не висока!

Артем загрозово шарпнувся до брата, але, побачивши у руках того пістоля, наставленого в груди, зупинився.

«Коли він витяг зброю?» — промайнула думка, але навіть це знати, коли він запевний бранець цього звіра і він може робити з ним усе, що захоче. Артем люто прошипів, немов кинув шмат гною в обличчя:

— Ти... бандитська морда! — і слова вилетіли з його горла з хрипом придушеної людини.

— Не нервуйся, братику, і не псуй собі даремно нервів та крові. Я вже не той, що був колись, і прийшов не на побачення з «рідним братом», а маю серйозну справу... Пробач, що зневажливо поставився до твоєї шкури!

Він дужими руками взяв Артема за стан і посадив його проти себе. Артем не виявив опору і, як безвольна лялька, сів на стілець та, немов загіпнотизований, дивився на Петра.

— От бачиш, ти вже й заспокоївся! З тобою тепер, чого доброго, можна буде домовитись...

Артем похмуро мовчав.

— Справа ходить про твій винахід... Про той, що ти мріяв колись давно і так запально розповідав мені, коли в тебе ще нічого не було зроблено... Ти, звичайно, як то й пасує до твоєї натури, мав цілком вегетаріанські наміри... Я до цієї почесної категорії не належу, це ти знаєш, і дивлюся на твій винахід трохи іншими очима, очима козака, будівника незалежної України!

Він стис лівою рукою шаблю й підсунувся до Артема ближче:

— Я дізнався через свою агентуру, що ти винайшов вибухову речовину неймовірної сили...

Артем устав із свого місця, і здивування скувало його всього.

— Я про це нікому нічого не казав! Це брехня!

— Будь певен, що агентурні відомості я уважно перевіряю сам і добре знаю, що це не брехня... Я не став би тебе турбувати особисто, а вирішив...

— Украти документи! — вихопилося в Артема, і він весь затрясся.

— Тільки не хвилюйся. Я справді ухвалив украсти в тебе твої робочі папери, щоб почати виробляти речовину у великих кількостях на потреби боротьби з московською наволоччю... Тепер я це можу говорити тобі відверто, бо тих паперів мені не пощастило вкрати! Ти їх, очевидно, добре заховав і удаєш, що їх у тебе вкрадено. Але цим мене не обдуриш! Папери мусять бути в мене! Я до них доберуся, хоч би для цього треба було переступити через твій труп!

Артем остаточно отетерів. Що він говорить, цей... бандит! Що це — містифікація чи справді так? Коли це так, так хто ж тоді викрав скриньку? Де і в яких руках його папери?

— Скриньку з паперами у мене вкрадено... — сказав глухо Артем.

У кімнаті нависла задушлива мовчанка. Артем важко дихав, а думки його плуталися, і він почував, як сили покидають його і неймовірна неміч огортає все тіло його. Він ледве вже сидів на своєму місці, а Петро розглядав брата, як цікавий експонат на виставці, і почав повільно, не хапаючись одягати свою кавказьку бурку. Він дбайливо поправив на голові шапку-кубанку й зручніше влаштував карабін за плечима.

— От що, Артеме, я більше тебе сьогодні не буду турбувати. Піду зараз із тим, щоб через три дні у мене була вся твоя «музика»... Розумієш? А не буде — я вживу заходів добути силою. Я йду, але ти не подумай піднімати гвалт і будити своїх «комунарів», бо я тут не один, і хлопці церемонитися не стануть...

Петро махнув чорними крилами, виходячи в двері, і притишені кроки його почулися на сходах...

Артем безглуздо, без думок і почувань, дивився на світло каганця.

Розділ двадцять сьомий ПРИМАРИ

Марта тієї ночі снила сон. Ніби вийшла вона сонячної днини на широкий луг, і лугові тому не було ні кінця, ні краю. Обернулася Марта назад і побачила, що там так само немає краю лугові, а тільки голубе небо спирається на зелену тарілку прозорим ковпаком. Вітер лагідно віє в обличчя, і метелики пурхають такі великі й кольористі, що Марті дивно, як вона раніше не помічала такої краси. Марта йде все вперед і вперед, і раптом у неї з'являється думка, що, може, вона не вперед іде, а назад, бо чому це вперед? Справді, вона не знає, куди йде, вона тільки знає, що йти конче треба, і коли вона зупиниться, то станеться щось неймовірне, якась катастрофа або непоправне нещастя. Не то що знає це Марта, а чуває і вірить, як колись вірила в бога та в янголів...

Ні, вона тепер не вірить ні в бога, ні в янголів, а вірить, що їй треба йти і що там, за обрієм, її чекає те, чого вона прагла ціле життя. Чого вона прагла ціле життя, вона також не знає, а відчуває, що прагла вона спокою. Спокою такого, який ніколи не трапляється в житті...

Але ні, вона знає, куди йде. Вона йде в країну гармонії, де немає ні злих, ні добрих, де немає боротьби, а тільки музика. Музика вирішає всі людські справи і взаємини.

Ах, нащо їй знати, куди вона йде? Їй так треба йти, а сонце так щиро світить! А метелики такі кольористі! А трави такі теплі від сонця й від землі.

Марта чуває, що вона вже не торкається лугу, їй приємно, що вона не знівечить ногами квіти, що розкривають жадібно свої очі назустріч сонцеві. Вона помахує

руками, і тіло її пливе понад травами, як пара або хмарка. Марта зараз може й вище піднятися й оглянути далекі шляхи, що завилися понад лугом. От вона пливе дедалі вище, і раптом очі її тьмаряться жахом, — там, за квітним лугом, чорніє жаклива прірва! Немов велетенський дракон одкусив край зеленого лугу й тримає його в своїй огидній пащі. Прірва та роззявилася й жадає проглинати і землю, і небо, і все суще на землі й на небі. Так от куди вона йшла лугом! Так от що її чекає там, спереду!

І Марта відчуває, що над прірвою вона літати не зможе, що це тільки над лугом вона літає хмаркою, а над чорною пащею вона зробиться по-земному важка і впаде туди в безвість...

Жах охоплює її, і вона прокидається із спітнілим чолом. У кімнаті тихо, і тільки чути, як за параваном рівно дихає Віра Павлівна та шумить невгамовний дощ за вікном. Ще миші своїми гострими зубами шкребуть за стіною, сточуючи вічність, і більш нічого.

Марта лягає зручніше і знову засинає. Пелена сну розсовується, і знову вона бачить себе на лугу, але прірви немає. Вона каже собі: то тільки сон, і більш нічого. Не може бути за лугом прірви! За лугом прекрасні сади й рум'яні яблука на деревах, і птиці і вдень і вночі співають на рясному гіллі. Вона це знає, і дійде до тих садів, і буде їсти рум'яні яблука і слухати птиці. А прірв загалом немає на світі, то вигадали злі люди...

Марта тепер просто йде, і їй легко від повітря, і від сонця, і від неба. Луг пахтить травами і листям, метелики милують очі, а бджоли солодко бринять над квітами.

Раптом Марта чує позад себе кінський тупіт і обертається. Серце їй забилося, як підстрелена пташка, вона ламає руки й не може бігти, втекти, і ніде схватись на цьому рівному лузі з лискучими травами. З обрію скаче просто на Марту верхівець, і кавказька бурка його розвівається, як крила чорної птиці. Немов то не верхівець, а крилатий кінь мчить на неї. І потроху чорні крила

почали ширитись і затуляти небо, трава припала, як спалена, а квіти стулили злякано свої пелюстки.

У грудях солодкий лоскіт, і думка калатає, немов у дзвін: це він повернувся до неї! Це він, що кохає її, повернувся до неї, до своєї Марти!

І справді, він нахиляється з коня до неї і дужою рукою підводить на рівень із своєю головою. Вона тепер тільки бачить його очі в ореолі кубанки і чує слова, що, як черствий хліб, душать її:

«Будь ти проклята віднині довіку! Ти не пішла за мною, спродалася ворогам! Я думав, що кохаю тебе, але то брехня! Я сам собі набрехав про кохання! Я ненавиджу тебе всім серцем, і душею, і всією істотою своєю».

Він випускає її з рук, і Марта падає на землю. Тупіт потроху стихає, і вона розплющує очі. Над нею сіре небо нахилилося, як гробова дошка, а під нею груддяста гола земля, збита копитами й висушена сонцем. Вона дихнула, і дим пожеж задушливо наповнив її легені. Вона встала, й почула далекі зойки мордованих людей, і побачила зловісні заграви над обрієм...

«То тільки стихія... Темна й чорна стихія, нездоланна й проклята одвіку... Тікаймо звідси!»

Іззаду, нахилившись над нею, Карлюга говорить ці слова, і вона притискується до нього, що може захистити її, таку немічну й безпорадну.

«Не можна тікати, — каже вона, — там мордують людей, там горять оселі, як я можу тікати? Ходімо туди, ходімо до наших батьків, що їх мордують за наші гріхи, ходімо...»

«Ми нікуди не підемо. У світі є тільки я та ти. Решта нам не потрібна».

Карлюга бере її на руки й несе, і рапом їй стає легко, немов на болючу рану поклали наркотик, що вгамовує біль, і вона рукою обіймає Карлюгу за шийку й притискується до його грудей щільніше. Очі в невимовній млості заплющуються, і Марті здається, що вона маленька, маленька!

Вона розплющує очі й бачить, що там, де вони пройшли, зеленіє трава, і несміливо підводяться з трави голівки синіх квітів, а щодалі — буйніші трави устеляють їхній шлях, і квіти розкішні гордо вилискують тисячами барв на сонці, і метелики дивні тріпочуть крильцями в повітрі, а птиці голосисто гойдають сонячне світло, і воно падає вогнистим водограєм на землю й дзвенить...

«Це моя країна! Це вона так пишно квітне! Це вона дзвенить і купається в сонці!»

Марті робиться тепло на душі, і сльози тихої радості лоскочуть у грудях...

Вона не бачить Карлюги, а тільки відчуває його сильні руки... А він іде вперед, і раптом голос його як з-під землі гуде: «Ти бачиш чорне спереду себе?»

Марта дивиться наперед і бачить вишкірену чорну прірву, і серце їй стихає в грудях, і дихання не знаходить виходу, і думки божевільними отарами збиваються у безладді...

А Карлюга далі йде до прірви, і Марта хоче попередити його про небезпеку, але голос завмирає в грудях, скований жахом. Вона хоче вирватися з його міцних рук, але не може, вона напружує всі сили... і прокидається з легеньким зойком.

У кімнаті темно й тихо. Марта труситься всім тілом. Схопившись з ліжка, біжить за параван до Віри Павлівни і будить її.

— Чого ти? — не розуміє Віра Павлівна.

— Віронько, голубонько, мені страшно! Дозволь мені лягти коло тебе! — говорить вона тихо, і коли Віра Павлівна дає їй місце коло себе, вона щільно притуляється до неї, тремтячи всім тілом.

— Чого це ти, Марто?

Ах, їй приснився такий неприємний і жахливий сон! Вона розповість їй ранком, а тепер хай Віра повернеться до неї, бо їй так страшно, так страшно!

Марта потроху заспокоюється й засинає. Віра Павлівна давно спить, і шарудіння мишей, що сточують вічність під підлогами й за стінами, виразніше пересипається в темній кімнаті...

Розділ двадцять восьмий

НЕСПОДІВАНА ВТЕЧА

Вранці до Гайдученка зайшов Чмир. Артем лежав, як закам'янілий, дивлячись у стелю. Він закинув руки за голову й витягся всім тілом, і Чмиреві здалося, що його товариш мертвий. Він торкнув навіть Артема за лікоть, щоб перевірити своє вражіння, і той повернув бездумні очі на нього.

— Чого це ти так довго лежиш?

Артем знову поставив очі в ту точку, що й раніше дивився, і нічого не відповідав. Це занепокоїло Чмиря. Він почав торсати Артема, аж поки той не отямився. Стан трансу минув, і Артем ожив. Очі йому вже не пильнували точки на стелі, а блукали по кімнаті, ні на чому не зупиняючись.

— Артеме, що з тобою? — спитав тривожно Чмир, і Артем ніби вперше почув його голос.

— Він приходив до мене... Я нічого не розумію...

— Хто він? Про кого ти кажеш?

— Петро... Він каже, що паперів у нього немає...

Артем безсило мотнув головою й мовчки ліг, а Чмир дивився на нього широкими очима й не знав, про що питати й що говорити.

— Коли він до тебе приходив?

— Опівночі... Він вимагає від мене папери... Він каже, що в нього їх немає... Їх, виходить, украв хтось інший... От...

Гайдученко видавлював із себе слова, і вони шелестіли на його засмаглих устах і падали безгучно, як полова.

«Він не при собі... Йому цієї ночі щось привиділося...» — думав Андрій і з жалем дивився на Артема.

— ...Він вимагає за три дні папери... він загрожує... він знає все, що в нас робиться...

Очі Чмиреві мимоволі впали на підлогу й зупинилися на слідах коло порога. Це не могли бути сліди

Артема — це сліди ніг, що немало йшли багнукою, поки ступили в цій кімнаті... Чмир зрозумів, що всьому тому правда, що Петро був цієї ночі тут, а він, захисник і воєнка, — спав! Андрій затурбувався й почав розпитувати про подробиці відвідин, а Гайдученко відповідав нескладно, і його доводилося по кілька разів перепитувати. Та й багато Чмиреві не пощастило дізнатися.

— Справа заплуталася ще більш... Я був переконаний, що досить мені дістати до рук твого «братика», як папери в нас у руках... А тепер... не знаю...

Чмир, насупившись, сидів і думав, а Артем лежав горілиць на ліжку й не ворухився.

— А про діда Данила ти його не спитав?

Артем подумав, немов не розуміючи запитання, і відповів:

— Ні...

— Я нічого не розумію... Та наколи отаманчик затіяв проти нас боротьбу, ми дамо йому відсіч! Так, відсіч! Я зараз піду до волревкому і все зроблю, що тільки зможу, а отаманові відсіч дам!

— Річ у тому, Андрію, що за три дні він нахваляється вжити рішучих заходів... Він не вірить, що папери не в нас... Він мав увесь час догляд і знає, що в мене вже розв'язано питання з термічною матерією, і я її виготовлював... Це його найбільш і цікавить...

— Знаю. Що ж більше може цікавити бандита? А Марті, — подумавши, сказав Чмир, — я приставлю маузера до скроні. Вона мусить мені все сказати! Я більше жартувати не буду!

— Роби що хочеш... Я нічого не можу...

Артем розумів, що Чмир справді тепер не буде жартувати й приставить револьвера кому хочеш, аби дізнатись про все. Від хвилювання Чмир важко дихав, немов справляв важку роботу, і почервонів од натуги. Руки йому стискувалися в кулаки, немов Андрій збирався негайно розпочати бійку з незчисленими ворогами.

Він підвівся з стільця і пішов до дверей, і Артемові здавалося, що кроки його гудуть, як гармати, що підлога

вгинається під вагою його тіла, що повітря розпалилося від гнівного дихання його. Потроху гупання ходи стихло вниз, і Артем знову непорушно занімів на ліжку.

Чмир нехороше вражіння виніс з одвідин Артема, що був як з'їхав з глузду.

«Перше, що треба зробити, так це притиснути Мар-ту», — думав Чмир, сходячи вниз, але незабаром він передумав братись до рішучих заходів. Удень незручно вести розмову, а часу доволі. Увечері ж, коли всі поспнуть, він пройде до неї в кімнату і там буде розмовляти начистоту. Хай при тій розмові буде й Віра Павлівна, це тільки корисно...

Він пішов до комунарів, і від цих людей на нього повіяло холодом. На запитання вони відповідали стримано й неохоче і метушилися з своїми манатками. Схоже було на те, що вони збираються від'їздити.

«Що вони затівають?» — питав сам себе Чмир і поклик-кав кількох комунарів до своєї кімнати.

— Що це означає? З чого ця метушня? Прошу говорити відверто й не морочити мені голови!

У тоні Чмиря було стільки суворості й твердості, що присутні відчули силу цієї людини й знітилися. Тільки дід Омелько насмілився сказати слово.

— Ми... так думаємо... — він запнувся, дивлячись у вічі Чмиреві, але, бачачи заохотливі погляди інших, докін-чив: — Ми думаємо, що нам треба їхати домів... У гостях добре, а вдома краще... — Він зітхнув з полегкістю, а за ним і інші. Слово було сказано, і далі залишалося витримати наскок «начальства».

Чмир обвів усіх суворим поглядом і, помовчавши тро-хи, сказав, немов нічого не трапилось:

— Що ж, їдьте... Ніхто вас не затримує... А наколи вас хто в дорозі затримає й пустить вас боськом по осінньому болоту, тоді не йдіть сюди! Прийдете — буду гнати в три ший! Нам не потрібне всяке шмаття, що хоче спекулювати на комуні! Не потрібне нам!

Комунари стояли, винувато переступаючи з ноги на ногу, але з полегкістю на душі. Він вже не затримує їх, а що кричить і лається, — то хіба для них новина?

— Ну, чого ж стали? Зараз же щоб нікого тут не було! Розумієте? А хто хоче залишитись, хай про це заявить.

Та охочих залишитись не знайшлося. Комунари один по одному почали виходити з кімнати, і він бачив у вікно, як на подвір'ї гарячково лагодилися від'їздити. Вози були запряжені, жінки й діти подекуди вже сиділи на навантажених возах, і нарешті дід Омелько сказав, широко перехрестившись:

— Ну, щастя боже! В дорогу!

Передній віз рушив, а за ним і решта. Чмир стояв на порозі флігеля й дивився на цих таких рідних і таких чужих людей. На обличчях їх не було жалю за тим, що вони покидають, а навпаки — вигляд у всіх був такий, що ніби вони вихопились вчасно з неминучої біди й тепер радіють...

Коли вже останній віз проїхав у ворота, дід Омелько зняв шапку і попрощався:

— Щастя вам боже, а тільки тікайте й ви, бо наскоче, глядіть, банда! — Ще раз поклонився дід і вийшов за возами, дбайливо, по-господарському зачинивши за собою ворота.

Так, справа скінчена. Андрієві хотілося вихопити свого маузера і стріляти в спину отим дезертирам, та він стримався і тільки гірко сам собі всміхнувся.

— Що? Смішно? — почув він раптом голос і, обернувшись, побачив, що поруч із ним стоїть Віра Павлівна. На очах їй тремтіла сльоза, а руки нервово м'яли маленьку хусточку.

— Смішно, — глухим голосом відповів Чмир і зціпив зуби.

Віра Павлівна безгучно заридала. Він подивився на цю жінку, і тепле почуття до неї сколихнуло й зм'ягло його серце. Він узяв її під лікоть і повів до кімнати.

— А де Марта? — спитав Чмир, коли Віра Павлівна трохи заспокоїлась.

— Марта? Її немає... кудись пішла... — очі Віри Павлівни незрозуміло дивилися на ліжко Мартине, немов

бачачи там щось дивне й страшне. Потім жінка підійшла ближче до ліжка й підняла простирadlo, що ним було покрите ліжко.

— Чудно! — сказала Віра Павлівна й подивилася на Чмиря, шукаючи в нього поради у своїх ваганнях.

— Що чудно? — спитав тривожно Чмир.

— Марта... забрала свої речі... Вона, видимо, пішла назавжди...

Як ошпарений, схопився Андрій з місця і підскочив до ліжка. Він не знав, що він хотів там побачити. Може, розгадку всіх загадок, а може, потвердження своїх підозрінь.

— От кому б я всадив кулю! — прохрипів він і, звернувшись до Віри Павлівни, промовив тихо. — Нас обікрали й обдурили найдовірніші люди... Артем казав, що він Марті довіряє, як собі...

Скоріше жіночим чуттям, аніж розумом, Віра Павлівна зрозуміла таємний зміст Чмиревих слів.

— То ви думаєте, що то вона викрала Артемові папери? — несміливо спитала вона.

— Тепер я певен. Од нічого не втікають...

Віра Павлівна наблизилась до Чмиря і взяла його за руку вище ліктя.

— Андрію, ви помиляєтесь... Вона не крала... Я це напевно знаю... Украв хтось інший...

Чмир відступив на крок од жінки.

— Це вона вам казала? — спитав він тоном суворого слідчого.

— Так... вона...

— А чого ж ви мені нічого не казали?

— Я обіцяла їй... Марті... не говорити...

— Як же ви сміли дотримуватись такої обіцянки?

Жінка мовчки винувато схилила голову. Справді, як вона сміла? Віра Павлівна хотіла, щоб Чмир жорстоко побив її своїми важкими кулаками, та Чмир немов охолов. Він оволодів собою, взяв себе в руки і спокійно вже звернувся до Віри Павлівни:

— Кажіть, що вам розповіла Марта?

Жінка відчувала в тоні Андрія прощення собі й почала розповідати, не дивлячись у вічі бесідникові. Коли вона кінчила, Чмир підняв нахмурені брови:

— Оце й усе?

— Усе...

Андрій замислився, і в кімнаті запанувала тиша. Віра Павлівна перша порушила мовчанку.

— Артем дуже погано себе почуває... Я була в нього й нічого не могла допитатись... він як очманілий...

— Так, він у тяжкому стані...

— Що робити?

Чмир розвів руки. Він ще не зібрався з думками під цією навалою несподіваних подій. Тільки допіру йому сплила в голову думка про Карлюгу, і він ухвалив негайно йти до нього. Він ще не вирішив, про що він буде говорити з ложкарем, але мав твердий намір іти.

— Я піду... до Карлюги...

Віра Павлівна нічого не сказала, і Чмир, важко гримаючи чобітьми, вийшов з кімнати.

Мертва тиша панувала на подвір'ї і в лісі, що стояв у диму осінніх туманів. Хмари гусли й низько схилились до землі, немов бажаючи послухати її дихання. По двору ходила спокійна курка, забута комунарами, і ця курка ще більше підкреслювала спорожнілість дворища. На землі виразно виднілися сліди від коліс. Чмир обійшов усі закапелки двору, оглядаючи допитливо й уважно найдрібніші куточки. Йому зробилося моторошно від цієї порожнечі. Обійшовши двір, Андрій пішов на гору до Карлюги.

Без попередження він узявся за клямку й одчинив двері. У приємних кімнатах дихнула на нього пусткою. Ніяких слідів житла, ні діжок, ні струменту, ні всього того, що було в кімнаті Карлужиній.

Навіть груба розвалена, і з неї взято плитку й дверці. «Певно, забрав із собою на нове житло», — подумав Чмир, і думка чомусь зв'язала цю втечу з утечею Марти й комунарів.

Він сів на колоду коло груби, бо відчув утому в ногах, і оглядався навколо. Біля груби накидано купу остружок,

далі в кутку залишилися козли від ліжка, а поруч кронштейни від нічного столика. У найтемнішому кутку, де накидано так само остружки, видно підняту дошку. Чмир устав і пішов у куток. Піднята дошка підлоги тирчить, немов поламане ребро. Під дошкою порожнє місце, на якому, видимо, щось переховувалося. Раптом Андрієві спадає на очі білий шматочок, що теліпається на цвяху в дощі. Видимо, папірець залишився з того часу, як заховане виймали з-під підлоги.

Обережно, як пушинку, Чмир зняв той білий шматочок паперу з цвяха й підніс до світла. З одного боку той клаптик зовсім білий, а з другого — уривчасті слова: «Треба досліди», «Войшиць...», «аналі...».

Слова писані незнайомим почерком, і атрамент вицвів від часу чи від вогкості. На клаптику паперу виразні сліди води й того бруду, що скупчується на папері невідомо з яких причин.

Чмир хотів кинути цей клаптик, але затримався й бережно сховав його в кишеню. Він тепер уважно переглядає все в кімнаті, але більше нічого не знаходить і, зачинивши щільно двері, йде вниз...

Розділ двадцять дев'ятий РЕВОЛЮЦІЯ І ВІНАХІД

Артем байдужими очима дивився на подвір'я, як там лагодились від'їздити комунари, і йому було смішно з тих бородатих «мудреців», як він їх назвав, що їдуть невідомо куди з дітьми й жінками, може, на страту, та й напевно на неминучу страту, але почуття відповідальності на цей час не турбувало Артема. Немов то їхали люди, що він до них не має ніякого стосунку. І коли до кімнати ввійшла Віра Павлівна, то й це не зворухнуло Артемової байдужості. Йому було навіть незрозуміло, чому хвилюється дружина, коли все так просто й зрозуміло...

Ну, їдуть, і хай собі їдуть... Хіба від того хоч на крихту зміниться світ? Адже ж папери однаково загинули,

і його винахід зник без сліду... Так для чого без винаходу ця убога комуна?

Віра Павлівна була недовго в Артема і, вражена його байдужістю, пішла вниз із важкими почуттями. Артем по цих одвідинах якось одсунувся від неї, став чужий і далекий. Уже внизу Віра Павлівна зупинилася й приклала руку до серця. Воно скажено колотилося в грудях, і жінка, ледве не падаючи, дійшла до своєї кімнати й звалилася на ліжко. Лоскотна знемога розлилася по тілу й почала душити Віру Павлівну вибухами ридань...

А Гайдученко стояв коло вікна й каламутними очима дивився крізь каламутну шибку надвір.

От уже останній віз зник з очей, і Артем усміхнувся посмішкою божевільного над трупом коханої людини... Він ні на крок не поступиться! Він знову й знову розпочне і доведе-таки, що можна будувати на цих злиденних пісках нове прекрасне «виноградне» життя! Він вдихне душу живу в цю прокляту землю або трупом ляже на ній! Цей вибух решток розвіяної волі переродив Гайдученка.

Байдужість зникла без сліду, голова горіла новими думками, але думки ті метушилися, як на пожежі, й не склалися в стрункі шереги системи... То був запал розпачу, героїзм засудженого на скін...

Він бігав по кімнаті й стискав свою бідну голову, а очі йому горіли всепальним огнем. Усередині горіла душа й не згорала, як казкова купина, і вогонь її пожежі загравився в зіницях. Скільки часу так метався Гайдученко, він не знав, аж відчув неймовірну втому. Та втома раптом скувала його тіло, і він, як підкошений, упав на ліжко й заснув каламутним сном.

Чмир, зайшовши до кімнати, побачив Артема сонно-го в незручній позі. Товариш дбайливо поправив його тіло на ліжку, та Артем не виявив будь-яких ознак свідомості. Чмир сів тихо до столу, вийняв з кишені таємничий клаптик паперу й довго сидів, думаючи свої важкі думки. Коли прокинувся Артем, Чмир показав йому папірець. Довго обглядав той клаптик Гайдученко і, нарешті потверджуючи, кивнув головою.

- З твоїх паперів?
- Так... Де ти взяв?
- Там, де їх тепер немає...

Ця відповідь немов задовольнила Артема, і він не розпитував далі, а ліг на ліжко, уткнувшись лицем у подушку.

Чмир не дочекався, доки Артем устане. Чудні думки зароїлись йому в голові. Думки про всю цю «халепу», як назвав Чмир історію з паперами. Ще й раніше, в розмовах з Артемом, він обстоював думку, що ніякий винахід не здатен вивести людність з тої безвиході, в якій вона опинилася завдяки капіталістичному пануванню. Він твердив, що нічого не можна зробити без людських рук, без втручання сили в хід історії, бо всякий найкращий винахід можна використати і в інтересах небагатых, в інтересах панування небагатых над масою...

Гайдученко з запалом обстоював інше. Він погоджувався, що кожен винахід може стати зброєю в руках ворожого класу, але винахід, що в корні рушить приватновласницьку психіку, вироблену капіталістичними взаєминами, може бути тільки зброєю пригніченого пролетаріату...

— Ніяка боротьба без такого винаходу в руках пролетаріату ні до чого не призведе, — казав Артем, і віра світилася йому в очах. — Навіть звияжна боротьба пролетаріату закінчиться поразкою, коли в руках працівників не буде засобу сплутати карти людської психіки, вихованої на тисячолітній життєвій практиці... Почуття власності на речі увійшло в емоціональну сферу людини, отруївши її... Тільки надзвичайний винахід, що кардинально зламає людську психіку, може справді звільнити людство від ганебного рабства...

— А революція? Що ж вона, не потрібна? — спитав Чмир.

— Революція як неодмінна ступінь розкріпачення потрібна, але вона не все... Революція — це оранка тисячолітніх облогів, але оранки не досить... Треба скородити й сіяти...

Згадуючи ці розмови, Чмир думав про «халепу». Винахід Артемів, може, й важливий, але він, по-перше, не здатен змінити взаємин між людьми, а тільки частково полегшить добування їжі, а значить, і допоможе революції? — постало раптом ехидне запитання. Так, революції, звичайно, допоможе... — відповів сам собі Чмир і усміхнувся. Усміхнувся він тому, що спочатку думки пливли в той бік, що не треба зовсім боротися за винахід... Ні, боротись таки треба, бо він полегшує революцію, він є вода на справу перемоги пролетаріату, і коли-то ще вороги можуть використати його, а ми використаємо!

Ці думки піднесли занепалий був дух Чмиря, і він, вийшовши на подвір'я, навіщось свиснув дико й протяжно, як свистять у дешевих книжках розбійники та романтичні злодії.

Річ ясна: папери в Карлюги, і тепер тільки знайти Карлюгу — й видерти у нього папери, хоча б з душею разом, а видерти. Він не сентиментальний дурник — і розчавить гадину, коли та гадина ще ворухиться!

Але де шукати?

Міркуючи, Чмир дійшов висновку, що Карлюга перейшов недалеко звідси. Не міг же він піти за двадцять верст, переносючи не тільки свої убогі лахи, а й матеріали?

Мабуть, верст найбільше за десяток, а може, й ближче... А коли так, то треба вислідити всі сторожівні, що їх знає Чмир у цьому краї, і відвідати їх по черзі, а найперше відвідати Двадцятий квартал та Тихий хутір...

Розділ тридцятий БЕЗДОРІЖНА НІЧ

У грубі горіло палахкотливе світло й щоразу висувало димні язики в кімнату. Надворі бушував вітер, немов збираючись вивернути з корінням усі дерева в лісі й висушити всі болота та озера.

Дикі наскоки бурі ледве стримували стіни хати, і щоразу, як вітер задував у димар, піч, немов казковий змій,

дихала димом, висолоплюючи червоний язик. Від огняного язика кімната на мить світлішала, і з мороку висувалися химерні кособокі кутки. На стінах висів струмент ложкаря, а в кутку на ліжку ворушилась людина і щоразу зітхала, як буря вривалася в димар і полохала вогонь у грубі.

Та ось вітер, немов присмирілий кінь, подув рівно, і полум'я в грубі загорілося спокійно, ясно. Потроху розвіявся дим, і в кімнаті стало затишно й світло. Постать з ліжка встала і, кутаючись у широку теплу хустку, присіла коло груби на обрубку дерева. Очі гостро вдивлялися в огонь, а уста шептали щось тихе й невизразне.

— Знову... цей біль... ох, цей біль... Треба поспішати... Він щохвилини може прийти...

Марта провела рукою по чолу й, накинувши кожушанку, відчинила двері в сіни. Звідти увірвався в хату холодний подих вітру, притишений сінешньою загородкою, і груба знову висолопила свій димний язик. Марта старанно зачинила двері й вийшла надвір.

Темрява охопила її з усіх боків і махала чорними руками сосен над головою, немов наміряючись схопити її й повести в безвість. Лункий голос вітру плутався в зеленому чатовинні й гув, як дзвін приглушеного сполоху, без надії когось докликатися на метушливу тривогу.

Вітер ухопив Марту в свої холодні обійми, заліз гострими пальцями під її кожушанку, помацав крижаними пазурами по обличчю, і дівчині стало моторошно. Вона відчула самотність, якої вона до того ніколи не відчувала.

Навколо темний чужий ліс, і ніч, і вітер, і небо, запнуте хмарами, а вона одна отут, у цьому чорному морі самотності й туги.

Марта закуталася щільніше в кожушанку і в хустку, та вони не гріли її тіла, а вітер, здається, продував і груди, і серце.

Марта повернулася до хати, закинула двері на гачок та засув і почала поратись. Вона поставила горщик картоплі на плиту, а сама взялася перекладати речі, щось пильно шукаючи. Вона вже перебрала все, і тільки

маленький вузлик на печі лишивсь нерозібраний. Той вузлик поклав туди Тома, коли вони прийшли в цю глушину і розташувалися в покинутій лісовій сторожівні.

Марта розгорнула вузлик.

— Здається, вони... — мовила вона сама собі й піднесла пачку паперів до вогню.

— Так, це вони, — ствердила Марта тихо й поклала їх за пазуху.

«Це вони, Артемові записки, і вона їх має отут, на серці... Тепер вона може знайти те, що втратила... Вона знайде те, чого не мала досі...»

Похапцем дівчина склала свої убогі манатки й зв'язала їх у вузлик. Наділа кожушанку й запнула хусткою. Вона готова в дорогу, але кудю йти цієї чорної буряної ночі, де шукати того, кому вона понесе свою любов і приязнь?

Марта сіла на лаву й замислилася. Тома пішов у сусіднє село, там обіцяли йому роботу. Він попереджав, що, може, не повернеться сьогодні. А може, й повернеться? Скоріше не повернеться, бо вночі може заблудитись... А коли не вернеться, то чи не краще їй перебути до ранку в цій задимленій, але затишній хатині, а на світанку податися геть, щоб не бачити ні цієї хатини, ні того, хто так палко домагається її кохання.

Так, вона піде ранком звідси, але коли той ранок? Чи не прийде тим часом милий Тома, що вхопилася вона за нього, як за соломинку під час негоди?

Ні, вона таки піде зараз, щоб не ризикувати. Вона піде тою стежкою, що веде до вуглярських сараїв, і відти зверне в той бік, звідки приходив він... Вона ж добре пам'ятає, звідки він приходив! Вона піде в тому напрямку і знайде свого сміливого лицаря з чорними крилами, що стереже її серце і вдень і вночі.

Вона піде до його табору, і покладе перед ним ці папери, і скаже йому, що вона виконала все, що потрібно було для його кохання, і тоді... тоді...

Марта не знала, що буде тоді, але відчувала, що тоді буде щось таке, чого вона шукала ціле своє життя.

Озирнувши темну кімнату, дівчина тихо вийшла й щільно зачинила за собою двері. У вікні вона бачила відблиски від огню в грубі, й ті відблиски вабили її затишком і теплом.

Вітер налітав злим демоном, і хапав холодними зубами за поли її козушанки, і тягнув кудись в темну пащу ночі. Ноги самовільно ступали по мокрій землі, і звуки від її кроків не долітали до вух, гублячись у чорному шумливому хаосі...

Марта озирнулася востаннє, але не побачила відблисків з хати. Вона тільки відчула, що той убогий притулок подоланого стихіями Карлюги у неї за плечима, і вона не повернеться до нього, хоча б їй довелося загинути отут, у чорному лісі.

«А коли б там був Петро?» — стало підступне запитання, і Марта, як громом вражена, зупинилася.

Виходить, що поворот може бути й до комуни, аби там був Петро? А що ж вона тоді?

Знемога розлилася тілом, і дівчина присіла під зваленим деревом. З темряви гоготав вітер і злісно шарпав поли невидимими руками.

«Аби Петро? А коли Петра не буде, тоді куди?»

Марту закружляли демони заперечливих думок і вагань, і бездоріжна ніч зазирнула у її безпричальну душу...

Розділ тридцять перший ЗАКЛЯКЛИЙ ТРУП

Буря бушувала над лісом, але пільма розвіялася, і в соснах лежав день, зелений, як утопленик, що його витягли з зеленої трасовини.

Десь пробивалося світло холодного сонця, та не гріло воно ні землі, ні людей, а було холодне під цим скаженим вітром, що залазив під одягу й студив виснажене тіло своїм диханням.

Чмир стомився і сів спочити. Він відчув справжню втому, що наливала важким оливом і ноги, і руки, і навіть думку, що ледве ворушилася під черепом.

Сидіти довго не можна було, бо вітер починав остужувати спітніле від довгої ходи тіло, та й сон намагався склеїти важкі повіки. Чмир устав, поправив пістоля й рушив лісовою стежкою, щоразу зупиняючися, щоб прислухатись. Йому здавалося, що раптом він почує стук ворожих копит і доведеться або сховатись, або стати до нерівного бою. Тому він тримав зброю напоготові і йшов не по самій стежці, а обабіч, щоб першому не спасти на очі ворогові.

Чмир вийшов з комуни сьогодні на зорі, залишивши Віру Павлівну в чорній розпуці. Віра Павлівна весь час умовляла Артема виїхати звідси кудись у безпечне місце, а той уперто мовчав і тільки заперечливо мотав головою. Нічого не домігшись од нього, Віра Павлівна звернулася до Чмиря, щоб той допоміг вивезти Артема, і Чмир мусив пообіцяти, що, діставши втрачені документи, він першим ділом вивезе Артема до міста, бо він у дуже поганому психічному стані... У відповідь Віра Павлівна заплакала, бо слова ці підтвердили її боязкі здогадки про стан чоловіка.

А Артем справді був якийсь чудний. На запитання не відповідав і демонстративно зціплював зуби. Він щодалі блід, висихав, а пальці кістляво ворушилися, хапаючи перші-ліпші предмети.

Чмир тепер думав і про Артема, і про Віру Павлівну, і про комуну, у відродження якої він не йняв віри, хоч і хотів вірити, і про зниклі папери, що невідомо яку ціну мають, а може, й ніякої ціни не мають...

Він хотів вірити і в блискучу долю комуни, і в надзвичайну цінність паперів, щоб цією вірою бадьорити знеслене тіло, що почало боліти своїми старими ранами. А може, краще зруйнувати цю віру вщент, кинути шукання й боротьбу і вмерти з утішною думкою, що все те, за що він боровся й чого шукав, — мізерія?..

Чмир помацав себе за лоба й усміхнувся, — це просто якась зараза навколо в повітрі! До такого додуматися.

Чмиреві аж весело стало, і тіло його сповнилося бадьорості переможця, що не знає перепон на своєму шляху.

Стежка бігла все далі в глиб лісу, і незабаром Андрій побачив, що лишилося не більше верстви до старої сторожівні, в якій він сподівався надибати Карлюгу.

От він вийшов на галявину і в даліні просіки побачив наче паркан чи ріг будівлі.

Чмир пішов обережніше. Тут можна несподівано надибати замість Карлюги на озброєну ватагу лісових братчиків, і тому треба оглядітися, раніш ніж виходити з купців. Чмир пішов чагарником і дякував вітрові, що заглушує його кроки. Не доходячи до хати, він зупинився й почав стежити. З димаря вився ледве примітний димок, що його без жалю шматував вітер. Чмир присів у кущах.

Двері сторожівні виходили в його бік, і він міг стежити за ними.

Потроху дим з димаря перестав куритися, мабуть, у грубі погасло, але з хати ніхто не виходив. Це починало непокоїти Чмиря, й закралося підозріння, що його помічено і пожилці ховаються. Але ж він був надто обережний, щоб його можна було помітити!

Потроху ця думка розвіялася, але видавати своєї присутності Чмир не хотів і чекав, що хтось покажеться з хати.

Хвилини проходили одна по одній довгі, як вічність, а Чмир нікого не бачив. Тоді в нього виникла думка, що з хати є вихід у другий бік і пожилці користуються з того другого виходу. Він тихо прослизнув чагарником, щоб перевірити свої підозріння, і, здивований, побачив глуху стіну. Чмир повернувся на свою стару позицію, але будинок стояв мертвою пусткою.

Але чого тоді в ньому палилося? Чому вставлено одинокую шибу у вікно? Значить, там хтось живе? Але хто?

Чмир плутався в здогадках і нарешті насмілився. Він вийняв пістоль, пересвідчився, що все в ньому гаразд, і поклав його для зручності в кишеню, тримаючи руку

на держалні, готовий вмить вихопити й сіяти смерть меткими пострілами. Він одійшов чагарником так, щоб підійти до хати непомітно, і, опинившись коло дверей сінець, відчинив їх. Двері були незамкнені, так само незамкнені були й двері до хати. Одчинивши їх, Чмир став убік, щоб на всяк випадок мати змогу сховатись од ворожих пострілів.

— Хто в хаті? Виходь!

Голос його продзвенів глухо в темних сінцях і не знайшов відгуку в світлиці.

Не маючи відповіді, Чмир почав із своєї схованки вдивлятися в світлицю, і очі його прикувала до себе чорна тінь, що маячила в кутку. Розгледіти її не можна було, але належала вона, напевно, людині.

Тінь нерухомо чорніла і, зважаючи на всілякі несподіванки, Чмир вигукнув ще раз:

— Руки вгору! — і націлівся в постать. Та й це не справило вражіння на постать людини.

Раптом холодний жах поскріб Чмиря по шкурі, волосся заворушилося на голові, а рука міцно стисла пістоля, — очі, призвичаївшись до напівпільми, виразно бачили голову людини, що схилилася набік у неприродній позі.

«Завісився», — промайнула полохлива думка і прогнала суевірний страх, навіяний незрозумілим. Тепер ясно — в хаті завісилася людина, і її треба рятувати якнайшвидше.

Чмир, не кидаючи зброї, ступив до світлиці й озирнувся навколо. Там нікого не було, крім жахної постаті в кутку. Андрій вихопив ножа й перерізав мотузок. Закляклий труп з глухим стугоном упав на долівку.

Чмир оглянув мертвого й пізнав Карлюгу...

— А, злодюжка! — вихопилося у Чмиря, і він з огидою відвернувся. Вхопивши якусь одежину, він накинув на труп, а сам вийшов надвір. Голова боліла, і хотілося дихнути свіжим повітрям.

Накрапав холодний дощ із снігом, і Чмир зрадив, що під таку погоду мало кому заманеться блукати в лісі, а тому він забезпечений од несподіваних одвідин.

Повернувшись до сторожівні, Чмир почав методично оглядати приміщення. Він перекидав усе, що тільки можна було перекидати, й лише куток, де лежав мертвий Карлюга, він залишив наостаннє.

У хаті знайшовся каганець, і Андрій засвітив його, щоб легше провадити трус. Але шукання його були марні: будь-яких слідів од паперів у хаті не було. Тоді він узявся до останнього, найнеприємнішого — обшукати труп. Та й цей обшук нічого не дав. Тільки коли вже Чмир залишив мертвого, він побачив білий клаптик паперу в руці Карлюги. Гидуючи, взяв він кінчиками пальців за край папірця, і той, на щастя, легко висмикнувся з задубілої руки.

Обережно розгладив папірець і підніс до світла. Він був невеличкий, а написано було в ньому ще менше. Олівець під час писання, видимо, поламався, і авторові довелося натискувати на папір, щоб олівець полишав сліди на ньому.

Чмир прочитав:

Я вас дурила. Всі мої слова були брехнею. Я забрала те, що ви старанно ховали від мене, і йду туди, де знайду щастя...

М.

Чмир кілька разів перечитав записку, склав її й засунув у кишеню. Потім підійшов до дверей і шарпнув їх. Двері зірвалися з петель і, грюкаючи, упали на землю. Чмир ухопив сокиру, що лежала на дривітні, й розтрощив двері, немов то була тоненька трісочка. Шмаття дощок він скидав у хату, а потім підсунув під них остружків і підпалив з каганця. Огонь охопив дерево, і в хаті не можна було дихати від диму. Чмир вийшов надвір і здивувався, побачивши, що пітьма загула над лісом, як чорна кров, а ніч буряно бушує у нетрях. Він пішов у бік комуни і за чверть години озирнувся, — сторожівня горіла, як свічка, і заграва химерними розводами скакала в пошматованих осінніх хмарах...

Розділ тридцять другий

ЗАМКНЕНИЙ АРТЕМ

Думка Чмиря збентежено шукала виходу. Марта втекла, але чи варто шукати її, і чи справді ті папери мають таку силу, як запевняє Артем? А може, то верзіння напівбожевільної людини, а він, здоровий парубійко, витрачає сили, замість прикласти їх до живого й потрібного діла?

І раптом думка, твереза й ясна, з'явилася й розвіяла всі його вагання: «Ну, хай той бандит захопить секрет винаходу, хай він має вказівки, як добувати ту страшну вибухову матерію, але ж у лісі, без потрібного устаткування, хіба можна багато виробити тієї вибухової речовини? Та й взагалі чи можна навіть трошки виробити? Звичайно ж, ні. А коли так, то буде він тинятися з формулами і ніякої шкоди зробити не зможе... Але винахід можна продати? Він про це раніше [не] подумав... Так, за винахід можуть дати неабиякі гроші десь за кордоном...»

Пізно прийшов Чмир до садиби, і його неприємно вразила мертовна тиша навколо. Раніше іржали коні, ревли корови, а тепер тихо, тихо, тільки вітер скажено шугає в порожніх сараях та свистить десь під дахом.

Чмир зайшов до своєї кімнати й засвітив світло. За стіною чути було, як поверталася на ліжку Віра Павлівна, і Чмиреві захотілося піти до цієї тверезої жінки й розповісти свої сумніви.

Він трохи повагався, а потім пройшов сінці й постукав у двері.

За дверима зашаруділо, і Віра Павлівна незабаром з каганцем у руках відчинила двері.

— Пробачте, що турбую...

— Заходьте... Де це ви так довго блукали?

Чмир довго й докладно розповідав свою пригоду в лісі і нарешті подав папірець, що він вийняв із рук мертвого Карлюги.

Віра Павлівна, прочитавши папірець, змінилася в лиці, і руки їй затремтіли. Вона кілька разів перечитала записку, і з її очей покотилися великі сльози. Вона сиділа, мовчки стиснувши губи, а сльози сипалися й сипалися, немов срібло очей розтопилося на великому вогні й капає тепер на руки, знесилені нещастям...

Минула чи не ціла година, як Чмир нарешті насмілився промовити слово...

— Плачем нічого не зробиш... Справа така...

Він повідав свої сумніви і щодо паперів, і до винаходу, і до перебування їх тут... Голос його був глухий, але часом підносився вгору і дзвенів, як струна, що от-от порветься. І коли він скінчив свою мову, Віра Павлівна, холодна й суха, як черничка, сказала:

— Артем дуже хворий... Я замкнула його в кімнаті, бо він весь час намагався втекти... Одного разу я повернула його вже за двором. Так не можна більше. Треба покласти край цьому божевіллю. Ви ж помиляєтесь, що Артем так-таки нічого й не винайшов, — він винайшов вибухову речовину, але її не можна використати, доки він не винайде другу... Я гадаю, що треба негайно вибратись звідси, переїхати на село, а ще краще податися до міста, щоб лікувати Артема...

— Ми це зробимо завтра, — немов продовжуючи думку Віри Павлівни, казав Чмир. — Ви поїдете у своє рідне село й там спробуєте знайти якусь посаду... З Артемом я сам упораюся, а коли він буде в лікарні, я приїду до вас...

Чмир і Віра Павлівна підвелися і, не сказавши ні слова одне одному, вийшли з кімнати. Вони попрямували нагору до Артема й, раніш ніж відчинити двері, прислухалися. В кімнаті було тихо. Чмир перший увійшов до кімнати. На столі горів каганець, а на ліжку лежав, широко розкрити очі, Артем. Він не поворухнувся, коли зайшли вони, немов нічого не чув і не бачив. Віра Павлівна підійшла й поклала руку на чоло чоловікові і у відповідь почула його пригнічений голос, немов з глибокого колодязя:

— Важко... мені...

Гайдученко ледве ворухив губами, і дружина дала йому напитись.

До ранку просиділи в Артемовій кімнаті Чмир і Віра Павлівна, відчуваючи, що однаково не може бути сну під таку ніч. Артемові вони нічого не говорили.

Як на світ зайнялося, вийшов Чмир на подвір'я й почав ладнати воза.

Віра Павлівна складала до воза найпотрібніше майно.

— Вам треба буде їхати на Олексіївку... Це не далі як сорок верст звідси... Там заїдете до мого брата... він вам дасть парубка, що проводить вас до вашого села... Коня хай забере собі... Так і скажете братові, Андрій, мовляв, дарує за те, що благополучно доставить вас до місця...

— А ви ж як з... Артемом? — занепокоєно спитала Віра Павлівна.

— А ми завтра зранку торби на плечі — й гайда до залізниці! А може, й підводу яку знайдемо... За нас не турбуйтеся...

Перед від'їздом Віра Павлівна хотіла попрощатися з Артемом, та Чмир не дозволив, щоб зайвий раз не турбувати хворого. З жалем погодилася жінка з доводами товариша й сіла на воза. Чмир вивів коня під гнuzдечку, а сам дивився у землю. Його непокоїла думка про Артема й про долю цієї жінки, що під такий неспокійний час рушає сама в далеку дорогу.

— Прощайте! — сказав він за ворітьми.

— Прощайте! — прошепотіла Віра Павлівна й, нахилившись, поцілувала Чмиря в лоб. Вона швидко одвернулася і погнала коня.

Віз щодалі зменшувався й нарешті зовсім зник за поворотом у сизій імлі осіннього дня. «Коли б тільки не було до вечора дощу або снігу», — подумав Андрій, поглядаючи на хмари, що сухо клубочилися в небі, переганяючи одна одну.

Розділ тридцять третій

ІСКРА ЗОТЛІЛОГО ВОГНИЩА

На ніч піднялася буря, і все навколо сповнилося шумами, немов тисячі химерних істот зібралися на нічну раду й говорили на своїх таємничих мовах.

Чмир одвідав Артема і намагався нагодувати його, та даремно, — Гайдученко не звернув уваги на їжу, і її довелося залишити на столі.

«Треба негайно кинути цей закуток і насамперед одвезти Артема до лікарні... Сам він подається на Волинь, де Віра Павлівна, напевне, знайшла якусь роботу».

З такими думками ліг Чмир і, знесилений за день, заснув скоро й міцно. Вітер шумом загойдував стомлену голову, і Андрій не чув, як хтось увійшов у сінці й тихо подався нагору до мезоніна.

На подвір'ї залишилося ще кілька тіней, насторожено тулячись під піддашками.

За людиною, що подалася нагору, пішла друга людина й зупинилася коло дверей, коли перша відчинила двері й увійшла в Артемову кімнату. При світлі каганця людина озирнулася навколо й ступила до ліжка, на якому лежав Артем. Обличчя Гайдученкове витяглося й висохло, а давно не голене підборіддя рижіло від миршавої рослинності.

Прибулий вдивлявся в це лице й не пізнавав Артема. Так змінити людину може тільки тяжка хвороба.

— Артеме! — гукнув прибулий тихо й поторсав його за плече.

Артем перевів очі на прибулого з таким зусиллям, немов то були не очі, а млинові жорна, тяжкі й незручні, і він котив їх повагом, аж поки не докотив. Сухі губи його заворушилися, та з них не злітало жодного звуку. Артем немов силувався змочити зсохлого язика, але йому не щастило це зробити.

Прибулий стояв нерухомо над ліжком Артемовим, і чорні крила його кавказької бурки затуляли від хворого

всю кімнату. Гість мовчки вичікував, але бачачи, що нічого не дочекається, сказав твердо й рішуче:

— Артеме, годі жартувати. Я прийшов по те, по що мусив прийти. Я свого слова не ламаю!..

Аж тепер Артем зрозумів усе. Він поворушився з наміром підвестися на ліжку, але це йому не вдалося зробити. Та очі перестали бути важкі, і в них засвітився вогник і грав у зіницях, як іскра дотлілого вогнища під подувом вітру.

— Ти... не... сердься... Я тобі... все... віддам...

Артем знову поворушився, і тепер Петро допоміг йому сісти на ліжку...

— Отак би й давно! — радісно промовив він.

Жагуча думка палала в голові Артемовій, спліталася на тисячі відмін і загострювалася на сотні лез. Та думка всеохоплювальна налила силою його виснажене тіло, і він став на ноги.

Похапливо натяг сіру шинелю й шапку, а потім скинув те й друге. Помітивши підозрілий погляд братів, він сказав:

— Усе внизу...

Артем дістав ключі з шухляди й кинув коротке:

— Ходім.

Петро пішов слухняно за братом, і йому здавалося, що Артем от-от упаде, що в нього може порватися життя, до краю напружене хоробливим безсиллям.

На темних сходах присвічував сірниками Петро, а коли вийшли у двір, сірники взяв до своїх рук Артем.

— Світити не можна... Я винесу на подвір'я... — сказав Артем, відчиняючи двері до льоху. Він сховався в темряві, а чорні тіні щулились попід стінами й чекали.

Раптом брязкіт скла розітнувся в будинку й потому постріл.

— Що там?! — вигукнув Петро, схопившись за зброю.

— Утік, пане отамане, утік той, що ви наказали затримати!.. — казав, засапавшись, озброєний чоловік, вибігши з дверей будинку.

— А куди ж ви дивилися, йолопи! — нагай отаманів свиснув у повітрі, і людина зойкнула. — Негайно наздогнати!..

У пільмі зачавкали ноги, а отаман лишився коло льо-ху, нервово стьобаючи нагайкою.

— Артеме, чи довго ти там?

З льоху вийшов Артем, несучи важкий бідон. Він поставив ношу й сказав:

— Тут півтора пуда... термініду... Він на повітрі горить, як гас, але в оболонці...

Артем несподівано чиркнув сірником над бідоном, і полум'я вогняним стовпом витяглося вгору й освітило сліпучим світлом все навкруги. Присутні інстинктивно відскочили назад, і раптом один по одному схопилися бігти. Останній побіг отаман і почув за собою слова брата:

— Тікай! О! О-о! — кричав Артем у сліпучому світлі.

Він побіг за ворота і раптом сам запалав велетенським вогняним стовпом. Вогняний стовп вертівся вихром по дорозі, освітлюючи темний ліс і обертаючи на пару холодний дощ. І з темних хащів, тікаючи на зморених конях у глиб лісу, бачили озброєні люди вогняні стовпи й чули громові вибухи в садибі.

Спереду ватаги суворий, як Каїн, їхав Петро Гайдученко і в безсилій злобі тиснув острогами боки коневі. Він не може послати на тортури зрадника України, він не може висмикати у нього нігті і здерти шкуру живцем... Він уже нічого не може йому заподіяти!..

А позаду чулася канонада сліпої помсти безсилої людини, і кожен вибух тряс землю, і розривав небо, і червонив важку пільму.

У темряві тупотіли коні і шумів вітер. Люди мовчки їхали в темну безвість...

Розділ тридцять четвертий

БОЯЗКИЙ ДЕНЬ

Далеко тікати не було рації. У лісі така темрява, що за три кроки не можна було знайти не то що одного чоловіка, а й цілий десяток. Тому Чмир не подався в глибину лісу, а засів у чагарнику поблизу садиби, щоб принаймні чути, що робиться.

Перший вибух приголомшив Чмиря, і він припав до землі, а коли почув ще вибухи, поповз геть, ховаючись попід деревами, бо шмаття землі й дерева далеко розліталися в лісі й могли поранити.

Андрієві ледве пощастило врятуватися, коли до його кімнати вдерлося кілька чоловіка розбишак. Зрозумівши, що пробитись через двері немає змоги, він зупинив напасників пострілами, а сам вискочив у вікно, висадивши рами. На щастя, за вікном не було варти, і Андрій зник у найближчих кущах. Бандити спробували шукати втікача, і Чмиреві довелося зайвий раз випробувати свою витриманість, щоб не стріляти... Пошукавши недовго, бандити, переконані, що Чмир утік, пішли геть.

Тільки на світ зайнялося, Чмир обережно посунувся ближче до садиби. Вітер ущух, і досвітній туман безборонно обволікав дерева. Тишу ніщо не порушувало. Небо було вкрите розірваними рештками нічних хмар, що застигли нерухомо у непривітній височині.

«Навколо, певно, нікого немає. Вибухи налякали банду...»

Та хоч і була така певність, Чмир тримав руку на держалні маузера, ідучи до садиби. Та от і садиба.

«Так он яку силу винайшов Гайдученко!» — подумав Чмир, стоячи на дорозі. Обережно наблизився він до подвір'я й довго шукав очима натяку на розтерзану людину, але нічого не знайшов.

«Так невже ніхто не загинув під час вибухів? Адже ж, безперечно, те все зробив Артем, а коли не він, так бандити, необережно повівшись з термінідом. А може, банда підбрала трупа? А може, вона живцем захопила Артема? Але ні. Ватага надто панічно тікала, щоб брати з собою живу людину чи то підбирати трупи...»

Чмир пішов навколо садиби, сподіваючись щось знайти, і незабаром зупинився коло обгорілого трупа.

Це, без сумніву, був труп Артема. Чмир упізнав і чоботи, і рештки одежі — це був Артем, обгорілий і знівечений вкрай.

Ходою сновиди, не розуміючи куди й за чим іде, Чмир повернув у ліс.

Картини недавнього минулого механічно проносилися в голові, не викликаючи думок і міркувань.

День боязко розцвітав над лісом. Високо піднеслися в небі сірі бездощові хмари, і Чмир, дивлячись на них, відчував себе метеором, що швидко мчить невідомо куди мертвими просторами...

Він не пам'ятав, скільки часу йшов, і стямився тільки на перехресті доріг. Ліс лишився вдалині, а в усі боки розляглися осінні поля та луки. Будь-яких ознак житла не було навколо, і тільки там десь упереді, за живоplotом сосен, звивалися у небі довгі мотузки диму. Там, напевно, було село. Чмир відчув утому й присів коло придорожньої верби.

Думки пливли сплутані, як оті осінні хмари, але потроху думка про дальші заходи відсунула всі інші й затурбувала Андрія.

По-перше, треба попередити органи влади про подію, потім розшукати Віру Павлівну, потім... Але що «потім», Чмир не знав, та й нащо знати про те «потім», коли не зроблено перших кроків?

Та попередження влади здалося за чверть години Чмиреві за непотрібне. Адже ж сільська влада зробить це краще за нього. До того ж ніяких наслідків, крім законної, сказати б, реєстрації факту від тієї заяви бути не може.

Хто стане з приводу вбивства одного агронома посилати військові загони ловити злочинців? Та й хіба мало вбивають тепер усякого люду, щоб смерть одної людини могла викликати таке занепокоєння?

Перший крок, таким чином, відпав. Чмир ухвалив за краще не показуватися на людські очі, бо це може викликати довгі розмови, що тільки будуть терзати його, а чогось позитивного дати не зможуть. Може, навіть і краще буде, коли всі думатимуть, ніби комуна розграбовано й знищено впень, а не сама вона розбіглася так ганебно...

Залишається друге: шукати Віру Павлівну, власне, іти за сто верст до того села, куди поїхала вона. Андрій піде

туди, щоб повідомити її про смерть чоловіка й про всі обставини смерті, і так виконає свій товариський обов'язок перед Артемом.

Та от Чмир аж здригнувся від думки про Артемові папери. Як він міг про них забути, коли вони таять у собі таку силу? І коли з'явилася ця думка, все попереднє відлетіло, як пух під подувом дужого вітру. Так, він на-самперед мусить одшукати папери, а потім уже решта. Решту він знав, — решта буде там, де живе Віра Павлівна...

Чмир підвівся, щоб іти в той бік, де найпевніше можна знайти і Марту, і того стрункого чорнокрилого отамана, що так жорстоко помстився над своїм братом. Андрій більше чуттям, аніж розумом, знав, що смерть бандита буде тим, без чого не можна йти до Віри Павлівни і без чого він не спроможеться жити як чесна людина. Він мусить, і це «мусить» увійшло, як набій, у його серце і лежало там затаєною вибуховою силою. Він знав також, знав без слів, що ту вибухову силу він мусить таїти, аж поки не прийде слухний час її використати.

Чмир відчув полегкість, немов розв'язав складне завдання, і глибоко зітхнув. Голова його підвелася, і він ясно дивився тепер у далину сизо-зеленого чатовиння, як мореплавець, що під буряну й темну ніч нарешті побачив маяк і може прямувати до нього через невідому й страшну темряву.

Жвавіше заступали ноги, вільніше дихнули груди, і небо стало тепліше й ласкавіше...

«А Марта? Що робити з цією убогою зрадницею, що передалася ворогові?»

Чудне запитання, — він розчавить її, як жабу, та й годі...

Чмиреві огида поповзла у грудях, і він плюнув на дорогу.

«Вона хвора, Андрію...» — згадав Чмир Артемові слова, і йому зробилося ніяково, немов він, дужий мужчина, хотів убити несвідому дитину...

Розділ тридцять п'ятий

ДОРОГА ДО ЩАСТЯ

Ураган звуків оглушив Марту в лісі, і вона втратила здатність орієнтуватися. Відчуваючи під ногами дорогу, Марта, проте, не знала, куди веде та дорога. Ліс кружляв у буряній темряві, як чортячі релі, що на них насідали безліч потворних істот і нагнали жах на людину своїм виттям та вереском.

Марта зупинилася й поміркувала, куди саме їй треба йти. Од своєї хатки вона відійшла недалеко і з напрямку вітру догадалася, що шлях її правильний і йти треба саме так, щоб вітер дув у ліву щоку.

Марта заступала у темряву, інстинктивно тримаючи за пазухою пакунок, немов опасуючись, що хтось зловісний видере його.

Вітер потроху тихшав, і в повітрі світлішало. Світанок сіявся через густе сито хмар і викреслював контури дерев.

Скільки часу Марта йшла, вона не могла зміркувати, але по всьому було видно, що довго її ноги ступали по вогкій дорозі, бо важка втома налила їх.

«Позначається на ранок», — подумала дівчина й сіла на пеньок перепочити. У цьому місці вона була недавно, ідучи до вуглярських сараїв. Так, залишилося не більше трьох верстов, і вона почне відшукувати втрачену стежку до щастя...

Чорний Ангел! Чорний Ангел!

Він стояв в її уяві стрункий і високий. Схилявся до неї з темних віт бору, говорив голосами бурі і віяв своїми гарячими диханнями...

Марта підвелася й пішла, легко несучи своє кволе тіло. І що далі вона проходила в лісові нетрі, то світліше ставало в зеленому чатовинні. Нарешті світло зливою заструмилося через сітку гострих голок, і тиша спала на землю.

На поляні вирізьблилися чіткі силуети вуглярських будівель, і Марта зайшла до першої з них.

Вогка напівтемрява навіяла на неї містичний настрій, як колись у маленькій церкві за дитинства. Вона озирнулася навколо й спочатку нічого не побачила. Тільки згодом, оговтавшись у темряві, вона помітила на одвірку свою записку... Од часу вона розмокла й обвисла, а шпилька заіржавіла, і її трудно було витягти з дерева. Марта смикнула була за шпильку, та потім кинула, здерши розмоклий папірець. Неприємне почуття образи піднялося у глибинах свідомості, але ту образу затер образ Ангела в дверях сарая...

Марта заплющила очі і бачила Чорного Ангела, що ступав ходою переможця просто на неї. Вона воліла відчути дотик його дужої руки, але то була тільки мара!

Марта розплющила очі і вийшла з сарая. День розквітнув по-осінньому й заговорив своєю блідою сонячною мовою. Дівчина подалася лісами та перелісками туди, куди кликало її сліпе почуття...

Цілий день вона йшла зарослими стежками, що несподівано виникали і так само несподівано зникали, аж поки не дійшла до лісової сторожки. Вікна в ній були цілі, так само як і огорожа, і на всьому відчувалася дбайлива хазяйська рука.

Марта вкрай знесилилась, бо не їла ще з того часу, як вийшла з Карлюжиної хатки. Її тіпала пропасниця, і обличчя горіло хворобливим огнем.

Дівчина підійшла ближче й зазирнула у двір. Просто перед нею стояла незграбна постать старої людини, що намагалася розрубати колоду, але сили її не дозволяли це зробити. Дідові, видимо, було принаймні років вісімдесят, і весь він немов обріс мохом. Він помітив Марту й дивився на неї здивованими очима, що блищали старечим блиском з-за сивих кошлатих брів. Вся голова його була немов обліплена білою вовною, а одежа висіла рам'ям.

— Добридень, — привіталася Марта, але дід зачехав із відповіддю й, тільки подумавши, відповів на

привітання. Він кинув свою сокиру й пішов дрібними старечими кроками до Марти, весь час не зводячи з неї очей.

Так він дивився кілька хвилин, аж поки в ньому не воскресли старі-престарі звичаї гостинності, і він запрохав подорожню до хати спочити. Це він зробив якось урочисто, з тою старосвітською велебністю, що ще схоронила-ся по глухих закутках і вважається за обов'язкову в поводженні з гостем.

Марта пройшла за дідом через двір і ступила в маленькі сінці. Там було багато мисливської снасті: якісь сітки, сильця, пастки, що стояли під стіною й висіли на кілках. Це трохи здивувало Марту, і вона подумала, що, певно, десь недалеко є озеро або річка.

Дід почаствував дівчину печеною рибою та картоплею, а вважаючи обов'язок гостинності за справлений, спитав, куди вона йде і як потрапила в ці краї.

Марта довго пояснювала господареві мету своєї подорожі, а дід хитав головою й докірливо дивився на неї. І що далі говорила Марта, то більше плуталися її думки, і вона не впізнавала свого голосу. Він звучав, немов відкілясь збоку, чужий і ворожо-холодний. Нарешті Марту почала трясти пропасниця, вона зціпила зуби й стиснула руки в кулаки, щоб не тіпатись, але це не врятувало її. Пропасниця смикала й підкидала на ослоні. Дід, не перестаючи похитувати головою, встав із свого місця, згорблений, як вічність, і сказав докірливо:

— Ти, дочко, хвора... Скидай свою одежу... Лягай на лежанку, а я зараз підкину у грубу хмизку...

Дід підійшов ближче й поклав свою шорстку руку їй на чоло:

— Горить... горить...

Це були останні слова, що їх цей день чула Марта. Далі все потонуло в гарячковому тумані. Червоні розводи попливли перед очима, і звуки погасли, як вогники. Вона швидко, швидко посунулася в темряву й тишу...

Розділ тридцять шостий

ГОСТІ З ЛІСУ

— ...ми пробудемо тут днів зо два...

Старечий голос щось тихо відказує. Потім кашель перериває мову, і Марта чує слова:

— У мене тут хвора... непритомна...

І знову голос владний і суворий:

— Ми не потурбуємо... Нас троє ночуватиме... Вдень ми будемо в іншому місці...

Раптом голос починає здаватися Марті за трубний глас архангела, і від того починає вібрувати і повітря, і земля, і вона сама в тому голосі, як незначна нотка...

Марта підводиться на своєму жорсткому ліжку й знову падає... Вогнисті розводи блискавок спалахують у Мартиних очах і гаснуть, як гасне десь у далині архангельський глас...

І в гарячковій уяві її постав Чорний Ангел і вимахнув крилами, і ті крила закрили вогонь небесного багаття, і ніч, як трясовина, засмоктала дівчину...

Дід турботливо мимрив собі щось під ніс і приводив до порядку свою вбогу хатню меблю. Час од часу поглядав він на хвору дівчину, що от уже два дні, як лежить непритомна в гарячці.

І здається дідові, що люди стали якісь дохлі й нікудишні. От молода дівчина, а, чого доброго, помре, недарма ж вона поминає в гарячці ангела... Страшно дідові, бо почув він одного разу, що дівчина назвала того ангела чорним, і кострубатий марновірний жах заповзає в його дуплясту душу, — мариться йому, що чорний ангел — то сам диявол, що хоче забрати грішну душу, та на захист тієї душі постають світлі сили небес, і точиться між ними страшна боротьба...

Дід стає навколішки й довго молиться, проказуючи химерні молитви.

А в цей час дівчина металася в нестямі й кликала Чорного Ангела, і відступав від неї з жахом старий...

Надвечір дівчина затихла. Дід довго не насмілювався підійти до неї, аж нарешті насмілився й приклав глухе ухо до грудей. Серце билосся, хоч і стомлено, а на грудях од дихання ворушилася брудна сорочка.

— Спи, спи... — шептав дід. Він тепер переконався, що світлі сили перемогли ангелів ночі, і дівчина одужає.

Надвечір до дідової хати підійшли двоє й зупинилися коло порога. Коли вийшов дід, один із них, у чорній кавказькій бурці, спитав:

— Що, діду, не бачили тут поблизу кінних?

— Ні, діточки мої... Ось уже кілька місяців, крім... вас та оцієї дівчини, нікого не бачив... Нікого не бачив... Ото влітку пройшли ще полячки... У-у! Які люті... Певно, гармати шукали свої на поповій греблі...

— Які гармати, діду?

— А ті, що кинули, як їх руський цар гнав... Давно це було... Та, певно, не забули ще...

Дід озирнув прибулих оком, немов прикидаючи, чи могли ці люди пам'ятати ті часи, коли «руський цар поляків гнав» та вони покидали свої гармати на поповій греблі...

Прибулий у бурці щось сказав товаришеві, і вони вдвох засміялися.

— Ну, веди, діду, до хати...

У хаті було темно, і тільки вогонь од груби кидав світло на стіни й давав змогу зорієнтуватися. Прибулі поскидали верхню одежу й поставили рушниці коло столу.

— А це що, хвора в вас? Га?

— Та йшла... Прибилася... Та й лежить... Куди ж людську душу під таку негоду виженеш?.. Лежить, а хто вона, не знаю...

Відповідь заспокоїла прибулих. Вони вийняли з торби хліб, сало та пляшку горілки й почали вечеряти. І коли перед вечерею вони обидва перехрестилися широкими хрестами, всі симпатії дідові були на їхньому боці.

Довелось й дідові випити з гостями, і горілка підбадьорила старе тіло.

Полягали спати покотом на підлозі, але дідові наказали стерегти і, коли що, негайно розбудити.

— Ми заплатимо...

Хоч випита горілка й тягла діда до балачки, та прибулі, видимо, не охочі були розмовляти з господарем і скоро послули. Тільки дід сидів перед грубою і шамотів сам собі про давні діла, аж поки не схилився й не заснув коло лежанки...

Розділ тридцять сьомий ДВА ПОСТРІЛИ

Ранок кинув своє бліде світло через каламутні шибки лісової хатки й розлився сірим молоком. Гості й дід спали, коли Марта розплющила очі і здивовано оглянула кімнату. Вона не могла зрозуміти, де вона і як потрапила сюди, в цю хату. Це, певно, було вчора. Вона міцно заснула, стомившись од подорожі, і тому нічого не пам'ятає.

Марта всміхнулася собі й хотіла повернутися, але не змогла. Намагалася підвестися, та й у цьому їй не пощастило. Тіло боліло, і вона застогнала. Стогін розбудив діда, що підвівся з долівки і протирав очі.

— Що, дітко, води, може, вип'єш?

Марта тільки поворушила губами, що були сухі, як торішня трава. Дід подав їй кухлик з водою, дбайливо підвів Марті голову, і вона ковтала холодну вологу маленькими ковтками.

Напившись, вона безсило опустила голову на ліжку, а дід почав поратися по господарству. Він приніс обережок дров, розтопив у грубі й поставив чавун з картоплею варитись.

— Діду!.. — покликала Марта.

Дід устав і підійшов до хворої. Марта ледве чутно запитала:

— Діду, хто там дихає?

— То якісь подорожні, дитино... Вчора прибули...

— Як я до вас дісталася, діду?

— Дісталася, дитино, дісталася... ішла й дісталася...
Ось уже три дні, як прийшла...

— Три дні, діду?..

— Так, три дні... Гарячка в тебе й пропасниця, дитино моя...

Марту огорнув жах. Вона мацнула себе за груди й заспокоїлася, її талісман був там.

Дід ще трохи постояв і відійшов до груби.

Випивши води, Марта повернулася на бік, і їй стало видно прибулих, що спали на підлозі. Та розгледіти гостей дівчина не могла й знову заснула.

Прокинулась Марта від розмови в хаті. Нічого не розуміючи, підвелася на ліжку, і очі їй втопилися в чорну постать, що лагодилася виходити з хати.

— Петре! — несамовито вигукнула вона й застигла в німому чеканні.

Високий повернувся до Марти, ступив два кроки й нагнувся над нею:

— Це ти, Марто? Як ти сюди потрапила?

Марта нічого не вимовила. Тремтячими руками вона витягла з-за пазухи пакунок з паперами і подала Петрові.

— Це що таке?

— Я здобула...

Петро взяв пакунок і підійшов до вікна. Нетерпляче він розгорнув його і проглянув. Так, це були ті самі папери, що він їх домагався. Він згорнув пачку й засунув у кишеню.

— Ну, бувай, діду, здоров! Увечері прийдемо знову, а як хто питатиме, нічого не кажи про нас...

Він вийшов із хати, навіть не глянувши на Марту. Вона мовчки стежила, як Петро вийшов і товариш його зачинив двері. І коли в хаті лишився тільки дід, вона упала на своє ліжко й зойкнула, як розчавучена тварина. Вона виплакувала своє горе, а дід стояв байдужий, як століття до хвиливого горя маленької комашки.

— Випий, дочко, та заспокойся... Всяке буває в житті... І всього не переплачеш...

Він довго говорив слова мудрості, перевіреної на тисячах людських поколінь, а дівчина лежала тиха, як земля після рясного дощу, і в душі їй сходили паростки нових почувань, ще не ясних і таємних, що вражали своєю новизною.

Об обіді дід наготував картоплі, і Марта покуштувала її з хрумкою сіллю. Тиха хвиля найшла на неї й заколихала. Забуття підкралося непомітно, і вона заснула, але вже не хворим сном, а сном людини на видужанні.

Її сон потривожив чийсь знайомий голос. Марта не могла згадати, де вона чула той голос, і не могла проснутися, щоб подивитись, хто то говорить.

— Діду, хто це у вас?

— Хвора... Дівчина хвора...

— А хто ще був у вас сьогодні?

— Нікого, голубе, не було... Нікого...

— Брешете, діду, сліди копит я бачив на дорозі, діду...

Марта відчула, як знайомий голос наближається, і пута сну раптом розриваються. Вона розплющує очі й бачить над собою суворе обличчя Чмиря.

«Чого це він тут? Чи це примара?» Марті хочеться помацати руками обличчя Чмиря, щоб пересвідчитися, що над нею нахилився живий Чмир, та Чмир попереджає її. Він кладе їй на голову руку й питає:

— Що, хворієте?

Голос звучить суворо, і Марті стає страшно. Вона зіщулюється, як перед ударом, і мовчить.

— То це ви тут побачення уряджуєте? Га?

Марта тремтить, і хоче щось сказати у своє виправдання, і не може. Чмир стоїть перед нею, як суддя, що може послати її на смертні тортури. Ось він тільки поворухне пальцем, і вона буде розчавучена, як паршивенька коماشинка під чоботом... Марта відчуває, що тіло їй стає легке й підноситься в повітря, як пушинка, а потім із швидкістю каменя падає в якусь чорну прірву. Вона зойкає й підхоплюється на ліжку.

— Ой, ой, які ж ви нервові! Ну, лежіть спокійно, лежіть... Вам треба заспокоїтись...

Чмир повертається до діда, а Марта відчуває, що суддя вже помилував її, і від того стає легко й радісно...

— Ти, діду, не бреш. Хто тут був уранці?

Дід ніяково мнеться, і його згорблене старе тіло ще більше згинається, немов цей суворий гість навалив йому на плечі неймовірну вагу своїми запитаннями.

— Не знаю, що воно... Два парубки...

— Озброєні? З пістолями? З рушницями?

Чмир дивиться на діда, і дід відчуває, що цей чоловік має над ним владу, і тому говорить усе, що знає про тих людей та що сталося з дівчиною...

— Так, кажете, що ввечері прибуде?

— Так... казав...

Чмир ще пильніше дивиться в вічі старому, і той гнеться під цим поглядом.

— Діду, — каже чітко суворий гість, — до вечора ви мусите не виходити з хати. Аж поки не приїдуть ночівельники. Розумієш, діду? Але коли ти вийдеш, то...

Чмир помацав пістоль, а дід кивнув головою й одійшов до груби.

Марта дивилась то на діда, то на Чмиря й нічого не розуміла. «Ах, хіба не однаково? Хай буде, що буде», — промайнуло в її голові перед тим, як сон скував її знеможене тіло...

Два ляскотливі постріли дзвінко розляглися знадвору, і Марта схопилася на ліжку. В хаті було вже напівтемно.

Дід дивився у вікно й хрестився тремтячою рукою.

Його старечі губи шептали молитви, а тіло шарпалось у лихоманці.

— Що то?.. Діду?.. — ледве чутно спитала Марта, і дід здивовано подивився на неї, немов не сподівався, що хтось, крім нього, є в хаті.

— Ой, страшні діла!.. Страшні діла!.. — замахав дід руками, не відриваючи очей од вікна.

Марта підвелася й повільно спустила ноги з ліжка. Потім стала і захиталася від напруження.

— Ой дитино, не вставай! — кинувся до неї дід, але Марта вже впала на ліжку, не можучи втриматись на ногах.

У цей час двері відчинилися, і з револьвером у руках у хату ввійшов Андрій Чмир. Він мовчки підійшов до Марти й показав їй пакунок.

— Це він? — спитав Чмир дівчину.

Марта шарпнулася на ліжку й широкими очима дивилася на пакунок, що тільки вранці передала його в інші руки.

— Він? — знову перепитав Чмир.

— Так... він...

Андрій мовчки поклав пакунок у кишеню і сів на ослін коло ліжка.

— Ви видужуйте... Днів через три-чотири я пришлю сюди підводу з волості... Нічого не бійтесь і їдьте з тою підводою...

Марта мовчала.

— Ви обіцяєте мені, що приїдете, як я кажу?

Марта стрепенулася. Їй хотілося впасти на сильні груди цієї людини й виплакати всі свої болі, але вона стрималася й твердо сказала:

— Обіцяю.

— Не обдурите?

— Ні, — відповіла Марта, і рука її опинилася в руці Чмиря.

— Я вас чекатиму у волості. Вірю вам на слово, що ви не обдурите...

Андрій устав з ослона і звернувся до діда:

— Викопайте, діду, яму та поховайте тих, що на дворі...

Висока постать пропливла перед вікном і вийшла в сні. У хаті чути було, як зачинилися сінешні двері й хода затихла в темряві.

Огонь ледве просвічував з груби. Марта відчувала, що увіходить у якийсь новий світ, такий теплий і привітний, і що той світ зустріне її не як ворога, а як свою людину, що тяжко грішила, але гріхи ті були гріхи її батьків, гріхи, що їх спокутується кров'ю.

— Страшні діла... Страшні... — прошепотів дід, сидячи коло груби, і потім почав дбайливо накладати картоплю в горщик, щоб варити вечерю...

Розділ тридцять восьмий БЛАГОСЛОВЕННІ ПОМИЛКИ...

Золотоокий ранок розігнав пільму ночі, і електрична лампочка в моїй кімнаті налилася жовтавим світлом. Бесідник скінчив свою оповідь і задумливо колотив у склянці давно захололий чай.

Я встав і підійшов до вікна. Місто сніло свої досвітні сни, повившись у блакитні димки, і на блакитному екрані моєї уяви пропливали різьблені силуети людей, що про них мені розповів суворою мовою бійця Андрій Чмир. Він стомився від незвичної справи розповідати, і, видимо, горло йому пересохло, тому він так жадібно ковтає холодний чай. Я нишком поглянув на нього й побачив цю людину в колі його ворогів і друзів...

Ось трагічна постать Марти, що вміла щиро грішити й не менше щиро спокутувати свої гріхи. Я розумію її, бо бачив тисячі таких, як вона, ошуканих і кинутих при битій історичній дорозі. Для неї в мене приховано крихітку співчуття, як до дитини, що її обікрали хитрі злодії...

А ось із туману виринає виснажене обличчя Артема Петровича Гайдученка, агронома і мрійника... Його робота ціле життя була оточена неприязню, але він був вірний собі до скону... Він зворушливо вірив у правдивість свого шляху до визволення трудівничих мас з-під влади капіталу через технічний винахід і поклав головою за свою віру...

Хай благословенні будуть помилки шукачів і винахідників, — вони застережливі маяки на шляху до істини!..

Але облудний маяк — помилки Карлюги. Він показує шлях не вперед, а назад, шлях пошматованих трісочок

розбитого класового корабля... Хай їм буде вітер попутний до нірвани!

Далі в моїй уяві випливає чорнокрила постать Петра Гайдученка, що невідомо про нього, чи був він обдурений, чи сам обдурював... Він виріс, як чортополох на родючому ґрунті, і високо підніс голову. Ту голову збив метким пострілом скромний Чмир, а переліг, де вона зросла, глибоко переорює трудівнича рука, щоб сіяти золоту пшеницю...

У колі всіх цих друзів і ворогів реальна постать Чмиря, що сидить тут проти мене, поставала в ореолі героїзму, відваги й сили.

— Ну, що ж, дотрималась Марта своєї обіцянки? — питаю я, певний, що відповідь буде позитивна. Адже ж немає сумніву, що Марта тепер дружина Чмирева! Хіба ж могло бути інакше?

— Уявіть собі, дотрималась... Щоправда, я мало на неї покладався. Надто вже вона була заморочена... Та вона приїхала... Тепер працює в мене... Прекрасний робітник!

— А заміж вийшла? — спитав я, і Чмир, не помітивши мого підступу, просто відповів:

— А вийшла... Оце недавно.

— Ну, і як ви живете?

— Хто це ми? — не зрозумів Чмир.

— Та ви, з дружиною...

— А! Прекрасно живемо! Віра Павлівна учителює, а я — в райвику... Роботи по горло, сваритися ніколи...

Чмир засміявся, а помітивши мій здивований погляд, пояснив:

— Ми вже давно одружені... Ви, здається, здивувалися чогось?

— Ні, нічого... то я так... — знітившись, відказав я.

— А в Марти оце недавно з'явився ангел, тільки не чорний, а червоний, і я, звичайно, не став на перешкоді цьому ангелові! — Чмир весело засміявся.

Я сів до столу, і на очі мені спали розкидані папери Артема Гайдученка.

— А як же ж із винаходом? — спитав я гостя.

Чмир устав і лагодився вже йти.

— Винахід? Цілковите непорозуміння! Я показав папери декому з професорів, і вони кажуть, що Артем нічого нового не винайшов... Він виготовував вибухову речовину, давно відому хімікам... Це рідина, що зветься якимось дуже мудро, не пригадаю...

Чмир попрощався й вийшов з кімнати. І коли широкоплеча постать його зникла за дверима, я встав і підійшов до вікна. Місто вже шумувало своїм буденним життям, і тисячі Чмирів метушилися на вулицях, несучи у грудях мільйони епопей боротьби та будівництва...

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

В БОРОТЬБІ ЗА ПРОЛЕТАРСЬКУ ЕСТЕТИКУ

В своїй відомій праці з естетики Ф. Мерінг зауважив, що «в жадній культурній верстві суспільства ніколи не можна знайти двох осіб, естетичне сприймання яких було б тотожне, як хід двох годинникових механізмів. Яко соціальна особа, кожна людина є продуктом історичних умов, що неймовірно заплутано перехрещуються й переплітаються одні з одними й визначають відчуження людини найскладнішим чином, внаслідок чого кожен і має свій власний смак».

З цього твердження Мерінга, звичайно, не виходить, що в царині естетики панує цілковита анархія. Є спільні для певних груп суспільства естетичні моменти, що дозволяють говорити про класову естетику, як спільні для цих груп деякі основні історичні умови, під впливом яких складаються загальні підвалини естетичних уявлень. Було б також непроцenenним верхоглядством, виходячи з твердження Мерінга, заперечати художню критику тільки через те, що в ній діють не тільки загальнокласові естетичні норми, а й суб'єктивні смаки. Таке заперечення найчастіше походить з анархо-ідеалістичних кіл, де особисті смаки кладуться в основу всякої естетики.

Поза суб'єктивними смаками окремих членів суспільної верстви, про які говорить Мерінг, «каждый класс несет с собой свою эстетику, если у него есть свой образ жизни, свой идеал» (А. Луначарский, «Начало пролетарской эстетики»). З цього погляду ми мусимо обстоювати критику, але критику, яка допомагає оформити класову естетику, цебто критику класову, пролетарську, а значить,

цілком одкидаємо якусь метафізичну критику «поверх-класову», бо це те ж саме, що «аполітизм» у суспільних науках.

Кожна класа, виступаючи на історичну арену, бореться за свій стиль і в суспільному житті, і в техніці, і в мистецтві, цебто бореться за ті особливості художньої умовності в зображенні речей і явищ, правдивим ґрунтом яких є класова психологія, а не ідеологія, як дехто думає. В цьому й полягають всі труднощі в царині визначення пролетарських естетичних норм.

В той час, коли буржуазія як історична класа прийшла до політичної влади з цілком упорядкованим естетичним інвентарем, пролетаріат, бувши довгі часи гнобленим, не визначив своєї класової естетики до завоювання політичної влади і, тільки ставши до державної кормиги, почав оформлюватися культурно. І те, що це оформлення почалося в період напруженої політичної боротьби, на яку була кинута вся пролетарська інтелігенція, і те, що ця інтелігенція комплектувалася в часи напруженої політичної боротьби з вихідців інших класів суспільства, створило непереможні труднощі в ділянці естетичного оформлення. Ідеологічно споріднена з пролетаріатом, але виховавши свої смаки і склавши свої естетичні уявлення в цілком відмінних, ніж пролетаріат, умовах, ця інтелігенція, природно, не минула трагічної колізії. Борсаючись в протиріччях, одні знаходять вихід для себе в естетичній орієнтації на більш вульгарні прояви культурно відсталих пролетарських мас, другі нав'язують пролетаріатові свої смаки, свої естетичні уявлення, що склалися в них в умовах того соціального оточення, з якого вони вийшли, і, нарешті, треті почали підмінювати пролетарську естетику на пролетарську ідеологію, причому ідеологія в свою чергу підмінювалася на пролетарську мораль. Ця лінія найменшого опору, що її сприйняли треті, є найшкідливіша з погляду культурного будівництва пролетаріату, бо на практиці заміна естетичних уявлень на ідеологічні знаменує собою цілковиту безперспективність і підготовляє поразку

на мистецькому фланзі культурної боротьби. Вона, ця підміна, саме і єсть в інтересах агресивних представників буржуазної естетики. Коли ж узяти на увагу хмари мистецьких авантюристів і прожекторів, що саме в цей спосіб переключаються з буржуазного на пролетарський «бутерброд», то переконаємось, що дійсно в цій заміні є чи не найбільша загроза в творенні пролетаріатом своїх естетичних цінностей. Ці хмари «услужливих дураков», що «опаснее врага», компрометують пролетарську культуру й мистецтво, даючи в руки ворогів його штучно створені приклади нібито нездатності пролетаріату творити свою культуру. З цим примітивізмом мусить розпочатися найупертіша боротьба, так само як і з привласненням якоїсь зверхності, авторитарності та позакласовості буржуазній естетиці.

Викристалізуватись пролетарська естетика, звичайно, може тільки тоді, коли кількісно і якісно виходні з пролетарських мас будуть мати перевагу в масі класової інтелігенції, бо, коли ідеологію можна прийняти за поглядно короткий час, то справа зі зміненням естетичних понять трудніша, бо, як ми вже зазначили, естетика, художній смак, розуміння прекрасного — є продукт дуже складного нашарування різних впливів і свідомому регулюванню підлягає з незвичайними, а то й просто непереможними труднощами. Тут ні агітація, ні пропаганда не в силі щось вдіяти. Через це боротьба естетик, боротьба за стиль буде особливо довга й загострена, бо вона буде точитись і в спорідненій ідеологічно масі пролетарської комуністичної інтелігенції. Ідучи шляхом творення своїх естетичних цінностей, пролетаріат пройде через уперту й довгу боротьбу проти реалізації класово-ворожої естетики в елементах стилю своєї епохи, епохи свого панування, з яких би джерел та естетика не просякала.

З цього погляду в практиці ми з особливою обережністю ставимось до голосів «хитрих данайців» про вільну конкуренцію в літературі та мистецтві й про «сувору критику», звичайно ж — «аполітичну». І «сувора критика» і «вільна конкуренція» в руках культурніших, так би мовити,

«естетично», з погляду упорядкованості їх естетичного інвентарю, представників ворожої класи, може реалізуватися в формі цілковитого погрому культурно слабіших рядів пролетарської естетики. Не про хитродумну «сувору критику», не про «вільну конкуренцію» зараз мова може мовитись, а про боротьбу за стиль як вислідне з класової естетики, про боротьбу, що не скінчиться навіть по закінченні ідеологічної боротьби в ділянці мистецькій.

В мистецтві, як то й мусило бути, насамперед розпочалася загострена ідеологічна боротьба, що на наших очах, особливо в умовах непу, притуплюється, причиною чого є «сменовеховство» старої інтелігенції. Ми навіть можемо сподіватися в недалекому часі, що наші мистецькі ідеологічні вороги щиро чи не щиро скажуть: «Ми вже віримо в Маркса і в пролетаріат, і нам нема чого більше ворогувати й боротись». Так може бути винесений «за скобки» ідеологічний момент боротьби. Примітивні в своєму думанні чиновники можуть з цього приводу впасти в «адміністративний восторг», але, на нашу думку, з цього моменту саме й настануть найбільші труднощі в мистецькій боротьбі перед пролетарською інтелігенцією, бо з цього моменту відпадає можливість по ідеологічній ознаці кваліфікувати пролетарськими чи непролетарськими мистецькі явища, і з цього моменту треба здавати до архівів «реперткомовські» методи, що, віримо ми, займуть почесне місце під рубрикою «курйозів» переходового періоду.

Отже, сучасна боротьба в мистецтві є не лише боротьбою ідеологічною, а насамперед боротьбою за пролетарські елементи стилю в мистецтві.

Ми вже й нині маємо те положення, що в колах комуністичної інтелігенції, різноманітної з погляду соціального походження, момент боротьби ідеологій винесений «за скобки», а в скобках залишилася боротьба естетик різних класів і суспільних верств.

Дозволимо собі, спопуляризуючи цю думку, навести паралель з суспільних відносин, маючи на оці, що «кожне порівняння шкутильгає». Припустімо, що щиро

чи не щиро куркуль прийняв революційно-марксівський світогляд, але в своїй господарській діяльності залишається куркулем. Ми не маємо жадного сумніву, що такий «теоретичний» куркуль буде реалізувати в економіці і в суспільних відносинах не пролетарську ідеологію, а ідеологію, властиву куркулеві як певній соціальній категорії. Так само стара інтелігенція, прийнявши марксівський світогляд, мусить позасвідомо для себе реалізувати в стилі не пролетарську естетику, а естетику того соціального оточення, з якого вона вийшла і в якому виховалася.

В мистецтві, а зокрема в літературі як у найбільш ідеологічному з усіх мистецтв, боротьба різних естетик точиться, головним чином, в ділянці критики.

Саме в літературній критиці, що являє собою незвичайний хаос розбіжних і в більшості недоведених оцінок мистецьким явищам, при уважному аналітичному підході можна виділити елементи боротьби естетик. З одного боку, скрайня права вимагає рівнятись на форму твору, маючи разом з цим свої «задні» думки, а з другого — скрайня ліва вимагає рівнятись на ідеологію, не маючи ні своїх «задніх» думок, ні перспектив на майбутнє... Еклектичні ж прослойки хочуть сполучати те й друге і ще більше заплутують і без того заплутану ситуацію.

Внаслідок такої заплутаності молодий письменник, що вийшов з мас, не маючи досить культурного багажу, щоб самостійно розібратися в становищі, не знаючи, кому вірити, стає жертвою облудного вихвалання і часто збочує з правильної спочатку пролетарської лінії, або, попавши на удку примітивним «ідеологістам», гине як пролетарська художня сила. Справа тим більше ускладнюється, що пролетаріат приходить звичайно не голим на голу землю, щоб творити свою культуру, а отримує якусь суму культурних цінностей і цінностей естетичних од попередньої класи, бо він жив і творив разом з нею, а значить, і в естетиці буржуазії та пролетаріату є якісь спільні елементи, од яких, звичайно, одмовитись не можна. Адже ж і буржуазія отримала багату спадщину од феодалізму і цим зовсім не принизила своєї

культури. На цьому пункті саме й спекулюють представники буржуазної естетики, надаючи своїм естетичним уявленням характеру «позакласовості», і саме цей пункт є найнебезпечніший для процесу естетичного самовизначення пролетарської інтелігенції.

В чому ж небезпека для пролетарської інтелігенції, коли б вона навіть пройнялася буржуазними смаками й цілком прийняла буржуазні естетичні норми? Чим загрожує це пролетаріатові в цілому? Адже ж буржуазія для себе мала непогані смаки?

Відповідаючи на ці можливі запитання, ми не маємо наміру тут доводити ролю класової інтелігенції як культурного авангарду своєї класи. Досить зазначити, що одрив авангарду од головних сил класи знаменував би культурну поразку класи в цілому, а цей одрив може легко статися, коли пролетарська інтелігенція стане на естетичні рейки буржуазії. От саме проти цього одриву, проти маразматичного буржуазно-естетствующого епігонства за оформлення класової пролетарської естетики, що в сфері підсвідомого цементує класовий організм, — і точиться й мусить точитися боротьба.

Нині ми маємо, з одного боку, критику, що намагається потягти письменство в бік класики, взяти у виховавчу обробку молоді кадри пролетарської інтелігенції й задушити в них естетику їхньої класи авторитетом університетської науки, а з другого боку — критику, що хоче корегувати мистецтво й літературу в згоді з вимогами класово пролетарської естетики, як вона її розуміє, дбаючи про збереження й закріплення пролетарських елементів стилю. Між цими двома основними напрямками існує безліч переходових, що нюансують од «чистого мистецтва» аж до вульгарного утилітаризму, великий створюючи гарמידер у критиці.

Буржуазія в особі своєї інтелігенції висуває класику, як «сильное средство» проти нових, «грубих» і незрозумілих їй смаків. Проти таких тенденцій у свій час виступав навіть Л. Толстой — цей типовий представник ідеалізму, в революційності та футуризмові якого не доводиться запідозрювати: «В каждый данный момент искусство

должно быть современно — искусство нашего времени», і ще: «Люди, желающие себя показать знатоками искусства и для этого восхваляющие прошедшее искусство и бранящие современное, этим только показывают, что они нечутки к искусству» (Л. Толстой: «Дневник», 1896 год).

Звичайно, говорити про «чуткість» там, де справа ходить про «сильные средства» — не доводиться.

Звичайно, мова мовиться не про наслідування техніки, а про нав'язування чужої естетики в спосіб корегування творчості «сильними средствами», а разом з тим і бажання підмінити пролетарські елементи стилю на елементи, ворожі пролетаріатові, під прикриттям якогось абсолюту — класичного мистецтва.

Робимо резюме всьому сказаному: боротьба, що почалася в мистецтві між пролетарською інтелігенцією та буржуазною в формі боротьби за ідеологію, переходить, і з часом зовсім перейде, в боротьбу класових естетик, в боротьбу за класові елементи стилю нашої епохи. Ця боротьба точиться і тепер, залишаючи яскраві сліди на мистецькій, а зокрема на літературній критиці. Молода пролетарська інтелігенція мусить боротись проти прищеплювання їй естетичних понять, властивих ворожій класі, захищаючи свою органічну цілість з пролетаріатом.

Одною з «аполітичних» мистецьких істин, що стара інтелігенція намагається вкорінити в голови молоді, є твердження, ніби класицизм якраз і є правдивою підвалиною будування пролетарської культури й мистецтва. В ньому хтять знайти ознаку, під якою піде творення стилю нашої епохи. І дійсно, в масі буржуазної інтелігенції є потяг до класицизму так само, як є потяг до містики та релігії; і наївну людину це може привести до думки, що саме класицизм і релігія живуть напередодні свого розцвіту.

Справа, звичайно, стоїть інакше. Наші часи принесли багато розчарувань старій інтелігенції, і то не тільки в нас, де революція перемогла, а й у старій Європі. Старі суспільно-економічні форми коли ще не зруйновані, то перебувають під перманентною загрозою руйнації.

Надходить щось таке тверезе, ясне й оголююче, що робиться мимоволі страшно. Десь треба сховати голову, щоб не бачити й не чути, і таке місце знаходять у класичному мистецтві. Як не потягнешся до греко-римського мистецтва, що виросло на скотинячій покорі рабів і несе в собі таку пишну безтурботність і духовну рівновагу, такий відбиток спокою й незіпсованого настрою, що коли його перенести в нашу епоху, то воно правитиме за надійну фортецю для буржуа од настирливого сьогоднішнього дня. Що ж тоді дивного в тому, ще вчорашні модерністи з поміркованих сьогодні пошилися в класики, бо ж і вчорашні атеїсти, збанкрутувавши ідеологічно, сьогодні шукають істини під попівською рясою.

Ми, звичайно, можемо милуватися з мистецьких форм минулого, мусимо вивчати й знати техніку класичних майстрів, як і загалом техніку всякого майстерства, але це не означає, що саме класичні форми мусять лягти підвалиною будування стилю нашої епохи. Класика залишилася за нами на цілі тисячоліття, людство ступило вперед велетенськими кроками, утворило нові форми, ближчі до наших часів, і цю найсвіжішу спадщину ми в першу чергу мусимо використати.

От саме через це ми і вважаємо заходи Партії у створенні серйозної марксівської критики за заходи не епізодичного характеру, а ґрунтового, бо тільки науково поставлена марксівська критика дасть змогу розібратися в тій складній культурній ситуації, що маємо нині, й скерує сили молоді інтелігенції не на манівці зле усвідомленої ідеологічної боротьби, а в русло боротьби за пролетарську естетику, бо саме тепер нашим супротивникам вигідно тлумачити всю боротьбу на мистецькому фронті як боротьбу виключно ідеологічну, що втратить всякий сенс разом з ідеологічним «сменовеховством». Чи не тому, підготовлюючи ґрунта, останніми часами неокласика почала кидатись червоними фразками?

*Timeo Danaos et dona ferentes!*¹

¹ «Боюся данайців, навіть коли приносять дарунки» (латин.).

ШЛЯХИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

(Стенограма диспуту 24 травня 1925 р.
при місцкомі УАН)¹

Від популяризатора

Стенограма диспуту мало зрозуміла масам, а то навіть і співучасникам диспуту. Хіба, наприклад, може Меженко зрозуміти власну доповідь? Звичайно, ні! А коли так, то популяризувати треба.

Переднє слово

Це добре зрозумів і академічний загал від 60 до 100 років віку — приперлося, не шкодуючи, милиць, костилів і старих кісток аж 900 штук.

І все то — відомі літератори!

Довелося, звичайно, пустити й декого з чужих, бо нічого не вдієш...

Диспутувати, власне кажучи, давно свербіло, та не було за що зачепитись. А ось М. Хвильовий «дунув» статтю. Зачеплено в тій статті такі питання, що дурні ми б були, не скориставши з нагоди.

Диспут

Голова зборів Дорощкевич: Просимо пробачити, але доповідачем буде Меженко... Кращого не знайшлося... цей день років двадцять тому у мене померла бабуня (*втирає сльози*) двоюрідна.

Так от, недаремно, кажу, ми сьогодні зібралися. Слово належить доповідачеві.

¹ Стенограму скорочено й спопуляризовано.

Меженко: Я не погоджуюся з т. Хвильовим. Про яку Європу мова мовиться? Європа є західна, східна, південна, північна й, нарешті, центральна. Не можу ж я з усіма Європами погодитись?! У нас, звичайно, все ні к чорту. І театр, і фільми, і малярство і загалом все мистецтво. Наші письменники вульгарні, на кожній сторінці лаються... А скажіть, прошу вас, почім я знаю, лаючись, на кого вони натякають?

Сходить з трибуни. Присутні жваво вітають улюбленого критика, не шкодуючи калощ.

Коваленко: Я бачу, що тут один проти всіх. Ну, якого чорта дискутувати, коли все одно ні до чого не договоритись? Ну, коли вже «диспут», так диспут... Я зараз прочитаю вам статут «Гарту». (*Читає, але голова швидко переводить стрілку годинника наперед.*)

Голова: Ваш час вичерпано! Слово належить Зерову!

Зеров: Меженко промовляє, як той сморгонський ведмідь, танцює на розпаленій плиті — весело чи сумно, а танцює, бо знизу пече.

О, темпора! О, морес! Меженко не розуміє досі, що Європа — це я, і я — Європа! (*Б'є себе в груди.*) Омнія меа мекум порто! Коваленко узурпує мое право писати халтурну критику! Коваленко грабує мене!.. Караул... пробі!!!

Промовцю дають понюхати томик Горація видання 1581 року, й він заспокоюється.

Десняк: Стара це все історія! Настогидла, як Зеров зі своїм Гибулом та латиною. Чого хоче Зеров? Витягти все старе ба...

Старицька-Черняхівська (*з місця, перебуваючи*): Я тут (*плаче*).

Десняк: Критики в нас на понюх табаки, а критиків і за тиждень не перевішаєш! Задаються тільки! Заждіть, братики, незабаром ми вас по зашийку наладимо!

Геть Європа й Бенуа!

П і д м о г и л ь н и й: Що ми все — література та література! Це дрібниці. Гляньте на владу... (*Зобачивши загрозливий рух Коваленка, замовкає.*) Не коли література, то й хай!.. Лізе всяка шпана в літературу, а ми, цвіт української нації, гинемо завчасно, не давши плоду... А! Навіщо ж ми учились? Навіщо наші батьки грошики на наше вчення марнували?

Зомлілого промовця виносять.

Щ у п а к: Я дозволю собі, коли ви не образитесь, висловити свою, так би мовити, думку... Я, як старий діяч, почуваю потребу висловитись... Так от, ви тільки не ображайтесь...

Академічні дами посилають промовцю «воздушні» поцілунки.

Одним словом, я з усіма погоджуюсь, а коли не згоджуюсь, так вибачте (*сходить з трибуни*).

М о г и л я н с ь к и й: Я за Хвильового... Один Хвильовий пожалів нас... Я старий революціонер... Ще за студентства я мав товариша з Кавказу, що Канта читав і нічого не розумів... Я й портрета Маркса раніше од вас усіх бачив...

Знов-таки, й людина од Дарвіна походить... то пак Дарвін од людини... тьфу, малпа од Дарвіна, чи пак Дарвін од малпи!.. Одним словом: «не единым хлебом жив будет человек»... Гадаю, що джерелом я користався авторитетним?..

Ф и л и п о в и ч: Дозвольте вам продекламувати Пушкіна. Хороший поет був!.. (*Декламує.*)

Коли вже вся аудиторія заснула під декламацію, голова оголосив:

Г о л о в а: Резюме я не робитиму, бо тут сам чорт не зробить резюме! Хіба можна із самозакоханого белькотання зробити якесь резюме?

Що я вам, асенізатор, чи що?

Присутні протирають очі, позіхають і розходяться.

ДОДАТКИ

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Микола Зеров

О. СЛІСАРЕНКО. НА БЕРЕЗІ КАСТАЛЬСЬКОМУ

Літературний урожай минулого року приніс нам ще одну книжку поезій, що з'явилася друком уже наприкінці зимового сезону. Книжку невелику, не зовсім виразну, з огляду на власне обличчя авторове, але разом з тим далеко не безінтересну. Назва її — «На березі Кастальському» — переносить нас в сферу Аполлонового культу, її формат пригадує перші два томи олесівських поезій (в петербурзькому виданні), а зразки власної творчості поета розгортають перед нами картину довгого й пильного шукання свого власного стилю та тону, довгої й пильної роботи поетової над власним віршем.

Почав автор, здається, з Олеся й Чупринки; від них подався до Бальмонта, безперечні ремінісценції з якого раз у раз надібуємо «на Кастальському березі»; через Бальмонта прийшов до велемовно-ефективного символізму в дусі Якова Савченка — до Огневого Порога й Огняного Хвоста, Сонячної Смуги й Весняної Змоги, Білого Рогу й Таємничих Ковалів, а ще далі — перескочив через Савченка і подав нам цілу низку прегарних, насичених образами і мальовничих поезій: «Вечори» («Над розхвильованими нивами»), «Хрести придорожні», «Посуха» і т. інш. Отже, маємо три стилі, три різні манери: найдавнішу — олесівсько-чупринківську, пізнішу — бальмонтівсько-савченківську, і найпізнішу, яку можна подекуди з повним правом називати слісаренківською.

Для першої манери характерні поезії, що автор виніс на кінець збірки: «Тоді як тихий сон злетить тобі на очі»

(стор. 62), «Я мов тінь пройду в житті», музичне «Не заплаче рідна мати» (стор. 72), «На чужині» (стор. 73) і, нарешті, весь цикл «У горах», (пор. «У Криму» в I т. Олеся). Для другої — «Полон»:

Полонив мене Великий Бог,
Полонив Великий Добрий...

та «Квітка Синьогуб»:

Над могилами самогубців
Уночі схилявся Білий Ріг.
Над могилами Синьогуб цвів
І ніяк одцвісти не міг.

Для третьої — «Співають коло червоної брами» та «На пасіці». Спочатку автор не виходить з зачарованого кола олесівських настроїв і тем:

Раз хмарка світлим ранком,
Під згуки водних лір,
Легким своїм серпанком
Повила чоло гір.

Струмки кресали скелі
Й гукали їй: лети,
Бо ми тоді веселі,
Коли ридаєш ти.

З «палом-травою» і «улюбленим цвітом-Огнецвітом» з'являються у Слісаренка лексикон і ритми другого його вчителя — Чупринки:

Хай в душі твоїй, як хвиля,
Ніжний родиться мотив,
І летить під час весілля
Нерозважний юний спів.

А ще далі Слісаренко вклоняється перед великими літерами і невиразними займенниками — «чийсь», «хтось», «чийсь», «щось», переймаючи їх од своїх найближчих кастанльських товаришів та сусідів:

Хтось жалібно стогне в бур'янах придорожніх...
Хтось рани неба роз'ятрив...
Серце чиєсь кров'яніє на камені...
У морі Чорному на білім камені
Чиєсь жорстоко підтяті крила...

Занадто сильно піддається наш новий кастальський жрець впливам чужої індивідуальності!

Але, підпадаючи чужим впливам, Слісаренко разом з тим помалу перегравлює їх у собі, використовує їх, як певний учебний матеріал. То поставить перед собою задачу підібрати вишукані рими і тоді кокетує такими созвучностями, як «самогубців — Синьогуб цвів»; то захопиться грою звуків, почне бавитися франтовитими, а проте штучними й неглибокими алітераціями: «думу дума дуб дібровний», «золотисто зомлівають над землею змії-дзвони»; то, нарешті, поженеться за образом, за влучним і гострим словом, — стане вигадувати такі порівняння, як

в'яжуть важкі снопи
вечорові зірниці,

але кінець кінцем все це — проби пера, етюди для будучої картини, школа поетичної техніки, «ОПЫТЫ», — як у Брюсова. Таке враження — принаймні на мене — справляє Слісаренкова книжка.

Як оригінальний поет, Слісаренко почав виходити на власну стежку тільки недавно. Лежить та стежка не через наслідування Олесья та Савченка, а через ті багаті образами спроби, які нерідко надibuем у збірці. У Слісаренка є дар поета-живописця:

За день квіткам тепла доволі
Наляло сонечко в чарки...
Весняна ніч вплела у коси
Червоний місяць, як дукач...

Зразковою поезією в цьому роді є поезія «На пасіці».

Ладан. Дуплянка. На березі білій
Іконка праведних Зосими і Саватія.

Над вуликами-келіями день цілий
Кружає працьовита братія.
Несуть у келії ченці крилаті
Мед золотий і віск на жовті свічі.
Привіт мій вам, працьовники завзяті!
Уклін мій вам, невтомні будівничі!
Невтомно цілий день працює братія,
А вечором стихають в келіях шуми руху...
Іконка праведних Зосими і Саватія
Вартує монастир від злого Духу.

Образ викінчений і рельєфний, який дає змогу певні надії покладати на хист д. О. Слісаренка.

Подібно до інших найновіших наших поетів, Слісаренко свідомо ставиться до питань поетичної техніки, шукає інтересних ритмів і строфічних сполучень, стежить за звуковою стороною своїх поезій.

Спроби «вільного вірша», не зовсім звичайні рими, алітерації, терцинні чергування рим («Вечори») — все це показує, що тут маємо ми діло не з безпосереднім провінціальним аматором поезії, а з людиною, яка уважно коло себе і свого вірша працює. Огріхи, правда, трапляються частенько: бувають у автора й русизми («шляхів розбіги», «водне тіло»), і прозаїзми («о білі зорі, о білі криги у формі зір»), і просто банальності («Не можна юність прожити двічі, в сухих озерах збудити сплиск»), — але русизми автор поділяє з багатьма молодими нашими поетами, що менш ніж треба ходять коло літературної мови, а його прозаїзми й банальності, сподіваємось, минуться згодом, з розвитком поетичного таланту. І тоді Слісаренко з повним правом займе своє місце коло Кастанльського джерела

Микола Зеров

ДВА ПРОЗАЇКИ¹

Що більше думаєш про нинішню українську прозу, то все більше видається вона широким полем невикористаних можливостей.

Ніколи ще не було у нас такого багатства сюжетного матеріалу, як тепер. Велика європейська війна, три роки найнесподіваніших зв'язків межі людьми, найгостріших ситуацій, образів; потім — революція, горожанська війна, тисячі сторінок героїзму і малодушества, пориву й запічництва, найхимерніших, найнеможливіших випадків і строгої невідхильної закономірності суспільного життя. А поруч з цим — скільки засобів стилістичного оформлення матеріалу, яка сила дороговказів і зразків! Новий інтерес до Стендаля виносить на літературний кін його скупі на слова італійські хроніки, його ясний і живий стиль, стиль, «яким тільки й можна писати історію». В Німеччині виростають на великі літературні постаті прозаїки-експресіоністи. У Франції процвів авантюрний роман П'єра Бенуа, нехай і неприємний своїми нотками фарсу, але майстерний з погляду будови; там же знаходимо й цікаву спробу кінематографічного оповідання, оповідання-сценарію в «Доногоо-Тонка» Ж. Ромена. Нарешті, в літературі російській; культ характеристичної прози Лєскова, що дав такого цікавого письменника, як Зоценко, етнографізм Всева. Іванова, ламаний і композиційно хаотичний, але спостережливий і сильний Пільняк, Брікові шукання найекономнішої прози — в «Лефі» («Не попутчица»), — це, не кажучи

¹ *Ол. Копиленко*. Буйний хміль. — Державне видавництво України. Харків, 1925. — 308 с. *О. Слісаренко*. Сотні тисяч сил. Оповідання. — Книгоспілка. Харків, 1925. — 135 с.

уже про явища другорядні, як цікаві у своєму роді літературні вироби І. Бабеля... І тільки у нас — майже нічого, мало, катастрофічно мало!

Із хроніки війни та революції беруться тільки деякі, канонізовані літературним звичаєм, ситуації і теми. Із кількох напрямів формальних шукань — зосереджене топтання в одному. Ніяких майже спроб увести в літературний оборот, засвоїти чужомовні зразки. Дуже мало покладання на себе в доборі матеріалу — орієнтація тільки на випробуване. Дуже мало літературної освіти, а через те і вміння вчитися на літературних зразках, випробувати різні стилі, уміння емансипуватися від впливу художньої індивідуальності сильнішого майстра, різьбити з себе оригінальну літературну постать.

Які цьому причини — трудно виявити в рамках невеличкої статті, без попереднього, довгого і дріб'язкового часом аналізу. Гадаю, мають тут силу загальні, «об'єктивні умови», як провінціальність обох наших літературних центрів — Києва і Харкова, наслідком 1) нашої матеріальної слабості; по-2) відсутності живих зв'язків з широким світом. Має значення і брак міцного літературного зв'язку межи старшою генерацією прозаїків, як Коцюбинський, і молоддю — якийсь рів, не заповнений ні одним сильним твором, відсутність справжньої повістєвої культури. Але єсть і дещо спеціальне, з чим ми можемо й повинні боротись — це непереможна графоманія, самовпевненість, небажання учитись, зарозумілість багатьох молодих авторів, цей в численних постатях втілений афоризм: «мы ленивы и не любопытны». Ми потребуємо великої теоретичної роботи, діяльного виміну думок, мистецької трибуни, гострої критики. Плекають письменників, не глядячи по головах та годуючи пряниками, але утворюючи для них умови раціонального живлення організму і трудову атмосферу. Пора письменникам нашим усвідомити ці рядки:

Не бойся едких осуждений,
Но упоительных похвал, —

давню раду вибагливого і строгого поета. Ми потребуємо поменше меценатства та м'якості, побільше вибагливості та критицизму — як не приєднатись до цього кінець кінцем дуже поміркованого і прийомного побажання, що вже з'явилося раз на сторінках «Життя і революції» (Ан. Лебідь. З сучасної укр. прози. — 1925 р. — Ч. 3. — С. 56–60).

* * *

Широке коло невикористаних можливостей, і при тому відсутність справжнього учеництва, знань, авторської вибагливості, мистецького заглиблення — от атмосфера, в якій виростає наше молоде повістарство. Із усіх можливих стилів прози — скрізь і завжди один Хвильовий, до того — Хвильовий, сприйнятий як канон, як літературна норма. Дотягніть до цієї норми — і будете «яко боги»!.. Рідко хто з молодих авторів уміє боронити свою самостійність проти «Синіх етюдів» та «Осені»: Косинка, що стоїть на ґрунті винниченківського імпресіонізму, трохи приправленого Васильченком, Підмогильний, один з небагатьох, що орієнтується в художньому набуткові чужомовної прози, та ще два-три з менш обдарованих прозаїків. Решта прагне писати неодмінно як Хвильовий і у власній літературній продукції — в залежності від хисту — наслідує або передражнює його.

Під величезним впливом Хвильового, але на порозі своєї від нього емансипації, стоїть і досить здібний повістяр Ол. Копиленко, що недавно випустив велику, на 308 сторінок, книжку своїх оповідань — «Буйний хміль».

Оскільки творчість Хвильового являє собою корисний для початкуючого автора учебний матеріал, можна сильно сумніватися. Хвильовий іще сам пробує, сам шукає. Де у нього готовий, одстояний твір, де би стиль його скристалізувався остаточно? Навіть найвищі точки його творчості — «Кіт в чоботях» (для першої книжки), «На глухім шляху» (для другої) — то лиш станції по дорозі до справжнього шпиля. Спочатку Хвильовий — літописець, хронограф революції. Спокійно й об'єктивно

накидає він картину соціальних антагонізмів на селі («Солонський яр»), уловляючи новий ритм його життя, нову його експресію; потім звертає в область побуту, обмальовуючи заулки республіки; нарешті, шукає психологічної манери, спираючись у своїх шуканнях на трохи мелодраматичний психологізм Коцюбинського («Цвіт яблуні» — «Я»). А то, досягнувши великої певності руки в оповіданні, починає шукати власної манери в повісті («Санаторійна зона»). Яка шкода, що всі, хто орієнтуються на Хвильового, не беруть на увагу цієї його творчої гарячки, авторського невдоволення, повної відсутності якого б то не було «олімпійства»! А замість того переймають його зовнішні способи письма, будову фрази, словник, ліричні рефрени, — не питаючи, оскільки це пасує до власного їх обличчя.

Беру перший твір Копиленків, уміщений у книзі — повість «Буйний хміль» і з самого початку читаю:

В Б а с у к а й с ь к о м у лісі пахне свіжим солодким листом, полинем, соковитою порістю на багниці коло вільхи та верболозу. Пахне забутою предковичністю — далеким запорозьким диким полем. Б а с у к а й с ь к и й ліс — на північ, за багнище й трясовину, трясовина ж глибока, як незабутні згадки про далеке, що до себе манить.

Зразу згадую товариша Огре — в «Лілюлі», тов. Сайгора — в «Пуделі», метранпажа Карно і особливо Г р а л т а й с ь к і межі — в «Санаторійній зоні», згадую всю цю номенклатурну фантастику Хвильового. Хвильовому, очевидно, тяжко вигадувати прізвища для своїх героїв, і розповсюджені імена його особливо дратують — Іван, Петро, Микола... Як, до речі, дратують вони й Винниченка, що, як відомо, любить списки своїх дійових осіб розцвічувати такими календарними раритетами, як Христя Парменівна, Олімпіада Автономівна etc. Оскільки ця риса «органічна» у Копиленка — не знаю, але якось не в'яжеться вона з його прямодушним, незопсутим реалізмом!.. Індивідуальна риса живої вдачі Хвильового перетворена у нього в схему, в заучений «прийом».

Те саме треба сказати і щодо способу будувати фразу — без присудка, — накидаючи цілу купу імен (додатків і підметів). Це теж Хвильовий, тільки трохи підсудний, немов причерствілий. Порівняймо! Копиленко:

Колись дике поле і розгульний вітер, і од дикого поля, від прадіда до діда, від діда до батька й до сина — зашкарублі, шкарубкі долоні, мов осіння стерня, і міцні ноги, щоб гнати гони з косою. Од дикого поля до сина — відьми, відьмаки, лісовики та мавки, ворожки, пристрїт, папороть — чарівна квітка.

Хвильовий:

...В п'ятому віці — дикім і далекім — від уральських хребтів, від волзьких скель до тихих голубих вод Дунаю: гуни, сармати, германці... І вбив син Мундцука свого брата Бледу. Скажений Аттіла, король гунів.

Копиленко:

...Гаврило: «Ех, заварили кашу, буде тепер діло!..»

Хвильовий:

Нестір: «Ох, Миколаївно, святий ви чоловік!..»

Від Хвильового у Копиленка і ці ліричні вибухи серед оповідання, і ця своєрідна патріотика:

Україна — країна дика, ненависна країна, в церквах вся... Ненавидіти Україну можна, любити можна, бо вона — цілина. А дуб — кріпке дерево, берест, горіх — міцне дерево, корінням глибоке, вітами широке... Осика, верба...

і т. д.

Поруч цих наївних позверхових хвильовізмів стилю, не завжди виправданих власною вдачею авторовою — друге, що треба покласти на карб О. Копиленкові, — це його пересади в користуванні жаргоном. Я чудово знаю, що жаргон може бути прекрасним мальовничим засобом. Я пригадую у Хвильового в його «Синіх етюдах» («Кіт в чоботях») цю знамениту характеристику різних

психологій народних. («Ефто пятой вагон — антинаціональной. І скажу я тебе, братяц, про народи. Латиш — ефто тіш, смірної народ, мудрої, оврей — тож нічяво. Ходя — китаец, аль тутарін — суворай і верной народ! А вот ефто хахол — паняхіда: как завоя про поля аль про девчину — тякай» ...) Інколи жаргон прегарно відтіняє пізнавальне напруження конкретної мислі, що силкується дати якесь загальне означення. Я пам'ятаю, як мені в 1919 році довелося почути в розмові робітників з конотопських майстерень прекрасну характеристику тодішнього становища країни — страшної економічної розрухи.

Ех, сколько люди старалися, щоб ж и з н ь н а г е р о й - с ь к у н о г у п о д н я т ь , р о б и т и , м о ж н а с к а з а т ь ж и з н е н н о , а о т п р и й ш о в х т о с ь і в с е п о п о р т и в !

— Нема душі в мужикові...

— Що мужик? Не винувата коза, що сіно поїла, не винуватий вовк, що козу зів.

От в кількох словах яскраво відчута думка про соціальну обумовленість людських учинків. Користування жаргоном у Копиленка не дає його оповіданням ніякого колориту, ніякої вимовності. Крім грубості, крім набору лайок в жаргоні героїв Копиленкових нема нічого.

...Я б ото не дався, повернувся та в х р я п к а л о , як би блиснув одному та другому! (с. 11).

...Верно! обделаем дело в первый сорт, сто чортів йому в п у п , ще й самогону п р и т а р а х т а р и м о (с. 14).

...Ану хряпни його хто-небудь у с у р л о , щоб тільки гавкнув... (с. 24).

Не треба, щоб молодий прозаїк був схожий на тих людей, про яких розповідає Слісаренко в оповіданні «Сто¹ тисяч сил...»: «Мова тих людей ледве нараховує сто слів. Розумієте?» — «Я розумів і одрагував з тих ста

¹ Потрібно «Сотні...». — *Ред.*

слів п'ятдесят на матюки». Ця «народна словесність» не потрібна Копиленкові тим більше, що у нього єсть і інші засоби мальовничості слова.

Я не говорю про повість «Буйний хміль», найбільшу, але не найкращу річ у книзі — ця річ авторові не вдалась. Це скоріше приперчена кріпкими словечками, розбавлена ліричними абзацами хроніка, ніж справжня сконцентрована, зав'язана й розв'язана повість. «Тема до повісті», як обережно назвав її сам автор. Коли я говорю про Копиленка як автора здібного, я маю на увазі його оповідання: «За пустелями сіл», «Федерація», «Ессе homo», «Будинок на розі», може, ще «Архітектурна історія». Не можна сказати, щоб вони були цілком бездоганні. Фабульна сторона в них рідко коли цікава. Український журналіст Вася, якого ні за що ні про що б'ють по фізіономії після його доповіді на публічних зборах («За пустелями сіл»); зрадливий коханець, що, підмовивши свою партнерку тікати від чоловіка, забуває її на вокзалі, не забувши, проте, взяти в неї гроші («Сальто-мортале»); вишукана, витончена Рита, що сходиться з парикмахером, весь час уважаючи його за комільфотного світського кавалера («Федерація») — все це або несвіже, або непереконуюче. Але в кожному з оповідань єсть по кілька яскравих, хороших сторінок. Там, де Копиленко не компонує, де він тільки збирає матеріали, дає етюди, не будує догадок, а пише з натури, там з-під пера його з'являються цікаві характеристики, живі й рельєфні постаті: безробітний журналіст Вася Валяйченко, Ліза в «Будинку на розі» і особливо яскрава родинна трійця в «Федерації» — товаришка Берг з обома своїми дочками — Ритою і Лізою.

Лінія товаришки Берг — поспішати, і вона поспішає по східцях установи з другого поверху на третій і назад, від дверей зава, що підписував папери, до своєї кімнати, до машиністки, й знову... Хутенько, власними ногами зчовгує пішоходи до установ, що мають брати участь у роботі, хутенько зчовгує підосви на черевиках, щось говорить, когось запевняє, переконує завів і предів, розвиває свої проекти,

головою в 1960 році, і призначає п'ять засідань... і на кожне спізнюється на дві години (інші члени на годину).

І тому дні такі надзвичайні, швидкі, блискучі... А попереду проекти, засідання і насолода здійснення. Непомітно дні зачіпляються за ночі, переплутуються з паперами, з портфельчиком, з проектами, і дні невеличкі, як у кіно — і недалеко від зими до весни... — Товаришко Берг, чудесна весна, погляньте!

— Так весна... я знаю... оце читала в газеті... чудесно проходить весняна засівна кампанія, і мені дуже подобаються нові тези... Так, так!.. Я ними скористалася як матеріалом для проекту... Весна...

От живий і влучний малюнок, витриманий в тоні хорошої і легкої, спочутливої іронії! Скільки таких, таких самісінських тов. Берг метушиться по сходах установ з проектами, тезами, портфелями і папірцями! Досить одногодвох таких малюночків, щоб признати в О. Копиленкові письменника з живим спостереженням, з хистом, з перспективою розвитку. Але таке признання вимагає і негайного ж застереження. Перш ніж стати на шлях розвитку, О. Копиленко повинен собі усвідомити всю важливість свого власного оформлення доступного йому життєвого матеріалу. Інакше його доля — лишитися вічним учнем, вічним сателітом...

* * *

Зовсім інше враження робить книжка О. Слісаренка («Сто тисяч сил»). Коли Копиленко пише свої книги, не застановляючись над питаннями оформлення (для чого шукати своєї форми, коли можна взяти напрокат у Хвильового!), то Слісаренка до прозової творчості приводять перш за все теоретичні міркування. Таке перше принаймні моє враження. Що це за міркування — чи загальне переконання аспанфутівця, що поезія свій вік оджила, і коли не відсталому від життя панфутуристові ще можна спробувати свої сили в мистецтві слова, то тільки в прозі і тільки в авантюрному оповіданні; чи, може, це

власна думка Слісаренкова, подоланого якимсь критичним голосом, чи, може, просто: лаври Еренбурга як автора знаменитого «Хуліо Хуреніто» відняли йому сон і спокій, аж поки не скерували на стежку авантюрної хроніки, — але зумисність, надуманість літературного кроку виступає у Слісаренка з самого ж початку його книжки. І разом з тим ніде не видно, що письменник пише «нутром», з внутрішньої потреби, що прозова творчість, по-старинному висловлюючись, є його «покликання». Справа стоїть просто: є рід прозової творчості, що зветься авантюрною (О. Генрі, наприклад), рід, в українській літературі досі не випробуваний — чому Слісаренкові не покласти його підвалини?

Оповідання О. Слісаренка, справді, трохи незвичні для української літератури: в них немає ні побуту, ні психології — автора цікавлять лише увори подій, пригода, випадок... От, наприклад, одно з кращих оповідань збірника — «Крючковар».

Скорочений службовець з лісової розробки Онисим Крючковар іде лісовою поліською дорогою до залізничної станції. У нього одна лише думка: їхати кудись, улаштуватися на посаду. По дорозі його зустрічають бандити отамана Кобця, що давно вже оперує в цих місцях. Крючковара спочатку приймають за «учотчика», тобто за одного з місцевих парубків, прийнятих на військовий облік, — найнебезпечніші для бандитів кадри привілейованих селян, що не мають потреби дезертирувати й ховатися з ними в лісі... Але в штабі справа з'ясовується, і діловода лісової розробки призначають за штабного кухаря. Вночі з підслуханої розмови Крючковар дізнається про бандитський план нападу на поїзд і постановляє тікати. Ранком другого дня, в ролі кухаря, іде на село по картоплю і при першій нагоді тікає. При самій залізниці його зупиняє приставлений до нього бандит-наглядач. Але думка про втечу виповнила вже все єство Крючковара. При новій, ненадійній нагоді він тікає знову і на цей раз падає, поранений в перестрілці.

Дике Полісся шуміло над ним свої тисячолітні шуми і замітало ними, як пустельним піском, свідомість Крючкова.

Проти цієї манери Слісаренкової принципіально не можна нічого сказати. Не можна-бо перечити, що під впливом війни й революції психологія нашого громадянства відмінилася. Стара повістєва манера, де так мало дії і так сильно над дією переважають нескінченні описи душевних рухів, — навряд чи може захопити теперішнього читача так, як старше покоління захоплювалося колись «Скучною історією» та «Палатою № 6» Чехова. Коли Слісаренко відчув потребу сюжетної повісті — честь і слава його літератській догадливості! Негаразд тільки одно, — що він не пошукав відповідного тону для нових своїх спроб. Мова його оповідань непереможно і без потреби груба, причому ця грубість не має і того оправдання, яке вульгарність Копиленка знаходить в його літературній недосвідченості. Щоб не бути голослівними, знову пошлемося на тексти. От перше в збірнику оповідання — «Запалівська історія».

Не можна сказати, щоби тема оповідання була неінтересна. На Запалівській лісопильні, в глухому кутку Полісся, другий рік сидить без спеціальної своєї роботи невеличкий гурток людей — серед них людина, від імені якої ведеться оповідання, і колишній фурман власника лісопильні Яшка Перець. З Яшки постать сіра, нічим не відмітна. Єдиний тільки талант він має. Несучи обов'язки голови місцевого комбиду, він уміє добре зникати, коли в околиці з'являються повстанці, і так само легко виринає, коли повстанці від'їздять. Під час одної втечі, коли оповідач переховується з Яшкою у клуні, йому спадає блискуча думка — оголосити мобілізацію проти досить-таки набридлого людності отамана Чухрая і покласти на Яшку обов'язки командира. Яшка спочатку вагається, але потім згоджується і, в міру того як справа налагоджується, починає входити в ролю. Про нього пишуть у газетах, його називають головою незаможницького

полку. І коли оповідач пробує вказати йому справжнє місце: «Який з тебе командир, коли ти всього три місяці, як стрілять з маузера вивчився!» — він одержує від Яшки самовпевнену відповідь: «Адже ж Чухрая побив». От тема про талант і популярність, про героя і юрбу, іронічно проілюстрована прикладами глухо-провінціального життя. Але як її розроблено! В якому тоні ведеться оповідання! Беру вступні абзаци:

Є у світі багато людей, імена яких «історія не записує на свої скрижалі». Для цього потребувався б занадто великий штат істориків.

З цієї безіменної маси інколи висуваються одиниці, на один лише мент спалахують їх імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті.

Сидить собі людина і нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь історії.

У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніальність особи...

За час революції багато таких гудзиків пришито до історичних штанів, але ім'я Яшки Перця з категорії тих гудзиків, без яких штани історії, певне, не зовсім гаразд трималися б на призначеному для них місці.

Цей силуваний гумор справляє тяжке враження. Або ще приклад:

Кажуть, що костур діда Яцька після того був у інтимній близькості з Яшковиними плечима, але цього ніхто не бачив.

Невже отакі дотепи задовольняють О. Слісаренка?.. Щось подібне, правда, було і в його «Поемах»:

Важко травить
катаральний
шлунок історії
каміння сучасності...

Тисячі літ,
як життя хорує
на хронічний закріп.
Хто ж вигадає
таку рицину,
од якої пронесло б Всесвіт?

Але в тих віршах часами проривалося все-таки щось
інтересне, якесь по-своєму окрилене, свіже сполучен-
ня звуків:

Нехай бачать
подорожні віків,
як я ніс
вагу.
На лугу
пасеться кличний
гук.

А потім, то ж було на початку славнозвісної ери «де-
струкції»!.. Тим часом у нинішніх прозових спробах Слі-
саренка на «деструкцію», здається, ніщо не натякає.

Особливо, на мій погляд, треба протестувати проти та-
ких речей, як «Президент Кислокапустянської респуб-
ліки». Я би дуже був радий, коли б мені хто розказав,
чому і для чого потрібні ці «історичні матеріали, зібра-
ні безсторонньою людиною». Село Капустянка, виголо-
шене українською народною республікою, з президен-
том своїм Яськом Голомозим, перебуває в стані війни
з другим, більшовицьким селом Зеленим Яром, з матро-
сом Федорцем на чолі. Перемагає Зелений Яр, і матрос
Федорець об'єднує під своєю рукою обидва села. Все те
з густим забарвленням шаржу й глузування! Ні думки,
ні цікаво окреслених подій, ні мови, — взагалі нічого,
що б виправдовувало оповідання в друку. Карикатур-
ні постаті і вчинки не мають навіть того слабенького на-
льоту сатири, який властивий деяким епізодам теж ан-
тихудожнього, але принаймні літературного «Хуліо Ху-
реніто» Еренбурга... «Президент» Слісаренка — то якась

мандрівка літературним порожняком по ведмежих кутках київського Полісся, а його гумор — то розпростерті обійми назустріч найгіршим зразкам малоросійської гуморески. Пригадуються: Петро Раєвський, Олександр Півень — товариство навряд чи приємне для Слісаренка, автора поезій «На березі Кастальському», «Поем» та навіть і деяких кращих оповідань цього збірника.

Бідна українська проза! Скільки тем, скільки стилів у сучасній прозі російській, німецькій, французькій! А у нас так мало уваги до того надбання, так мало охоти студіювати його. І так мало в нашій літературній атмосфері культури слова, що навіть досвідчений літератор, працюючи над інтересним завданням, раз у раз зривається в спрощення і вульгарність. А матеріали лежать облогами, і ґрунт для виробленого культурного стилю може бути!..

Широке поле невикористаних можливостей!..

Святослав Гординський

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

Олекса Слісаренко народився 1891 р. в хуторі Канівцеві¹ на Харківщині в родині лимаря. Учився в Кучерівській сільськогосподарській школі, а з 1906 р. — в Харківській середній хліборобській школі, яку закінчив 1912 р. Цього ж року його покликанно до війська; світову війну перебув він на фронті. Під час революції вернувся до Києва і працював як агроном.

Вперше почав Слісаренко друкуватися 1911 р. в журналі «Рілля». 1919 р. видавництво «Сяйво» видало першу збірку поезій О. Слісаренка «На березі Кастанльському». Як поет, схилився він спочатку до символістів, таких, як Загул і Савченко, але пізніш перейшов він на рейки панфутуристичні. 1928 р. зібрав Слісаренко кращі свої поезії в один том під назвою «Байда». В українській поезії першої половини 30-их рр. Слісаренко визначна постать.

Покинувши поезію, за яку на нього нападали офіційна совітська критика, головно за багатозначність його символістичних образів, Слісаренко перейшов до прози. Перші його оповідання появилися по журналах, перша його книжка оповідань — «Сотні тисяч сил» — вийшла в харківському видавництві «Книгоспілка» в 1925 р. Видане видавництвом «Рух» 1930–31 р. повне видання прозових творів Слісаренка начислює три томи оповідань і два повістей, між іншим «Зламаний гвинт» та «Чорний Ангел».

Оповідання О. Слісаренка писані в різних обставинах і різної вартості. Те нове, що він вніс в українську новелістику, це передусім постійне намагання творити сюжетні

¹ Інші автори подають: «Конівцові». — *Ред.*

оповіді. В осередку його оповідань стоїть завжди, як це буває, напр., у Джека Лондона чи О. Генрі, якась анекдота чи пригода. До цього автор не гребує й сенсаційними епізодами, з несподіваним закінченням, прикметними т. зв. детективній літературі. Вистане порівняти Слісаренка з якимсь йому сучасним новелістом, напр., Косинкою чи Яновським, щоб могли переконатися, що він стоїть зовсім на ґрунті реалістичної оповіді, що він вилучує із своїх новел ліричні моменти, які, головно з виступом Хвильового, надавали тон українській прозі. До рідких у реалістичній творчості Слісаренка винятків можна б зачислити одну з найсильніших його речей — «Тварину», новелу, подану в плані психологічного романтизму.

Совітська критика не раз була невдоволена творчістю Слісаренка. Його прозі закидувано, що вона трактує проблеми, які стоять осторонь від «центральної ідей і проблем сучасності», та що він подає не характерні й соціальні конфлікти, а подію чи пригоду в особистій долі людини, не раз у біологічному плані. Його постації, мовляв, зумовлені не соціально, а тільки як «загальний процес життя», — одним словом, що «соціальний конфлікт» не повертає до себе авторової уваги. Це було не зовсім правдиве — в невеликій повісті (а скоріше у великому оповіданні) «Бунт», у якому Слісаренко описав безперечно власні переживання з часів революції 1905 р., такі «соціальні конфлікти» він виводить, — але кладе їх теж і в національну площину, змальовуючи «бунт» студентів сільськогосподарської школи в маєтку російського чорносотенця — проти кар'єристів та підлесників-професорів.

Мистецька нерівність Слісаренкових новел зумовлена тими впертими творчими шуканнями, що їх поклав собі, як завдання, письменник-реаліст, який хотів перебороти елементи свого попереднього символістичного стилю. Це йому, назагал, удалося, і тому треба вважати його за піонера нової реалістичної української новели, що на місце розпливчастого переліриченого стилю тодішньої нашої новели дав зразки конкретних образів,

міцної конструкції та — зовсім немаловажно — нових жанрів.

Слісаренко був членом ВАПЛІТЕ, брав участь у «літературній дискусії» Хвильового. Як яскрава і стихійна постать, він не зміг довго втриматись на поверхні і, з загостренням протиукраїнського курсу в часах Постишева, він зник з літературного обрію, а його ім'я, якщо й згадувала советська критика, так завжди лиш як «ворога народу».

Володимир Музика

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО

До революції я жив 26 років, що загубилися як порохинка в горах великих подій...

Так писав Олекса Андрійович Слісаренко за два роки до найтрагічнішої сторінки своєї біографії — безпідставного арешту в 1934 р. Насильно вилучений із літературного процесу, письменник пішов із життя в розповні емоційних сил і творчого здоров'я. Пішов, щоб повернутися як до українського, так і всесоюзного читача після довгих десятиліть незаслуженого забуття. Рік 1965-й: видавництво «Дніпро» випустило книгу його романів, повістей та оповідань «Бунт». А ще через чотири роки книгу прози О. Слісаренка видрукував «Советский писатель». У післямові до цього видання український письменник Ю. К. Смолич зазначив: «Нині, з віддалі майже у півстоліття, ми не лише бачимо, яка значна літературна спадщина Слісаренка, а й цінимо значимість його діяльності в організації літературного процесу на Україні і його творчості в розвитку й збагаченні всієї української післяжовтневої прози». В цих словах Юрія Корнійовича, який відверто зізнався, що «багато в чому був поштивим учнем» Слісаренка, надзвичайно висока й, до речі, цілком заслужена оцінка творчості нині напівзабутого письменника. Ми майже нічого не знаємо про нього. Адже після уже згаданих видань книги О. Слісаренка, до яких могли б увійти його вірші, поеми, новели, повісті та романи, в руки читачам не потрапляли. Про Олексу Андрійовича час від часу згадували лише окремі сучасні літературознавці та критики, а для широкого загалу шанувальників українського слова його творче ім'я залишається

майже не відомим. Книги письменника, кажучи словами самого О. Слісаренка, «загубилися як порошок в горах великих подій». Саме тих подій, учасником і очевидцем яких міг би бути спостережливий і гострий словом літератор. Міг би, але не став... А втім, на його долю теж випали події надзвичайної ваги. Перша світова війна, Велика Жовтнева революція, громадянська війна, розруха, відбудова зруйнованого господарства, неп, індустріалізація й колективізація країни... Серед таких бурхливих соціальних перемін Слісаренко зумів не лише знайти, а й упевнено зайняти своє місце в житті. Він став по-справжньому професійним літератором і до своєї роботи за письмовим столом, за який сідав щоденно, ставився, як до найважливішої справи. «Час вимірюється ділами, а не гойданням маятника», — говорив з цього приводу письменник і був, безумовно, цілком правий.

* * *

Олекса Андрійович Слісаренко народився 28 (16) березня 1891 р. на хуторі Конівцові Шатовської волості Вовчанського повіту на Харківщині (нині село Шипутове Великобурлуцького району). Батько майбутнього письменника Андрій Прокопович Снісар назвав сина, свою п'яту дитину, Олексою. А під час хрестин напівглухий піп записав хлопчика сином Слісаря (звідси й пішло Слісаренко).

Багатодітна сім'я Снісарів, в якій пізніше народилося ще двоє дітей, недовго затрималася на хуторі. В зв'язку з матеріальними нестатками, батько, котрий працював майстром на панській лимарні¹, змушений був шукати нові заробітки й переїхав у хатнянський маєток графа Генрикова. Олексі на ту пору виповнилося дев'ять років, отож настав час подумати про його освіту. Хлопчика

¹ Дехто з близьких родичів О. А. Слісаренка нині стверджує, що батько письменника в дореволюційний час працював по найму керуючим у різних панських маєтках. Однак цей факт документально поки що не засвідчено. — В. М.

віддали до сільської школи. Наука давалася школяреві легко. Він, скажімо, виявляв неабиякі математичні здібності.

1901 року батько здійснив черговий переїзд на нову роботу — до села Засупоївки, що розкинулося на березі красивого озера неподалік від Яготина. Саме там Олекса і продовжив своє навчання — став учнем Яготинської двокласної школи. Учився, як і раніше, добре. Та невдовзі йому знову довелося розлучитись зі своїми новими друзями — батько ще раз поміняв місце роботи. На цей раз шлях багатодітної сім'ї Снісарів проліг у село Сергіївку Лебединського повіту. Тут Олексу віддали до церковно-приходської школи. Роки навчання в ній залишилися у пам'яті Слісаренка надовго: жадібний до знань хлопчина нарешті зустрів людину, яка багато в чому вирішила його майбутню долю. Мовиться про вчительку словесності С. А. Люмінарську. Вона мала значний вплив на смаки та вподобання підлітка, відкриваючи перед ним чарівний світ літератури. Олекса став із захопленням читати українських та російських класиків.

Після закінчення церковноприходської школи хлопчину віддали на службу до місцевої контори — потрібно було заробляти на хліб. Почалися нудні й сірі будні. На щастя, Олексин дядько, рідний материн брат В. П. Кисильов, знаючи про здібності племінника, вирішив допомогти йому влаштувати життя інакше... Через деякий час юнак вступив до Кучерівської сільськогосподарської школи. Однак навчався він у цьому закладі недовго. Не міг винести байдужість і рутину, яка панувала в усьому: і в системі викладання предметів, і в стосунках примітивних педагогів та безталанних учнів. Однак Олексу чи не найбільше вражали тупість і самодурство директора. Стерпіти їх вразливий юнак не зміг — школу він залишив і почав самотужки готуватися до вступу в Харківську середню хліборобську школу. Сподівання здійснилися: 1900 року Олекса Слісаренко став учнем «хліборобки».

Нове оточення, незвичні умови життя, бурхливі події тих років, бо, скажімо, не лише десь у місті, а й у самій

школі відбувалися політичні сходки, що закінчувалися співом революційних пісень, багато значили для юнака. Він дорослішав швидко й незабаром почав брати активну участь в обговоренні не тільки художньої, а й філософської та політичної літератури. Тогочасну атмосферу життя учнів «хліборобки» О. Слісаренко пізніше досить точно передав у повісті «Страйк», де слушно говорив, що на змушнінні юнаків позначилась

...близькість великого міста з численним пролетаріатом та підпільними партійними організаціями... Найголовніші зв'язки налагодились під час революції п'ятого року, й зв'язки не порвалися, а міцніли в роки скаженої царської реакції.

На час навчання в школі припадають перші проби пера Олекси Слісаренка. А починає він із віршів. В них, як і в кожного початківця, ще мало власного. Поет прагне наслідувати тих, ким захоплювався й зачитувався. Бальмонт, Бунін, Олесь... А ще модні на той час поетисимволісти. Їхніми мотивами та настроями пройняті перші твори Слісаренка. Декілька з тих ранніх віршів з'явилося 1910 року у підпільному студентському журналі «До праці».

Далі були публікації в журналах «Рілля», «Літературно-науковий вістник», «Рідний край», «Сніп», «Село». Більшість надрукованих ранніх творів пізніше увійшла до першої поетичної збірки автора «На березі Кастальському» (1919). У 1912 р., після закінчення «хліборобки», Слісаренко перейшов на практичну роботу. Працював, однак, недовго — всього декілька місяців. Назривала Перша світова війна, й царські казарми гостро потребували поповнення. Двадцятилітній Олекса Слісаренко був змушений змінити свій цивільний одяг на солдатський мундир.

Від рядового до офіцера-артилериста — такий шлях пройшов письменник у роки Першої світової. Військовий плац, муштра, казарми та окопи й бліндажі, як згадував пізніше Слісаренко, були «сумнівним місцем для

процвітання поезії». Шість років перебування у війську були практично творчо безплідними. Навіть ту децицю творів, яку вдалося написати, згодом довелося ґрунтовно переробити.

На фронті, як і в хліборобській школі, революційна боротьба не обійшла молодого поета. Свідченням того, що він користувався повагою серед солдат, можна вважати той факт, що Слісаренка свого часу обирали до армійського комітету. Разом з багатьма іншими пореволюційному настроєними однополчанами він самовільно демобілізується з фронту й вирушає до Києва. Йшов 1918 рік. Після недовгої роботи агрономом Олекса Слісаренко, «загубивши як порошок у горах великих подій» свої 26 років життя, назавжди став до літературної праці.

У перші післяреволюційні роки письменник бере активну участь в організації різних періодичних видань¹. То був час, коли різні літературні альманахи та журнали з'являлися, як і зникали, надзвичайно часто. Нерідко в них друкувалися вірші Олекси Слісаренка. Публікації свідчили, що молодий поет багато в чому поділяє творчі засади футуристів. Невдовзі він стає активним членом літературного угруповання «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), програмні установки якого сформулював головним чином М. Семенко. Близьким до його мистецьких позицій був і Слісаренко. Вимога щодо «деструкції» (руйнування) старого мистецтва й заміни його новим ним певною мірою підтримувалась. До заперечення цієї засади молодий поет прийде значно пізніше. А поки що, після кількох років перебування в «Аспанфуті» й спілкування з такими талановитими літераторами, як, скажімо, Гео Шкурупій, Олекса Полторацький та Юрій Яновський, котрі пізніше перейшли на реалістичні позиції, Слісаренко значно змінив свої мистецькі смаки. Закономірно, що, будучи з 1923 р. членом «Комункульту» («Асоціа-

¹ Найпомітнішим таким виданням, власне, потрібно вважати «Альманах трьох», який 1920 року з'явився в Києві за підписами М. Любченка, М. Семенка та О. Слісаренка. — В. М.

ції працівників комуністичної культури»), а це, до речі, пізніша назва літературного угруповання письменників-футуристів, поет уже спрямував свій погляд на «Гарт», що об'єднував досить широкі кола літераторів. Слісаренку, судячи з усього, стали завузькими футуристичні вподобання М. Семенка та його не таких уже й численних спільників. У квітні 1925 р. письменник увійшов до «Гарту», двері якого були широко відчинені.

Відкритість «Гарту», як відомо, мала певне позитивне значення — до літератури прилучалися все нові й нові маси. Це з одного боку. А з іншого — саме відкритість завдавала непоправної шкоди цій організації — з'явилося примітивне розуміння письменництва: окремі недолугі твори видавалися за значні літературні здобутки. На знак протесту проти цього група членів «Гарту» на чолі з Миколою Хвильовим утворила нову організацію — ВАПЛІТЕ («Вільну академію пролетарської літератури»). До її складу входив і Олекса Слісаренко. Його повністю влаштовувала надзвичайно гостра позиція ваплітян щодо неуцтва та халтури, що намагалися запанувати в українській літературі.

Вступ до ВАПЛІТЕ мав особливе значення для молодого літератора. Адже в цій організації існували надзвичайно строгі вимоги щодо письменницької кваліфікації. Відтак приналежність О. Слісаренка до «академіків» була своєрідною високою оцінкою його тогочасних літературних здобутків. Тим паче, що до ВАПЛІТЕ належали люди, чиї імена в недалекому майбутньому мали стати розкішним сузір'ям української радянської літератури. Мовиться про Бажана, Йогансена, Куліша, Копиленка, Панча, Смолича, Сосюру, Тичину, Яновського... Всі вони, як правило, були молодші від Слісаренка. Дехто з них наслідував його, а дехто й просто вчився (ще раз згадаємо, приміром, оте Смоличеве — «я був його поштивим учнем»). Не гребував учитися у своїх колег «академіків» і сам Слісаренко.

ВАПЛІТЕ проіснувала недовго. Ще з перших місяців своєї діяльності «академія» почала вважатися організацією із замкнутою лабораторією роботи, відірваною

від мас і навіть спрямованою на оборону ворожої ідеології. Багато хто з ваплітян зазнав не тільки нищівної критики, а й відвертих нападів. Не поминули вони й Олексу Слісаренка. Так, скажімо, в 1928 р. в сьомому номері «Літературної газети» з'явилася стаття, в якій одну з поетичних книжок письменника «Байда» названо не більше й не менше, як «найкращим показником безпринциповості поета». Назва цієї публікації, автор якої, до речі, заховався за криптонім «О. К.», мала сумнівню-символічну назву — «Шлях еклектика».

І все ж поруч із безпідставними критичними звинуваченнями існувала й конструктивна критика. Яскравим прикладом щодо цього можна вважати окремий фрагмент із доповіді М. О. Скрипника на диспуті, що відбувся 1928 року в Харківському будинку літераторів ім. В. Блакитного. Микола Олексійович точно й глибоко проаналізував тоді опублікований у другій книзі альманаху «Вапліте» Слісаренків вірш «Іней». Поет почув не лише про здобутки, а й про приховані вади свого твору. Недоліки були, власне, накладними витратами тогочасного наполегливого шукання поетом свого місця в літературному процесі. Ті пошуки з часом увінчалися перемогою життєвої правди та світоглядної естетики, що вивела письменника на засади реалістичної художньої творчості. Скажімо, в новелі «Шпоньчине життя та смерть» автор зовсім не безпідставно говорив, що він уже «не любить відходити від сучасного дня в прекрасну напівмістичну старовину». В цьому ж таки творі Слісаренко навіть називає себе «грубим прозаїком». Якщо віднести подібне визначення до самоіронії, то про прозу письменника доводиться говорити цілком серйозно. Адже опублікувавши збірку «Поєми» (1923), Слісаренко все частіше почав виступати в жанрі новели. Невдовзі виходить його перша збірочка оповідань «У болотах» (1924). Віднині письменник повністю переключився на прозу. Одна за другою побачили світ його книги оповідань: «Плантації» та «Сотні тисяч сил» (1925), «Камінний виноград», «Сліди бурунів» та «Спроба на огонь» (1927). З'явилися також повісті

«Бунт» (1928) і «Страйк» (1932). Крім цього, було опубліковано романи: «Зламаний гвинт» (1928), «Чорний Ангел» (1929), «Хлібна ріка» (1932).

Починаючи з 1928 р. твори О. Слісаренка, зокрема новели, друкувалися також і в перекладі на російську мову. А в 1930 р. нею вийшов найбільший роман письменника — «Чорний Ангел».

Проміжним підсумком зробленого стало видання вибраних творів О. Слісаренка (1930) та публікація його шеститомника в 1932–1933 рр.

Тогочасна періодична преса свідчить, що письменник працював наполегливо й плідно. Шліфував свою юнацьку повість «Місто Білого Сонця», збирав матеріали для роману про Червону армію, мріяв про створення історичного роману з часів IV–III століть до нашої ери (скіфи та сармати й грецькі колонії на території чорноморського узбережжя України). Однак усім тим творчим задумам так і не судилося здійснитися... 29 квітня 1934 р., а був якраз по-весняному погожий недільний вечір, до харківського будинку письменників «Слово» зловісно підкотився чорний автомобіль. У двері квартири № 34, в якій мешкав Олекса Андрійович, постукали. Далі все відбулося за звичним для тих часів сценарієм: прискіпливий обшук, коротка вказівка зібрати найнеобхідніші речі, прощання з рідними (синові О. Слісаренка Маркові на той час виповнилося п'ятнадцять) і... перший крок за поріг, який уже більш ніколи не доведеться переступати...

В'язниця. Майже рік виснажливого слідства. Допити. Зізнання в неіснуючих злочинах...

Надійшов березень 1935 року. Нам невідомо, як Олекса Андрійович відзначав свій невільницький день народження, однак цілком можливо, що він міг пригадати в той час свій давній вірш «Мій тридцять п'ятий березіль». Там поет, навіть не маючи й гадки про своє трагічне майбутнє, напівжартівливо писав:

Тоді складу я заповіта:

(Бо смерть — то не люб'язний сват...)

— Одежу — безпритульним дітям,
А тіло — на... суперфосфат.

Та не засмучений я з того,
Що буду у ріллі лежать,
Бо, певне, переступлять ноги
Ще березолів з тридцять п'ять.

Письменник, як бачимо, збирався прожити довге і, звичайно ж, не безплідне життя. Якби ж то так... Адже напередодні свого «сорок четвертого березоля» (19 березня 1935 р.) він почув вирок Військового трибуналу Українського військового округу. Яку кару дістав тоді Олекса Андрійович Слісаренко за свої «злочини», нам поки що невідомо. Не знаємо ми й того, яку саме постанову 8 квітня 1935 р. прийняла з приводу його сфальсифікованої «справи» Військова колегія. Він ще залишався жити. Ще, мабуть, були якісь надії на звільнення. Були! Однак 9 жовтня 1937 р. їх назавжди перекреслила постановою «трійки» УНКВС по Ленінградській області. 3 грудня¹ того ж таки зловісного року навіки перестало битися чутливе серце письменника...

Нам лишилися його книги. Залишилися рукописи. Їх так і не зміг спалити штучно роздмуханий вогонь ненависті до «ворога народу». Назавжди також залишилася віра митця в те, що:

Жовтневі дні ведуть у далі
Без вороття, без вороття!

Він щиро й твердо переконаний:

Ми дужих коней загнудали
І не спіткнемось на путях.

* * *

Поет, новеліст, повістяр, романіст. Саме так можна означити не лише жанрове розмаїття літературної палітри О. Слісаренка, а й віхи його творчої біографії.

¹ За іншими, достовірними даними — 3 листопада. — *Ред.*

Як уже мовилося, починав він як поет. Поміж занять у Харківській середній сільськогосподарській школі, особливо в останні роки навчання, Олекса пише багато й натхненно. В ліричних порухах його душі, щоправда, було чимало суму та ідилічної задуми. Ось лише декілька таких прикладів...

Нива неорана, нива забутая,
Нива пільмою, мов путами, скутая,
Сонцем попалена, вітром посушена,
Плугом культурним ніколи не рушена, —
Сумно сіріє, мов бита дорога...

«Нива» (1911)

Хтось ридає над водою,
Ходить тихою ходою
І зітха...
Вітер вербоньку колише,
Пестить трави, ледве дише
І стиха...

«Моя казка» (1912)

Журба сплітає павутиння
У тихих присмерках душі, —
Пішли назавше в далі сині
Надії — вбогі дервіші.

«Несуть вітри» (без дати)

Звичайно, всі ці уривки взято досить довільно. Та, щоб не склалося враження, що молодий Слісаренко поет суто елегійний, варто процитувати хоча б ось такий уривок:

Гей, рушайте, круторогі,
Не тупися, мій леміш!
Ми зорем яри, облоги,
Нас ще носять жваві ноги,
Гей, рушайте ж бо скоріш...

«Пісня хлібороба» (1911)

«Таких поезій, — зауважував Слісаренко, — небагато, — і цікаві вони можуть бути тільки як матеріал поетичної біографії». «А біографія ця, — відверто зізнається автор далі, — багата на повчальні помилки письменника, що в неймовірно тяжких умовах пройшов трудну путь од наскрізь ідеалістичної лірики до пролетарської поезії». В цих словах — досить точна самооцінка зробленого. Інша справа — скільки зроблено. Адже не випадково письменник також говорив, що за двадцять років літературної роботи йому пощастило попрацювати над поезією не більше... шести років!

«Наскрізь ідеалістична лірика» чи не найкраще відбилася на першій (1919) збірці молодого автора. Її назва — «На березі Кастанльському» — має досить символічне визначення. Адже бурхливе Кастанльське джерело, згідно з античною міфологією, існує на Парнасі, який, звісно, є найкращим місцем поетичного натхнення. Саме його й уславлює молодий поет:

Зорею яснозорою, зорею юних днів
На березі Кастанльському я творчі води пив.
І в мить, як розпочався мій зоряний розцвіт,
У нетрях серця склався Кастанльський заповіт:
«Співочі скарби серця в екстазі очервонь,
І уст твоїх торкнеться божественний огонь!»
Не знаю, чи я сповню Кастанльський заповіт,
Але в душі буяє вже зоряний розцвіт!

Перша збірка Олекси Слісаренка не залишилася непоміченою. Приміром, Микола Зеров опублікував на неї рецензію на сторінках тоді ним редагованого журналу «Книгар». Критик цілком слушно зазначав, що вчителями поета потрібно вважати старших символістів. Їхній вплив виразно вгадувався в багатьох творах автора. До такого ж висновку дійшов і Павло Филипович — один із майбутніх неокласиків. «Можна примітити досить ясно, — зауважував критик, — що “творчих вод” напився О. Слісаренко не на березі Кастанльському, а в творах Бальмонта переважно». Вказав рецензент і на деякі

перегуки з А. Бєлим. Він також підкреслив, що поетика символізму в Слісаренка проявилася в багатьох конкретних випадках: у пошуках рим і ритмів, асонансів і строфічних повторів. Ось, скажімо, поет закликає:

Будь як сонце, будь як море, ясносяйним і глибоким...

А між тим подібне можна вичитати в Бальмонта:

Будь свободным, будь как птица, пой, тебе дана
судьба...

(Із зб. «Только любовь»)

Або ось у Слісаренка маємо таке:

Сплять у білій ніжній вовні легкі трепети дібровні,
Срібномовні, тихокрилі, невимовні, як і сни.

У цих рядках вгадується чітке наслідування бальмонтівській строфі:

Слышишь тихий стон метели, шепчут сосны,
шепчут ели,

В мягкой бархатной постели им отрадно поживать.

(Із зб. «Под северным небом»)

Можна було б навести й деякі приклади захоплення Слісаренка-поета символічною термінологією, образами-символами, розгорнутими алегоріями. Тут і «Велике Неминуче», і «Таємничі ковалі», і «Нетутешня Міць», і «Безумнее Зло», і «Світлий Гнів», і «Біла Радість», і «Хтось Стокрилий» або й просто «Хтось». Усі ці таємничі країни й постаті, за влучним спостереженням П. Филиповича, «були раніш у моді на російському Парнасі, а тепер забрели на український».

А втім, Слісаренко слідував не лише російській символістичній поезії. Інколи він чимось наближався до свого поетичного ровесника Якова Савченка, який, до речі, часом теж уживав вирази з великими літерами. Було і так, що співець Кастанльського джерела чимось нагадував Григорія Чупринку («Мій улюблений цвіт — Огнецвіт»). Подекуди в його віршах вгадувалися перегуки

із Дмитром Загулом, особливо з першою його книжкою «З зелених гір». Та при всьому тому поет виявив і певну самостійність. Досить аргументовно на це вказав О. І. Білецький. У передмові до російського видання роману «Чорний Ангел» він писав, що поет не тільки не заперечує життя, а й не виявляє покірності «вічним граням». Це й справді так, бо водночас із захопленням символізмом Слісаренко не забуває про долю селянина («Пісня хлібороба»), співчуває сліпим жебракам («Співають коло церковної брами»), вказує на соціальну нерівність («Надвечір», «Наймичка»), а у вірші «Сірі будинки» протестує проти міщанства та обивательщини:

Сірі будинки, оздоблені півниками наївними,
Підсліпуваті вікна з перкалевими завісками...
Не розбудити їх словами гнівними,
Думками — огневими блисками.

Тут вочевидь проступає активна життєва позиція поета, який у 1923 р. і видав нову збірку своїх творів «Поєми». Доволі промовистим залишається факт, що книжка вийшла в київському видавництві, яким послуговувалися панфутуристи. «Найвищим своїм досягненням у поетичній роботі, — писав через десяток літ після виходу книги Слісаренко, — я вважаю поеми...» Їх він писав часто. Щоправда, твори ці були здебільшого невеликими.

Серед поем їхній автор перш за все виділяв «Байду», «Весногук», «Комунікацію», «Циклопів», «Вокзали». Поет при цьому щиро шкодував, що критика про них «не прохопилася жодним словом, коли не рахувати кількох загальників». Важко сказати, що саме Слісаренко вважав «загальниками». До їх числа він, мабуть, не відносив рецензію дев'ятнадцятилітнього Миколи Бажана, котрий відгукнувся на вихід збірки статтею в київській газеті «Більшовик». Молодий літератор не поскупився тоді на похвалу і назвав Олексу Слісаренка «поетом космічного розмаху». В цих словах, мабуть, було певне перебільшення, але вихід нової книжки переконливо свідчив: поет значно переосмислив свої ідейно-естетичні засади. Віднині йому було:

Радісно вбити цвяхи
в труни минулого
молотом власної міці
«Поема зневаги» (1919)

Слісаренко також запевняв, що поетичний шлях його проліг:

Од чумацьких маж,
нудних, як етнографія,
од аеропланів,
недоносків фантазії, —
до міжпланетних мостів
з душею електричною.
«Комунікація» (без дати)

Поет, крім того, з радістю говорив:

Лиже минуле
спину мою
язиком холодних згадок.
Легіт майбутнього теплими жилками
ніжно лоскоче обличчя моє.
«Прагнення»

Письменник, як бачимо, без особливих жалів прощався з минулим і з великою надією вглядався в майбутнє. Його більше не вабила «містична далечінь символізму». Разом зі своїми сучасниками він прагнув віднині прошкувати звичайними «земними дорогами». До речі, ще одна збірка поета, яка, на жаль, не була опублікована з не залежних від нього причин, так і називалася — «Земними дорогами». Характеризувалася вона не тільки поповненням арсеналу художніх засобів поета, а й багато в чому новою тематикою. Цього від літератора вимагало саме життя. І він писав:

Ірже електричний кінь,
залізним копитом у землю б'є:
— Нужденні мрії покинь...

З такими мріями поет розлучався легко, запевняючи при цьому свого читача:

Ми знайшли усі скарби заховані,
Що в кризі лежали віки,
І тепер у будинки зруйновані
Забиваєм веселі гвіздки!

Наступна книга поезій О. Слісаренка «Байда» вийшла у 1928 р. Відкривалася вона однойменною поемою «Байда». Центральний персонаж твору — легендарний народний герой. Автор, однак, розкриває і трактує його так, що він стає узагальненим образом нового «електричного віку». Такі поняття, як «я» й «ми», в поемі зливаються воедино — особисте стає громадським.

Колись: «Кастальський берег»,
Сьогодні — шум вокзальний —

так говорив поет про свої зміни в ставленні до життя.

Один з найцікавіших творів збірки — поезія «Україна». Здійснюючи екскурс в історичне минуле своєї Вітчизни, поет писав:

Турки, скити і сармати,
Руський пан, шляхетський лях...
Хто не їв у твоїй хаті
На пшеничних на столах?

Далі автор зазначає, що Україну звільнив — «розбив тюремні склепи» — робітничий Залізник. А закінчується поезія закликком:

На зорі нового дня,
Україно, на коня!

В іншому вірші поет радіє оновленню свого краю, а тому з непідробним щирим пафосом вигукує:

Степи і ріки України!
Земля мозолів і повстань!
Плекай в грудях нову дитину,
Могутнє серце — Дніпрельстан!

Така ось далеко не повна картина поетичної еволюції Олекси Слісаренка. Майже шістдесят років тому він зауважував: «Щодо марксистської критики, то від неї я ще не чув оцінок своєї поетичної роботи, але сподіваюся почути...» Цього не сталося. Насильно вирваний із літературного процесу, Слісаренко-поет ще й досі залишається відлученим від українських читачів. Його поетичні твори, що не видавалися понад півстоліття, сьогодні можна відшукати лише у великих, та й то далеко не в усіх, наукових бібліотеках. Для широких кіл читачів вони ще залишаються недоступними. І шкода! Адже ми, по суті, майже нічого не знаємо про здобутки одного з найцікавіших поетів перших післяреволюційних років. Започаткувавши свій шлях у надрах символізму та футуризму й виконавши ряд цікавих поетичних експериментів до середини 20-х років («Футбол», «Осінь», «Іней»), Слісаренко нарешті прийшов, як він сам говорив, до пролетарської поезії. Вона, на щастя, не була набором гасел та пустослівних декларацій, як це тоді іноді траплялося. Навпаки, поет не тільки зберіг, а й примножив власну оригінальність, якою пізніше так яскраво позначив свої перші прозові твори.

* * *

Юрій Корнійович Смолич, котрий, як це вже згадувалося, називав себе «поштивим учнем» Слісаренка, залишив для нас декілька надзвичайно цікавих свідчень про прозову творчість письменника. Він, зокрема, вказував на те, що українська критика 20-х та 30-х років не раз називала його літописцем епохи. Це й справді так. Значне тематичне розмаїття творів О. Слісаренка дає вагомі підстави для такого висновку. Всі найважливіші віхи початку нової радянської доби знайшли талановите відображення у творах завжди спостережливого й посправжньому правдивого письменника. «Перо Слісаренка, — казав з цього приводу Ю. К. Смолич, — раз у раз, як кажемо тепер, вторгалось у саме життя — складне, а інколи й заплутане на зламі двох епох, при самісінькому

початку того зламу. І завжди в усіх творах Слісаренка-повістяра головним, а часто й взагалі єдиним об'єктом творчої уваги автора була проста, як кажемо, “маленька” людина. Саме та “маленька” людина, на плечі котрої лягав тягар великого життя»¹. У цих словах, власне, ключ до розуміння й літературознавчого аналізу прози О. Слісаренка. Зокрема, того жанру, де він домогся значних успіхів, — жанру новели.

На початку 20-х років в українській прозі, як відомо, неабияке місце посідала лірична стихія. В часи її розвою і появилася перша прозова книжка письменника — збірка новел «У болотах» (1924). І от що найцікавіше: її стиль багато в чому відрізнявся від тодішньої ліричної, або так званої «орнаментальної», прози, найяскравішим представником якої був Микола Хвильовий. Під його художньою опікою тоді перебувало чимало літераторів. Певний час до них, мабуть, належав і Олекса Слісаренко. Однак він досить швидко зумів стати на власний шлях. На це, зокрема, вказував очевидець і учасник тогочасного літературного процесу М. Доленго².

Заперечення «лірики» в Слісаренка здійснювалося з допомогою самої... лірики, зокрема такого її різновиду, як авторські відступи. Вони, як правило, мали іронічний характер. В цьому плані, скажімо, показова новела «Сотні тисяч сил...». «Урочистість стилю моєї лірики, — кепкує автор над сучасною йому псевдопатетикою, — хай не лякає вас, мій читачу, вона не подібна до тієї, що починається вигуками: “Ех”, “Гей”, “Ой”, “Ах” і просто “О”... Припоручаю ті вигуки талановитішим од мене письменникам або принаймні тим, про яких у дружніх часописах пишуть: “Хоча оповідання й шкутильгає на всі чотири, але пролетарське походження автора робить твір вельми талановитим”». Цей полемічний випадок О. Слісаренка, який, до речі, чітко перегукується з кількома

¹ Смолич Ю. Твори: У 8 т. — К., 1984. — Т. 7. — С. 536.

² Доленго М. Післяжовтнева українська література // Червоний шлях. — 1927. — № 11. — С. 160–164.

подібними випадками в інших новелах, спрямований перш за все проти «орнаментальних» прозаїків. На це, зокрема, свого часу вказував О. І. Білецький¹.

«Слісаренко, — писав літературознавець, — першим з молодих прозаїків порушив питання про сюжетність». Словом, свідомо пішов проти бурхливого потоку так званої ліричної прози, яка не надавала сюжету надто великого значення. Присутність насиченої фабули, її пригодницький характер, наявність несподіваної розв'язки — все це давало підстави деяким критикам говорити про О. Слісаренка, як про «українського О. Генрі». Таке визначення, безумовно, мало подвійний зміст: з одного боку, визнавалися незаперечні достоїнства новел письменника, а з другого — давало можливість зарахувати його до послідовників або й просто епігонів знаменитого американця. Останнє, цілком слушно, заперечував один із перших і найглибших дослідників жанру новели Григорій Майфет. В одній із збірок «Природа новели» він заперечував доцільність порівняння О. Генрі й Слісаренка, вважаючи, що український письменник прямує власним шляхом. Не заперечував цього й сам Слісаренко, називаючи О. Генрі лише одним із багатьох своїх учителів.

Динамізм, несподіваність сюжетних ходів, глибока іронія, а часом і відверта сатира, психологічна вмотивованість учинків і дій персонажів, чітка, міцно збудована композиція — такі найважливіші ознаки творчого стилю Слісаренка-новеліста. По всьому видно, що йому була чужою і романтична умовність, і згущена метафоричність, і нарочита монументальність характерів. У центрі його уваги — звичайні, нічим не примітні люди. «Є у світі, — зазначав у новелі “Запалівська історія” письменник, — багато непомітних людей, імена яких “історія не записує на свої скрижалі”. Для цього потребувався б занадто великий штат істориків». Аж ніяк не можна віднести до числа сміливців учителя Серьогу із «Випадкової сміливості». Начисто позбавлений героїчних рис матрос

¹ Слісаренко А. Черный Ангел. — Харків, 1930. — С. 5.

Хведорець із «Президента Кислокапустянської республіки». Нічим не виділяється серед оточуючих Крючковар із однойменної новели. В усьому звичайнісінькі персонажі зустрічаються і в інших творах — «Душа майстра», «Полуда», «Позолочене оливо». Принципу «дегероїзації», як видно, письменник дотримується послідовно. Приміром, у новелі «Пригода Сидора Петровича» він робить ще один випад проти «героїв»:

У начальника районної міліції заболів живіт. Можливо, коли б цей живіт належав Александрові Македонському або Наполеонові, то ця хвороба стала б причиною великих і знаменитих подій, але приналежність хворого живота начальника міліції усувала можливість таких наслідків¹.

І все ж навіть зі звичайними людьми в цілком непридатних умовах у Слісаренка діється... щось незвичайне. З цього приводу О. І. Білецький зауважив, що описані письменником ординарні конфлікти «в момент великої соціально-політичної катастрофи вибухають; на місці побуту виникають події, імена найменших людей пришиваються, як гудзиками, “до якоїсь історії...”». Маленька звичайна людина перед лицем великих подій, великих явищ і реакція “макрокосмосу” на “мікрокосмос” — ось звичайна тема Слісаренкових оповідань². На цю особливість вказували й інші критики. Приміром, зауваження О. І. Білецького багато в чому поділяв Є. П. Кирилюк³.

Що ж змушує малопомітних у звичайному житті героїв вийти за межі ординарного? Не що інше, як випадок. Саме він рушійна сила Слісаренкових новел. «Але коли взяти всі випадки, — зауважує один з найкращих сучасних знавців жанру новели В. Фащенко, — то ясно,

¹ Слісаренко О. Вибрані твори: У 3 т. — Харків, 1932. — Т. 1. — С. 232.

² Білецький О. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року // Червоний шлях. — 1926. — № 3. — С. 158.

³ Кирилюк Є. Олекса Слісаренко // Життя й революція. — 1927. — № 9. — С. 269.

що автор (мовиться про О. Слісаренка. — В. М.) за ними і в них простежує соціально-психологічні закономірності доби революції, тієї соціалістичної революції, яка проникає також у глухі, ведмежі закутки і перевертає душі людей»¹.

Шкода, що саме цього якраз і не завжди помічали критики. Приміром, такий непересічний знавець літератури, як М. Зеров, оцінюючи перші новели письменника й керуючись тільки йому відомими інтересами, несподівано писав, що вони йому чимось нагадують «мандрівку літературним порожняком по ведмежих кутах київського Полісся», а гумор автора новел є не що інше, як «розпростерті обійми найгіршим зразкам малоросійської гуморески»². Важко сказати, що спонукало М. Зерова до такої скептичної оцінки. Та критик, мабуть, все ж таки помилявся, і перш за все тому, що не зумів чи й не захотів помітити ознак експериментальності в прозі Слісаренка. Це найбільш стосується гумору, який мав особливе значення для формування стилю письменника. Той гумор, що часом лежав на межі вульгарного, відігравав подвійну роль: загострював полемічну спрямованість творів (зокрема, проти «орнаменталістів»), а також допомагав письменникові орієнтуватися на «чіткий, без найменшого компромісу реалізм»³. Завдяки цьому він переконливо показав перетворення боягуза на хороброго, звичайного — на незвичайного, пихатого — на мізерного або ж і навпаки.

Новели О. Слісаренка чітко поділяються на декілька тематичних циклів. Найобширніший з них присвячений подіям імперіалістичної війни. Її важкими фронтовими шляхами письменник, як відомо, пройшов особисто. Почуте й побачене, пережите й вистраждане ним пізніше було покладено в основу багатьох його прозових творів. Досить показова в цьому плані новела «Канонір

¹ *Фащенко В.* Із студій про новелу. — К., 1971. — С. 140.

² *Зеров М.* Два прозаїки // *Зеров М.* До джерел. — К.: Слово, 1926. — С. 51.

³ *Слісаренко О.* Твори: У 3 т. — Т. 1. — С. 167.

Душта». Тут показано, як дужа, з сильними м'язами людина стала додатком до страшної машини — до гармати. Не витримуючи непосильних випробувань, Душта кінчає життя самогубством. Така смерть, водночас із сотнями і тисячами окопних смертей, набирає особливо символічного значення: вона виражає невгамовний протест письменника проти безглузлого морального і духовного калічення людей.

Антивоєнній темі яскраво підпорядковані й інші новели. Серед них особливий щем викликає «Алхімік», не залишає байдужим «Редут № 16», привертає увагу й тривожить «Без компасу».

Наступна тематична група новел О. Слісаренка переносить нас у часи громадянської війни. Письменник то показує боротьбу селян із бандитами («В болотах»), то розкриває долю сільських учителів та винокура («Вихор у затишку»); то розповідає про випадкову зустріч двох ідеологічних супротивників («Позолочене оливо»). У кожному з цих творів автор залишається вірним своїм уже усталеним творчим принципам — змальовує просту «маленьку» людину на фоні значних історичних подій і робить це часом з надзвичайно тонким і доброзичливим гумором («Президент Кислокапустянської республіки»).

Слідом за новелами на тему громадянської війни в О. Слісаренка йдуть розповіді про мирне радянське будівництво. Цій темі він, зокрема, присвятив більшість оповідань у збірці «Камінний виноград» (1927). В ряду книг, що сформували ранню прозу письменника, це видання посідало особливе місце, адже незаперечно свідчило про появу нових художніх якостей у автора, що впевнено входив у пору своєї творчої зрілості. Критика, зокрема, вказувала на поглиблений психологізм, якого, на думку раніших рецензентів, у Слісаренка не було. «Психологізму — ні на йоту», — писав свого часу Яків Савченко. Йому вторив і Микола Зеров, аналізуючи збірку новел «Сотні тисяч сил». У цій книзі він не побачив «ні побуту, ні психології». Критик був переконаний, що «автора цікавлять

лише узорі подій, пригода, випадок»¹. Переслідуючі тогочасні вузькогрупові інтереси, ці (та й не лише ці!) твердження були, звичайно, не такими вже й несправедливими. Не зважати на подібні критичні закиди, тим паче що М. Зеров на той час уже мав неабиякий авторитет, письменник не міг. Часом він робив відверті спроби «запсихологізувати» свої новели. Так, наприклад, було з «Полудою» (промовиста навіть назва цього твору!). Найбільш вдало сягнула психологічних глибин «Авеніта», що відкривала збірку новел «Камінний виноград». Цей твір можна вважати хрестоматійним.

«Авеніта» розповідає про подвиг агронома Андрія Овчаренка. Стався він за виняткової ситуації: трое співробітників лугівничої станції постали проти бандитів у роки громадянської війни. Зв'язки зі світом порвано. Селяни із глухого закутка байдужі до пошуків учених. Вони хочуть силою захопити дослідну ділянку, на якій акліматизується чудесна трава — авеніта. Пристрасть ученого змушує Овчаренка триматися до останнього й кров'ю захищати результати своєї праці. Андрій не бере участі в революції, він лише їй співчуває, однак і за таких умов чинить на користь «велетенської визвольної боротьби». Така колізія. Розкривається вона психологічно. А це свідчило, що автор не зупинивсь у своїх пошуках, прагнуч по-новому осмислити й подати життєвий матеріал. З цього погляду неабияке значення мала й новела «Камінний виноград», що дала назву новій збірці. Тут, розширюючи географію своєї творчості, письменник повів читача в екзотичний дореволюційний Кутаїсі. Тонко виписані пейзажі та картини, символічне звучання деяких образів (зокрема, образу-символу виноградного гро-на як втілення одвічного повнокровного життя) — усе це свідчило про зростання літературної майстерності автора. Він уже мав достатньо сил, щоб приступити до створення значно більших художніх полотен — повістей і романів. Так воно й сталося. Та перш ніж перейти до їх аналізу,

¹ Зеров М. До джерел. — С. 47.

варто зазначити: Слісаренка справедливо вважали і вважають зачинателем української пригодницької прози. Адже в дожовтневі часи існували лише окремі пригодницькі оповідання. Вони належали, скажімо, перу О. Стороженка та Панаса Мирного. Відтак є всі підстави вважати Слісаренка одним із перших серед тих, хто звернувся до гострофабульної пригодницької новели. При цьому його розповідь, як правило, велася в іронічному ключі. Мабуть, саме ця ознака творчого стилю письменника й давала певні підстави порівнювати його з О. Генрі. Звісно, що таке порівняння багато до чого зобов'язувало. Це добре розумів і сам О. Слісаренко, котрий у своїх майстерно вивершених новелах прагнув подати життя в усій складності, з його небувалими, як на той час, соціальними типами й колізіями.

* * *

Середина 20-х років — переломний момент у творчості письменника. Поступово відходить на другий план поезія, меншою увагою користуються новели, з'являються перші епічні полотна: повісті «Плантації», «Бунт», «Страйк» та романи «Зламаний гвинт», «Чорний Ангел» і «Хлібна ріка».

Над повістю «Плантації» О. Слісаренко працював протягом двох років. Не дуже великий за розміром твір, судячи з усього, дався авторові нелегко. Воно й зрозуміло: жанр повісті вимагав зовсім іншого підходу до обраного матеріалу, ніж новела. Тим паче, що розповідь у «Плантаціях» була ретроспективною — належала до часів першої революції. Маючи яскраві юнацькі враження про події тих років, письменник навдивовиж правдиво відтворив стихію селянської боротьби. А вибухнула вона на неосяжних просторах Старостинських маєтків, що належали графині Возняковій-Дончиць. Безпорадна та немічна в господарських справах, байдужа до виснажливої праці селян на бурякових плантаціях, вона в усьому поклядалася на керуючого — Фелікса Феліксовича Рампа. Цей персонаж виписаний у Слісаренка блискуче. Тип таких

людей йому був дуже добре відомий, бо ж, як пам'ятаємо, в дитячі та юнацькі роки письменник разом з батьком доволі намандрувався по українських маєтках, а відтак і набачився чимало. Ось чому сцени злочинного визиску селян автор повісті описує реалістично й рельєфно, зі знанням справи. На самому початку твору розповідається:

З провесни до пізньої осені сотні тисяч робітних днів копали бурякові плантації Старостинських маєтків. Цілі армії копальників, сапальників буряка рушали до плантації, не можучи прикласти сили на власних убогих клаптях землі... З семи років діти йшли збирати «свинку» — стихійного шкідника цукрових буряків. Навчившись володіти сапкою, йшли на шаровку, проривку, а восени, коли сім'ями захоплювали постаті копати буряки од берківця, ця найніжніша молодь цілі дні під дрібним осіннім дощем перебирала порепаними руками холодні буряки й обрізала гичку. Люди родилися на плантації, матері годували дітей, одриваючись од буряків, а виростали діти — віддавали свої сили тим саме плантаціям...

Безпросвітне злиденне існування. Ні кінця, ні краю. Ось тому й б'є серед глухої ночі дзвін. Ось тому й виходять «на той дзвін сірі постаті». Люди «збивались у купки, а постоявши, йшли до маєтку, з'єднуючись по дорозі з іншими гуртами». Далі письменник дає короткий, але промовистий опис пейзажу: «Там, де чорним олівцем встромився димар цукроварні в сірий папір досвітнього неба, вогняні язики стрибали над будівлями маєтку та над далекими скирдами...» У фіналі повісті — протистояння селянського стихійного натовпу й Рампа. Його хапають, зв'язують, кидають у скриню й топлять... Торжество грізної сили бунтівників триває недовго — в село викликано військо. Натовп повільно й приречено розходиться. Іншого закінчення неорганізованого селянського протесту й не доводилося чекати.

Оцінюючи повість в цілому, О. І. Білецький говорив, що це «чи не найкращий твір після “Фата моргана” Коцюбинського з творів української літератури, присвячених

першій революції». Думається, що ця висока оцінка цілком заслужена.

Проза О. Слісаренка багато в чому біографічна. Це стосується не лише «Плантацій», а й таких повістей, як «Бунт» та «Страйк». Перша з них за часом знову ж таки відноситься до років першої революції. Вибухи селянських повстань та страйків дають про себе знати й у Балківській сільськогосподарській школі. Будучи колись учнем «хліборобки», О. Слісаренко добре знав атмосферу таких закладів. Тупість і деспотизм педагогів він пізнав на власному досвіді. Отож, як і персонажі «Бунту», неухильно позбувався мрій про поступовий перехід до райського життя, наочно бачив крах «теорії» про непротивленство злу насиллям. Про примирення між двома таборами — з одного боку невігласів-учителів, а з другого — запальних, по-революційному налаштованих учнів, не могло бути й мови. Вибухнув бунт:

- Сьогодні на лекції не йти!
- Не йти!!!
- Перший і другий класи бастують!!!

Учнівський натиск спершу закінчився успішно — вчителі пішли на деякі поступки. Та з найактивнішими «бунтівниками» незабаром розправилися...

За ідейним спрямуванням «Бунт» значною мірою перегукується з повістю «Плантації». Типові обставини породжують типові ситуації: неорганізованість і стихійність будь-якого протесту неминуче веде до поразки. І все ж свою повість письменник закінчив оптимістично:

Сонце привітало юнаків на снігових розлогах, і всім здалося, що й ліси балківські темні ширше розступилися, і вовки хижі повтікали далеко в дикі хащі...

Ще один крок до удосконалення письменницької майстерності О. Слісаренко зробив на шляху освоєння теж добре йому знайомого шкільного матеріалу. Мовиться про повість «Страйк». Щоправда, цей твір має зовсім інші хронологічні рамки, ніж попередній, — у ньому

йдеться про події після революційного 1905 року. Серед персонажів письменникові чи не найкраще вдався образ Колі Ріпки — сина кадрового робітника. Батько вважав його тихим і смирним, а вийшло навпаки — за свої переконання хлопець потрапляє до в'язниці. Ріпка-старший починає гордитися сином і співчуває його революційним настроям.

«Плантації», «Бунт», «Страйк», як бачимо, становлять своєрідний цикл творів про першу революцію. В них, як уже говорилося, чимало біографічного. Побачене й пережите письменник переніс на папір. Повісті, подібно до новел, вийшли в нього гостросюжетними й динамічними. Виписані вони так, що важко, або й зовсім неможливо відшукати навіть маленьку зайву деталь. Усе тримається купи, в усьому вгадується надійна рука майстра. І це закономірно. Адже час створення повістей припадає на роки перебування О. Слісаренка в такій організації, як ВАПЛІТЕ. Треба віддати належне «академікам», які, всупереч своїм хитанням, були постійно націлені на творчість високої проби. Слісаренко в цьому плані — не виняток. Своє високе реноме літератора першої руки він, крім усього, переконливо потвердив романом «Чорний Ангел».

Зовсім не важко помітити, що до 1928 р. прозові твори О. Слісаренка мали, як правило, переважно ретроспективне спрямування. Чимало його новел, як і всі перші повісті, розповідали про події минулі. На це, зокрема, не раз звертала свою дещо тенденційну увагу критика. Не виключено, що саме під її натиском письменник свідомо прагнув наблизити свої твори до сучасного життя. Ці спроби були започатковані не лише в окремих новелах, а і в романі «Зламаний гвинт». Після виходу в світ він у цілому дістав схвальні оцінки преси. Певну зацікавленість роман викликав і в читацької аудиторії. На те були свої, вельми вагомні, причини.

У 1925–1928 рр. Олекса Слісаренко був активним учасником літературної дискусії в Україні. Однак призвище письменника, на той час головного редактора

видавництва «Книгоспілка»¹, стало широко відоме ще й з іншої причини... Він був громадським обвинувачем на одному з перших гучних політичних процесів у республіці — процесі т. зв. «Спілки визволення України» (СВУ). Історія цієї судової акції ще й досі досконало не вивчена. В архівних глибинах загубилися матеріали, що чекають своїх дослідників. А тим часом вони можуть скористатися сьогодні, на жаль, хіба що тільки давніми публікаціями. Ім'я О. Слісаренка в них згадується часто. Чому саме він опинився в ролі обвинувача — невідомо. На те, мабуть, були як об'єктивні, так і суб'єктивні причини...

У всіх досі відомих біографіях письменника зазначається, що народився він в сім'ї дрібного ремісника — лимаря. Словом, пролетарське походження О. Слісаренка не викликає навіть найменших сумнівів, але... Зовнішність його батька — Андрія Прокоповича Снісара, манера вдягатися, побутові умови життя (все це можна побачити на тодішніх фотографіях²) аж ніяк не пасують скромній професії лимаря. Цей факт, зокрема, підтверджують і розповіді родичів письменника. Всі вони одностайно заявляють: А. П. Снісар був... управителем панських маєтків. Щоправда, зараз уже ніхто не може повідомити, яких саме — чи то графа Генрикова, чи то ще якогось можливо-владця. Та річ, звісно, не в цьому. Зрозуміло інше: далеко не пролетарським було оточення письменника в його дитячі роки. Певного осмислення потребує і той факт, що письменник мав прізвище Слісаренко, а не батьківське — Снісар. Про вину в цьому «глухого попа» вже говорилося. І все ж думається, що письменник дещо змінив,

¹ «Книгоспілка» — українська видавнича й книготорговельна спілка, заснована 1922 року в Харкові. За час свого існування, до кінця 1930 р., видала понад 3 тис. назв різних книжок загальним тиражем понад 40 млн примірників. «Книгоспілка», крім того, випускала кілька журналів та газету, мала широку мережу, понад 6 тис., кооперативних книгарень. — В. М.

² Певна частина з них зберігається в моєму особистому архіві. — В. М.

а ще точніше — чітко українізував своє прізвище нарочито. Таким чином колишній агроном і офіцер царської армії Снісар став літератором Слісаренком. Звичайно, як людина творча, він міг би і взагалі взяти псевдонім. Міг би, але суть не в цьому. Свідоме, якщо можна так сказати, пролетаризування свого походження, як і зміна прізвища були конче необхідні письменникові. В такий ось спосіб він ніби відсікав своє минуле, а ще точніше — дореволюційне минуле. А в ньому, до речі, доволі неясних і незрозумілих сторінок. Чим займався Слісаренко в перший пожовтневий рік — майже невідомо. Ще менш відомо про те, як він сприйняв саму революцію. Судячи, скажімо, з окремих поезій або новел, він ставився до неї із симпатією. Це так, але ж датуються згадані твори не раніш як 1919 роком або й того пізніше... З усього напрошується висновок: трудно й складно вживався Олекса Андрійович Слісаренко у свою революційну епоху. Свідченням того стали деякі його книжки, зокрема перша поетична збірка «На березі Кастальському». Вона наскрізь проникнута мотивами, що аж ніяк не відповідають революційному часові. Перш за все це стосується т. зв. біблійних мотивів¹. «Олекса Слісаренко, — вказував на цей факт І. Кулик, — не знайшов більш пролетарських мотивів, як канони «Теплому Олексієві»»². Більше того, І. Кулик навіть вважав, що О. Слісаренко «ніколи не був нашим», цебто пролетарським. Звинувачення, що й говорити, — серйозне. До цього долучалося ще й те, що значна частина тогочасного творчого доробку письменника здебільшого присвячувалася дожовтневим рокам. З тієї причини в середині 20-х років перед літератором постало завдання: негайно, всіма можливими

¹ Звичайно, такий великий російський поет, як О. Блок (мовиться про поему «Дванадцять») міг вільно скористатися біблійними мотивами, оспівуючи революцію. У Слісаренка, який, безумовно, симпатизував цьому поетові, подібного, на жаль, не сталося. — В. М.

² Кулик І. На шляхах пролетарського мистецтва // Шляхи мистецтва. — 1922. — № 2/4.

способами довести, що він... свій! Саме цим, мабуть, було викликане деяке переінакшення фактів біографічного порядку. Та того виявилось недостатньо: обставини, провідне місце серед яких, безумовно, займало неухильне зміцнення сталінізму, вимагали нових доказів лояльності до того, що діялося навколо. Подібного перш за все чекали від осіб, котрі мали неабияку громадську вагу. А Слісаренко якраз і належав до таких людей. Автор кількох поетичних і прозових книжок, головний редактор «Книгоспілки» — він був досить солідною постаттю в літературних колах республіки. Ось чому ті, хто вів процес СВУ, не могли залишити його без уваги. Письменник був необхідний їм як інструмент для проведення гучного політичного процесу. Інша справа, що сам Слісаренко щиро й беззастережно вірив у всі свої слова, мовлені під час судових засідань. Він вів боротьбу з «ворогами народу», яка, по суті, була не чим іншим, як боротьбою з привидами. В цьому й приховується найтрагічніший смисл ролі громадського обвинувача, котрим Олекса Слісаренко став з не залежних від нього обставин.

Була певна закономірність і в тому, що він узявся за написання роману «Зламаний гвинт». Віддамо належне цьому творові: він був одним із перших серед тих українських книг, що належать до пригодницького жанру.

Створюючи роман, О. Слісаренко свого часу виконав своєрідне соціальне замовлення. Адже відомо: з 25 липня по 20 серпня 1928 року в Москві відбувся VI конгрес Комінтерну. Він прийняв нову програму й статут, в яких накреслив невідкладні політичні завдання. На прийнятих конгресом документах, як відомо, позначився вплив Сталіна та його оточення. В хід, зокрема, було пущено такий термін, як «міжнародний провокатор». Один з таких «провокаторів» діє в романі О. Слісаренка «Зламаний гвинт». Мешкає він в одній із західних країн. Підступно втершись до Робітничої партії, Тома Берніц (так звали провокатора) таємно, з допомогою поліції, обставив справи так, що потрапляє до Москви й намагається повести підривну роботу в рядах Комінтерну. Знешкодити

негідника зголосилися надійні члени Робітничої партії: Генріх Турок, Ганна Мартушевська та інші. Своє складне завдання вони виконали успішно: Тому Берніца заарештували по дорозі з Москви до Харкова. Туди провокатор їхав, виявляється, для того, щоб налагодити зв'язок з якоюсь підпільною контрреволюційною організацією в Україні... Такий, власне, пригодницький сюжет «Зламаною гвинта». Сучасна критика далеко не безпідставно вважає цей роман слабким як тематично, так і ідейно. І все ж... Цей твір — досить яскравий документ про деякі події сталінських часів. Ось хоча б такий уривок: «Про арешт Берніца Генріх довідався найперше з газет, що повідомляли б е з ж о д н и х п о д р о б и ц ь (розрядка моя. — В. М.) про те, що “на станції заарештовано міжнародного провокатора Б.” Прочитавши цю замітку, Генріх догадався, про якого провокатора мова мовиться, але цілковитої певності не було, м о ж у т ь б у т и й і н ш і п р о в о к а т о р и з п р і з в и щ е м Б.» (розрядка моя. — В. М.). Словом, і провокаторами, і контрреволюційними організаціями земля просто переповнена... А чи вірив у це сам автор роману, чи був щирий, коли брався за перо? Є всі підстави вважати, що був... У цьому приховувалася ще одна грань його майбутньої трагедії. Та про це пізніше. А поки що звернімо увагу на ще один — найкращий! — роман О. Слісаренка — «Чорний Ангел» (1929).

У цьому творі письменник розповідає про події, що відбувалися в одному з глухих кутків Волині на початку 20-х років. Сюжет роману — динамічний, гострий, багатоплановий. У центрі всіх подій — дещо романтична постать агронома й дослідника Артема Гайдученка. Він довго й наполегливо, починаючи від років першої революції, трудиться над своїм винаходом: намагається вивести такий тип «расових бактерій», які могли б перетворити звичайний ґрунт на родючий чорнозем не за десятки або й сотні років, як це відбувається в природі, а протягом кількох літ. Такі бактерії, на думку Артема, потребують особливих умов життєдіяльності — стабільного

тепла. Як цього досягти? Дослідник вирішив: необхідну енергію можна вивільнити з... вибухової речовини! Для цього потрібно лише уповільнити тепловиділення, а завдяки цьому вдасться нагріти ґрунт, де й будуть супер-активно діяти «расові бактерії».

Свої досліді Гайдученко проводить у колишньому панському маєтку, де з його ініціативи створено кому-ну «Червона сила». В ній, окрім Артема, працює його дружина Віра Павлівна, її подруга — вчителька Марта, а також колишній майстер місцевої гути Андрій Чмир. Не належить до комунарів, хоч уже й давно живе в колишньому маєтку, Тома Карлюга. Такі основні персонажі. З ними, власне, пов'язано кілька тематичних ліній твору, серед яких провідна належить Гайдученкові. По всьому видно, що цей персонаж біографічно близький письменникові. Артему виповнилося тридцять років (а саме стільки було авторові роману під час зображених ним подій — цебто на 1921 рік), в минулому Гайдученко був прапорщиком артилерії (такий факт наявний і в біографії О. Слісаренка), а після війни герой твору деякий час «працював у батька в селі» (було з письменником ще й таке). Цілком ясно: в основу своєї розповіді автор поклав матеріал, який він добре знав. Подібного, на жаль, аж ніяк не можна сказати про роман «Зламаний гвинт». Однак саме в цьому творі письменник продемонстрував своє неабияке вміння будувати закручений пригодницький сюжет. Набуті навички знадобилися йому і в «Чорному Ангелі». Інтрига в цьому романі наростає поступово й сягає свого апогею аж у фіналі. Фатальна ідея Артема Гайдученка — змінити світ не лише шляхом класової боротьби, а й за допомогою технічного прогресу — закінчилася трагічно. І все це тому, що Артемові, який прагне загального добра, протистоїть скептик, егоїст і анархіст Тома Карлюга. Цей інтелігент дореволюційної закваски, що «мав шляхетне походження, вельмишановний титул, маєтності й високий стан у суспільстві» (був нащадком славетного гетьманського роду), через революційні події 1917 року повністю втратив віру в життя,

став відлюдником і створив власну егоцентричну «філософію», яка неминуче вела його до загибелі. Карлюга викрав записи Артемових дослідів. То був згубний вчинок: документи, як з'ясувалося, прагнув захопити й отаман контрреволюційної банди Хворостюк — він же Чорний Ангел, він же рідний брат Артема — Петро Гайдученко. Образ цей — епізодичний. Однак багато в чому символічний і значущий. Його життєвий шлях трагічно переплівся з долею молододі вчительки Марти. Ось який епізод пригадує вона зі свого минулого:

Колись мені ворожка ворожила... казала: будеш ти, небого, і щаслива, і багата, а тільки не буде тобі спокою від Чорного Ангела... Буде, каже, той Ангел Чорний ходить по твоїх стежках і сіятиме щастя, та тільки колюче й гірке, що солодше за всяке інше... Хто раз покуштує його, той не схоче іншого...

Марті випало саме таке щастя: вона закохалася в Петра Гайдученка ще до того, як він став... Чорним Ангелом — ватажком «борців» за самостійну й соборну. Петрові потрібна сила, і він вбачає її у вибухівці, винайденій братом. Рідні по крові люди стають ворогами. В зоні того смертельного протистояння опинилася Марта. Чорний Ангел доручив їй викрасти Артемові записи. Та потрапляють вони до дівчини лише після самогубства Карлюги, в якого в останні дні його життя прокинулися теплі почуття до Марти. Ще крок, і засліплена коханням дівчина здійснила б жахливе: передала б документи бандитові. Цього не сталося: на заваді вчасно постав Андрій Чмир, що йде прямим і рівним шляхом служіння своєму народові. Тим самим шляхом простував і на ньому ж таки загинув Артем Гайдученко: він підпалив вибухівку в той момент, коли її хотів відібрати в нього Чорний Ангел.

Роман О. Слісаренка наприкінці 20-х років став помітним явищем в українському літературному процесі. З'явилися численні рецензії. Книгу, зокрема, помітили журнали «Молодняк» та «Життя й революція», не залишила його без уваги й «Літературна газета». Критики,

якщо не зважати на деякий різнобій суджень, залишалися одностайними в одному: «Чорний Ангел» відзначається неабиякою своєрідністю. Це, зокрема, стосувалося стилю. Численні, майстерно побудовані діалоги, яскраві описи пейзажів, ліричні відступи, образність і поетичність мови, доброзичлива іронія свідчили: Олекса Слісаренко стає значним майстром української радянської прози. При цьому чи не найбільше приваблювало те, що письменник доволі часто став вдаватися до тонких психологічних характеристик. Адже, як пам'ятаємо, саме за цей недолік інколи справедливо, а часом і зовсім безпідставно його критикували численні рецензенти.

У романах «Зламаний гвинт» і «Чорний Ангел» розповідалося про події пожовтневих років. Письменник, таким чином, упевнено освоювався в царині сучасної йому тематики. Він, судячи з усього, намагався торкнутися своїм пером найактуальніших проблем. На початку 30-х років чимало з них сприймалося крізь призму незаперечних сталінських установок про неухильне загострення класової боротьби. Непримиренні класові сутички наскрізь пронизують роман «Чорний Ангел». Та от що цікаво: персонаж, ім'ям якого називається твір, чомусь залишається, так би мовити, на периферії сюжету. Він епізодичний, неглибокий, а де в чому й просто схематичний. Чому так трапилося? Чому, населивши свій роман героями-антагоністами, серед яких найважливіше місце належить братам Гайдученкам, письменник зовсім не вказує, як і чому сформувалася їхня непримиренність? Звідки її витокі? На ці запитання автор не знайшов або й просто не шукав вичерпної відповіді. Так чи інакше, але він опинився в ролі ілюстратора тези про загострення класової боротьби. І в цьому, всупереч уже згаданим достоїнствам, — слабкість роману. В цьому, власне, приховувалася й небезпека майбутніх творчих прорахунків письменника. Вони, зокрема, обумовили доволі невисокий ідейний і художній рівень його наступного роману.

Видана в 1932 р. книга О. Слісаренка «Хлібна ріка» вважається одним із перших українських виробничих романів, а його автор — відповідно — одним із фундаторів цього жанру.

«Хлібна ріка» розповідає про перші роки колективізації. Отже, здавалося б, письменникові вдалося впритул підійти до надзвичайно важливої теми, стати, за висловом Ю. К. Смолича, архісучасним літератором. Це так. Але все ж таки звернімо увагу на інше: а за яких саме соціальних і економічних обставин з'явився новий роман? Нині ми про них говоримо недвозначно: роки «великого перелому», а саме про нього розповідає «Хлібна ріка», можна розглядати як контрреволюційний переворот Сталіна проти ленінської політики. Грянула насильна колективізація, почалося повальне криваве розкуркулення, замість суцільних статків наступив голод. Цілком зрозуміло, що за таких обставин у тих, хто стояв біля влади, з'явилася невідкладна потреба довести неіснуюче, проголосити чорне білим і навпаки. І шкода, що зробити це певною мірою допоміг і роман «Хлібна ріка». Він надійшов до читачів у роки голоду: завершився безхлібний 1932-й рік, надходив ще страшніший 1933-й.

Критика не поскупилася на похвалу. Та тільки Слісаренко, мабуть, ставився до неї по-своєму. Дійсність, до якої він так прагнув наблизитись у своїх творах, виявилася оманливою. Письменник писав одне, а навколо творилося інше.

Совість митця волала про порятунок. Саме тому Олекса Слісаренко почав усе частіше засиджуватися над архівними та історичними матеріалами. Він заглиблюється в третє та четверте століття до нашої ери, планує приступити до написання історичного роману про скіфів та греків-колоністів. Звідки такі інтереси? Відповідь на це запитання напрошується така... Розповідаючи про віддалені історичні події, письменник міг залишитися самим собою й не виступати, скажімо, в ролі ілюстратора «великого перелому», трагічним наслідком якого стали напіввимерлі українські села.

Насувалися нові грозові хмари сталінських репресій. На початку 1933 р. заарештували першого президента ВАПЛІТЕ М. Ялового. У травні цього ж таки року застрелився провідний український письменник Микола Хвильовий. А ще через кілька місяців останню крапку в своєму житті поставив видатний діяч більшовицького руху, вірний ленінець Микола Олексійович Скрипник... Духовна атмосфера в республіці робилася нестерпно задушливою. Багато хто з тривогою думав про своє майбутнє. Ця тривога, за спогадами близьких до Олекси Андрійовича Слісаренка людей, час від часу зринала і в його душі. І все ж таки він намагався бути спокійним, говорив: «Мене не зачеплять!» На чому ґрунтувалася така впевненість? Та, мабуть, на тому, що Слісаренко вважав: ніхто не наслідиться назвати ворогом народу колишнього громадського обвинувача на процесі СВУ. А хіба не на його користь працювали романи «Зламаний гвинт», «Чорний Ангел» та «Хлібна ріка»? Написані, так би мовити, на тему дня, вони то вцент розвінчували міжнародних терористів, то змальовували непримиренну класову боротьбу, то оспівували перші кроки колгоспного будівництва. Отож у О. А. Слісаренка були всі підстави сподіватися: все буде гаразд. Так думалося... Але надійшов 1934 рік, і у двері письменницької квартири постукали. Глухої березневої ночі закінчився творчий шлях 43-річного шіроковідомого літератора. Почався страдницький шлях політичного в'язня — невільника Соловків...

«3 грудня 1937 р. перестало битися його чутливе серце», — так зазначено у вступній статті до одного з останніх видань творів О. Слісаренка¹. Ця дата, тим часом, не збігається із записом у свідоцтві про смерть, яке у 1958 р. було видане членам сім'ї О. А. Слісаренка після його реабілітації. Документ називає зовсім інший день смерті письменника: 5 березня 1943 р. То коли ж він пішов із життя? З певністю на це запитання можна буде

¹ *Дузь І.* Олекса Слісаренко та його твори // *Слісаренко О.* Бунт: Роман, повісті, оповідання. — К., 1965. — С. 6.

відповісти лише після того, як з'явиться можливість познайомитися з матеріалами Військової колегії Верховного суду СРСР. В її архівах зберігається справа безпідставно репресованого письменника. Ми ж поки що звернемо увагу на інше: арешт О. Слісаренка збігся із часом розладу в його сім'ї. З дружиною, Ганною Дмитрівною Вишневською, письменник офіційно шлюбу не розірвав, однак на початок 1934 р. стосунки між подружжям вкрай зіпсувалися. При цьому, звісно, не обійшлося й без взаємних непорозумінь та образ. Будь-яке необережне слово не залишалося без уваги людей зацікавлених...

П'ятнадцять років свого життя віддав О. Слісаренко письменству. Він дебютував у той час, коли різні літературні угруповання не тільки були нетерпимими, а й вели часом непримиренну боротьбу один з одним. За таких умов мистецькі протиріччя перебільшувалися, зав'язувалося ворогування як через відтінки, так і напівтони окремих суджень. Усе те не обминуло й Олексу Андрійовича Слісаренка — колишнього символіста й футуриста, члена таких різних об'єднань, як «Гарт» і ВАПЛІТЕ. Для нього, як і багатьох інших літераторів 20-х років, перехід від одного угруповання до іншого не став чимось особливим. Адже на той час ще була живою ленінська політика, яка допускала плюралізм найрізноманітніших мистецьких уподобань та суджень. А це хіба не найкраща умова для вільного розвитку літературних талантів? Їх, як відомо, чимало з'явилося в перше післяреволюційне десятиліття. Не останнє місце серед них посідає і Олекса Андрійович Слісаренко. Він створив ряд віршів, поем та повістей, які мають непересічне значення й по сьогодні. Шкода лише, що саме в період появи його перших романів у творчій долі письменника щось непоправно змінилося... В цьому плані навіть назва роману «Зламаний гвинт» видається дещо символічною. Образно кажучи, у творчому механізмі письменника з'явилися пошкодження, які не дозволили йому піднятися на необхідну ідейну й тематичну висоту. Навіть найкращий роман О. Слісаренка «Чорний Ангел» у цьому плані не виняток.

Маючи сильні сторони, він, як уже відомо, має й окремі вразливі місця. Ще більше їх, цілком зрозуміло, в романі «Хлібна ріка». Звідси напрашується висновок: в затхлій атмосфері сталінської політики справжній талант, а він у Олекси Слісаренка, безсумнівно, був, повноцінно існувати не міг. Самобутній митець не міг також безболісно й без втрат перейти на позиції того племені посередніх літераторів, які в розпал репресій стали відверто вважати себе законодавцями й господарями життя. Вони сповідували творчість як ілюстрацію до незаперечних догм і установок «вождя всіх народів». Чесний громадянин, добра людина й талановитий письменник Олекса Андрійович Слісаренко постав перед важкою проблемою: або йти, як того вимагалось, на компроміс із совістю, або ж обрати таку форму творчості, яка допомогла б зберегти власну гідність. Не виключено, що письменник бачив вихід в історичній прозі. Був він, безумовно, ефемерним, хоч, можливо, й видавався порятунком. Його ж насправді не було. Попереду існувала лише глуха, монолітна стіна зразка 1934 року...

Повільно, надто повільно повертається до нас Олекса Андрійович Слісаренко: майже чверть століття тому видавалася його проза, понад півстоліття — поезія. А був же він свого часу не тільки невтомним новатором, а й відчайдушним борцем із сірятиною й різною халтурою. Уже тільки за це майже забуте ім'я талановитого письменника потрібно повернути літературі. Він цього цілком заслуговує!

АВТОРИ СТАТЕЙ

Агєєва Віра Павлівна (1958) — літературознавець, критик. Доктор філологічних наук, професор Національного університету «Києво-Могилянська академія». Лауреат Шевченківської премії (1996) та Премії Петра Могили (2008). Авторка книжок: «Олекса Слісаренко» (1991); «Українська імпресіоністична проза» (1994); «Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації» (1999, 2000); «Жіночий простір: Феміністичний дискурс українського модернізму» (2003, 2008); «Поетика парадокса. Інтелектуальна проза Віктора Петрова-Домонтовича» (2006); «Апологія модерну: обрис ХХ віку» (2011).

Гординський Святослав Ярославович (1906–1993) — поет, перекладач, літературний критик, художник, мистецтвознавець. Автор поетичних збірок «Барви і лінії» (1933), «Буруни» (1936), «Слова на каменях» (1937), «Вітер над полями» (1938), «Легенди гір», «Сім літ» (обидві 1939), багатьох літературно-критичних статей.

Зеров Микола Костьович (1890–1937) — поет, літературознавець, літературний критик і перекладач, метр київських неокласиків. Майстер сонетної форми. 1924 р. в Києві вийшла його поетична збірка «Камена». 1920 р. — уклав «Антологію римської поезії». Активний учасник літературної дискусії 1920-х рр. Збірку статей «До джерел» опубліковано 1926 р. 1924 р. з'явилася книжка Миколи Зерова «Нове українське письменство», 1929-го — «Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства».

Музика Володимир — журналіст, дослідник творчості Олекси Слісаренка.

ПРИМІТКИ

До цього видання увійшли вибрані твори Олекси Слісаренка (Олекси Андрійовича Снісаря, 1891–1937), а також спогади про письменника та статті критиків 1920-х рр. і сучасних дослідників. Тексти публікуються відповідно до нинішніх правописних норм, проте зі збереженням особливостей індивідуального стилю авторів.

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЯ

Останній том «Творів» у 6 томах містив повне зібрання поезій Олекси Слісаренка. Усі вірші подаються за цим виданням: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1933. — Т. VI.

НОВЕЛИ

Автобіографічна новела. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1931. — Т. I.

Надія. — Публікується за вид.: Літературно-критичний альманах. — К., 1918.

Горе. — Публікується за вид.: Літературно-критичний альманах. — К., 1918.

Випадкова сміливість. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Шпоньчине життя та смерть. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Пан Слимаківський. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Вихор у затишку. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Запалівська історія. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Президент Кислокапустянської республіки. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Шість сотень. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Душа майстра. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Крючковар. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Присуд. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Спроба на огонь. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Сотні тисяч сил... — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. I.

Авеніта. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1932. — Т. III.

Позолочене оливо. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Тварина. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Камінний виноград. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Божевільний трамвай. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Горбате життя. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Полуда. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Редут № 16. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Алхімік. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Мій брат. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. III.

Ювілей учителя. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1932. — Т. IV.

Останнє слово. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. IV.

Без компасу. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. IV.

Драма в темному коридорі. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. IV.

Ігумен і князь. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Без компасу: Оповідання. — Краків-Львів: Українське вид-во, 1943.

ПОВІСТІ. РОМАН

Плантації. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1932. — Т. II.

Бунт. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Т. IV.

Чорний Ангел. — Публікується за вид.: *Слісаренко О.* Твори: У 6 т. — Харків: Рух, 1932. — Т. V.

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

В боротьбі за пролетарську естетику. — Публікується за вид.: Вапліте. — 1926. — Зошит 1.

Шляхи розвитку української літератури. Своєрідна пародія на Миколу Хвильового за підписом: *Буц Омелько.* У кн.: Літературні пародії, шаржі й епіграми / Уклав В. Атаманюк. — К.: Маса, 1927. Публікується за вид.: *Хвильовий М.* Твори: У 5 т. / Заг. ред. Григорія Костюка. — Нью-Йорк-Балтимор-Торонто: Смолоскип, 1986. — Т. 5.

ДОДАТКИ

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

Зеров Микола. О. Слісаренко. На березі Кастанльському. — Книгар. — 1919. — Вересень-жовтень. — № 25-26. Публікується за вид.: *Зеров М. Українське письменство.* — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.

Зеров Микола. Два прозаїки. — У кн.: *Зеров М. До джерел: Літературно-критичні статті.* — К.: Слово, 1926. Публікується за вид.: *Зеров М. Твори: У 2 т.* — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2.

Гординський Святослав. Олекса Слісаренко. — У кн.: *Слісаренко О. Без компасу: Оповідання.* — Краків-Львів: Українське вид-во, 1943. Публікується за цим виданням.

Музика Володимир. Олекса Слісаренко. — У кн.: *Письменники Радянської України: 20–30-ті роки.* — К.: Рад. письменник, 1989. Публікується за цим виданням.

БІБЛІОГРАФІЯ

I

Слісаренко О. На березі Кастальському: Поезії. — К.: Сяйво, 1919.

Слісаренко О. Поеми. — Х.: Панфутуристи, 1923.

Слісаренко О. В болотах: Оповідання. — Х.: ДВУ, 1924.

Слісаренко О. Планації. — Х.: Книгоспілка, 1925.

Слісаренко О. Сотні тисяч сил. — Х.: Книгоспілка, 1925.

Слісаренко О. Камінний виноград. — Х.: Книгоспілка, 1927.

Слісаренко О. Сліди бурунів. — Х.: Український робітник, 1927.

Слісаренко О. Байда: Лірика. — Х.: ДВУ, 1928.

Слісаренко О. Чорний Ангел: Роман. — Х.: Книгоспілка, 1929.

Слісаренко О. Твори: У 6 т. — Х.: Рух, 1931–1933.

Слісаренко О. Без компасу. — Краків–Львів: Українське вид-во, 1943.

Слісаренко О. Бунт: Роман, повісті, оповідання. — К.: Дніпро, 1965.

Слісаренко О. Чорний Ангел: вірші, новели, повісті, роман. — К.: Дніпро, 1990.

Альманах трьох. Олекса Слісаренко, Микола Любченко, Михайль Семенко. — К.: В-во Товариства українських письменників, 1920.

Оповідання (М. Хвильовий. Г. Косинка. О. Слісаренко). — Без місця: В-во «Заграда», без року.

Літературні пародії, шаржі й епіграми / Уклав В. Атаманюк. — К.: Маса, 1927.

II

Агеева Віра. Олекса Слісаренко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1990.

Архів Розстріляного Відродження. Матеріали архівно-слідчих справ українських письменників 1920–1930-х років / Упор. Олександра й Леоніда Ушкалових. — К.: Смолоскип, 2010.

Білецький Олександр. Про прозу взагалі та про нашу прозу 1925 року // *Червоний шлях*. — 1926. — № 3.

Белецький Александр. О. Слісаренко // *Слісаренко О. Черный Ангел*. — М., 1930.

Винар Любомир. Творчість О. Слісаренка // *Смолоскип*. — Париж. — 1953. — № 7 (31). — С. 5–6; 1953–54. — №. 12-1 (36–37). — С. 5–6; 1954. — № 3 (39). — С. 3–4.

Гординський Святослав. Олекса Слісаренко // *Слісаренко О. Без компасу: Оповідання*. — Краків–Львів: Українське вид-во, 1943.

Доленго Михайло. Післяжовтнева українська література // *Червоний шлях*. — 1927. — № 11.

Дорошкевич Олександр. Літературний рух на Україні в 1924 р. // *Життя й революція*. — 1925. — № 1–2, 3.

Дорошкевич Олександр. Найвидатніші сучасні прозаїки: Гр. Косинка, М. Хвильовий, Ол. Слісаренко // *Дорошкевич О. Українська література. Підручна книга для старших груп семирічної школи*. — К.: Книгоспілка, 1928.

Дузь Іван. Олекса Слісаренко та його твори // *Слісаренко О. Бунт: Роман, повісті, оповідання*. — К.: Дніпро, 1965.

Зеров Микола. О. Слісаренко. На березі Кастальському // *Зеров М. Українське письменство*. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.

Зеров Микола. Два прозаїки // *Зеров М. Твори: У 2 т.* — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2.

Зеров Микола. Українська література в 1922 році // *Зеров М. Українське письменство*. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.

Зеров Микола. Виступ на диспуті «Шляхи розвитку сучасної літератури» // *Зеров М. Українське письменство*. — К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003.

Зпорога смерті: Письменники України — жертви сталінських репресій / Упор. О. Г. Мусієнко. — К.: Рад. письменник, 1991.

Гльницький Олег. Український футуризм. 1914–1930. — Львів: Літопис, 2003.

Історія української літератури ХХ століття: У 3 кн. — Кн. перша. — К.: Либідь, 1993.

Кирилюк Євген. Олекса Слісаренко // Життя й революція. — 1927. — № 9.

Костюк Григорій. Зустрічі і прощання: Спогади: У 2 кн. — Кн. перша. — К.: Смолоскип, 2008.

Лебідь Ананій. З сучасної української прози // Життя й революція. — 1925. — № 5.

Лейтес Олександр, Яшек Микола. Десять років української літератури (1917–1927). — Т. 1. Біо-бібліографічний. — Х.: ДВУ, 1928.

Музика Володимир. Олекса Слісаренко // Письменники Радянської України: 20–30-ті роки. — К.: Рад. письменник, 1989.

Наєнко Михайло. Авантюрна проза Олекси Слісаренка // Слісаренко О. Чорний Ангел: вірші, новели, повісті, роман. — К.: Дніпро, 1990.

Підгайний Леонід. Сильове спрямування творчості Олекси Слісаренка // Сучасна українська проза. — К.-Х.: ДВУ, 1930.

Пристайко В., Пшенніков О., Шаповал Ю. Остання адреса. — К.: Сфера, 1997.

Савченко Яків. Літературні нотатки // Життя й революція. — 1925. — № 5.

Савченко Яків. Слісаренко-прозаїк // Критика. — 1929. — № 6, 12.

Семафор у майбутнє. — К., 1922. — № 1.

Смолич Юрій. Слісаренко // Смолич Ю. Розповіді про неспокій немає кінця. — К.: Рад. письменник, 1972.

Старинкевич Єлизавета. Слісаренко О. Чорний Ангел // Червоний шлях. — 1930. — № 1.

Фащенко Василь. Із студій про новелу. — К.: Рад. письменник, 1972.

Филипович Павло. Слісаренко. На березі Кастальському // Музагет. — 1919. — № 1–3.

Шерех Юрій. Хвильовий без політики // *Шерех Ю.* Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. — Три томи. — Х.: Фоліо, 1998.

Шкандрій Мирослав. Модерністи, марксистки і нація: українська літературна дискусія 1920-х років. — К.: Ніка-Центр, 2006.

Якубовський Фелікс. О. Слісаренко. Байда // Червоний шлях. — 1928. — № 5–6.

* * *

Найповніша бібліографія: Український письменник Олекса Слісаренко (1891–1937): бібліогр. покажч. / Держ. закл. «Харк. держ. наук. б-ка ім. В. Г. Короленка»; уклад. Н. Л. Манова. — Х., 2010. — 62 с.

ФОТОМАТЕРІАЛИ

Олекса Слісаренко

Олекса Слісаренко

Олекса Слісаренко в сімейному колі

Олекса Слісаренко з братом

Олекса Слісаренко з дружиною

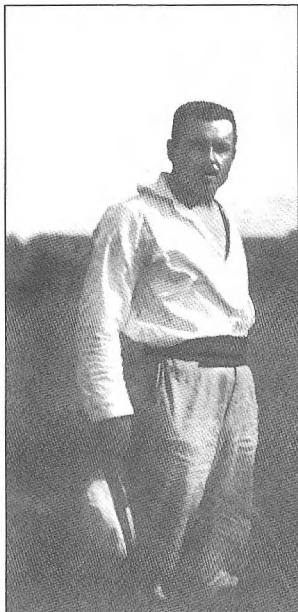
Олекса Слісаренко з дружиною і сином

Олекса Слісаренко з дружиною і сином

Олекса Слісаренко з дружиною

Олекса Слісаренко

Форма № 30

**Военная Коллегия
Верховного Суда
Союза ССР**

4 октября 1957 г.
№ 0068/211/35.
Москва, ул. Воровского, д. 15.

СПРАВКА

Дело по обвинению СЛИСАРЕНКО Алексея Андреевича, до ареста - 29 апреля 1934 года - писатель, пересмотрено Военной коллегией Верховного Суда СССР 19 сентября 1957 года.

Приговор военного трибунала Украинского военного округа от 19 марта 1935 года, определение Военной коллегии от 8 апреля 1935 года и постановление Тройки УНКВД по Ленинградской области от 9 октября 1937 года в отношении СЛИСАРЕНКО А.А. по вновь открывшимся обстоятельствам отменены и дело за отсутствием состава преступления прекращено. СЛИСАРЕНКО А.А. реабилитирован посмертно.

ПРЕДСЕДАТЕЛЬСТВУЮЩИЙ СУДЕБНОГО СОСТАВА
ОДИННОЙ КОЛЛЕГИИ ВЕРХОВНОГО СУДА СССР
ПОЛКОВНИК ЮСТИЦИИ
А. Костромин /А. КОСТРОМИН/

р.а.

Довідка про реабілітацію письменника

ЗМІСТ

Колекціонер промовистих дрібниць,
або пригоди української авантюрної прози. *Віра Агеева* 5

ВИБРАНІ ТВОРИ

ПОЕЗІЇ

«Зорею яснозорою...»	37
На золоті блакитная емаль	37
Тиша	37
Покличем на печаль і тугу...	38
Україна	38
Пам'яті Гната Михайличенка	40
Уот Уітмен	40
На пасіці	41
Іней	41
Осінь	42
Місячні ковбаси	43
Футбол	43
Ріки з асфальтовими берегами	44
«Подошли солов'ї...»	44
Черничка	45
Посуха	45
Комунікація	46
Поема зневаги	48

НОВЕЛИ

Автобіографічна новела	53
Надія	58
Горе	59
Випадкова сміливість	60
Шпоньчине життя та смерть	67
Пан Слимаківський	76
Вихор у затишку	84

Запалівська історія	96
Президент Кислокапустянської республіки	110
Шість сотень	125
Душа майстра	132
Крючковар	140
Присуд	148
Спроба на огонь	157
Сотні тисяч сил...	163
Авеніта	174
Позолочене оливо	206
Тварина	240
Камінний виноград	261
Божевільний трамвай	270
Горбате життя	281
Полуда	300
Редут № 16	328
Алхімік	340
Мій брат	351
Ювілей учителя	364
Останнє слово	374
Без компасу	394
Драма в темному коридорі	415
Ігумен і князь	438

ПОВІСТІ. РОМАН

Плантації	449
Бунт	489
Чорний Ангел	581

ЛІТЕРАТУРНА КРИТИКА

В боротьбі за пролетарську естетику	781
Шляхи розвитку української літератури	789

ДОДАТКИ

ЛІТЕРАТУРНО-КРИТИЧНІ СТАТТІ

О. Слісаренко. На березі Кастальському. <i>Микола Зеров</i>	795
---	-----

Два прозаїки. <i>Микола Зеров</i>	799
Олекса Слісаренко. <i>Святослав Гординський</i>	812
Олекса Слісаренко. <i>Володимир Музика</i>	815
АВТОРИ СТАТЕЙ	853
ПРИМІТКИ	855
БІБЛІОГРАФІЯ	859
ФОТОМАТЕРІАЛИ	863

Літературно-художнє видання

Олекса Слісаренко
ВИБРАНІ ТВОРИ

Упорядник *Віра Агеєва*

Відповідальний за випуск *Осип Зінкевич*
Випусковий редактор *Наталія Ксьондзик*
Літературний редактор *Лариса Білик*
Макет і верстка *Наталії Патоли*
Дизайн обкладинки *Уляни Мельникової*
Художня обробка фото *Євгена Нужного*

Підписано до друку 30.08.2011.
Формат 84×108 1/32.
Папір офсетний. Друк офсетний.
Наклад 2000 прим. Зам. № 11-501.

«Смолоскип»
04071, Київ, вул. Межигірська, 21.
Тел. і факс (044) 425-23-93.
E-mail: mbf.smoloskyp@gmail.com
www.smoloskyp.org.ua
Державний реєстраційний номер 2348 від 21.11.2005

Віддруковано
ПАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»,
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

Слісаренко, Олекса.

С47 Вибрані твори / Олекса Слісаренко ; упоряд. Віра Агеєва. —
К. : Смолоскип, 2011. — 872 с. — (Серія «Розстріляне Від-
родження», ISBN 978-966-2164-28-2).

ISBN 978-966-2164-34-3

Пропонуємо увазі читачів вибрані твори Олекси Слісаренка (1891–1937) — талановитого прозаїка, майстра гостро-сюжетної психологічної новели, а згодом роману й повісті, що починав як поет-символіст, підписував маніфести футуристів і конструктивістів, потім обстоював чисте мистецтво, сповідував авангардистську деструкцію, зрештою почергово був членом «Комкосмосу», «Аспанфуту», «Комункульту», «Гарту», ВАПЛІТЕ, «Техно-мистецької групи “А”». До видання також увійшли спогади про письменника та статті критиків 1920-х рр. і сучасних дослідників.

Книга стане в пригоді студентам, викладачам, широкому колу зацікавлених осіб. Може бути використана як посібник у школах і вищих навчальних закладах.

ББК 84.4УКР6

Олекса Слісаренко

Вибрані ТВОРИ

Є у світі багато непомітних людей, імена яких «історія не записує на свої скрижалі». Для цього потребувався б занадто великий штат істориків. З цієї безіменної маси інколи висуваються одиниці, на один лише момент спалахують їх імена падучими зорями на тлі визначних історичних подій і зникають у темній безвісті. Сидить собі людина й нічого не відає, а сліпий випадок пристібає її ім'я, як гудзика, до якоїсь «історії». У такому ділі немає чого говорити про героїзм або геніальність особи. І діамантовим, і шкур'яним гудзиком можна з однаковим успіхом застебнутись, аби до діла він був пришитий. За час революції багато таких гудзиків пришито до історичних штанів...

Олекса Слісаренко

"Смолоскип"

ISBN 978-966-2164-34-3

9 789662 164343 >